

Artūras Svarauskas

**Krikščioniškoji demokratija
nepriklausomoje Lietuvoje
(1918–1940)**

Politinė galia ir jos ribos

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Artūras Svarauskas

**Krikščioniškoji
demokratija
nepriklausomoje
Lietuvoje
(1918–1940)**

Politinė galia ir jos ribos

UDK 329(474.5)(091)
Sv-06

Knygos leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

Pagal nacionalinę lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą
Projekto finansavimo sutartis Nr. LIT-8-20

Knyga parengta 2012 m.
„Valstybės Nepriklausomybės stipendijos“ lėšomis

Recenzentai:

Doc. dr. SAULIUS KAUBRYŠ
(Vilniaus universitetas)

Doc dr. MINDAUGAS TAMOŠAITIS
(Lietuvos edukologijos universitetas)

ISBN 978-9955-847-76-2

© Lietuvos istorijos institutas, 2014

© Artūras Svarauskas, 2014

TURINYS

PRATARMĖ	7
ĮVADAS	9
I. KRIKŠČIONIŠKOJI DEMOKRATIJA: IDĖJA	
Šv. Sostas ir krikščioniškosios demokratijos samprata	27
Krikščioniškosios demokratijos mintis Lietuvoje	37
II. KRIKŠČIONIŠKOJI DEMOKRATIJA: POLITINĖ ORGANIZACIJA	
Teoriniai krikščioniškų demokratiškų partijų susikūrimo metmenys	45
Lietuviai krikščionys demokratai: nuo „dvasios sąjungos“ iki politinės partijos	52
Katalikybės ir tautiškumo santykio problema krikščioniškosios demokratijos teorijoje ir praktikoje	52
LKDP struktūros ir programinių nuostatų genezė	60
III. „POLITINĖS KATALIKŲ VIENYBĖS“ PROBLEMA NEPRIKLAUSOMOJE LIETUVOJE	
Profesinės ir ūkinės lietuvių katalikų organizacijos politinėje veikloje	87
Lietuvos darbo federacija (LDF) ir „tautiškai krikščioniškas socializmas“	88
Lietuvos ūkininkų sąjunga (LŪS) ir konservatizmo veiksnys katalikų politinėje srovėje	120
Kultūrinio-intelektualinio katalikų sąjūdžio santykis su krikščionimis demokratais	151
Kartų konfliktas katalikų politinėje ir kultūrinėje erdvėje ketvirtajame dešimtmetyje	151
Jaunųjų katalikų ir krikščionių demokratų konflikto raiškos formos	160
Jaunosios kartos katalikų programiniai orientyrai: katalikiškumas, tautiškumas, socialinis radikalizmas	172

IV. KATALIKŲ BAŽNYČIOS VEIKSNYS KRIKŠČIONIŲ DEMOKRATŲ VEIKLOJE

Konfesinio ir politinio tapatumo klausimas LKDP retorikoje	199
Šv. Sostas, katalikybė ir politinė demokratija	202
Katalikų dvasininkai, partija ir politika Lietuvoje	206

V. KRIKŠČIONYS DEMOKRATAI IR KATALIKIŠKŲ NEPOLITINIŲ ORGANIZACIJŲ TINKLAS

<i>Katalikų akcijos</i> reikšmė krikščionių demokratų politinei veiklai	227
Katalikai studentai krikščionių demokratų politinėje orbitoje	234
Krikščionys demokratai ir studentų „supolitininimas“	235
Krikščionys demokratai, jaunieji katalikai ir studentų ateitininkų politinių prioritetų kaita	242
Politinė katalikiškų profesinių organizacijų steigimo potekstė ir studentija	249
Studentai ateitininkai ir „Lietuvos lietuvinimo“ akcijos ketvirtajame dešimtmetyje	253

VI. LIETUVIŲ KRIKŠČIONIŲ DEMOKRATŲ SĖKMĖS IR NESĖKMĖS VIDAUS POLITIKOJE

Krikščionių demokratų populiarumą lėmę veiksniai	261
Tautinis, konfesinis, socialinis Lietuvos visuomenės veiksnys ir LKDP ...	264
Moterų ir valstietiškos visuomenės lojalumas partijai	266
Konservatyvios politinės ideologijos nepopuliarumas trečiajame dešimtmetyje	270
Tikra ir tariama komunizmo grėsmė katalikybei, Bažnyčiai, valstybės nepriklausomybei	274
1926 m.: krikščionys demokratai ir parlamentarizmo žlugimas	279
Krikščionys demokratai politinės valstybės krizės ir okupacijos akivaizdoje 1938–1940 m.	296
Katalikų politinis elitas ir opozicijos A. Smetonos valdymui konsolidavimo sunkumai (1938 m. kovas–1939 m. kovas)	297
„Tautos konsolidacijos“ ir „darbo žmonių vienijimo“ idėjų politinė potekstė (1939 m. kovas–1940 m. birželis)	326
SSRS ultimatas Lietuvai – paskutinė politinės opozicijos galimybė?	354
IŠVADOS	371
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	375
ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS	391
ASMENVARDŲ RODYKLĖ	395
SUMMARY	403

PRATARMĖ

Paskata imtis tyrinėti krikščionių demokratų temą kilo domintis 1918–1940 m. Lietuvos politinio gyvenimo aktualijomis. Vartant to meto Lietuvos partijų spaudos ar kitų politinių leidinių puslapius susidarė keistas įspūdis, kad tarpukario visuomenės ir politikos veikėjai tarsi piršo mintį, jog XX a. pirmos pusės katalikiška ir religinga Lietuvos visuomenė privalo remti tik krikščionis demokratus, antraip esą kils grėsmė tautiškai katalikiškam valstybės pobūdžiui ar net pačiai jos nepriklausomybei.

To meto Lietuvos politiniame spektre buvo susiformavusi įdomi nerašyta taisyklė valstybines partijas skirstyti į „katalikiškas“ ir „nekatalikiškas“. Pirmųjų kategorijai save priskyrė krikščionys demokratai, o antrosioms buvo priskiriamos visos kitos Lietuvos partijos ir sąjungos, iš kurių reikšmingiausios buvo tautininkai, valstiečiai liaudininkai, socialdemokratai. Nors šiose partijose buvo nemažai tikinčiųjų, net kai kurie dvasininkai, tačiau krikščionių demokratų lyderiai Lietuvos visuomenei mėgino įteigti, kad kitas Lietuvos partijas remia ir joms priklauso „kitokie“ piliečiai, kurie „nėra tokie tikri katalikai“ ir todėl „ne tokie tikri patriotai“.

Šitokia krikščionių demokratų nuostata kūrė įdomų politinį klimatą šalyje, kai partijos išgyventos politinės sėkmės ir nesėkmės turėjo tapti ir tikinčiųjų ar net Bažnyčios sėkmėmis bei nesėkmėmis valstybėje. Autorius iškėlė hipotezę, kad galbūt Lietuvos politinio spektro skirstymas remiantis ne vien ideologiniu, o ir pasaulėžiūriniu principu, buvo vienas trukdžių, neleidusių pasiekti visuotinės tautos konsolidacijos kriziniais Respublikai 1940 metais.

Ši knyga yra koreguotas ir papildytas 2011 m. jungtinėje Lietuvos istorijos instituto ir Klaipėdos universiteto doktorantūroje parengtas disertacijos variantas. Darbo vadovas Česlovas Laurinavičius įdomiomis įžvalgomis ir reikšmingomis pastabomis prisidėjo prie šio tyrimo. Už tai jam reiškiu nuoširdžią padėką.

Kolegų, draugų ir bičiulių, vienaip ar kitaip talkinusių knygos rašymo metu, būrys yra gausus, todėl norėčiau pareikšti padėką bent keliems jų. Bičiulis dar nuo studijų laikų tuometinio Vilniaus pedagoginio universiteto Istorijos fakultete Mindaugas Tamošaitis paakino domėtis tarpukario politine istorija. Pirmųjų diskusijų metu dalindavomės naujienomis, rastomis archyvuose, vėliau pradėjome

kelti hipotezes. Tad vadovaujant profesoriui Liudui Truskai pradėti rašyti pirmieji studentiški tekstai apie spalvingą krikščionių demokratų asmenybę kun. Mykolą Krupavičių, vėliau – apie XX a. ketvirtojo dešimtmečio kartos katalikų inteligentus. Baigus universitetą ir sėkmingai susiklosčius aplinkybėms atsirado galimybė įsidarbinti Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriuje. Čia buvo sudarytos ne tik palankios darbo sąlygos rašyti disertaciją ir rengti knygą. Dar svarbiau, kad skyriaus kolegos – įvairių XX a. Lietuvos istorijos sričių specialistai – geranoriškai gelbėjo patarimais ir pastabomis. Dėkoju visiems kolegoms. Ypač Reginai Laukaitytei, Gediminui Rudžiui, Dangirui Mačiuliui, Algimantui Kasparavičiui. Įdomių minčių kildavo ir po diskusijų su Sauliumi Grybkausku, Viliumi Ivanausku, Mindaugu Pociumi. Už palaikymą ir skatinimą rašyti dėkingas instituto direktoriui Rimantui Mikniui, o už rūpestį ir pagalbą, kad knyga pasirodytų laiku – direktoriaus pavaduotojai Zitai Medišauskienei.

Atskirai norėčiau padėkoti Valstybės Nepriklausomybės stipendijos skyrimo komisijai ir jos pirmininkui profesoriui Eugenijui Jovaišai už 2012 m. skirtą mokslinę stipendiją šiai knygai rašyti. Tai buvo solidi paskata ir reikšmingas įvertinimas.

Už dalykinę pastabas dėkoju Klaipėdos ir Vilniaus universitetų istorikams Vygantui Vareikiui ir Sauliui Kaubriui, o Lietuvos edukologijos universiteto Istorijos fakulteto Lietuvos istorijos katedros kolektyvui – už palaikymą. Daug padėjo Lietuvos centrinio valstybės archyvo darbuotojos, ypač Jūratė Katilienė ir Ramutė Vaikšnoraitė. Knygos parengimo spaudai ir leidybos darbą sumaniai ir greitai atliko Lietuvos istorijos instituto leidyklos kolektyvas.

Ši knyga yra pirmasis autoriaus atliktas tyrimas, todėl jos rengimas užtruko ir atėmė laiko iš artimųjų. Ačiū mamai už palaikymą pasirenkant istoriko specialybę, o Kristinai – už kantrybę knygos rašymo metu. Esu dėkingas pirmajam savo istorijos mokytojui a. a. tėvui Vidui.

Artūras Svarauskas

ĮVADAS

Krikščioniškoji demokratija gali būti suvokiama kaip idėja ir kaip organizacija. Apibūdinant krikščioniškąją demokratiją XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje, neretai teigiama, kad tai esanti nuosaikaus konservatizmo, centro ar centro dešinės srovė, kurios ideologija skelbia katalikišką socialinę doktriną, propaguoja kultūrinį pliuralizmą, siekia kurti gerovės valstybės modelį, remia Europos federalizmo principą. Kita vertus, tai buvo ir yra platus, daug aprėpiantis ir sunkiai apibrėžiamas reiškinys. XX a. pirmoje pusėje krikščionys demokratai pasisakė už parlamentinį valdymą, tačiau neretai priešinosi politiniam katalikų pliuralizmui. Rėmė privačios nuosavybės principą, tačiau smerkė kapitalistinę ekonominę sistemą. Įgyvendino radikalias socialines reformas, tačiau kritikavo nekatalikiškas socialinės reformos iniciatyvas. Kovojo už katalikiškos pasaulėžiūros ir Katalikų Bažnyčios išskirtinę vietą valstybėje, tačiau nelaikė savęs „bažnytine partija“. Skatino visuomenę paklusti autoritetui, tačiau kratėsi konservatorių etiketės.

Krikščioniškoji demokratija XIX a. pabaigoje, tarpukario laikotarpiu ar po Antrojo pasaulinio karo buvo suvokiama skirtingai. Tai lėmė daugelis veiksnių: tautinė, kultūrinė, konfesinė valstybių tradicija, socialinė visuomenių sankloda ir jų modernizavimo mastas. Vienokie krikščioniškosios demokratijos kriterijai buvo akcentuojami industrializuotose ir konfesiniu požiūriu nevienalytėse Vakarų Europos valstybėse (Vokietijoje, Prancūzijoje, Belgijoje, Olandijoje, Šveicarijoje, Austrijoje), kitokie – menčiau pramoniniu požiūriu išsivysčiusioje Pietų Europoje (Italijoje), dar kitokie – žemės ūkio Vidurio Rytų Europos šalyse (Lietuvoje, Lenkijoje, Vengrijoje, Čekoslovakijos slovakajame regione), kuriose dominavo katalikiška visuomenės sankloda. O apie krikščioniškosios demokratijos egzistavimą katalikiškose Pietų Amerikos valstybėse iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos apskritai netenka kalbėti.

Nepriklausomoje 1918–1940 m. Lietuvoje krikščionys demokratai iš kitų politinių jėgų išsiskyrė dar ir tuo, kad XX a. pradžios krikščioniškosios demokratijos idėjų populiarintojai bei pirmųjų programinių nuostatų kūrėjai vėliau partijos veikloje nedalyvavo ar net ideologiškai nuo jos atitolo. Jurgis Matulaitis-Matulevičius, Pranciškus Būčys atsidėjo dvasinei tarnystei, Aleksandras Dambrauskas-

Jakštas – visuomeninei ir mokslinei veiklai, o Jonas Mačiulis-Maironis ir Juozas Tumas-Vaižgantas tapo A. Smetonos tautininkų rėmėjais.

Krikščionių demokratų veikla patraukia dėmesį ir dėl lankščios politinės programos, kuri judriai kito keičiantis politinei padėčiai šalyje, taip pat dėl įdomios, tačiau aiškiai neapibrėžtos organizacinės struktūros bei netipiškų politinių sprendimų. Kiekvienos sisteminės partijos tikslas yra dalyvauti rinkimuose ir politinio atstovavimo institucijas, stengtis ten laimėti daugumą, formuoti vienpartinę ar koalicinę vyriausybę bei įgyvendinti savo programos nuostatas valdant valstybę. Tačiau tarpukariu krikščionys demokratai elgėsi kitaip. Nors jie buvo didžiausia politinė jėga, turėjo daugiausia mandatų pirmuose trijuose seimuose, tačiau pirmąkart ir ministrus pirmininkus savo partietį delegavo tik X Lietuvos vyriausybėje, t. y. praėjus net šešeriems metams po to, kai buvo paskelbta Nepriklausoma Lietuvos Respublika¹.

Stebėtojai iš šalies galėtų pasirodyti įdomus ir tas faktas, kad krikščionių demokratų įgyta politinė galia valstybėje jau pirmosiomis 1940 m. okupacijos dienomis pasiekė savo ribas. Neatsirado drąsaus partijos lyderio, kuris, naudodamasis turimu autoritetu, pareikštų visuomenei principinę, atvirą poziciją dėl skaudžių politinių tų metų vasaros įvykių. Todėl šiuo tyrimu mėginama ieškoti atsakymų ir klausimus: kas yra lietuviškoji krikščioniškoji demokratija, kaip atrodė jos politinė organizacija, kas lėmė jos populiarumą visuomenėje ir kodėl jos lyderiai nesugebėjo panaudoti įgyto visuomenės palaikymo kriziniais valstybei metais konsoliduojant Lietuvos visuomenę? Kitaip tariant, tyrimas atliktas pagal schemą: idėja, organizacija, veikla.

Krikščioniškosios demokratijos fenomenas ypatingas ir tuo, kad formalus idėjos iniciatorius buvo ne pasauliečiai o Šv. Sostas, kuris tarpukariu atsiribojo nuo politinių krikščionių demokratų organizacijų ir net draudė tokių partijų pavadinimuose vartoti krikščionybės ir demokratijos derinį. Nevienareikšmė Bažnyčios pozicija ir plačiai interpretuojami teoriniai krikščioniškosios demokratijos dokumentai neleidžia krikščionių demokratų išprausti į griežtus teorinius, politinius rėmus.

Krikščioniškosios demokratijos idėjos atsiradimas sietinas su Šv. Sosto atsaku į visuomenės modernizacijos, nacionalizmo, socializmo ir liberalizmo metamus iššūkius katalikybei XIX a. pabaigoje. Leono XIII 1891 m. ir 1901 m. paskelbtos enciklikos *Rerum novarum* ir *Graves de Communi re* įpareigojo katalikų dvasininkus

¹ Tiesa, III ministrų kabineto vadovas 1919 m. buvo Pranas Dovydaitis. Tačiau partijos vadovybė dėl to jo vos neišmetė iš partijos, nes esą jis nepaklūęs partinei drausmei ir nevykdęs nuostatos krikščionims demokratams nesiiinti atsakomybės už vyriausybių formavimą. Todėl P. Dovydaičio vadovaujama vyriausybė ir tarpukario Lietuvos istoriją pateko kaip trumpiausiai dirbusi. O vėliau autoritetingas politikas, Nepriklausomybės Akto Signataras P. Dovydaitis dėl neaiškių priežasčių atitolo nuo politinės veiklos.

neapsiriboti vien religiniais pamokslais ir sakramentų teikimu, tačiau eiti į liaudį ir padėti spręsti visuomeninio gyvenimo problemas. Šios reformos skatino žemesniuosius tikinčiosios visuomenės sluoksnius įsitraukti į organizacijų veiklą. Pradėjo formuotis dvasininkų vadovaujamas konfesinių katalikiškų organizacijų tinklas, siekęs aprėpti kuo platesnį viešojo gyvenimo lauką ir „izoliuoti“ tikinčiuosius nuo „modernizmo negandų“, kurias, Šv. Sosto supratimu, skatino nacionalizmas bei liberalizmo ir socializmo doktrinos². Susikūrus katalikiškų draugijų tinklui, katalikus tarpusavyje pradėjo sieti ne vien tik religinis tapatumas, bet ir priklausymas konfesiniu pagrindu sukurtoms toms pačioms organizacijoms. Didėjo liaudies emancipacija.

Iškilo bendrų „katalikiškų interesų“, nesusijusių su Bažnyčia. Telkdamas įvairių profesijų ir socialinių sluoksnių katalikus – vyrus, moteris, jaunimą, miesto ir kaimo gyventojus, pasiturinčius ir vargšus, intelektualus ir mažaraščius, pasauliečius ir dvasininkus, – šis katalikiškų organizacijų tinklas atliko savotiško barjero funkcijas – religiją ir tikinčiuosius saugojo bei atskyrė nuo sekuliarių, antiklerikaliųjų ideologijų antpuolio bei leido katalikybei tiesiogiai dalyvauti daugelyje viešojo valstybinio gyvenimo valdymo sričių³. Moderniaisiais laikais atsiradęs katalikybės bruožas tapo išeities tašku ir atrama krikščioniškai demokratiškoms ar konfesinėms katalikiškoms Europos politinėms partijoms, šalia kurių veikė savitiškos palaikymo grupės – konfesinės socioekonominės organizacijos, profesinės sąjungos, katalikų intelektualiniai, dvasiniai sąjūdžiai ir judėjimai, gausybė jaunimo draugijų⁴.

Daugelis organizacijų, turėdamos savo spaudą, XX a. pirmoje pusėje kūrė galingos ir vieningos katalikų bendruomenės įvaizdį. Tarpukariu plėtojantis organizaciniam tinklui buvo siekiama sukurti ir organizaciškai įforminti „katalikų vienybę“. Šitaip buvo norima pabrėžti ne tik konfesinės katalikų erdvės, bet ir politinio, kultūrinio jų veikimo savitumą ir atskirumą. Per šias draugijas buvo kuriama atskira katalikiška kultūra, savitiška „katalikų valstybė pasaulietinėje valstybėje“. Katalikiškas bendrumas valstybėje pirmiausia turėjo vienyti *katalikus* kaip

² Ch. Breunig, *The Condemnation of the Sillon: An Episode in the History of Christian Democracy in France*, *Church History*, 1957, vol. 26, no. 3, p. 227–229; A. Agócs, *Christian Democracy and Social Modernism in Italy during Papacy of Pius X*, *Church History*, 1973, vol. 42, no. 1, p. 86–87.

³ M. Conway, *Catholic Politics in Europe 1918–1945*, London–New York, 1997, p. 3.

⁴ XX a. ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvoje veikė iki 50 skirtingų pavadinimų katalikiškų organizacijų ir draugijų, kurių daugumą vienijo Katalikų veikimo centras. Katalikiškų draugijų tinklas apėmė plačias viešojo gyvenimo sritis – nuo sporto iki šalpos ar religinio pobūdžio organizacijų. (Iš šių organizacijų galima paminėti tokias kaip Šv. Juozapo darbininkų draugija, Leono XIII fondas, Labdaros krikščioniškosios meilės draugija, Lietuvių katalikų mokytojų sąjunga, Lietuvių katalikių moterų draugija, Blaivybės draugija, „Žiburio“, „Saulės“ draugijos, Šv. Zitos tarnaičių draugija, Ateitininkų federacija, „Pavasario sąjunga“ ir t. t. Žr. Lietuvos katalikiškų organizacijų – Katalikų veikimo centro narių organizacijų sąrašas, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1089, l. 7.)

katalikus, juos įtraukti į konfesines draugijas ir stiprinti išskirtinį, savitą identitetą. Vienas žymiausių lietuvių krikščioniškosios demokratijos lyderių kun. Mykolas Krupavičius katalikų padėtį 1918 m. Lietuvoje apibūdino šitaip: „Ar tai būtų universitetas, mokykla ar blaivybė, ar sportas ir gimnastika visa privalo būti katalikiška (...). Metodas „savas pas savą“ privalo būti palaikomas ne tik grynai ūkiškai – tautiniuose, bet ir katalikų reikaluose.“⁵

Apskritai tarpukariu Lietuvių krikščionių demokratų partija (LKDP) tapo savotišku „politiniu skėčiu“, mėginusiu jungti ir pasinaudoti plačiu konfesinių katalikiškų organizacijų bei bažnytinių parapijų tinklu. Lietuvoje ne visada buvo aišku, kur prasideda partijos ir kur baigiasi katalikiškų organizacijų ar bažnytinių parapijų veikla. Tas pats asmuo buvo ir aktyvus LKDP narys, ir daugelio kitų katalikų draugijų atstovas bei neretai – dvasininkas, savo parapijoje koordinavęs viso šio tinklo veikimą partijai naudinga linkme. Partijos skyrių struktūra sutapo su bažnytinių parapijų ribomis. Tokio daugialypio politinio mechanizmo sudedamosios dalys išskaidydavo LKDP funkcijas ir padėdavo įgyvendinti politinius partijos tikslus. Kitaip tariant, su partiniu darbu susijusi veikla ir LKDP idėjų sklaida buvo vykdoma ne tik „iš viršaus“, t. y. per partinę organizaciją, bet ir „iš apačios“, t. y. per platų konfesinių įvairaus pobūdžio draugijų bei bažnytinių tinklą.

Šis aspektas buvo išskirtinis ir originalus krikščionių demokratų bruožas palyginti su kitomis partijomis. Nors beveik visos Lietuvos politinės partijos turėjo ideologiškai artimas jaunimo organizacijas, studentų korporacijas universitete, kultūrinės, ekonominės draugijas, profesines sąjungas, tačiau LKDP jas lenkė ne tik gausa, bet ir įvairove. Iš esmės Lietuvoje buvo įprasta konfesines katalikiškas organizacijas, kurioms daugeliu atvejų (ypač provincijoje) vadovavo dvasininkai, tapatinti su krikščionimis demokratais. Todėl Lietuvoje krikščioniškosios demokratijos sąvoka tapatinta ne tik su LKDP, t. y. ne vien su politine partija. Ji reiškė ir profesines (Lietuvos darbo federacija, LDF), ūkines-kooperatines (Lietuvos ūkininkų sąjunga, LŪS), kultūrinės-intelektualines (Jaunieji katalikai), katalikų vyrų ir moterų bei katalikiško jaunimo (ateitininkų, pavasarininkų) organizacijas. Daugelis jų priklausė *Katalikų akcijos*⁶ idėją skleidusiam Katalikų veikimo centrui.

Formaliai nė viena iš minėtų draugijų, sąjungų, *sąjūdžių* (jaunieji katalikai) nesitapatino su LKDP, veikė kaip atskiri nepolitiniai subjektai ar neapibrėžti sam būriai. Kita vertus, nubrėžti aiškią ribą tarp jų veiklos ir LKDP daromos įtakos jų

⁵ G. Taučius, [M. Krupavičius], Visuomenės darbo metodai, *Ateitis*, 1919, nr. 7, p. 203.

⁶ *Katalikų akcija* – Šv. Sosto inicijuota katalikybės populiarinimo moderniose valstybėse veikla, kurią įvairių organizacijų ir draugijų formomis turėjo vykdyti dvasininkai ir pasauliečiai, vadovaujami dvasinės vyresnybės. *Katalikų akcijai* priklausiusios konfesinės organizacijos turėjo apimti visas viešojo gyvenimo sritis, tačiau nesitapatinti su politine veikla. Lietuvoje šį darbą koordinavo nepolitines katalikų organizacijas vienijęs Katalikų veikimo centras.

veiklai sudėtinga. Iki trečiojo dešimtmečio pabaigos LDF ir LŪS neturėjo savo politinės programos, tačiau vos įsikūrusios dalyvavo parlamentinėje, vyriausybėje veikloje kaip LKDP bloko dalis. Ketvirtą dešimtmečio viduryje visuomeniniame gyvenime dalyvavę jaunieji katalikai šalinosi senosios kartos politinių veikėjų ir – formaliai – politikos, tačiau kartu su krikščionimis demokratais nuo 1938 m. aktyviai įsitraukė į politinę opozicinę veiklą A. Smetonos valdymui. Ją pratęsė sovietų ir vokiečių okupacijos laikotarpiu bei egzilyje konfrontuodami su krikščionimis demokratais dėl vieningo „katalikų fronto“ sudarymo. *Katalikų akcijos* idėja taip pat nieko bendra su politika neturėjo, tačiau po valstybės perversmo krikščionys demokratai KVC telkusias organizacijas mėgino paversti politine tribūna, nors tam priešinosi dalis dvasininkų ir Šv. Sosto diplomatai. Katalikų jaunimo organizacijų tikslas buvo ugdyti katalikiškos pasaulėžiūros inteligentiją, tačiau pavasarininkai, ateitininkai ir kitos katalikų organizacijos buvo tapusios ne tik režimo ir krikščionių demokratų politinių kovų objektu, bet ir subjektu, pakurstytu politikų ir tiesiogiai įsitraukusiu į politines varžybas. Gausi Lietuvių katalikų moterų draugija ar Lietuvių katalikų vyrų sąjunga, ketvirtajame dešimtmetyje telkusios atitinkamai apie 40 000 ir 15 000 narių, formaliai turėjo populiarinti katalikybę visuomenėje. Tačiau katalikės moterys organizuotai dalyvavo seimų rinkimuose, o katalikai vyrai buvo tapę vieni iš opozicinių nuotaikų A. Smetonos valdymui palaikymo židinių. Katalikų blaivybės draugijos pavadinimas nurodė jos veiklos sritį, bet parlamentiniu laikotarpiu organizacija buvo tapusi viena iš LKDP rinkiminių sąrašų dalimi.

Todėl šis krikščionių demokratų tyrimas skiriasi nuo ligšiolinių tuo, kad partijos veikla Nepriklausomoje Lietuvoje nėra vienintelis objektas. Norima akcentuoti, kad LKDP tarpukario politiniame gyvenime neveikė kaip atskira, aiškiai apibrėžta politinė organizacija. Ji funkcionavo derindama ir sau pajungdama plataus profesinio, ekonominio, kultūrinio, konfesinio pobūdžio katalikiškas organizacijas bei parapijų tinklą. Daugiausia dėmesio skiriama šio daugialypio politinio darinio tarpusavio ryšių analizei. Lietuviškoji krikščioniškoji demokratija šiame darbe nėra traktuojama siaurąja prasme ir nereiškia vien tik LKDP, t. y. partijos. Ji suprantama plačiau – kaip visas katalikiškas organizacinis tinklas, kuriame LKDP tėra viena iš sudedamųjų dalių⁷.

Susipynusi krikščioniškosios demokratijos, kaip politinės organizacijos, sandara paskatino į LKDP veiklą tarpukariu pažvelgti ne įprastiniu žiūros kampu. Čia nebus koncentruojamasi analizuoti LKDP programines nuostatas ir jų

⁷ Vienas LKDP lyderių kun. M. Krupavičius 1921 m. krikščioniškai demokratiškai buvo suteikęs net „visuomeninės santvarkos“ turinį. Tokioje santvarkoje visi visuomenės sluoksniai organizuotai turėjo dirbti bendrajai labui, o ypač skurstančiųjų naudai. Kitaip tariant, kun. M. Krupavičiaus supratimu, krikščioniškosios demokratijos „santvarkoje“ turėjo dominuoti darbo žmonių interesai (M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas: Šviesos spaustuvė, 1921, p. 12).

įgyvendinimą valstybės valdyme, veiklą parlamentuose, vyriausybėse. Partijos socialinės, ūkinės, kultūrinės politikos gairės ir jos įgyvendinimas bus aptariami tik tiek, kiek padės atspindėti komplikuoatą besiformuojančios ir politiniame tarpukario procese dalyvavusios krikščionių demokratų partijos struktūrinę sandarą. Tokį pasirinkimą lėmė tarpukario partijos lyderių visuomenei peršama mintis, kad konfesinis tikinčių gyventojų identitetas turi sutapti su politiniu. Kitaip tariant, politikai mėgino įteigti visuomenei, kad religingas pilietis negali remti kitos politinės jėgos, nes, krikščionių demokratų supratimu, tik jie vieninteliai siekė išsaugoti katalikiškas vertybes valstybėje. Kitos lietuvių partijos ir sąjungos, nors jos ir nebuvo antireliginės, tačiau laikomos „nepatikimomis“, todėl neremdami krikščionių demokratų piliečiai esą sukeltų grėsmę tautinės valstybės išlikimui, katalikybei ar net Bažnyčiai⁸.

Knygoje rašoma apie tai, kaip lietuviai XX a. pirmoje pusėje suprato krikščioniškosios demokratijos idėją ir kuo ši samprata skyrėsi nuo vakarietiškos tradicijos. Mėginama ieškoti atsakymo į klausimą, kodėl katalikų dominuojamoje lietuvių visuomenėje katalikišką etiketę turinti politinė jėga savo partinę organizaciją sukūrė palyginti vėlai ir kodėl ta organizacija buvo trapi. Tiriama, su kokiais sunkumais susidūrė politiniai lyderiai, norėdami vienyti skirtingų socialinių sluoksnių ir ideologinių pažiūrų tikinčiuosius vienos partijos struktūroje. Analizuojamas partijos, katalikų dvasininkų ir Bažnyčios santykis tarpukariu. Ieškoma partijos politinę galią apibrėžusių ir jos politines sėkmes bei nesėkmes lėmusių veiksnių. Šiame tyrime susitelkiama ne tik prie to, ką veikė LKDP tarpukariu, bet ir prie to, kaip ir per ką ji veikė.

Istoriografijoje paplitusi nuomonė, kad įvardijant XX a. pirmos pusės konfesines, katalikiškas partijas, reikėtų vengti *Krikščioniškosios demokratijos* sąvokos⁹. Pirmiausia dėl to, kad pats tokių margų partijų principas – suvienyti visus katalikus po vienos partijos „skėčiu“ – nesiderino su politinės demokratijos esme. Antra, daugelis krikščionių demokratų partijų, susikūrusių po Antrojo pasaulinio karo, nesitapatino su prieškariu veikusiomis ir krikščioniškosios demokratijos termino savo pavadinimuose neturėjusiomis katalikų partijomis. Todėl siūloma tarpukariu egzistavusias politines katalikų partijas, judėjimus, organizacijas, sroves įvardinti apibendrinamuoju *politinės katalikybės* terminu, kuris būtų taikomas plačiam ir painiais ryšiais susietam politiniam katalikų organizacijų tinklui ir ideologijoms, tokioms kaip *ultramontaninė katalikybė, klerikalinis fašizmas, krikščioniškoji demokratija* ar *krikščioniškasis socializmas*. Daugelis susiskaldžiusių tarpukario katali-

⁸ Y, Laikykimės vienybės, *Tėvynės sargas*, 1925, nr. 31, p. 1.

⁹ M. Conway, Catholic Politics or Christian Democracy? The Evolution of Inter-war Political Catholicism, *Political Catholicism in Europe 1918–1945*, ed. W. Kaiser, H. Wohnout, London–New York, 2004, vol. 1, p. 247.

kiškų partijų mėgino vienyti ir jungti šias bei kitas sroves. Todėl manoma, kad dirbtinai išryškinti vieną kurią nors kryptį, pavyzdžiui, krikščioniškąją demokratiją, reikštų iš anksto užsibrėžti matyti tik nuoseklią ir nenutrūkstamą katalikų visuomenės demokratinės tradicijos raidą¹⁰.

1918 m. Lietuvos Respublikoje, atrodytų, sąvokų problema nėra tokia aktuali, nes partijos pavadinimas skambėjo šitaip: *Lietuvių krikščionių demokratų partija*. Kita vertus, dėl „viską apimančio“, „skėtinio“ LKDP modelio kilo partinės organizacijos fragmentacijos problemų. Kitaip tariant, partija mėgino suderinti neretai prieštaringų jos segmentų siekius: pirmiausia radikalių žemės ūkio darbininkų atstovų (LDF) siekius su į konservatizmą linkusių savininkų ir stambių valstiečių atstovų (LŪS) siekais. Antra, komplikuočiai stengėsi suburti senosios kartos, „rusiškoje“ kultūroje subrendusius politikus ir jau tautinėje 1918 m. švietimo sistemoje mokslus baigusią modernistų, korporatyvizmo simpatikų jaunąją kartą. Vienoje partijoje telkė pasauliečius ir dvasininkus, kurių veikla ir požiūris ne visada buvo savarankiškas ir priklausė nuo dvasinės hierarchijos nuostatų ir pan. Todėl šiam margam spektrui apibūdinti šalia *krikščionių demokratų* vartojamos *katalikų*, *katalikų srovės*, *jaunųjų katalikų* sąvokos. Kai kuriais atvejais, ypač po 1936 m., sąvoka *krikščionys demokratai* šiame darbe reiškia daugiau ne formalią ir sustruktūrintą LKDP, o apibūdina katalikiškos ideologinės srovės nuostatas. Čia sąvoka *katalikai* vartojama ne tiek konfesine, kiek ideologine prasme. Šiuo aspektu sąvoka *katalikai* jau yra vartota istoriografijoje¹¹.

Politinė istorija neretai vertinama per ideologinių pažiūrų prizmę. Iki XX a. dešimtojo dešimtmečio oficialiai egzistavo dvi priešingos istoriografinės pozicijos – sovietinė ir lietuvių egzilio. Sovietinė istoriografija stengėsi parodyti negatyvią „buržuazinių partijų“ veiklą slopinant „revoliucinį masių pakilimą“ bei „nenorą atstovauti darbo liaudies interesams“. Krikščionys demokratai šiame kontekste susilaukė skeptiško, per marksistinę vertinimo prizmę pateikto požiūrio. Tai, kas Vakaruose buvo įvardinta *politine katalikybe*, sovietinėje Lietuvoje buvo vadinama tiesiog *klerikalizmu*, taip suponuojant mintį apie „reakcinį“ politinės ir socialinės katalikybės pobūdį¹².

Išėivijos autoriai, priešingai, mėgino nušviesti tik pozityvų šio reiškinio aspektą. Jie iš esmės kartodavo tarpukariu ir pokariu susiformavusias nuostatas. Juk pir-

¹⁰ T. Buchanan, M. Conway (ed.), *Political Catholicism in Europe 1918–1965*, Oxford, 1996, p. 9–10.

¹¹ J. Sabaliūnas, *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism, 1939–1940*, Bloomington, London, 1972, p. 41.

¹² I. Gricevičiūtė, *Antiliaudinė krikščionių demokratų partijos politika Lietuvoje (1920–1926 m.)*, Vilnius, 1953, p. 5–6, 8–9; A. Gaigalaitė, *Klerikalizmas Lietuvoje 1917–1940*, Vilnius, 1970, p. 5, 18, 83; J. Aničas, *Katalikiškas klerikalizmas Lietuvoje 1940–1944 metais*, Vilnius, 1972; *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metais*, Vilnius, 1978.

mieji ir pamatiniai darbai krikščionių demokratų istorijos klausimais buvo parašyti ilgamečio LKDP CK pirmininko kun. M. Krupavičiaus. Jis yra suskirstęs lietuviškos krikščioniškosios demokratijos raidą etapais, suformulavęs jos sampratą, kuri buvo ir tarpukario LKDP programiniai metmenys, bei aptaręs krikščioniškosios demokratijos ištakas. Kun. M. Krupavičius kaip politikas pateikė savą, idealizuotą krikščioniškosios demokratijos paveikslą, o jos ištakų rado jau XIX a. pradžioje¹³. Egzilyje gyvenę krikščioniškosios demokratijos istorijos autoriai tiesiog kartojo kun. M. Krupavičiaus požiūrį. Algirdo J. Kasulaičio ir Albino Gražiūno – aktyvių krikščionių demokratų išeivijoje veikėjų – monografijose išryškinami dar keli aspektai. Abu autoriai krikščioniškosios demokratijos idėją ir krikščionių demokratų partijos istoriją tiesiogiai tapatina su lietuvių tautiniu atgimimu ir Bažnyčios istorija XIX a., pabrėžia nuoseklų LKDP demokratinį idealų siekį nuo pat jos įsikūrimo, akcentuoja tik pozityvų ir produktyvų LKDP vaidmenį 1918 m. Respublikos valdyme, o jos autoritetą ir politinę galią įvertina kaip lemiamą veiksnį, kurio negalėjo ignoruoti A. Smetonos režimas ir įvesti Lietuvoje griežtesnio valdymo¹⁴. Vakarų Europos krikščioniškosios demokratijos tyrėjai, apgailestaudami, kad Vidurio Rytų Europoje kol kas trūksta krikščionių demokratų veiklos tarpukariu analizės¹⁵, tokią (A. J. Kasulaičio) lietuvių išeivijos historiografinę nuostatą linkę priskirti ne mokslinei historiografijai, o memuaristikai¹⁶. Kita vertus, išeivijos autorių apologetiški tyrimai buvo naudingesni kaip atsvara sovietinei marksistinei literatūrai ir buvo politinė atrama išeivijos ideologinių srovių – *katalikų* ir *liberalų* polemikoje. 1990 m. atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, politikai vėl mėgina aktualizuoti krikščioniškosios demokratijos istoriją¹⁷.

XX a. paskutiniajame dešimtmetyje Lietuvoje akademinės literatūros apie krikščionių demokratų istoriją pagausėjo. Po 1990 m. išsilaisvinusi iš ideologinio diktato istoriografija mėgino užpildyti LKDP ir apskritai Lietuvos politinės istori-

¹³ Kun. M. Krupavičius, įvertindamas vyskupo M. Valančiaus visuomeninę veiklą, rašė: „...jis buvo tikriausias krikščionis demokratas. Jo socialio darbo pamatuos buvo krikščionybė, tautybė ir demokratybė“ (M. Krupavičius, *Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje*, *Krikščionis demokratas*, 1927 11 mėn., nr. 3/4/5, p. 45). Žr.: M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas, 1921, p. 38; M. Krupavičius, *Trumpa krikščioniškosios demokratijos istorija*, *Krikščionis demokratas*, 1927 11 mėn., nr. 3/4/5, p. 17–65; M. Krupavičius, *Liaudies tarnyboj*, Kaunas, 1928; M. Krupavičius, *Krikščioniškoji demokratija*, Stuttgart, 1948, p. 162, M. Krupavičius, *Visuomeniniai klausimai*, Chicago, 1983, ir kt.

¹⁴ A. J. Kasulaitis, *Lithuanian Christian Democracy*, Chicago, 1976, p. 21–22; 32; 86–107; 146; 149–166; A. Gražiūnas, *Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje. Lietuvos krikščionių demokratų partijos istorijos bruožai*, Vilnius, 1994, p. 52–76.

¹⁵ W. Kaiser, *Christian Democracy in Twentieth Century Europe* [Review Article], *Journal of Contemporary History*, 2004, vol. 39 (1), p. 135.

¹⁶ W. Kaiser, *Christian Democracy and the Origins of European Union*, Cambridge, 2007, p. 52.

¹⁷ V. Petkus, *Krikščioniškoji demokratija pasaulyje ir Lietuvoje*, Vilnius, 1991, p. 79; *Krikščioniškoji demokratija ir Lietuva* [Konferencijos medžiaga 1994 m. gegužės 28–29 d.], Vilnius, 1994, p. 55.

jos esamas empirines spragas. Nors ir nėra nuoseklaus krikščionių demokratų tarpukario veiklos tyrimo, vis dėlto lietuvių istoriografijoje kai kurie atskiri su LKDP susiję klausimai yra tyrinėti. Vilma Žaltauskaitė, analizuodama krikščioniškosios demokratijos sociopolitinį aspektą XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, išryškino Leono XIII idėjos adaptacijos Vakaruose ir Vidurio Rytų Europoje skirtumus, akcentavo nacionalizmo veiksnį besisteigiančiose krikščioniškosios demokratijos organizacinėse struktūrose¹⁸.

Istoriografijoje nemažai dėmesio skirta krikščionių demokratų partijos kūrimosi XX a. pradžioje epizodui¹⁹. Istorikė Regina Laukaitytė tarp kitų reikšmingų įžvalgų atskleidė svarbų faktą, kad ryšio ir tęstinumo tarp 1907 m. publikuotos krikščionių demokratų partijos programos projekto ir Pirmojo pasaulinio karo metais įsikūrusių dviejų LKDP partijų (Rusijoje ir Lietuvoje) nebūta²⁰. Istoriografijoje pateikta nuodugnių empirinių duomenų apie LKDP organizacinę raidą iki 1920 m.²¹ Analizuota partijos pozicija konkrečiais politiniais klausimais, pavyzdžiui, santykiai su tautininkais (pažangiečiais) ikiparlamentiniu laikotarpiu, tirta krikščionių demokratų ir tautininkų veikla Klaipėdos prijungimo prie Lietuvos problemų kontekste²². Atskleidžiami krikščionių demokratų veiklos aspektai valstybės perversmo²³ kontekste ar opozicinės lietuviškam autoritarizmui veiklos ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje raiškos formų ir siekių klausimai²⁴. Detaliai nagrinėjami kai kurie krikščionių demokratų parlamentinio darbo 1920–1926 m. aspektai ir statistiniai duomenys²⁵. Pradedama ryškėti 1946 m. atsikūrusių krikščionių

¹⁸ V. Žaltauskaitė, *Lietuvos krikščioniškosios demokratijos genezė: XIX a. pab. – XX a. pr. Sociopolitinis aspektas*, Vilnius, 2000 (Daktaro disertacija), *LII RS*, f. 6–74, l. 162.

¹⁹ A. Gaidys, Lietuvių krikščionių demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.), *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos* (toliau – *LAIS*), Vilnius, 1991, t. 3, p. 139–172; R. Laukaitytė, Bandymai įkurti krikščionių demokratų partiją 1905–1906 metais, *Lituanistica*, 1992, nr. 2, p. 29–41; R. Laukaitytė, Pirmoji Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa, *Lituanistica*, 1993, nr. 2, p. 14–27.

²⁰ R. Laukaitytė, Lietuvių krikščionių demokratų partijos kūrimasis Pirmojo pasaulinio karo metais, *Lituanistica*, 1994, nr. 2, p. 42.

²¹ D. Bučelis, Lietuvos krikščionių demokratų partijos sukūrimas ir jos raida 1917–1920 m., *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* (toliau – *LKMA Metraštis*), 1996, t. 10, p. 512–571.

²² D. Čičinienė, Tarp nacionalinio identiteto ir demokratijos. Krikščionių demokratų santykiai su tautininkais 1918–1920 m., *Darbai ir dienos*, 1998, nr. 7, p. 92–120; D. Čičinienė, Tautininkų ir krikščionių demokratų bendradarbiavimas sprendžiant Klaipėdos prijungimo problemą, *Lietuvos istorijos metraštis* (toliau – *LIM*), 2001, Vilnius, 2002, nr. 2, p. 113–148.

²³ A. Kasparavičius, SSSR ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomacija prieš demokratiją, *LIM*, 1998, Vilnius, 1999, p. 115–156.

²⁴ G. Rudis, Jungtinis antimetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *LIM*, 1996, Vilnius, 1997, p. 182–215.

²⁵ D. Blažytė-Baužienė, M. Tamošaitis, L. Truska, *Lietuvos Seimo istorija XX – XXI a. pradžia*, Vilnius, 2009, p. 559.

demokratų veiklos kontūrai išsivijoje ir gana komplikuoti santykiai su kitomis katalikų ideologinėmis srovėmis²⁶. Apskritai yra nemaža publikacijų, skirtų su krikščioniškąja demokratija siejamų asmenybių biografijoms, politinei, visuomeninei veiklai nušviesti²⁷. Aptariama katalikų socialinės minties genezė Lietuvoje²⁸. Bažnyčios padėties pokyčiai, konfesinių nepolitinių ir politinių organizacijų veikla XIX–XX a. pirmoje pusėje apibendrinami daugiatomės Lietuvos istorijos puslapiuose²⁹.

Greta istorikų tyrimų krikščionių demokratų tarpukario istorijos fragmentai aptariami ir politikų bei politikos mokslininkų darbuose, kuriuose dar ne visada atkreipiamas dėmesys į jau esamos akademinės historiografijos pozicijas. Šalia akademinio lygmens egzistuoja ideologinis ar kartais paviršutiniškas partijos tarpukario veiklos vertinimo matas. 1996 m. ir 1997 m. Lietuvos politinių partijų istorijai skirtuose leidiniuose LKDP spaudos organu jau įvardijama XIX a. pabaigoje ėjusi konservatyvi, katalikiška *Apžvalga* (joje net nebuvo vartojama *krikščioniškosios demokratijos* sąvoka), partijos įsikūrimas su „stabiliomis partinėmis struktūromis“ datuojamas jau 1905 m., o Pirmojo pasaulinio karo metu naujų LKDP programų priėmimo epizodas Rusijoje ir Lietuvoje traktuojamas kaip nuosekli ir vientisa XX a. pradžioje įsteigtos partijos raida³⁰.

Nevienareikšmiškas LKDP įsikūrimo ir raidos vertinimas vis dėlto nėra nulėmtas vien tik ideologinio užsiangažavimo kuo anksčiau „atrasti“ partiją Lietuvos istorijoje. Partijos įsikūrimo ir jos struktūros neapibrėžtumas buvo daugelio XIX a.

²⁶ *Lietuviai krikščionys demokratai išsivijoje 1946–2008* (sud. P. Povilaitis, A. V. Škiudaitė), Vilnius, 2013.

²⁷ J. Eretas, *Kazys Pakštas. Tautinio šauklio odisėja (1893–1960)*, Roma, 1970; P. Maldeikis, *Mykolas Krupavičius*, Chicago, 1975; J. Girnius, *Pranas Dovydaitis*, Chicago, 1975; A. Eidintas, *Aleksandras Stulginskis: Lietuvos prezidentas – Gulago kalinys*, Vilnius, 1995; *Lietuvos Respublikos ministrai pirminkai (1918–1940)* (sud. R. Čepas), Vilnius, 1997; *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940 m.* (A. Gaigalaitė, J. Skirius, A. Kasparavičius, A. Veilientienė), Kaunas, 1999; A. Kasparavičius, Kunigas Mykolas Krupavičius tarpukario Lietuvos politiniame diskurse, *LKMA Metraštis*, 2005, t. XXVII, p. 433–462; G. Vaskela, Mykolas Krupavičius, žemės reforma ir Lietuvos ūkio raida 1920–1940 m., *LKMA Metraštis*, 2005, t. XXVII, p. 463–488; A. Svarauskas, Kunigo M. Krupavičiaus opozicinė veikla valstybinei valdžiai, *LKMA Metraštis*, 2005, t. XXVII, p. 497–510; R. Laukaitytė, Mykolo Krupavičiaus memorandumai sovietų ir vokiečių valdžiai, *LKMA Metraštis*, 2005, t. XXVII, p. 511–526; T. Maceinienė, *Tikėjimas ir ateitis. Ignas Skrupskelis ir Pranas Dielininkaitis*, Vilnius, 2006 ir kt.

²⁸ V. Pruskus, *Socialinė katalikybė Lietuvoje. Laiko iššūkiai ir atsako trajektorijos (XIX a. antroji pusė – XX a. pradžia)*, Vilnius, 2008.

²⁹ *Lietuvos istorija. Devynioliktasis amžius: visuomenė ir valdžia*, t. VIII, d. I (T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys), Vilnius, 2011; *Lietuvos istorija: Nepriklausomybė 1918–1940 m.*, t. X, d. I, (D. Blažytė-Baužienė, E. Gimžauskas, Č. Laurinavičius, D. Mačiulis, G. Rudis, A. Svarauskas, J. Vaičėnionis), Vilnius, 2013.

³⁰ E. Vareikis, Lietuvos krikščionių demokratų partija, *Politinės partijos Lietuvoje. Atgimimas ir veikla*, Vilnius, 1996, p. 193–196; M. Bložė, Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje, *Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema*, Vilnius, 1997, p. 63–66.

pabaigos – XX a. pradžios Europos katalikiškų partijų „problema“³¹. Olandijos, Belgijos, Vokietijos, Šveicarijos katalikiškų partijų istorija³² šiuo požiūriu yra tokia pat sudėtinga kaip ir Lietuvių krikščionių demokratų.

Istoriografijoje nėra atkreiptas dėmesys į painų ir sudėtingą krikščioniškosios demokratijos veikimo modelį. Kalbėti tik apie LKDP poziciją kuriuo nors klausimu ar jos veiksmus konkrečioje situacijoje reikštų pateikti fragmentišką ir supaprastintą vaizdą apie painius ryšius, egzistavusius tarp skirtingų katalikiškų organizacijų ar srovių, kurių įtaka politiniams sprendimams buvo svari. Negalima išskirti vien tik LKDP pozicijos iš kitų trečiajame dešimtmetyje egzistavusių LKDP parlamentinio bloko narių (LDF, LŪS). Negalima ir kalbėti vien tik apie krikščionis demokratų autoritarinio valdymo sąlygomis neparodant jaunųjų katalikų ir daugelio kitų, aktyviai dalyvavusių politiškai spaudžiant A. Smetoną, katalikiškų organizacijų pozicijos ir reikšmės. Kokia komplikuota buvo situacija, iliustruoja partijos vadovo kun. M. Krupavičiaus duoti nurodymai partijos aktyvistams 1927 m. metinėje LKDP konferencijoje: „...pradėti vėl organizacinę darbą statute numatyta tvarka, t. y. grįžti prie senos organizacijos, organizuojant skyrius vietose, organizuojant apskričių komitetus ir t. t.“³³ Kitaip tariant, atrodytų keista, kad dominuojanti Lietuvos partija, gyvuodama devynerius metus, neturėjo aiškios savo partinės organizacijos, kurios jai, matyt, nelabai ir reikėjo, nes politinis darbas buvo vykdomas ne vien tik per LKDP skyrius.

Tad būtina analizuoti ne tik LKDP veiklą, bet ir greta jos veikusio katalikiško tinklo politinį veikimą ir partijos įtaką jam. Tačiau istoriografijoje šis aspektas menkai tirtas. Sovietmečiu pateikti duomenys apie LDF ir LŪS³⁴. Paskutiniaisiais

³¹ Pavyzdžiui, dėl šių problemų Belgijos tarpukario katalikiška partija (ji buvo viena įtakingiausių tarpukario Belgijos politinių jėgų) istoriografijoje įvardijama gana kritiškai: „Faktiškai tai, kas buvo vadinama Katalikų partija, tebuvo organizacijų, laikraščių ir deputatų aljansas, susiformavęs daugiau neformaliai nei veikęs formaliai.“ Katalikų partija Belgijoje trečiajame dešimtmetyje buvo ne tiek politinė organizacija, kiek viso šalies „katalikų pasaulio“ reprezentantė (E. Gerrad, Religion, Class and Language: The Catholic Party in Belgium, *Political Catholicism in Europe 1918–1945*, ed. W. Kaiser, H. Wahnout, London–New York, 2004, vol.1, p. 100–101).

³² Plačiau apie Vakarų Europos katalikų partijų kūrimosi problemas žr.: *Political Catholicism in Europe 1918–1945*, ed. W. Kaiser, M. Conway, London–New York, 2004; E. L. Evans, Catholic Political Movements in Germany, Switzerland, and the Netherlands: Notes for a Comparative Approach, *Central European History*, 1984, vol. 17, no. 2/3.

³³ Kas buvo, kas yra, kas turi būti (LKDP konferencijoje partijos pirmininko M. Krupavičiaus pasakytoji kalba), *Rytas*, 1927 03 12, nr. 57, p. 4.

³⁴ G. Raudeliūnienė, Lietuvos darbo federacija ir jos reakcinis veikimas 1919–1926 m. [1. Organizacinė veikla], *LTSR Mokslų akademijos darbai, serija A (toliau – LTSR MADA)*, 1974, t. 2, p. 93–104; G. Raudeliūnienė, Lietuvos darbo federacija ir jos reakcinis veikimas 1919–1926 m. [2. Veikla tarp darbininkų], ten pat, 1974, t. 3, p. 105–116; P. Žostautaitė, Lietuvos ūkininkų sąjungos žlugimas tautininkų valdymo metais (1927–1930), ten pat, 1986, t. 3, p. 63–77.

metais skelbiami moksliniai Lietuvių katalikų moterų draugijos veiklos tyrimai³⁵, detaliai rašoma ateitininkijos istorija³⁶ ir jaunosios kartos katalikų, t. y. būsimojo Lietuvių fronto sambūrio, genezė, tačiau krikščionys demokratai ir politinė jų veikla nėra pagrindinis šių tyrimų objektas³⁷.

Atliekant tyrimą remtasi įvairiais šaltiniais, tačiau pagrindinio jų – LKDP archyvo – likimas nėra žinomas. Nėra išlikusių nei LKDP, nei daugelio kitų darbo objektu laikomų katalikiškų organizacijų archyvų. Nieko nėra žinoma nei apie LDF, nei apie LŪS archyvus. Panaši situacija susiklostė ir dėl 1920–1927 m. bei 1936–1940 m. laikotarpio Lietuvos seimų archyvo. Kita vertus, šią spragą užpildo kiti šaltiniai, kuriuos galima suskirstyti į archyvinius, publikuotus bei periodinę spaudą.

Informatyviausi ir gausiausiai panaudoti pirmosios grupės šaltiniai – tai Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) Vidaus reikalų ministerijos Valstybės saugumo departamento (f. 378) ir Valstybės saugumo policijos (f. 438) fonduose saugomi slapti dokumentai. Ši medžiaga, paprastai skirta tik keliems to meto aukščiausiems valstybės pareigūnams, padeda išsamiai ir neretais atvejais net detaliai atskleisti katalikų politinės opozicijos autoritariniam režimui pobūdį, mastą bei vidinius krikščionių demokratų veiklos užkulius, kurie ne visada galėtų atsispindėti net ir partijos dokumentacijoje. Autoriaus nuomone, šie šaltiniai yra ir vieni patikimiausių prieškarinio politinius, socialinius, net etninius santykius atskleidžiančių dokumentų.

Po valstybės perversmo sustiprinus visuomenės kontrolės mechanizmą kriminalinės policijos, valstybės saugumo departamento ir valstybės saugumo policijos darbuotojai stebėjo visuomenės nuotaikas, susijusias su reikšmingais einamaisiais diplomatiniais, politiniais, ekonominiais, kultūriniais, religiniais įvykiais, darė periodines analizes, sekė opozicinių partijų lyderių ir aktyvesnių veikėjų veiklą, organizavo jų tiesioginę „priežiūrą“, stebėjo visus viešus renginius, konspektavo juose pasakytas kalbas ir pažymėdavo susirinkusiųjų veiksmus valdžios atžvilgiu. Kas mėnesį rengtos politinių partijų ir organizacijų veiklos apžvalgos, mėnesiniai biuleteniai, ištisi paskaitų ir pokalbių viešuose renginiuose konspektai atspindėjo

³⁵ I. Karčiauskaitė, *Katalikiškoji moterų judėjimo srovė Lietuvoje 1907–1940*, Kaunas, 2007 (Daktaro disertacija. Rankraštis), LII RS, f. 6–134, p. 274.

³⁶ I. Bučinskytė, *Idealų vedami: ateitininkai išėvijoje XX amžiaus 5–7 dešimtmečiais*, Vilnius, 2008; K. Skrupskelis, *Ateities draugai. Ateitininkų istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius, LKMA, 2010.

³⁷ R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940), *Bažnyčios istorijos studijos* (toliau – BIS), 2010, t. III, p. 173–241; R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su sovietų režimu 1940–1941 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2, p. 7–29; R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio genezė, ideologiniai principai ir jų realizavimo praktika (1919–1940) (Daktaro disertacija. Rankraštis), Vilnius, LNB RS, 2011, f. 132–5969.

išsamų to meto nuotaikų ir opozicinių partijų veiklos vaizdą. Politinės policijos atstovai klausėsi net dvasininkų pamokslų.

Valstybės saugumas turėjo užverbuotų informatorių politinėse partijose bei organizacijose, jie „iš vidaus“ pranešinėjo informaciją apie opozicijos planus³⁸. Nors kartais pasitaikydavo, kad užverbuotasis specialiai pateikdavo klaidinančias saugumą žinias³⁹, tačiau tokios agentūrinės informacijos palyginimas su kitomis agentų žiniomis paprastai gana greitai padėdavo nustatyti žinių patikimumą. Tad agentūriniai pranešimai yra gana įdomus, lakoniškai pateiktas, informatyvus, tačiau istoriko atsargiai vertintinas šaltinis.

Kai kuriais laikotarpiais buvo sekami beveik visi žymesni krikščionių demokratų ir katalikų visuomenės veikėjai, o jų veikla buvo fiksuojama minučių tikslumu: kada ir kur eita, su kuo susitikta, pas ką svečiuotasi ir t. t. Todėl apie LKDP lyderius ketvirtajame dešimtmetyje saugumui buvo žinoma beveik viskas. Pavyzdžiui, sekamasis Petras Karvelis turėjo „Sparno“ slapyvardį, Leonas Bistras – „Voro“, kun. Kazimieras Rankelė – „Juodvarnio“, kun. Jonas Šalčius – „Kranklio“, Pranas Kuraitis – „Stipruolio“ ir pan.⁴⁰

Daugelis aktyvistų buvo „prižiūrimi“ politinės policijos. Turėjo atskiras savo bylas, kuriose buvo renkama visa su jų visuomenine veikla susijusi informacija: nuo viešų kalbų ir pasisakymų iki slaptų pokalbių ir svarstymų siaurame pažįstamų būryje. Pavyzdžiui, bylos politinėje policijoje buvo pradėtos Pranui Dielininkaičiui, Ignui Skrupskeliui, net Juozui Keliuočiui ir ketvirtajame dešimtmetyje aktyviai politika besidomėjusiam istorikui Zenonui Ivinskiui⁴¹.

Minėtuose fonduose esanti medžiaga ypač naudinga atskleidžiant krikščionių demokratų ir kitų katalikiškų organizacijų partinės struktūros kaitą. Ji detalai parodo, kokia buvo padėtis visoje Lietuvoje, ne tik Kaune buvusiuose organizacijų

³⁸ Vienoje iš 1928 m. kriminalinės policijos parengtų instrukcijų, kaip vykdyti tokią veiklą, buvo nurodyta, kad svarbiausias informacijos šaltinis yra „partinė agentūra“. Ja tampa veiklesni partijos nariai, aktyvūs bendradarbiai. Taip pat pasitelkiami sekimas ir „pagelbstinčioji agentūra“, t. y. informacija iš eilinių partijos narių. Verbuodavo į „slaptą agentūrą“ dažniausiai tardymo ar arešto metu (1928 12 18 Kriminalinės policijos Instrukcija apie įvairių partijų ir organizacijų Lietuvoje veikėjų–nusikaltėlių sekimą, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 511, l. 2).

³⁹ Vienas iš daugelio pavyzdžių: 1931 m. Jurbarko kriminalinės policijos valdininkas Jonaitis buvo „įkalbėjęs“ bendradarbiauti vietos katalikiškojo jaunimo organizacijos „Pavasaris“ pirmininką K. Sabaliauską. Tačiau šis apie tai pasakė vietos kunigui, kuris apie tai pranešė į Kauną ir iš aktyvaus LDF veikėjo K. Ambrozaičio gavo nurodymą „bendradarbiavimą“ tęsti pateikiant klaidingas žinias (1931 04 14 VSD bendradarbio „Klausutis“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 517, l. 28).

⁴⁰ VRM Kriminalinės policijos išorinio tēmijimo sekcijos 1931 m. byla nr. 58, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 413; b. 416; b. 432; b. 455; b. 515 ir kt.

⁴¹ VRM Kriminalinės policijos valdybos operatyvinės žinių sekcijos byla nr. 1528 apie J. Keliuotį, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 1812; VRM Kriminalinės policijos valdybos operatyvinės žinių sekcijos byla nr. – apie P. Dielininkaitį, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686 ir kt.

skyriuose. Ypač nuosekliai Valstybės saugumas domėjosi, kokia situacija ir atmosfera klostosi katalikiškame organizaciniame tinkle, analizavo problemas, susijusias su tarpusavio santykių politiniais ir taktikos klausimais. Todėl gana informatyviai apibūdino vidinius katalikiškų organizacijų konfliktus ir įtampas, kurias kurstė ketvirtajame dešimtmetyje aktyviai pradėjusi veikti jaunoji katalikų visuomenininkų karta, besilaikiusi opozicinės taktikos krikščionių demokratų atžvilgiu. Vidaus reikalų ministerijos tarnybos, Valstybės saugumas disponavo slapta medžiaga apie opozicines sroves ir jų mėginimus organizuoti valstybės perversmus, apie kuriuos, matyt, mažiau informacijos turėjo patys šių perversmų organizatoriai. Surinkta išsami informacija apie krikščionių demokratų inicijuotą pulk. Jono Petruičio „su-kilimą“ prieš Antaną Smetoną, kurio metu ultimatyviai buvo reikalaujama priimti krikščionis demokratų į Vyriausybę 1927 m. lapkritį; nuodugnai atskleista Katalikų akcijos komiteto (KAK) veikla⁴², surinkta gausi medžiaga apie „Ašies“ politinių srovių mėginimus organizuoti antivyriausybinę veiklą nuo 1938 m. ir t. t.

Duomenų apie atskiras katalikiškas organizacijas ir sunkumus, kylančius dėl politinės veiklos krikščionių demokratų naudai autoritarizmo sąlygomis, galima rasti pavienių asmenų bei negausiuose katalikiškų organizacijų fonduose. Peripetijos, susijusios su LŪS pakrikimu, politiniu spaudimo veiksmu tapusiais finansiniais sunkumais, vidiniais skyrių nepaklusnumo centrui atvejais ir santykiai su valdžios įstaigomis atsispindi krikščionių demokratų veikėjo Antano Tumėno fonde (f. 1557). Apie Katalikų veikimo centro vienijamų katalikiškų organizacijų statistinę būklę ir kasmetiniuose suvažiavimuose keltų problemų pobūdį ir santykį su politine šių organizacijų veikla negausių žinių yra KVC fonde (f. 566).

Ministrų kabineto (f. 923) ir Užsienio reikalų ministerijos (f. 383) fonduose saugomi dokumentai atskleidžia katalikų srovės vykdytas derybas su tautininkais Konstitucijos reformos, Prezidento rinkimų, Seimo paleidimo bei apskritai tolesnio valstybės valdymo klausimais 1927 m. Aptinkama žinių apie diplomatinio Lietuvos korpuso nuomonę valstybės ir katalikų konfliktų metu bei užsienio, ypač Vatikano, diplomatų poziciją šiuo klausimu ir pan.

Rašant knygą naudotasi archyvine medžiaga, saugoma bibliotekose bei institutų rankraštynuose. Informatyvūs yra Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyriuje (LII RS) esančiame ilgamečio LKDP CK vadovo M. Krupavičiaus (f. 54) fon-

⁴² KAK (Katalikų akcijos komitetas) – slaptas aktyvesnio, opoziciškai politiniam režimui nusiteikusių katalikų jaunimo, vadovaujamo kunigų, susivienijimas, susikūręs uždraudus mokyklas, su ateitininkų moksleivių organizacijų veikla. KAK rengė ir platino kreipimusis, biuletenius bei kitokią vyriausybės darbus kritikuojančią literatūrą, kuri dažniausiai buvo kurstomojo ir šmeižikiško pobūdžio. KAK veiklą rėmė Pranas Dovydaitis ir dalis griežtesnės krypties krikščionių demokratų, tačiau ją smerkė katalikų visuomenininkas Stasys Šalkauskis.

de saugomi dokumentai, laiškai, politiko rankraštiniis palikimas. Dalis medžiagos yra apie tarpukario Lietuvos politinius įvykius ir krikščionių demokratų vaidmenį juose. Vis dėlto fonde daugiausia yra su išėivijos krikščionimis demokratais susijusių dokumentų. Tačiau M. Krupavičius yra sukaupęs nemenką kiekį to meto bei egzilio laikotarpio spaudos iškarpų, atspindinčių politinę–ideologinę polemiką dėl tarpukariu vykusių politinių procesų.

Taip pat reikšmingi publikuoti šaltiniai. Juos galima skirstyti į tarpukariu išleistus krikščionių demokratų dokumentus ir istorikų parengtas šaltinių publikacijas bei dokumentų rinkinius. Svarbiausi jų – partijos ir katalikų organizacijų metinių konferencijų ir suvažiavimų medžiaga, programiniai dokumentai, tarpukariu vykusios politinės polemikos su ideologiniais konkurentais metu parengti leidiniai, brošiūros, agitacinė literatūra, partijos lyderių skaitytų viešų paskaitų publikacijos, parlamentinio LKDP bloko narių kalbos skelbiant vyriausybės deklaracijas (programas) ir t. t.⁴³ Pastarųjų ypač pagausėdavo rinkimų į seimus laikotarpiu. Juose atsispindėjo partijos pozicija įvairiais valstybės valdymo klausimais, pateikiamas politinių oponentų vertinimas ir pan. Turbūt svarbiausias šaltinis apie LKDP bloko parlamentinę veiklą yra publikuotos 1920–1927 m. seimų stenogramos.

Svarbios dokumentų rinkinių publikacijos. Paskelbti išėivijoje vykusios jaunųjų katalikų atstovų polemikos su krikščionimis demokratais dokumentai, laiškai taikliai atspindi tarpusavio santykius ir įtampas, tvyrojusius tarpukariu, ir perteikia tam tikrą laiko perspektyvos suformuotą vertinimą⁴⁴. Publikuoti atskiri su krikščionių demokratų veikla susiję dokumentai. Pavyzdžiui, Liudas Truska paskelbė daugiau nei dešimties puslapių apimties 1927 m. M. Krupavičiaus memorandumą, skirtą A. Smetonai, kuriame aptariami katalikų ir tautininkų santykiai bei siūloma abi partijas sujungti į vieną⁴⁵. Publikuotos 1927 m. vykusios šių srovių politinės

⁴³ *Lietuvių krikščionių demokratų partija*, Vilnius, 1915, p. 12; *Lietuvių krikščionių demokratų partijos programa*, Petrapilis, 1917, p. 12; *1919 m. rugsėjo mėn. 29–31 d., Lietuvių krikščionių demokratų partijos Konferencija. Protokolai ir nutarimai*, Kaunas, 1919, p. 50; A. Aršis [M. Krupavičius], *Kas per viena ta politinė partija ir kam mums ji reikalinga*, Kaunas, 1918, p. 16; P. Čisavinis [P. V. Raulinaitis], *Kuriamasai seimas*, Kaunas, 1919, p. 39; Juodišius [M. Krupavičius], *Socialistų ir valstiečių sąjungos pyragai, arba žemės klausimas Steigiamajame Seime*, Kaunas, 1920, p. 47; *Lietuvos Steigiamojo seimo Krikščionių demokratų bloko statutas*, Kaunas, 1920; M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas, 1921, p. 38; *Lietuvių krikščionių demokratų Konferencija 1921 metų rugsėjo mėnesio 12–15 d.*, Kaunas, 1921, p. 86; *Krikščionių demokratų darbas Seime. A. Šmulksčio skaityta paskaita Kaune 1925 m. birželio mėn. 10 d.*, Kaunas, 1926, p. 30; *Krikščionys Demokratai ir Socialistų Vyriausybė. Krikščionių demokratų frakcijos pareiškimas Seime dėl Vyriausybės Deklaracijos*, Kaunas, 1926, p. 63 ir kt.

⁴⁴ *Antano Maceinos laiškai prel. Pranciškui Jurui*, Vilnius, 1997, p. 330; *Ugninis stulpas. 25 metai be Juozo Brazaičio*, sud. V. Valiušaitis, Kaunas, 2000, p. 581.

⁴⁵ 1927 06 22 LKDP CK pirmininko M. Krupavičiaus memorandumas A. Smetonai, parengė L. Truska, *LIM*, 1994, Vilnius, 1995, p. 64–87.

derybos valstybės valdymo klausimais⁴⁶. Įdomus dokumentas – 1927 m. paleisto seimo prezidiumo posėdžio, įvykusio 1936 m., protokolas, iš kurio aiškėja, kad prezidiumą sudarę katalikų politikai ir toliau save laikė teisėta Lietuvos valdžia⁴⁷.

Vertingi Arūno Streikaus 2010 m. parengti neseniai išslaptinto Slaptojo Vatikano archyvo fonduose saugomi dokumentai, kurie padeda nauju aspektu pažvelgti į Šv. Sosto atstovų vaidmenį tarpukario Lietuvoje krikščionių demokratų ir valdžios tarpusavio santykių verpetuose. Diplomatus pateikti vertinimai, padėties analizės ir kitokio pobūdžio dokumentai atspindi negatyvų Lietuvoje rezidavusių Šv. Sosto atstovų požiūrį į LKDP už per didelį partijos „nacionalizmą“ ir „socializmą“. Krikikuojami politikuojantys kunigai⁴⁸. 2013 m. istorikų Algimanto Kasparavičiaus ir Pawelo Liberos publikuotas dokumentų rinkinys apie Lietuvą ir Lenkiją kriziniais 1938–1940 m. atspindi ne tik politinius, diplomatinčius, tarptautinius valstybių ir tautų santykius, bet dokumentuoja ir politinės opozicijos, ypač krikščionių demokratų, nuostatas bei veiklos prioritetų pokyčius po dvišalių santykių užmezgimo⁴⁹.

Reikšmingas ir plačiai darbe panaudotas šaltinis – periodinė spauda. Katalikai turėjo ne tik gausų organizacijų tinklą, bet leido ir daugybę laikraščių bei žurnalų, kurių bendras tiražas iki Pirmojo pasaulinio karo sudarė beveik 60–70 %, o ketvirtajame dešimtmetyje – iki 40 % visų lietuviškų spaudos leidinių⁵⁰. Beveik kiekviena žymesnė katalikiška organizacija turėjo savo atskirą „oficiozą“. Krikščionys demokratai – *Vadą, Tiesos kardą, Laisvąją Lietuvą, Laisvę, Tėvynės sargą* (nuo 1947 m. – LKDS išėivijoje žurnalas), *Rytą, XX amžių, Krikščionių demokratą*. Darbo federacija – *Darbininką, Darbo jaunimą*. Ūkininkų sąjunga – *Ūkininką*. Katalikų veikimo centras – *Mūsų laikraštį*, tarpukariu turėjusį vieną didžiausių tiražų visoje Lietuvos spaudoje. Katalikų moterų draugija – *Moterį*, katalikiško jaunimo organizacijos – *Ateitį, Pavasarį*. Dvasininkija – *Ganytoją, Tiesos kelią, Draugiją*. Katalikų inteligentija leido *Naująją Romuvą, Židinį* ir pan.

Tyrimą sudaro šeši skyriai. Pirmasis ir paskutinisys savo tema skiriasi nuo kitų keturių. Pirmajame apžvelgiamos krikščioniškosios demokratijos idėjinės ištakos ir jos samprata tarp lietuvių. Antrajame – penktajame skyriuose rašoma apie išskirtinį

⁴⁶ Tautininkų ir krikščionių demokratų pasitarimų protokolai (1927 m. balandis, spalį–lapkritis), parengė M. Tamošaitis, *Istorija*, 2008, t. 71, p. 40–48.

⁴⁷ Lietuvos III Seimo prezidiumo 1936 m. rugpjūčio 27 d. posėdžio protokolas, parengė M. Tamošaitis, *Istorija*, 2008, t. 87, p. 59–65.

⁴⁸ *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938). Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai*, sud. A. Streikus, Vilnius, 2010.

⁴⁹ *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais*, sud. A. Kasparavičius, P. Libera, Vilnius, 2013.

⁵⁰ *Lietuvos istorija. Devynioliktasis amžius: visuomenė ir valdžia*, t. VIII, d. I (T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys), Vilnius, 2011, p. 277 ir kt.

krikščioniškosios demokratijos kaip politinės partijos modelį. Šeštajame mėginama ieškoti atsakymo, kodėl krikščionys demokratai, kurie buvo gausiausia ir, atrodytų, įtakingiausia tarpukario politinė jėga, nuo 1926 m. prarado visuomenės paramą ir nebeteko galimybės grįžti į didžiąją politiką Nepriklausomoje Lietuvoje.

I. Krikščioniškoji demokratija: idėja

Šv. Sostas ir krikščioniškosios demokratijos samprata

Krikščioniškosios demokratijos idėjos atsiradimą lėmė politinės, ekonominės ir socialinės priežastys. Politiniu požiūriu – neigiamos Didžiosios Prancūzijos revoliucijos idėjų pasekmės Bažnyčiai, nacionalizmo metami iššūkiai katalikybei, Bažnyčios vietos modernių valstybių sąraigoje paieškos bei pačios Šv. Sosto valstybės likimas. Ekonominiu požiūriu – visuomenės transformacija iš feodalizmo į kapitalizmą, o socialiniu požiūriu – modernizacijos procesai, pramonės plėtra suformavusi vadinamąjį „darbininkų klausimą“ ir vertusi Bažnyčią prisitaikyti prie kintančios situacijos¹.

Krikščioniškosios demokratijos idėjos ištakos sietinos su XIX a. Italijos, Vokietijos ir Prancūzijos „katalikų pasaulio“ reakcija į ekonominį liberalizmą, nacionalizmą ir socializmą. Liberalizmas Prancūzijoje ir Italijoje turėjo ryškų antiklerikalinį atspalvį. Jis kvestionavo Katalikų Bažnyčios ir jos mokymo teises švietimo, asmeninio gyvenimo (pvz., civilinės metrikacijos) srityse bei prieštaravo Bažnyčios siekiui krikščionybę pripažinti valstybine religija. Liberalai Italijoje nuo viduramžių egzistuojančias Popiežiaus valstybes Apeninų pusiasalyje laikė pagrindiniu Italijos kaip valstybės suvienijimo trukdžiu. 1871 m. įvykdyto Vokietijos suvienijimo iniciatorė buvo ne katalikiška, o protestantiška Prūsija. Vokietijos kancleris Otto von Bismarckas šiame kontekste pradėjo *Kulturkampfą* – valstybinę antikatalikišką kampaniją. Tai privertė katalikus politiškai vienytis ir ginti Bažnyčią bei katalikiškas vertybes.

Iškilus nacionalizmui ir prasidėjus Italijos bei Vokietijos valstybių vienijimui, Bažnyčios įtaka pasaulietinėms valdžioms sumenko. Be to, didelę grėsmę katalikams kėlė ir socializmas. Karlo Marxso ir Frydricho Engelso idėjos buvo nesuderinamos su religija, tačiau pradėjo sulaukti pritarimo tarp neturtingųjų visuomenės sluoksnių. Bažnyčia, nenorėdama prarasti savo įtakos darbininkų klasei,

¹ K. R. Himes, L. S. Cahill, *Modern Catholic Social Teaching – Commentaries and Interpretation*, Georgetown, 2005, p. 131–150.

kuri sudarė reikšmingą Vakarų industrinių valstybių gyventojų dalį, buvo priversta siūlyti alternatyvas ekonominiam liberalizmui ir socializmui. Šiame kontekste esminis Bažnyčios socialinio mokymo pokytis sietinas su pastangomis į darbininkiją žiūrėti ne tik kaip į reikalingą pagalbos, užuojautos ir paramos sluoksnį. Greta krikščioniškojo gailestingumo ir rūpesčio „silpniesniuojų“ iškelta „teisingumo“ idėja. Kitaip tariant, rūpinimasis skurstančiųjų reikalais pradėtas traktuoti ne kaip kataliko moralinė, todėl galbūt ir nesaistanti pareiga, o kaip socialinio teisingumo siekis, todėl būtinas tikslas.

Paprastai krikščioniškoji demokratija siejama su popiežiaus Leono XIII vardu. 1891 m. jis paskelbė garsiąją encikliką darbininkų klausimu *Rerum novarum*, kurioje, reaguodamas į liberalizmo ir kylančio socializmo metamus iššūkius, pasiūlė alternatyvią Katalikų Bažnyčios poziciją socialinio teisingumo visuomenėje įgyvendinimo klausimu. 1901 m. tęsdamas teorinius svarstymus ir įtvirtindamas katalikiškąjį visuomenės sanklodos modelį, Leonas XIII enciklikoje *Graves de Communi re* išplėtojo ankstesniame dokumente pradėto formuluoti katalikiško mokymo gaires ir žemesniųjų sluoksnių interesų gynimą įvardijo „krikščioniškąja demokratija“. 1931 m. popiežius Pijus XI, plėtodamas Leono XIII socialinio teisingumo mintis, paskelbė encikliką *Quadragesimo anno*, kurioje papildė Bažnyčios plėtojamą socialinės ir ekonominės visuomenės santvarkos viziją katalikiškais etinėmis normomis ir galutinai įtvirtino „socialinio teisingumo“ sąvoką kaip vieną pamatinių katalikų mokymo idėjų.

Iki Leono XIII paskelbtų enciklikų Šv. Sostas vykdė griežtą politiką pasaulietinių valdžių atžvilgiu, o su katalikiškam mokymui prieštaraujančiais liberalizmu ir socializmu kovojo tradicine priemone – smerkimu. 1864 m. Pijus IX dekretu *The Syllabus of Errors* pasmerkė ir liberaliąją demokratiją. Kita vertus, jau XIX a. atsirado dvasininkų, kurie laikėsi priešingos Šv. Sostui pozicijos. Prancūzijoje vienas tokių buvo Felicité de Lamennais, XIX a. skelbęs visuotinių rinkimų, asmens laisvių, politinės valdžios decentralizavimo ir net Bažnyčios atskyrimo nuo valstybės idėjas, kurios sulaukė Šv. Sosto pasmerkimo. Vėliau šias idėjas mėgino plėtoti grafas Charlesas de Montalembertas ir kiti katalikų reformatoriai². Kad tokios reformos svarbios Habsburgų monarchijoje, Šveicarijoje, Belgijoje, pripažino Karlas Vogelsangas, De Courtinsas, Pottier. Kita vertus, dauguma šių valstybių katalikų XIX–XX a. pradžioje rėmė monarchinę santvarką ir valstybės paramą katalikybei. Jų nuomone, socialinį klausimą spręsti galima tik vadovaujantis tradicinėmis konservatyviomis katalikiškais nuostatomis.

Vokietijoje žymiausias XIX a. krikščioniškosios demokratijos pradininkas buvo Mainco vyskupas Vilhelmas von Ketteleris. Jo skelbiama liberalizmo kritika

² A. T. Bouscaren, *The European Christian Democrats*, *The Western Political Quarterly*, 1949, vol. 2, no. 1, p. 63.

buvo paremta samprotavimu, kad ši ideologija žmogaus darbą traktuojanti kaip paprastą „prekę“ ir ignoruojanti nuosavybės socialinę atsakomybę. Jis kritikavo ir socializmą. Vyskupas laikėsi nuomonės, kad socialistinės valstybės vizijoje buvo numatytos per didelės jos galios ir centralizacija bei paneigta privačios nuosavybės reikšmė. Vyskupas savo raštuose ir pamokslaudamas skatino tikinčiuosius kurti kooperatyvus ir darbininkų profesines sąjungas. Itin daug dėmesio jis skyrė būtent darbininkų klasei³. Šios V. Kettelerio idėjos, pastangos atsilaikyti prieš O. von Bismarcko *Kulturkampf* bei siekis ginti politinės demokratijos idėją XIX a. pabaigoje tapo įsikūrusios Vokietijos centro partijos programos pagrindu.

Italijoje krikščioniškosios demokratijos mintis ir organizacinė struktūra plėtosi kiek kitaip. Dėl vienijamos valstybės ir Bažnyčios konflikto popiežius Pijus IX buvo priverstas pasitraukti į Vatikano rūmus ir, atsakydamas į pasaulietinės valdžios daromą spaudimą, uždraudė italų tikintiesiems dalyvauti Italijos politiniame gyvenime. 1878 m. Šv. Soste Pijų IX pakeitęs Leonas XIII mėgino švelninti konfliktą. 1885 m. paskelbtoje enciklikoje *Immortale Dei* jis katalikiškajam pasauliui paskelbė, kad politinė demokratija gali būti teisėta valdymo forma. Kita vertus, jis neatsisakė tradicinės nuostatos, kad katalikybė privalo būti valstybinė religija. Kaip minėta, kitos dvi Leono XIII enciklikos *Rerum Novarum* (1891) ir *Graves de Communi re* (1901) tapo idėjiniu ir organizaciniu krikščioniškosios demokratijos pagrindu.

Rerum Novarum buvo apibendrintos Europos katalikų intelektualų pavienės mintys kaip visuma. Enciklikoje pateikiamas Bažnyčios požiūris į visuomenės klasių santykius, darbininkų teises ir pareigas, Bažnyčios ir vargingųjų sluoksnių ryšį bei privačios nuosavybės teisę. Leono XIII nuomone, šios teisės garantavimas turėjo tapti pagrindu sprendžiant daugelį socialinių problemų⁴. Enciklikoje buvo pabrėžta, kad visuomenėje būtina pusiausvyra tarp turtingų ir skurstančių sluoksnių, darbdavių ir darbininkų interesų. Leonas XIII akcentavo, kad sprendžiant šį uždavinį, svarbus vaidmuo turi tekti valstybei, kuri, saugodama teisę į privačią nuosavybę, privalo apsaugoti silpnesnius nuo išnaudojimo. Svarbi popiežiaus enciklikos mintis buvo ta, kad socialinės visuomenės pusiausvyrą reikia įgyvendinti steigiant katalikiškas darbininkų organizacijas. Šios mintys rodė, kad Bažnyčioje prasideda idėjinės reformos – nuo šiol ji veikia vadovaudamasi ne tik pasmerkimo ir „atmetimo“ taktika, bet ir nestoja akiai prieš modernizaciją⁵.

Pabrėžtina, kad Popiežius darbininkijos problemas pirmiausia siejo ne su politinėmis, bet su socialinėmis ir ekonominėmis priežastimis. Jis kritikavo ekono-

³ K. Paltarokas, *Socialis klausimas*, Kaunas, 1921, p. 105–107.

⁴ K. R. Himes, L. S. Cahill, *Modern Catholic Social Teaching – Commentaries and Interpretation*, Georgetown, 2005, p. 131–150.

⁵ *Lietuvos istorija. Devynioliktasis amžius: visuomenė ir valdžia*, t. VIII, d. I (T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys), Vilnius, 2011, p. 248.

minį liberalizmą ir socializmą, taip pat istorinį materializmą ir klasių kovos teoriją kaip klaidingas šios problemos sprendimo priemonės. Ragino katalikus domėtis visuomenės socialiniais klausimais ir spręsti juos remiantis katalikiškos etikos principais. Pamatinė *Rerum Novarum* idėja sukosi apie visuomenės reorganizavimą korporaciniais pagrindais, kurie, popiežiaus nuomone, turėjo suartinti darbininką su darbdaviu jungtinėse profesinėse sąjungose. Šios sąjungos turėjo užkirsti kelią neigiamoms reiškinėms, tokiems kaip klasių kova, streikai ir pan.

Enciklikoje aptartos socialinės, o ne politinės problemos. Kita vertus, joje mėginta formuluoti oficialią Bažnyčios poziciją ne tik siaurai suprantamu socialiniu klausimu. Leonas XIII apibrėžė ir platesnį Bažnyčios kaip institucijos bei katalikų kaip pilietinės bendruomenės susirūpinimą santykiais su ekonominiu ir politiniu liberalizmu bei kylančiu socializmu⁶. Tačiau abstrakčiai pateiktos ir pernelyg plačiai interpretuojamos enciklikos mintys sukėlė painiavą dėl Katalikų Bažnyčios pozicijos. Nors enciklika darbininkus gynė paternalistiškai, tačiau tai buvo pirmoji tokio pobūdžio Bažnyčios deklaracija, susijusi su darbininkų interesų atstovavimu. Darbdaviams ji taip pat buvo priimtina dėl kategoriško antisocialistinio tono, nes kritikavo ir kapitalizmą, ir socializmą, tačiau pastarąjį pasmerkė griežčiau⁷.

Rerum novarum idėjos paskatino Europos katalikus skirstytis į konservatyviusius, reformatorius ir radikalus. Pirmieji siūlė socialines darbininkų problemas spręsti atkuriant kažką panašaus į viduramžių korporacijas. Antrieji pasisakė už darbininkų gerovės didinimą laipsniškai įgyvendinant valstybėse socialines reformas ir bendradarbiaujant Bažnyčiai su valstybe. Tretieji buvo tiesioginio plačiosios katalikų visuomenės dalyvavimo valstybės valdyme šalininkai ir manė, kad socialinių problemų sprendimas priklauso nuo politinių priemonių⁸. Šių interpretacijų pasekmė buvo ta, jog iki XX a. pradžios nebuvo vienareikšmiškos Leono XIII minčių interpretacijos. Vienu metu buvo vartojamos „krikščioniškojo liaudies veikimo“, „katalikų socialreformatoriškumo“, „socialinės katalikybės“, „krikščioniškojo socializmo“, „krikščioniškosios demokratijos“ ir kitos painios sąvokos.

Tokia sąvokų įvairovė XIX a. pabaigoje nebuvo vienintelė painiavą kėlusią problema. Emancipuojantis darbininkams ir jiems įgijus balsavimo teisę, išryškėjo krikščioniškosios demokratijos taktikos nevienareikšmiškumas. Oficialiai Leono XIII idėjos skatino spręsti socialines problemas, tačiau nebuvo aišku, koks jų

⁶ J. W. Boyer, *Catholics, Christians and the Challenges of Democracy: The Heritage of Nineteenth Century, Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, M. Conway), London–New York, 2004, p. 24.

⁷ K. Leszek, *A Powerfull Catholic Church, Unstable State and Authoritarian Political Regime: The Christian Democratic Party in Poland*, ten pat, p. 155–157.

⁸ V. Žaltauskaitė, *Lietuvos krikščioniškosios demokratijos genezė: XIX a. pab. – XX a. pr. Sociopolitinis aspektas*, Vilnius, 2000 (Daktaro disertacija), LII RS, f. 6–74, p. 22–23.

santykis su politiniu veikimu. *Rerum novarum* inicijuotas katalikų darbininkų telkimasis į draugijas, organizacijas, profesines sąjungas pastūmėjo juos įsitraukti į politinį valstybių gyvenimą. Tai neatitiko Šv. Sosto interesų. Bažnyčios mokymas skelbė, kad ji yra virš visų pasaulietinių valdžių, nes jos interesai yra ne politiniai, o dvasiniai.

1901 m. Leonas XIII paskelbė dar vieną encikliką, skirtą jau ne tiek socialiniam klausimui spręsti, kiek paties krikščioniškosios demokratijos fenomenui išaiškinti⁹. Joje buvo paneigtos jos sąsajos su politine veikla ar politinėmis partijomis. Enciklikoje *Graves de Communi re* popiežius skelbė: „Būtų nusikalstama iškreipti Krikščioniškosios demokratijos vardą siejant ją vien tik su politikos sfera...“, o visa enciklika krikščioniškąją demokratiją apibūdino kaip „katalikų liaudies veikimą, skirtą rūpintis žemesniosiomis klasėmis“, pašalinant iš to veikimo politines implikacijas¹⁰. Šitokį krikščioniškosios demokratijos pobūdį rėmė Leono XIII įpėdinis Pijus X, kuris iki Pirmojo pasaulinio karo ne tik draudė naudoti katalikybę kaip politinės veiklos „etiketę“, bet ir smerkė katalikus, mėginusius kurti nepriklausomas nuo Bažnyčios kontrolės krikščionių demokratų partijas¹¹.

Kita vertus, visuomenės modernėjimo kontekste įsitvirtinant visuotinei rinkimų teisei, popiežiai nebebuvo vieninteliai autoritetai tarp tikinčiųjų pasauliečių. Pilietiškai aktyvūs dvasininkai ir katalikai pasauliečiai, nors ir pakluso popiežių mokymui, XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje pradėjo steigti konfesines partijas, paremtas *Rerum novarum* socialreformatoriška dvasia. Vienintelis dalykas, į kurį jie atsižvelgė, – tai vengė krikščioniškosios demokratijos sąvokos partijų pavadinimi-

⁹ Anot vieno žymiausių tarpukario Lietuvos krikščionių demokratų politiko, pirmosios krikščioniškosios demokratijos Lietuvoje istorijos autoriaus kun. M. Krupavičiaus, terminas „Krikščioniškoji demokratija“ pirmą kartą buvo pavartotas Belgijoje katalikų politiko Žoržo Augustino Hellputte. 1891 m. Prancūzijoje Bažnyčios socialinį mokymą šiuo terminu pirmasis įvardijo kun. Paul Naudet (M. Krupavičius, *Liaudies tarnyboj*, Kaunas, 1928, p. 8).

¹⁰ *Graves De Communi Re*. Encyclical of Pope Leo XIII on Christian Democracy, <www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_lxiii_enc_18011901_graves_de_communi-re_en.html> [žiūrėta 2011 06 19].

Beje, LKDP CK pirmininkas L. Bistras, 1927 m. išvertęs šią encikliką į lietuvių kalbą popiežiaus mintį dėl krikščioniškosios demokratijos nepolitiskumo kiek sušvelnino. Jo vertime šis sakinytis skambėjo taip: „Nedera tad krikščioniškosios demokratijos vardas grynai politiškai aiškinti...“, o visame enciklikos vertime buvo pabrėžtinai išryškinta popiežiaus kritika socializmui (Popiežiaus Leono XIII enciklika „Graves de communi re“, vertė L. Bistras, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5, p. 222).

¹¹ Prancūzas, katalikiškojo ir turbūt ryškiausio politinės krikščioniškosios demokratijos judėjimo *Sillon* steigėjas Marcas Sangnier 1910 m. buvo pasmerktas (Charleso Maurraso *L'action française* integristai buvo pasmerkti tik 1926 m.); italas Luigi Sturzo, 1919 m. įsteigęs krikščioniškai demokratišką partiją *Partito Popolari Italiano*, amžiaus pradžioje buvo priverstas pasitraukti iš aktyvios visuomeninės veiklos į atokų Italijos užkampį, jo tėvynainis Roberto Murri – net ekskomunikuotas ir t. t. (Plačiau apie skeptišką Šv. Sosto požiūrį į politinę krikščioniškosios demokratijos interpretaciją iki Pirmojo pasaulinio karo žr.: L. O. Arnal, *Why the French Christian Democrats Were Condemned*, *Church History*, 1980, vol. 49, no. 2, p. 201–202; A. Agócs, *Christian Democracy and Social Modernism in Italy during Papacy of Pius X*, *Church History*, 1973, vol. 42, no. 1, p. 73.)

muose (išskyrus Vidurio Rytų Europos katalikus, ypač lietuvius ir lenkus). Susidarė įdomi situacija: nors naujai įsisteigusios konfesinės partijos buvo vadinamos painiais *Katalikų, Konservatorių, Liaudies, Valstybės, Centro* ir panašiais vardais¹², tačiau visi žinojo, kad jos atspindi krikščioniškosios demokratijos skelbtus socialinių reformų siekius.

Europoje atsiradusį krikščioniškosios demokratijos reiškinių įdomiai apibūdino JAV publicistai. 1899 m. viename JAV žurnale buvo paskelbtas straipsnis, skirtas supažindinti amerikiečius su Europoje neseniai atsiradusia „katalikiška srove“. Straipsnyje krikščioniškoji demokratija buvo įvardinta „katalikišku socialreformatorišku judėjimu“, turinčiu aiškų politinį atspalvį. Pirmiausia buvo aprašyta šio judėjimo politinė programa valstybės valdymo klausimais, akcentuojant jo siekį decentralizuoti valstybę, skeptišką požiūrį į modernųjį parlamentarizmą, kuris buvo laikomas „neatsakinga savanaudiška tironija“, atskleistas jos palankumas korporacijai visuomenės santvarkai ir siekis korporatyvizmą pritaikyti politinėje santvarkoje. Straipsnyje apibendrintos krikščioniškosios demokratijos idėjos ekonomikos ir socialinės veiklos srityse, kuriose buvo pabrėžiama privačios nuosavybės reikšmė, darbo užmokesčio minimumas, streikų teisė, progresinių mokesčių bei religinio švietimo svarba¹³. Vertinant šias mintis iš Katalikų Bažnyčios pozicijų, straipsnyje pateiktos socialinio teisingumo idėjos buvo gana radikaliai, ir nors jos atspindėjo kai kurias *Rerum novarum* idėjas, tačiau akivaizdžiai prieštaravo *Graves de Communi re* mintims apie tai, kad krikščioniškoji demokratija negali teikti pirmenybės nė vienai valstybinės santvarkos formai bei sampratai, kad visos katalikiškos organizacijos turi paklusti vyskupų autoritetui¹⁴.

1901 m. Leonas XIII uždraudė vartoti krikščioniškojo socializmo sąvoką, kaip neturinčią nieko bendra su krikščioniškąja demokratija, tačiau Vakarų Europoje (ypač industrializuotuose Vokietijos, Prancūzijos, Belgijos regionuose) egzistavo katalikų darbininkų srovė, kuri enciklikos idėjas interpretavo kaip galimybę katalikybei ir socializmui veikti išvien ekonominėje ir socialinių reformų srityse¹⁵.

¹² Pavyzdžiui, Belgijoje veikė Belgijos katalikų sąjunga (*Katholiek Verbond van België / Union Catholique Belge*), Olandijoje – Romos katalikų valstybės partija (*Rooms Katholieke Staats Partij*), Austrijoje – Krikščionių socialinė partija (*Christlichsoziale Partei*), Vokietijoje – Centro partija (*Zentrum*), Prancūzijoje – Liaudies demokratų partija (*Parti Democrate Populaire*), Šveicarijoje – Konservatyvioji liaudies partija (*Schweizerische Konservative Volkspartei*), Italijoje – Italijos liaudies partija (*Partito Popolare Italiano*), Čekoslovakijoje – Čekų liaudies partija (Čekoslovenska strana lidova) ir kt.

¹³ M. Snell, The Catholic Social Reform Movement, *The American Journal of Sociology*, 1899, vol. 5, no. 1, p. 41–46.

¹⁴ *Graves De Communi Re*. Encyclical of Pope Leo XIII on Christian Democracy, <www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_18011901_graves_de_communi-re_en.html> [žiūrėta 2010 09 19].

¹⁵ M. Snell, The Catholic Social-Reform Movement, *The American Journal of Sociology*, 1899, vol. 5, no. 1, p. 48–49.

Ryški sąvokų „krikščionybė“ ir „socializmas“ jungtis kai kuriuose pramoniniuose Europos regionuose buvo būdinga daugmaž iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos, t. y. kol paaiškėjo bolševikinio „socializmo“ prasmė. Kita vertus, net ir po 1917 m. dalis katalikų pasauliečių ir net dvasininkų galutinai neatmetė kai kurių socialistinių idėjų. Tokių buvo galima atrasti ir Lietuvoje¹⁶.

Vis dėlto Pirmasis pasaulinis karas buvo ta riba, kai iš esmės keitėsi krikščioniškosios demokratijos samprata. Imperijų žlugimas, naujų nacionalinių respublikų susikūrimas Vidurio Rytų Europoje, darbininkų judėjimų savarankiškumo stiprėjimas bei bolševizmo plitimo Rytuose grėsmė lėmė, jog krikščionys demokratai ne tik kad atsisakė visokių sąsajų su socializmu, tačiau ir pradėjo akcentuoti tik politinį veikimą religijai ginti nuo sekuliarių ideologijų antpuolių bei Bažnyčios socialiniam mokymui įgyvendinti. Parlamentinės demokratijos sąlygomis vienintelis kelias daryti įtaką valstybės valdymui buvo rinkimai, todėl tai skatino katalikus steigti konfesines politines partijas ir savo socioekonominę programą remti Leono XIII mokymu. Kitaip tariant, krikščioniškosios demokratijos idealus įgyvendinti politinėmis priemonėmis.

Vienas žymiausių krikščioniškosios demokratijos autoritetų italas Luigi Sturzo, neįtikęs ir Šv. Sostui XX a. pradžioje, ir fašistams XX a. trečiajame dešimtmetyje, remdamasis Leono XIII socialiniu mokymu, apibendrina ir pateikė esminius politinės krikščioniškosios demokratijos principus – personalizmą, pliuralizmą ir institucionalizmą, tarptautinį katalikų solidarumą bei tiesioginio katalikų veikimo politinėje sferoje pabrėžtinumą¹⁷.

Po Pirmojo pasaulinio karo katalikams pasauliečiams nebekilo abejonių, kad krikščioniškoji demokratija privalanti veikti politikos srityje, tačiau iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos krikščioniškosios demokratijos iniciatoriui Šv. Sostui nebuvo visiškai aišku, ar ji gali būti suderinama su parlamentine demokratija. Leono XIII vizijoje Bažnyčia skelbė savo neutralumą politinių santvarkų atžvilgiu ir vertino jas daugiau pagal tai, kiek jos tarnauja „bendrajam gėriui“, neprieštarauja katalikiškam mokymui ir sudaro sąlygas Bažnyčiai egzistuoti. Tačiau Bažnyčios struktūros hierarchinis modelis, jos gynybinio pobūdžio kova su antiklerikalizmu, liberalizmo atmetimas bei nuo Pirmojo pasaulinio karo stiprėjanti ateistinio bolševizmo grėsmė stūmė Bažnyčią į dešiniojo tipo autoritarizmo simpatikų gretas.

Šv. Sosto krikščioniškosios demokratijos samprata turėjo pagrįsti stiprios valdžios reikšmę. Tarpukariu buvo teigiama, kad krikščioniškoji demokratija

¹⁶ S. Šultė, *Evoliucijos keliai ir revoliucijos dėsniai*, Kaunas, 1919, p. 30.

¹⁷ Plačiau žr.: L. Sturzo, *The Philosophic Background of Christian Democracy, The Review of Politics*, 1947, vol. 9, no. 1, p. 12, 13–14, 15.

negali būti suderinama su totalitariniais režimais – fašizmu, nacionalsocializmu, komunizmu¹⁸, tačiau austrų, ispanų ir portugalų tipo autoritarizmas, Bažnyčios nuomone, galėjo geriausiai laiduoti religijos apsaugą ir praktiškai įgyvendinti *Rerum novarum* keltas socialinių reformų ir korporacinio tipo valstybės idėjas.

Minint *Rerum novarum* 40-mečio sukaktį 1931 m., Pijus XI paskelbė encikliką *Quadragesimo anno*, kurioje buvo kartojama Leono XIII liberalistinio individualizmo ir socialistinio kolektyvizmo kritika. Turbūt svarbiausia krikščioniškajai demokratijai popiežiaus enciklikos teksto vieta buvo ta, kurioje rašoma apie subsidiarumą. Šios sąvokos prasmė galėtų būti aiškinama kaip raginimas aukščiausiai valstybės valdžiai decentralizuoti socialines funkcijas bei skatinti smulkių, kitaip tariant, „žemesniosios grandies“ organizacijų, draugijų, sąjungų, savivaldos institucijų kūrimąsi.

Kita vertus, Pijus XI neidealizavo parlamentinės demokratijos kaip valdymo formos, nes ji kėlė asociacijų su liberalizmu, o pasaulėžiūros atžvilgiu buvo nesuderinama su katalikybe. Enciklikoje minimas valstybės decentralizavimas turėjo būti įgyvendinamas ne parlamentinėje demokratinėje santvarkoje, o vadinamojo bendruomeninio korporatyvizmo tipo valstybėje¹⁹. Toks korporatyvizmas skyrėsi nuo totalitarinėse valstybėse egzistuojančio etatistinio korporatyvizmo privačios, „iš apačios“ kylančios iniciatyvos laisvės laipsniu.

XX a. ketvirtajame dešimtmetyje korporatyvizmo sąvokos vartojimas sutapo su dešiniojo politinio autoritarizmo šalininkų siekiais, todėl šis enciklikos epizodas krikščionių demokratų ideologijoje dažniau nutylimas kaip trumpalaikis to laiko „paklydimas“. Apie korporatyvizmą šioje enciklikoje mažai kalbėjo ir tarpukario, kun. M. Krupavičiaus kartos LKDP politikai. Jiems, kitaip nei XX a. ketvirtajame dešimtmetyje į Lietuvos visuomeninį ir politinį gyvenimą įsiliejusiai jaunajai katalikų inteligentų kartai, jis buvo nepriimtinas, nes kėlė asociacijų su fašistinės Italijos iniciatyvomis²⁰.

Nepatiklus popiežių požiūris į politinę demokratiją krikščioniškąją demokratiją stūmė į dviprasmišką padėtį. Teoriškai katalikų socialiniame mokyje „demokratija“ buvo traktuojama ne kaip pritarimas politinei demokratijai ir jo

¹⁸ Vatikanas totalitarines ideologijas pasmerkė XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Fašizmo ir Bažnyčios konflikto kontekste, t. y. tik 1931 m., kai Italijoje buvo represuota Katalikų akcijos veikla bei uždarytos katalikiškojo jaunimo organizacijos, Pijus XI pasmerkė fašizmą enciklikoje *Non Abbiamo Bisigno*. 1937 m. kovo 14 ir 19 d. enciklikomis *Mit Brender Sorge* ir *Divine Redemptoris* pasmerkė ir nacionalsocialistų pagonizmo ir rasizmo principus bei bolševizmą kaip klaidingą sistemą, griaunančią visuomenės pagrindus.

¹⁹ K. R. Himes, L. S. Cahill, *Modern Catholic Social Teaching – Commentaries and Interpretation*, Georgetown, 2005, p. 168–171.

²⁰ L. Bistras, Korporatyvinė sistema, *Rytas*, 1933 12 15, nr. 285, p. 1.

atributui – parlamentarizmui, bet kaip atstovavimas liaudies interesams. Tai galėjo būti pasiekta bet kurioje valstybinėje santvarkoje, neprieštarujančioje Bažnyčios mokymui²¹.

Krikščioniškosios demokratijos ideologijos samprata smarkiai pasikeitė 1944 m. gruodį, kai Pijus XII radijo pranešimu kreipėsi į tikinčiuosius ir pateikė totalitarizmo pasekmių ir žiaurumų, vykdytų karo metu, įvertinimą. Tada jis pirmą kartą Šv. Sosto istorijoje pareiškė, kad politinė demokratija esanti „natūrali“ valdymo forma ir labiausiai atitinkanti Bažnyčios mokymą²². Šis pareiškimas galutinai legitimavo XIX a. pabaigoje pradėjusių kurtis ir tarpukariu sustiprėjusių, tačiau dar neturėjusių bendros krikščioniškosios demokratijos sampratos katalikų politinių judėjimų veikimą. Taip pat įtvirtino bendrą krikščioniškosios demokratijos ideologijos sampratą, kurios pagrindiniais bruožais nurodyti *subsidiarumas, personalizmas, pliuralizmas, nuosaukis konservatizmas, parlamentinė demokratija ir atstovavimas krikščionybės interesams*²³. Šias mintis populiarino ir katalikų modernistai: Jacques Maritainas, Emmanuelis Mounier ir kiti, akcentuodami krikščionybės ir demokratijos, katalikybės bei liberalių idėjų suderinamumą²⁴.

Po Antrojo pasaulinio karo pradėjusios evoliucionuoti krikščioniškosios demokratijos pirmasis principas *subsidiarumas* reiškė savaveiksmiškumo skatinimą ir rėmimą pabrėžiant asmens ir bendruomenės pirmumą bei apsaugą nuo nepagrįsto valstybės kišimosi. Šis bruožas turėjo vieną esminį niuansą, kuris leido plačiai interpretuoti krikščioniškai demokratišką sampratą, t. y. teiginį „nepagrįstas valstybės kišimasis“. Antra, krikščioniškosios demokratijos pagrindas buvo *personalizmo* idėja kaip priešprieša individualizmui (liberalizmui) bei kolektyvizmui (socializmui)²⁵. Centrinė šios idėjos ašis buvo asmuo ir jo socializacija – jis turėjo sugebėti socializuotis ir solidarizuotis su visuomene, jausti bendrą atsakomybę ir siekti „bendrojo gėrio“. Trečia, krikščioniškoji demokratija Vakarų Europoje tapo ideologiškai *pliuralistinė*. Šis bruožas išryškėjo (išryškėja) per įvairių krikščioniškų konfesijų draugijų bei organizacijų veikimo laisvę ir buvo (yra) priešingas individualiam pliuralizmui, nes draugijoms būdingas pliuralizmas neleido (neleidžia) atomizuotis

²¹ M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas, 1921, p. 5–12.

²² P. Pombeni, The Ideology of Christian Democracy, *Journal of Political Ideologies*, 2000, vol. 5, no. 3, p. 297–298.

²³ F. G. Rutan, Christian Democracy in Western Europe: An Idea Whose Time Has Passed?, *International Journal of Social Economics*, 1997, vol. 24, no. 10, p. 106–108.

²⁴ Beje, moderniosios krikščioniškosios demokratijos politinės filosofijos teoretikas prancūzas J. Maritainas tik XX a. penktajame dešimtmetyje pradėjo kelti pliuralios krikščioniškosios demokratijos idėjas. Iki 1926 m. jis buvo ryškus autoritarinio neorojalizmo ir *L'action française* integralizmo rėmėjas (J. Hellman, The Opening to the Left in French Catholicism: The Role of the Personalists, *Journal of the History of Ideas*, 1973, vol. 34, no. 3, p. 383).

²⁵ M. Fogarty, *Christian Democracy in Western Europe 1820–1953*, London, 1957, p. 27.

visuomenei. Ketvirtas požymis – *konservatizmas*, kuris krikščioniškosios demokratijos ideologijoje nesiejamas su aiškiu tradicionalizmu ar reakcingumu. Konservatizmą pradėta interpretuoti kaip pusiausvyros veiksnį. Krikščioniškoji demokratija gali remtis reformizmu, bet ne radikalumu, savo tikslų siekti evoliucijos, bet ne revoliucijos keliu. Iš esmės krikščionys demokratai nesmerkia radikalų reformų ten, kur jų reikia, tačiau siūlo siekti socialinės ir ekonominės pažangos racionaliais, apgalvotais žingsniais. Toks nuosaikus konservatizmas pripažįsta demokratijos principus, tačiau siekia išlaikyti saitus su praeitimi. Penkta, krikščioniškoji demokratija pasisako už konstitucinę ir *politinę demokratijos* valstybinę santvarką. Tačiau be daugumos, liaudies valdžios, ji akcentuoja ir Dievo vaidmenį. Taigi nei valstybė, nei visuomenė be Dievo negali savintis absoliutaus suvereniteto. Paskutinis, aiškiausias bruožas, išskiriantis šią ideologiją iš kitų, – tai *krikščionybės* viešajame gyvenime palaikymas ir Bažnyčios institucijos bei jos moralinio, socialinio mokymo propagavimas.

Pateikta krikščioniškosios demokratijos samprata yra idealusis tipas. Be abejo, specifinėmis sąlygomis ir įvairiuose pasaulio regionuose ji buvo skirtinga. Tarpukariu šie šeši ideologijos bruožai tik kristalizavosi, todėl to meto krikščioniškosios demokratijos samprata Vakarų Europoje nebuvo pastovi. Kintant sąlygoms, buvo sugebama išryškinti vieną arba niveliuoti kitą bruožą. Turbūt esminis po Antrojo pasaulinio karo susiformavusios modernios krikščioniškosios demokratijos sampratos skirtumas nuo tarpukarinės buvo konfesinio ir politinio tikinčiųjų pliuralizmo skelbimas bei pozityvus požiūris į politinę demokratiją kaip siektiną vienintelę valdymo formą. Tarpukariu kai kurių Europos valstybių (ypač Vidurio Rytų Europoje) krikščioniškoji demokratija vis dar tęsė XIX a. pabaigos tradiciją laikytis nuostatos, kad negali būti „tarpkonfesinio pliuralizmo“, t. y. krikščionių demokratų veikimas turėjo reikštis tik per katalikybę, o kitoms krikščioniškoms konfesijoms buvo priskiriamas šalutinis vaidmuo. Nevienareikšmiškai krikščionys demokratai interpretavo ir politinio liberalizmo atributą parlamentarizmą, neretai svarstyta jį „tobulinti“ korporacinio tipo valdymu. Todėl kalbant apie tarpukariu veikusias partijas reikia akcentuoti tuometinės krikščioniškosios demokratijos sampratos specifiką ir skirti ją nuo pokariu pradėjusios evoliucionuoti modernios, pliuralizmą pripažįstančios krikščioniškosios demokratijos sampratos²⁶.

²⁶ 1994 m. patvirtintoje Vokietijos krikščionių demokratų sąjungos (VKDS) (*Christlich Demokratische Union Deutschlands*) programoje nurodoma, kad VKDS savo ištakas sieja su po Antrojo pasaulinio karo Vokietijoje įkurta politine organizacija ir Konrado Adenauerio, Liudvigo Erhardo, Jakobo Kaizerio bei kitų vardais. Apie organizacijos tęstinumą ar idėjines sąsajas su Weimaro Respublikos centro partija (*Zentrum*) šioje programoje neužsimenama (*Laisvės atsakomybė. Vokietijos Krikščionių Demokratų Sąjungos (KDS) programa*, Vilnius, 1995, p. 4). XX a. pabaigoje atsikūrę Lietuvos krikščionys demokratai savo pirmtake laiko 1905–1907 m. pradėtą steigti ir 1917–1919 m. įkurtą Lietuvos krikščionių demokratų partiją, kuri savo veikloje mėgino vadovautis vokiečių Centro partijos pavyzdžiu.

Krikščioniškosios demokratijos mintis Lietuvoje

Krikščioniškosios demokratijos lietuviškoji samprata tarpukariu savo esminiais principais buvo tokia pati kaip vakarietiškoji, tačiau idėjos dėl skirtingų politinių, socialinių ir ekonominių veiksnių buvo plėtojamos kitaip palyginti su anksčiau aptartu modeliu. Vakarų Europoje esminis impulsas krikščioniškajai demokratijai atsirasti buvo būtinybė spręsti darbininkų klausimą. Lietuvoje darbininkų klausimas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje dėl lietuvių tautinės emancipacijos, politinės regiono situacijos ir visuomenės socialinės sanklodos specifikos nebuvo toks aktualus, todėl svarbiausias buvo nacionalizmas, konfesinio tapatumo įtvirtinimas ir valstiečių klausimas²⁷.

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, kai lietuvius pasiekė krikščioniškosios demokratijos idėja, sąlygos nebuvo palankios veikti tautiškai emancipuotiems lietuvių dvasininkams, rėmusiems veiklą „už zakristijos sienų“. Senosios kartos dvasinė vyresnybė ignoravo lietuviško nacionalizmo aspektą ir kritiškai vertino kai kurių dvasininkų aktyvias pastangas skleisti liaudyje socialinio teisingumo idėją. Besiformuojanti moderni tautinė katalikiška lietuvių visuomenė buvo priversta gyventi valdoma stačiatikiška tradicija grįstos carinės imperijos. Katalikai susidūrė su kultūrine carizmo rusifikacija ir su problemomis, susijusiomis su vietinės diduomenės polonizacija. Išgyveno oficialiosios stačiatikybės priespaudos sunkumus bei vidinius katalikybės lenkiškumo-lietuviškumo konfliktus. Tad neatsitiktinai 1905 m. pradėjusi struktūrintis lietuviška katalikiška politinė partija – krikščionys demokratai – pabrėžtinai akcentavo savo nacionalinį pobūdį, per kurį siekė įgyvendinti ir krikščioniškosios demokratijos idėjos *esmę*, būtent spręsti socialinį klausimą. Sąvokos „lietuvis – valstietis“ ir „lenkas – dvarininkas“ buvo sutapatintos, todėl per „lietuvio – lenko“ nacionalinę priešstatą buvo prieinama ir prie „valstiečio – dvarininko“ socialinio klausimo aktualizavimo²⁸. Panašiai reikalai klostėsi ir kitose nedominuojančiose Vidurio Rytų Europos tautose. Sudėtingoje situacijoje buvo atsидūrę slovakai, kurie, laisvindamiesi iš vengrų, mažiausiai kreipė dėmesio

²⁷ V. Žaltauskaitė, *Lietuvos krikščioniškosios demokratijos genezė: XIX a. pab. – XX a. pr. Sociopolitinis aspektas*, Vilnius, 2000 (Daktaro disertacija), LII RS, f. 6–74, p. 39.

²⁸ Galima daryti prielaidą, kad Vidurio ir Rytų Europoje tautinį klausimą ignoravusi ir konservatyvių socialinių pažiūrų besilaikiusi dvasinė katalikų vyresnybė nenorėjo skatinti valstietijos emancipacijos, nes tai neišvengiamai turėjo stiprinti ir jų tautinį susipratimą, t. y. lietuvių ir baltarusių konfliktą su lenkais, vengė populiarinti Leono XIII krikščioniškosios demokratijos idėją. XX a. pradžioje dalis lenkų katalikų vyskupų netgi ėmėsi priemonių, kad *Rerum novarum* mintys nebūtų skelbiamos parapijose (V. Pruskus, *Socialinė katalikybė Lietuvoje. Laiko iššūkiai ir atsako trajektorijos (XIX a. antroji pusė – XX a. pradžia)*, Vilnius, 2008, p. 87).

į popiežių socialines enciklikas ir krikščioniškosios demokratijos idėjas. 1906 m. mėgintos kurti katalikiškos Liaudies partijos pagrindinis tikslas buvo atsiskirti nuo vengrų – būtent katalikiška veikla buvo sutapatinta su slovakų nacionalizmu, o socialiniai reikalai nebuvo svarbiausi. Vengrijoje XX a. pradžioje taip pat buvo propaguojami ne Leono XIII *Rerum novarum* principai, bet karingas nacionalizmas, turėjęs saugoti nuo visų negandų – nuo socializmo, liberalizmo iki nedominuojančių imperijos tautų emancipacinių siekių²⁹.

Kita vertus, nors šiame Europos regione XX a. pradžioje vyravo specifinė krikščioniškosios demokratijos samprata, vis dėlto ilgainiui tokia krikščioniškosios demokratijos traktuotė leido būsimums lietuvių, slovakų ir kitų tautų katalikiškoms partijoms tapti gausiausiomis politinėmis jėgomis po 1918 m., o Katalikų Bažnyčios socialiniam mokymui, kurį skelbė krikščioniškoji demokratija, – populiariausiam liaudyje. Šioje situacijoje išsiskiria nebent lenkų pavyzdys. XX a. pradžioje, kai kovą už lenkiškumą „monopolizavo“ *endekai*, lenkų krikščioniškoji demokratija rinkosi Vakarų Europoje dominavusią sampratą: vadovaudamiesi Leono XIII enciklikomis propagavo socialinius miesto, o ne kaimo darbininkų ir valstiečių reikalus bei aktyviai kūrė gamyklų profesines sąjungas. Tačiau lenkų krikščionys demokratai, nesugebėdami išryškinti lenkiškumo ir valstiečių socialinių problemų, neturėjo galimybių tapti bent kiek įtakingesne tarpukario Lenkijos politinio spektro partija³⁰.

Tautiškumo ir socialinio klausimo tapatinimas, kuris buvo krikščioniškosios demokratijos pagrindas Vidurio Rytų Europoje, regioną pasiekė pavėluotai. Tuo metu, kai Leonas XIII jau skelbė *Rerum novarum* ir *Graves de Communi re* enciklikas, o krikščioniškoji demokratija per konfesines draugijas instituciškai veikė Vakarų Europos valstybėse, Lietuvoje nacionalinis judėjimas, plėtojęs kultūrinę šviečiamąją veiklą, dar tik mėgino formuluoti politines programas³¹. Kita vertus, 1889–1896 m. leistame katalikiškame laikraštyje *Apžvalga* jau buvo pastebimos kai kurios Leono XIII idėjos apie organizuotą katalikų veikimą savišalpos, darbdavių–darbininkų ir kitose organizacijose, tačiau čia šis krikščioniškosios demokratijos bruožas buvo traktuojamas ne kaip socialinės įtampos tarp skirtingų luomų mažinimas, bet kaip socialinis aktyvumas ginant bei apsaugant katalikybę ir lietuviškumą. Prielaidos krikščioniškajai demokratijai atsirasti buvo parengtos kitame katalikiškame laikraštyje – *Tėvynės sarge*. Ypač jaunajai kartai atstovavusio dvasininko Juozo Tumo iniciatyva. Šis dvasininkas akcentavo ne tik katalikybės stiprinimo ir

²⁹ F. Csaba, Collaborating with Horthy: Political Catholicism and Christian Political Organisations in Hungary, *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, H. Wohnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 195.

³⁰ L. Kuk, A Powerful Catholic Church, Unstable State and Authoritarian Political Regime: The Christian Democratic Party in Poland, ten pat, p. 155–157.

³¹ M. Römeris, *Lietuva: studija apie lietuvių tautos atgimimą*, Vilnius, 2006, p. 93–94.

palaikymo idėjas, tačiau pasisakė ir už nepriklausomą nuo aukštosios dvasininkijos veikimą liaudyje, kuriai, kaip minėta, tuo metu tautinis klausimas bei socialinių reformų idėjos dar nebuvo patrauklios³².

XX a. pradžioje jaunosios kartos dvasininkai Juozas Tumas, Kazimieras Šaulys, Jonas Maciulevičius, Justinas Staugaitis ir kiti pradėjo populiarinti ir aiškinti krikščioniškosios demokratijos idėjas. Jų idėjas smarkiai veikė 1905 m. politiniai procesai Rusijos imperijoje ir Didžiojo Vilniaus Seimo sušaukimas, būtent įvykiai, leidę dvasininkams krikščioniškąją demokratiją iš karto tapatinti su politine veikla.

Kita vertus, Leono XIII skelbta nuostata, kad krikščioniškoji demokratija pirmiausia esanti organizuotas ir vyskupų vadovaujamas katalikų veikimas socialinėje, o ne politinėje sferoje, varžė lietuvių iniciatyvas. Pavyzdžiui, 1906 m. K. Šaulys krikščioniškąją demokratiją įvardijo esant „virš politinių partijų“ ir kalbėjo daugiausia apie profesinius darbininkų (neakcentuodamas valstiečių) reikalus ir jų reikalavimus dėl darbo dienos ilgumo, profesinių sąjungų steigimo, solidaraus luomų veikimo ir t. t.³³ Po metų plėtodamas šias idėjas politinį krikščioniškosios demokratijos aspektą jis jau laikė natūraliu veiksmu ginant „mažųjų žmonių“ (darbininkų) interesus³⁴. Tačiau netrukus politinis krikščioniškosios demokratijos aspektas dėl Šv. Sosto pozicijos, aukštosios dvasininkijos skeptiško vertinimo ir dėl carizmo porrevoliucinės reakcijos buvo marginalizuotas. Net pirmasis lietuvių krikščionių demokratų veiklos epizodas provincijoje, kai pradėjo veikti 1905 m. gruodį J. Tumo iniciatyva įsteigtos Lietuvių krikščionių demokratų sąjungos Vadaktų kuopa, turėjo socialinį, o ne politinį atspalvį³⁵. Todėl dėl nurodytų priežasčių krikščioniškoji demokratija iki Pirmojo pasaulinio karo buvo suvokiama kaip lietuvių katalikų organizavimasis į švietimo, kultūros draugijas ir lietuvių valstiečių socialinių reikalų akcentavimas bei tautinio susipratimo stiprinimas. Taigi Vakaruose krikščioniškosios demokratijos samprata keitėsi socialinę veiklą transformuojant į politinę, o Vidurio Rytų Europoje – priešingai, krikščioniškoji demokratija pirmiausia buvo siejama su tautiniu atgimimu, t. y. turėjo politinį atspalvį ir tik vėliau įgavo ryškesnį socialinį, kultūrinį, šviečiamąjį pobūdį.

Nors apie Leono XIII idėjas katalikiškuose *Tėvynės sargo*, *Šaltinio*, *Draugijos* puslapiuose buvo rašoma, tačiau pirmą kartą viešai Leono XIII enciklikų mintys buvo pristatytos lietuvių visuomenei tik 1909 m. sausį. Kaune, Liaudies namų

³² V. Žaltauskaitė, *Lietuvos krikščioniškosios demokratijos genezė: XIX a. pab. – XX a. pr. Sociopolitinis aspektas*, Vilnius, 2000 (Daktaro disertacija. Rankraštis), LII RS, f. 6–74, p. 136.

³³ K. Šaulys, *Krikščioniškoji demokratija*, Kaunas, 1906, p. 11.

³⁴ K. Šaulys, *Demokratija ir krikščionys demokratai*, *Draugija*, 1907, nr. 1, p. 141–142.

³⁵ A. Gaidys, *Lietuvių krikščionių demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.)*, LAIS, Vilnius, 1994, t. 3, p. 152–153.

salėje jaunoji dvasininkų karta suorganizavo socialinius kursus. Šių kursų metu planuota visuomenę supažindinti su 18 skirtingų temų apie žemės ūkį, valstiečių teises, miesto darbininkų reikalus, visuomeninio apaštalavimo bei katalikų socialinio mokymo gaires. Svarbu tai, kad organizacinį kursų komitetą sudarė ne tik dvasininkai, bet ir pasauliečiai. Paskaitininkais planuota kviesti ne tik lietuvius, bet ir lenkus, rusus – būtent planuota akcentuoti ne tautinį, o tarptautinį krikščioniškosios demokratijos aspektą³⁶. Tačiau kitataučiai ir pasauliečiai prelegentai (tarp jų ir Antanas Smetona) atsisakė skaityti referatus, o paskaitas skaitė tik dvasininkai: Jurgis Matulaitis-Matulevičius, Pranciškus Būčys, Justinas Staugaitis, Jonas Maciulevičius-Maironis, Aleksandras Dambrauskas-Jakštas. Šių kursų metu buvo išryškinti trys svarbūs katalikų socialines nuostatas apibrėžiantys aspektai. Pirmiausia socializmas ir ateizmas įvardinti tapačiomis sąvokomis, todėl, žiūrint iš katalikiškos perspektyvos, socializmas negalėjo būti suderinamas su katalikišku socialiniu mokymu, t. y. krikščioniškąja demokratija. Antra, krikščioniškoji demokratija laikytina „vidurio keliu“ tarp liberalizmo ir socializmo, nes katalikiškas mokymas pripažįsta privačią nuosavybę, tačiau, solidarizuojantis su socialistais, teigiama, kad individų veikla privalo būti pajungta visuomenės gerovei. Trečia, katalikų socialinis mokymas kyla ne iš krikščioniško gailėstingumo, bet iš būtino socialinio teisingumo³⁷.

XX a. antrajame dešimtmetyje krikščioniškosios demokratijos apibrėžimas lietuvių katalikų aplinkoje sukonkretėjo. Buvo pradėtos skirti politinė ir socialinė sritys. Viename iš apibrėžimų teigta: „Krikščioniškoji demokratija yra tokia socialė organizacija, kur visos socialės spėkos, vadovaudamosi krikščioniška etika veikia harmoniškai taip, kad kiekviena iš jų galėtų pilnai išsiplėtoti ir veikti bendrai naujai, ypatingai – žemesniųjų luomui.“³⁸ Nesant galimybių plėtoti politinės veiklos, buvo stengiamasi akcentuoti socialinį jos pobūdį.

Kun. M. Krupavičius (Mykolo Römerio teigimu, žymiausias Lietuvių krikščionių demokratų partijos veikėjas³⁹) mėgino savaip interpretuoti nepalankią Leono XIII *Graves de Communi re* nuostatą dėl politinio krikščioniškosios demokratijos traktavimo. Jo, daugiau kaip politiko nei dvasininko, pateiktoje interpretacijoje aiškinta: „Krikščioniškoji demokratija gali dirbti politikos darbą, kaip priemonę siekti savo tikslams. Nes kas kita yra politika dėl politikos, kas kita vėl, politika – demokratybės ir visuomenės tikslams.“⁴⁰ Tačiau „demokratiją“ jis suvokė kaip visuomenės „susiorganizavimą“ siekiant pagerinti „žemesniųjų klasių“ padėtį ir per

³⁶ K. Skrupskelis, *Ateities draugai. Ateitininkų istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius, LKMA, 2010, p. 83.

³⁷ J. Maciulevičius, Krikščioniškasis socialinės tvarkos mokslas pagal Leono XIII encikliką, *Draugija*, 1909, nr. 31/32, p. 282–301.

³⁸ A. Maliauskis, Demokratija ir kunigija, *Draugija*, 1913, nr. 74, p. 115–116.

³⁹ M. Römer, *Litewskie stronnictwa polityczne*, Wilno, 1921, s. 115.

⁴⁰ M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas, 1921, p. 7.

Pirmieji krikščioniškosios demokratijos idėjų Lietuvoje populiarintojai. Pranciškus Būčys, Kazimieras Šaulys, Jonas Mačiulis-Maironis, Juozas Tumas-Vaižgantas, Aleksandras Dambrauskas-Jakštas

tai eiti prie visuomenės gerovės. Tad, pasak kun. M. Krupavičiaus, „Demokratijos programa ir mokslas yra ekonominio pobūdžio“, o valstybės formos ir santvarkos nėra svarbiausias dalykas⁴¹.

Lietuviai katalikai, paveikti 1917 m. Rusijos revoliucinių ir perversminių nuotaukų, laikėsi nuostatos, kad nors krikščioniškai demokratijai nustatyti konkrečią valstybės santvarką nėra pagrindinis tikslas, tačiau pripažino, jog politinė demokratija, paremta liaudies valdymu, esanti tinkamiausia siekiant įgyvendinti krikščioniškosios demokratijos idealus, t. y. gerinant darbo žmonių gyvenimo sąlygas. Kita vertus, jie akcentavo galimybę žemesniesiems luomams savarankiškai organizuotis – būtent nedalyvaujant sulenkėjusiai aukštuomenei (ji tuo metu viešojoje retorikoje buvo priešinama etninei valstietijai), ir čia pat skelbė vyskupų autoritetą katalikiškų organizacijų veikloje. 1918 m. kuriantis Lietuvos Respublikai, krikščionys demokratai skelbė griežtas socialines reformas, ypač žemėvaldos srityje, smerkė sulenkėjusių „turtingųjų jungą“, tačiau čia pat kalbėjo apie klasių solidarumo reikšmę⁴². Krikščionys demokratai, suvokdami demokratiją kaip ekonominį veikimą žemesniųjų luomų labui, vieną pamatinių krikščioniškosios demokratijos elementų – solidarumą – interpretavo kiek kitaip, nei tai daryta Vakarų Europoje. XX a. trečiojo dešimtmečio pradžioje ši sąvoka Lietuvoje buvo tapatinama su paklusnumu valdžiai ir atspindėjo „žmonių lygybę“. Kita vertus, politinių kovų įkarštyje sau prieštaraudami skelbė, kad katalikai neprivalo klausyti ir net kovoti prieš tą valdžią, kuri nepaiso Dievo autoriteto ir „eina prieš viešąjį labą“⁴³. Įkaitinti

⁴¹ Ten pat, p. 35–37.

⁴² Ten pat, p. 36.

⁴³ K. Demokratiniai principai bei reikalavimai ir krikščionybė, *Darbo žmonių kalendorius 1922 metams*, Kaunas, 1921, p. 30–31.

to meto politinės atmosferos lietuviai krikščionys demokratai kartais pasisakydavo ir apie „revoliucijos kelią“ siekti tikslų⁴⁴.

Tokia neapibrėžta ir nelabai aiški krikščioniškosios demokratijos traktuotė išliko beveik visą tarpukarį. Teorinius Šv. Sosto dokumentus apie krikščioniškąją demokratiją lietuviai politikai suvokė gana paprastai. Akcentavo nacionalizmą, propagavo socialinį radikalizmą bei siekė, kad katalikiškos pasaulėžiūros normos būtų įgyvendintos kultūros, švietimo, privataus ir valstybinio gyvenimo srityse. Kintant politinio gyvenimo aplinkybėms, šių trijų dėmenų – nacionalizmo, socialreformatoriškumo ir katalikybės – svarba keitėsi. Pasak M. Römerio, gausiausia politinė partija Lietuvoje – krikščionys demokratai – 1921 m. dar neturėjo savo ideologijos. Jie veiklą plėtojo derindami svetimas populiarias idėjas⁴⁵.

Kiek nuoseklesnė krikščioniškosios demokratijos samprata lietuvių politinėje mintyje pradėjo rasti tik ketvirtojo dešimtmečio Lietuvoje. Tačiau dėl konflikto su tautine ideologija grindžiamu A. Smetonos valdymu ir dėl Europoje stiprėjančių autoritarizmo bei totalitarizmo tendencijų ji didesnio susidomėjimo visuomenėje tuomet nesulaukė. Tik po Antrojo pasaulinio karo laisvojoje Europoje atgimstant krikščioniškosios demokratijos idėjai ir populiarėjant krikščionių demokratų partijoms, vadovaujamoms Roberto Shumanno, Konrado Adenauerio, Alcide de Gasperi, lietuviai katalikai vėl pradėjo svarstyti Leono XIII idėjas.

1948 m. kun. M. Krupavičius, remdamasis tarptautiniais autoritetais, apibūdino jos bruožus. Jis išskyrė du jos tipus – *socialinę* krikščioniškąją demokratiją, kurios tikslas buvo kelti darbo žmonių gerovę, ir *politinę* krikščioniškąją demokratiją, t. y. politinę organizacinę veikimą siekiant įgyvendinti socialinės krikščioniškosios demokratijos idealus⁴⁶. Jis nurodė esminius abiejų tipų bruožus. Pirmiausia akcentavo krikščioniškos moralės aspektą, t. y. etikos principą politiniame ir socialiniame ekonominiame gyvenime, pasisakė už personalizmą akcentuodamas asmens teisių apsaugą, pabrėžė pilietinės laisvės svarbą⁴⁷. Remdamasis Vatikano pozicija, kad siekiant krikščioniškosios demokratijos tikslų negali būti teikiama pirmenybė nė vienai valstybės valdymo formai, kun. M. Krupavičius pabrėžė politinės demokratijos su visuotinai renkamu parlamentu siekiamybę, solidarumo principą tautinių mažumų atžvilgiu valstybėje ir tarptautiniuose santykiuose. Pokarinėje krikščioniškosios demokratijos traktuotėje šis tarptautinis, universaliais krikščionybės principais grindžiamas aspektas buvo itin akcentuojamas, priešingai nei tarpukariu. Tačiau turbūt didžiausias krikščioniškosios demokratijos sampratos šuolis modernizmo link įvyko pripažinus pliuralizmo principą. Pokariu kun.

⁴⁴ 1919 m. rugpjūčio m. 29–31 d. Lietuvių krikščionių demokratų partijos konferencija. Protokoliai ir nutarimai, Kaunas, 1919, p. 28.

⁴⁵ M. Römer, *Litewskie stronnictwa polityczne*, Wilno, 1921, s. 107.

⁴⁶ M. Krupavičius, *Krikščioniškoji demokratija*, Stuttgart, 1948, p. 27.

⁴⁷ Tarpukariu sąvoka „pilietis“ krikščionių demokratų retorikoje buvo tapati sąvokai „tautietis“.

M. Krupavičius leidosi į svarstymus apie krikščioniškosios demokratijos tarpkonfesinę (katalikų–protestantų) ir sekuliariškesnę (tikinčiųjų–indiferentų) sampratą⁴⁸ bei konstatavo, kad krikščioniškoji demokratija nėra vien tik Bažnyčios interesų atstovė, kartu pritarė Bažnyčios atskyrimui nuo Valstybės⁴⁹.

Po Antrojo pasaulinio karo pasikeitus tarptautinei situacijai, būtent Lietuvai netekus nepriklausomybės bei stengiantis ją susigrąžinti, lietuviai katalikai krikščioniškosios demokratijos sampratą papildė nauju impulsu – tarptautininkiškumu ir tautų solidarumu (šito neakcentavo tarpukariu). Tokių idėjų esmė buvo ta, kad šiuo laikotarpiu krikščioniškojoje demokratijoje pradėtas akcentuoti jos krikščioniškas universalizmas, neapsiribojantis nei socialine klase, nei grupe, nei valstybe. Samprata buvo pritaikyta kovai už laisvę ir teisingumą ne tik sau, bet ir tarptautinei bendruomenei. Skelbdami šias krikščioniškosios demokratijos universalizmo ir solidarumo idėjas, lietuviai krikščionys demokratai prašė Europos krikščionis demokratų padėti kovoti prieš „modernųjį imperializmą“ – Sovietų sąjungą⁵⁰. XX a. pabaigoje atkūrus nepriklausomybę, prioritetai vėl pakito – pradėta akcentuoti asmens laisvę ir atsakomybę, socialinį teisingumą, subsidiarumą bei moralę⁵¹.

Taigi tarpukariu dominavusi krikščioniškosios demokratijos samprata keitėsi ir jai darė įtaką daugelis veiksnių. Jos esmė ir samprata dar nebuvo nuosekliai įsisąmoninta, nes Lietuvoje pagrindinis krikščioniškosios demokratijos uždavinys turėjo būti lietuvių katalikų bendruomenės integravimas į liberaliosios demokratijos struktūras – parlamentarizmą, visuotinai renkamas valdžios institucijas. O jos lietuviams katalikams dėl istorinių aplinkybių buvo naujos. Krikščioniškoji demokratija turėjo pasiekti, kad katalikai galėtų ne tik išsaugoti savo išskirtinumą politinio liberalizmo sistemoje, bet ir kad šis identitetas taptų visuotinai pripažintas ir dominuotų. Neturėdami politinės patirties ir skubotai kurdami valstybingumo pamatus, 1918 m. Lietuvoje krikščionys demokratai prioritetus teikė praktiniam atskirų krikščioniškosios demokratijos segmentų adaptavimui valstybėje. Todėl tarpukario Lietuvos krikščioniškajai demokratijai dar nebuvo svarbu pabrėžti pliaralizmą (konfesinį, tautinį, politinį), nebuvo iki galo suvoktas, tačiau skelbtas socialinio solidarumo principas (prieštata valstiečiai – dvarininkai), o krikščioniškosios demokratijos ideologijos sampratą formavo ne teoretikai, bet politikai, kurie ją tiesiogiai mėgino pritaikyti klodami Respublikos pamatus.

⁴⁸ M. Krupavičius, *Krikščioniškoji demokratija*, Stuttgart, 1948, p. 34–47.

⁴⁹ Ten pat, p. 38.

⁵⁰ A. Kasulaitis, *Lithuanian Christian Democracy*, Chicago, 1976, p. 181.

⁵¹ *Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa*, Vilnius, 1992; *Tarnauti Lietuvai: krikščionių demokratų partijos rinkimų programa 2000*, Vilnius, 2000, p. 1.

II. Krikščioniškoji demokratija: politinė organizacija

Lietuvių Krikščionių Demokratų Partijos PROGRAMA (Kairiojo sparno).

1919 m. gruodžio 20 d. "Lietuvių Krikščionių
Demokratų Partijos" istatai įregistruoti pas Kau.
no miesto ir apskr. viršininko.
Draugijų Rejestro Nr. 10.

Kaučo miesto ir
apskr. viršininkas

43073

Teoriniai krikščioniškų demokratiškų partijų susikūrimo metmenys

XIX–XX a. politines partijas, atsižvelgdami į jų organizacinį modelį, struktūrą, programines nuostatas, veiklos pobūdį ir kitus kriterijus, galime skirstyti į elito, liaudies, etnines-regionines, elektorato, sąjūdines¹. Maždaug XIX a. aštuntajame dešimtmetyje Europoje pradėjusios steigti katalikiškos konfesinės politinės organizacijos, kurios vėliau į savo programas įtraukė Leono XIII idėjas, priskiriamos *liaudies* partijų tipui.

XX a. pradžioje dar nebuvo visuotinės krikščioniškosios demokratijos idėjos sampratos. Tai, kas buvo aktualu ir reikšminga industrializuotoje Vakarų Europoje, kitokią prasmę turėjo menkiau pramoniniu požiūriu išsivysčiusioje pietinėje kontinento dalyje. Dar kitokie idėjiniai ir programiniai prioritetai buvo keliami Vidurio Rytų Europoje susikūrusiose tautinėse valstybėse. Katalikiškoje Pietų Amerikoje iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos apie krikščioniškų demokratiškų partijų egzistavimą kalbėti dar netenka. Skirtingi buvo ir šių regionų katalikiškų *liaudies* partijų, t. y. krikščionių demokratų, atsiradimo impulsai bei organizacinės struktūros kūrimosi keliai.

Kita vertus, galima įžvelgti kai kuriuos panašumus. Šv. Sostui pradėjus skatinti katalikus darbininkus ir valstiečius burtis į įvairias konfesines draugijas ar sąjungas, jie tapo patraukliu objektu politinei mobilizacijai. Organizuota pamaldi liaudis tapo krikščioniškų demokratiškų partijų kūrimosi pagrindu. Organizaciniu aspektu šioms partijoms buvo būdingas didelis (nors ne visada konkretus) nuolatinių narių skaičius, o jie buvo aktyvūs ne tik priešrinkiminiu laikotarpiu. Norėdamos platinti savo idėjas bei sutelkti kuo daugiau aktyvių narių, jos stengėsi įsiskverbti į įvairias socialinio gyvenimo sritis. Šalia jų esančios katalikiškos profesinės sąjungos, kooperatinės draugijos, įvairios religinės, kultūrinės, švietimo organizacijos bei karitatyviniai sambūriai tapo ne tik politiniais sąjungininkais, reikalingais rinkėjams

¹ Plačiau žr.: R. Gunter, L. Diamond, Species of Political Parties. A New Typology, *Party Politics*, 2003, vol. 9, no. 2, p. 167–172.

mobilizuoti, tačiau ir „laidu“, kuriuo iš partijos rinkiminės–parlamentinės arenos buvo „nuleidžiami“ partijos nuostatai.

Kaip minėta, krikščioniškų demokratiškų, arba *liaudies*, partijų radimąsi ir staigų išpopuliarėjimą Vakarų Europoje XIX a. antroje pusėje lėmė industrializacija ir visuomenės modernizacija, kurios skatino darbininkų socialinį aktyvumą. Taip pat nacionalizmas, sustiprėjęs antiklerikalizmas ir su tuo susiję pokyčiai visuomenės socialinėje struktūroje. Šie veiksniai kurstė socialines, ekonomines ir politines įtampas tarp tik ką emancipuoto žemesniojo sluoksnio (darbininkijos, valstietijos), vidurinėsios klasės ir kilmingojo elito interesų. Be to, krikščionims demokratams, kitaip nei sekuliariems politiniams judėjimams (nacionalistams, socialistams, konservatoriams), įtaką darė valstybės ir Bažnyčios konfliktas. Kita vertus, vien tik modernizacijos, sekuliarizmo, antiklerikalizmo, nacionalizmo ir jų poveikio Bažnyčios autoritetui bei religijai nepakanka paaiškinti to kelio, kuriuo XIX a. antroje pusėje evoliucionavo krikščioniškosios demokratijos kaip politinės organizacijos idėja.

Taigi kas lėmė, kad XIX a. pabaigoje Europoje atsirado krikščioniškų demokratiškų partijų? Į šį klausimą mėginsime atsakyti aptardami tris veiksnius – Bažnyčią, politinį elitą ir į konfesines nepolitines katalikų organizacijas susitelkusius tikinčiuosius.

Istoriografijoje egzistuoja bent trys teoriniai katalikiškų partijų atsiradimo XIX a. Vakarų Europoje aiškinimai. Pirmuoju atveju laikomasi schemas, kad katalikiškos partijos, tarp jų ir krikščionys demokratai, yra Bažnyčios kūrinys, kurį sukurti paskatino tuo metu kilusi antiklerikalizmo banga ir masinė politika, susijusi su visuotinės rinkimų teisės įgyvendinimu², o jo reikėjo ne tam, kad dalyvautų konstitucinėje pasaulietinės valdžios sistemoje, o tam, kad atliktų socialinės jėgos vaidmenį popiežiaus pozicijoms pasaulyje pagrįsti³. Antrasis požiūris akcentuoja konservatyviojo politinio XIX a. elito vaidmenį, nes jis stengėsi religiją ir katalikų socialinę doktriną išnaudoti kaip atsvarą besiformuojantiems modernizacijos proceso paskatintiems socialistiniams ar nacionalistiniams politiniams judėjimams, kurie siekė keisti esamą padėtį. Konfesinės (partijos nebūtinai savo veikloje vadovavosi Leono XIII idėjomis) ir krikščioniškos demokratiškos partijos šiame kontekste suplakamos į vieną grupę ir įvardijamos kaip įprastinės konservatyvios politinės jėgos, kurios tėra pakeitusios pavadinimus⁴. Trečioji samprata neišskiria

² S. M. Lipset, S. Rokkan (ed.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*, New York, 1967, p. 1–63.

³ P. Pombeni, The Ideology of Christian Democracy, *Journal of Political Ideologies*, 2000, vol. 5, no. 3, p. 293.

⁴ J. Misra, A. Hicks, Catholicism and Unionization in Affluent Postwar Democracies: Catholicisms, Culture, Party and Unionization, *American Sociological Review*, 1994, no. 59, p. 315–320.

nei Bažnyčios, nei politinio elito sluoksnių ir teigia, kad konfesinių ir krikščioniškų demokratiškų partijų atsiradimas buvo Bažnyčios ir pasaulėžiūrinio požiūriu liberaliai konservatyvaus politinio elito bendradarbiavimo ir/ar konkurencijos nenumatytas ir neplanuotas padarinys, o ne šių dviejų politinių veikėjų strateginio veikimo rezultatas⁵. Trumpai tariant, teigiama, kad krikščioniškos demokratiškos partijos Vakarų Europoje atsirado neplanuotai ir netikėtai tiek Šv. Sostui, tiek politiniam elitui.

Pirmasis modelis išryškina išskirtinį Katalikų Bažnyčios veiksnį kuriantis liaudies partijoms ir beveik neakcentuoja, kad šios partijos kartu buvo ir katalikiškos aplinkos kultūros padarinys. Sumenkinamas liaudies (ypač darbininkų ar valstiečių) arba visai paneigiamas katalikų pasauliečių vaidmuo. Antras aiškinimas, priešingai, marginalizuoja katalikų pasaulėžiūros ir Bažnyčios organizacijos veiksnį, o pirmenybę teikia konservatyviam politiniam elitui, kuris neva tik panaudojo katalikybę savo politiniams interesams tenkinti. Pasak trečiojo modelio, kurį pateikė politinių mokslų profesorius Stathis N. Kalyvas, Vakarų Europos modernios katalikų, kaip ir krikščionių demokratų, partijos evoliucionuoti pradėjo veikiant visiems trimis veiksniais – Bažnyčiai, to meto politiniam elitui ir organizuotiems katalikams pasauliečiams. Krikščionių demokratų kaip politinės organizacijos formavimasis vyko trimis etapais. Pirma, prasidėjo nuo kilusių liberalų, socialistų ir nacionalistų atakų prieš Bažnyčią kaip „reakcingą“ struktūrą ir kliūtį įgyvendinti nacionalinį susivienijimą (Italija, Vokietija). Antra, Šv. Sostas reagavo į šį puolimą mobilizuodamas katalikus pasauliečius į profesines, kultūrinės ir kitokias nepolitinės organizacijas. Trečia, baigėsi netikėtu politinių konfesinių ir krikščioniškų demokratiškų partijų susikūrimu⁶.

Konfesinių ir krikščioniškosios demokratijos elementų turinčių politinių partijų kūrimasis vyko panašiu laikotarpiu – maždaug 1870–1920 m. Vokietijoje (1870 m.), Belgijoje (1890 m.), Olandijoje (1893 m.), Habsburgų apjungtose Austrijoje (1893 m.), Moravijos žemėse (1894 m.), Vengrijoje (1895 m.) ir Slovakijoje (1904 m.). Taip pat Prancūzijoje (1894 m.), Šveicarijoje ir Italijoje XX a. pradžioje bei panašiu laikotarpiu Lenkijoje ir Lietuvoje.

Bandymai kurti katalikiškas partijas iki XIX a. septintojo–aštuntojo dešimtmečio nebuvo sėkmingi. Tokius mėginimus ignoravo Bažnyčia ir daug tikinčiųjų. Dauguma praktikuojančių katalikų dar iki XIX a. antros pusės save laikė konservatoriais ir monarchistais. Katalikų Bažnyčia, kaip interesų grupė, elgėsi pragmatiškai: tarėsi ir su konservatorių, ir su liberalų vyriausybėmis dėl jai palankių įsta-

⁵ S. N. Kalyvas, *The Rise of Christian Democracy in Europe*, Ithaca, 1996, p. 1–21.

⁶ S. N. Kalyvas, *From Pulpit to Party. Party Formation and the Christian Democratic Phenomenon, Comparative Politics*, 1998, vol. 30, no. 3, p. 293–312.

tymų priėmimo ir, bijodama konkurencijos, slopino visus mėginimus mobilizuoti pasauliečius katalikus kaip atskirą, šalia Bažnyčios ir nepriklausomai nuo jos veikiančią interesų grupę⁷. XIX a. pabaigoje sustiprėjo antiklerikalizmas, liaudies tautinė ir socialinė emancipacija, didėjo įtampa tarp pasaulietinės ir bažnytinės valdžių (ypač švietimo, religijos, šeimos, Bažnyčios vietos valstybėje klausimais). Šv. Sostui konfliktuojant su Italijos ir Vokietijos pasaulietinėmis valdžiomis ir su valstybių vienijimosi siekusiais tautiniais judėjimais, Bažnyčia XIX a. antroje pusėje buvo „atkirsta“ nuo tradiciškai privilegijuoto ryšio su *ancien régime* monarchinėmis vyriausybėmis struktūromis. Dėl to dvasinė vyresnybė buvo priversta steigti tikinčiųjų pasaulietines kultūrinės, karitatyvines ir kitokias katalikų organizacijas, turėjusias mobilizuoti ir išlaikyti katalikų visuomenę Bažnyčios įtakos sferoje.

Tačiau šiuo pirminiu – *organizaciniu* – krikščionių demokratų partijų kūrimosi tarpsniu, kuris truko iki XIX a. paskutiniųjų dešimtmečių, o kai kuriose valstybėse, pavyzdžiui, Italijoje ar Vidurio Rytų Europos regione, ir iki XX a. pirmųjų dešimtmečių, dvasinė vyresnybė skeptiškai vertino pasaulietinių katalikiškų organizacijų savarankišką veiklą. Pagrindinė to priežastis – baimė prarasti kontrolę ir autoritetą liaudyje⁸. Popiežius Pijus IX apskritai atmetė modernizmo apraiškas, kurios, jo nuomone, įgavo smerktinas formas, tokias kaip politinė demokratija ar parlamentarizmas. Be to, pastarasis buvo anglosaksiškos kultūros produktas ir savaime neatitiko Šv. Sosto interesų. Gajus ultramontanizmas bei antimodernistinės Bažnyčios idėjos atsispindėjo 1864 m. popiežiaus išleistame dekrete *The Syllabus of Errors*, vėliau, 1868 m. paskelbtame *Non Expedit*, draudusiame italams katalikams dalyvauti Italijos politiniame gyvenime, bei Pijaus X 1907 m. paskelbtoje enciklikoje *Pascendi*, pasmerkusioje visas katalikų modernistų idėjas⁹.

Tačiau Šv. Sosto pastangos priešintis pasaulietinėms idėjoms ir valdžioms nebuvo sėkmingos, o dvasinės vyresnybės vadovaujamo katalikų profesinio, kultūrinio organizavimo nepakako, kad pasauliečių tikinčiųjų organizacijos paveiktų politines valdžias nepripažinti antireliginių nuostatų. Bažnyčiai iškilo du pasirinkimai: pačiai tiesiogiai įsitraukti į politinę rinkimų areną arba ją ir toliau ignoruoti. Įsitraukti į aktyvią politiką Bažnyčia negalėjo, antraip būtų paneigtas jos kaip dieviškos institucijos, esančios aukščiau visų grupių, partijų, organizacijų bei pasaulietinės valstybės, principas, o religija būtų sumenkinta iki paprastos politinės propagandos lygio. Tačiau dėl antiklerikalizmo bangos ir liberalizmo bei socializmo ideologijų jai neliko kitos išeities kaip mėginti projektuoti tokį dalyvavimą

⁷ Ten pat, p. 302.

⁸ Ten pat, p. 299.

⁹ A. Agócs, *Christian Democracy and Social Modernism in Italy during Papacy of Pius X*, *Church History*, 1973, vol. 42, no. 1, p. 74; N. Atkin, F. Tallet, *Priests, Prelates, and People – A History of European Catholicism since 1750*, Oxford, 2003, p. 160.

per „tarpininkus“. Vakarų Europos valstybių parlamentuose, o nuo XX a. pradžios ir Rusijos imperijos dūmose, dvasinė vyresnybė pradėjo remti tuos pasauliečius politikus, kurie, dirbdami parlamentuose, garantavo Bažnyčios teisių apsaugą. Pradiniai – *organizaciniai* – tarpsniu Bažnyčia atmetė politinį parlamentarizmą, o nuo XIX a. pabaigos – XX a. pradžios dvasinė vyresnybė per profesines konfesines darbininkų ir valstiečių organizacijas, jų spaudą, susirinkimus jau rėmė patikimus kandidatus į parlamentus. Šiuo – *dalyvavimo* – tarpsniu veikla buvo vykdoma koordinuotai vadovaujant dvasininkams ir panaudojant parapijų tinklą.

Taigi nuo XIX a. devintojo–dešimtojo dešimtmečių prasidėjo katalikų religinių, kultūrinių, profesinių ir kitokių organizacijų supolitavimo procesas, kurio iniciatore tapo būtent Bažnyčia. Kita vertus, šio katalikiškai pasaulietinio judėjimo politizavimo tendencijos nereiškė, kad katalikai pasauliečiai buvo politiškai suinstituocinti ir veikė savarankiškai. Priešingai, buvo tikimasi, kad panaudojus organizuotus katalikus rinkimuose, jie vėl bus atitraukti nuo politikos¹⁰. Valdančiajam konservatyviam politiniam elitui katalikų politinis institucionalizavimasis taip pat nebuvo priimtinas dėl konkurencijos. Abu sąjungininkai – Bažnyčia ir konservatyvusis politinis elitas – katalikų liaudies organizacijų atžvilgiu laikėsi tokių pačių nuostatų: Bažnyčia siekė toliau vadovauti savo organizacijoms, konservatoriai – gauti kuo didesnę katalikų paramą, kuri tapo apčiuopiamai reikšmingesnė po to, kai Bažnyčia katalikus pasauliečius sutelkė į masines liaudies organizacijas.

Tačiau mėginimai pasinaudoti katalikiškais organizacijomis prieš rinkimus davė priešingą rezultatą. Bažnyčia ir jos remiamas politinis elitas nesugebėjo numatyti tų padarinių, kuriuos lėmė tikinčiųjų įtraukimas į aktyvių rinkimų kovą. Šiuo *dalyvavimo* tarpsniu siekiant politinių tikslų katalikų liaudis pradėta mobilizuoti konfesiniu pagrindu. Eiliniai tikintieji pradėjo vienytis ne vien kaip darbininkai, valstiečiai, amatininkai ir pan., bet pirmiausia – kaip *katalikai*, dėl to pradėjo kristalizuotis politinis jų tapatumas.

Šalia Bažnyčios ir jos remiamų diduomenės veikėjų iškilo naujas veiksnys – nepolitinių (kol kas) katalikų liaudies organizacijų aktyvistai, kurie pradėjo siekti veiklos autonomijos ir laikėsi nuostatos, kad katalikų visuomenės interesai apima daug platesnes sritis nei tik Bažnyčia. Vieni ryškiausių pavyzdžių iškilo Prancūzijoje ir Italijoje¹¹. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje apie aktyvų kunigų veikimą „už zakristijos sienų“ lietuvių katalikų interesams apginti pradėta kalbėti ir Lietuvoje.

¹⁰ R. A. Webster, *The Cross and the Fasces: Christian Democracy and Fascism in Italy*, Stanford, 1960, p. xi–xiii [Prologue].

¹¹ L. O. Arnal, Why the French Christian Democrats Were Condemned, *Church History*, 1980, vol. 49, no. 2, p. 201; A. Agócs, Christian Democracy and Social Modernism in Italy during Papacy of Pius X, *Church History*, 1973, vol. 42, no. 1, p. 73–75 ir kt.

Vakarų Europos katalikų organizacijų aktyvistai XIX a. aštuntajame–devintajame dešimtmečiais jau sugebėjo suvokti religijos politinę reikšmę ir jos galimybes mobilizuoti tikinčiąją visuomenę, kuri politinių rinkimų metu tapdavo reikšmingesniu politinės galios šaltiniu nei Bažnyčios autoritetas. Todėl katalikų organizacijų aktyvistai pradėjo reorganizuoti efemeriškas konfesines organizacijas ir draugijas į politines partijas jau nepaisydami Bažnyčios ar diduomenės prieštaravimų. XIX a. pabaigoje prasidėjęs katalikų organizacijų transformavimasis į *liaudies* partijas rinkimų kovoje buvo staigus¹². Bažnyčia ir politinis elitas to nesitikėjo, nes abu šio proceso veikėjai nesugebėjo įvertinti ir numatyti kelių svarbių modernizmo faktorių. Pirma, jie nesugebėjo įvertinti didelio religijos mobilizacinio potencialo politikoje (ypač po antiklerikalų atakų). Antra, ši transformacija įvyko perėjimo į naują – liaudies, o ne tik elito, politikos erą laikotarpiu. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje dar nebuvo aišku ir žinoma, kokia iš tikrųjų yra liaudies politikos galia ir kokia išplėstos visuotinės balsavimo teisės reikšmė.

XIX a. pabaigoje dvasinė vyresnybė jau nesugebėjo sustabdyti savarankiško liaudies būrimosi į politines partijas. Konfesinės katalikų organizacijos ir partijos reikalavo iš Bažnyčios dalintis vadovavimu „katalikiškajam pasauliui“, o pati Bažnyčia nebegalėjo slopinti partijų dėl jų stipraus palaikymo visuomenėje (tai rodydavo balsavimo rezultatai). Toks priverstinis katalikų partijų toleravimas tęsėsi iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos, kai Pijus XII 1944 m. pripažino politinę demokratiją esant suderinamą su Bažnyčios pozicija. Tarpukariu Bažnyčia tam dar nebuvo pasirengusi. Siekdamas „susigrąžinti“ tikinčiuosius iš katalikiškų politinių partijų į savo tiesioginę globą, Šv. Sostas mėgino propaguoti *Katalikų akcijos* idėją bei neretai rėmė tuos katalikiškai pasaulėžiūrai artimus režimus, kurie uždraudinėjo savarankiškai nuo dvasinės vyresnybės veikusias katalikų konfesines partijas. Kylančio autoritarizmo ir totalitarizmo kontekste XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiais Šv. Sostas prisidėjo ardant katalikiškas partijas Italijoje, Vokietijoje, Austrijoje. Katalikiškoje Lenkijoje Bažnyčia atsakė palaikyti vietinius krikščionis demokratų ir rėmė nacionalistines (neretai antidemokratinės) jėgas¹³.

Apibendrinant konfesinių katalikiškų liaudies partijų, tarp jų ir krikščionių demokratų, įsisteigimo genezę, galima teigti, kad jos susikūrė trimis etapais. Pirma, Leono XIII inicijuotos konfesinės liaudies organizacijos mobilizavo *katalikus* kaip *katalikus* savo profesiniams ir kultūriniais interesams atstovauti. Antra, dvasinė

¹² 1884 m. ir 1888 m. Belgijoje bei Olandijoje prokatalikiškos koalicijos laimėjo daugumą rinkimuose į nacionalinius parlamentus. 1871 m. Vokietijoje, 1887 m. Austrijoje ir 1919 m. Italijoje jos tvirtai institucionalizavosi partinėje politikoje ir XX a. tapo vienomis svarbiausių politinių srovių. Vidurio ir Rytų Europos politinė, socialinė ekonominė ir net konfesinė situacija buvo kitokia nei Vakarų Europoje.

¹³ *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, H. Wahnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 235–248.

vyresnybė, remdama Bažnyčiai palankius pasaulietinės diduomenės kandidatus ir rinkimų kovoje panaudodama konfesines katalikų darbininkų draugijas ar sąjungas bei jų spaudą, politizavo katalikų liaudį. Trečia, rinkiminė tokių koalicijų sėkmė leido katalikams pasauliečiams steigti nepavaldžias dvasinei vyresnybei konfesines organizacijas ir politines partijas, kad ir be Bažnyčios ir didikų pritarimo. Šis procesas formavo politinę katalikų savimonę, kuri pirmiausia akcentavo ne kataliko – darbininko, kataliko – ūkininko, kataliko – amatininko ar pan. išskirtinumą, tačiau pabrėžė *kataliko* kaip *kataliko* vienybės politikoje svarbą. Kartu su Leono XIII socialine programa šis veiksnys tapo vienu svarbiausių krikščionių demokratų partijoms įsikurti.

Taigi Vakarų Europoje konfesinių partijų nesukūrė nei Bažnyčia (Šv. Sostas), nei politinis elitas (diduomenė). Priešingai, savarankiškos konfesinės partijos susikūrė nepaisydamos jų interesų. Jos iškilo kaip neplanuotas Bažnyčios ir diduomenės strateginio bendradarbiavimo, nukreipto prieš liberalus, socialistus ar nacionalistus, rezultatas.

Dauguma Europos valstybių katalikiškų partijų susikūrė maždaug 1870–1920 m. Nors daugelis jų nesivadino krikščionimis demokratais, tačiau buvo *liaudies konfesinės* politinės organizacijos, grindusios savo veikimą Leono XIII socialinėmis teorijomis. Jos, kitaip nei iki tol veikusios elito partijos, buvo įkurtos bręstant darbininkų emancipacijai Vakarų Europoje ir stiprėjant nacionaliniam Vidurio Rytų Europos tautų identitetui. Organizaciniu aspektu jos turėjo didelį, tačiau ne visada aiškiai apibrėžtą, narių skaičių bei jungė įvairialypes konfesines profesines, religines, kultūrinės, karitatyvines ir kitas organizacijas, tapusias politiniais sąjungininkais, padedančiais mobilizuoti rinkėjus. Politinė katalikybė XX a. evoliucionavo daugeliu krypčių: galėjo būti ir monarchizmo šalininkė, ir nacionalizmo propaguotoja, ir radikalių socialinių reformų iniciatorė. Viena šių krypčių buvo politinė krikščioniškoji demokratija. Tarpukariu jai buvo būdingas ryškus konfesinis (katalikiškas) atspalvis, struktūrinis organizacijos nevienalytiškumas, ji neturėjo aiškiai apibrėžtos ideologijos ir pasižymėjo vidinėmis įtampomis. Šių politinės krikščioniškosios demokratijos bruožų kontekste toliau aptarsime ir Lietuvių krikščionių demokratų partijos genezę.

Lietuviai krikščionys demokratai: nuo „dvasios sąjungos“ iki politinės partijos

Katalikybės ir tautiškumo santykio problema krikščioniškosios demokratijos teorijoje ir praktikoje

Kai kurie 1918 m. naujųjų Europos valstybių politiniai lyderiai, rėmę respublikinę santvarką ir politinę demokratiją, į Katalikų Bažnyčią ir katalikybę žiūrėjo su nepasitikėjimu. Buvo samprotaujama, kad katalikybė esanti nesuderinama su modernios valstybės struktūra. Tautinių judėjimų lyderiai, dažniausiai pasauliečiai, akcentavo, kad dėl savo tarptautinio pobūdžio Romos Katalikų Bažnyčia trukdo nacionaliniam vienijimuisi ir kelia grėsmę valstybės suverenitetui¹⁴. Valstybės raidą, tik esant kitai politinei santvarkai, po Didžiojo karo pratęsusiose Vakarų Europos valstybėse ilgainiui įtampa tarp katalikybės ir sekuliarių politinių idėjų sumažėjo ar net visai išnyko. Todėl jau tarpukariu daugelyje Vakarų Europos valstybių (Vokietijoje, Olandijoje, Belgijoje, Šveicarijoje) konfesinės katalikų partijos sugebėjo bendradarbiauti ir su protestantais, ir su sekuliariais pasauliečiais susitelkdamos prie pamatinio krikščioniškosios demokratijos principo – darbininkų klausimo sprendimo¹⁵.

Kitokia padėtis susiklostė Vidurio Rytų Europoje, kur, kaip minėta, darbininkų klausimas buvo marginalizuotas teikiant pirmenybę nacionaliniam klausimui. Regione tautiškumas, susipynęs su katalikybe, tapo pagrindiniu akstinu politizuotis katalikybei. Čia darbininkų klausimo minimizavimas buvo nulemtas ne vien tik žemo industrializacijos lygio ir valstietiško visuomenių pobūdžio. Vidurio Rytų Europoje nacionalizmas nusvėrė Vakarų Europoje reikšmingą socialinį klausimą ir dėl kitų priežasčių.

¹⁴ K. Cowell-Meyers, *Religion and Politics in Nineteenth Century Europe: The Party Faithful in Ireland and Germany*, Greenwood, 2002, p. 1.

¹⁵ Vakarų Europoje vienintelė dominuojančios katalikiškos kultūros valstybė, kurioje tarpukariu nebuvo nei krikščioniškosios demokratijos, nei apskritai konfesinės partijos, buvo katalikiška Airija. Užsitęsusi kova su anglosaksiškos kultūros britais dėl nacionalinės valstybės įkūrimo lėmė, kad po nepriklausomybės paskelbimo katalikybė tapo integraliu airių tautos bruožu, o jos išskirtinė padėtis valstybėje buvo įteisinta ir konstituciška. Todėl ryšys tarp politinės santvarkos ir konfesinio tapatumo buvo silpnas. Airių partijos *Fine Gale* ir *Fina Fail* turėjo ir Katalikų Bažnyčios, ir airių tautos palaikymą, todėl tiesiog nereikėjo atskiros partijos, skirtos atstovauti airių katalikų interesams (K. Cowell-Meyers, *Religion and Politics in Nineteenth Century Europe: The Party Faithful in Ireland and Germany*, Greenwood, 2002, p. 2; M. Conway, *Catholic Politics in Europe 1918–1945*, London–New York, 1997, p. 239).

XIX a. antroje pusėje pradėjusios laisvintis nedominuojančios Vidurio Rytų Europos tautos buvo mažumos tiek Habsburgų, tiek Romanovų imperijose. Pastarojoje jos buvo mažumos ne tik nacionaliniu, bet ir konfesiniu požiūriu. Tad tautinio atgimimo kontekste šio regiono tautiškai susipratę katalikai dvasininkai ir pasauliečiai, keldami savo nacionalinius interesus, katalikų religiją pavertė *politiizuota katalikybe*, kuri skyrėsi nuo Vakarų Europos katalikiškų organizacijų *politinės katalikybės*. Vakaruose lemiamas katalikų organizacijų, judėjimų, draugijų, profesinių sąjungų ir partijų atskirties požymis buvo konfesija, o Vidurio Rytų Europos tautų, tarp jų ir lietuvių katalikų, išskirtinumas buvo žymimas tautiškumu ir konfesija, kurių samplaika lėmė politinį katalikų elgesį. Čia religija buvo katalikų mobilizacijos įrankis, tačiau, kitaip nei Vakaruose, ne *stimulus* tai mobilizacijai. Kitaip tariant, katalikai į konfesines partijas sėkmingai susijungė ne vien todėl, kad jie katalikai, o pirmiausia todėl, kad jie lietuviai katalikai, lenkai katalikai, slovakai katalikai, vengrai katalikai ir pan.

Lietuvoje tai liudija nesėkmingi Vilniaus vyskupo E. Roppo bandymai kurti krikščioniško demokratiško pobūdžio partiją. 1905–1906 m. mėgindamas steigti Lietuvos ir Baltarusijos katalikų konstitucinę partiją (LBKKP), vyskupas labai miگلotai apibūdino nacionalinius lietuvių ir baltarusių interesus, kurie buvo suplakti su lenkų siekais. LBKKP pirmenybę teikė pamatiniam tuometinių katalikų partijų *credo* – stiprinti ir palaikyti katalikų vienybę stačiatikiškoje Rusijos imperijoje. Tačiau nei lietuviai, nei baltarusiai katalikai tokio pobūdžio konfesinė partija nesizavėjo. Nors 1907 m. paskelbtame Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo (LKDS) programos projekte buvo nurodyta, kad abi partijos veiks kartu, vis dėlto tokia viešai skelbiama vienybė tebuvo lietuvių dvasininkų taktinis žingsnis, žengtas siekiant Vilniaus vyskupą patraukti į savo pusę¹⁶. E. Roppo derlybos su lietuvių dvasininkais dėl veikimo kartu nedavė teigiamų rezultatų. Viena pagrindinių priežasčių – nebuvo aiškiai suformuluota, kokia bus tautinių grupių padėtis projektuojamoje Lenkijos autonomijoje. Unijines idėjas palaikiusi LBKKP tuometinėje lietuvių spaudoje buvo įvardinta dar kategoriškiau – „polonizacijos įrankiu“¹⁷. Tautinio klausimo ignoravimas lėmė ir nesėkmingą Sankt Peterburge rezidavusių katalikų dvasininkų mėginimą įsteigti krikščionių demokratų organi-

¹⁶ A. Gaidys, Lietuvių krikščionių demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.), *LAIS*, Vilnius, 1994, t. 3, p. 163.

¹⁷ Be lietuvių ir baltarusių tautinių interesų marginalizavimo, buvo ir kitų priežasčių, kodėl bandymas įkurti regione pirmąją katalikų konfesinę partiją buvo nesėkmingas. Skeptiškas carinės administracijos požiūris bei plati socialinė partijos bazė, turėjusi telkti ir dvarininkus, ir darbininkus, neleido LBKKP suvaidinti bent kiek reikšmingesnio vaidmens (D. Staliūnas, Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais (1903–1907), *LAIS*, Vilnius, 1994, t. 7, p. 176, 184).

zaciją 1917 m. pavasarį. Nors tuometinio Mogiliavo arkivyskupo Jano Ciepliaکو iniciatyva pradėtas kurti Leono XIII skelbtomis enciklikomis besivadovaujantis judėjimas skyrė daug dėmesio katalikybės interesų saugumui bei turėjo gana radikalią socialinę programą¹⁸, vis dėlto tokia krikščionių demokratų partija nebuvo įkurta. Steigiant partiją dalyvavę lietuviai (J. Laukaitis, K. Rėklaitis, I. Lapšys) bei lenkai (A. Wojcicki ir kt.) sutelkė dėmesį į tikinčiųjų išlaikymą Bažnyčios globoje ir neakcentavo skirtingų lietuvių bei lenkų tautinių aspiracijų. Todėl partija buvo pasmerкта žlugti dar nespėjusi įsikurti. Šiame kontekste priešingai atrodė tie lietuviai katalikai, kurie būtent tautiškumą laikė partijos pamatu. 1917 m. gegužė–birželį vykusio vadinamojo Petrapilio lietuvių seimo metu buvo įsteigta Rusijoje buvusių lietuvių Krikščionių demokratų partija, kuriai įsteigti net nereikėjo vieno koordinacinio centro. Partijos skyriai savarankiškai atsirado beveik visose gausiau lietuvių – Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių – apgyvendintose vietovėse: Sankt Peterburge, Maskvoje, Voroneže, Šiaurės Kaukazo miestuose¹⁹.

Nuo XIX a. pabaigos Vidurio Rytų Europos mažųjų tautų nacionalinis apsisprendimas ir katalikų (ypač dvasininkų) gebėjimas tapatintis su šiais siekiais leido konfesinėms partijoms tapti svarbiu politiniu veiksmu tarpukario laikotarpiu (išskyrus katalikišką Lenkiją). Lietuviškajai krikščioniškajai demokratijai susikurti išėities tašku tapo tautiškai susipratusių dvasininkų pradėta vartoti lietuvių kalba bažnytinių pamokslų metu. Šis motyvas konfesinę katalikybę „nudažė“ politiniu atspalviu. Vartota lietuvių kalba per pamokslus XIX a. pabaigoje tapo „politika“, pasipriešinimo tiek lenkiškai kultūrai, tiek rusų imperijos administracijai išraiška. Tokio pobūdžio „politika“ ilgainiui evoliucionavo ir virto klasikiniu krikščioniškosios demokratijos elementu – siekiu spręsti socialinį klausimą. Vakaruose krikščioniškoji demokratija siekė ginti liaudies socialinius interesus. Lietuvių atveju ne katalikiškumas, o lietuviškumas apibrėžė atstovavimą liaudžiai. Šios žemesniosios klasės daugumą sudarė lietuviai valstiečiai, o jų tautiškumo skatinimas buvo priešpriešintas lenkiškumui, kuris buvo sutapatintas su dvarininkija. Todėl lietuvių valstiečių priešinimas lenkams dvarininkams įgavo ir tautinį, ir socialinį turinį²⁰. Vidurio Rytų Europoje konfesinių partijų pradines pozicijas nulėmė valstiečių įtraukimas į tautinį judėjimą.

¹⁸ Būsimosios partijos programos metmenyse buvo numatyta siekti 8 val. darbo dienos, pasisakyta už teisę streikuoti, darbininkų socialinį draudimą. Deklaruotos lygios vyrų ir moterų teisės. Revoliucinės Rusijos radikalizmo atmosferos paveikti dvasininkai pasisakė net už civilinės metrikacijos bei skyrybų įteisinimą. (Plačiau žr.: J. J. Zatzko, Christian Democracy in Russia in 1917, *The Slavonic and East European Review*, 1962, vol. 40, no. 95, p. 461–462.)

¹⁹ P. V. Raulinaitis, Krikščionys demokratai Šiaurės Kaukaze, *Krikščionis demokratas*, 1927 11 mėn., nr. 3/4/5, p. 160–162.

²⁰ V. Žaltauskaitė, *Lietuvos krikščioniškosios demokratijos genezė: XIX a. pab. – XX a. pr. Sociopolitinis aspektas*, Vilnius, 2000 (Daktaro disertacija), LII RS, f. 6–74, p. 141.

Lietuvos Respublikos kūrimosi metais krikščionys demokratai „kovą“ prieš dvarininkus sutapatino su „kova“ prieš lenkus. Nacionalizmas, atskiestas keliamų socialinių reformų reikalavimų, tapo politinės veiklos varikliu, o Bažnyčios ir religijos gynimas šiame kontekste vaidino ne vienintelį vaidmenį. Pavyzdžiui, viename iš daugelio Steigiamojo Seimo priešrinkiminių agitacinių LKDP lapelių buvo nurodoma, kodėl negalima balsuoti už kitas partijas: „Eikit visi rinkti (balsuoti, – A. S.). Jei neisit į rinkimus – žydai ir lenkai valdys Lietuvą. Vienas nepaduotas balsas Lietuvą gali pražudyti. Kas nebalsuos tas žudys tėvynę, tas gal nenoromis taps lenkų ir bolševikų bernu. (...) Neduokit balso už socialistus. Jie jus visus padarys valstybės randauninkais (nuomininkais, – A. S.), bernais. (...) Neduokit balso ir už valstiečių sąjungą, nes kaip socialistai groja taip jie šoka. (...) Neduokit balso ir už Santaros, pažangos ir už Žemdirbių partijas – jie pučia į ponų dūdą. (...) Visi balsai turi būti atiduoti už Krikščionių demokratų sąrašus. Jie buvo ir bus darbo žmonių prieteliai.“²¹ Krikščionių demokratų propaguojamas nacionalizmas partijos atstovavimą katalikybės interesams ypač užgoždavo kritiniais valstybei momentais: konflikto su Lenkija ir Vokietija dėl Vilniaus ir Klaipėdos kontekste jis išryškėdavo prieš lenkus ir vokiečius, ekonominio sunkmečio laikotarpiu – prieš žydus.

Grįžtant prie lietuvių katalikų antilenkiškumo temos reikia pažymėti, jog krikščionys demokratai, siekdami formaliai nenusižengti Šv. Sosto skelbtai luomų solidarumo, o ne klasių kovos idėjai, akcentavo dvarininkų lenkiškumą bei liaudies, t. y. lietuvių valstiečių, išnaudojimo efektą. Katalikiškas dvarininkų nuostatas mėgino marginalizuoti sutapatindami lenkų dvarininkų ir lietuvių socialistinių partijų interesus, kai buvo sprendžiamas žemės reformos klausimas. Mat socialdemokratai pasisakė už visišką dvarų nacionalizavimą, jų neskaidymą ir siūlė žemę valstiečiams nuomoti, o ne atiduoti jų nuosavybėn. Todėl krikščionys demokratai tarpukariu stengėsi formuoti nuomonę, kad kairieji politikai esą „dvarininkų sąjungininkai“, o tai, jų supratimu, reiškė žemesniųjų luomų, t. y. lietuvių, engimą, kartu ir grėsmę Bažnyčiai²².

Dėl tautiškumo svarbos akcentavimo arba ignoravimo vienos katalikų partijos kontinente buvo populiarios, kitos – ne. Kadangi Katalikų Bažnyčia ir dvasininkai sugebėjo prisitaikyti prie Vidurio Rytų Europos tautų nacionalinių siekių, rėmė nepriklausomas 1918 m. respublikas bei orientavosi į liaudį, konfesinės nacionalinės partijos buvo populiarios. Ir priešingai, noras suvienyti katalikus po vienu „katalikybės skėčiu“ neatsižvelgiant į jų tautinius siekius ar skirtingų socialinių sluoksnių interesus lėmė konfesinių ir krikščioniškų demokratiškų partijų nesėk-

²¹ *Lietuvos piliečiai [agitacinis lapelis. 1920 m.]*, Lietuvos Nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka. Bendrieji fondai.

²² Juodišius [M. Krupavičius], *Socialistų ir valstiečių sąjungos pyragai, arba žemės klausimas Steigiamajame Seime*, Kaunas, 1920, p. 47.

mę. XX a. pradžios čekai ir lenkai buvo tokios nesėkmės pavyzdžiai, o slovakai ir lietuviai – priešingai, jie sugebėjo suburti stiprias katalikiškas politines organizacijas. Pavyzdžiui, tarpukario Čekoslovakijos Respublikos katalikiškoji čekų liaudies partija (*Čekoslovenska strana lidova*) XX a. trečiojo dešimtmečio Respublikoje buvo sutikta su nepasitikėjimu, nes iki nepriklausomybės paskelbimo daugelis katalikų veikėjų aktyviai dalyvavo Austrijos–Vengrijos imperiniame parlamente kaip austrų katalikų Krikščionių socialinės partijos nariai ir nekreipė dėmesio į čekų nacionalinius interesus. Prahos ideologinis liberalumas ir sekuliarizmas nebuvo vienintelė šios nesėkmės priežastis. Todėl katalikus kitos čekų politinės srovės ignoravo, o tarpukariu partijai buvo priklijuota „Habsburgų Trojos arklio“ etiketė, todėl jos populiarumas buvo gana menkas²³.

Panašiai ir lenkų krikščionių demokratų (*Chrzescijańska demokracja*) partijos menką populiarumą tarpukariu galima aiškinti ir tuo, kad jos reikalautos socialinės reformos buvo nepakankamai radikalios ir, svarbiausia tuo, kad kiti politiniai konkurentai, ypač *endekai*, pasisavino nacionalizmo monopolį. Lenkijos visuomenės katalikiškumas lėmė, kad dauguma partijų tarpukariu vadovavosi katalikiškais vertybėmis, todėl lenkiškumo akcentavimas buvo daug svarbesnis mobilizacijos veiksnys nei katalikybė. Lenkų krikščionys demokratai nerado savo nišos politiniame spektre – jie, kaip atskiri katalikybės interesų gynėjai, katalikiškoje Lenkijoje nebuvo nei reikalingi, nei Katalikų Bažnyčios remiami, nes katalikybę gynė ar bent toleravo beveik visos to meto partijos. Tad susiskaldžiusi, silpna partija egzistavo tik kai kuriuose Lenkijos regionuose²⁴.

Kitaip nei lenkai, slovakai ir lietuviai katalikai pasauliečiai bei tautiškai susipratusi dvasininkija, nuo XIX a. pabaigos akcentavę tautinį klausimą, tarpukariu susiejo nacionalizmą su katalikybe. Slovakų nacionalinio išsivadavimo lyderis dvasininkas Andrejus Hlinka, kėlęs radikalius „Vienas Dievas, viena tauta, viena partija“ šūkius tarpukario Čekoslovakijos slovakiškose žemėse, turėjo nuolatinį 50 % slovakų palaikymą²⁵. Jo vadovaujamos katalikiškos Slovakų liaudies partijos nacionalizmas ir propaguojamas Bratislavos separatizmas buvo toks stiprus, kad Respublikos parlamente slovakai katalikai negalėjo sudaryti tvirtesnės koalicijos su bendravarde katalikiška čekų partija, pasisakiusia už Čekoslovakijos vientisumą.

²³ Nors tarpukario Čekoslovakijos Bohemijos ir Moravijos žemėse katalikai sudarė konfesinę daugumą, t. y. apie 70 % gyventojų, vis dėlto Jano Šrameko Čekų liaudies partija rinkimuose į parlamentą tesurinkdavo apie 8–10 % rinkėjų balsų. (Plačiau apie čekų katalikų nacionalinio apsisprendimo problemą žr.: P. Marek, *Česky politický katolicismus na říšské rade ve Vidni v letech 1907–1914*, *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Historica*, 2003, no. 32, p. 18.)

²⁴ T. Selimowski, *Polskie leganie stronnictwa polityczne*, Warszawa, 1930, s. 57–59.

²⁵ M. Conway, *Catholic Politics in Europe, 1918–1945*, Oxford, 1997, p. 56–57.

Kita vertus, Slovakų katalikų partija iš esmės ignoravo Leono XIII socialinės katalikybės idėjas, kurios ir buvo krikščionių demokratų partijų pagrindas.

Lietuvoje jau XX a. pradžioje išryškėjusi „lietuviškoji katalikybė“ neleido bendradarbiauti su viršnacionaline E. Roppo LBKKP. Tautinis Lietuvių krikščionių demokratų angažuotumas tarpukariu tik stiprėjo, nors vienas iš krikščioniškosios demokratijos teorijos šaltinių – Šv. Sostas – nebuvo palankus lietuviams katalikams. XX a. pradžioje Šv. Sostas lietuvių kalbą dar laikė „lenkų kalbos tarpe“, vietinė senosios kartos dvasinė vyresnybė slopino klierikų tautinės veiklos užuomazgas seminarijose ir už jos ribų, lietuvių kalbą net ir XX a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmečiais Vilniaus vyskupijos bažnyčiose traktavo kaip „pagonišką, todėl ne katalikišką“. Vis dėlto nors Lietuvos trečiojo dešimtmečio politiniame spektre dominavo krikščionys demokratai, Šv. Sostas ją *de jure* pripažino tik tada, kai valstybė jau buvo pripažinta kitų Europos valstybių, – 1922 m. lapkričio 10 d. Be to, lenkų tautinis sąjūdis, ypač XX a. pradžioje, laikėsi lenkų Tautinės demokratijos (*Narodowa Demokracja*) nuostatų, jog „lietuviai – Romos katalikai, kuriuos civilizavo lenkai“, todėl jie negali egzistuoti atskirai nuo Lenkijos. Lenkų endekai buvo ypatingi tuo, kad jie Katalikų bažnyčią laikė tautine, lenkiška institucija, kurios padedami tikėjosi įvykdyti savo programą²⁶.

Kova už lietuvių tautinius interesus vertė krikščionis demokratų remtis Rusijos veiksniu kaip galimybe atsilaikyti prieš lenkų įtaką, mat nei lenkų tautinis sąjūdis, nei Šv. Sostas ar dvasinė katalikų vyresnybė XX a. pirmoje pusėje nebuvo palankūs lietuviškumui. Todėl krikščionys demokratai ir tautiškai susipratę kai kurie dvasininkai apie atsiskyrimą nuo Rusijos, t. y. apie nepriklausomą Lietuvą, vengė kalbėti iki 1917 m. revoliucinių įvykių Rusijoje. Jų veikloje buvo akcentuojami lietuvių valstiečių kultūriniai bei socialiniai reikalai ir lietuviškumo stiprinimas. Nevykdydami nelegalios veiklos prieš carinę valdžią krikščionys demokratai turėjo galimybę plėtoti savo veiklą per režimo įteisintas, todėl oficialias lietuviškas katalikiškas organizacijas. Tad 1906–1915 m. jie darė, ko gero, didžiausią įtaką lietuvių visuomenei. Krikščionys demokratai leido daugiausia periodinės spaudos (apie 60–70 % visų to meto lietuviškos spaudos periodinių leidinių). Daug knygų leido 1905 m. įsteigta katalikiška Šv. Kazimiero draugija. Katalikiškos krypties intelektualinio gyvenimo centru tapo mėnraštis *Draugija*, nuo 1911 m. leidžiamas jo priedas *Ateitis* inspiravo susikurti tokio pat pavadinimo lietuvių katalikų jaunimo organizaciją, kuri 1918 m. buvo gausiausia tarp akademinio Lietuvos jaunimo. Nesimokantis provincijos jaunimas pradėtas burti prie katalikiško mėnraščio *Pavasaris*. Ilgainiui *pavasarininkai* tapo apskritai gausiausia nepriklausomos Lietuvos

²⁶ *Lietuvos istorija. Devynioliktasis amžius: visuomenė ir valdžia*, t. VIII, d. I (T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys), Vilnius, 2011, p. 270–272.

jaunimo organizacija. XX a. pradžioje įkurtos gausios ir stiprios lietuvių darbininkų draugijos (Šv. Juozapo, Šv. Zitos). Narių gausa ir veikla išsiskyrė katalikų švietimo draugijos, kurios suformavo platų mokyklų tinklą („Saulė“ – Kauno, „Žiburio“ – Suvalkų, „Ryto“ – Vilniaus gubernijose), organizavo bibliotekas, skaityklas, įvairius kursus, paskaitas. Krikščionims demokratams priklausė moterų savišalpos, labdaros organizacija „Motinėle“, savitarpio kredito bankai, kooperacijos bendrovės (pvz. „Žagrė“) ir pan. Nuo 1908 m. pradėjo veikti lietuves katalikes moteris vienijanti Lietuvių katalikų moterų draugija.

Lietuvių katalikų veikla skatino tautinę lietuvių emancipaciją. Kita vertus, jau XX a. antrajame dešimtmetyje prasidėjo trintis dėl dviejų principinių nuostatų, kurias būtų galima formuluoti šitaip: *katalikybė ir tautiškumas* ar *tautiškumas ir katalikybė*. Šių prioritetų pasirinkimas ilgainiui tapo politinio konflikto Lietuvoje priežastimi. Krikščionys demokratai palaikė pirmąją nuostatą. Būsimieji tautininkai ir valstiečiai liaudininkai – antrąją. Nuo Didžiojo Vilniaus Seimo laikų pastebimas krikščionių demokratų ir tautinių demokratų veiklos suartėjimas. Esminis skirtumas tarp jų buvo tas, kad tautiniai demokratai, gindami tautiškumą, katalikybę stengėsi panaudoti kaip priemonę, o krikščionys demokratai, remdamiesi tautiškumu, rūpinosi stiprinti katalikybės pozicijas. Vis dėlto toks prioritetų skirtumas XX a. pradžioje bendrai veiklai dar netrukdė.

Lūžis įvyko 1913 m., kai *Vilties* redaktoriumi vietoj A. Smetonos tapo P. Dovydaitis. Vienas įtakingiausių katalikiškos idėjinės minties formuotojų S. Šalkauskis tais metais laiške P. Dovydaičiui rašė, kad iki tol jam *Viltis* nepatikusi, nes buvo juntamas „stambeldiškas tautystės primatas“. Iš P. Dovydaičio buvo tikimasi daugiau „krikščioniškos dvasios“²⁷. Ši skirtis buvo svarbi tuo, kad nuo šiol krikščioniškosios demokratijos ir būsimųjų tautininkų keliai išsiskyrė. Į tautininkų gretas pasuko ir vienas aktyviausių krikščionių demokratų idėjų populiarintojų XX a. pradžioje – kun. J. Tumas, taip pat ir vienas ateitininkų pradininkų – kun. Izidorius Tamošaitis.

Katalikiškumo „primatą“ prieš lietuviškumą S. Šalkauskis skatino ir lietuvių inteligentijos veikloje Pirmojo pasaulino karo metais Šveicarijoje. Tuo metu, kai kun. J. Purickis, kun. A. Steponaitis, V. Daumantas, kun. V. Bartuška, kun. A. Viskanta ir kiti svarstė Lietuvos nepriklausomybės klausimus, S. Šalkauskis kūrė „Krikščioniškosios politikos Bendrijos“ programos metmenis. Istorikas Z. Ivinskis, 1940 m. pradžioje apsilankęs pas V. Bartušką, susipažino su jo turimu Šveicarijos laikų archyvu. Tarp kitų dokumentų istoriko dėmesį patraukė vienas S. Šalkauskio laiškas V. Bartuškai, kuriame jis teisingai savo pasyvumą ir atsitraukimą nuo politinių lietuvių reikalų Didžiojo karo metais. Perskaitęs laišką, Z. Ivinskis padarė išvadą, kad „Šalkauskis politinėje veikloje lietuvių tarpe (Šveic.) maža dalyvavo.“²⁸ Tuo

²⁷ K. Skrupskelis, *Ateities draugai. Ateitininkų istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius, LKMA, 2010, p. 130.

²⁸ Zenono Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, t. 2, l. 235.

metu jis daugiausia pastangų dėjo tam, kad lietuviai katalikai suartintų savo veiklą, kad jie galėtų imtis bendros veiklos su lenkų katalikais²⁹.

Kita vertus, tie lietuviai katalikai, kurie Pirmojo pasaulinio karo pradžioje pasitraukė į Rusiją, aiškiai formulavo, kokią reikšmę turi lietuviškumas demokratijos idėjai ir organizacijai. O po 1918 m. sugrįžę į Lietuvą, jie ir toliau siekė vadintis *Lietuvių* krikščionių demokratų, o ne *Lietuvos* krikščionių demokratų partija. 1918 m. lapkritį steigiamojoje LKDP konferencijoje nuosaikijam partijos sparnui atstovavęs kun. Juozas Vailokaitis iškėlė siūlymą partiją pervadinti *Lietuvos* krikščionių demokratų partija ir šitaip sudaryti galimybę atstovauti ir kitų Lietuvos piliečių katalikų interesams. Tačiau kun. M. Krupavičiaus vadovaujamas radikalusis ir tautinis partijos sparnas sukritikavo tokį siūlymą, norėdamas išlaikyti etninę partijos pobūdį³⁰. Kitų metų konferencijoje tas pats kun. M. Krupavičius dar griežčiau pasisakė prieš mėginimus plėsti partiečių tautinės priklausomybės lauką. Į klausimą, ar galima į partiją priimti „nelietuvius, nekrikščionis“, kun. M. Krupavičius atsakė: „Nelietuvius priimti į partiją negalima nes mūsų partija yra lietuvių Kr.[ikščionių] Dem.[okratų], o įleidimas visokių gaivalų trukdys mūsų darbą.“³¹

Nepriklausomoje Lietuvoje veikusios LKDP programinį *credo* sudarė „krikščionybė, demokratybė, tautybė“. Tačiau keičiantis krikščionių demokratų politinėms pozicijoms šalyje, kito šių trijų dėmenų prioritetiškumas. Pavyzdžiui, kuriantis Lietuvos Respublikai, buvo akcentuojami „demokratybės, krikščionybės ir tautiškumo“ aspektai. Parlamentiniu LKDP dominavimo laikotarpiu iš esmės buvo akcentuojama „krikščionybės“ svarba. Po 1926 m. perversmo, vis dar mėginant susitarti su A. Smetona ir A. Voldemaru, pirmiausia buvo pabrėžiamas krikščionių demokratų tautiškumo elementas atsiribojant nuo parlamentinės demokratijos (tokia dvasia 1935 m. net buvo mėginta koreguoti LKDP programą pasitelkiant trečiajame dešimtmetyje partijos lyderių kritikuotą „korporacinės“ valstybės sąvoką³²), o XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, praradus viltį susitarti, buvo grįžtama prie „demokratybės ir krikščionybės“ akcentavimo smerkiant, LKDP nuomone, per didelį autoritarinio režimo „tautiškumą“ ir „pasaulėžiūrinį liberalumą“³³.

²⁹ Ten pat; *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*, Kaunas, 1990, p. 44–58.

³⁰ V. Bičiūnas, I-oji Kr. Dem. konferencija Vilniuje 1918 m., *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5, p. 136–137.

³¹ 1919 m. rugpjūčio m. 29–31 d. *Lietuvių krikščionių demokratų partijos konferencija. Protokoliai ir nutarimai*, Kaunas, 1919, p. 30.

³² Darbo ir bendradarbiavimo programos projektas, *Rytas*, 1935 06 28, nr. 145, p. 2.

³³ [Redakcija], *Lietuvių Krikščionių Demokratų partijos programos pagrindiniai dėsniai*, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 2, p. 1–3; *Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje, Tėvynės sargas*, 1954, t. V, nr. 1, p. 4 ir kt.

Taigi dominuojanti Vidurio Rytų Europos visuomenių valstietiška socialinė sankloda, menka regiono industrializacija bei tautiškai mišri gyventojų sudėtis politines katalikų partijas vertė ne vien tik akcentuoti socialinio teisingumo idėjas, bet ir derinti jas su tautiškumu. Šiame kontekste katalikų partijos XX a. pirmoje pusėje tapo neatskiriama katalikybės dalimi, o jos traktavimas šiuo laikotarpiu jau pranoko tikėjimo, religinių apeigų ar Bažnytinės organizacijos sampratą. Apimdamas platų konfesinių organizacijų tinklą katalikybė amžių sandūroje per katalikų partijas išitraukė į politinį valstybių gyvenimą. Atsisakiusi XIX a. pabaigos gnybinės pozicijos, kurią lėmė modernizacijos iššūkiai („religinės kovos“; liberalizmas, socializmas), ji pradėjo atstovauti katalikų interesams, pati siūlė ir praktiškai įgyvendino (sudarindama vyriausybes) savo valstybės santvarkos modelį.

LKDP struktūros ir programinių nuostatų genezė

Politinių organizacijų raida istoriškai vertinama ne tik akademinio požiūriu, bet ir ideologiškai. Vakarų Europos istoriografijoje būta mėginimų ieškoti nuoseklaus ir nenutrūkstamo ryšio katalikiškų partijų raidoje nuo XIX a. iki šių dienų³⁴. Lietuvių atveju dėl ypatingos XX a. antros pusės politinės konjunktūros partijos istorijos rašymas buvo tapęs ne tiek istoriniu tyrimu, kiek konstatavimu arba paneigimu LKDP pozityvaus arba negatyvaus indėlio į Lietuvos valstybingumo ir politinės istorijos raidą. Po Antrojo pasaulinio karo egzilyje buvę tarpukario LKDP politikai ėmėsi įtvirtinti istorinį pasakojimą, kad Lietuviai krikščionys demokratai buvo seniausia demokratinė modernųjų laikų partija.

Ilgametis LKDP CK pirmininkas kun. M. Krupavičius daug dėmesio skyrė krikščioniškosios demokratijos idėjos ir partinės organizacijos Lietuvoje istorijai. Pasak kun. M. Krupavičiaus, jos raida skirstoma į du periodus – „potencialųjį“ ir „aktualųjį“. Pirmasis periodas siejamas su kun. Antano Strazdo ir Simono Daukanto vardais. Pasak kun. M. Krupavičiaus, nors tuo laikotarpiu dar nebuvo vartojamas krikščioniškosios demokratijos vardas, tačiau lietuviškumo skatinimas ir rūpinimasis liaudimi skleidėsi per pamokslus ir žodiniu būdu stiprinant tautinį lietuvių susipratimą. „Potencialųjį“ periodą kun. M. Krupavičius skirstė į „apaštalavimo“, „liaudies reformų“, apėmusių kelias kryptis – evoliucijos ir revoliucijos, bei „politinio liaudies sąmoninimo“ laikotarpius. Šis periodas truko iki buvo parengta pirmoji krikščionių demokratų programa – būtent jis sietinas su 1905 m. Didžiuo-

³⁴ W. Kaiser, Christian Democracy in Twentieth Century Europe [Review Article], *Journal of Contemporary History*, 2004, vol. 39, no. 1, p. 127–129; M. Conway, Catholic Politics or Christian Democracy? The Evolution of Inter-war Political Catholicism, *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, H. Wohnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 247.

ju Vilniaus seimu. „Liaudies reformų“ laikotarpis sietinas su vysk. Motiejaus Valančiaus bei kun. Antano Mackevičiaus veikla. Vyskupas, pasirinkęs „evoliucinės“ veiklos metodus, švietė liaudį, organizavo blaivybės sąjūdžius, skatino dvasininkų inteligentiškumą. „Revoliuciniu“ keliu pasukęs kun. A. Mackevičius už liaudies interesus kovojo kitomis priemonėmis. Nuo XIX a. paskutiniojo dešimtmečio, kun. M. Krupavičiaus teigimu, prasidėjo baigiamasis „potencialusis“ krikščioniškosios demokratijos periodas – „politinio liaudies sąmoninimo“ laikotarpis. Katalikiška spauda – *Apžvalga* ir *Tėvynės sargas* – ugdė katalikų savimoneį, paspartino organizacinį darbą, konsolidavo inteligentią ir tapo vėlesnių programinių principų šaltiniu.

„Aktualusis“ krikščioniškosios demokratijos periodas sietinas su 1905 m. revoliucijos Rusijoje sukeltu politiniu atšilimu ir pirmosios politinės programos 1905–1907 m. rengimu bei skelbimu. Nuo XX a. pradžios vartojamas ir pats krikščioniškosios demokratijos terminas bei mėginama kurti politinę organizaciją, kuri iki 1917 m. aiškesnės struktūros neturėjo, todėl veikė kaip „dvasios sąjunga“. Nuo 1917 m. iki 1920 m. Steigiamojo Seimo darbo pradžios krikščioniškoji demokratija Rusijoje ir Lietuvoje išgyveno organizacinės visuomeninės struktūros kūrimosi tarpsnį, o nuo 1920 m. iki 1927 m. buvo parlamentinio, arba „kūrybinio“, darbo laikotarpis³⁵. Manytina, kad kun. M. Krupavičius šį periodizavimą formulavo XX a. trečiajame dešimtmetyje, nes po 1927 m. apie tolesnę krikščionių demokratų raidą neužsiminė.

Kun. M. Krupavičiaus pateiktas modelis yra įdomus keliais aspektais. Pirma, krikščioniškosios demokratijos ištakos tapatinamos su Katalikų bažnyčios ar net krikščionybės Lietuvoje istorija³⁶. Antra, jos idėjos lietuvių tautinio atgimimo veikėjų aplinkoje atrandamos daug anksčiau nei jas paskelbė Leonas XIII. Trečia, akcentuojamos krikščioniškosios demokratijos lyderių pastangos siekti Lietuvos nepriklausomybės jau XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje³⁷. Nevertinsime šių kun. M. Krupavičiaus samprotavimų, mums jie svarbūs kaip tyrimo objektas ir dėl to, kad šitokios nuostatos dėl krikščioniškosios demokratijos atsiradimo ir raidos buvo įtvirtintos išėivijos lietuvių katalikų sąmonėje. Jos atgarsio sulaukia ir po 1990 m. parašytuose raštuose³⁸.

Mūsų supratimu, apie krikščioniškosios demokratijos idėjos plėtrą galima kalbėti nuo XX a. pradžios. Po 1904 m. caro valdžios panaikinto lietuviškos spaudos

³⁵ M. Krupavičius, Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje, *Tėvynės sargas*, 1954, t. V, nr. 1, p. 1–65.

³⁶ A. Kasulaitis, *Lithuanian Christian Democracy*, Chicago, 1976, p. 22; V. Alekna, Krikščioniškosios demokratijos Lietuvoje ištakos, *Tėvynės sargas*, 1994, nr. 3/4, p. 3–17.

³⁷ M. Krupavičius, Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje, *Tėvynės sargas*, 1954, t. V, nr. 1, p. 9.

³⁸ E. Vareikis, Lietuvos krikščionių demokratų partija, *Politinės partijos Lietuvoje. Atgimimas ir veikla*, Vilnius, 1996, p. 193–196; M. Bložė, Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje, *Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema*, Vilnius, 1997, p. 63–66.

lotyniškais rašmenimis draudimo lietuvių tautinis sąjūdis tapo masiškesnis, o lietuvių klausimas Rusijos imperijoje iškilo kaip politinis keliant Lietuvos autonomijos imperijoje reikalavimą. Tai skatino plėtoti ir krikščioniškosios demokratijos idėją, o kartu buvo pradėtas akcentuoti „lietuvių reikalas“. Po metų, 1905 m., Rusijos revoliucijos atgarsiai Lietuvoje sudarė galimybes rasti visuomeninei-politinei veiklai ir ją suaktyvino. Tautiškai susipratusi ir apie Leono XIII idėjas girdėjusi dvasininkija pamėgino kurti savą, lietuvišką katalikišką politinę organizaciją. Nuo 1905 m. pradžios lietuvių dvasininkai susirašinėjo programos kūrimo klausimais, tačiau Didžiojo Vilniaus Seimo metu dar jokios bendros programos ši konfesinė srovė neturėjo³⁹. Vis dėlto 1905 m. gruodžio 6 d. Seime dalyvavę dvasininkai susirinko Šv. Mikalojaus bažnyčios parapijos salėje ir formaliai įkūrė katalikišką partiją. Netgi buvo išrinktas centro komitetas, kurį sudarė po vieną dvasininką iš kiekvienos vyskupijos. Sudarytam CK priklausė kunigai: J. Tumas, Vladas Mironas, Jonas Totoraitis, Antanas Civinskas. Jie pradėjo diskutuoti ir apie galimybes leisti partinį spaudos organą. Iš Vilniaus grįžusio J. Tumo iniciatyva buvo įsteigta ir vienintelė žinoma tuo metu partijos kuopa provincijoje. Tačiau tai ir visa veikla, kuria pasižymėjo krikščionys demokratai XX a. pradžioje. 1914 m. Sankt Peterburge išleistame veikale apie to laikotarpio Rusijos imperijoje veikusias politines jėgas katalikų dvasininkų partinė veikla fiksuota tik 1905–1907 m., o ir įvardinta ji gana skeptiškai⁴⁰. Apie tokią partiją nebuvo žinoma. Vienas LKDS pirmosios programos autorių A. Dambrauskas-Jakštas polemikoje su viltininkais (būsimaisiais tautininkais) akcentavo, kad katalikai veikdami privalo klausyti Bažnyčios ir dvasinės vyresnės⁴¹.

Priežastys, trukdžiusios LKDS partinėms užuomazgoms evoliucionuoti iki partijos, yra kelios. „Išorine“ ir viena pagrindinių galima laikyti tai, kad 1907 m. vasarą paleidus II Dūmą, imperijoje baigėsi visuomeninio gyvenimo liberalizavimo laikotarpis. Tačiau ne mažiau svarbios ir „vidinės“. Pirmiausia trūko pasaulietinės katalikų inteligentijos, o partijos kūrimo iniciatoriais tapę dvasininkai nebuvo savarankiškai veikėjai ir privalėjo paklusti dvasinės vyresnybės nuostatoms, kurios tuo metu nebuvo palankios steigti lietuvišką krikščionišką demokratišką partiją. Nors Didžiajame Vilniaus Seime aktyvioji tautiškai susipratusi dvasininkija pasirodė kaip atskira krikščionių demokratų srovė, tačiau ji nebuvo vieninga, organizuota, o vėliau Seimo bei partijos idėjų, išskyrus pavienius atvejus, neskleidė provincijoje. Trijų Sankt Peterburgo dvasinės akademijos profesorių – P. Būčio, A. Dambrausko-Jakšto, J. Mačiulio-Maironio – po Seimo parengtas ir 1907 m. publikuotas par-

³⁹ R. Laukaitytė, Pirmoji Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa, *Lituanistica*, 1993, nr. 2, p. 18.

⁴⁰ *Общественное движение въ России в начале XX-го вѣка*, Спб., 1914, кн. 5, с. 293.

⁴¹ A. Gaidys, Lietuvių krikščionių demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.), *LAIS*, Vilnius, 1991, t. 3, p. 161.

tijos programos projektas taip ir nebuvo aprobuotas dvasinės vyresnybės.

Antrasis veiksny, trukdęs kurtis partijai, buvo jos siekis atstovauti visiems socialiniams sluoksniams. Nors buvo išskiriami lietuvių valstiečių reikalai, tačiau jie buvo deklaruoti gana nuosaikiai, iki galo neišryškinant prioritetų. Minėtos J. Tumo krikščionių demokratų Vadaktų kuopos nutarimuose fiksuojamas vietos valstiečių ekonominių problemų sprendimas veikiant sutartinai su dvarininkais ir tarpininkaujant dvasininkams⁴². Todėl aiškiai neartikuliuotas žemesniųjų sluoksnių interesų atstovavimas šį judėjimą darė konservatyvų.

Krikščionims demokratams įsikurti kaip partijai XX a. pradžioje dar buvo per anksti. Vienintelė galimybė jai išlikti būtų buvęs nelegalus veikimas, tačiau, būdama konfesinė⁴³ ir todėl paklūstanti vyskupams, ji atmetė tokią veikimo taktiką kaip nesuderinamą su Bažnyčios nuostata pasaulietinės valdžios atžvilgiu. Krikščionys demokratai savo veikloje vadovavosi Leono XIII enciklikoje *Graves de Communi re* suformuluotais teiginiais, kad visuomenė privalo klausyti valdžios – būtent carinės administracijos. Todėl savo siekius jie stengėsi įgyvendinti ne atviros konfrontacijos, o „sugyvenimo“ su valdžia taktika, tikėdamiesi iš jos nuolaidų. Tad dvasininkai, pasisakydami prieš modernios lietuvių tautos polonizaciją ir rusifikaciją, neneigė aukščiausios imperinės valdžios legitimumo. 1907 m. publikuotame programos projekte buvo skelbiama: „Aiškiai pasisakome, kad nuo Rosijos skirtis neketiname. Nors tas ir be pasakymo žinoma, bet stambiais žodžiais tą išreiškiame,

⁴² Vadaktų kuopos nutarimai, *Draugija*, 1907, nr. 3, p. 266.

⁴³ 1907 m. paskelbtame programos projekte partijos vadovybę turėjo sudaryti 5 asmenų centro komitetas, iš kurių vienas privalėjo būti vyskupo skiriamas kunigas. Partijos struktūra turėjo sietis su parapijos ribomis. Į partijos parapijų komitetų vadovybę taip pat privalėjo būti skiriamas bent vienas dvasininkas (Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo programos projektas, *Draugija*, nr. 1, p. 78–79).

Lietuvių Krikščionių Demokratų

susivienijimo programo

projektas⁴¹.

Sustatė:

1. Kun. Kanonikas Jonas Maciulevičius, Peterburgo Dvasišiosios Akademijos Inspektorius.
2. Kun. Aleksandras Dambrauskas, Akademijos profesorius.
3. Kun. Pranciškus Bučys, Akademijos adjunktas.

Lietuvių Krikščionių Demokratų susivienijimas.

Kiekvienas žmogus tur savo protą ir apie tuos pačius daiktus ne visi vienai patar. Nors daugumė žmonių nuomonės pasidaro įvairios, bet jos kartais vienos panašios į kitas. Kad panašių nuomonių žmonės susivienija, tai jie savo norus ir pažinrus gal greičiau išpildyti, negu tie kurių yra daug, bet nesusivienijusių. Dėlto visose šalyse, kur įstatymus išduoda žmonių atstovai išrinkti į Seimą, panašių nuomonių žmonės vienijasi į kruvą.

Susivieniję jie veikiau iš savo tarpo gal išrinkti atstovą į Valstijos Seimą, o tas paskui Seime su kitais tokiomis pat atstovais susitaręs padaro, kad įstatymai išeina pagal jo mintį. Panašios nuomonės žmonių susivienijimas,

⁴¹ Šis projektas sustatytas tapo pernai prieš Vilniaus susivienijimą. Šiandien, be abejojimų, reikėtų jame padaryti kai kuriuos atmainas, nes nuo ano laiko neįmanoma dalykas suvis kitaip virto. Tikimės, jog tas atmainas mums patys skaitytomis nurodys. O tuo tarpu mes paduodame šį projektą, kaip jis buvo sustatytas, išnešė tikrai pora visai nereikalingų smulknyčių. Jei jis daugumai patiks ir bus dvasišios valdžios užtvirtintas, tuomet galima bus pradėti rūpintis ir oficialiai Lietuvos Krikščionių Demokratų partijos legalizavimu. Redakcijos prierašas.

Pirmosios krikščionių demokratų politinės programos projektas 1907 m. nepatvirtintas dvasinės vyresnybės

idant mūsų priešininkai negalėtų išmetinėti to noro atsiskirti.“⁴⁴ Panašiai buvo samprotaujama ir 1911 m.⁴⁵

Taigi 1905–1907 m. krikščionių demokratų kūrimasis tebuvo revoliucinių įvykių išprovokuotas to laikotarpio epizodas. Paskelbtasis LKDS programos projektas buvo politinio pobūdžio, jame buvo kalbama apie autonomijos siekius su savu, autonominiu Seimu, rinktu „visuotinu, lygiu, tiesiu, slaptu ir priverstinu balsavimu“⁴⁶. Tačiau socialines reformas lietę reikalai, kurie ir buvo Leono XIII skelbtos krikščioniškosios demokratijos pagrindas, buvo aptarti paviršutiniškai ir abstrakčiai⁴⁷. 1907 m. imperijoje prasidėjus reakcijai, tokia partija dėl savo politinės programos galimybių egzistuoti neturėjo. Be to, šiuo laikotarpiu krikščionys demokratai turėjo tik programos projektą, kuris nebuvo patvirtintas, neturėjo vietinių skyrių, nebuvo įteisintos narystės. Krikščionys demokratai 1905–1907 m. kaip partija neįsikūrė. Vis dėlto šis vardas nuo Didžiojo Vilniaus Seimo laikų tapo žinomas, tačiau sąvoka „krikščionys demokratai“ iki 1917 m. reiškė ne partiją kaip konkrečią organizaciją, o tautiškai susipratusius dvasininkus ir lietuviškų katalikiškų draugijų tinklą. Aktyviai populiarinę krikščioniškosios demokratijos idėją kun. J. Tumas teigė, kad krikščionys demokratai XX a. pradžioje veikė tik kaip neapibrėžta „dvasios sąjunga“⁴⁸.

Situacija pradėjo keistis XX a. antrajame dešimtmetyje pasirodžius katalikiškų „Žiburio“ ir „Saulės“ draugijų mokyklų absolventams, pradėjus veikti ateitininkų, pavasarininkų organizacijoms, turinčioms savo spaudą. Pradėjo bręsti pasaulietinė katalikų inteligentija, kuri nebuvo glaudžiai saistoma ryšiais ir paklusnumu dvasinei vyresnybei. Šioje aplinkoje išugdytas pasaulietinis katalikų jaunimas kartu su jaunaisiais seminarijų klierikais suaktyvino katalikišką kultūrinę veiklą. Ši katalikų inteligentų karta įsteigė krikščionių demokratų partiją Pirmojo pasaulinio karo metais, nes jie, būdami pasauliečiai, galėjo laisviau veikti. Jau 1915 m. Vilniuje lietuvių katalikų jaunimas pradėjo telktis į ateitininkų kuopeles ir, artėjant masinei emigracijai į Rusiją, be kitų klausimų, aptarinėjo politinę krašto padėtį. Anot istorikės R. Laukaitytės, tai buvo pirmasis po 1906 m. katalikų žingsnis, žengtas

⁴⁴ Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo programos projektas, *Draugija*, 1907, nr. 1, p. 71.

⁴⁵ A. Gaidys, Lietuvių krikščionių demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.), *LAIS*, Vilnius, 1991, t. 3, p. 165.

⁴⁶ Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo programos projektas, *Draugija*, 1907, nr. 1, p. 71.

⁴⁷ R. Laukaitytė, Pirmoji Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa, *Lituanistica*, 1993, nr. 2, p. 24.

⁴⁸ J. Tumas, Lietuvių krikščionių demokratų veiksmas, *Draugija*, 1907, nr. 3, p. 258.

politinės organizacijos linkme⁴⁹. Susirinkimuose buvo svarstoma leisti savo srovės spaudos organą. Vokiečių okupacijos laikotarpiu tuo metu aktyvus katalikiškos srovės veikėjas Liudas Gira kontaktavo su vokiečių karine valdžia. Katalikai neorganizavo jokios nelegalios ir pogrindinės veiklos prieš vokiečius, tačiau pradėjo kelti tautos vienybės idėją, kurios supratimo Pirmojo pasaulinio karo metais lietuviams valstiečiams dar trūko. Kun. M. Krupavičius išvykęs į Rusiją skundėsi, kad tarp lietuvių dar maža tautinio susipratimo, vyrauja tik „provincinis“ patriotizmas, kuris liečia tik „...žemaitį ir aukštaitį, kaunietį ar suvalkietį ar anykštietį ar šiaulietį. Jų tai tėvynė nėra Lietuva etnografinėse ribose, bet tik maža jos dalelė.“⁵⁰

Būsimas LKDP CK narys Vytautas Bičiūnas 1916 m. Sankt Peterburge išleistoje brošiūroje apie lietuvius samprotavo šitaip: „Ką gi mes vadiname lietuvių visuomene? Juk mes puikiausiai numanome, kad per tuos penkiolika metų mūsų, neva, viešo ir liuoso gyvenimo nesuspėjome sutverti visuomenės, pas mumis tik vos-vos susitvėrė, iškilo aikštėn visuomeninis mišinys, kuriam bus lemta su laiku „nusistovėti“ ir paaiškėti, savo pilnoje įtaloje ir spalvoje. Tuomet išvysime aiškias visuomenės srovių ribas ir pačias sroves. Tuomet atskirsime visuomenę nuo liaudies ir liaudį nuo visuomenės. Duok Dieve, kad visa mūsų liaudis taptų kuo greičiausiai visuomene; bet kolei kas – jinai pačios „visuomenės“ yra į šmotelius ardoma ir plėšiama, joje matyti būsimų minčių skeveldros, kurios turės susilipyti ir sudaryti – vairą.“⁵¹

Vilniuje gyvenęs aktyvus lietuvių visuomenės veikėjas kun. Pranas Bieliauskas 1916 m. gegužę dienoraštyje pažymėjo, kad mieste veikia dvi lietuvių partijos – „Katalikų“ ir „Pirmeivių“⁵². Kita vertus, apie kokią nors jų veiklą jis nerašė, tik išryškino jų ideologinius ir pasaulėžiūrinius nesutarimus. Dėl komplikuoto veikimo vokiečių okupacijos sąlygomis katalikų partijos veikėjai akcentavo ne socialinio klausimo sprendimą, valstiečių ar darbininkų profesinį organizavimą, tačiau šalpos darbą, tautiškumo stiprinimą bei lietuvių katalikų konfesinės bendruomenės konsolidaciją. Katalikų srovės veikloje dominavo ne socialinis klausimas, o tautiškumas ir katalikiškumas kaip atsvaros lenkiškumui.

Krikščionių demokratų kaip partijos vardą galima aptikti tik po 1917 m. Rusijos revoliucinių įvykių, kai Rusijoje buvę lietuviai karo pabėgėliai, prisitaikydami prie laiko dvasios, pradėjo akcentuoti ne tik lietuvių tautiškumo skatinimą, bet ir aktyviai ėmėsi propaguoti darbininkų ir valstiečių socialinius reikalus. Iki tol

⁴⁹ R. Laukaitytė, Lietuvių krikščionių demokratų partijos kūrimasis Pirmojo pasaulinio karo metais, *Lituanistica*, 1994, nr. 2, p. 40.

⁵⁰ G. Taučius [M. Krupavičius], Ne tuo keliu einate gerbiamieji [1915 ?], *MAB RS*, f. 255–171, l. 3.

⁵¹ V. Bičiūnas, *Lietuvių visuomenės srovės*, Petrapilis, 1916, p. 4.

⁵² P. Bieliauskas, *Vilniaus dienoraštis 1915.XII.26–1919.XI.26*, Trakai, 2009, p. 37.

dėl savo nuosaikių ir konservatyvių pažiūrų, išdėstytų 1905–1907 m. programos projekte, jie visuomenėje buvo vadinami tiesiog „klerikalais“. V. Bičiūnas ikirevoliucinėje Rusijoje išskyrė keturias lietuvių visuomenės sroves: tai „pirmieviai“, kuriems priklausė daugiausia studentija, besidominti „rusiškai-žydiška“ ideologija; „tautininkai“, kurie nesipriešino tikybai bei idealistiškai kalbėjo apie Lietuvos ateitį; „demokratai“, kurie aktyviai veikė liaudyje; „klerikalai“, kurie jau buvo įdėję daug pastangų ir finansų visuomenės labui. Pagrindinis jų tikslas – „...kad jų vadovaujama tauta eitų senovėje puikiausiai iširtais švelniais takais: tylėjimo ir Dievo meilės.“⁵³

1917 m. Rusijoje gyveno gausus būrys lietuvių karo pabėgėlių. Didžiausiose jų kolonijose Petrograde, Maskvoje, Voroneže, Minske, Riazanėje, Charkove, be kitų lietuvių partijų, ėmė kurtis krikščionių demokratų kuopos. Jos steigėsi „iš apačios“, stichiškai, paskubomis reaguojant į įelektrintą vietos revoliucinę nuotaiką bei nesivadovaudamos jokia bendra programa ir neturėjo vieno bendro koordinacinio centro. Šiuo laikotarpiu apie 1907 m. LKDS programos projektą nebuvo užsimenama ir jis netapo nei pavyzdžiu, nei išeities tašku kurti naujas kuopų programas. Nebuvo jokio ryšio tarp 1907 m. ir 1917 m. krikščionių demokratų. Pirmiausia dėl to, kad XX a. pradžios krikščionių demokratų idėjos buvo „pasenusios“, per daug konservatyvios, nepritaikomos esamoms sąlygoms. Socialinis ir politinis radikalizmas bei tautiškumas buvo vienintelė galimybė patraukti „mases“, neleisti susižavėti socializmu ir atsikratyti konfesinės (tuo metu tai skambėjo kaip „reakcija“) konservatyvių dvasininkų partijos etiketės. Nuosaičius 1907 m. programos tonas, vėliau nuo politinės veiklos atsiriboję programos autoriai bei aplinkybių nulemta rezervuota nuostata Lietuvos savarankiškumo atžvilgiu neatitiko 1917 m. nuotaikų ir siekių.

LKDP kuopos steigėsi sparčiai: 1917 m. kovo 22 d. LKDP kuopa įsteigta Maskvoje, 1917 m. balandžio 4 d. – Voroneže, panašiu laikotarpiu kuopos įsikūrė beveik visuose lietuvių apgyvendintuose centruose. Iškilę būsimieji nepriklausomos Respublikos LKDP vadai: kun. M. Krupavičius, Vytautas Endziulaitis, Zigmas Starkus, L. Bistras, P. Karvelis, Antanas Matulaitis, Pranas Viktoras Raulinaitis, kun. Juozas Vailokaitis ir kiti. Vis dėlto nors krikščionys demokratai sparčiai steigėsi, jie negalėjo konkuruoti su besikuriančiomis kairiosiomis partijomis, todėl šalia LKDP įsisteigė konservatyvi, daugmaž 1907 m. programos teiginius atitinkanti, nors už Lietuvos nepriklausomybę jau pasisakanti Lietuvių katalikų tautos sąjunga (LKTS). Krikščionys demokratai Lietuvių katalikų tautos sąjungą įvardijo „buržuazine partija“. Dėl savo konservatyvumo ji netapo bent kiek reikšmingesnė ir 1918 m. išnyko.

⁵³ V. Bičiūnas, *Lietuvių visuomenės srovės*, Petrapilis, 1916, p. 4.

Krikščionys demokratai Rusijoje mėgino veikti ir kitu keliu. Baimindamiesi bolševikų represijų jie kartu su LKTS 1917 m. kovo 12 d. nutarė suvienyti jėgas – įsteigti „Katalikų darbo žmonių susivienijimą, raginantį branginti tikėjimą, kalbą, šalį.“⁵⁴ Šis susivienijimas buvo pavadintas Liaudies sąjunga. Ši organizacija buvo reikalinga kaip koordinuotas katalikų centras, kuris, plėtodamas liaudies švietimą, neleistų lietuviams darbininkams susižavėti socialistinėmis idėjomis. Dėl to Liaudies sąjunga organizavo vakarinius mokymo kursus suaugusiems, įkūrė Liaudies universitetą, leido savo spaudos organą *Vadas*, platino įvairius kreipimusis ir nuo 1918 m. organizavo lietuvių pabėgėlių grįžimą į Lietuvą. Kun. M. Krupavičius tokios kultūrinės organizacijos steigimo reikšmę apibūdino šitaip: „Įsigalėjus bolševikams, partijos reikštis negalėjo, bet Liaudies sąjunga pasiliko. Jos vardas rusiškame vertime buvo kiek pritaikytas bolševikų skoniui, kaip pav., darbo valstiečių sąjunga – raboče-krestijanskij sojuz. Todėl ilgai nekludomai galėjo veikti ir veikė labai plačiai bei su dideliu užsimojimu. Ji perėmė visas krikščionių demokratų įstaigas...“⁵⁵

Liaudies sąjunga krikščionims demokratams buvo reikšminga dėl kelių priežasčių. Pirmiausia ji atitiko katalikų įsitikinimą, kad visi tikintieji lietuviai, nepaisant jų ideologinių pažiūrų, turi būti suburti į vieną konfesinę organizaciją. Antra, siekdami toliau daryti įtaką visuomenei ir prisitaikyti prie katalikiškajai pasaulėžiūrai nepriimtino bolševikinio valdymo, jie formaliai veiklą pasuko ne politinio, bet kultūrinio veikimo kryptimi. Krikščionims demokratams tai buvo terpė politinei agitacijai plėsti ir tapo arena praktiniam pasirengimui būsimoms politinėms kovoms Lietuvoje.

Krikščionys demokratai Rusijoje steigė atskiras kuopas, įvairias organizacijas ir šalutines partijas. Tai padėjo stiprinti dar nelabai aiškią struktūrą turintį katalikišką organizacinį tinklą. 1917 m. gegužės 29 – birželio 3 d. Petrograde vykusio lietuvių karo pabėgėlių suvažiavimo, žinomo Petrapilio lietuvių seimo vardu, metu LKDP buvo galutinai perorganizuota į partiją. Pirmuoju jos pirmininku tapo kun. Juozas Vailokaitis, CK nariais – P. Karvelis, Stasys Gruodis, K. Graužinis ir kiti. Steigiamojo suvažiavimo metu buvo patvirtinta radikali, artima socialistinėms idėjomis, į miesto proletariatą orientuota, be to, kapitalistinę santvarką kritikuojanti programa⁵⁶. Kitaip nei 1907 m., prie programos buvusiame statute nebuvo numatyta išskirtinė dvasininkijos padėtis partijoje. Įsikūrusi LKDP ėmėsi aktyvios veiklos per Liaudies sąjungos, turėjusios daugiau nei 40 skyrių, kuriems priklausė

⁵⁴ Liaudies sąjunga, *Liaudies sąjungos kalendorius 1918 metams*, Petrapilis, 1918, p. 18.

⁵⁵ M. Krupavičius, Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje, *Tėvynės sargas*, 1954, t. V, nr. 1, p. 33.

⁵⁶ *Lietuvių krikščionių demokratų partijos programa*, Petrapilis, 1917, p. I–VIII.

kelios dešimtys tūkstančių narių⁵⁷, organizacines struktūras. Rengė mitingus, populiario būsimo nepriklausomos Lietuvos etnografinėse ribose idėją. Aktyviai dalyvavo ne tik savo, bet ir kairiųjų organizuojamuose susirinkimuose bei, prisitaikydama prie susiklosčiusios situacijos, stengėsi neatsilikti nuo jų socialinių reformų reikalavimų radikalumu.

1917 m. rudenį po bolševikų perversmo LKDP savo veiklą iš Petrogrado perkėlė į Voronežą, kur partijos vadovavimą į savo rankas perėmė kun. M. Krupavičius. Jis krikščionių demokratų vardu spėjo sudalyvauti ir darbo skyriaus prie deputatų tarybų veikloje. Prisimindamas šią situaciją kun. M. Krupavičius rašė, kad jis, kaip vienintelis iš tame darbo skyriuje mokėjęs rašyti atstovas, buvo išrinktas sekretoriumi: „Šitaip pasidariau kareivių, valstiečių ir darbininkų deputatų tarybos rinktinio pareigūnu, su raudonu raiščiu ant juodos sutanos rankovės. Kadangi darbo skyriuje politiniai klausimai nebuvo liečiami ir buvo svarstomi išimtinai tik darbininkijos reikalai, tad nebuvo progos su tos bolševikinės įstaigos vadovybe ir žmonėmis susikirsti.“⁵⁸

Tuo metu Lietuvoje likę krikščionys demokratai veikė kitomis sąlygomis. Jie neturėjo poreikio ir galimybių pasukti „rusiškųjų“ krikščionių demokratų radikalizmo keliu. 1917 m. rugsėjo 23 d. po Vilniaus konferencijos susivienijo ir įkūrė savą, jokių ryšių su Rusijoje buvusiais veikėjais neturinčią „lietuvišką“ LKDP. Į pirmąjį CK buvo išrinkti: Aleksandras Stulginskis – pirmininkas, nariai – L. Gira, kun. Mečislovas Reinys, Kazys Bizauskas, kun. Povilas Dogelis ir kiti. Suvažiavimo metu priimtoji programa buvo gana abstrakti, daugiau politinio pobūdžio, o socialiniai reikalai buvo aptarti labai paviršutiniškai ir, palyginti su „rusiškąja“ programa, buvo iš tiesų konservatyvi. A. Stulginskio krikščionys demokratai, kitaip nei kun. M. Krupavičiaus partija Rusijoje, dėl vokiečių okupacinės valdžios kontrolės nesugebėjo išplėtoti bent kiek įtakingesnės veiklos. Visas darbas vyko tik Vilniuje. Partija neturėjo skyrių, katalikiškų organizacijų tinklo ir negalėjo viešai skelbti savo idėjų. Kita vertus, Vilniaus krikščionys demokratai dalyvavo Lietuvos Tarybos (nuo 1918 m. – Lietuvos Valstybės Tarybos – LVT) veikloje. 1918 m. LVT jiems atstovavo kun. Justinas Staugaitis, kun. K. Šaulys, K. Bizauskas, Jonas Vailokaitis, A. Stulginskis ir Vytautas Petrulis.

Po sovietų ir vokiečių sudarytos taikos traukdamiesi nuo bolševikų persekiojimo 1918 m. į Lietuvą pradėjo grįžti ir „rusiškieji“ krikščionys demokratai. Tad imtasi spręsti dviejų krikščionių demokratų partijų problemą, kuri buvo aktuali ne tik dėl to, kad buvo dvi savarankiškos vadovybės, bet ir programų nuostatai

⁵⁷ D. Bučelis, Lietuvos krikščionių demokratų partijos susikūrimas ir raida 1917–1920 m., *LKMA Metraštis*, 1996, t. X, p. 527.

⁵⁸ M. Krupavičius, *Atsiminimai*, Chicago, 1972, p. 258.

buvo skirtingi. LVT priklausę krikščionys demokratai siekė laikytis savarankiškos politinės linijos argumentuodami tuo, kad jie į Tarybą buvo deleguoti ne partijos, o išrinkti Vilniaus konferencijos metu, todėl ir atstovauja ne LKDP, o visai Lietuvai. 1918 m. kun. M. Krupavičiaus radikalai faktiškai neturėjo jokios įtakos nuosaikiams A. Stulginskio krikščionims demokratams. Nenorėdami likti politinės veiklos užribyje, radikalai 1918 m. liepos 21 d. surengė iš Rusijos grįžusios LKDP CK posėdį, kuriame vienašališkai ir dalyvaujant tik 4 Rusijoje veikiančios LKDP CK nariams iš 13 priėmė nutarimą, kuriuo remiantis Rusijos LKDP paliekama veikti tik Rusijoje, o CK ir kiti nariai grįžę į Lietuvą tampa „lietuviškosios“ LKDP nariais⁵⁹. Nutarimas nebuvo suderintas su „nuosaikišiais“ krikščionimis demokratais, todėl „radikalai“ patys įstojo į partiją ir sudarė atskirą jos sparną, nes vadovavosi savo iš Rusijos parsivežta radikalia partijos programa. Taigi nuo 1918 m. vasaros Lietuvoje veikė viena LKDP, tačiau turėjo du sparnus, besivadovaujančius dviem skirtingomis programomis. Nuosaikiams atstovavo Tarybos krikščionys demokratai, radikalams – LKDP CK veikėjai.

Kadangi nebuvo vieningos partijos veiklos linijos, įtampa partijoje didėjo. 1918 m. susiklostė keista situacija: LVT krikščionys demokratai kartu su A. Smetonos pažangiečiais rinkosi konservatyvią taktiką, laikėsi provokiškos orientacijos ir rėmė Wilhelmo von Uracho paskelbimą Lietuvos karaliumi, t. y. pasisakė už konstitucinę monarchiją Lietuvoje. O tai buvo priešinga „rusiškujų“ krikščionių demokratų „liaudies demokratijos“ siekiams, į kuriuos, beje, LVT krikščionys demokratai žiūrėjo įtariai. Radikalai mėgino įsitraukti į politinę ir visuomeninę veiklą. Tačiau jų parsivežtos revoliucinės Rusijos nuotaikos ir griežtų reformų idėjos, kuriose neretai buvo vartojama sąvoka „nacionalizacija“, A. Stulginskio nuosaikiųjų buvo vertinamos įtariai.

Kokia komplikauta buvo situacija, galėtų parodyti radikalų lyderio kun. M. Krupavičiaus pavyzdys. Jam buvo suteikti LVT įgaliojimai ir leidimas važinėti po šalį skleidžiant visuomenei nepriklausomos Lietuvos idėją. Tačiau savo radikaliois kalbomis jis išgąsdino ne vieną LVT narį ir daug to meto lietuvių inteligentų. Atsiminimuose kun. M. Krupavičius rašė: „Smetonai pasirodžiau, kaip ir jo referentui Saliamonui Banaičiui, jei ne šimtaprocentinis bolševikas, tai bent bolševikuojantis krikščionis demokratas.“⁶⁰ LKDP CK ir LKDP frakcija Taryboje savotiškai vengė vieni kitų, nes vieni kitų veiksmus traktavo kaip partijos kompromitavimą. Tad tik pasibaigus karui krikščionių demokratų radikalų iniciatyva 1918 m. lapkričio 20 d. buvo sušaukta pirmoji jungtinė, arba steigiamoji, LKDP

⁵⁹ M. Krupavičius, *Trumpa krikščioniškosios demokratijos istorija, Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5, p. 60.

⁶⁰ M. Krupavičius, *Atsiminimai*, Chicago, 1972, p. 332.

konferencija. Jos metu turėjo būti išrinkta nauja vadovybė ir patvirtinta aiški, bendra veiklos programa. Šioje konferencijoje dominavo radikalai, kurie, pasmerkę LVT krikščionių demokratų savarankiškumą ir Uracho epizodą, įkūrė LKDP „parlamentinę sekciją“, kuri, sudaryta iš LKDP CK ir LKDP tarybos narių, turėjo kontroliuoti LVT krikščionių demokratų veiksmus. Be „parlamentinės sekcijos“ pritarimo LVT krikščionys demokratai negalėjo žengti nė žingsnio⁶¹.

Steigiamojoje LKDP konferencijoje tvyrojusią įtampą tarp „rusiškųjų“ ir „lietuviškųjų“ krikščionių demokratų kun. M. Krupavičius apibūdino taip: „...vienų kitų prisibijojimo, vieni kitus budriai sekė. Minia – sfinksas. Ką ji pasakys, už ką ranką pakels – neišsifruosi, juo labiau, kad pirmą kartą susirinkta tiems svarbiems ir opiems klausimams spręsti. Tad ir vienu ir kitų širdys neramios. Vieni bijosi, kad partijos „nesubolševikintų“, kiti gi, kad jos „nesuatžagareivintų.“⁶²

Svarstant bendros programos klausimą, dėl artėjančios raudonosios armijos ir dėl netvirtos lietuvių padėties Vilniuje nuosaikieji privalėjo nusileisti radikalams. Jie pritarė beveik visiems jų keliamiems reikalavimams. Tačiau žemės reformos klausimas vos nesukėlė dar nesusivienijusios partijos skilimo. „Lietuviškieji“ krikščionys demokratai kategoriškai atmetė „rusiškųjų“ LKDP siekius į vieningos partijos programą įtraukti reikalavimą dėl 60–70 dešimtinių maksimalios nenusavintinos žemės normos. Taip pat nebuvo sutarta dėl atlyginimo už nusavintiną žemę tvarkos ir apskritai bijota tokios radiklios reformos pasekmių valstybės ūkiui, teisės į nuosavybę principo paneigimui bei tarptautiniam dar nepripažintos valstybės autoritetui. Konferencijoje A. Stulginskis, nerasdamas kitų argumentų, kaip perkalbėti radikalus, pareiškė, kad jis „...negalys sutikti su tokiu galvatrukčiu programos klausimų rišimu, atsisakęs iš Centro Komiteto ir išeinęs.“⁶³ Susidariusi situacija buvo įtempta: susijaudinęs dėl negalėjimo susitarti vienas radikalų – P. Karvelis net pravirko. Paskelbus pertrauką ir apimus aistroms buvo surastas kompromisas – palikti partijoje du sparnus. Nutarta CK ir partijos tarybą laikinai turėti vieningą ir bendram organui, sudarytam iš abiejų partijos sparnų atstovų, pavesti „išdirbti“ galutinę programą⁶⁴. Naująjį CK sudarė po 6 radikalų ir nuosaikiųjų atstovus, partijos pirmininku išrinktas kun. M. Krupavičius⁶⁵.

⁶¹ V. Bičiūnas, I-oji Kr.–Dem. partijos konferencija Vilniuje, 1918 m., *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5, p. 134.

⁶² M. Krupavičius, *Lietuviškas cincinatas*. Aleksandras Stulginskis mano atsiminimuose, *Tėvynės sargas*, 1985, nr. 1, p. 22.

⁶³ M. Krupavičius, *Trumpa krikščioniškosios demokratijos istorija*, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5, p. 61.

⁶⁴ Ten pat, p. 62.

⁶⁵ Pirmojoje, „jungtinėje“ partijos konferencijoje į LKDP CK išrinkti „radikalai“: kun. M. Krupavičius, P. Karvelis, E. Misevičius, P. Gundaitė, V. Bičiūnas, P. Raulinaitis, „nuosaikieji“: kun. M. Reinys, K. Bizauskas, K. Ruginis, L. Gira, A. Stulginskis, kun. K. Čibiras.

Tolesnė vieningos partijos ateitis būtų buvusi miglota, jei ne bolševikų antplūdis. Galima daryti prielaidą, kad to meto visuomenė dar neturėjo aiškaus požiūrio į naująją lietuvių valdžią ir partijas. Juk LVT, siekdama skleisti nepriklausomybės idėją, 1918 m. siuntė specialius agitatorius į visus krašto kampelius skaityti paskaitų, kun. M. Krupavičiaus žodžiais tariant, „...apie nepriklausomą Lietuvą, jos uždavinius ir to momento lietuvių pareigas“⁶⁶, kurių, matyt, 1918 m. provincijos lietuviai dar nebuvo gerai supratę, nes neretai prelegentui pateikdavo tokių klausimų: „...jei netektume nepriklausomybės, tai kas geriau – vokiečiai ar rusai?“⁶⁷ 1938 m. minint 25-ąjį pavasarininkų jubiliejų katalikiškoje spaudoje buvo prisimintas jų indėlis kuriant Lietuvos Respublikos pamatus. Vienaame straipsnių buvo samprotaujama: „Juk visai ne naujiena, kad tebebrėkštančios laisvės pradžioje Lietuvos sodžiaus daugumai gyventojų laisvos valstybės sąvoka buvo neaiški, problematiška. Sodiečiai įbauginti vokiečių okupantų barbariškumą į visa ką žiūrėjo su nepasitikėjimu, o daugiau tiesiog laukė grįžtant „ruskį“ ir svajojo apie gerus prieškarinius laikus. Esamoje gi būklėje nemokėjo susiorientuoti.“⁶⁸

Po nepriklausomybės paskelbimo krikščionys demokratai samprotavo panašiai. Skundėsi, kad lietuvių visuomenė yra pasyvi, trūksta „šviesesnių žmonių“, provincijos gyventojai dažniausiai nedalyvauja draugijų ir organizacijų veikloje⁶⁹. Net ir susirinkus Steigiamajam Seimui vis dar spaudoje rašė, kad „tamsumoj“ išlaikyti „vargo žmonės“ dažnai suagituoti „padaro valstybei pavojingų žingsnių“⁷⁰. Todėl krikščionys demokratai vienintele išeitimi skatinti visuomenės pilietiškumo jausmą ir įgyti liaudies paramą laikė tokių pačių radikalių ir socialiai orientuotų bei artimų socializmui ekonominių reformų skelbimą.

Jau 1918 m. vasarą „rusiškieji“ krikščionys demokratai mėgino atgaivinti 1917 m. Rusijoje įkurtos Liaudies sąjungos veiklą ir skatino katalikus organizuotis bendrai veiklai su lenkais ir baltarusiais. Keliant socialinių reformų klausimą kartu skubiai pradėta rūpintis kultūrinio lietuvių švietimu. Buvo samprotaujama, kad tik šitaip bus įmanoma atsispirti bolševizmo penetracijai⁷¹. Reikia pripažinti, kad tokia socialinė ir kultūrinė liaudies švietimo veikla, kai šalia tautiškumo pirmiausia buvo akcentuojamas konfesinis ir socialinis aspektai, to meto visuomenei

⁶⁶ M. Krupavičius, *Atsiminimai*, Chicago, 1972, p. 332.

⁶⁷ Ten pat, p. 335.

⁶⁸ Pavasarininkų jubiliejus, *Panevėžio garsas*, 1938 01 15, nr. 3, p. 1.

⁶⁹ 1919 m. rugpjūčio m. 29–31 d. *Lietuvių krikščionių demokratų partijos konferencija. Protokoliai ir nutarimai*, Kaunas, 1919, p. 21; Iš L. Krik. Dem. partijos gyvenimo, *Laisvoji Lietuva*, 1918 12 03, nr. 3, p. 1 ir kt.

⁷⁰ P. R. [P. Raulinaitis], [vedamasis], *Darbininkas*, 1920 08 08, nr. 30, p. 1.

⁷¹ P. Bieliauskas, *Vilniaus dienoraštis 1915.XII.26–1919.XI.26*, Trakai, 2009, p. 96.

darė įtaką. Vyskupas J. Matulaitis–Matulevičius dienoraštyje 1919 m. sausį aprašė sėkmingą Vilniuje gyvenusio vokiečių jėzuito Friedriecho Muckermanno veiklą, mat jis pastoraciją Šv. Kazimiero bažnyčioje derino su socialiniais reikalais, todėl į jo pamokslus susirinkdavo ne vien vokiečių kareiviai, bet ir daug eilinių vilniečių. Jo suburtoje Krikščionių darbininkų sąjungoje (*Liga robotnicza św. Kazimierza*) tuo metu būta apie 9000 narių. Į ją stoji įvairių tautybių žmonės. Dėl jos populiarumo vėliau bolševikai suėmė ir ištrėmė dvasininką kaip pavojingą konkurentą⁷².

1919 m. sausio pirmomis dienomis bolševikams užėmus Vilnių, o Lietuvos vyriausybei, Tarybai, lietuvių politinių partijų lyderiams pasitraukus į Kauną, dalis lietuvių inteligentijos liko mieste. Dauguma lietuvių baiminosi dėl Lietuvos nepriklausomybės likimo, bijojo ir nemėgo bolševikų, ypač po to, kai 1919 m. žiemą ir pavasarį buvo suimti ir įkalinti Vilniuje likę inteligentai: kun. P. Dogelis, kun. Juozas Vailokaitis, kun. M. Reinys, L. Gira, V. Stašinskas, net kairiųjų pažiūrų Felicija Bortkevičienė ir kt. Lietuviams bolševikai buvo atgrasūs ir dėl griežto antikatalikiškumo. Kita vertus, šioje kritinėje situacijoje lietuviai samprotavo, kad bolševikai nusvers ir neutralizuos lenkų nacionalistų antilietuvišką veiklą. Kun. P. Bieliauskas 1919 m. kovo 21 d. dienoraštyje rašė: „Pora mėnesių pasidaravusi bolševikų valdžia susekė Vilniuje lenkų karinę organizaciją. Sutupdė į kalėjimą. Nors jų kaip žmonių gaila, tačiau jie apkarpys endekų kraštutinį šovinizmą, šio krašto gyventojams tai išeis į naudą.“⁷³ Tad dažniausiai likusieji Vilniuje samprotavo, kad atvirai priešintis Vincui Kapsukui nėra galimybių ir neverta, todėl reikia prisitaikyti, mėginti „pergyventi“ bolševikų valdymo periodą ir – svarbiausia, stengtis mobilizuoti lietuvių katalikų liaudį. Tuo tikslu 1919 m. sausio 1 d. LKDP CK priėmė ir, kreipdamasi į gyventojus, paskelbė vieną svarbiausių tuo metu partijai ir valstybei nutarimų, kad žemė lietuviams savanoriams turi būti pradėta dalinti nelaukiant Steigiamojo Seimo sušaukimo⁷⁴. Šis nutarimas buvo gyvai sutiktas tarp valstiečių.

Dalis Vilniuje likusių lietuvių inteligentų buvo nusprendę, kad jei bolševikai pripažins Lietuvos nepriklausomybę, tai lietuviai jiems nesipriešins. Samprotavo, jog reikia „...stoti valdininkais bolševikų įstaigosna, kad svetimų tautų žmonės nepaimitų visa ko Lietuvoje.“ Svarstė kartu su bolševikais organizuoti kariuomenę⁷⁵. Tikėdamasi rasti kompromisą su V. Kapsuko valdžia, krikščionių demokratų

⁷² J. Matulaitis, *Užrašai*, Vilnius, 1998, p. 138–142.

⁷³ P. Bieliauskas, *Vilniaus dienoraštis 1915.XII.26–1919.XI.26*, Trakai, 2009, p. 145.

⁷⁴ 1919 m. sausio mėn. 1 d. LKDP CK nutarimas dėl Lietuvos dvarų žemės, *Tiesos kardas*, 1919 01 08, p. 1.

⁷⁵ J. Matulaitis, *Užrašai*, Vilnius, 1998, p. 128.

Laisvoji Lietuva pritarė V. Kapsuko Lietuvos tarybų respublikos politikai socialinių reformų srityje, žadėjo, jog katalikai ne tik kad neorganizuos „kontrrevoliucijos“, bet ir sutiks dirbti „komunistiniu būdu“ tvarkomos valstybės aparate, jei tik bus paisoma katalikybės ir tautiškumo interesų⁷⁶. Situacijos painumą parodo ir kai kurių kairiųjų (ne komunistų) lietuvių inteligentų aktyvus bendradarbiavimas su V. Kapsuko valdžia⁷⁷, apie kurią konservatyvusis J. Tumas vėliau rašė: „Iki šiol dar jokia valdžia nebuvo pasirodžiusi tokia dosni, tokia nešykšti kultūros reikalams, švietimui, mokslui, dailei...“⁷⁸ J. Tumas sausio pirmomis dienomis vykusiuose Vilniaus lietuvių susirinkimuose negailėjo kritikos lenkams, kuriuos įvardijo okupantais. Nors sausio 5 d. bolševikams užėmus Vilnių jau kitą dieną nuo Gedimino pilies bokšto buvo nukabinta trispalvė, tačiau jis samprotavo gana optimistiškai: „Į bolševikus, – sako jis, – žiūrėsime, ko jie čia atėjo: ar okupuoti, ar socialinių reformų idėjas atnešė.“⁷⁹ Po poros dienų lietuvių inteligentijos susirinkime J. Tumas papasakojo apie savo apsilankymą su lietuvių delegacija pas V. Kapsuką. Susirinkime dalyvavęs kun. P. Bieliauskas dienoraštyje rašė: „Pasak jų (bolševikų, – A. S.), – sako Tumas, – Lietuva bus savarankiška tik Sovietų Rusijos sudėtyje, nes pati Lietuva nesugebėsianti išsilaikyti. Vilnius – Lietuvos sostinė, kitaip ir negali būti. Lietuvai priklausys ir Ašmenos, Švenčionių, Lydos apskritys. Kam priklausys Gardinas, – dar nežinia. Visos kalbos turės lygias teises. Miesto savivaldybėje turės būti neutrali – rusų kalba. Maisto iš Lietuvos bolševikai neveš, nebent mainais. Iš Petrapilio atveš 45 vagonus druskos, už tai duokite tiek pat duonos. Jau krašto gyventojai rašosi savanoriais į bolševikų pulkus. Bus Vilniaus, Gardino, Kauno pulkai. Nutarta išrinkti komisiją, kuri turės prašyti okupacinės valdžios paleisti kalinius. Kviečiami visi tarnautojai lietuviai užimti Lietuvoje įvairias pareigas.“⁸⁰ Tą pačią dieną atskirą pasitarimą surengę krikščionys demokratai nebuvo tokie optimistai, tačiau vylėsi, kad jei bolševikai bus „švelnesni“ nei Rusijoje, gal ir pavyks

⁷⁶ [vedamasis], *Laisvoji Lietuva*, 1919 01 23, nr. 8, p. 1; Inteligentija ir komunistų valdžia, *Laisvoji Lietuva*, 1919 01 25, nr. 9, p. 1 ir kt.

⁷⁷ Lietuvos Tarybų Respublikos ir Litbello periodu su bolševikais vienaip ar kitaip bendradarbiavo Mykolas Biržiška (vyriausybės švietimo komisaras), Vladas Požela (vyriausybės reikalų komisaras), Vaclovas Bielskis (žemės ūkio reikalų komisaras), Balys Sruoga, Kazys Binkis, Juozas Tumas-Vaižgantas, Jonas Basanavičius, Petras Mašiotas, Edvardas Volteris, Adomas Varnas, Konstantinas Jablonskis, Tadas Ivanauskas, Tadas Vrublevskis, Konstantinas Galkauskas, Juozas Talat-Kelpša, Konstantinas Glinskis, Aldona Didžiulytė-Kazanavičienė, Stasys Matjošaitis-Esmaitis, Antanas Purėnas, Juozas Vaičkus, Petras Rimša, Jonas Vabalas-Gudaitis, Mečislovas Vasiliauskas, Augustinas Janulaitis, Juozas Zikaras, Zigmas Žemaitis, Juozas Žiugžda ir kt. Plačiau žr.: Č. Laurinavičius, Once again on Soviet Statehood in Lithuania in 1918–1919, *Lithuanian Historical Studies* (toliau – *LHS*), 2008, vol. 13, p. 179–190.

⁷⁸ Cit. iš: ten pat, p. 179–190.

⁷⁹ P. Bieliauskas, *Vilniaus dienoraštis 1915.XII.26–1919.XI.26*, Trakai, 2009, p. 125.

⁸⁰ Ten pat, p. 127–129.

Vilniaus vyskupo Jurgio Matulaičio-Matulevičiaus socialinės pažiūros ir autoritetas suvienijo krikščionių demokratų partiją 1918–1919 m.

badytis. Reforma reikalinga kaip galima greičiau įvykinti...“⁸³ Situacijos Lietuvoje sudėtingumą 1919 m. liudija ne tik nuosaikiųjų krikščionių demokratų pritarimas radikalų nuostatomis, tačiau ir faktas, kad radikalią LKDP programą suderinti su katalikišku socialiniu mokymu padėjo ir tuometinis Vilniaus vyskupas J. Matulaitis-Matulevičius⁸⁴. Jis parėmė būtent radikalus, o jo autoritetas tapo precedentu pritarti radikalų pasirinktam kursui.

sugyventi. Netgi dalis dvasininkų savo spaudoje mėgino guostis ir spėlioti, kad galbūt bolševikų baimė esanti išpūsta ir parodyta per „padidinanąją stiklą“⁸¹.

Tačiau paskelbus dekretus dėl žemės nacionalizavimo, dėl tikybės pamokų mokyklose uždraudimo, dėl Bažnyčios atskyrimo nuo valstybės, suėmus tėvą Muckermanną, pamėginus iš namų iškraustyti vyskupą J. Matulaitį⁸², įkalinus žymius lietuvių inteligentijos veikėjus, bolševikai sulaukė religingos visuomenės pasipriešinimo, kurio jie negalėjo ignoruoti.

Komplikuota padėtis 1919 m. pradžioje darė įtaką ir krikščionių demokratų veiklai. Aplinkybių verčiami ir radikalų spaudžiami Kaune buvę nuosaikieji krikščionys demokratai pakeitė savo nuostatas. 1918 m. lapkritį A. Stulginskis radikalų žemės reformos klausimą laikė „galvatrukčiu“ sprendimu, o 1919 m. sausio pabaigoje J. Purickiui laiške rašė: „Su žemės reforma man nieko baisaus neatrodo. Tik Smetona gali

⁸¹ Bolševikams užplūdus, *Ganytojas*, 1919, nr. 3, p. 78–80.

⁸² 1919 m. kovo 19 d. vysk. J. Matulaitis gavo bolševikų valdininkų įsakymą, kad palikęs visus daiktus, jis iš savo buto antrojo aukšto persikeltų į namo viršutines, nešildomas patalpas. Tačiau tai sužinojus V. Kapsukui ir V. Poželai, šis įsakymas po dviejų dienų buvo atšauktas (J. Matulaitis, *Užrašai*, Vilnius, 1998, p. 176).

⁸³ 1919 01 30 A. Stulginskio laiškas J. Purickiui, *MAB RS*, f. 12–444, l. 12.

⁸⁴ M. Krupavičius, Arkivyskupas Jurgis Matulevičius ir krikščionys demokratai, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5, p. 97.

Vyskupo socialinės pažiūros buvo gana radikalias, gal net artimos socialistinėms. Jau 1907 m. jis Varšuvoje vykusių darbininkams skirtų socialinių kursų metu kalbėjo, kad „Bažnyčia neatmetė komunizmo ir kolektyvizmo teorijų ligtol, kol abidvi tiedvi doktrini nepradėjo veržties į etikos ir tikėjimo šalį, kol nereikalavo visiško nuosavybės panaikinimo.“⁸⁵ Kun. J. Matulaitis-Matulevičius tuokart samprotavo, kad ir krikščionybės pradžioje būta komunizmo. Jėzuitai Paragvajuje buvo įvedę valstybinį komunizmą. Į kolektyvinę nuosavybę Bažnyčia žiūri kaip į ekonominę teoriją ir vertina ją tuo požiūriu, kiek ji yra dora. Kita vertus, jis pabrėžė, kad privati nuosavybė reikalinga. 1907 m. į auditorijos klausimą „Ar katalikas gali būti socialistu?“ kun. J. Matulaitis-Matulevičius atsakė, kad jis pažįstas darbininkų, kurie save vadina socialistais dėl tų sunkumų, kuriuos jiems tenka išgyventi, ir siekia, kad pasaulyje būtų geriau: „Su tokiais troškimais ir siekimais jis gali būti geriausiu kataliku.“ Su tokiu žmogumi, anot kun. J. Matulaičio-Matulevičiaus, kiekvienas kunigas turi būti nuolaidus: „...juk tokiu socialistu yra kiekvienas iš mūsų.“⁸⁶ Pasikaitoje jis pritarė ir daliniam žemės nacionalizavimui.

Taigi jau 1919 m. pradžioje LKDP radikalai dominavo partijoje ir pamažu pradėjo vykdyti savotišką vidinį „valymą“. Nuosaikesnieji nariai kaip „buržuaziniai elementai“ buvo šalinami iš partijos arba patys atsiribojo nuo krikščionių demokratų⁸⁷, todėl 1919 m. rugpjūtį buvo konstatuota, kad skilimo pavojaus partijoje nebėra. 1919 m. LKDP pradėjo plėsti partinį darbą provincijoje. Aktyvistai, taip pat ir LKDP vadovybė, apvažinėjo beveik visą Lietuvą supažindindami visuomenę su partijos idėjomis. Organizavo paskaitas, susirinkimus, mitingus aikštėse, salėse, daržinėse⁸⁸. Pasirodė gausybė leidinių ir brošiūrų, kuriose ir mažai raštingai kaimo visuomenei įvairių dialogų ir pasakojimų forma buvo aiškinama, kas tai yra politinė partija, kodėl geriausia partija esanti krikščionių demokratų, kodėl negalima remti socialistų ir pan.⁸⁹ Tokių kelionių metu krikščionys demokratai dalino kaimo visuomenei pažadus apie nemokamą žemę ir kurstė valstiečius neklausyti dvarininkų. Vieną tokių mitingų, įvykusių prieš pat II Valstybės konferenciją, aprašė konservatyvios katalikiškos *Draugijos* korespondentas: „Kad daugiau pritrau-

⁸⁵ Socijaliniai kursai Varšuvoje, *Draugija*, 1907, nr. 9, p. 61.

⁸⁶ Ten pat, p. 62. (Šios kun. J. Matulaičio-Matulevičiaus mintys yra įdomios ne vien dėl savo turinio, tačiau ir dėl to, kad jos buvo referuotos konservatyvioje katalikiškoje spaudoje.)

⁸⁷ Iš L. Krikščionių demokratų partijos darbų 1919–1920 m., *Darbo žmonių kalendorius 1920*, Munchenas, 1921, p. 20.

⁸⁸ D. Jasaitis, Mykolas Krupavičius. Visuomenininkas, politikas, kovotojas, *Tėvynės sargas*, 1955, nr. 2, p. 9.

⁸⁹ A. Aršis [M. Krupavičius], Kas per viena ta politinė partija ir kam mums ji reikalinga, Kaunas, 1918; P. Čisavinis [P. V. Raulinaitis], Kuriamasai seimas, Kaunas, 1919; M. Krupavičius, Ką turi kiekvienas žinoti apie Kuriamąjį Seimą, Kaunas, 1919; M. Keršys [M. Krupavičius], Lietuvių politikos partijos, Kaunas, 1919, ir kt.

kus Tėvynės gynėjų, buvo iškelta ir žemės klausimas. (...) Piliėtis Raulinaitis (būsimasis LDF vadovas, – A. S.) ragino tą dvarų žemę imti patiems bežemiams tuojaus, „šiandieną“ nieko nelaukiant. Piliėtis Krupavičius šiek tiek pataisė p. Raulinaičio išvedžiojimą, paskelbdamas, kad žemės padalinimą įvykinsianti naujoji visų partijų (atskyrus bolševikus) sudarytoji Lietuvos valdžia tam tikru įstatymu kurio ir reikia laukti, patiems gi dvarų žemės dalinimo negriebtis“, tačiau kalbėtojas pridūrė, kad krikščionys demokratai to dalyko neatidėlios ir pažadėjo, kad dvarų žemė: „(...) bus dalinama dovanai.“⁹⁰

Panašiomis, „imti šiandieną“ nuotaikomis gyveno daugelis ką tik susikūrusių LKDP skyrių, kurie atspindėjo bendras visuomenės nuotaikas. 1920 m. vasarį Marijampolės miesto taryba, kurioje dominavo krikščionys demokratai, pradėjo vykdyti javų atsargų rekvizicijas iš miesto pirklių. Pradėjo „užantspauduoti“ pirklių sandėlius, uždraudė jiems pardavinėti rugius bei įpareigojo apie 150 centnerių išdalinti nemokamai⁹¹. Tų pačių metų kovo viduryje įvykusiame Ukmergės apskrities LKDP skyrių suvažiavime buvo priimtos ultimatyvios rezoliucijos, reikalaujančios, kad vyriausybė nedelsiant apgintų „neturtingųjų interesus“, įvestų privalomą 8 val. darbo dienos trukmę, leistų kurtis profesinėms sąjungoms, draustų parduoti mišką ir jį nacionalizuotų, draustų žemės nuomą, atšauktų nutarimą, kuriuo dvasininkai atleidžiami nuo rekvizicijų. O šių nurodymų neįvykdžiusi vyriausybė privalanti atsistatydinti⁹².

Kadangi 1918–1919 m. į programą buvo įtrauktos radikalios socialinės nuostatos, ją rėmė dalis autoritetingų katalikų dvasininkų, vyko aktyvi agitacija provincijoje, partija sparčiai gausėjo. Nuo XX a. pradžios legaliai veikusios katalikiškos darbininkų, valstiečių draugijos, švietimo ir kultūrinės bei labdaros ir religinės organizacijos sudarė geras sąlygas steigtis partijos skyriams, didino jos galią ir pasitikėjimą savimi. Po to, kai kairiųjų ir krikščionių demokratų kritikuoti konservatyvūs pažangiečių lyderiai 1918 m. pabaigoje buvo išvykę iš Lietuvos ir gavo užsienio paskolą valstybės pamatams sutvirtinti, LKDP ėmėsi mitingais mobilizuoti liaudį. Kartu su kairiaisiais negailėjo kritikos LVT vadovybei ir jau 1919 m. sausį kalbėjo: „Popiet šaukštai. Iš šiaip jau vargu būtų prasmės dabar Tarybai organizuoti kariuomenė. Krikščionys demokratai sako: geriau būtų tie pinigų apvertus opiam žemės reikalui.“⁹³

⁹⁰ Bežemis, Laiškas į redakciją, 1919 m. sausio 7 d., *Draugija*, 1919, nr. 1, p. 78–79.

⁹¹ Kam nerūpi, o kam rūpi neturtėlių gerovė, *Laisvė*, 1920 04 20, nr. 84, p. 1.

⁹² Ukmergės apskrities LKDP skyrių suvažiavimo nutarimai, *Laisvė*, 1920 03 06, nr. 52, p. 1.

⁹³ J. Matulaitis, *Užrašai*, Vilnius, 1998, p. 128.

Mitinginė krikščionių demokratų kalba, atliepanti radikalias visuomenės nuotaikas⁹⁴, leido partijai per trumpą laiką tapti populiariausia Lietuvoje. 1919 m. vasarą LKDP jau turėjo apie 9000 narių, iš kurių apie 4000 buvo Suvalkijoje, 3000 Aukštaitijoje, daugiau nei 1300 – Žemaitijoje⁹⁵. Po metų LKDP turėjo daugiau negu 70 skyrių ir beveik 15 000 narių⁹⁶. Nors nepavyko rasti tikslesnių statistinių duomenų apie partijos narių skaičių, tačiau galima daryti prielaidą, kad 1923 m. LKDP galėjo telkti iki 13 000, 1925 m. ir 1926 m. – iki 10 000, o 1929 m. – iki 6000 partiečių⁹⁷. Vėliau oficialių narių skaičius mažėjo.

Statistika neatspindi partijoje susiklosčiusios padėties ir jos įtakos visuomenei. Pirmiausia krikščionys demokratai neveikė vien tik per savo politinę organizaciją. Ne mažesnę įtaką partijos idėjų sklaidai darė minėtas katalikiškų draugijų tinklas, dvasininkų dalyvavimas aktyvioje partijos veikloje ar netiesioginis rėmimas. Antra, Lietuvos partinė sistema dar tik formavosi, todėl daugeliu atvejų daugiausia dėmesio buvo skiriama aktyviai agitacinei veiklai, o ne partinių struktūrų formavimui. Išvijoje įdomiai tarpukario Lietuvos organizacijas yra apibūdinęs Antanas Maceina. Jo teigimu, lietuvių draugijos labai mažai dėmesio skyrė organizaciniams klausimams, koncentruodamosi į „problemų sprendimą“. Kitaip tariant, buvo mažai kalbama apie „metodus“, daugiau – apie „turinį“⁹⁸. Iš dalies tuo galima paaiškinti ir susipynusį katalikiškų organizacijų veikimą bei neaiškią jų struktūrą.

Trečia ir, mūsų supratimu, svarbiausia partijos savybė buvo ta, kad krikščionys demokratai stengėsi vienyti ūkininkus ir valstiečius, darbininkus ir inteligentiją, pasauliečius ir dvasininkus. Šis įvairialypis socialinių sluoksnių kontingentas buvo partijos stiprybės priežastis, bet kartu kūrė netikrumo atmosferą jos viduje⁹⁹. Gana kritiškai apie partijos struktūrą 1919 m. atsiliepė vienas aktyviausių LKDP Rusijoje ir Lietuvoje organizatorių kun. Juozas Vailokaitis: „...partijoje nėra tampraus ryšio

⁹⁴ P. Bieliauskas, *Vilniaus dienoraštis 1915.XII.26–1919.XI.26*, Trakai, 2009, p. 112.

⁹⁵ *1919 m. rugpjūčio m. 29–31 d. Lietuvių krikščionių demokratų partijos konferencija. Protokoliai ir nutarimai*, Kaunas, 1919, p. 21.

⁹⁶ Lietuvių politikos partijos, *Darbo žmonių kalendorius 1920*, Miunchenas, 1921, p. 41.

⁹⁷ Dvimetė LKDP konferencija 1923 m. spalio mėn. 22, 23, 24 d. Kaune, *Tėvynės sargas*, 1923, nr. 44, p. 485; Lietuvių krikščionių demokratų partijos konferencija, *Tėvynės sargas*, 1925, nr. 6, p. 63; Rinkimų angoje, *Rytas*, 1926 03 04, p. 2; Lietuvių krikščionių demokratų partijos konferencija, *Rytas*, 1929 01 15, p. 2.

⁹⁸ 1949 12 17 A. Maceinos laiškas P. Jurui, *Antano Maceinos laišakai prel. Pranciškui Jurui*, Vilnius, 1997, p. 62.

⁹⁹ Pavyzdžiui, 1918 m. gruodį Marijampolės apskrities Igliaukos miestelyje buvo įsteigta LKDP kuopa, į kurią įstojo 60 bežemių, 20 mažžažemių ir 120 ūkininkų (K.M.K., *Liet.[uvių] krikšč.[ionių] demokratų partijos gyvenimas, Laisvoji Lietuva*, 1919 01 08, nr. 2, p. 2.) Todėl kilo problema, kaip suderinti bežemių ir ūkininkų interesus.

su skyriais, dirba tiktai centras, o ne visa partija. Partija nesugebėjusi visų savo norų įkūnyti, ji dirbusi draugijų, labdarių darbą, o ne platų visos valstybės gyvenimo darbą.“¹⁰⁰ Kitaip tariant, partijos vadovybė ir eiliniai nariai buvo atitrūkę vieni nuo kitų. Tad centrui reikėjo dalinti radikalius pažadus dėl dvarų ardymo ir nemokamos žemės, kad sustiprėtų ryšys. Kaip 1921 m. parodė savivaldybių rinkimai, ne politinės partijos, o profesiniuose sąrašuose kelti kandidatai sulaukė sėkmės¹⁰¹. Per 1924 m. rinkimus kai kuriose apygardose krikščionys demokratai savo vardu net nekėlė kandidatų. Pavyzdžiui, rinkimuose į Kauno miesto tarybą jie pasivadino abstrakčiu „Lietuvių katalikų kuopos“ vardu¹⁰².

Organizaciniu požiūriu tarpukario LKDP tęsė XX a. pradžioje įsitvirtinusių veikimo modelį: nebuvo aiškios veikimo ribos tarp partijos ir katalikiškų organizacijų. Daugeliu atvejų tie patys nariai vadovavo įvairioms nepolitinėms draugijoms ir priklausė partijai¹⁰³. Todėl viešinti LKDP interesus ir jiems pritarti tapo natūralu katalikų organizacijų veikloje. 1930 m. laiške LKDP organo *Rytas* redakcijai vienas provincijos pavasarininkų kuopos vadovų rašė: „Turime 208 pavasarininkus, bet juos galime drąsiai vadinti Krikščionimis demokratais. Pirmininkauju jau septyni metai. Dabar laukiame su nekantrybe Seimo rinkimų. Prie to noriu paklausti ar galime šaukti LKDP skyrių susirinkimą?“¹⁰⁴

1918–1919 m. katalikų politikų ir visuomenės veikėjų pradėtas akcentuoti žemės reformos ir darbininkų gyvenimo sąlygų gerinimo klausimas tapo pagrindine krikščionių demokratų veiklos platforma. Tačiau vienos partijos aplinkoje atstovauti įvairių sluoksnių interesams būtų daręsi sudėtinga. Todėl beveik vienu metu Kauno apskrities viršininko kanceliarijoje buvo įregistruotos bent keturios krikščionių demokratų iniciatyva įkurtos organizacijos. Skubiai jas įregistruoti reikėjo ir dėl kitos aplinkybės – kaip tik tuo metu Taryba patvirtino ilgai rengtą Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymą, kuris gruodžio 12 d. pasirodė ir *Laikinosiose Vyriausybės žiniuose*. Krikščionys demokratai pradėjo ruoštis rinkimams.

1919 m. spalio 17 d. įregistruota įvairias krikščioniškas darbininkų organizacijas apėmusi Lietuvos darbo federacija (LDF). Jos iniciatoriais laikytini kun.

¹⁰⁰ 1919 m. rugpjūčio m. 29–31 d. *Lietuvių krikščionių demokratų partijos konferencija. Protokoliai ir nutarimai*, Kaunas, 1919, p. 11.

¹⁰¹ Trumpa praėjusių metų pasaulio politikos įvykių apžvalga, *Darbo žmonių kalendorius 1922 metams*, Kaunas, 1921, p. 150.

¹⁰² Renkamų Kauno miesto tarybos atstovų 1924 m. rugsėjo mėn. 19 ir 20 d. kandidatų sąrašas, *LCVA*, f. 937, ap.1, b. 75, l. 1.

¹⁰³ *Lietuviai krikščionys demokratai išėvijoje 1946–2008* (sud. P. Povilaitis, A. V. Škiudaitė), Vilnius, 2013, p. 94.

¹⁰⁴ LKJ Pavasaris Šiaulėnų kuopos valdybos pirmininko T. Reivydo laiškas „Ryto“ redakcijai 1930 m. rugpjūčio 30 d., *LCVA*, f. 1184, ap. 1, b. 4, l. 17.

M. Krupavičius, Petras Radzevičius, P. V. Raulinaitis, Eliziejus Draugelis, V. Bičiūnas ir kiti. Gruodžio 20 d. įregistruoti Lietuvos ūkininkų sąjungos (LŪS) įstatai, kuriais remiantis gruodžio 28–29 d. vykusiame suvažiavime formaliai įsteigta ir pati sąjunga, vadovaujama A. Stulginskio. LŪS rūpinosi ūkininkų ir valstiečių reikalais ir įgyvendino žemės ūkio kooperaciją. Žymiausi jos nariai buvo P. Karvelis, Feliksas Mikšys, V. Petrulis, Dionizas Trimakas, Balys Sližys ir kt. Gruodžio 22 d. įregistruota LKDP, kurios pirmininko pareigas ėjo kun. M. Krupavičius. Sekretoriumi pasirašė P. V. Raulinaitis¹⁰⁵. Tą pačią dieną įregistruotas katalikiškas religines, švietimo, visuomenines ir ekonomines lietuvių organizacijas vienijantis Katalikų veikimo centras (KVC). Jo valdybą sudarė kun. Juozas Vailokaitis, kun. Juozapas Meškauskas, kun. Zenonas Karečka, Ignotas Žitkevičius ir kun. M. Krupavičius¹⁰⁶, kuris šią organizaciją įsivaizdavo iš esmės kaip pagalbinį instrumentą, padėsiantį mobilizuoti LKDP rinkėjus inteligentus per seimų rinkimus¹⁰⁷.

Į darbininkus, valstiečius, ūkininkus ir inteligentus orientuotos LDF, LŪS, LKDP ir KVC lengvino krikščionims demokratams uždavinį – politiškai sutelkti katalikų visuomenę. Jį padėjo įgyvendinti jaunimo (pavasarininkai, ateitininkai), Lietuvių katalikų moterų, net ir katalikų blaivybės draugija, kuriai II Seime atstovavo Juozas Eretas, bei kitos organizacijos.

Šio daugialypio politinio darinio sklandus veikimas turėjo įtrūkimų, parlamentiniu laikotarpiu buvo išryškėjusi aiški trintis tarp LŪS ir LDF, o KVC iki 1927 m. iš esmės nevykdė jokios veiklos. Tačiau kol katalikai dominavo Lietuvos seimuose ir formavo vyriausybes, iki 1926–1927 m. šios organizacijos sugebėjo išlaikyti sąlygišką politinę vienybę formuodamos LKDP bloką parlamentuose. Paprastai rinkimuose į seimus LKDP, LŪS ir LDF kandidatuodavo atskirais sąrašais, tačiau seimuose sudarydavo bendrą bloką turėdamos jame savo frakcijas. Paaiškėjus Steigiamojo Seimo rinkimų rezultatams, politinės krikščionių demokratų partijos ir profesinių, kooperatinių organizacijų LDF ir LŪS atstovai 1920 m. balandžio 28 d. susirinkime apibrėžė savo tarpusavio santykius. Susirinkimo metu priimtame bloko statute buvo pabrėžta, kad visų trijų frakcijų nariai privalės paklusti LKDP CK nurodymams. Visos trys srovės galės savarankiškai kelti profesinio ir ekonominio pobūdžio siūlymus, tačiau prieš teikiant Seimui privalės suderinti su kitomis bloko narėmis¹⁰⁸. Kitaip tariant, iki 1927 m. nei LDF, nei LŪS savo atskiros

¹⁰⁵ LKDP programa ir įstatai. Kauno miesto ir apskrities viršininko Draugijų registras Nr. 10, 1922 m. gruodžio 20 d., LCVA, f. 402, ap. 4, b. 41, l. 2.

¹⁰⁶ KVC įstatai. Kauno miesto ir apskrities viršininko Draugijų registras, 1919 m. gruodžio 20 d., LCVA, f. 402, ap. 4, b. 40, l. 2–3.

¹⁰⁷ 1919 m. rugsėjo mėn., 29–31 d., *Lietuvių krikščionių demokratų partijos Konferencija. Protokoliai ir nutarimai*, Kaunas, 1919, p. 26.

¹⁰⁸ *Lietuvos Steigiamojo seimo Krikščionių demokratų bloko statutas*, Kaunas, 1920, p. 1–19.

politinės programos neturėjo, vadovavosi LKDP programa. Šis momentas vėliau inešė painiavos į LDF ir LŪS veikimą. Parlamentiniu laikotarpiu dalyvaudamos politinėje veikloje jos nebuvo vien tik profesinės ir ekonominės, kooperatinės organizacijos, tačiau netapo ir tikromis politinėmis partijomis.

LKDP bloke centrinę ir koordinuojančią vietą užėmė krikščionys demokratai, kurie, kaip minėta, vieninteliai iš bloko narių turėjo politinę programą. Partijos programa, šiek tiek pataisyta, tapo 1917 m. pavasarį Petrograde priimtos „rusiškosios“ LKDP programos variantas. Oficialiai ji įsigaliojo 1919 m. ir formaliai ja vadovautasi iki 1936 m. politinių partijų Lietuvoje uždraudimo. Nepriklausomoje Lietuvoje veikusios LKDP programoje pirmuoju sakiniu suformuluotas partijos tikslas: „Sutvarkyti visą Lietuvos gyvenimą Kristaus mokslo dėsniais darbo žmonių būviui pagerinti.“¹⁰⁹ Tai laidavo partijos populiarumą katalikiškoje Lietuvoje, lėmė jos valstybinės santvarkos viziją ir veikė santykius su kitomis partijomis.

1919 m. programoje pasisakyta už demokratinę, parlamentinę Lietuvos santvarką. Priimant svarbius įstatymus buvo numatytas referendumas. Atstovus į Seimą numatyta rinkti visuotiniu, lygiu, tiesioginiu ir slaptu balsavimu be tikybos, lyties, tautybės, luomų skirtumo. Piliečiams suteikiamos plačios demokratinės laisvės, savivaldybės teisės, pasisakyta prieš mirties bausmę. Žadėta kultūrinė autonomija kitataučiams.

Ypač daug vietos programoje skirta žemės bei darbininkų klausimams. Pasisakyta už žemės reformos įgyvendinimą. Bežemiams ir mažžemiams aprūpinti žeme buvo reikalaujama sudaryti žemės fondą iš konfiskuotų dvarininkų, valstybinių, majoratų žemių. 1918 m. buvo numatyta maksimali žemės norma vienai šeimai – 60–70 dešimtinių. Numatyta įvairių draugijų, Bažnyčios teisė į žemės nuosavybę. Valstybės ūkio sistemos pagrindas turėjo būti kooperacija. Akcentuojama smulkaus ir vidutinio ūkio nuosavybės svarba. Mokesčių sistema turėjo būti progresinė. Įvesti pelno ir prabangos prekių mokesčiai. Programoje darbininkams žadama laisvė šaukti susirinkimus, kurti draugijas, profesines sąjungas, kooperatyvus. Skelbta ir remta net streikų laisvė. Pasisakyta už 8 val. darbo dienos trukmę, poilsį religinių ir valstybinių švenčių dienomis. Moterims draudžiama dirbti kenksmingomis sveikatai sąlygomis. Socialinio draudimo srityje numatytas draudimas senatvės ir invalidumo atvejais, draudimo lėšas surenkant iš įmonės savininko mokesčių. Darbovietėse numatytos darbininkų renkamos darbo inspekcijos. Žadėta, kad ligos atveju darbuotojo gydymo išlaidas turėtų apmokėti darbdavys.

Nemažai dėmesio skirta švietimo reikalams. Pabrėžta, kad pradinis išsilavinimas turi būti privalomas ir nemokamas. Neturtingesniems mokiniams numatyta materialinė parama. Mokyklas galėjo steigti ir draugijos, kurių valstybinis finansavimas

¹⁰⁹ *Lietuvių krikščionių demokratų partijos programa*, Kaunas, 1919, p. 3.

vimas turėjo būti toks pat kaip ir valstybinių mokymo įstaigų. Religijos mokymas – privalomas. Atskirame paragrafe aptarta Bažnyčios padėtis valstybėje. Jai suteiktos juridinio asmens teisės, numatyta teisė į nekilnojamojo turto nuosavybę. Valstybė turėjo pripažinti bažnyčiose sudarytus gimimo, sutuoktuvių, mirties aktus¹¹⁰.

LKDP programiniai teiginiai, palyginti su kitų to meto partijų programomis, daugiausia išsiskiria tuo, kad religijai ir pačiai Bažnyčiai suteikiamos plačios teisės. Kitais atžvilgiais programų teiginiai daugiau ar mažiau buvo panašūs. Juose atsispindėjo ir dešiniųjų, ir kairiųjų partijų programinės nuostatos. Išskyrus religijos aspektą, kiti programiniai teiginiai buvo lanksčiai pritaikomi, koreguojami pagal susiklosčiusią padėtį. Tai atsispindėjo požiūryje į valstybinę santvarką. 1918 m. dominuojančio radikalios partijos sparno siekiamybė buvo visuotinės rinkimų teisės, vieno rūmų parlamento, renkamo proporcinge sistema, demokratinės respublikos modelis. Skelbtos plačios laisvės savivaldos organams. Tačiau trečiojo dešimtmečio viduryje krikščionys demokratai pradėjo vartoti „sveikai suprastos demokratijos“ sąvoką. Jos esmę sudarė Ūkininkų sąjungos vadovybės 1927 m. pavasarį parengtas ir krikščionių demokratų lyderių remtas 1922 m. Konstitucijos reformavimo projektas. Anot projekto rengėjų A. Stulginskio, Vinco Karoblio, F. Mikšio, Kazimiero Jokanto ir kt., pataisomis siekta užkirsti galimybę ateityje prie valdžios vairo patekti „kairiųjų politikų demokratijos“ šalininkams. Buvo siekiama šalyje įtvirtinti pusiau prezidentinį valdymą. Numatytas dviejų rūmų parlamentas, padidintas rinkėjų ir kandidatų amžius bei numatytas išsilavinimo cenzas, Seimo ir Prezidento kadencijos trukmė prailginta iki 5 metų. Parlamentarų skaičius turėjo būti sumažintas per pusę¹¹¹. Šias idėjas mėginta plėtoti ketvirtąjo dešimtmečio viduryje. 1935 m. nuspręsta programą koreguoti ir pritaikyti laiko dvasiai įtraukiant į partijos veiklos akiratį korporatyvizmo sąvoką bei atsisakant daugpartinės sistemos modelio. Tai iš esmės prieštaravo trečiojo dešimtmečio LKDP valstybės santvarkos vizijai¹¹². Tačiau 1936 m. A. Smetonos režimui uždraudus politinių partijų veiklą, šis sumanymas nebuvo plėtotas.

Maždaug nuo 1922 m., iš dalies stabilizavusis politinei padėčiai valstybėje, LKDP pasiviro į politinio spektro dešinę pusę. Šiuo laikotarpiu jie padarė daugiau konservatyvių įstatymų pataisų, kurios sustiprino tikybos ir Bažnyčios vaidmenį valstybėje bei visuomenėje. Parengtame Konstitucijos projekte Krikščionys demokratai įkūnijo savo nuostatas įvesdami Prezidento instituciją valstybėje, kuriai ypač prieštaravo kairieji. Panaikino straipsnį, leidžiantį metrikacijos aktus valsty-

¹¹⁰ *Lietuvių krikščionių demokratų partijos programa*, Kaunas, 1919, p. 1–12.

¹¹¹ Lietuvos valstybės Konstitucijos pakeitimo projektas, *Lietuvos ūkininkų sąjunga III-me Seime* (surašė F. Mikšys), Kaunas, 1927, p. 21–28.

¹¹² Darbo ir bendradarbiavimo programos projektas, *Rytas*, 1935 06 28, nr. 145, p. 2, 5–7.

bėje registruoti ne tik dvasininkams, bet ir valdžios įstaigoms, dėl ko 1920 m. buvo sutarę su Socialistais liaudininkais. Įterpė straipsnių, kad religijos mokymas mokyklose yra privalomas, o konfesinės švietimo įstaigos yra valstybės remiamos ir finansuojamos. Todėl, 1922 m. rugpjūtį Seime balsuojant už Konstitucijos priėmimą, kairiosios partijos atsisakė dalyvauti balsavime argumentuodamos pagrindinio valstybės įstatymo antidemokratiškumu ir net „reakcingumu“. 1922 m. pirmoji nuolatinė Konstitucija buvo priimta vien tik 59 Krikščionių demokratų bloko ir 6 žydų frakcijos narių balsais.

Ypač svarbus krikščionims demokratams buvo žemės reformos įstatymo priėmimas. 1922 m. vasario 15 d. jis buvo priimtas taip pat tik Krikščionių demokratų bloko balsais (žydams ir socialistams liaudininkams susilaikius, o lenkams ir socialdemokratams balsavus prieš). Dar 1920 m. Krikščionių demokratų lyderiai žadėjo dvarų žemes nacionalizuoti kuo skubiau ir be atlygio, o valstiečiams išdalinti be mokesčio¹¹³. Tačiau tik LKDP bloko balsais priimtasis žemės reformos įstatymas buvo kur kas nuosaikesnis – numatė 80 ha nenusavintinos žemės normos maksimumą, o už nusavintą žemę įpareigojo savininkams sumokėti simbolinį mokestį. Buvo atsisakyta nuostatos nacionalizuoti dvarininkų gyvąjį ir negyvąjį inventorių.

Šis krikščionių demokratų politikos kurso posūkis sulaukė kairiųjų politinių jėgų kritikos. Jos pradėjo kurstyti kaimo visuomenę prieš LKDP. Neatsiliko nuo kairiųjų ir tautininkai, ypač jų lyderiai A. Smetona ir A. Voldemaras, kurie po 1923 m. Klaipėdos įvykių pradėjo kritikuoti katalikus dėl netinkamos jų politikos krypties Klaipėdos atžvilgiu. Šie veiksniai prisidėjo prie to, kad LKDP autoritetas pradėjo mažėti. Krikščionių demokratų vadovybė jau 1923 m. vasarą pastebėjo, kad nemaža skyrių išnyko, kiti aktyviau neveikė¹¹⁴. Tad buvo imtasi reorganizuoti partinę veiklą.

1919 m. įregistruotame ir 1925 m. perregistruotame LKDP statute partijos organizacinė struktūra siaurąja prasme atrodė taip: Centro komitetas, apskrities komitetai, skyriai, kuopos ir partijos atstovai kaimuose. Svarbu pažymėti, kad partijos skyriai buvo steigiami atsižvelgiant į bažnytinių parapijų ribas¹¹⁵. Iš statuto matyti, kad LKDP organizacija buvo lanksti. Tad smunkant partijos populiarumui, 1923 m. vasarą nuspręsta koreguoti iki tol egzistavusią partijos struktūrą. Siekiant suaktyvinti partijos veiklą, tais metais buvo priimtas įdomus sprendimas. Kiekviename apskrities mieste turėjo būti sudaromas partijos apskrities komitetas. Šis komitetas pirmiausia turėjo rūpintis partijos įgaliotinių paieška bažnytinėse Lietuvos

¹¹³ K. Petrukėlis, Mūsų konferencija ir žemės klausimas, *Laisvė*, 1920 09 12, nr. 186, p. 1.

¹¹⁴ LKDP organizacinės sekcijos kreipimasis „Didžiai gerbiamas“, 1923 m. rugpjūčio 8 d., *LCVA*, f. 1184, ap. 1, b. 3, l. 41.

¹¹⁵ *Lietuvių krikščionių demokratų partijos statutas*, Kaunas, 1925, p. 1–8.

parapijose. Buvo numatyta parapijų įgaliotinius turėti visose, ar bent daugumoje, parapijų. Veikla turėjo būti sutelkta formuoti kaimo parapijų įgaliotinių tinklą. Šie turėjo prenumeruoti *Tėvynės sargą*, LKDP informacinį biuletinį, reguliariai informuoti kaimynus apie krikščionių demokratų veiklą bei „atremti“ politinių oponentų „priešaištus“¹¹⁶.

Šios reorganizacijos prasmė buvo ta, kad LKDP turėjo koncentruoti veiklą ne partijų skyriuose, o „apačiose“ – suaktyvinti žemiausią, būtent neveikliausią partijos narių grandį. Jie per asmeninius lokalius ryšius, vietos katalikų organizacijas ir kaimo klebonus turėjo pagyvinti veiklą. Anksčiau pateikta sąlygiška partijos narių skaičiaus dinamika neatspindi smarkaus narių skaičiaus mažėjimo, tačiau neatmestina galimybė, kad nuo 1924 m. birželio dirbusių LKDP bloko vienpartinių vyriausybių veiklos kryptis „griežtinti valstybės valdymą“¹¹⁷ buvo susijusi ir su partijos populiarumo valstybėje mažėjimu.

Krikščionys demokratai politikoje ir organizaciniame gyvenime mėgino vadovautis principu „katalikai tik pas katalikus“. Tai taikliai atspindėjo Pirmajame lietuvių katalikų kongrese 1921 m. S. Šalkauskio suformuluota ir priimta rezoliucija, akcentavusi visų katalikų vieningo veikimo politikoje svarbą, ir raginanti „...kviesiti politines Lietuvos katalikų partijas padaryti savo programų ir veikimo reviziją (...) ir sueiti bendroje krikščioniškos politikos plotmėje.“¹¹⁸ Šios veikimo krypties LKDP laikėsi nuo pat įsikūrimo, o 1925 m. tai oficialiai įtvirtino partijos statute, kuriame nurodė, kad pagrindinis Krikščionių demokratų partijos tikslas yra toks: „Organizuoti žmones į įvairias draugijas ir per jas kelti jų politinę sąmonę.“¹¹⁹ Tačiau maždaug nuo 1923 m. pradėta partijos veiklos reorganizacija rodė, kad politinė katalikų bloko vienybė turi įtrūkimų. 1925 m. LKDP metinėje konferencijoje tarp priimtų rezoliucijų buvo ir tokių, kurios ragino LKDP CK atsisakyti veikti atskirai nuo LDF ir LŪS ir visas organizacijas sujungti į vieną darinį. Vokietijos katalikų centro (*Zentrum*) partija tuo metu buvo pateikiama kaip pavyzdys lietuviams katalikams. Kitose konferencijos rezoliucijose raginta į politinį darbą aktyviau įtraukti visas katalikų kultūrinės organizacijas. Kaip minėta, sugriežtinti valstybės valdymą ir stiprinti valstybės saugumą¹²⁰. Kad S. Šalkauskio tezę apie politinę katalikų vienybę įgyvendinti problemiška, išryškėjo jau 1924–1925 m., kai

¹¹⁶ Schema LKDP įgaliotinių sistemos [b.d.], LCVA, f. 1184, ap. 1, b. 3, l. 7.

¹¹⁷ Lietuvių krikščionių demokratų konferencija, *Rytas*, 1925 01 27, nr. 21, p. 2.

¹¹⁸ Politinė rezoliucija, St. Šalkauskio pateikta ir Pirmojo lietuvių katalikų kongreso priimta Kaune 1921 m. sausio 5 d., Stasys Šalkauskis, *Raštai*, Vilnius, 1996, t. V, p. 438.

¹¹⁹ *Lietuvių krikščionių demokratų partijos statutas*, Kaunas, 1925, p. 1.

¹²⁰ Lietuvių krikščionių demokratų konferencija, *Rytas*, 1925 01 27, nr. 21, p. 2; L. Kr. D. partijos 1925 m. sausio m. 21, 22, 23 d. konferencijos priimtos rezoliucijos, *Rytas*, 1925 02 05, nr. 29, p. 1.

LKDP, LDF ir LŪS frakcijos seime net pradėjo posėdžiauti atskirai. Mėginant taisyti susiklosčiusią padėtį ir laikytis bendros politikos linijos, tuo metu Seime buvo sudarytas pusiau oficialus „Šešių komitetas“ (vadintas „Šeškomu“), t. y. organas, sudarytas iš dviejų kiekvienos frakcijos atstovų.

Nors LKDP po rinkimų į III Seimą išlaikė tokio pat dydžio frakciją, tačiau kitos bloko narės – LDF ir LŪS – patyrė smarkų pralaimėjimą¹²¹. Ši katalikų bloko nesėkmė didino įtampą ne tik valstybės gyvenime, bet ir tarp bloko sąjungininkų. Jos kulminacija galima laikyti 1927 m. ir 1928 m., kai LŪS ir LDF atsiskyrė nuo LKDP ir tapo savarankiškoms politinėmis partijomis. Po valstybės perversmo formali partinė krikščionių demokratų, kaip ir kitų opozicinių A. Smetonos valdymui partijų, įtaka silpo. Kita vertus, XX a. pradžioje pradėtas plėtoti organizacinis konfesinių katalikiškų draugijų Lietuvoje tinklas, kuriam 1931 m. priklausė beveik 39 % visų Lietuvos organizacijų ir draugijų veikloje dalyvavusių piliečių¹²², bei katalikiška spauda, 1940 m. sudariusi beveik 37 % visų valstybėje leistų periodinių leidinių¹²³, leido krikščioniškajai demokratijai ir toliau išlikti vienai įtakingiausių politinių srovių valstybėje.

¹²¹ D. Blažytė-Baužienė, M. Tamošaitis, L. Truska, *Lietuvos seimo istorija*, Vilnius, 2009, p. 147.

¹²² Pirmasis Lietuvos organizacijų surašymas, 1931 XII 31, t. II. Organizacijos idėjinėmis srovėmis, Kaunas, 1932, *LCVA*, f. 377, ap. 10, b. 4, l. 10.

¹²³ *Lietuvos istorija. Nepriklausomybė 1918–1940*, t. X, d. I, Vilnius, 2013.

Gausi katalikų spauda tapo viena svarbiausių krikščionių demokratų politinės sėkmės priežasčių

III. „Politinės katalikų vienybės“ problema nepriklausomoje Lietuvoje

P. Mikšys.

Ūkin. Sąj. C. Vald. Pirmakas.

M. Krupavičius.

Kr. Dem. Partijos Pirmininkas.

P. Radevičius.

Liet. Darbo Federacijos Pirmininkas.

*Originali ataskaita
A. Rymintis*

1923-IV-20.

Profesinės ir ūkinės lietuvių katalikų organizacijos politinėje veikloje

Dar iki Pirmojo pasaulinio karo Lietuvoje pradėjusių veikti pavienių krikščioniškų darbininkų ir valstiečių organizacijų veikla ėgavo naują kokybę po 1918 m. Iki tol jos veikė necentralizuotai ir siekė „lokalių“ ir „artimų“ tikslų: rūpinosi siauro regiono šalpos reikalais, steigė darbininkų kasas, dirbtuves, knygynėlius, mėgino telkti tos pačios profesijos darbuotojus, steigti kooperatyvus ir pan. Kitaip tariant, atskiruose miestuose ir miesteliuose veikusios draugijos mėgino dirbti tik savišalpos, kultūrinio švietimo bei ekonominio pobūdžio darbą. Agrarinis visuomenės pobūdis, menkas raštingumas, nelietuviški miestai ir rusų, o vėliau vokiečių valdymas neleido Lietuvoje susiformuoti bent kiek platesniam darbininkų (žemės ūkio, profesinių) draugijų tinklui. Situacija iš esmės pasikeitė po to, kai į Lietuvą iš Sovietų Rusijos po 1918 m. grįžo Pirmojo pasaulinio karo pabėgėliai. Ten jau įsisteigusios LKDP aktyvistai, įelektrinti radikalių revoliucinių šūkių, savo veikloje orientavosi būtent į liaudį. Jų radikalumas buvo vienas svarbiausių veiksnių, lėmusių darbininkijos organizacinės veiklos pokyčius Lietuvoje – sparčiai pradėtas plėsti darbininkų organizacijų tinklas.

Palyginus abiejų 1917 m. Rusijoje ir Lietuvoje įsikūrusių LKDP programų, galima matyti pirmosios radikalumą ir orientaciją į „proletariatą“. Petrograde priimtoje vadinamojoje „rusiškoje“ LKDP programoje net 18 skyrių reglamentuoja LKDP požiūrį darbininkų klausimu. „Lietuviškoje“, priimtoje Vilniuje, – 10. Abi jos skyrėsi savo radikalumu: „rusiškieji“ kun. M. Krupavičiaus krikščionys demokratai kalbėjo apie streikų laisvę, apie darbdavio apmokamas privalomas motinystės atostogas, vaikų darželių darbovietėse steigimą, draudimo nuo nelaimingų atsitikimų įteisinimą, išlaidas padengiant darbdaviui, apmokamas atostogas ligos atveju, darbininkų tarybų veiklos išplėtimą, darbininkų dalyvavimą įmonės valdyme ir pan.¹ „Lietuviškieji“ krikščionys demokratai, vadovaujami A. Stulginskio, nors ir mėgino prisitaikyti prie epochos padiktuoto radikalizmo, vis dėlto jų

¹ *Lietuvių krikščionių demokratų partijos programa*, Petrapilis, 1917, p. V–VI.

nuostatos buvo konservatyvesnės. Pripažindami streikų teisę, programoje pabrėžė, kad jie privalo būti „be represijos naudojimo“, nuo darbdavių „nuėmė“ nemažą dalį reikalavimų draudimo ir darbininkų išlaikymo srityse ir pan.² „Rusiškųjų“ ir „lietuviškųjų“ krikščionių demokratų programos siejo tai, kad jos akcentavo įvairių „profesinių, kooperatyvinių, produkcijos“ ir kitokių darbininkų draugijų laisvę. Tačiau būtent dėl savo radikalumo „rusiškieji“ krikščionys demokratai daugiau paveikė Lietuvos darbo federacijos, o „lietuviškieji“ – Lietuvos ūkininkų sąjungos steigimą.

Išryškėję konfliktai Steigiamojoje LKDP konferencijoje, surengtoje nepriklausomoje Respublikoje 1918 m. lapkritį, tęsėsi, kol ketvirtajame dešimtmetyje ir radikalų, ir konservatorių veiklą nuslopino autoritarinis valdymas. Šių profesinio ir ūkinio pobūdžio katalikiškų organizacijų steigimas, vienijimas, veiklos koordinavimas, priklausomybės partijai išlaikymas tapo vienu sudėtingiausių uždavinių krikščionims demokratams, siekusiems išlaikyti katalikų politinę vienybę.

Lietuvos Darbo Federacija (LDF) ir „tautiškai krikščioniškas socializmas“

LDF įkūrimas ir politinė orientacija LKDP parlamentiniame bloke. 1918 m. traukdami nuo bolševikų, iš Rusijos į Lietuvą pradėjo grįžti lietuviai karo pabėgėliai. Būtent „rusiškieji“ krikščionys demokratai davė stiprų impulsą organizaciniam katalikų gyvenimui Lietuvoje plėtotis. 1918 m. vasarą grįžusių jau buvo nemažai, o Lietuvoje gyvenimas po truputį laisvėjo. Tad liepos mėnesį grįžusiųjų į Lietuvą krikščionių demokratų vadovybė atsisakė savo įgaliojimų Rusijoje buvusioje LKDP organizacijoje ir ėmėsi kurti Lietuvos katalikų politinį centrą. Netrukus, 1919 m. balandžio 30 d., prie LKDP CK Vilniuje buvo įsteigta speciali Darbo sekcija, kurios tikslas buvo: „...organizuoti krikščionybės pagrindais visa Lietuvos darbo visuomenė ir neturtingieji darbo sluoksniai.“³ Krikščionys demokratai paskatino aktyviau veikti jau iki tol Lietuvoje egzistavusias katalikiškas Šv. Zitos tarnaičių, Šv. Juozapo, Šv. Mykolo ir kitas organizacijas.

Kuriantis Lietuvos Respublikai ir tvyrant netikrumo atmosferai dėl ateities, krikščionių demokratų lyderiai stengėsi sutelkti lietuvius katalikus į katalikiškų draugijų tinklą. Viena vertus, katalikybė ir lietuviškumas buvo vieni svarbiausių veiksnių, galėjusių garantuoti krikščionių demokratų sėkmę, kita vertus, kaip teigė patys katalikų politikai, dauguma lietuvių dar nebuvo iki galo supratę, kokios svar-

² *Lietuvių krikščionių demokratų partija*, Vilnius, 1915, p. 10.

³ P. Raulinaitis, Krikščionys demokratai ir darbininkai, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5, p. 76.

bios organizacijos ir draugijos valstybiniame Lietuvos gyvenime⁴. Tad krikščionys demokratai ėmėsi organizuoti ir šviesti darbo visuomenę, kad ji suvoktų esamas politines realijas ir ateityje remtų „tinkamas“ partijas. 1919 m. gruodį Valstybės tarybos (LVT) paskelbtas rinkimų į Steigiamąjį Seimą įstatymas katalikus spaudė plėtoti katalikiškų organizacijų tinklą. Rėmimasis religijos ir kunigo autoritetu bei iš sovietų Rusijos parsivežtos socialinio radikalizmo nuotaikos ir pažadai tapo paveikiu deriniu Lietuvos visuomenės simpatijoms įgyti. Socialinis radikalizmas, religija ir tautiškumas tapo pamatine partijos veikimo platforma pirmaisiais Respublikos gyvavimo metais.

LKDP Darbo sekcijos iniciatyva 1919 m. rugsėjo 27–28 d. Kauno rotušės salėje sušauktame visuotiniame krikščionių darbininkų organizacijų atstovų suvažiavime buvo įkurtas krikščioniškas darbininkų organizacijas turėjęs vienyti centras – Lietuvos darbo federacija. Pirmajame suvažiavime apie politiką nebuvo užsiminta ir teigta, jog „Lietuvos darbo federacija eina nepartingumo keliais ir vykina į gyvenimą darbininkų reikalavimus, pasiremddama Kristaus mokslo dėsniais.“⁵ Po mėnesio, 1919 m. spalio 17 d., įregistruotame LDF statute pabrėžti materialiniai ir kultūriniai darbininkų interesai, jų organizacijų ir profesinių sąjungų organizavimas, bendros veiklos koordinavimas. Akcentuota siekiamybė prisidėti prie pasaulinio krikščionių darbininkų Internacionalo⁶.

Tačiau paskelbus rinkimų į Steigiamąjį Seimą įstatymą, profesinę, ekonominę ir kultūrinę LDF veiklą nustelbė politinė veikla. LDF steigimo iniciatoriai, tie patys LKDP politikai kun. M. Krupavičius, P. Radzevičius, P. V. Raulinaitis, E. Draugelis, V. Bičiūnas ir kiti, šios krikščionių darbininkų organizacijų sąjungos kitaip ir neįsivaizdavo kaip tik LKDP politinio ramsčio tarp darbininkų ir jos politinį pobūdį numatė dar jai neįsisteigus. 1918 m. kun. M. Krupavičius, pristatinėdamas LKDP viename leidinių, priminė, kad partijos tikslas bus „kapitalizmo naikinimas“. Šio tikslo ji sieksianti steigdama darbininkų, amato ir kitokias profesines draugijas, kurios, jo teigimu, susiburs Lietuvoje į federacijas, sindikatus ar kitokias sąjungas ir taip ekonominėje srityje kovos už darbininkų interesus. Be to, jos darysiančios įtaką valdžios priimamiems darbininkus liečiantiems įstatymams ir kontroliuos jų įgyvendinimą⁷. Kun. M. Krupavičiaus mintį, kaip darbininkai Lietuvoje paveiks valdžios priimamus įstatymus, 1920 m. papildė pirmasis LDF vadovas P. V. Raulinaitis. Prieš rinkimus į Steigiamąjį Seimą pasirodžiusiame ilgame LDF spaudos or-

⁴ P. R. [P. Raulinaitis], [vedamasis (be pavadinimo)], *Darbininkas*, 1920 07 24, nr. 30, p. 1.

⁵ P. Raulinaitis, Lietuvos darbo federacija, *Darbo žmonių kalendorius*, Kaunas, 1920, p. 88.

⁶ *Lietuvos Darbo federacijos ir Krikščionių darbininkų sąjungos statutai*, Kaunas, 1919, p. 3.

⁷ M. Krupavičius, *Kas yra lietuvių krikščionių demokratų partija ir ko ji nori*, Vilnius, 1918, p. 25.

gano *Darbininkas* straipsnyje jis paaiškino visuomenei, kodėl profesinė LDF „išėjo į politiką“: „Ne vienam gali kilti klausimas, ar tinka L.D.F.-jai politinė darbuotė? (...) Lietuvos Darbo Federacija savo žingsniu į politinę kovą tartum nukrypsta nuo savo pamato – rūpintis darbininkų materialinio ir kultūrinio gyvenimo pagerinimu ir imasi bendrųjų valstybinių reikalų tvarkymo ir vedimo, arba, ne kuriuo žvilgsniu, virsta politine partija. Bet iš tikrųjų taip nėra. Bendruose valstybiniuose (ar tautos) reikaluose yra kartu ir darbininkų reikalai. Šie darbininkų reikalai kaip tik konstitucijos pagrindu ir parlamentariu būdu galima įkūnyti.“⁸

Pradedant Steigiamuoju Seimu, LDF buvo panaudota kaip katalikų politinės srovės šaka, skirta įgyti darbininkų balsų. LKDP bloke darbo federacija buvo tiesioginė socialdemokratų oponentė ir turėjo varžytis su kairiaisiais dėl darbininkijos paramos. M. Römeris, aptardamas LKDP bloko sudėtį 1921 m., LDF išskyrė iš kitų katalikų organizacijų – LKDP ir LŪS – gretindamas ją su socialistais liaudininkais, valstiečių sąjunga, santariečiais ir socialdemokratais⁹. Pagrindiniai principai, kuriais LDF grindė savo veiklą, buvo krikščionybė, tautiškumas (kartais pasireikšdavęs ir šovinistinėmis formomis), klasių solidarumo principo deklaravimas ir socializmo bei kapitalizmo kritika.

1918–1919 m. kuriantis darbo federacijai, kun. M. Krupavičius tokį katalikiškų organizacijų susivienijimą siūlė pavadinti tiesiog Krikščionių darbininkų sąjunga. Šitaip aiškiai ir siaurai būtų apibrėžta jos esmė. P. V. Raulinaičiui pasipriešinus, buvo pasirinktas platesnę prasmę turintis ir neutralus pavadinimas – Darbo federacija. Tačiau tai esmės nekeitė, nes LDF visu tarpukario laikotarpiu nedviprasmiškai skelbė, kad ji esanti krikščioniška organizacija. Tas pats P. V. Raulinaitis 1920 m. programiniame straipsnyje šiuo klausimu rašė: „Tikybiniis, arba tiesiog ir teisingiau krikščioniškas elementas parodo vien, kad LDF pasirinko sau tvirtą ir amžiną veikimo pamatą – krikščionybę. Ir jeigu šis pamatas – krikščionybės dėsniai – yra nuosaikiai išlaikomas, tai visi kitokie nekrikščioniškieji ir tuom pat jau krikščionybei priešiški gaivalai (Kristus pasakė – kad „kas ne su manimi, tas prieš mane“; „kas nerenka, tas barsto“) negali ir neturi rasti sau vietos Lietuvos Darbo Federacijos narių skaičiuje.“¹⁰ Krikščionybę LDF suvokė taip pat, kaip ir LKDP politikai, – būtent kaip laikymąsi Romos Katalikų Bažnyčios principų ir mokymo¹¹.

Konfesinis LDF atspalvis kartu su nacionalizmu buvo vienas ryškių bruožų, skiriančių ją nuo socialdemokratų. Jis buvo nuolat akcentuojamas mėginant įtvir-

⁸ P. Raulinaitis, Lietuvos darbo federacija ir politika, *Darbininkas*, 1920 08 29, nr. 33, p. 6.

⁹ M. Römer, *Litewskie stronnictwa polityczne*, Wilno, 1921, s. 45.

¹⁰ P. Raulinaitis, Lietuvos darbo federacija ir politika, *Darbininkas*, 1920 07 24, nr. 30, p. 4.

¹¹ P. V. Raulinaitis, Krikščionys demokratai ir darbininkai, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5, p. 74.

tinti viešąją nuomonę, kad tik LDF rūpinasi materialiais darbininkų reikalais ir kovoja už krikščionybės idealus tarp darbininkų. Lietuvos darbo federacija, būdama radikali socialinėje politikoje ir beveik neturėdama inteligentijos ar labiau išsimokslinusios šviesuomenės, rinkimų kalbą orientavo į mažaraštį Lietuvos darbininką, agituodama ir veikdama „kalbėjo jo kalba“. Rinkimų agitacijoje, be kitų argumentų, kodėl reikia balsuoti už LDF kandidatus, paprastai buvo teigiama: „Maža yra būti krikštytu kataliku ar krikščioniu, reikia taip pat gyventi krikščioniškai, o kas taip negyvena, tas savo artimo nemyli ir negali ir neprivalo būti renkamas tautai atstovauti. (...) Visokie klaidatikiai, bedieviai ir kiti garbės trokštantieji žmonės negali tinkamai atstovauti mūsų šalies gyventojams, negali atsidavusiai ginti darbo žmonių siekimus ir jų teisingus reikalavimus.“¹²

Panašiai LDF atstovai elgėsi ir seimuose. Vienas išraiškingas atvejis gerai iliustruoja šią poziciją.

II Seime 1923 m. spalį LDF pateikė Seimui svarstyti *Švenčių ir poilsio įstatymo projektą*, kuriuo siekė uždrausti darbą ir prekybą įvairiomis prekėmis (ypač alkoholiu) miestuose bei miesteliuose švenčių dienomis ir sekmadieniais. Tokio įstatymo reikšmę Darbo federacijos frakcija argumentavo šitaip: „Šventomis dienomis darbininkai katalikai ir krikščionys darbdavių verčiami turėjo dirbti. (...) kad užsidirbtų duonos kąsnį sau ir savo šeimynai, eidavo dirbti pas žydus ir kitus nekrikščionis darbdavius miestuose, miesteliuose ir žemės ūkyje. (...) kada iškilmingose ir šiaip paprastose šventėse krikščionys eina į bažnyčias melstis arba ramiai ilsėdamiesi vaikščioja, visose gatvėse ir prekyvietėse kyla didžiausias triukšmas: vežimai sunkiai prikrauti visokių krovinių dunda vienas po kito labiau kaip šiokią dieną, krautuvės atdaros, prie jų didžiausias gvoltas, čia vėl tampo maišus miltų ar žalią mėsą ir labai dažnai praeivius, apsilvilkusius išėiginiais rūbais, skubančius į bažnyčią, užkabina ir ištepa...“¹³ Už taip argumentuotą draudimą prekiauti, kuris buvo nukreiptas prieš žydus, pradžioje nebalsavo net patys katalikų bloko politikai. O Darbo federacijos frakcijos atstovai tokią katalikų partijų poziciją laikė „bailia“ ir ne kartą, mėginant įstatymo projektą padaryti „nuosaikešni“ ir patvirtinti tam tik-

P. V. Raulinaitis – vienas Krikščionių demokratų ir Darbo federacijos steigėjų 1919 m.

¹² Galvokime apie Seimo rinkimus, *Darbininkas*, 1926 04 11, nr. 15, p. 1.

¹³ Vargo Brolis [P. Jočys], *Lietuvos darbo federacijos ir socialdemokratų darbai Seime*, Kaunas, 1926, p. 24.

ras pataisas, patys atsisakydavo už jį balsuoti¹⁴. Nors LDF atstovai seimuose socialinių reformų klausimais buvo radikalūs, vis dėlto religijos klausimu pasisakė prieš Bažnyčios atskyrimą nuo valstybės ir tokią kairiųjų partijų nuostatą laikė „ėjimu prieš Lietuvos nepriklausomybę“¹⁵.

Nacionalizmas buvo dar vienas ryškus LDF bruožas. Vadovybė, formuluodama organizacijos nuostatas tautiniu klausimu, laikėsi griežto „lietuviško pamato“ ir argumentavo tuo, kad daugelis nelietuviškų „gaivalų“ esą Lietuvos priešai ir nenori nepriklausomos Lietuvos, todėl buvo nurodyta, kad tik dėka lietuvių „sodiečio“, inteligento ir kunigo Lietuvos vardas esąs išlikęs. 1920 m. besiplečiant LDF organizaciniam tinklui, P. V. Raulinaitis darbo federacijos nariams patarė „...tvirtai laikytis tautybės pamato ir tuo pamatu sudarant sveiką šalies branduolį, stiprinti savąją jauną nepriklausomybę.“¹⁶ Lietuviškumo skatinimas federacijos vadovybės agitacijoje neretai įgaudavo ir radikalią nacionalizmo propagavimo formą. Jau trečiajame dešimtmetyje LDF leidinys *Darbininkas* negailėjo pagyrų Benito Musolinui; buvo vienas ryškiausių 1923 m. pavasarį garsiai nuskambėjusių „iškabų murzinimo“ eskcesų rėmėjų; spausdino fašistų atsiliepimus, džiaugėsi, kad ir Lietuvoje formuojasi „lietuviškasis fašizmas“¹⁷. LDF lyderis Kazys Ambrozaitis 1926 m. aktyviai bendradarbiavo dešiniuosius radikalus subūrusiame laikraštelyje *Tautos valia*. Beje, po perversmo jame pirmą kartą tarpukario Lietuvoje buvo mėginta kurti „lietuviškojo fašizmo programą“¹⁸. Be to, tarpukariu Lietuvoje pasižymėję dešinieji radikalai P. Klimaitis ir Juozas Tomkus po 1926 m. perversmo, nors ir epizodiškai, tačiau buvo dažni svečiai LDF renginiuose. Pirmasis buvo išrinktas LDF įkurtos „Mažažemių ir naujakurių sąjungos“ valdybos nariu¹⁹. Ketvirtajame dešimtmetyje LDF nacionalizmas stiprėjo, kol 1934 m. ji buvo perorganizuota ir pradėjo veikti naujais pagrindais ir atsisakė tiesmukiškai kaltinti kitataučius dėl Lietuvą ištikusių negandų. Būtent LDF nacionalizmas neleido organizacijai sukurti bent kiek platesnio ir stipresnio katalikų darbininkų tinklo miestuose, kuriuose buvo daug kitataučių. LDF rėmėsi daugiausia lietuvišku kaimo proletariatu, žemės ūkio darbininkais, samdiniais.

¹⁴ III Seimo stenogramos, 1926 12 10, 57 pos., Kaunas, 1926–1927.

¹⁵ II Seimo stenogramos, 1923 07 13, 14 pos., Kaunas, 1923–1926.

¹⁶ P. Raulinaitis, Lietuvos darbo federacija ir politika, *Darbininkas*, 1920 07 24, nr. 30, p. 5.

¹⁷ Kaip Italijos diktatorius kitados badavo, *Darbininkas*, 1926 09 26, nr. 39, p. 1–2; Charta di Lavoro, *Darbo žmonių kalendorius 1928 metams*, Kaunas, 1928, p. 43–50; Fašistai, komunistai, teroristai ir Vidaus reikalų ministerijos politika, *Darbininkas*, 1923 10 21, nr. 42, p. 1 ir kt.

¹⁸ Lietuvos fašistai (Metmenys programiniam veikimui), *Tautos valia*, 1927 04 15, nr. 9, p. 1–2.

¹⁹ Liet. Mažažemių ir naujakurių sąjungos skyrių atstovų suvažiavimas, *Darbininkas*, 1928 02 19, nr. 7, p. 3.

Esminis oficialiai deklaruotas Katalikų Bažnyčios socialinio mokymo, skirto darbininkų materialinei padėčiai gerinti, sprendimo būdas skyrėsi nuo socialistų siūlomo būdo tuo aspektu, kad besiremiančios Bažnyčios mokymu katalikiškos darbininkų organizacijos prieštaravo klasių kovos principui. Idealiomis katalikiškai solidarios santvarkos sąlygomis darbininkų klausimas turėjo būti sprendžiamas bendradarbiaujant darbdaviams ir darbininkams. Ketvirtajame dešimtmetyje Pijaus XI enciklikoje *Quadragesimo anno* tokia išėjimo laikoma korporatyvizmas. Lietuvoje Darbo federacija teoriškai mėgino eiti šiuo klasių solidarumo keliu. Oficialiuose pasisakymuose, spaudoje, Seimo tribūnoje LDF atstovai nuolat primindavo, kad jie yra priešiški „revoliucijoms“ ir siekia savo tikslų ramiu kultūros kovos keliu. Jie esą bendradarbiauja su kitomis klasėmis, o ne kovoja prieš jas²⁰. Ši oficiali pozicija buvo deklaruojama visu tarpukario laikotarpiu. Kita vertus, LDF patys pripažino, kad Lietuvoje nėra nei kapitalistų, nei „buržujų“; o su ūkininkais galima dirbti solidariai, nes tarp jų nesą „storkaklių“²¹. Tokie ir panašūs pasisakymai skambėjo gana dviprasmiškai: žemės ir kitų ekonominio gyvenimo reformų kontekste LDF nuolat reikalauja jas vykdyti „griežtesnėmis“ formomis – nacionalizuoti dvarų ir stambių ūkių kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą²², pasisako už dvarininkų luomo išnaikinimą ir pan. „Klasių solidarumo“ principas nelabai derinosi su tokiais LDF pareiškimais. Tačiau, kaip ir LKDP atveju, jie šiai pozicijai turėjo paaiškinimą – „klasių solidarumo“ principas, jų supratimu, galėjo būti taikomas tik tarp lietuvių, o daugelis dvarininkų neva buvo nelietuviai ir dar „Lietuvos nepriklausomybės priešinininkai“²³.

Viešai buvo stengiamasi formuoti nuomonę, kad LDF siekianti klasių bendradarbiavimo. Ji socialistinę klasių kovos terminiją pakeitė kovos už lietuvių darbo žmogų šūkiu. Išryškindama nacionalizmą LDF rėmėsi krikščionių demokratų skelbiamu aptakiu darbo žmogaus apibrėžimu: „Ūkininkai ir darbininkai, fizinio ir proto darbo žmonės“. Kitaip tariant, trečiajame dešimtmetyje iš katalikų politinės srovės skambėjo populiarūs, aptakūs ir lanksčiai pritaikomi šūkiai: „Liaudžiai per

²⁰ Lietuvos darbo federacija, *Darbo žmonių kalendorius 1922 metams*, Kaunas, 1921, p. 81.

²¹ Ten pat.

²² 1921 m. LDF metiniame skyrių atstovų suvažiavime tarp kitų rezoliucijų buvo priimtos ir tokios: „Steigiamasis Seimas ir valdžia tuoj turi nusavinti visus dvarus virš 70 dešimtinių ir kad jie tuoj būtų išdalinti Lietuvos žemės darbininkams. (...) Nusavinant dvarus reikia paimti ir tinkamas gyvasis ir negyvasis inventoriūs.“ Trečiasis metinis Lietuvos Darbo federacijos suvažiavimas, *Darbininkas*, 1921 06 26, nr. 17, p. 4.

²³ 1919 m. LKDP konferencijoje buvo nutarta reikalauti iš Vyriausybės apriboti „lenkų dvarininkų“ laisvę: „1) Išsiųsti lenkus dvarininkus nuo fronto į Lietuvos gilumą. 2) Visus lenkus dvarininkus laikyti budrioji priežiūroj. 3) Dvarininkų, gyvenančių savo dvaruose, turtus pavesti kontrolei ar vietų savivaldybėms, ar kumečių komitetams...“ *1919 m. rugpjūčio m. 29–31 d. Lietuvių krikščionių demokratų partijos Konferencija. Protokoliai ir nutarimai*, Kaunas, 1919, p. 38.

liaudį“²⁴. Beje, už LDF nacionalizmą organizaciją gyrė ir vienas didžiausių katalikų politikų priešininkų A. Voldemaras, kuris, 1928 m. vienintelį kartą dalyvavęs LDF metiniame suvažiavime, teigiamai įvertino LDF veiklą. Tuo metu eidamas ministro pirmininko pareigas jis teigė: „Skelbdami klasių kovą visuomenei, darbininkai reiškia pretenzijų patys būti visos valstybės šeiminingais ir sakosi esą priešingi kiekvienai vyriausybei, kuri nevykina darbininkų diktatūros. Tokios srovės darbininkų yra ir Lietuvoje. Jų vadai kurie dideliu atsidėjimu kurstė mūsų krašte naminių kovų ugnį ir traukė ton kovon darbo visuomenę, šiandien nuėjo tarnauti pikčiausiam Lietuvos priešui. Lietuvos Darbo Federacija savo darbuose vaduojasi kitais principais, ji yra valstybinės, visų luomų bendradarbiavimo minties šalininkė, ir dėl to vyriausybės atstovui daug lengviau yra su šita darbininkų organizacija kalbėti.“²⁵

Katalikų bažnyčios mokymas socialinio teisingumo įgyvendinimo klausimu buvo painus. Skelbiamas luomų bendradarbiavimo principas kovojant už darbininkų teises katalikiškas darbininkų organizacijas stūmė į keblią padėtį – popiežių enciklikos oficialiai smerkė ir socializmą, ir kapitalizmą. Tad katalikai darbininkai buvo pasiryžę ieškoti „krikščioniško“, „trečiojo kelio“ šiai problemai spręsti. O tai sukėlė daug kolizijų atskirų Europos valstybių organizacijoms. LDF taip pat buvo pasiryžusi eiti „krikščionišku“ keliu sprendžiant socialines problemas. K. Ambrozaitis vienoje iš daugelio kalbų kartojo tezes: „Su mūsų nusistatymu, su krikščioniškosios visuomenės nusistatymu, nei socializmas, nei kapitalizmas nebuvo ir negalės būti sutaikomi, kaip ugnis su vandeniu.“²⁶ Nuostata šiuo klausimu buvo neaiški visu tarpukario laikotarpiu – Respublikos kūrimosi tarpsniu LDF skelbė tokias pat idėjas, kaip ir socialdemokratai, džiaugėsi, kad yra net „karesni“ nei socialdemokratai. Po valstybės perversmo akcentavo „luomų solidarumą“. Ketvirtajame dešimtmetyje pradėjo kalbėti tik apie kultūrinius ir dvasinius darbininkų reikalus. 1940 m. okupacijos akivaizdoje vėl grįžo prie turto nacionalizavimo, „krikščioniškojo komunizmo“ ir panašių neaiškiai formuluojamų idėjų²⁷. Įvairiais laikotarpiais Lietuvos politinei švytuoklei svyruojant į kairę ir į dešinę, LDF vadovybė, kaip ir daugelis lietuvių politikų, mėgino prisitaikyti prie esamos situacijos keisdama savo nuostatas.

²⁴ M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas, 1921, p. 24.

²⁵ Visuotinis Liet. Darbo federacijos skyrių atstovų suvažiavimas, *Darbininkas*, 1928 02 19, nr. 7, p. 2.

²⁶ Dr-go Ambrozaičio kalba, pasakyta atidarant LDF suvažiavimą, *Darbininkas*, 1926 02 21, nr. 8, p. 2.

²⁷ Ketvirtajame dešimtmetyje LDF vadovybė mėgino įskiepyti katalikiškam darbininkų jaunimui, kad norint darbininkus „patraukti į savo pusę“, reikia derinti krikščionybės dorovines dogmas su komunizmo idėjomis (1933 04 06 VSD bendradarbio „Kirllys“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 669, l. 271).

LDF ideologijos nepastovumas leido organizacijai ir staiga išpopuliarėti, tačiau taip pat ir greitai žlugti. Keičiantis politinei ir ekonominei situacijai, keitėsi ne tik LDF narių skaičius, bet ir jos kontingento socialinė sudėtis. Išibėgėjus žemės reformai, LDF orientavosi į bežemius ir mažžemius valstiečius, nepriklausomybės kovų dalyvius, dvarų ir apskritai žemės ūkio darbininkus, valstybinių ir ypač katalikų savininkų (Vailokaičių ir kt.) įmonių darbininkus, amatininkus. Trečiojo dešimtmečio viduryje formuojantis tik ką gavusių žemės naujakurių sluoksniui, LDF prioritetu laikė atstovauti jų interesams. Ketvirtajame dešimtmetyje jau daugiau dėmesio skyrė miestų ir miestelių proletariatui. Toks blaškymasis ieškant narių buvo viena priežasčių, leidusių 1919 m. tik susikūrusiai LDF jau turėti apie 5000 narių, po metų, 1920 m., pačios LDF pateiktos statistikos duomenimis, šis skaičius šoktelėjo trigubai – iki 15 000 narių, veikusių 150 skyrių²⁸. Kita vertus, šią statistiką skelbė pati federacijos vadovybė suvažiavimų metu. Tikėtina, kad skaičiai buvo padidinti siekiant sudaryti gausios organizacijos įspūdį, nes 1924 m., krikščionių demokratų vienvaldystės Lietuvoje laikotarpiu, kada sąlygos katalikiškoms organizacijoms veikti buvo palankiausios, oficialiai buvo registruota tik 118 skyrių²⁹. Nors išėivijos Lietuvos enciklopedijoje buvo pateiktas ir dabartiniame viešajame diskurse įsitvirtino skaičius, kad 1926 m. LDF turėjo net 400 skyrių³⁰, net patys tarpukario LDF vadovai tiksliai nežinojo, kiek organizacija turi narių. Trečiojo dešimtmečio viduryje, spėjama, veikė keli šimtai skyrių³¹. (Beje, LKDP ir LŪS narių skaičius taip pat buvo neaiškus). Kad ir kaip ten būtų, tačiau narystė ir turimas elektoratas rinkimų į pirmuosius tris LR Seimus metu leisdavo LDF surinkti nuo 10 iki 15 % balsų ir atitinkamai Steigiamajame Seime turėti 15 atstovų (iš 112), I Seime – 11 (iš 78), II Seime – 12 (iš 78)³².

Parlamentiniu laikotarpiu buvo priimta apie 30 LDF teiktų įstatymų projektų, kurių dauguma reglamentavo „darbo žmonių“ socialinius, ekonominius klausimus. Dažniausiai radikalius sprendimus ūkio ir socialinėje srityse siūlantys projektai tapdavo viena pagrindinių priežasčių konfliktuoti su konservatyviąja katalikų bloko nare – Lietuvos ūkininkų sąjunga³³. Trečiojo dešimtmečio viduryje prasidėjusi trintis katalikų politinėje stovykloje beveik atviru konfliktu virto po III Seimo

²⁸ Lietuvos darbo federacija, *Darbo žmonių kalendorius 1922 metams*, Kaunas, 1921, p. 78.

²⁹ LDF skyrių sąrašas 1924 m., *LCVA*, f. 566, ap. 1, b. 64, l. 5–10.

³⁰ Lietuvos Darbo Federacija, *Lietuvių enciklopedija* (toliau – *LE*), Boston, 1958, t. XVI, p. 109.

³¹ Dr-go Ambrozaičio kalba, pasakyta atidarant LDF suvažiavimą, *Darbininkas*, 1926 02 07, nr. 6, p. 2.

³² *Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, Vilnius, 2007, t. 3, p. 723–736.

³³ Plačiau apie konfliktą su LŪS ir jo metu reiškiamą radikalią LDF poziciją socialiniais bei ekonomiais klausimais žr. skyriuje „Lietuvos ūkininkų sąjunga ir konservatizmo veiksnys katalikų politinėje srovėje“.

rinkimų, kai LDF prarado daugiausiai vietų Seime iš visų katalikų bloko narių – surinkusi tik 8 % balsų, ji sugebėjo turėti tik 5 parlamentarų. Nors pasigirdusias kalbas apie LDF atsiskyrimą ir savarankišką veikimą bei LKDP ir LŪS kritiką trumpam buvo pristabdęs kairiųjų partijų valdymo laikotarpis 1926 m., tačiau trečiojo dešimtmečio pabaigoje „įtrūkimas“ katalikų politinėje srovėje didėjo.

LDF nuosmukio 1926 m. priežastys buvo kompleksinės. Pirmiausia ilgalaikis katalikiškų partijų valdymas jau buvo nuteikęs prieš jas visas Lietuvos politines jėgas, prisidėjo ir 1925 m. lokalinis ekonominis sunkmetis Lietuvoje, Klaipėdos krašto gyventojų dalyvavimas rinkimuose bei radikaliosios LDF išprovokuotas konfliktas su kitomis katalikiškomis politinėmis srovėmis – krikščionimis demokratais ir Ūkininkų sąjunga. Ieškodama kaltininkų dėl 1926 m. patirtos nesėkmės, LDF 1928 m. metiniame skyrių atstovų suvažiavime kaip vienus pagrindinių kaltininkų įvardijo buvusius politinius partnerius – Ūkininkų sąjungą: „Trečiojo Seimo rinkimų metu kai kuriose vietose prieš Darbo federaciją sutartinai veikė ne vien socialistų ir tautinių mažumų blokas, bet ir ūkininkų sąjungos agitatoriai vedė demagogišką mums priešingą akciją. Suprantamas dalykas, kad tokiomis sąlygomis kada tariamieji draugai smėigė mums peilį iš pasalų Federacijai sunku buvo savo pozicijas atlaikyti ir iš seimo rinkimų ji išėjo pralaimėjusi.“³⁴

Dar viena, ne mažiau svarbia LDF nuosmukio priežastimi galima laikyti tai, kad nebuvo nuolatinio elektorato. Ji konkuravo su socialdemokratais dėl miesto proletariato, su valstiečiais liaudininkais – dėl žemės ūkio darbininkų, su krikščionimis demokratais ir ūkininkų sąjunga – dėl katalikų „darbo žmonių“. Orientuodamasi į skurdžiausius ir mažiausiai apsišvietusius socialinius sluoksnius jau 1920 m. LDF skelbė pavojų dėl jų „tamsumo“. Darbininkai gyveno „tos dienos“ materialinės gerovės šūkiu, todėl nesunkiai pasiduodavo bet kokiai agitacijai, kuri sugebėdavo pažadėti daugiau. Dėl šios priežasties LDF nesugebėjo politinių tradicijų neturinčioje Lietuvoje susikurti bent kiek pastovesnį rėmėjų tinklą. Daugelis darbo federacijos narių trečiojo dešimtmečio pabaigoje silpstant LDF veiklai gana nesunkiai paliko organizaciją ir nesidomėjo jos likimu. Pasak būdingos tuo laikotarpiu valstybės saugumo darbuotojo pastabos, LDF vadovybei niekaip nesisekė atgaivinti LDF skyrių veiklos provincijoje, daugelis narių esą arba pasitraukę, arba pasyvūs, arba neištikimi. Skyriai veikė tik tol, kol iš Kauno atvykdavo LDF vadovybės atsiųsti instruktoriai. Jiems išvažiavus, veikla vėl apmirdavusi. Neretas atvejis, kad šios organizacijos nariai tiesiog nerėmė savo vadovybės ir pan.³⁵

³⁴ Visuotinis Liet. Darbo federacijos skyrių atstovų suvažiavimas, *Darbininkas*, 1928 02 26, nr. 8, p. 2.

³⁵ 1927 11 mėn., Kriminalinės policijos santrauka, nr. 11, *LCVA*, f. 378, ap. 2, b. 9809, l. 208.

Trečiojo dešimtmečio pabaigoje išryškėjusios LDF vidaus problemos ir išoriniai veiksniai, tokie kaip katalikų politinio bloko nesėkmė 1926 m. rinkimuose ar opozicinis statusas po valstybės perversmo, paspartino „politinės katalikų vienybės“ irimą. Po 1926 m. valstybės perversmo LDF vadovybė nusprendė atsiskyti pavaldumo krikščionims demokratams ir mėgino šlietis prie autoritarizmo rėmėjų gretų.

LDF savarankiško politinio veikimo iliuzijos ir organizacijos nuosmukis po 1926 m. perversmo. 1919 m. LDF statute buvo numatyta profesinė organizacijos veikla, 1924 m. jis buvo papildytas politine veikla. Tačiau iki konflikto su kitomis katalikų politinėmis srovėmis apogėjaus trečiojo dešimtmečio pabaigoje LDF statusas taip ir buvo iki galo neapibrėžtas. Ji, kaip ir LŪS, atskiros savo politinės programos neturėjo ir rėmėsi bendra LKDP programa. Tad nors nuo 1922 m. LDF seimuose veikė kaip atskira frakcija, iki trečiojo dešimtmečio pabaigos ji buvo laikoma tik „LKDP sparnu“³⁶.

1927 m. pavasarį krikščionims demokratams ir Ūkininkų sąjungai pasitraukus į opoziciją, LDF liko poperversminės A. Voldemaro vyriausybės rėmėja. 1927 m. vasarą vykusiame neeiliniame federacijos suvažiavime buvo nutarta nepaklusti LKDP nutarimui ir toliau remti tautininkus³⁷. LDF vadovybė tikėjosi, kad jie galės būti lygiaverčiai politiniai tautininkų partneriai. Matyt, federacija tokias iliuzijas grindė demonstruojamu radikaliu nacionalizmu, simpatijomis fašistinei Italijai, korporacinei valstybės sistemai (ją, beje, nelabai ir suprato), griežta kairiųjų partijų kritika bei skelbiamu atskirumu nuo LKDP bloko linijos. Tačiau nesant seimo, o valdžios gijas savo rankose sutelkus A. Smetonai ir A. Voldemarui, federacija jokios įtakos valstybės valdyme neturėjo. Tokios „koalicijos“ su tautininkais pasekmės buvo liūdnos. LDF nuo 1927 m. atsidūrė „tarp žemės ir dangaus“ – ji nebuvo reikalinga režimui, susikompromitavo visuomenės akyse, tapo nepatikima daugelio katalikiškų organizacijų bei LKDP politikų akyse.

Remdama A. Smetonos ir A. Voldemaro valdžią 1927–1928 m., LDF tikėjosi tapti vienintele Lietuvos darbininkus telkiančia organizacija. Didžiausi LDF konkurentai socialdemokratai ir liaudininkai režimo pradėti persekioti iš karto po perversmo, o krikščionys demokratai, atsisakę remti tautininkus, taip pat buvo nustumti į politinio gyvenimo užribį. I Seime pradėjo reikštis atviri LDF ir LŪS konfliktai bei LDF savarankiškumo siekis, kurį, federacijos vadovybės nuomone,

³⁶ A. Šmulksštys, *Krikščionių demokratų darbas Seime: A. Šmulksčio paskaita, skaityta Kaune 1925 m. birželio mėn. 10 d.*, Kaunas, 1926, p. 3.

³⁷ Nepaprastas Liet. Darbo Federacijos suvažiavimas, *Židinys*, 1927, nr. 5/6, p. 433.

buvo galima įgyvendinti šiomis naujomis politinėmis aplinkybėmis. 1928 m. vasario 12–14 d. buvo sušauktas visuotinis suvažiavimas. Jis federacijai tapo vienu svarbiausių per visą 1919–1940 m. laikotarpį, nes iš esmės pakeitė LDF statusą, santykius su kitomis katalikų partijomis bei priartino liūdną LDF baigtį 1934 m. reorganizacinėje konferencijoje.

1928 m. LDF vadovybė susikūrė iliuziją, jog galų gale ji taps nepriklausoma nuo krikščionių demokratų ir vaidins svarbų vaidmenį „naujai po perversmo nušvitusioje Lietuvoje“³⁸. Entuziazmą skatino ir tai, kad suvažiavimą savo apsilankymu pagerbė ministras pirmininkas A. Voldemaras, sveikinimo kalbą pasakė krikščionių demokratų politikos kritikas J. Tumas, sveikinimo raštus atsiuntė Lietuvos vyskupai, dalyvių delegaciją prezidentūroje „širdingai“ priėmė A. Smetona³⁹. Suvažiavime dominavo kritikos krikščionims demokratams ir ūkininkų sąjungai dvasia. Jie buvo apkaltinti ne tik vertę Darbo federaciją „vykdyti jų politiką“, tačiau ir „trumparegiškumu“, „siauromis partinėmis ambicijomis“ bei noru atkurti „susibankrutavusią“ parlamentinę santvarką, kuri egzistavo iki perversmo. LDF spaudos organas, pakiliai aprašydamas suvažiavimą, džiaugėsi, kad po gruodžio 17 d. perversmo buvo panaikinta „socialistų diktatūra“, neva baigėsi „materializmas“ ir valstybės gyvenime pradeda įsivyrėti „krikščioniškasis idealizmas“ bei solidarumas⁴⁰.

Suvažiavime apsilankė ir dalis dešiniųjų radikalų atstovų – mjr. J. Tomkus, ats. mjr. P. Klimaitis ir kiti. Šių svečių vizitas atspindėjo ir pačios LDF besikeičiančias politines orientacijas – posūkį į autoritarizmą. Federacijos vyriausias sekretoriatas, kurį sudarė žymūs parlamentinio laikotarpio LKDP ir LDF politikai P. Dovydaitis, K. Ambrozaitis, Antanas Milčius, Magdalena Avietėnaitė, Vaclovas Kasakaitis, Petras Jočys, Kalikstas Kosarskis, parengė planuojamos LDF politinės programos projektą, kurį buvo pavesta galutinai suredaguoti K. Ambrozaičiui. Būsimoji programa prieštaravo iki perversmo skelbtai LDF veiklos platformai. Dar rinkimų į III Seimą metu LDF skelbė, kad vienas pagrindinių jos uždavinių yra kova už demokratiją, ir nuo pat įsikūrimo 1919 m. buvo džiaugiamasi, jog LDF nėra jokios grėsmės tapti diktatūrine organizacija⁴¹. Tačiau jau 1928 m. programos projekto pirmame skyriuje skelbiama, kad LDF idealas esanti „tautinė Lietuvos valstybė“, veikianti „krikščionybės principų dvasioje“: „Tokioje valstybėje, kiekvienas asmuo, kiekvienu metu turi būti pasiryžęs nužemintai su džiaugsmu aukoti savo asmens interesus aukštesniems tautos reikalams.“⁴² Toliau projekte dėstomos mintys be-

³⁸ Visuotinis Liet. Darbo federacijos skyrių atstovų suvažiavimas, *Darbininkas*, 1928 02 26, nr. 8, p. 2.

³⁹ Ten pat.

⁴⁰ Ten pat, 1928 02 19, nr. 7, p. 2.

⁴¹ P. R. [P. V. Raulinaitis], Trečiajam Darbo federacijos suvažiavimui įvykus, *Darbininkas*, 1921 06 26, nr. 17, p. 1–2.

⁴² Visuotinis Liet. Darbo federacijos skyrių atstovų suvažiavimas, *Darbininkas*, 1928 03 11, nr. 10, p. 2.

veik pažodžiui kartojo fašistiniams judėjimams būdingą leksiką apie tautos istorinę misiją, vadizmo principą, demokratijos kritiką, luomų bendradarbiavimą, darbo „aukštesniąją dvasinę prasmę“ ir pan.: „Didžiausias valstybės uždavinys yra ne vienadienių materialinių asmens ar grupės reikalų patenkinimas, bet istoriniai-tautinė ir idėjiniai-religinė misija. Valstybė negali būti panaši į akcinę bendrovę, kur viską lemia tas, kas tuo tarpu daugiau akcijų turi. Taigi ir dauguma ne visuomet gali būti tobuliausia tautos reikalų ir idealų reiškėja.“ „Tauta ir valstybė yra aukščiau visų esamų ir būsimų konkrečių politinio gyvenimo lyčių.“ „Darbdavių ir darbininkų bendradarbiavimo pagrinde turi būti abipusis žmogaus dvasinių vertybių pripažinimas ir pagerbimas ir gilus pareigos jausmas aukotis ir dirbti tautos didybei pasiekti. Darbas pripažįstamas visuomenės pareiga.“ „Gamyboje žmogaus darbas pripažįstamas aukštesne vertybe, negu kapitalo apyvarta, nes darbas yra žmogaus dvasios kūrybinės galios pasireiškimas“ ir t. t.⁴³ Paskelbus projektą vykusiose diskusijose principinių ginčų dėl programos krypties nekilo, išsakytoms mintims pritarė absoliuti dauguma, tik nenorėjo sutikti su LDF vadovybe, kad šį projektą dar reikėtų patikslinti ir jo priėmimą atidėti vėlesniam laikui. Daugelis suvažiavimo dalyvių buvo pasiryžę jį priimti tučtuojau.

Poperversminė LDF politinė orientacija pasikeitė radikaliai. Idealizavusi savaip suprantamą demokratiją federacijos vadovybė po 1926 m. šią sąvoką apskritai vengė vartoti pozityviaja prasme. Kita vertus, toks prioritetų pakeitimas buvo dėsningas daliai tarpukario partijų lyderių. LDF vadovybė po perversmo dažnai kritikavo krikščionis demokratų ir lietuvišką trečiojo dešimtmečio parlamentarizmą (nors jame pati dalyvavo). K. Ambrozaitis 1929 m. LDF suvažiavime didžiuodamasis pareiškė, kad jis pirmas pasisiūlė A. Smetonai „padėti“ valdyti valstybę „naujoje sąlygoje“⁴⁴. LDF lyderiai viešai peikdavo parlamentinę 1920–1926 m. Lietuvos santvarką, o buvusius politinius bendražygius krikščionis demokratų kaltino „reakcingumu“, „reakciniu talmudizmu“, „liberalizmo dvasios propagavimu“, socialinių reformų atidėliojimu ir pan.⁴⁵ Peikė „partinį susiskaldymą“ ir teisinosi, kad neva seimuose „LDF ne savo noru buvo priversta užsiimti politine veikla.“⁴⁶ Vėliau, keitvirtojo dešimtmečio pradžioje – didžiausiais krikščionių demokratų ir tautininkų įtampos metais – LDF spaudos organe atsirasdavo vietos LTS jaunimo laikraščių reklamai ar perspausdintiems straipsniams iš LTS, o ne iš LKDP spaudos⁴⁷.

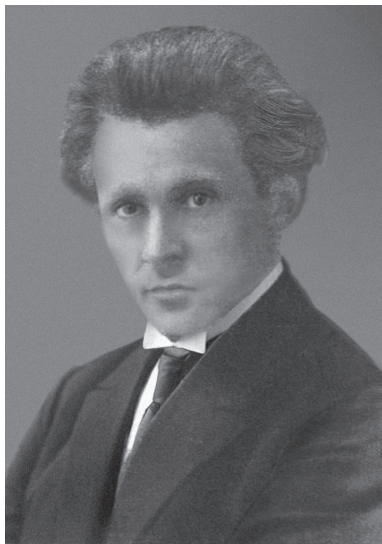
⁴³ Ten pat.

⁴⁴ Ištraukos iš K. Ambrozaičio VSD asmens bylos Nr. 680, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 429; Krikščionių darbininkų suvažiavimas, *Rytas*, 1929 03 05, nr. 52, p. 1–2.

⁴⁵ K. Ambrozaitis, Iš darbiečių įsikūrimo ir veikimo istorijos, *Darbo Jaunimas. Darbiečių metraštis ir kalendorius*, Kaunas, 1936, p. 3–4.

⁴⁶ *Darbo žmonių kalendorius 1928 metams*, Kaunas, 1928, p. 34–35.

⁴⁷ A. Gričius, Žmogus legenda, *Darbininkas*, 1933, nr. 17, p. 2; Jaunoji karta, ten pat, 1933, nr. 46, p. 6 ir kt.

Darbo federacijos lyderis
K. Ambrozaitis trečiojo dešimtmečio
pabaigoje tapo vienu pagrindinių
katalikų politinio bloko skaldytoju

Trečiojo dešimtmečio pabaigoje LDF, norėdama demonstruoti griežtą atsiskyrimą nuo LKDP politinės linijos ir šitaip įtikti A. Smetonai, 1928 m. kovo mėn. ne tik parengė naują organizacijos programos projektą, bet patvirtino ir naują organizacijos statutą. Jame dar kartą buvo įtvirtintas LDF kaip politinės organizacijos statusas. Apibrėžiant LDF narystę buvo suformuluota prieš krikščionis demokratų ir ūkininkų sąjungą nukreipta sąlyga. Šeštajame statuto paragrafe buvo nurodyta, kad LDF nariu negali būti asmuo, nepaklūstantis LDF programai ar veikiantis kitose, priešiškoje Darbo federacijai organizacijose. Paragrafo pastabose buvo pridurta: „Vyriausiasis sekretoriatas gali uždrausti Lietuvos Darbo Federacijos nariui dirbti ir nepriešingose jai organizacijose ar partijose.“⁴⁸ Šiuo žingsniu buvo norima parodyti „savarankiškumą“ katalikų politinės srovės atžvilgiu, kuris buvo išryškėjęs iš karto po perversmo. Dar 1927 m. balandį vykstant tautininkų, krikščionių de-

demokratų, Ūkininkų sąjungos ir Darbo federacijos deryboms dėl tolesnio valstybės valdymo, Darbo federacija neparėmė kitų katalikų partijų pozicijos reikalaujant A. Smetonos ir A. Voldemaro valdžios kuo skubiau skelbti naujus rinkimus į Seimą. Priešingai, LDF, remdama tautininkus, pritarė, kad rinkimų atidėjimas susiklosčiusiomis sąlygomis esąs pateisinamas⁴⁹.

Senieji krikščionių demokratų politiniai vadai, nenorėdami didinti ir viešinti konflikto, buvo linkę šiuos „išsišokimus“ nuleisti negirdomis ir abstrakčiai ragino katalikų visuomenę būti vieningą, nesiskaldyti⁵⁰. Tačiau tolesnė LDF veikla klostėsi sudėtingai.

Susipykusi su LKDP ir mėgindama bendradarbiauti su tautininkais, LDF jau tais pačiais 1928 m. pateko į politinį „akligatvį“. A. Smetonai ir A. Voldemarui tokios organizacijos nereikėjo ir ji jokios įtakos jų valdymui nedarė, o LDF vadovybės žeriama kritika buvusiems politiniams partneriams krikščionims demokratams dezorientavo ir taip nelabai politiškai nuvokė LDF skyrių kontingentą. Dėl to

⁴⁸ *Lietuvos Darbo Federacijos Statutas*, Kaunas, 1928, p. 3.

⁴⁹ 1927 04 20 Vyriausybę palaikančių partijų bloko – Lietuvių tautininkų sąjungos, Lietuvių krikščionių demokratų partijos, Lietuvos ūkininkų sąjungos, Lietuvos darbo federacijos – atstovų pasitarimas. Protokolas, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 502, l. 32.

⁵⁰ J. Meilionietis, Katalikai ir momento reikalai, *Rytas*, 1928 03 10, nr. 58, p. 1; Eiliniai KVC uždaviniai ir rūpesčiai, ten pat, 1930 10 11, nr. 232, p. 3–4 ir kt.

vieni buvo pasiryžę remti vyriausybę, kiti nenorėjo atitrūkti nuo LKDP, tretį siekė eiti „savitu keliu“, dar kai kurie, ypač Žemaitijos LDF skyrių gretose, pasidavė pagrindinei komunistų ir socialdemokratų įtakai⁵¹. Galiausiai dauguma federacijos narių apskritai tapo pasyvūs ir atsisakė bet kokios veiklos⁵². Staigų LDF narių gausėjimą trečiojo dešimtmečio pradžioje ir tokį pat staigų organizacijos pakrikimą dešimtmečio pabaigoje nulėmė ne vien autoritarinio režimo spaudimas, bet ir katalikų politinės srovės vienybės trūkumas. Problemą kėlė ir LDF narių pasirinkimas. Darbininkams (miesto ir kaimo) daugiausia rūpėjo „artimi“ – materialiniai, o ne „tolimi“ – ideologiniai ar politiniai – reikalai. Jiems buvo aktualesni didesnio darbo užmokesčio ir pragyvenimo klausimai, o politinio režimo pokyčiai iš parlamentinio į autoritarinį 1926 m. neturėjo lemiamos reikšmės. Darbo visuomenės apsisprendimą, kurią pusę palaikyti, daugiausia lemdavo tas, kuris agituodamas sugebėdavo pažadėti daugiau. Panaši situacija klostėsi ir pirmaisiais, ir paskutiniaisiais Respublikos egzistavimo metais. 1920 m. pradžioje LDF spaudoje buvo apgailėstaujama, kad „...daugelis darbininkų apmulkinti bolševikuojančių agentų, lig šiol dar negana skiria krikšč.[ionių] darbininkų sąjungą nuo žydų prof.[esinių] sąjungų ir lengva širdimi dedasi į bet kokią.“⁵³ 1926 m. katalikų blokui pralaimėjus III Seimo rinkimus, didelė dalis LDF narių patraukė į socialdemokratų ir jų remiamų profesinių sąjungų gretas⁵⁴, po gruodžio perversmo – į tautininkų sąjungą⁵⁵, o ketvirtojo dešimtmečio viduryje dalis nusišalino nuo LDF.

Ši problema egzistavo ne tik tarpukario Lietuvos partijoms kovojant dėl darbininkų paramos, tačiau iškilo ir 1940 m. pirmosiomis sovietinės okupacijos dienomis remiant marionetinę Justo Paleckio ir Vinco Krėvės valdžią. Nors visą tarpukarį vyravo nuomonė, kad „lietuviai komunizmo bijojo labiau nei maro“⁵⁶, tačiau suagituoti komunistinės propagandos darbininkai ir valstiečiai rėmė naująją Liaudies vyriausybę. LDF (nuo 1934 m. pervadinta į Lietuvos krikščionių darbininkų sąjungą – LKDS) CK vadovybės dienoraštyje paskutiniai 1940 m. įrašai buvo tokie: 1940 m. birželio 15 d., „Į Kauną įvažiavo sovietų kariuomenė, kuri kaip drausminga ir mandagi paliko gražų įspūdį“; birželio 16 d., „Kauno visuo-

⁵¹ 1928 m. VSD darbuotojas, sekdamas LDF skyrių veiklą Žemaitijoje, pranešė: „Žemaitijoje pastebėta soc.[ial] demokratų ir valstiečių liaudininkų įtaka. Federantus (LDF narius, – A. S.) kurstoma per suvažiavimą apleisti savo vadus“ (1928 02 mėn. Kriminalinės policijos mėnesinė apžvalga, nr. 2, LCVA, f. 378, ap. 5, b. 1585, l. 12). Panašūs pranešimai 1928 m. buvo dažni.

⁵² 1927 11 mėn., Kriminalinės policijos santrauka, nr. 11, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 9809, l. 208 ir kt.

⁵³ Laikas suprasti, *Darbininkas*, 1920 02 08, nr. 10, p. 1.

⁵⁴ 1928 02 mėn. Kriminalinės policijos mėnesinė apžvalga, nr. 2, LCVA, f. 378, ap. 5, b. 1585, l. 12; *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 m.*, Vilnius, 1978, p. 180.

⁵⁵ Visuotinis Liet. Darbo federacijos skyrių atstovų suvažiavimas, *Darbininkas*, 1928 03 11, nr. 10, p. 2.

⁵⁶ A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 511.

menė stebėjo sovietų kariuomenės įžygiavimą į Kauną“; birželio 18 d., „Žmonių susiūdomavimas yra didelis naujais įvykiais. Pasitenkinę yra visi prezidento Justo Paleckio pasakytąja kalba“; birželio 19 d., „Dalyvauta iškilmingame politikinių minėjime“; birželio 22 d., „Darbininkų nuotaika pakilus“; birželio 23 d., „Dauguma darbininkų noriai (klausosi) žiūri rodomų nemokamai sovietų kareivių filmų“; birželio 24 d., „Buvo didžiulis komunistinio pobūdžio mitingas ir darbininkų milžiniška eiseną. Visa praėjo triukšmingai. Tik labai mažai dainavo lietuviškų dainų“; birželio 29 d., „Sąjungoje paskelbta sąjungos likvidavimas...“⁵⁷

LDF narių ir rėmėjų nepastovumas ir greitai kintančios simpatijos tarpukariu iš dalies lėmė LDF vadovybės analogiškai besikeičiančius veiklos prioritetus. Jau 1928 m. LDF, tapusi nereikalinga A. Smetonai ir A. Voldemarui, tų pačių metų pabaigoje dar kartą pakeitė savo poziciją ir 1929 m. pradžioje oficialiai pasitraukė į opoziciją. Šįkart ne krikščionims demokratams, o tautininkams⁵⁸. Parengtame LDF vadovybės aplinkraštyje buvo mėginta paaiškinti, kodėl staiga organizacija atsisakė remti vyriausybę. Kaip pirmoji ir svarbiausia priežastis buvo nurodyta, kad naujoji valdžia nedaranti reformų rinkimų į „tautos atstovybę“ srityje ir apskritai nešaukianti Seimo (nors dar prieš metus patys LDF lyderiai nepritarė, kad jis reikalingas), nereformuojanti ministrų kabineto „nepartingumo“ principu, nesistengianti bendradarbiauti su krikščioniškomis jėgomis kartu valdant valstybę ir net priešingai – persekiojanti katalikų kultūrinės, ekonomines organizacijas. O galiausiai apkaltino A. Voldemaro kabinetą nosisukus nuo „demokratybės principų“⁵⁹. Sparčiai besirutuliojančių politinių įvykių kontekste LDF vadovybė jau „nebeprisiminė“ 1928 m. suvažiavime rengtos LDF politinės programos projekto, jis buvo numarintas.

Pastarasis žingsnis įnešė painiavos ir įtampos į federaciją. Nemaža dalis LDF narių, kurie turėjo valstybinius postus ir nenorėjo jų prarasti, skatino LDF ir toliau likti vyriausybės rėmėja, t. y. paklusti tautininkams. Tarp jų buvo tuometinė LDF vyriausiojo sekretoriato narė M. Avietėnaitė. Kiti siekė vėl suartėti su krikščionimis demokratais. Dar 1927 m. neeiliniame LDF suvažiavime, kuriame ji atsiskyrė nuo LKDP bloko, valdybos nariai P. V. Raulinaitis ir P. Radzevičius kritikavo tokią LDF kryptį ragindami „visus žygius derinti su kitų katalikiškųjų grupių veikimu“⁶⁰. Vėliau LKDP šalininkas federacijoje buvo P. Jočys. Tačiau LDF vadovybė pasirinko trečiąjį kelią – LDF narius, tautininkų simpatikus pradėjo išbraukinėti iš federacijos

⁵⁷ Lietuvos krikščionių darbininkų sąjungos 1939–1940 m. dienoraštis, *MABRS*, f. 280–112, l. 87–89.

⁵⁸ Visuotinio D. Federacijos suvažiavimo rezoliucijų nuotrųpų santrauka, *Darbininkas*, 1929 03 17, nr. 10/11, p. 4.

⁵⁹ LDF vyriausiojo sekretoriato aplinkraštis skyrių įgaliotiniams, *LCVA*, f. 378, ap. 2, b. 10220, l. 109–114.

⁶⁰ Nepaprastas Liet. Darbo Federacijos suvažiavimas, *Židinys*, 1927, nr. 5/6, p. 433.

narių sąrašų⁶¹, tačiau kartu pasiskelbė, kad santykiuose su kitomis katalikiškoms partijomis laikysis savarankiškos linijos⁶². Dėl tokio sprendimo federacija smarkiai susilpnėjo. Ji neteko didelės dalies vadovaujančių narių. Vieni liko valstybės tarnybose, kiti, pasipikinę, kad LDF ir toliau ketina būti savarankiška, patys paliko federaciją. Tarp šių buvo ir vienas LDF steigėjų, seimų narys P. V. Raulinaitis, dar 1928 m. pareiškęs, kad „nenori turėti nieko bendra su Darbo federacija“⁶³.

Pasitraukimo į opoziciją ir vyriausybės darbų kritikos pasekmes federacija pajuto greitai ir skausmingai. A. Voldemaro spaudimu 1928 m. birželį vienas LDF vadovų A. Milčius buvo atleistas iš valstybės kontrolieriaus posto. Jam protestuojant, kad nepasitikėjimą galys pareikšti tik Seimas (jo tuo metu nebuvo), jis už „pasikėsinimą nuversti valdžią“ buvo suimtas. Tik sumokėjęs 10 000 litų paleistas už užstatą⁶⁴. Kitas LDF lyderis, advokatas J. Katilius dar gegužę „kaip pavojingas visuomenės rimčiai“ buvo išsiųstas 6 mėnesiams į Vilkaviškio apskritį ir laikytas prižiūrimas policijos. 1929 m. pavasarį už *Darbininke* išspausdintą vyriausybės veiklą pašiepiantį feljetoną, pavadintą „Auganistanas“, kurį kažkaip praleido cenzūra, LDF vyriausiojo sekretoriato pirmininkas K. Ambrozaitis buvo išsiųstas 6 mėnesiams į Varnių priverčiamojo darbo stovyklą, o laikraščio redaktorius P. Jočys – į provinciją⁶⁵. Po metų, 1930 m. vasarį, LDF lyderis „kaip pavojingas visuomenės rimčiai“ dar kartą išsiųstas 6 mėnesiams į Raseinių apskritį. Grįžęs iš tremties, po pusmečio vėl buvo suimtas už nelegalios demonstracijos surengimą P. Karvelio išlydėtuvių į tremtį progą⁶⁶. Beveik tuo pačiu metu kalėjo Jonas Valaitis ir P. Radzevičius. 1932 m. už vyriausybę šmeižiančių pareiškimų spausdinimą ir platinimą kelis kartus suimtas, tardytas ir teistas LDF aktyvistas Juozas Bernotas⁶⁷. Už tą pačią veiklą suimtas organizacijos dvasios vadas kun. Kazimieras Rankelė. Itin dažnas svečias policijoje buvo ir į LDF gretas po perversmo įstojęs P. Dovydaitis. Taigi už „priešvalstybinę agitaciją ir veikimą“ periodiškai buvo areštuojami ir baudžiami visi LDF lyderiai (kai kurie ne po vieną kartą). Tuo pačiu metu karo komendantai, neleidę rengti LDF skyrių susirinkimų, juos uždarinėjo „dėl neveiklumo“, darė kratas federacijos skyrių būstinėse, įvairiais būdais ribojo LDF veiklos

⁶¹ Dr. K. Ambrozaičio kalbos, pasakytos visuot. L.D. su-mą pradedant, santrauka, *Darbininkas*, 1929 03 17, nr. 10/11, p. 5.

⁶² Krikšč. Darbininkų suvažiavimas, *Rytas*, 1929 03 05, nr. 52, p. 1–2.

⁶³ Kronika, ten pat, 1928 02 23, nr. 44, p. 3.

⁶⁴ Dr. A. Milčiui – kariuomenės teismas, *Ūkininkas*, 1928 05 31, nr. 22, p. 1.

⁶⁵ J. Girnius, *Pranas Dovydaitis*, Chicago, 1975, p. 402.

⁶⁶ Kronika, *Rytas*, 1931 01 12, nr. 8, p. 1.

⁶⁷ Pasikalbėjimas su K. Ambrozaičiu dėl J. Bernoto suėmimo, *Darbininkas*, 1932 12 04, nr. 49, p. 1.

finansavimą⁶⁸. Valstybės saugumas netruko konstatuoti, kad jau 1929 m. vasarą „LDF visai susmuko“⁶⁹, beveik neliko žymesnių ar aktyviau veikiančių lyderių, finansiniai federacijos reikalai labai sudėtingi, pinigų neužteko net spaudos organui *Darbininkas* leisti. Dėl sunkios finansinės padėties 1931 m. LDF vadovybė buvo priversta parduoti federacijos nekilnojamąjį turtą⁷⁰. Vieninteliai LDF finansavimo šaltiniai buvo nereguliari ir menka Amerikos lietuvių katalikų organizacijų parama bei K. Ambrozaičio turimo naftos „biznio“ Klaipėdoje, kuris netrukus bankrutavo, lėšos⁷¹. Vykstant konfliktui su tautininkais per kelerius metus po perversmo beveik iširo ir LDF organizacinė struktūra. Pavyzdžiui, Alytaus apskrityje 1926 m. veikė 9 LDF skyriai, 1929 m. – 6, 1930 m. – 2, 1931 m. – nebeliko nė vieno⁷². Panaši padėtis buvo visoje Lietuvoje: 1928 m. Ukmergės apskrityje veikė tik 2 LDF skyriai, turėję 15 narių, Tauragės apskrityje – 5, Utenos apskrityje formaliai veikė 3 skyriai, Zarasų apskrityje – 1 ir pan.⁷³

Susipykus su tautininkais, paskubomis buvo mėginta LDF perorganizuoti perkeliant jos veiklą į jau egzistuojančias ir naujai besikuriančias profesines sąjungas. Jos turėjo pakeisti LDF skyrius. Veiklą buvo planuojama plėtoti Lietuvos mažažemių ir naujakurių sąjungoje, Lietuvos plentų, vieškelių ir žemės nusausinimo darbų sąjungoje, Lietuvos geležinkelių sąjungoje, Metalo darbininkų sąjungoje ir pan.⁷⁴ Šį sprendimą galima paaiškinti federacijos vadovybės noru toliau veikti nesitapatinant su Lietuvos darbo federacijos vardu, mat LDF asocijavosi su partiniu politiniu darbu, o tai buvo pagrindinė priežastis, dėl ko buvo ribojama jos veikla.

LDF vadovybė, mėgindama atsikratyti politinės partijos etiketės, ėmėsi dar ryžtingesnių veiksmų. 1932 m. suvažiavime federacija persiorganizavo „naujais metodais“, būtent atsisakė ne tik politinio, bet ir profesinio darbininkų reikalų atstovavimo bei pasiskelbė esanti tik kultūrinė darbininkų organizacija⁷⁵. Kita ver-

⁶⁸ 1929 04 27 VSD bendradarbio „Stasys“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 669, l. 29; *Kronika, Rytas*, 1928, nr. 122, p. 3; Žinutė, *Darbininkas*, 1931 02 21, nr. 8, p. 1 ir kt.

⁶⁹ 1929 09 19 VSD bendradarbio „Malinauskas V“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 669, l. 42.

⁷⁰ Kriminalinės policijos agentūros skyriaus vedėjo 1931 m. sausio politinių partijų veikimo santrauka, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 589, l. 61.

⁷¹ 1929 04 16 VSD bendradarbio „Zakorskis“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 669, l. 26; 1930 03 11 VSD bendradarbio „Kalnėnas“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 669, l. 70 ir kt.

⁷² VSP duomenys apie politinių organizacijų raidą Alytaus apskrityje, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 4363, l. 253.

⁷³ Kriminalinės policijos IV rajono politinių partijų bei organizacijų 1928 m. veikimo santrauka (rajono viršininko parengta 1928 12 31), *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 4071, l. 1, 4, 6; Kriminalinės policijos II rajono Politinių partijų ir organizacijų veikimo santrauka Nr. 1/3809, 1928 metais. Panevėžys, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 4071, l. 35 ir kt.

⁷⁴ *Darbo žmonių kalendorius 1928 metams*, Kaunas, 1928, p. 45.

⁷⁵ Lietuvos Darbo Federacijos 10-asis suvažiavimas, *Rytas*, 1932 03 14, nr. 48, p. 2.

tus, toks sprendimas buvo daugiau deklaratyvus pareiškimas ir eilinis mėginimas išvengti karo komendantų bei politinės policijos dėmesio. Juk nauji įstatai taip ir nebuvo įregistruoti, o LDF vadovybė ir toliau veikė politiniame opoziciniame pogrindyje, kurstė visuomenę nepaklusti valdžiai, aktyviai dalyvavo skleidžiant slaptas, dažniausiai paskalomis pagrįstas antivyriausybinės nuotaikas⁷⁶, o tiesiogine veikla, t. y. darbininkų kultūriniu švietimu, rūpinosi menkai⁷⁷. Federacijos paskelbimo kultūrine organizacija padariniai buvo dviprasmiški. Pirmiausia buvo viltasi, kad toks sprendimas apsaugos LDF nuo dar didesnio politinio persekiojimo, kita vertus, po šio suvažiavimo susiskaldymas LDF sustiprėjo. Dalis narių, vadovaujamų vieno LDF steigėjų, jos atstovo seimuose Andriaus Kardišausko, ir toliau neketino atsakyti politinės linijos⁷⁸. Nesutarimai tiek LDF viduje, tiek su krikščionimis demokratais, tiek su režimu didėjo, o tai tiesiogiai atsiliepė liūdnam LDF likimui.

LDF nusilpimą po 1926 m. perversmo lėmė išorinės ir vidinės priežastys. Pirmuoju atveju tai valdžios veiksmai, tiesiogiai varžę aktyvią veiklą. Antruoju – LDF vadovybės ir narių nesutarimai dėl federacijos statuso, dėl jos santykių su kitomis katalikų partijomis, katalikų organizacijomis. Blaškymasis tarp noro įtikti tautininkams ir kartu juos kritikuoti, noras tapti savarankiška krikščionių darbininkų partija ir nesugebėjimas galutinai atsiskirti nuo krikščionių demokratų, autoritarizmo rėmimas ir kartu A. Smetonos ir A. Voldemaro valdžios kritika dėl demokratijos principų laužymo Darbo federaciją išstūmė ne tik į politinio gyvenimo užribį, tačiau pavertė ir katalikiškos politinės srovės marginalė. Išėitęs iš šios keblios padėties LDF vadovybė mėgino ieškoti steigdama naujas krikščionių darbininkų organizacijas, pirmiausia – telkdama darbininkų jaunimą.

LDF skilimas: Lietuvos darbo jaunimo sąjunga (LDJS) ir konflikto katalikų politinėje srovėje stiprėjimas. Ketvirtąjį dešimtmečio pradžioje Darbo federaciją ištikus krizei reikėjo kokiais nors būdais prisivilioti naujų narių ir mėginti atgaivinti organizaciją. Viena iš galimybių buvo suburti jaunosios kartos aktyvistus. Tačiau LDF, kitaip nei kitos politinės partijos, neturėjo savų jaunimo organizacijų, kurios ugdytų federacijos būsimojus kadrus. Dėl to LDF vadovybės iniciatyva buvo pradėta agitacinė kampanija tarp pavasarininkų ir ateitininkų norint iš jų formuoti būsima-

⁷⁶ 1932 04 18 VSD bendradarbio „Lapas“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 517, l. 361; 1932 09 19 VSD bendradarbio „Lapas“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 517, l. 384.

⁷⁷ 1932 m. priimti nauji LDF įstatai taip ir nebuvo įregistruoti. LDF nevykdė beveik jokios veiklos, nes nuo 1932 m. iki reorganizacinio 1934 m. suvažiavimo dėl neveiklumo Kauno apskrityje buvo uždarytas 51 LDF skyrius. Kiti nepalaikė ryšių su centro valdyba. 1932–1934 m. buvo surengti tik 6 valdybos posėdžiai (4 iš jų tada, kai federacijai laikinai vadovavo P. Dovydaitis 1934 m.) (P. Dielininkaitis, Katalikų visuomenės skaudulių sanacija, *Rytas*, 1934 05 02, nr. 99, p. 3).

⁷⁸ 1932 03 17 VSD bendradarbio „Kelnius“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 669b, l. 182.

jį LDF aktyvą. Katalikų jaunimo „nepasidalinimas“ tapo akstinu iškilti į viešumą LDF ir katalikų politinių bei kultūrinių organizacijų lyderių konfliktui.

1932 m. pavasarį įvykęs LDF perorganizavimas į kultūrinę organizaciją turėjo slaptą tikslą. Visiems politiniams sluoksniams nuo dešiniųjų iki komunistų buvo aišku, kad tai tėra LDF vyriausiojo sekretoriato pirmininko K. Ambrozaičio ir jo šalininkų „manevras“ siekiant be kliūčių suorganizuoti sau palankų jaunimą bei turėti „disciplinuotą, jauną, energingą armiją“⁷⁹. Akivaizdu, kad jei LDF būtų deklaravusi politines pretenzijas, vargu ar politinis režimas jai būtų leidęs organizuoti kokią nors naują sąjungą. Tačiau šitaip apeinant valstybės administraciją K. Ambrozaičio iniciatyva 1932 m. kovo 4 d. buvo įsteigta Lietuvos darbo jaunimo sąjunga (LDJS)⁸⁰. Vadovaujantieji sąjungos asmenys buvo tie patys LDF aktyvesni veikėjai: K. Ambrozaitis, kun. K. Rankelė, Vaclovas Baniulis, J. Bernotas ir kiti. Iš pradžių niekas, išskyrus tiesioginius LDF konkurentus socialdemokratams, nekreipė dėmesio į šios naujos organizacijos kūrimą. Tačiau LDJS pradėjus aktyviai kritikuoti kitas katalikiškas organizacijas ir katalikų partijas už „pasyvumą“ bei gana sparčiai organizuojantis ir plečiantis⁸¹, ji sulaukė katalikų opozicijos. Neigiamą reakciją lėmė ne viena priežastis. Pirmiausia LDJS ne tik kad atsiskyrė priklausyti KVC, koordinavusiam visų katalikiškų organizacijų veiklą, tačiau ir nevengė viešai kaltinti katalikus „neveiklumu“. Antra, nesenos praeities įvykiai mėginant demonstruoti prielankumą tautininkams sukėlė įtarimų krikščionims demokratams, kad LDJS būsimi tautininkų finansuojama ir vykdys destruktinį darbą LKDP gretose. Trečia, jos propaguojami teiginiai pasižymėjo ryškium tautiniu bei socialiniu radikalizmu, o tai formaliai prieštaravo Katalikų Bažnyčios socialiniam mokymui. O svarbiausia, kad politinė katalikų srovė manė, jog LDF iniciatyva kuriamos įvairios organizacijos dar labiau skaldys „katalikų vienybę“ ir silpnins,

⁷⁹ Spaudos apžvalga, *Darbininkas*, 1932 04 16, nr. 16, p. 2; Žinios, *Balsas*, 1932 06 10, nr. 11, p. 194.

⁸⁰ 1932 03 04 įsteigta krikščionių darbininkų jaunimo organizacija buvo pavadinta Lietuvos miestų jaunimo sąjunga „Darbas“, tačiau pirmajame suvažiavime tų pačių metų gegužės 26 d. pervadinta į Lietuvos darbo jaunimo sąjungą.

⁸¹ Ketvirtąjį dešimtmečio pradžioje Valstybės saugumas beveik nefiksuodavo LDF ir kitų katalikų partijų susirinkimų ar ryškesnės veiklos. Įsikūrus LDJS, saugumas nuolat konstatuodavo, kad nauji sąjungos skyriai („draugovės“) steigiasi visoje Lietuvoje ir organizuoja susirinkimus, posėdžius, renginius. Nors tikslų duomenų apie LDJS skyrius rasti nepavyko, tačiau žinoma, kad Kaune jų veikė apie 15, taip pat veikė skyriai Marijampolėje, Vilkaviškyje, Šakiuose, Šiauliuose, Panevėžyje, Telšiuose, Kaišiadoryse ir kitur. Skyriai turėjo nuo 100 iki 400 narių. LDJS veiklą liudija ir šie faktai: pvz., Kauno apskrityje 1933 m. balandį LDJS surengė 10 susirinkimų, o kitos katalikų organizacijos – po 1. Gegužės mėnesį LDJS suorganizavo 11 susirinkimų, o kitos tik po kelis (Darbiečių veikimas, *Rytas*, 1933 12 16, nr. 286, p. 6; Kriminalinės policijos VI rajono 1933 metų kovo mėn. apžvalga, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 2825, l. 180, 209; 1933 11 20 valdininko J. Šabano raportas VSP viršininkui, *LCVA*, ten pat, l. 478–481 ir kt.).

menką, palyginti su kairiosiomis srovėmis, LKDP įtaką ir autoritetą tarp miestų darbininkijos.

K. Ambrozaitis sau palankų jaunimą mėgino organizuoti iš karto po perversmo, kai LDF dar buvo A. Smetonos ir A. Voldemaro vyriausybės politikos šalininkė. Reikalą kurti naują krikščionių darbininkų jaunimo organizaciją LDF vadovybė aiškino tuo, kad nei pavasarininkai, nei ateitininkai savo programose neturėjo socialinių idėjų ir apskritai neturėjo jokios socialinės veiklos tarp darbininkų praktikos. K. Ambrozaitis mėgo dažnai kartoti, kad krikščioniškose organizacijose dominavo kultūrinė bei religinė veikla, „teorija, o ne praktika“⁸². Laikas kurti krikščionių jaunimo darbininkų organizaciją buvo pasirinktas netinkamas. LDF, atsiskyrusi nuo bendro katalikų kamieno, natūralu, kelė šiems įtarimą, kad steigiant tokią sąjungą bus norima „skaldyti“ katalikiško jaunimo vienybę, t. y. atitraukti jį nuo veikusių organizacijų, pavaldžių krikščionims demokratams. Tad K. Ambrozaitis palaikymo nesulaukė. Dar 1926 m. pradžioje vykę LDF vadovybės pasitarimai su katalikiškais jaunimo organizacijomis šiuo klausimu sukėlė šių nepasitenkinimą, buvo kreiptasi net į KVC vadovybę „skundžiant“ federacijos „skaldomuosius“ veiksmus⁸³.

Nepasisekus šiam mėginimui, darbo federacija nutarė eiti kitu keliu – per studentus ateitininkus. Tų pačių metų pabaigoje buvo suformuotas veiklesnių studentų būrelis, kuris ilgainiui išaugo į universiteto „Activitas“ korporaciją, pasižymėjusią ryškia socialine praktine veikla. Tačiau katalikai jos taip pat nepalaikė, priešingai, ji dažnai buvo šmeižiama, esą į ją surinkti visi tautininkų šnipai ir provokatoriai. Jos ilgai nepriėmė ir į studentų ateitininkų sąjungą⁸⁴. Tik vėliau, užtarus P. Dovydaičiui, korporacija pradėjo savo veiklą. Nors ji neturėjo daug narių⁸⁵, tačiau gana aktyviai organizavo paskaitas socialinėmis temomis, darbo klausimais. Aktyvi veikla ir populiarus tuo metu Lietuvoje šūkio už „socialinį teisingumą“ akcentavimas, kuris tapo itin aktualus prasidėjus pasaulinei ekonominei krizei, pritraukė vis daugiau šalininkų.

Nuo pirmųjų veiklos dienų LDJS deklaravo būsianti kultūrinė, profesinė lietuvių krikščionių darbininkų organizacija, neturinti jokių politinių ambicijų. LDJS veikla buvo paremta „mirties vardan idėjos“, „kovos“ radikalia frazeologija, kurią gana tiksliai atspindėjo vienas propagandinis LDJS eilėraštas: „...Idėjai ir vadiui gyvybę prisiekiam – / Už laisvę, brolybę kovot amžinai, / Ties kritusiais bro-

⁸² K. Ambrozaitis, Iš darbiečių įsikūrimo ir veikimo istorijos, *Darbo Jaunimas. Darbiečių metraštis ir kalendorius 1936*, Kaunas, 1936, p. 4.

⁸³ 1926 02 10 KVC Reikalų vedėjo raštas LDF sekretoriatui, *LCVA*, f. 566, ap. 1, b. 64, l. 16.

⁸⁴ Ten pat, p. 8.

⁸⁵ 1930 m. korporacija turėjo tik 23 narius (Kriminalinės policijos Agentūros skyriaus vedėjo B. Vėžio 1930 m. spalio mėn. politinių partijų veikimo santrauka, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 589, l. 13).

liais nei verkt, nei liūdėti, / Bet kovą jų šventą kovoti toliau...“⁸⁶ Dažnai darbo jaunimo susirinkimuose buvo mėgstama kartoti, kad Lietuvai reikia „tyros sielos kovotojų. Kovotojų. Tylios krikščionybės nereikia, reikia drąsios ir kovojančios katalikybės.“⁸⁷ Viešojoje erdvėje LDJS skelbė „kovą“ ir socializmui, ir bolševizmui, ir kapitalistinei santvarkai, kurie esą „vieno siaubo galvos, kuriomis tas siaubas ryja, naikina žmogaus turtą, žmogaus vertę ir žmogaus laisvę.“⁸⁸ Darbo jaunimas užsibrėžė sugrąžinti „darbo šventumą“, visuomenės meilę darbui, įskiepyti požiūrį, kad „...teisę gyventi tik darbas suteikia, o kas gyvena be darbo, tas yra parazitas. Kas nedirba – tegul nevalgo, tegul ir negyvena.“⁸⁹ Neretai skambėjo šūkiai, kad jie, jaunoji darbo liaudies karta, perims vadovavimą į savo rankas ir „sugriaus senojo buržuazinio pasaulio stabus“⁹⁰. Šios organizacijos veiklos *credo* atspindėjo 1928 m. nesėkmingai mėginta priimti autoritarinio ar net totalitarinio atspalvio turinti LDF programa. 1933 m. viename programinių LDJS straipsnių K. Ambrozaitis rašė: „Būdami lietuvių tautos sūnūs, darbiečiai savo socialinę kultūrinę misiją ir kultūrinius tikslus neatskiriamai riša su tauta, su tautiškąja kultūra“⁹¹, toliau nurodydamas LDJS siekius jis dėstė: „Socijalinio kultūrinio sąjungos veikimo pagrindu ir tikslu yra lietuvis žmogus ir jo nelygstama vertė. Žmogaus vertės idėja yra padėta visos mūsų organizacijos pagrindan. Sąjunga prasideda žmogum – nariu ir baigiasi žmogum – vadu. (...) Sąjungos vadas yra aukščiausia sąjungos viršūnė ir vyriausias idėjinio darbo vadas. (...) Sąjungos idėja niekam nedaro nei išimčių nei kompromisų. (...) Veikimo pagrindai yra neginčytini ir nebalsuoti.“⁹²

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje kelerius metus leistame LDJS spaudos organe neretai atsirasdavo vietos „reportažams“ iš fašistinės Italijos gyvenimo, buvo spausdinama ir komentuojama B. Musolini'o *Carta del Lavoro*, organizacijos vadovybė rengė viešas paskaitas darbininkams temomis „Lietuva lietuviams“, „Svetimšaliai ir svetimtaučiai Lietuvoje“, „Visų lietuvių vieningumas“, „Lietuvos žemė lietuviams“, „Gyventi – grumtis“, „Per kovą į pergalę“ ir pan.⁹³ Kaip būdinga politiniams radikalams, LDJS įsteigė smogiamuosius kovinius būrius, pavadintus „Saugais“. Jie „vado“ (juo save titulavo dar trečiajame dešimtmetyje „demokra-

⁸⁶ Tik darbiečiai..., *Darbo Jaunimas. Darbiečių metraštis ir kalendorius 1936*, Kaunas, 1936, p. 24.

⁸⁷ Lietuvos darbo jaunimo sąjungos I-asis suvažiavimas, *Darbininkas*, 1932 06 09, nr. 23, p. 2.

⁸⁸ K. Ambrozaitis, *Darbiečių kelias*, ten pat, 1933 12 30, nr. 48, p. 3.

⁸⁹ K. Ambrozaitis, *Darbo Jaunimo social-profesiniuose kursuose skaityta paskaita*, ten pat, 1933 03 12, nr. 10, p. 3–4.

⁹⁰ Jaunimas ir gyvenimas, ten pat, 1933 05 27, nr. 21, p. 1.

⁹¹ Dr. K. A. [K. Ambrozaitis], *Darbiečių kelias*, ten pat, 1933 12 30, nr. 48, p. 3.

⁹² Lietuvos Darbo Jaunimo S-gos sutvarkymas ir organizacinė praktika, *Darbo Jaunimas. Darbiečių metraštis ir kalendorius 1936*, Kaunas, 1936, p. 25–26.

⁹³ *Darbiečių programa draugovėse*, ten pat, 1936, p. 54.

tijos“ gynėju seimuose buvęs K. Ambrozaitis) nurodymu turėjo kovoti „už naują gyvenimą“, kuriame būtų įskiepyta „garbinga visuotina darbo idėja“ ir būtų „...nuplėšta kaukė idėjiniam ir praktiškam spekuliantui, kad velniop nueitų visos kliūtys, kurios užsiriogolino ant kelio lietuviui darbo žmogui į laisvę ir šviesesnį gyvenimą.“⁹⁴ LDJS, arba kaip jie save įvardindavo, tiesiog „darbiečiai“ savo veikloje privalėjo vadovautis 3 pagrindinėmis taisyklėmis: „1. Darbietis, kurio priešai nešmeižia ir nepuola, dar nedaug tenuveikė. 2. Darbietis, kurio priešai nešmeižia, yra priešams nepavojingas. 3. Priešų puolamas darbietis turi didžiulis.“⁹⁵

Tokių radikalių ir viską apimančių idėjų apie „naujos visuomenės kūrybą“, „dvasinį ir ekonominį atsinaujinimą“, „katalikišką dinamiškumą“, „kovą ir mirtį“ skelbimas buvo dažnas reiškinys ketvirtąjo dešimtmečio Europoje. Europos krikščionių (katalikų) organizacijos taip pat sekė laiko dvasia. Olandijoje veikė regioninį nacionalizmą propagavusios katalikų radikalų draugijos, Belgijoje ketvirtąjo dešimtmečio pradžioje staiga išpopuliarėjo Leno Degrelio radikalai *reksistai* ir pan. Vidurio Rytų Europos katalikiškame regione viena ryškiausių tokių pusiau smogiųjų katalikiškų organizacijų – *Rodobrana* – veikė slovakų katalikų partijos aplinkoje⁹⁶. Radikaliais savo šūkais LDJS nebuvo originalūs.

Kaip ir būdinga radikaliems judėjimams, LDJS neturėjo aiškiai suformuluotos veiklos programos. Kalbėdami apie socialinį teisingumą, apie svarbą gerinti darbininkų padėtį, LDJS neturėjo vienos veikimo programos, o tai lėmė, kad darbiečių šūkiai dažnai prieštaraudavo vieni kitiems. Vienur buvo propaguojamas luomų solidarumas, kitur skelbiami ultimatumai inteligentijai ir turtingiesiems⁹⁷. Vienur visus Lietuvos katalikus raginama būti vieningus, kitur – grasinama katalikiško proletariato dominavimu⁹⁸. LDJS, itin smarkiai kritikuodama socializmą, nevengdavo savęs įvardinti „krikščionimis socialistais“ ar net „krikščionimis komunistais“. Darbiečių spaudoje atsirasdavo vietos socializmo teoretikų citatoms, neretai buvo demonstruojamos simpatijos kairiesiems: „Socialistų šmeižti mums netenka, nes mes visai atvirai priimam

⁹⁴ K. Ambrozaitis, Iš darbiečių įsikūrimo ir veikimo istorijos, ten pat, p. 20–22.

⁹⁵ Ten pat, p. 22.

⁹⁶ 1923 m. šalia dvasininko A. Hlinkos katalikų Liaudies partijos įkurtos organizacijos šūkiai buvo labai panašūs į lietuvių darbiečių „kovos“ idėjas. Ketvirtajame dešimtmetyje organizacija persivadino „Hlinkos apsauga“ ir tapo italų „juodmarškinė“ prototipu. Esminis skirtumas buvo katalikybės ir jos svarbos gyvenime aukštėjimas. Po Miuncheno įvykių 1938 m. ši katalikų slovakų jaunimo organizacija buvo vienas pagrindinių nacių įrankių Slovakijoje. Plačiau žr.: Y. Jelinek, Storm-troopers in Slovakia: The Rodobrana and the Hlinka Guard, *Journal of Contemporary History*, 1971, vol. 6, no. 3, p. 97–119.

⁹⁷ Veidas be kaukės, *Darbininkas*, 1933 03 18, nr. 11, p. 1.

⁹⁸ K. Ambrozaitis, Darbo Jaunimo social-profesiniuose kursuose skaityta paskaita, *Darbininkas*, 1933 03 12, nr. 10, p. 3–4.

šviesiasias socializmo idėjas ir daugelio idealistų socialistų tarpe turime savo širdingų rėmėjų ir mes jais džiaugiamės ir didžiuojamės.“⁹⁹ Įvairiuose susirinkimuose LDJS vadovybė ragino jaunąją katalikų kartą suartėti ir bendradarbiauti su darbininkais bei „...kurti taip vadinamą katalikišką komunizmą, kad juos / darbininkus / atitraukus nuo tikrų komunistų įtakos.“¹⁰⁰ Tokios revoliucinės ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios socialiniam mokymui nepriimtinos idėjos taip pat buvo perimtos iš Vakarų Europos krikščionių darbininkų organizacijų. Po pasaulinės ekonominės krizės Vakaruose išryškėjo krikščionių darbininkų doktrinos ir socialistinių idėjų suartėjimo procesas, kurį būtų galima pavadinti „religiniu socializmu“. Labiau industriškai išsivysčiusiose Vakarų Europos valstybėse krikščionys darbininkai ketvirtajame dešimtmetyje pradėjo pripažinti socialistinio planavimo, nuosavybės padalijimo idėjų svarbą. Savo ruožtu socialistai, matydami komunizmo žiaurumus Sovietų Sąjungoje, jau ne taip karštai propagavo klasių kovos, proletariato diktatūros principus, pradėjo akcentuoti ir gerbti individo asmenybiškumą¹⁰¹.

LDJS tokias revoliucines Katalikų bažnyčiai idėjas mėgino derinti ir su nacionalizmu. Šis faktas kėlė dar didesnę įtampą katalikų srovėje. Tuo metu, kai Lietuvoje virė kova tarp dviejų principinių nuostatų – „Dievui ir Tėvynei“ ar „Tėvynei ir Dievui“, – K. Ambrozaitis pabrėždavo, kad LDJS esanti ir būsianti „tautiškai krikščioniška organizacija“, žadėjo, kad LDJS pastangomis darbo jaunimas dirbs „tautinį valstybinį darbą“¹⁰². Prielankumą tautininkams kurstė ir faktas, kad 1935 m. LDJS suvažiavime buvo priimtas nutarimas kurti naują „tautinio pobūdžio“ suaugusių vyrų organizaciją LDJS idėjiniais pagrindais. Jei ne Suvalkijos ūkininkų streikai, matyt, nutarimas būtų buvęs įgyvendintas, nes K. Ambrozaitis buvo pradėjęs kurti tokios organizacijos programą, buvo sugalvotas ir pavadinimas – *Tautinė Socialistinė Krikščionių Darbininkų Sąjunga*¹⁰³, o pavadinime buvo akcentuojama tuo metu tarp dešiniųjų Europos radikalų išpopuliarėjusi frazė „tautinis socializmas“ arba „nacionalsocializmas“.

Radikali socialistiška ir nacionalistiška LDJS nuostata kėlė sunkumų ir pačiai sąjungai, nes į jos gretas pritraukė daug ideologiškai neaiškaus „elemento“, komunistų. Nors komunizmas buvo aršiausias LDF ir LDJS priešas, tačiau LKP, vykdydama Kominterno VII kongreso nutarimus, privalėjo infiltruoti į krikščionių (ir

⁹⁹ Ką jie mato ir kas mes esame, *Darbo Jaunimas*, 1935 09 15, nr. 7, p. 4.

¹⁰⁰ 1933 04 06 VSD bendradarbio „Kirlys“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 669, l. 271.

¹⁰¹ M. Fogarty, *Christian Democracy in Western Europe 1820–1953*, London, 1957, p. 218.

¹⁰² 1933 11 20 valdininko J. Šabano raportas VSP viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 2825, l. 474–475.

¹⁰³ Ar bus įsteigta nauja darbininkų organizacija, *Darbo Jaunimas*, 1935 09 15, nr. 7, p. 4.

ne tik) darbininkų judėjimą ir dirbti ardomąjį darbą iš vidaus. Situacijos rimtumą ir komunistų veikimo mastą liudija faktas, kad darbo jaunimo susirinkimuose LDJS vadovybė nuolat perspėdavo apie komunistinį pavojų, net duodavo specialias „instrukcijas“, kaip atskirti „bakterijas komunistus“ ir šalinti iš sąjungos gretų¹⁰⁴. Spaudoje skelbdavo ir įspėdavo apie savavališką nelegalių LDJS skyrių steigimąsi¹⁰⁵. Tuo pagrindu buvo uždarytas ar suspenduotas ne vienas LDJS skyrius, o už komunizmo propagavimą išmestas ne vienas skyrių vadovas¹⁰⁶. Geriausiai sudėtingą LDJS padėtį šiuo atžvilgiu iliustruoja faktas, kad vienas pagrindinių ir aktyviausių LDJS veikėjų, itin spalvingos biografijos centro valdybos narys J. Bernotas, praeityje buvęs aktyvus komunistų veikėjas, vėliau tapo kataliku, vienu karščiausių KAK akcijos lyderių¹⁰⁷.

Kad ir kaip būtų keista, vis dėlto nors ir turinti sunkumų dėl komunistų veiklos, LDJS ilgą laiką nesulaukė didesnio dėmesio ir kliūčių iš valstybės saugumo struktūrų. Tik 1936 m. pabaigoje, VSD kilus įtarimų dėl „nepalankaus LDJS veikimo dabartiniam režimui“, buvo pradėta rinkti medžiaga apie sąjungos narių veiklą, viešus pasisakymus, nuotaikas¹⁰⁸. Paradoksas, tačiau didžiausią įtampą kėlė santykiai su katalikų politiniais vadais ir katalikiškoms organizacijomis. Pabrėžtina, kad ne LDJS radikalizmas buvo pagrindinė konflikto priežastis, o „vado“ K. Ambrozaičio ambicijos. 1933 m. LDJS suvažiavime pritaikius autoritarizmo principą, t. y. sąjungos vadui K. Ambrozaičiui suteikus vienvaldžio lyderio įgaliojimus, remti LDJS atsisakė P. Dovydaitis – vienintelis dėl savo autoriteto sugebėjęs švelninti konfliktą su katalikais. Po jo pasitraukimo nesutarimai iškilo į viešumą su visomis detalėmis. Įvairiuose susirinkimuose, suvažiavimuose, polemizuodamos spaudoje abi šalys žarstėsi kaltinimais: LDJS vadovybė krikščionis demokratų, katalikų visuomenininkus (P. Kuraitį, P. Dielininkaitį), studentus ateitininkus ir KVC veiklą ne kartą prilygino „komunistams“ ir jų veiksams, kaltino, kad jų apsnūdimas pastūmėjo daugiau darbininkų į ateizmą nei socialistai¹⁰⁹. Kita šalis į tai atsakė kaltinimais dėl katalikų visuomenės skaldymo, prielankumo tautininkams, Darbo federacijos sužlugdymo, K. Ambrozaičio finansinių aferų, o LDJS įsteigimą įver-

¹⁰⁴ Priešų veikimas mūsų sąjungoj ir mūsų uždaviniai, *Darbo Jaunimas. Darbiečių metraštis ir kalendorius 1936*, Kaunas, 1936, p. 45–51.

¹⁰⁵ Visam Lietuvos Darbo Jaunimui, *Darbininkas*, 1933 02 24, nr. 8, p. 2.

¹⁰⁶ 1933 11 20 valdininko J. Šabano raportas VSP viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 2825, l. 478–481; 1937 02 07 VSD bendradarbio „Gilutis“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 262 ir kt.

¹⁰⁷ Pasikalbėjimas su K. Ambrozaičiu, *Darbininkas*, 1932, nr. 49, p. 1.

¹⁰⁸ 1936 12 10 VSD biuletėnis Nr. 272, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 88a, t. 2, l. 413.

¹⁰⁹ K. Rankelė, Nelok, nevok, nežiopsok, *Darbininkas*, 1933, nr. 40, p. 1; J. Bernotas, Kova prieš darbo jaunimą Lietuvoje, *Darbo Jaunimas. Darbiečių metraštis ir kalendorius*, Kaunas, 1936, p. 55–63 ir kt.

tino kaip K. Ambrozaičio „smogiamąsias dalis“¹¹⁰. Konfliktas truko iki pat LDJS uždarymo 1936 m. pabaigoje.

Ilgainiui nuo žodžių mūšio buvo pereita prie veiksmų. Po K. Ambrozaičio, J. Bernoto skambių pareiškimų, esą ateitininkai ir KVC veikia „komunistiniais metodais“, bei paskelbus juos didžiausiais LDJS priešais¹¹¹, katalikų vadovybė nusprendė žūtbut išmesti K. Ambrozaitį ir jo šalininkus iš LDJS, iš LDF, perimti iš jų spaudos organo *Darbininkas* leidimą ir apskritai nušalinti nuo vadovavimo katalikiškoms draugijoms. Nuo 1933 m. katalikų srovės puolimas buvo nukreiptas ne į LDJS ar LDF, bet į joms vadovavusius asmenis. Dominavo tie patys, anksčiau minėti kaltinimai, plėtojama aktyvi „antiambrozaitiška“ kampanija skyriuose davė rezultatų ir dalis LDJS skyrių atsisakė remti vadovus. Jų veikla buvo suspenduota, o skyrių valdybos pašalintos arba pačios pasitraukė iš sąjungos¹¹².

LDJS centro valdyba taip pat buvo pasiskirsčiusi į K. Ambrozaičio šalininkus ir priešininkus. Studentai ateitininkai, vadovaujami KVC vadų ir jaunųjų katalikų, jau 1933 m. pradžioje mėgino nuteikti kitus valdybos narius prieš K. Ambrozaitį, o nepavykus tai padaryti, patys buvo nušalinti. Panašiai mėginta „nuversti“ nepaklusnų sąjungos vadą ir jo šalininkus tų pačių metų lapkritį vykusiame LDJS suvažiavime. Čia proambrozaitiška vadovybei pradėjus šventiškai kalbėti apie reikšmingą darbo jaunimo indėlį į kovą prieš komunizmą, sveikinant ir cituojant prezidento A. Smetonos mintis apie patriotiškumą, besidžiaugiant LDJS skyrių gausėjimu, netikėtai revizijos komisijos pirmininkas studentas ateitininkas Ladyga sudrumstė šventinę nuotaiką apkaltindamas visą LDJS vadovybę neatsakingu buhalterinių sąjungos reikalų tvarkymu bei negražintomis skolomis. Taip pat priminė apie neteisėtus narių šalinimus iš LDJS skyrių ir jų veiklos varžymus. Jo kalbą nebaigus pranešimo pertraukė K. Ambrozaitis ir jam žodis nebebuvo suteiktas. Tada antiambrozaitiška nusiteikę nariai suvažiavimo posėdžio viduryje išėjo iš salės, o vėliau ir iš valdybos paaiškinę: „Jei jūs nenorit, kad studentai ateitininkai pas jus dirbtų, tai mes galim jau ryt neateiti. Jūs su pagieža žiūrīt į studentus ateitininkus.“¹¹³ K. Ambrozaičio šalininkai entuziastingai sutiko žinią apie ateitininkų pasitraukimą iš LDJS ir sąjungai būdingu stiliumi suvažiavimą baigė kun. K. Rankelės kreipimusi į K. Ambrozaitį: „Vade, vesk mus į darbą ir šviesesnę ateitį.“¹¹⁴

¹¹⁰ P. Dovydaitis, Paaiškėjo kas yra dr. K. Ambrozaitis, *Darbininkas*, 1934 05 26, nr. 21, p. 2; LKDS vicepirmininko P. Dielininkaičio pranešimas 1935 m. KVC konferencijoje, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 115.

¹¹¹ 1934 01 15 valdininko J. Šabano raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 2825, l. 10; J. Bernotas, Kova prieš darbo jaunimą Lietuvoje, *Darbo Jaunimas. Darbiečių metraš-tis ir kalendorius 1936*, Kaunas, 1936, p. 60–63.

¹¹² 1933 11 20 valdininko J. Šabano raportas VSP viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 2825, l. 477.

¹¹³ Ten pat, l. 480–483.

¹¹⁴ Ten pat.

Suvažiavime iškilus klausimui, ar pasitraukus ateitininkams nepablogės santykiai su Bažnyčios vadovybe, buvo prieita bendra išvada, esą tų simpatijų darbo jaunimui visai nereikia, nes LDJS savo veiklą remis „darbu ir jėga“¹¹⁵. Įtampa didėjo ir dėl kunigo K. Rankelės reiškiamų kaltinimų KVC vadovybei dėl „tūpčiojimo“, „lojimo“, „žiopsojimo“ ir pan.¹¹⁶ Po tokių išsišokimų katalikų vadovybė kelis kartus apskundė radikalųjį kunigą dvasinei vyresnybei, todėl kun. K. Rankelė 1934 m. pradžioje iš Kauno buvo išsiųstas dirbti pastoracinį darbą į Panevėžio apskritį¹¹⁷. Išleistuvių proga surengtame LDJS susirinkime K. Ambrozaitis priminė, kad du didžiausi sąjungos priešai – tai studentai ateitininkai ir komunistai bei paskelbė jiems „kovą“. Be to, įteikė kun. K. Rankelei ilgą medinę lazda su sidabrine lentele, kurioje buvo išgraviruoti žodžiai: „Idėjos šunims“¹¹⁸, mat lazda buvo skirta „blogiems“ katalikams „mušti“. Susirinkimą stebėjęs saugumo darbuotojas savo ataskaitoje taikliai konstatavo, kad santykiai tarp LDJS ir kitų katalikų organizacijų galutinai paio ir artimiausiu laiku neįmanomi jokie bendradarbiavimo ryšiai¹¹⁹. Iškėlus kun. K. Rankelę į provinciją, darbo jaunimo sąjungai nebebuvo paskirtas joks „dvasios vadas“, kokius turėjo visos katalikiškos organizacijos, mat dvasininkai pradėjo „boikotuoti“ šią nepaklusnią organizaciją. Atsakydama į tai LDJS vadovybė nutarė pasukti sąjungos vairą nekonfesinės darbininkų organizacijos keliu ir savo nariams suteikė „laisvas religinio veikimo sąlygas“¹²⁰. Tokiai radikaliai taktikai nepritarė ir vienintelis LDJS ir katalikų visuomenės taikintojas P. Dovydaitis, kuris dėl to buvo pašalintas iš LDJS garbės narių. Savo ruožtu universiteto studentai ateitininkai pašalino K. Ambrozaitį iš visų korporacijų garbės narių sąrašų¹²¹, o nuo 1934 m. vienintelė LDJS atrama universitete korporacija „Activitas“ taip pat atsiribojo nuo darbo jaunimo ir K. Ambrozaičio¹²².

Spaudžiama į kampą LDJS vadovybė neturėjo galimybių išlaikyti sąjungą gyvybingą. Izoliuota nuo katalikų paramos LDJS neturėjo palaikymo ir tarp tautininkų, nes tokia organizacija tautininkams nebuvo nei naudinga, nei reikalinga. Ilgainiui darbo jaunimo sąjungos skyrių veikla pradėjo silpnėti, o ir dauguma jos

¹¹⁵ Ten pat.

¹¹⁶ K. Rankelė, Nevok, Nelok, Nežiopsok, *Darbininkas*, 1933 12 28, nr. 40, p. 1.

¹¹⁷ 1934 01 15 valdininko J. Šabano raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 2825, l. 4–7.

¹¹⁸ V. Baniulis, Mes palydim, *Darbininkas*, 1934 01 20, nr. 3, p. 2.

¹¹⁹ 1934 01 15 valdininko J. Šabano raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 2825, l. 12.

¹²⁰ K. Ambrozaitis, Iš darbiečių įsikūrimo ir veikimo istorijos, *Darbo Jaunimas. Darbiečių metraštis ir kalendorius*, Kaunas, 1936, p. 14.

¹²¹ 1934 04 14 VSD bendradarbio „Stasys“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 669, l. 326.

¹²² K. Ambrozaitis, Iš darbiečių įsikūrimo ir veikimo istorijos, *Darbo Jaunimas. Darbiečių metraštis ir kalendorius*, Kaunas, 1936, p. 14.

atstovų ėmė kratytis K. Ambrozaičio vadovavimo. Katalikų srovės spaudimas, Suvalkijos ūkininkų streikas ir 1936 m. „Draugijų įstatymas“ didesnių perspektyvų LDJS veiklai nesuteikė. Tašką LDJS gyvavimui padėjo 1936 m. birželio 15 d. įvykiai: sąjungos narys Antanas Kranauskas nužudė lentpjūvės, kurioje jis dirbo, savininką, o po to pats nusižudė. A. Kranausko laidotuves komunistai išnaudojo daugiatūkstantinei antivalstybinei demonstracijai surengti. Kiek vėliau panašus incidentas įvyko su dar viena LDJS nare – B. Kurauskaite, kuri, kaip teigiama, vardan komunistinių idėjų net nusinuodijo. Tad Vidaus reikalų ministras Julius Čaplikas, remdamasis šiais motyvais bei pretekstu, kad į sąjungą plūsta vis daugiau „ideologiškai neaiškaus elemento“, 1936 m. gruodžio 23 d. ją panaikino¹²³.

Likęs „generolu be armijos“ K. Ambrozaitis dar mėgino stabdyti buvusių LDJS skyrių masišką perėjimą pas oponentus katalikus. Kėlė sąmyšį naujųjų skyrių steigiamuosiuose susirinkimuose¹²⁴. Tačiau jo pastangos buvo bevaisės. Nuo „vado“ nususuko ir ištikimiausi rėmėjai¹²⁵. Net pats didžiausias K. Ambrozaičio šalininkas, buvęs P. Dielininkaičio kritikas J. Bernotas nususuko nuo buvusio darbo jaunimo lyderio¹²⁶. Jo perėjimas į oponentų stovyklą galutinai sužlugdė visas K. Ambrozaičio dar turėtas viltis pakovoti su P. Dielininkaičiu, mat J. Bernotas, kadangi buvo LDJS centro valdybos narys, turėjo gana daug įvairios kompromituojamos ir slaptos medžiagos apie K. Ambrozaitį ir jo veiklą LDJS. Ne veltui P. Dielininkaitis, neklausydamas kitų LKDS narių neigiamų atsiliepimų apie J. Bernotą, jį priėmė į LKDS ir iš pradžių net teikė šiokią tokią materialinę paramą pragyventi. 1937 m. P. Dielininkaitis retkarčiais pasigirdavo gavęs nemažą pluoštą dokumentų, kurie padėtų galutinai „nužudyti“ K. Ambrozaitį¹²⁷.

Taip nelinksmi pasibaigusi Darbo jaunimo sąjungos istorija privertė K. Ambrozaitį pasitraukti iš visuomeninės veiklos akiračio. LDJS buvo viena pagrindinių priešasčių, dėl kurių 1934 m. buvo nušalinta darbo federacijos vadovybė, o pati organizacija pertvarkyta į krikščionių darbininkų sąjungą.

Konflikto kulminacija: LDF reorganizacijos klausimas. Priežastis, kodėl LDF vadovybė, nors ir griežtai kritikavo krikščionis demokratų ir katalikus visuomenininkus, sugebėjo palyginti ilgai išsilaikyti, sietina su P. Dovydaičio autoritetu. Seimų laikais jis priklausė LKDP, o į darbo federacijos gretas jis buvo įtrauktas tik 1927 m., būtent tada, kai nebuvo perrinktas ateitininkų vadu. Anot Juozo Girniaus, situacija

¹²³ Kodėl uždaryta Darbo Jaunimo S-ga, *Darbininkas*, 1937 01 10, nr. 1, p. 2.

¹²⁴ 1937 03 09 VSD agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 271.

¹²⁵ 1936 11 13 VSD bendradarbio „Sprindys“ agentūrinis pranešimas, ten pat, l. 209; 1936 10 14 VSD bendradarbio „Juodis“ agentūrinis pranešimas, ten pat, l. 202 ir kt.

¹²⁶ 1936 11 27 VSD bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, l. 221.

¹²⁷ 1937 01 12 VSD bendradarbio „Juodis“ agentūrinis pranešimas, ten pat, b. 669, l. 443.

susiklostė paradoksali, mat pagrindinis motyvas, dėl kurio jis nebuvo perrinktas į ateitininkų vadovybę, buvo baiminimasis jo draugystės su K. Ambrozaičiu. Kita vertus, netapęs ateitininkų vadovu, P. Dovydaitis liko apskritai be pareigų, o tai savaime jį pastūmėjo prie K. Ambrozaičio, kuris nurodė jam naują veiklos lauką – darbininkus¹²⁸. Savo ruožtu K. Ambrozaičio vadovaujama LDF, kuri 1927 m. nepasitraukė su kitomis katalikų partijomis į opoziciją, P. Dovydaitis buvo reikalingas kaip savotiškas „stabilumo garantas“; turėjęs tarpininkauti LDF bendraujant su LKDP, LŪS ir katalikų visuomene.

Nors po valstybės perversmo santykiai tarp LDF ir kitų katalikų lyderių buvo įtempti, tačiau P. Dovydaitis stengėsi juos švelninti – jo iniciatyva 1930 m. pavasarį įkurta darbo federacijos interesams universitete atstovavusi „Activitas“ korporacija, jis mėgino K. Ambrozaitį įtraukti į VDU Teologijos-Filosofijos fakultetą dėstytoju, pritarė radikaliai nacionalistinei LDF veikimo kryptčiai. Už tai P. Dovydaitis 1928 m., 1930 m. ir 1932 m. buvo išrinktas LDF vicepirmininku. Jis net labai entuziastingai sutiko mintį steigti LDJS, iš pradžių sąjunga jį rėmė ir buvo jos centro valdybos narys¹²⁹.

Tačiau asmeninės K. Ambrozaičio ambicijos, noras vadovauti, išlikti savarankiškam ir griežta katalikų srovės kritika nuteikė prieš jį asmeniškai, prieš darbo federaciją ir darbo jaunimo sąjungą daugumą organizuotų katalikų. 1934 m. neiškentęs K. Ambrozaičio išsišokimų, iš jo rėmėjų gretų pasitraukė ir P. Dovydaitis. Susidarė dvi tarpusavyje kovojančios katalikų stovyklos – vienos jų lyderiai buvo K. Ambrozaitis, kun. K. Rankelė ir V. Baniulis, kitai priklausė jaunosios kartos katalikų visuomenės veikėjas P. Dielininkaitis, P. Dovydaitis, LDF veikėjas J. Katilius, kurie turėjo katalikų visuomenės daugumos ir dvasininkų vadovybės paramą. Nors senieji LKDP vadai (kun. M. Krupavičius, L. Bistras ir kt.) neigiamai vertino LDF savarankiškumo siekius, tačiau K. Ambrozaičio atžvilgiu buvo gana santūrus. Valstiečiai liaudininkai K. Ambrozaitį kaltino perbėgėliškumu. Anot *Lietuvos žinių*, iš pradžių jis kovojo už „radikalųjį demokratizmą“; vėliau norėjo „palenkti visus savo valiai“, o paskutiniuoju metu kalbą apie „tautinę vienybę“¹³⁰. Tačiau įdomiausia, kad tautininkai apie K. Ambrozaitį ar jo vadovaujamas organizacijas neigiamai neatsiliepdavo, priešingai, kartais leisdavo jam išsakyti savo nuomonę valdžios oficioze *Lietuvos aidas*. Toks K. Ambrozaičio flirtas su tautininkais ir jo nenoras laikytis bendros katalikų srovės linijos labiausiai ir piktino katalikus. Ne tautinio ir socialinio radikalizmo idėjos, tačiau prielankumas tautininkams buvo pagrindinė konflikto priežastis. 1934 m. P. Dovydaitis viešai išliejo ilgus metus kauptą pyktį – jis įvardijo pagrindines K. Ambrozaičio „nuodėmes“. Anot buvusio bendražygio, K. Ambrozaitis visai numarino Darbo federaciją, jos spaudos organą įklampino į tūkstantines skolas, pats neva buvęs skolingas tūkstančius litų federacijai,

¹²⁸ J. Girnius, *Pranas Dovydaitis*, Chicago, 1975, p. 452.

¹²⁹ Ten pat, p. 456.

¹³⁰ Spaudos apžvalga, *Darbininkas*, 1935 03 02, nr. 9, p. 3.

P. Dovydaičio autoritetas katalikų visuomenėje gelbėjo darbo federaciją nuo galutinio jos žlugimo ketvirtą dešimtmečio pradžioje

darbo jaunimo sąjungą pavertė asmenine šmeižikiška organizacija, o svarbiausia, K. Ambrozaitis „ieškojo prieglaudos pas tautininkus“¹³¹.

Katalikai kūrė planus, kaip neutralizuoti K. Ambrozaičio išsišokimus. Pradžioje nesėkmingai mėginta pašalinti jį iš LDJS vadovybės, vėliau – skųsti dvasinei vyresnybei, o galiausiai nuspręsta „išsišokėlius“ pašalinti iš pačios LDF. 1933 m. pabaigoje ir 1934 m. pradžioje P. Dielininkaičio ir P. Dovydaičio iniciatyva buvo suorganizuoti keli slapti pasitarimai su katalikų vadovybe ir studentais ateitininkais. Buvo nutarta reorganizuoti LDF į Lietuvos krikščionių darbininkų sąjungą (LKDS), o K. Ambrozaitį apskritai nušalinti nuo katalikų organizacinės veiklos¹³². Laikas tam buvo parankus, nes netrukus turėjo įvykti metinis LDF skyrių atstovų suvažiavimas. Taigi P. Dielininkaitis, tuometinis ateitininkų sąjungos centro valdybos pirmininkas, pradėjo vykdyti plačią „antiambrozaitišką“ kampaniją tarp studentų. Ji davė rezultatų. Valstybės saugumas netrukus konstatavo, kad K. Ambrozaitis tarp katalikų

jaunimo beveik prarado populiarumą¹³³. Kaip tik tuo metu, 1934 m. vasarį, P. Dovydaičis perėmė bankrutuojantį *Darbininką*, šitaip iš K. Ambrozaičio stovyklos buvo atimta visuomenės informavimo tribūna. Pabrėžtina, kad P. Dovydaičiui tapus pagrindiniu leidėju, laikraščio puslapiuose atsirado J. Keliuočio, Stasio Ylos ir kitų katalikų inteligentų straipsnių, kurie formavo skaitytojų nuomonę apie būtinas LDF ir jos vadovybės permainas. Taip pat iš *Darbininko* puslapių išnyko karinga „mirti arba gyventi“ darbo jaunimo sąjungos frazeologija.

Suvažiavimui buvo pasirengta kruopščiai. Tad 1934 m. balandžio 15 d. LDF metinė konferencija vyko pagal P. Dielininkaičio ir P. Dovydaičio scenarijų. Nors suvažiavime buvo apie 300 dalyvių, tačiau tik apie 70 iš jų buvo tikrieji LDF nariai, kiti buvo „antiambrozaitiškai“ nusiteikę ateitininkai, taip pat pradėję abejoti K. Ambrozaičio autoritetu darbo jaunimo atstovai. Pats LDF pirmininkas K. Ambrozaitis dėl neaiškių priežasčių dar vasario mėnesį laikinai pirmininko pareigas buvo perleidęs P. Dovydaičiui, kuris nemažai nuveikė, kad tarp suvažiavimo dalyvių dominuotų jo ir P. Dielininkaičio šalininkai. Audringose kalbose vienas po kito kalbėjusieji kaltino K. Ambrozaitį, neva jis nesirūpinąs federacijos veikla, jos

¹³¹ P. Dovydaičis, Paaiškėjo kas yra dr. K. Ambrozaitis, *Darbininkas*, 1934 05 26, nr. 21, p. 2.

¹³² 1934 02 08 VSD agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 36.

¹³³ L. Krikšč. Darb. Sąj. Centro valdyba, *Darbininkas*, 1934 04 21, nr. 16, p. 1.

spaudos organu, „flirtuoja“ su tautininkais, skaldo katalikų visuomenę. Išrinktoje naujoje federacijos vadovybėje jam vietos neliko, o pati organizacija suvažiavime buvo pervadinta į Lietuvos krikščionių darbininkų sąjungą¹³⁴. Pagrindinė priežastis, kodėl buvo pakeistas pavadinimas, buvo noras atsisakyti bet kokių sąsajų su susikompromitavusiu LDF vardu. Parengtuose LKDS įstatuose ji turėjo būti kultūrinė–profesinė krikščionių darbininkų organizacija, nieko bendra neturinti su politine veikla. Į naująją valdybą buvo išrinkti: pirmininkas P. Dovydaitis, vicepirmininkas P. Dielininkaitis, išdininkas J. Katilius, sekretorius studentas ateitininkas Kazys Mockus. Vėliau į LKDS valdybą buvo renkamas ir A. Maceina¹³⁵.

Suvažiavimo metu K. Ambrozaičiui ir keliems jo šalininkams nebuvo leista ilgiau pasisakyti, tik pradėjusius kalbėti juos pertraukdavo priešiška nusiteikę suvažiavimo dalyviai. Pasipiktinęs, kad su juo buvo „susidorota“, K. Ambrozaitis taip lengvai pasiduoti neketino. Iš karto po suvažiavimo jis mėgino suburti savo artimiausius rėmėjus, kuriems nurodė neklausyti naujosios LKDS organizacijos vadų, nes esą tos organizacijos steigimas buvo „sufabrikuotas“, ir ragino visus, kurie nepaklūsta darbo jaunimo sąjungos drausmei, t. y. jam asmeniškai, „vyti velniop“¹³⁶. Dar po poros dienų vyriausybės oficioze *Lietuvos aidas* netikėtai pasirodė gana išsami informacija apie LDF–LKDS suvažiavimą ir neva neteisėtai įvykusius valdybos rinkimus, o kaip pagrindinė priežastis, kodėl iš valdybos buvo „išmestas“ K. Ambrozaitis, nurodyta darbo jaunimo sąjungos įsteigimas ir neva K. Ambrozaičio noras „atpalaiduoti“ darbininkus nuo „klebonų“ įtakos. Tai esą nepatikę KVC, todėl ir buvo susidorota su K. Ambrozaičiu¹³⁷. Keisčiausia, kad suvažiavimo dalyviai neišleido į susirinkimą nė vieno žurnalisto, tad naujajai LKDS vadovybei tapo aišku, kad šią informaciją *Lietuvos aidui* pateikė pasipiktinęs K. Ambrozaitis. Netrukus atsaką *Ryte* ir *Darbininke* paskelbė P. Dielininkaitis ir P. Dovydaitis. Jie teigė, kad K. Ambrozaitis esąs „KAK“iško tipo veikimo metodų čempionas“, ir piktinosi oficiozo užimta jo gynimo pozicija: „Kai taip kantri katalikų visuomenė ramiai ir ryžtingai valosi nuo avantiūristinę taktiką praktikuojančių elementų, tai *Lietuvos aidas* kaip tik visu smarkumu puola ypač ateitininkus, darydamas didvyriais ir kankiniais tuos asmenis, kurių skelbiami ir praktikuojami metodai kaip tik ir sudaro praeities katalikų visuomeninio veikimo nelemtus šešėlius.“¹³⁸ P. Dovydaitis dar pridūrė, kad būtinai reikėjo reorganizuoti LDF, nes ji ilgą laiką neveikė, merdėjo, buvo katalikų visuomenės „nepasitikėjimo šešėlyje“ ir, priekaištaudamas LDF vadovybei, nurodė, kad organizacija savo veiksmais „palengvino kai kam (tautininkams, – A. S.)

¹³⁴ 1934 04 16 VSP Kauno apygardos valdininko J. Šabano raportas, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 3474, l. 298.

¹³⁵ Ten pat.

¹³⁶ 1934 05 16 VSP bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 42.

¹³⁷ Nepaprastas įtempimas tarp ateitininkų ir darbiečių, *Lietuvos aidas*, 1934 04 17, nr. 86, p. 4; Darbo federantų dalis atskyla?, ten pat, 1934 04 19, nr. 88, p. 4.

¹³⁸ P. Dielininkaitis, Visuomeninio mūsų gyvenimo paradoksai, *Rytas*, 1934 04 20, nr. 89, p. 3.

įgyvendint principą *divide et impera* (skaldyk ir valdyk)“, o pačią darbo federaciją apibūdino kaip „žalio medžio apdžiuvusią šaką, kuri nors ir nebuvo nuo medžio kamieno atskirta, tačiau jai buvo aplūpinėta žievė ir dėl to ji džiūvusi.“¹³⁹

Išprovokavęs spaudoje polemiką K. Ambrozaitis, matyt, ilgainiui pradėjo gailėtis dėl tokio savo žingsnio, nes oponentai į tai atsakė visu smarkumu. Neilgai trukus *Ryte* buvo paskelbtas studentų ateitininkų viešas pareiškimas, kuriame K. Ambrozaitis buvo apkaltintas „diktatūros“ principo taikymu darbo jaunimo sąjungoje bei nepakantumu skirtingoms nuomonėms¹⁴⁰. Panaši polemika ir abiejų šalių kaltinimai spaudoje buvo skelbiami daugiau nei mėnesį. Pritrūkus argumentų kaltinimams, buvo iškeltos ir praeities „nuodėmės“. P. Dielininkaitis viename straipsnių apkaltino K. Ambrozaitį darbo federacijos finansų išieškojimu bei nurodė jį esant skolingą federacijai net 45 000 litų¹⁴¹. Tai patvirtino ir P. Dovydaitis bei J. Katičius¹⁴². Po tokių kaltinimų nuo žodžių mūšio spaudoje buvo pereita prie teismų proceso. Išižeidęs K. Ambrozaitis savo oponentus patraukė teisminėn atsakomybėn. Teismų maratonas truko beveik dvejus metus, kol galiausiai į viešumą iškilus nemažai kontroversiškų detalių apie abiejų šalių veiksmus, susijusius su LDF finansais¹⁴³, bylos abipusiu susitarimu 1936 m. vasarą buvo nutrauktos¹⁴⁴.

¹³⁹ P. Dovydaitis, Suvažiavimui praėjus, neaiškumams išsisklaidžius, *Darbininkas*, 1934 04 21, nr. 16, p. 1.

¹⁴⁰ Dėl darbo jaunimo ir studentų, *Rytas*, 1934 05 09, nr. 105, p. 5.

¹⁴¹ P. Dielininkaitis, Katalikų visuomenės skaudulių sanacija, *Rytas*, 1934 05 02, nr. 99, p. 3; ten pat, 1934 05 03, nr. 100, p. 5.

¹⁴² Žodžio aikštė. P. Dovydaičio viešas pareiškimas „Lietuvos aidui“, *Lietuvos aidas*, 1934 05 22, nr. 114, p. 4.

¹⁴³ Dar parlamentiniu periodu, valdžioje esant LKDP blokui, Darbo federacijai priklausanti bendrovė „Laidas“ buvo įgijusi teisę tikrinti ir pakuoti per Kybartų pasienio muitinę siunčiamas prekes. Verslas buvo pelningas, ir tai buvo vienas iš LDF dalyvavimo politikoje finansinių šaltinių. 1928 m. LDF tapus opozicine jėga tautininkams, A. Voldemaro iniciatyva šiam verslui „Laidas“ nebegavo leidimo. Valstybės kontrolei pradėjus tikrinti bendrovės finansus paaiškėjo, kad buvo slepiami mokesčiai, o gautas pelnas nebuvo deklaruojamas ir buvo laikomas K. Ambrozaičio, P. Jočio dispozicijoje. Pinigai buvo dingę. 1929 m. K. Ambrozaičiui kalint Varniuose, P. Dovydaitis, laikinai eidamas LDF pirmininko pareigas, privėlėjo padengti visus įsiskolinimus ir baudas, kurios siekė apie 30 000 litų. Skolos buvo apmokėtos 1931 m. pardavus dalį LDF nekilnojamojo turto. P. Dovydaičiui išpardavus LDF namus ir padengus skolas, Darbo federacijos kasoje dar buvo likę apie 35 000 litų. Tačiau grįžęs iš įkalinimo K. Ambrozaitis įkalbėjo P. Dovydaitį investuoti šiuos pinigus į jo kartu su prekybininku J. Kaplanu turimą naftos pergabenimo verslą Klaipėdos uoste. P. Dovydaitis sutiko ir pinigus K. Ambrozaičiui paskolino, tačiau sutarties dėl nežinomų priežasčių nepasirašė. K. Ambrozaitis paliko tik skolos raštelį. Neilgai trukus verslas bankrutavo, pinigai vėl dingo. 1934 m. K. Ambrozaičiui pradėjus konfliktuoti su katalikais, šis incidentas iškilo į viešumą. P. Dielininkaitis, P. Dovydaitis, J. Katičius kaltino K. Ambrozaitį LDF turto išieškojimu, pastarasis į tai atsikirsdavo, esą patys kaltintojai pradžioje gaudavę nemažas nedeklaruoto pelno sumas ir tylėję. O iškilus konfliktui dėl vadovavimo LDF, jie sunaikinę federacijos posėdžių protokolų originalus, iš kurių buvo matyti jų dalyvavimas versle, ir visą kaltę suvertę vienam K. Ambrozaičiui (J. Bernotas, Tūkstančiai litų, tūkstančiai katalikų, *Darbo jaunimas*, 1936, nr. 1, p. 8–13; J. Girnius, *Pranas Dovydaitis*, Chicago, 1975, p. 454–455).

¹⁴⁴ Kronika, *Rytas*, 1936 05 29, nr. 122, p. 7; Bylos ir susitaikymai, *Darbo jaunimas*, 1936, nr. 2–3, p. 17.

Tikėtina, kad konfliktas būtų trukęs ilgiau, jei taikintojo vaidmens nebūtų ėmęsis katalikų autoritetas kun. M. Krupavičius. Nors jis nesižavėjo K. Ambrozaičio siekiais veikti atskirai nuo katalikų srovės, tačiau stengėsi pristabdyti įsivakariavusių P. Dovydaičio ir P. Dielininkaičio atakas prieš K. Ambrozaitį. Kun. M. Krupavičius pokalbiuose abejojo, ar toks puolimas duos kokios nors naudos, greičiau priešingai, galutinai suskaldys katalikų jėgas, ir baiminosi: „Ambrozaitis turi smegenis ir plunksną, tai kai įpykdysite, pamatysite, kad teks gailėtis, nes jis gali atidengti visas paslaptis, kokios kada tai buvo katalikiškųjų organizacijų arba atskirų asmenų tarpe.“¹⁴⁵ Kun. M. Krupavičiaus pastangomis P. Dovydaitis ir K. Ambrozaitis 1936 m. pabaigoje susitaikė, tuo buvo ypač patenkinta katalikų visuomenė. Tačiau trintis tarp P. Dielininkaičio ir K. Ambrozaičio išliko. Nors kun. M. Krupavičius ragino P. Dielininkaitį viešai „reabilituoti“ savo oponentą ir grąžinti į LKDS veiklą, tačiau jis, palaikomas kitų jaunųjų katalikų, taikytis nenorėjo.

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje sukėlęs nemaža sumaištis, K. Ambrozaitis dešimtmečio pabaigoje buvo izoliuotas nuo katalikų visuomeninės veiklos. Būdamas neabejotinai žymiausiu LDF nariu, nuo 1934 m. K. Ambrozaitis neteko visų iki tol eitų pareigų katalikų organizacijose, o pats tapo nepageidaujamu asmeniu. Pavyzdžiui, 1935 m. pabaigoje įvykusiame slaptame LKDP, LŪS ir LDF–LKDS atstovų pasitarime, kuriame po ilgo laiko buvo nuspręsta vėl sujungti visas tris organizacijas į vieną centralizuotą partiją, turinčią bendrą, atnaujintą programą, K. Ambrozaitį pasitarimuose pakeitė A. Milčius ir J. Katilius¹⁴⁶. O jo įkurtos LDJS skyrių beveik visi nariai po uždarymo prisijungė atskiromis sekcijomis prie LKDS. Pati krikščionių darbininkų sąjunga, remiama KVC ir katalikų lyderių, pradėjo rodyti gyvybės ženklus, netgi plėstis. Oficialiai atsiribojusi nuo politinės veiklos (nors atsiradus galimybei būtų buvusi panaudota politiniais tikslais¹⁴⁷) netrukdoma plėtojo kultūrinę, šviečiamąją veiklą tarp darbininkų. 1937 m. Lietuvoje jau veikė LKDS 32 skyriai, 1940 m. – 60 skyrių, subūrusių daugiau kaip 8000 narių¹⁴⁸. Spaudos organas *Darbininkas*, nors turėjo skolų, buvo leidžiamas iki pat sovietų okupacijos. Išstūmus iš visų katalikiškų organizacijų K. Ambrozaitį, vidaus konfliktai, krikščionių darbininkų organizacijoje liovėsi.

Nenuosekli LDF santykių su krikščionimis demokratais taktika atskleidžia kelias katalikų politinės srovės problemas. Pirmiausia trečiojo dešimtmečio vi-

¹⁴⁵ 1934 05 24 VSD agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 46–47.

¹⁴⁶ 1935 10 07 VSD bendradarbio „Juozaitis“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 4233, l. 10.

¹⁴⁷ 1935 m. Lietuvoje pradėjus sklandyti kalboms apie naujo Seimo sušaukimą, krikščionių demokratų vadai planavo panaudoti LKDS priešrinkiminėje agitacijoje ir įtraukti sąjungą į planuojamą LKDP bloką (1935 10 05 VSP agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 111).

¹⁴⁸ Lietuvos Respublikos 1937 07 26 VRM administracijos departamento raštas Nr. 32877, *LCVA*, f. 404, ap. 2, b. 106, l. 32; LKDS centro valdybos pranešimas Vilniaus suvažiavime, *Darbininkas*, 1940 05 26, nr. 21, p. 2.

duryje pradėję ryškėti katalikų politinės srovės nesutarimai liudija, kad vieningo katalikiško bloko politika buvo problemiška ir trapi. Ši problema, būtent per visą tarpukarį skelbta „katalikiška vienybė“, kaip krikščionių demokratų stiprumo veiksnys, leidžia teigti, kad LKDP ir katalikai politikai dar nebuvo pasirengę politiniam pliuralizmui. Radikalus ir nesėkmingas LDF „išsišokimas“ ir mėginimas veikti savarankiškai krikščionių demokratų buvo smerkiamas ne todėl, kad LDF demonstravo radikalizmą ir skelbė autoritarines, neretai šovinistines idėjas, o todėl, kad skaldė katalikišką vienybę. Antroji, bendresnio pobūdžio problema kyla iš pirmosios. LDF konflikto su katalikų politine srove pavyzdys rodo, kad vien tik konfesiniu ir tautiniu pagrindu telkiamas politinis judėjimas efektyviai egzistuoti neturėjo galimybių. Kol LKDP blokas užėmė valdančias pozicijas Lietuvoje, LDF, remiama valstybės, sugebėjo tapti gausia organizacija. Tačiau tapusi opozicine jėga, ji per kelerius metus žlugo. A. Smetonos spaudimas politinei opozicijai nebuvo vienintelė žlugimo priežastis. LDF, siekdama būti skurdžiausių ir menkiausiai išsilavinusių sluoksnių materialinių interesų atstove, mėgindama „kalbėti jų kalba“, negalėjo tapti visaverte darbininkų interesams atstovaujančia organizacija, nes turėjo taikytis prie kitų, konservatyvesnių katalikų bloko narių.

Lietuvos ūkininkų sąjunga (LŪS) ir konservatizmo veiksnys katalikų politinėje srovėje

LŪS steigimasis ir jos ekonominis klestėjimas trečiajame dešimtmetyje. Dauguma 1918 m. Respublikos kūrėjų ir aktyviausių partinių to laikotarpio veikėjų buvo kilę iš valstietiškos socialinės aplinkos, todėl jiems buvo priimtinos krikščioniškosios demokratijos iniciatoriaus Leono XIII skelbtos mintys apie rūpinimąsi žemesniųjų sluoksnių socialiniais reikalais. Dėl daugiausia valstietiško Lietuvos visuomenės pobūdžio socialinių sluoksnių konfliktų derinimo problema pačioje partijoje, atrodytų, turėjo būti ne itin aktuali. Krikščionys demokratai skelbė, kad jų veiklos „dirva“ esanti „darbo žmonės – t. y. ūkininkai ir darbininkai, fizinio ir proto darbo žmonės.“¹⁴⁹ Tačiau pirmaisiais nepriklausomybės metais į „darbo žmonių“ kategoriją LKDP retorikoje dažniausiai buvo įtraukiami miesto ir kaimo darbininkai, dvaro kumečiai bei mažžemiai ir bežemiai valstiečiai. Turtingesnių valstiečių ir ūkininkų atstovams tokia krikščionių demokratų retorika kėlė abejonių dėl partijos skelbiamos „visų luomų solidarumo“ idėjos įgyvendinimo. 1921 m. LKDP metinėje konferencijoje partijos pirmininkas kun. M. Krupavičius mėgino išaiškinti partijos politikos „luominius“ prioritetus: „Ūkininkai dažnai kalba, kad mes tik

¹⁴⁹ M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas, 1928, p. 24.

darbininkus giname, apleisdami visai ūkininkus. Netiesa! Paprastai, kada yra daug darbų, dirbamas tas, kuris yra būtinausias. Kada mes stojom prie valstybinio vairo, opiausias klausimas buvo darbininkų klausimas. (...) darbininkai, tiek amžių slegiami ir siekę prie laisvės visokiomis priemonėmis, galų gale kumščiu prie jos ateina. Mes, norėdami, kad tas judėjimas nepakenktų mūsų krašto reikalams, ypatingos dėmesį atkreipėm į darbininkus. To reikalavo valstybės reikalas ir teisingumas.“¹⁵⁰

Tad toliau panagrinėsime krikščionių demokratų skelbiamo „visų luomų vienijimo“ ir jų politinio atstovavimo problemą bei vidinius konfliktus tarp ūkininkų ir darbininkų interesams užsibrėžusių atstovauti LŪS ir LDF.

Pirmieji LŪS skyriai įsikūrė 1918 m., tačiau oficialiai LŪS įsteigta pirmojo suvažiavimo metu – 1919 m. gruodžio 28–29 d. Pagrindinis tokios sąjungos, turėjusios burti lietuvius valstiečius ir ūkininkus į vieną organizaciją, tikslas – atstovauti ūkininkų reikalams ir įgyvendinti žemės ūkio kooperaciją¹⁵¹. Dar prieš steigiamąjį suvažiavimą gruodžio 20 d. Kauno apskrities viršininko kanceliarijoje įregistruotuose ir suvažiavime patvirtintuose sąjungos įstatuose, kaip ir LDF atveju, apie politinę veiklą nebuvo užsiminta. Tarp LŪS tikslų buvo numatyta: „1) Gerinti ūkinį, dorinį ir dvasinį ūkininkų padėjimą, remiantis krikščionybės dėsniais. 2) Kelti ūkininkų susipratimą ir jų luomo vertybės branginimą. 3) Palaikyti ir apsaugoti ūkio žemės nuosavybę.“¹⁵² Tarp kitų tikslų dominavo ekonominio pobūdžio reikalai gamybos, kreditavimo srityse. Pabrėžtina, kad net ir po rinkimų į Steigiamąjį Seimą, kuriuose LŪS turėjo atskirus nuo LKDP sąrašus ir sugebėjo turėti 18 atstovų, krikščionys demokratai Ūkininkų sąjungą ir toliau pristatinėjo kaip nepolitinę organizaciją. 1921 m. viename leidinių buvo rašoma: „L.[ietuvos] Ūk.[ininkų] Sąjunga – nepartinė, grynai profesinė ūkininkų organizacija...“¹⁵³ Tačiau kaip ir LDF atveju, krikščionių demokratų skelbiama retorika skyrėsi nuo realybės. Tarp LŪS steigėjų randame tą patį politiką kun. M. Krupavičių, prisidėjusį ir prie LKDP, ir prie LDF įkūrimo. Taip pat ten buvo pirmuoju LŪS pirmininku išrinktas nuosaikiojo LKDP sparno atstovas Valstybės Taryboje A. Stulginskis, jo rėmėjai broliai Vailokaičiai ir daugelis kitų krikščionių demokratų politikų. 1921 m. M. Römeris LŪS taip pat įvardijo kaip politinę partiją, telkiančią visus LKDP bloko „konservatorius“¹⁵⁴. Tad nors formaliai iki 1924 m. LŪS įstatų pataisų nebuvo numatyta jokia politinė veikla, nuo pat įsikūrimo ši sąjunga buvo panaudota kaip LKDP sparnas konservatyvesniam ūkininkų ir stambesnių valstiečių

¹⁵⁰ *Lietuvių krikščionių demokratų konferencija 1921 metų rugsėjo mėnesio 12–15 d.*, Kaunas, 1921, p. 18.

¹⁵¹ P. M-ys [F. Mikšys], *Lietuvos ūkininkų sąjunga 1919–1925 m.*, Kaunas, 1925, p. 10.

¹⁵² *Ūkininkų sąjungos įstatatai*, Marijampolė, 1920, p. 1.

¹⁵³ Lietuvos ūkininkų sąjunga, *Darbo žmonių kalendorius 1922 metams*, Kaunas, 1921, p. 157.

¹⁵⁴ M. Römer, *Litewskie stronnictwa polityczne*, Wilno, 1921, s. 89.

elektoratui telkti. LDF turėjo konkuruoti su kairiaisiais – valstiečiais liaudininkais, socialdemokratais ar komunistais dėl darbininkų ir bežemių, mažžemių balsų, o LŪS siekė perimti A. Smetonos pažangiečių (tautininkų) ir konservatyviosios Žemdirbių sąjungos elektoratą.

Įsikūrusi LŪS krikščionių demokratų politiniame bloke mėgino skelbti sąlygiškai nuosaikią poziciją socialinių reformų klausimais. Neretai jos lyderių mintys buvo artimesnės konservatyviajai Žemdirbių sąjungai ir A. Smetonos pažangiečiams nei radikalią retoriką vartojusiems krikščionims demokratams ir Darbo federacijai. Jau pirmojoje jungtinėje LKDP konferencijoje 1918 m. lapkritį būsimasis LŪS pirmininkas A. Stulginskis griežtai prieštaravo „rusiškųjų“ LKDP radikalizmui ir norui į partijos programą įtraukti paragrafus apie „priverstinį žemės nusavinimą“¹⁵⁵. Nors vėliau abiejų partijos sparnų nuostatos buvo suderintos ir jau 1919 m. buvo parengta bendra LKDP programa, tačiau konservatyvieji krikščionys demokratai su A. Stulginskiu priekyje susibūrė Ūkininkų sąjungos gretose ir neretai prieštaravo radikalų nuostatoms.

Antrojo dešimtmečio pabaigoje – trečiojo dešimtmečio pradžioje dominuojant LKDP radikalizmui ir neretai kartojant visuomenei, kad LKDP esanti „karesnė“ nei socialistai¹⁵⁶, LŪS atstovaujami stambesnieji ir vidutiniai ūkininkai krikščionių demokratų politinėje dienotvarkėje buvo tarsi palikti „likimo valiai“. Partijos lyderis kun. M. Krupavičius 1921 m. vienoje iš daugelio politinių brošiūrų rašė, kad LKDP daugiau dėmesio skirsianti ne ūkininkų, o darbininkų reikalams, nes, pirma, šie esą labiau „neteisingumo slegiami“, tarp jų pastebima daugiau „vargo ir skurdo“. Todėl, anot LKDP CK pirmininko, „krikščioniškoji meilė“, kuria savo veiklą remianti LKDP, įpareigojo partiją rūpintis būtent darbininkais. Antrąją priežastimi jis įvardijo bolševizmo grėsmę: „Darbininkuose bolševizmas sau ieškojosi pamato, jais norėjo remti ir savo tvarką, ar, teisingiau pasakius, netvarką Lietuvoj įvesti. Jie atbalsio daugiausia juose rasdavo, nes jiems daugiausia tekdavo neteisybės ir vargo patirti. Jų būvį gerinant turėjo išnykti ir bolševizmo pavojus.“¹⁵⁷

Vertinant šią LKDP nuostatą kyla klausimas: kodėl LŪS vadovybė, kuri nuo pat organizacijos veikimo pradžios nepritarė radikaliai LKDP taktikai, nemėgino veikti kaip savarankiškas politinis judėjimas? Mėginant atsakyti į šį klausimą galima daryti kelias prielaidas. Pirmiausia pamatinė besikuriančios Lietuvos Respublikos politinė kryptis buvo orientuota į „lietuviškai-katalikiškos darbo žmonių“ valstybės sukūrimą. Todėl katalikų dvasininkų, visuomenininkų ir politikų keltas

¹⁵⁵ A. Šmulskštys, I-oji Kr.-Dem. Partijos konferencija, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5, p. 138.

¹⁵⁶ Pirmeiviški plepalai, *Laisvė*, 1920 04 08, nr. 75, p. 1.

¹⁵⁷ M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas, 1921, p. 34–35.

šūkis „už visų katalikų vienybę“ varžė savarankišką LŪS egzistavimą. Tuo metu ne racionali ekonominė politika, tačiau tautiškumas, katalikiškumas ir „liaudiškumas“ turėjo būti pagrindiniai veiklos prioritetai. 1921 m. pirmajame lietuvių katalikų kongrese buvo priimta S. Šalkauskio politinė rezoliucija, akcentavusi „visų katalikų vieningo veikimo politikoje svarbą“¹⁵⁸. Tad katalikiškoji LŪS, kaip ir LDF, buvo „įpareigota“ neardyti katalikų politinės vienybės. Pasak to meto politinės sampratos, katalikų konfesinė ir politinė priklausomybė turėjo būti tapačios. O politinis katalikų pliuralizmas buvo vadinamas „katalikų interesų išdavyste“:

Antrasis veiksnys, dėl kurio LŪS negalėjo tapti savarankiška politine partija trečiajame dešimtmetyje, buvo daug pragmatiškesnis. Ūkininkų sąjungos lyderiai suprato, kad veikdama atskirai, ji netektų plataus katalikiškų organizacijų, jaunimo ir studentijos draugijų bei korporacijų, *Katalikų akcijos* ir didžiosios dalies LKDP veikiamų dvasininkų palaikymo. Neturint šio „užnugario“ ir laikantis gana nuosaikių pažiūrų socialinių reformų klausimais Ūkininkų sąjungos ateitis būtų buvusi miglota. Gyvas pavyzdys buvo konservatyvios Tautos pažangos partijos (nuo 1924 m. – Lietuvių tautininkų sąjunga) nesėkmės per seimų rinkimus. Trečioji priežastis galėtų būti ta, kad be katalikų organizacijų tinklo ir katalikų lyderių palaikymo LŪS vargu ar sugebėtų tapti masine organizacija. Sąjungininkės/ponentės Darbo federacijos (kaip vėliau paaiškės, taip pat ir Ūkininkų sąjungos) narių skaičiaus dinamika perša mintį, kad daugelis šių katalikiškų organizacijų narių priklausė joms daugiau ne dėl idėjinų įsitikinimų, o dėl materialinės naudos. Veikdama savarankiškai organizacija taptų silpnesnė ir nebūtų remiama tuometinės vyriausybės. Tai tiesiogiai atsilieptų jos finansinei padėčiai.

Šios priežastys, manytina, lėmė LŪS pasirinkimą būti krikščionių demokratų politinio bloko dalimi, nors LKDP ir LDF retorika konservatyvesniems Ūkininkų sąjungos nariams skambėjo gana grėsmingai ir bauginančiai. Jau 1918–1919 m. „rusiškieji“ kun. M. Krupavičiaus LKDP radikalai nuosaikiuosius Valstybės Tarybos LKDP frakcijos rėmėjus vadino „buržujais“ ir šalino iš partijos. Kun. M. Krupavičius 1920 m. džiaugėsi, kad po II partijos konferencijos–suvažiavimo

Krikščionių demokratų Lietuvoje lyderis 1917–1918 m. A. Stulginskis tapo Ūkininkų sąjungos steigimo iniciatoriumi ir ilgamečiu jos vadovu

¹⁵⁸ Politinė rezoliucija, St. Šalkauskio pateikta ir Pirmojo lietuvių katalikų kongreso priimta Kaune 1921 m. sausio 5 d., Stasys Šalkauskis, *Raštai*, Vilnius, 1996, t. V, p. 438.

1919 m. LKDP atsikratė tokių „buržujų“ ir galėjo pradėti visiškai atstovauti „darbo žmonėms“¹⁵⁹. Krikščionių demokratų *Laisvoji Lietuva*, 1919 m. sausį polemizuodama su V. Kapsuko bolševikais, rašė: „Buržuazija, žinoma turi būti išnaikinta. Prieš tai neturi nieko ir krikščionys demokratai. Ne tik neturi nieko, bet yra buržuazijos panaikinimo karščiausi šalininkai.“¹⁶⁰ Po metų LKDP oficioze *Laisvė* buvo piktinamasi ir atremiami socialistų liaudininkų metami „kaltinimai“, kad krikščionys demokratai esanti „dešinioji“ partija, taip pat buvo rašoma: „Apie dešinumą nėra ką daug kalbėti. Antroji valstybės konferencija aiškiai parodė, kad krikščionys demokratai daugely klausimų buvo kairiau nusistatę už socialistus.“¹⁶¹ Akivaizdu, kad stambesnius ūkininkus ir konservatyvesnius valstiečius pasiryžusiai vienyti Ūkininkų sąjungai tokia krikščionių demokratų retorika kėlė nesaugumo jausmą. Todėl LŪS atskilimas nuo krikščionių demokratų tebuvo aplinkybių ir laiko klausimas. Tokį LŪS likimą jau 1921 m. prognozavo ir M. Römeris¹⁶².

Kita vertus, šalia radikalių LKDP teiginių apie „kapitalizmo naikinimą“, „buržujų persekiojimą“ ir „dvarininkų turto konfiskavimą“ buvo pabrėžiama, kad krikščionys demokratai smerkia visas „klasines“ partijas dėl jų „destrukcinio veikimo“ ir keliamo pavojaus nepriklausomybei. LKDP lyderiai rašė, kad partija „stovinti už luomų bendradarbiavimą“¹⁶³. Atrodytų, kad 1919 m. įsteigę atskiras organizacijas darbininkams ir ūkininkams, kaip tik turėjo skatinti darbininkų ir ūkininkų interesų atskirumą bei didinti jų tarpusavio įtampą. Tikriausiai LKDP nuo tokių veiksmų išgelbėjo Lietuvoje dominuojanti smulkiųjų valstiečių socialinė sankloda ir tai, kad Lietuvoje buvo mažai stambesnių žemvaldžių lietuvių. O „ūkininkų“ sąvoka apėmė daugiausia stambesnius valstiečius. Be to, vadinamieji „darbininkai“ ir „ūkininkai“ buvo gana menkai politiškai sąmoningi, todėl Darbo federacijos ir Ūkininkų sąjungos vadovaujantieji asmenys nebuvo tik darbininkų ar ūkininkų atstovai. Štai, pavyzdžiui, Steigiamajame Seime iš LŪS 18 atstovų pagal rinkimų metu turėtą profesiją tik 3 buvo ūkininkai. Kiti buvo bankininkai, gydytojai, valdininkai, veterinarai ir net diplomatai. Atitinkamai LDF frakcijoje Steigiamajame Seime iš 21 atstovo (kartu su pasikeitusiai Seimo nariais) tik 4 buvo darbininkai, 3 amatininkai, 1 valstietis. Kiti buvo visuomenės veikėjai, valdininkai, gydytojai, teisininkai, mokytojai, prekybininkai¹⁶⁴. Todėl, vertinant seimų rinkimų rezultatus aiškėja, kad krikščionims

¹⁵⁹ Iš L. Krikščionių demokratų partijos darbų 1919–1920 m., *Darbo žmonių kalendorius 1920 m.*, Miunchenas, 1921, p. 19.

¹⁶⁰ [Vedamasis], *Laisvoji Lietuva*, 1919 01 21, nr. 7, p. 1.

¹⁶¹ Pirmeiviški plepalai, *Laisvė*, 1920 04 08, nr. 75, p. 1.

¹⁶² M. Römer, *Litewskie stronnictwa polityczne*, Wilno, 1921, S. 79.

¹⁶³ M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas, 1921, p. 21, 34.

¹⁶⁴ Statistika pateikta remiantis kn. *Lietuvos Steigiamojo Seimo (1920–1922 metų) narių biografinis žodynas*, t. 2, Vilnius, 2006.

demokratams sekėsi įgyti ir dalies darbininkų, ir ūkininkų palankumą. Be to, seimuose buvę darbininkų ir ūkininkų partijų atstovai nebuvo darbininkų ar ūkininkų „klasiniai“ atstovai, todėl lengviau pakluso bendrajai LKDP politikai.

Savo gretose telkdama ne tik ūkininkus, bet ir inteligentus, kariškius ar net dvasininkus bei priklausydama bendram katalikų partijų blokui, LŪS trečiajame dešimtmetyje turėjo palankesnes galimybes sparčiai gausinti savo gretas. 1919 m. organizacija turėjo tik 15 skyrių, 1921 m. – jau 100, 1923 m. pradžioje – 192, 1923 m. pabaigoje – 260, 1924 m. – 324, o 1926 m. – net 423¹⁶⁵. Per rinkimus į seimus surinkdavo daugiaž vienodą rinkėjų balsų procentą. Per rinkimus į I Seimą LŪS atiteko 12 % balsų ir 12 mandatų iš 78. II Seime surinko 17 % ir gavo 14 mandatų iš 78, o katalikų partijoms nesėkmingai susiklosčiusiuose rinkimuose į III Seimą LŪS atiteko 11 % balsų su 11 mandatų iš 85, be to, palyginti su Darbo federacija, ji patyrė mažesnius nuostolius. Trečiajame dešimtmetyje būdama ekonominio pobūdžio politiniu judėjimu, LŪS įgijo nemažą provincijos visuomenės pasitikėjimą ir gana sėkmingai dalyvavo rinkimuose į savivaldybes. Pavyzdžiui, 1924 m. savivaldybių rinkimuose organizacija visoje Lietuvoje sugebėjo įtvirtinti net 665 atstovus, tai buvo didžiausias atstovų skaičius iš politinių partijų keltų kandidatų. Tiesa, tų pačių metų rinkimuose 661 vietą Lietuvos savivaldybėse laimėjo valstiečiai liaudininkai. LŪS politinė partnerė ir konkurentė LKDP bloke Darbo federacija gavo 244 mandatus¹⁶⁶.

Šie skaičiai liudija, kad trečiojo dešimtmečio vidurys buvo LŪS „aukso amžius“. Augo jos narių skaičius, ji darė įtaką savivaldybėse ir seimuose, o svarbiausia – klestėjo finansiškai, nes įstatuose ir viešojoje retorikoje LŪS buvo laikoma ekonomine, žemės ūkio kooperaciją turinčia skatinti organizacija. Kita vertus, ji buvo ir politinis katalikiško profilio judėjimas. Neaiškiai apibrėžtas LŪS statusas buvo ir sėkmės trečiajame dešimtmetyje, ir krizės bei žlugimo ketvirtojo dešimtmečio pradžioje priežastis.

Ūkinė ir ekonominė LŪS veikla siejosi su kooperatinio judėjimo Lietuvoje plėtra. LŪS buvo suskirstyta į atskirus padalinius – žemės ūkio kultūros, prekybos, pienininkystės, gyvulininkystės ir kitus skyrius. Buvo įsteigusi vadinamąjį „Centralinį ūkininkų banką“, kuris jungė provincijos bankus bei kredito įstaigas. Pastarosios vertėsi paskolų ūkininkams teikimu, indėlių laikymu, tarpininkavimu perkant ir parduodant žemės ūkio produktus ir pan. Steigdama specialias akcines bendroves LŪS siekė kontroliuoti Lietuvos žemės ūkio gamybą ir eksportą. Tad buvo įkurtos „Maisto“, „Lietuvos cukraus“ ir panašios įmonės. LŪS mėgino kontroliuoti pagrindines žemės ūkio gamybos šakas: steigė linų apdirbimo, javų valymo punktus, ypač propagavo gyvulininkystę ir pieno ūkį. Supirktą produkciją eksportuodavo į užsienį

¹⁶⁵ P. M-ys [F. Mikšys], *Lietuvos ūkininkų sąjunga 1919–1925 m.*, Kaunas, 1925; Ūkininkų sąjunga, *LE*, t. 32, Boston, 1965, p. 143.

¹⁶⁶ P. M-ys [F. Mikšys], *Lietuvos ūkininkų sąjunga 1919–1925 m.*, Kaunas, 1925, p. 50.

per brolių Vailokaičių valdomas bendrovės¹⁶⁷. Ši LŪS veikla trečiajame dešimtmetyje klestėjo, nes bendrovės, kurioms darė įtaką sąjunga, buvo proteguojamos dominuojančių krikščionių demokratų vyriausybių, naudojosi mokestinėmis lengvatomis, gaudavo valstybinių paskolų ir negražintinų pašalpų ūkinei veiklai, taip pat su vyriausybės garantijomis lengviau gaudavo kreditų užsienyje.

Iš esmės LŪS pagrindinis veiklos tikslas buvo perimti Lietuvos kooperacijos judėjimą į savo rankas. Todėl šalies žemės ūkio kooperacijos judėjime įsivyravo paralelizmas. Kooperacija skaidėsi į dvi dalis – katalikišką, vadovojamą LŪS, ir vadinamąją „kairiąją“ (vėliau tautininkišką), kurioje buvo įsigalėję liaudininkai, socialdemokratai, tautininkai. LŪS prižiūrimi veikė keli atskiri centrai – Centralinis ūkininkų bankas (CŪB), Lietuvos kooperatyvų centras (LKC), į kurį įėjo visos šios krypties vartotojų kooperacijos bendrovės, Lietuvos ūkininkų kooperatyvų sąjunga (LŪKS) ir Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjunga „Pienosąjunga“.

LŪS sėkmės priežastis trečiajame dešimtmetyje buvo ta, kad nors organizacija vykdė politinę veiklą, t. y. dalyvavo parlamentiniame darbe bei vyriausybėse, valdantieji krikščionys demokratai ją traktavo ne kaip politinę, o kaip kooperatinę organizaciją. Dėl to ji ne tik lengvai gaudavo finansavimą iš valstybės biudžeto, bet ir naudojosi kooperatyvams taikomomis mokestinėmis lengvatomis, t. y. nemokėjo procentinio pelno mokesčio. Krikščionių demokratų koalicijos su valstiečiais liaudininkais ir LKDP vienvaldystės laikotarpiu nuo 1923 m. iki 1926 m. vasaros LŪS iš Žemės ūkio ministerijos buvo gavusi daugiau kaip 340 000 litų paskolų, pašalpų ir avansinių išmokų. 1926 m. pabaigoje nustačius, kad dalis skirtų pinigų buvo išleista „ne pagal paskirtį“, t. y. ne ūkinei, bet politinei veiklai, LŪS iš viso valstybei liko skolinga daugiau nei 500 000 litų¹⁶⁸. Šiuo laikotarpiu valstybės biudžeto pinigų „įsisavinimas“ dažniausiai vyko pažeidžiant teisinius valstybės aktus. Paprastai LŪS įtakos sferoje esančioms organizacijoms, kurios susivienijusios šalyje sudarydavo ne tik ekonominius, bet ir politinius skyrius, paskolos, kreditai ir įvairūs avansai kartais buvo skiriami nepatikrinus tų organizacijų mokumo. Svarbiausias motyvas buvo prielankumas LŪS¹⁶⁹. Tad finansinis aspektas buvo lemiamas veiksnys, dėl kurio gausybė narių įsitraukė į Ūkininkų sąjungą. Ji trečiajame dešimtmetyje tapo viena didžiausių organizacijų šalyje, turėjo daugiau nei 400 skyrių ir turėjo daugiau nei 20 000 narių¹⁷⁰. Kita vertus, narių gausa neatspindėjo realaus skaičiaus narių, kurie buvo įstoję

¹⁶⁷ P. Žostautaitė, Lietuvos ūkininkų sąjungos žlugimas tautininkų valdymo metais (1927–1930), *Lietuvos TSR MA darbai*, t. 3, 1986, p. 63–77.

¹⁶⁸ 1934 10 04 d. ypatingojo tardytojo J. Krulickio apžiūrėjimo protokolas iš Kauno apygardos teismo civ. bylos 1930 m. nr. 311, *LCVA*, f. 1557, ap. 1, b. 618, l. 19.

¹⁶⁹ 1932 12 mėn. viešojo atsiskaitymo įstatymo ir įmonių instruktoriaus A. Vadapalo ir buhalterio J. Skuodžio ekspertizės protokolas, sudarytas tikrinant Lietuvos ūkininkų sąjungos sąskaitas, *LCVA*, f. 1557, ap. 1, b. 711, l. 24.

¹⁷⁰ Atstovas, Ūkininkų sąjungos suvažiavimas, *Ūkininkas*, 1928 07 05, nr. 27, p. 3.

į organizaciją vedini ideologinių įsitikinimų. LŪS išsiskyrė iš kitų krikščioniškosios demokratijos organizacijų tuo, kad šios organizacijos narius daugiausia siejo ekonominiai reikalai. Kaip matysime toliau, pasikeitus politinei konjunktūrai ir smukus LŪS finansinėms galimybėms, sąjunga žlugo per nepilnus metus.

Klestėjimo laikotarpiu LŪS buvo finansiškai stipri organizacija. Ji, kitaip nei kitos Lietuvos politinės partijos, palyginti per daug nesistengė „išieškoti“ narystės mokestį. Paprastai jį sumokėdavo vos apie 10 % visų LŪS narių¹⁷¹. Metinės LŪS pajamos, gaunamos iš komercinės ir ūkinės veiklos, kompensuodavo nemokių narių mokestį. 1923 m. LŪS iš ekonominės veiklos gavo daugiau nei 38 000 litų pelno, po metų – jau daugiau nei 117 000¹⁷². Trečiajame dešimtmetyje didėjo ir besiplečiančios organizacijos vadovybės gretos: 1921 m. LŪS centro valdyboje dirbo tik 2 asmenys, 1924 m. – jau 52. Nepaisant nuostolių, patirtų už neatsiskaitytą prenumeratą, didėjo LŪS spaudos organo *Ūkininkas* tiražas. 1920 m. dėl lėšų ir bendradarbių trūkumo laikraštis buvo priverstas užsidaryti, tačiau 1923 m. vėl pradėtas leisti 3800 egzempliorių tiražu, o 1925 m. pasiekė net 8000 egzempliorių tiražą¹⁷³.

LŪS lyderiai buvo svarbūs Lietuvos politinio, administracinio ir ekonominio gyvenimo veikėjai. Sąjungos pirmininkas A. Stulginskis buvo išrinktas antruoju Lietuvos Respublikos Prezidentu, ilgametis LŪS pirmininkas E. Draugelis buvo V Vyriausybės vidaus reikalų ministras, K. Jokantas – XI, XII ir XXI Vyriausybių švietimo ministras, Vincas Karoblis – VI, VII, VIII, XII Ministrų Kabinetuose ėjo teisingumo ministro pareigas, F. Mikšys – LŪS Centralinio ūkininkų banko pirmininkas 1923 m., ilgametis „Maisto“ bendrovės valdybos narys, vienas AB „Lietuvos cukrus“ steigėjų, V. Petrulis – XI Vyriausybės vadovas bei ilgametis įvairių vyriausybių finansų ministras, J. Staugaitis – būsimasis Telšių vyskupijos valdytojas, broliai Vailokaičiai – didžiausio komercinio Lietuvos banko steigėjai ir valdytojai, ir pan.

Kita vertus, ekonominis LŪS klestėjimas, organizacijos narių einamos aukštos ir įtakingos vadovaujamos pareigos, pragmatinis, o ne ideologinis požiūris į prekybą¹⁷⁴ bei konservatyvi, savininkus ginanti pozicija didino konfliktą su dalimi krikščionių demokratų ir ypač su darbo federacijos atstovais. LŪS ir LDF požiūrių

¹⁷¹ Pavyzdžiui, LŪS 1924 m. veiklos ataskaitoje buvo konstatuota, kad iš visų 324 LŪS skyrių tik 34 surinko nario mokestį (P. M-ys [F. Mikšys], *Lietuvos ūkininkų sąjunga 1919–1925 m.*, Kaunas, 1925, p. 40).

¹⁷² P. M-ys [F. Mikšys], *Lietuvos ūkininkų sąjunga 1919–1925 m.*, Kaunas, 1925, p. 41.

¹⁷³ Ten pat, p. 42.

¹⁷⁴ LŪS nariai neretai pašaipiai priimdavo katalikų radikalų LDF siūlymus riboti prekybą katalikiškų švenčių dienomis ir sekmadieniais ir argumentavo, jog tai esą nesuderinama su katalikiška pasaulėžiūra. Ironiškomis replikomis sutikdavo II Seimo nario, LKDP frakcijos atstovo, aktyviai rėmusio blai-vybės judėjimą šalyje, J. Ereto siūlymus dešimt kartų didinti alkoholio akcizą ir pan. Plačiau žr.: *Lietuvos*

skirtumai išryškėjo tik joms įsisteigus. Katalikų vienybės „įtrūkimas“ jautėsi visu parlamentiniu laikotarpiu ir buvo tik laiko klausimas, kada jis virs atviru konfliktu ir sužlugdys vieningą veiklą.

LŪS ir LDF politinio konflikto užuomazgos. LŪS ir LDF nesutarimai matyti pamatinėse organizacijų veiklos nuostatose. LKDP ir LDF savo programiniuose dokumentuose ir apskritai viešojoje retorikoje gana radikaliai pabrėždavo savo konfesinį pobūdį bei lietuviškumą. Vis dėlto nors LŪS taip pat buvo konfesinė ir tautinė organizacija, tačiau tai ji deklaravo nuosaukia ir daugiau prisitaikydama prie bendros LKDP bloko politinės linijos. Tuo metu, kai 1919–1920 m. LDF ir LKDP savo pirmosiose konferencijose garsiai skelbė, kad į savo gretas nepriims *nelietuvių* ir *nekatalikų*, LŪS laikėsi racionalesnės ir atviresnės taktikos. 1924 m. papildytuose įstatuose netgi buvo pabrėžta, kad LŪS nariais gali būti: „...kiekvienas ūkininkas katalikas ar *protestantas*, vyras ar moteris...“; o savo tiksluose nurodė, kad sieks ginti ne tik *lietuvių* ūkininkų, tačiau visų „...Lietuvos Respublikos ūkininkų reikalus“¹⁷⁵. Kitaip nei krikščionys demokratai ar Darbo federacija, Ūkininkų sąjunga laisviau traktavo konfesinę savo narių priklausomybę. Tai simboliškai iliustruoja faktas, kad LŪS parlamentinei frakcijai priklausė vienintelis nelietuvis ir nekatalikas¹⁷⁶, arba, pavyzdžiui, galimybė užimti vadovaujančius postus sąjungoje ne tik katalikams¹⁷⁷. Laikantis tarpukariu susiklosčiusios tradicijos, kai įvairių organizacijų švenčių, susirinkimų ar suvažiavimų proga buvo sveikinami aukšti valstybės politiniai ir dvasiniai vadovai ar kariuomenė, LŪS vienintelė iš katalikiškų politinių organizacijų savo metinių suvažiavimų metu siūsdavo sveikinimus ne vien katalikų, bet ir Evangelikų liuteronų bei Reformatų bažnyčių vadovybėms¹⁷⁸.

Pliuralistinis LŪS požiūris konfesinės ir tautinės priklausomybės klausimais tarsi rodytų sąjungai buvus artimą šiuolaikinę krikščioniškosios demokratijos sam-

Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas, t. 3, Vilnius, 2007, p. 252.

¹⁷⁵ *Ūkininkų sąjungos įstatai*, Kaunas, 1924, p. 3, 5.

¹⁷⁶ Iš 117 katalikų bloko 1920–1927 m. parlamentarų, priklaususių LKDP, LDF ir LŪS, būtent pastarosios frakcijoje veikė kitatautis ir kitos konfesijos politikas–rusas sentikis Jevtichijus Jerinas, kuris dėl tam tikrų ekonominių interesų svarstant žemės reformos įstatymą tapo LŪS rėmėju ir frakcijos nariu II Seime. Nors LKDP bloke „seimų laikais“ dirbo ir daugiau kitataučių (J. Eretas) bei nutolusių nuo katalikybės parlamentarų (J. Purickis), tačiau jie buvo arba konfesiškai, arba tautiškai susitapatinę su LKDP propaguojamu lietuviškumu ir katalikiškumu. Apie J. Jerino biografiją plačiau žr.: *Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, t. 3, Vilnius, 2007, p. 290.

¹⁷⁷ LŪS Kauno skyriaus pirmininko pareigas trečiajame dešimtmetyje ėjo kalvinas J. Šernas.

¹⁷⁸ Lietuvos ūkininkų sąjungos VIII–IX visuotinio skyrių atstovų suvažiavimo protokolai, LCVA, f. 1557, ap. 1, b. 142, l. 15.

pratą. Vis dėlto, kaip minėta, tokia sąjungos pozicija atspindėjo daugiau pragmatinius jos vadovybės ir narių tikslus. Būdama ne tik politinė, bet ir ekonominė organizacija, LŪS siekė atvirumo, kuris garantuotų prekybos sėkmę. Norėdama gauti paskolų užsienio valstybėse ar siekdama sėkmingos prekybinės veiklos su demarkacijos linija atskirtais Lenkijos prekybininkais, LŪS dažniausiai nutylėdavo savo griežtą antilenkišką nuostatą¹⁷⁹. Stengdamasi plėtoti krovinių gabenimo verslą Klaipėdos uoste, sąjunga neretai prisimindavo pasveikinti vietos liuteronus jų religinių švenčių metu. Norėdama į savo gretas patraukti minėtą nelietuvį ir nekataliką J. Jeriną, LŪS frakcija II Seime 1925 m. vasarą net buvo pateikusi LKDP ideologiškai absoliučiai nepriimtina ir todėl iš anksto pasmerktą žlugti žemės reformos įstatymo pataisą. Remiantis ja rusų kolonistams būtų buvę leista „susigrąžinti“ iki reformos valdytą žemės nuosavybę. Nors pataisa nebuvo priimta, tačiau minėtas Seimo narys įsitraukė į LŪS frakciją Seime¹⁸⁰.

Vis dėlto esminiai skirtumai tarp katalikų bloko radikalų (LKDP, LDF) bei nuosaikiųjų ir konservatyviųjų narių (LŪS) buvo susijęs su požiūriu į ūkinę valstybės sanklodą ir socialines reformas. Steigiamojo Seimo kadencijos metu buvo suformuota LKDP bloko struktūra, kuri rėmėsi sutarimu, kad visos trys bloko narės (LKDP, LDF, LŪS) politinėje veikloje laikysis krikščionių demokratų programos, o ekonominėje ir profesinėje srityse kiekviena frakcija galės savarankiškai reikšti savo iniciatyvą¹⁸¹. 1921 m. LKDP konferencijoje buvo pasidžiaugta, kad lietuviai katalikai sugeba įgyvendinti katalikiško „luomų solidarumo“ principą praktikoje ir kad ateityje šios trys bloko narės dar glaudžiau viena su kita bendradarbiaus bei sugebės visai panaikinti „luomų kovą“¹⁸². Tačiau optimizmas ne visuomet turėjo pagrindą. LŪS ir LDF trintis prasidėjo tik įkūrus šias organizacijas. Kaune ilgą laiką derinti santykius daug stengėsi politiniai lyderiai, o provincijos skyriuose konfliktai kilo nuo pirmųjų veiklos dienų. 1919 m. per vykusius rinkimus į savivaldybes, į Rudaminos valsčiaus tarybą išrinkus 7 LDF atstovus ir 5 LŪS narius, anot *Darbininko* korespondento, po rinkimų „rytojaus dieną ūkininkai laksto kaip pašėlę, sako kaip tai gali būt, kad dvarokas į valdžią išrinktas. Nuo amžių to nebuvo.

¹⁷⁹ 1926 m. pradžioje vykusiam LŪS skyrių atstovų suvažiavime viena iš priimtų rezoliucijų skambėjo taip: „Jokių santykių su lenkais iki Vilnius ne mūsų“ (Lietuvos ūkininkų sąjungos VIII–IX visuotinio skyrių atstovų suvažiavimo protokolai, LCVA, f. 1557, ap. 1, b. 142, l. 15).

¹⁸⁰ *Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografijos žodynas*, t. 3, Vilnius, 2007, p. 290.

¹⁸¹ LKDP parlamentinio bloko statuto 27 ir 28 paragrafuose skelbiama: „Profesiniais ir ekonomiais reikalais kiekviena frakcija gali rūpintis skyrium, gamindama įstatymų projektus ir, Bloko prezidiumui leidus, savo vardu įnešdama ir gindama juos Seimo visumoje“; „Bloko frakcijos be Bloko žinios negali daryti jokių pasitarimų ir sutarčių su ne Bloko frakcijomis“ (*Lietuvių krikščionių demokratų konferencija 1921 metų rugsėjo mėnesio 12–15 d.*, Kaunas, 1921, p. 30–31).

¹⁸² Ten pat, p. 32.

Na, girdi, eisim į apskritį, tenai vis teisybę rasim... Toks apsiareiškimas nesmagus, kad ūkininkai nenor pripažinti lygių teisių darbininkams.“¹⁸³

Tai, kad LŪS ir LDF nebuvo krikščionių demokratų skelbiamo „luominio solidarumo“, buvo matyti ne tik pavieniuose regionuose. Konfliktai išryškėdavo ir parlamentinėje veikloje. Paprastai rinkimų į seimus metu LŪS ir LDF savo kandidatus keldavo atskirais sąrašais, o agituodamos labai retai kada ragindavo balsuoti vieni už kitus. Dažniausiai priešrinkiminiuose mitinguose ar spaudoje LŪS arba LDF, agituodamos remti „krikščionių bloką“, nurodydavo tik savo ir LKDP sąrašus, o apie vieni kitų (LDF ir LŪS) kandidatus nutylėdavo. Vienas iš daugelio pavyzdžių – LDF spaudos kreipimasis į rinkėjus Steigiamojo Seimo rinkimų išvakarėse: „...Vilkaviškio apskrities darbininkų sąjungų atstovų suvažiavimas ragina visus stoti į rinkimus ir paduoti savo balsus tik už Krikšč.[ionių] Dem.[okratų] partijos su L.[ietuvos] Darbo federacija pastatytus kandidatus...“¹⁸⁴ Neatsilikdama LŪS spauda rinkimų į II Seimą išvakarėse katalikes moteris ragino: „...visais balsais palaikykite bažnyčių ir krašto tvarką, balsuodamos už Ūkininkų sąjungą ir Krikščionis demokratų.“¹⁸⁵ Priešrinkiminėje agitacijoje matyti įtampa tarp LDF ir LŪS bei „nutylėjimai“ vieni apie kitus rinkimų į III Seimą metu jau peraugo į viešą vieni kitų kritiką. Darbo federacijos vadovai Ūkininkų sąjungos priešrinkiminę agitaciją tiesiog pavadino „peilio dūriu į nugarą“¹⁸⁶. 1925–1926 m. tapo akivaizdu, kad LDF ir LŪS pasuks skirtingais keliais, o jų vadovybių bendrą politinę poziciją suderinti bus sunkiai įmanoma. Po III Seimo rinkimų rezultatų paskelbimo vykstant kairiųjų partijų deryboms dėl naujos Vyriausybės sudarymo krikščionių demokratų *Tėvynės sargo* korespondentas pasiteiravo LKDP lyderio kun. M. Krupavičiaus ir LŪS vadovo F. Mikšio apie teorines LKDP ir LŪS galimybes dalyvauti valdančiojoje koalicijoje su valstiečiais liaudininkais. Abu politikai atmetė tokias spėlionės ir pareiškė būsiantys tik opozicijoje. Tačiau F. Mikšys, išplėtodamas mintis apie būsimą kairiųjų partijų koaliciją, ironiškai pridūrė, kad geriausia koalicija būtų, jeigu ją sudarytų valstiečiai liaudininkai, socialdemokratai, Ūkininkų partija (buvę santariečiai) ir Darbo federacijos atstovai. Kaip argumentą tokiai koalicijai veikti jis nurodė šių partijų politikos prioritetų žemės ir kitų reformų srityje panašumus. Čia pat F. Mikšys pasakė, kad Ūkininkų sąjungai esanti artimesnė ne Darbo federacija, o Tautininkų sąjunga¹⁸⁷.

¹⁸³ Darbininkas, Iš mūsų gyvenimo, *Darbininkas*, 1920, nr. 6, p. 4.

¹⁸⁴ Vilkaviškio dvarų darbininkų suvažiavimo 1919 27–28 XII nutarimai, *Darbininkas*, 1920 01 11, nr. 6, p. 3.

¹⁸⁵ [Be pavadinimo], *Ūkininkas*, 1923 04 20, nr. 16, p. 4.

¹⁸⁶ Visuotinis Liet.[uvos] Darbo federacijos skyrių atstovų suvažiavimas, *Darbininkas*, 1928 02 26, nr. 8, p. 2.

¹⁸⁷ Dėl naujos vyriausybės sudarymo, *Tėvynės sargas*, 1926 05 30, nr. 21, p. 174.

Trečiojo dešimtmečio viduryje išryškėjęs jau ir viešas LŪS ir LDF tarpusavio priešiškus pasiekė apogėjų po valstybės perversmo, kai abi organizacijos persitvarkė į politines partijas. Viešai kovos prieš A. Smetonos autoritarizmą kontekste buvo mėginama demonstruoti katalikų politinių srovių (LKDP, LŪS, LDF) vienybę ir stengiamasi visą kritikos laviną kreipti į tautininkus. Paradoksas, tačiau katalikų politikų opozicinis statusas, iš pradžių M. Sleževičiaus 1926 m., vėliau A. Voldemaro ir J. Tūbelio vyriausybėms ketvirtajame dešimtmetyje, pristabdė viešą LŪS ir LDF tarpusavio konfliktą. Simpatijų vieni kitiems „ūkininkai“ ir „darbininkai“ neįtūtė, bet, nenorėdami suteikti peno pašaiptiems kairiųjų ar vėliau tautininkų politiniams komentarams apie vidines savo problemas, bent jau viešojoje retorikoje į ginčus nesileisdavo. LDF ir LŪS spauda nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos vieni kitus stengėsi „ignoruoti“.

Kelias, atvedęs šias krikščioniškosios demokratijos organizacijas iki tokios ignoravimo politikos, prasidėjo jau trečiojo dešimtmečio viduryje. Kita vertus, vieša LDF ir LŪS polemika Seimo tribūnoje buvo savotiškas LKDP kontroliuojamas politinis manevras. LDF ir LŪS atstovai, pasiginčiję Seimo tribūnoje, užkulisiuose, paveikti LKDP lyderių, dažniausiai sutardavo ir už daugelį įstatymų projektų balsuodavo vieningai. Tačiau ilgainiui nuomonių skirtumai darėsi vis ryškesni.

Jau Steigiamajame Seime svarstant *Ligonų kasų įstatymo* projektą Darbo federacijos atstovai niekaip negalėjo sutarti su Ūkininkų sąjungos nariais dėl to, kas turėtų mokėti didesnes įmokas į ligonių kasas – darbdavys ar darbininkas¹⁸⁸. I Seime tokie nesutarimai darėsi vis dažnesni. *Metinių samdymo sutarčių apmokėjimo įstatymo* projektą pateikusi LDF siekė mažinti mokesčius darbininkams, tačiau šis įstatymas sulaukė nemaža kritikos ne tik iš LŪS, bet ir iš LKDP frakcijų. Projekto referentas LDF lyderis K. Ambrozaitis, karštai polemizuodamas iš Seimo tribūnos, apkaltino kitas katalikų bloko partijas, kad jos neva trukdo priimti darbininkams itin reikalingą įstatymą¹⁸⁹. O LŪS frakcija stengėsi ginti ir savininkų interesus. Mėgindami teikti tam tikras pataisas, turėjusias įstatymą padaryti nuosaikesnį, jie niekaip negalėjo rasti bendros kalbos su LDF frakcija, kuri nėjo į kompromisus. Kritikuodamas šį projektą vienas LŪS lyderių E. Draugelis koalicijos partneriams – Darbo federacijai rėžė iš Seimo tribūnos, kad LDF ne tik kiršina darbininkus su ūkininkais, tačiau tampa tokia pati partija kaip ir socialdemokratai. O tai esą rodo LDF ir LSDP lenktyniavimą siekiant populiarumo¹⁹⁰. Konfliktas pasiekė apogėjų balsavimo metu. LŪS frakcijos vadovo F. Mikšio vedini Ūkininkų sąjungos frakcijos atstovai pasitraukė iš posėdžių salės ir visai nedalyvavo balsuojant dėl LDF įstatymo projekto priėmimo. 1924 m. pabaigoje svarstant *Žemės reformos įstatymo pakeitimo įstatymo* projektą LŪS taip pat itin skeptiškai vertino bendras LDF ir

¹⁸⁸ *Steigiamojo Seimo darbai*, 1921 04 27, I sesija, 85 pos., Kaunas, 1920–1922.

¹⁸⁹ *I Seimo stenogramos*, 1922 12 05, 7 pos., Kaunas, 1922–1923.

¹⁹⁰ *I Seimo stenogramos*, 1922 12 18, 11 pos., Kaunas, 1922–1923.

LSDP iniciatyvas skirti žemės ir tiems naujakuriams, kurie neturi lėšų namams pasistatyti ar padargams įsigyti, laikydami Darbo federaciją ir socialdemokratus „bendrininkais“¹⁹¹.

Pasitaikydavo atvejų, kai LDF iš tikrųjų sutardavo su Ūkininkų sąjungos nemėgstamais socialdemokratais. Krikščionių demokratų vienvaldystės metu, paskutinėje II Seimo sesijoje 1926 m. pavasarį svarstant *Nakties darbų kepyklose uždraudimo įstatymą*, Darbo federacijos frakcija rėmė šį LSDP teiktą projektą. Kritikuodamas L. Bistro – katalikų bloko vadovaujama vyriausybę, K. Ambrozaitis paragino visiems Seime balsuoti už šį projektą¹⁹². Netgi III Seime, kuriame opozicinės katalikų jėgos sutartinai kritikavo iš esmės visus kairiųjų daugumos teiktus įstatymų projektus, LDF frakcija skaldė „politinę katalikų vienybę“ ir rėmė liaudininkus bei socialdemokratus streikų organizavimo darbovietėse įteisinimo ir kitais klausimais. LDF atstovai neneigė, kad darbininkų streikai reikalingi ir, negailėdami kritikos Ūkininkų sąjungai, seimuose mėgino įrodyti, kad streikai nėra joks kėsinimasis į nuosavybę. Kita vertus, čia pat puolė kairiuosius, pasak kurių, streikai turi vesti visuomenės santvarką į socializmą. LDF lyderis K. Ambrozaitis viename Seimo posėdžių 1926 m. aiškino, kad streikas yra sunkių darbo sąlygų padarinys, tačiau juo piktnaudžiauti nereikėtų¹⁹³. Panašūs LŪS ir LDF susikirtimai iškildavo ir svarstant klausimus, susijusius su karo padėties valstybėje panaikinimu. LŪS kategoriškai tam priešinosi, tačiau LDF 1926 m. vasarą kairiuosius parėmė ir karo padėtį laikė „atgyvenusia“¹⁹⁴. Tai neatitiko ne tik LŪS, tačiau ir LKDP principinės nuostatos.

II Seime LDF, teikdama *Darbininkų ordinarininkų samdymo ir atstatymo įstatymo* projektą, kuriuo buvo siekiama savininkų sąskaita suteikti darbininkams socialines garantijas bei įstatymais reglamentuoti darbininkų skaičių dvare, užėmė gana radikalią poziciją ir diskutavo su LŪS atstovais. Savo ruožtu LŪS frakcija nusileido – diskusijose E. Draugelis kalbėjo, kad šio įstatymo nereikia nei tobulinti, nei pertvarkyti. Jo nuomone, jį reikia visai atmesti, nes toks įstatymas numatytų „kurortines sąlygas“ ūkiuose dirbantiems darbininkams. Parlamentaro nuomone, negalima normuoti žemės ūkio darbininkų darbo laiko taip, kaip miesto darbininkų, nes šioje srityje „...darbo laikas priklauso nuo oro, o ne nuo įstatymo“¹⁹⁵. LŪS iniciatyva šis projektas buvo kelis kartus grąžintas tobulinti, kol 1924 m. vasarį priimant suredaguotą ir nuosaikešnę įstatymo variantą pati LDF frakcija „neatpažino“ savo projekto ir balsavo prieš jos parengtą dokumentą¹⁹⁶.

¹⁹¹ II Seimo stenogramos, 1924 11 14, 134 pos., Kaunas, 1923–1926.

¹⁹² II Seimo stenogramos, 1926 03 17, 246 pos., Kaunas, 1923–1926.

¹⁹³ III Seimo stenogramos, 1926 10 12, 31 pos., Kaunas, 1926–1927.

¹⁹⁴ III Seimo stenogramos, 1926 06 12, 8 pos., Kaunas 1926–1927.

¹⁹⁵ II Seimo stenogramos, 1923 07 25, 24 pos., Kaunas, 1923–1926.

¹⁹⁶ II Seimo stenogramos, 1924 02 12, 64 pos., Kaunas, 1923–1926.

Labiausiai abiejų nesutarimai išryškėjo svarstant žemės reformos įstatymą. LDF siūlė nacionalizuoti stambiąją žemėvaldą su kilnojamuoju bei nekilnojamuoju inventoriumi, o LŪS stengėsi radikalią reformą padaryti kiek nuosaikesnę. Būtent LŪS pastangomis 1922 m. priimtas galutinis žemės reformos įstatymas reglamentavo didžiausią leistiną nenusavintą žemės normą ne 50 ha ar 70 ha, bet 80 ha¹⁹⁷. Dėl palyginti konservatyvios LŪS vadovybės pozicijos sprendžiant žemės reformos klausimą ją ne kartą kritikavo iš Seimo tribūnos ne tik LDF frakcijos atstovai, bet ir žemės reformos „tėvas“ kun. M. Krupavičius¹⁹⁸. Kitaip tariant, kun. A. Stulginskio nuosaikiųjų ir kun. M. Krupavičiaus bei K. Ambrozaičio radikalų stovyklos principiniais klausimais laikėsi skirtingų nuostatų.

Simboliškai LŪS ir LDF trintį parlamentinėje veikloje atspindi I Seimo kadencijos LŪS frakcijos nario J. Diržio nuostata. Iš Seimo tribūnos parlamentaras peikė visus be išimties kairiųjų frakcijų ir politinių partnerių – Darbo federacijos teikiamus įstatymų projektus kaip „vienašališkus“ ir „nepalankius“ lietuviams ūkininkams bei Lietuvai.

Kita vertus, LKDP toleravo darbininkus ir darbdavius reprezentavusių LDF ir LŪS viešus nesutarimus trečiojo dešimtmečio pradžioje. Darbo federacija, vaidinusi katalikiškos pusiau politinės, pusiau profesinės organizacijos vaidmenį, ir kritikuodama taip pat pusiau kooperatinę, pusiau politinę Ūkininkų sąjungą, demonstruodavo esanti darbininkų interesų atstovė. Matyt, tai buvo viena priežasčių, kodėl 1920–1926 m. nė vienas LDF atstovas nepateko nė į vieną ministrų kabinetą. Akivaizdu, kad deleguodama savo narį į vyriausybę LDF būtų praradusi savo, kaip ji save įvardijo, „profesines sąjungas vienijančios organizacijos“ prasmę. Tokiu atveju už darbininkus reiktų „kovoti“ su savo atstovu valdžioje. Tačiau ilgainiui LKDP kontroliuojama trintis tarp radikalųjų (LDF) ir nuosaikiųjų (LŪS) katalikų didėjo, o po valstybės perversmo tapo nebevaldoma, nes abi organizacijos siekė politinės nepriklausomybės nuo krikščionių demokratų.

LŪS krizė: tapsmas politine partija ir žlugimas po 1926 m. perversmo. Besikuriančios Lietuvos politinės sistemos sunkumai, kuriuos lėmė arši ideologinė partijų konfrontacija bei visuomenės geresnio gyvenimo lūkesčiai, jau trečiojo dešimtmečio viduryje pradėjo gožti 1918 m. vasario 16-osios ir Steigiamojo Seimo pirmojo posėdžio metu tvyrojusią pakilią nuotaiką. Norint pelnyti visuomenės simpatijas, nebeužteko vien patriotizmo, katalikybės apsaugos nuo bolševikų ir žadamos „nemokamos“ žemės idėjų tai visuomenei mobilizuoti. Krikščionių demokratų

¹⁹⁷ Agronomas M. [F. Mikšys], Krikščionys demokratai ir ūkininkai, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5, p. 69.

¹⁹⁸ *II Seimo stenogramos*, 1925 06 17, 190 pos., Kaunas, 1923–1926.

„obalsį“ „sutvarkyti visą Lietuvos gyvenimą Kristaus mokslo dėsniais“ reikėjo papildyti kur kas „žemiškesniais“ ir konkretesniais, kiekvienam socialiniam sluoksniui aktualiais programiniais teiginiais. Be to, parlamentarizmo sąlygomis įgyjant parlamentinės veiklos praktikos, ugdant ir brandinant provincijos visuomenę politiniam gyvenimui daugpartinėje sistemoje, politinių partijų lyderiai patys pradėjo suvokti, kokia visuomenės dalis ir kiek juos remia ir ko ta visuomenė iš jų tikisi. Tai skatino Lietuvos partijų lyderius siekti politinio savarankiškumo. Ne išimtis buvo ir „vieningas katalikų blokas“:

Dėl šių priežasčių didėjo Ūkininkų sąjungos ir Darbo federacijos vadovų noras būti nepriklausomiems nuo LKDP centro. Vakarų Europos katalikų liaudies politinis savarankiškumas jau pirmaisiais metais po Pirmojo pasaulinio karo vainikavo katalikų darbininkų ir katalikų ūkininkų politinį laisvėjimą¹⁹⁹. Tačiau trečiojo dešimtmečio Lietuvoje ne patys katalikai darbininkai ir katalikai ūkininkai, o jų interesams atstovaujanti politinių partijų vadovybės, kuriose darbininkų ir ūkininkų buvo mažuma, brėžė veikimo gaires. Jos, įgijusios parlamentinio darbo patirties, tačiau priklausanti krikščionių demokratų „skėčiui“, trečiojo dešimtmečio viduryje dėl asmeninių lyderių ambicijų ir dėl šių organizacijų programinių skirtumų socialiniais, ekonominiais, politiniais klausimais pradėjo siekti savarankiškumo. Turėdamos besiformuojanti partinės struktūros stuburą, paremtą įvairiomis draugijomis, organizacijomis ir Bažnyčios organizacija, LŪS ir LDF vis dažniau nenorėdavo paklusti „centrui“, t. y. LKDP. Nors krikščionys demokratai šių organizacijų nelaikė tikromis partijomis ir vis primindavo, kad jos esanti tik krikščionių demokratų dalys, o ne atskiros politinės organizacijos²⁰⁰, tačiau sutarti, ypač socialiniais ir ūkiniais klausimais, darėsi vis sunkiau. Srovių bendravimas darėsi vis oficialesnis. Ūkininkų sąjungos metiniuose suvažiavimuose pradėta oficialiai, priimant rezoliucijas, tvirtinti LŪS frakcijos Seime bendradarbiavimo su kitomis „dešiniojo sparno grupėmis“ galimybes²⁰¹. Skirtis didėjo, kol galiausiai 1924 m. pabaigoje – 1925 m. pradžioje LKDP, LŪS ir LDF frakcijos Seime sudarė vadinamąjį „šešių komitetą“, to meto retorikoje ironiškai įvardintą „Šeškomu“. Po du atstovus iš kiekvienos frakcijos buvo įgalioti reguliariai posėdžiauti ir derinti visų trijų srovių pozicijas, kurias ir po komiteto posėdžių ne visada pavykdavo suderinti²⁰². Tokie oficialūs santykiai piršo mintį, kad ateityje skilimas „vieningame

¹⁹⁹ M. Fogarty, *Christian Democracy in Western Europe 1820–1953*, London, 1957, p. 186–189.

²⁰⁰ *Krikščionių demokratų darbas Seime. A. Šmulskščio skaityta paskaita Kaune 1925 m. birželio mėn. 10 d.*, Kaunas, 1926, p. 3–5.

²⁰¹ Lietuvos ūkininkų sąjungos VIII–IX visuotinio skyrių atstovų suvažiavimo protokolas, LCVA, f. 1557, ap. 1, b. 142, l. 15.

²⁰² Liet[uvų] krik[ščionių] dem[okratų] konferencija, *Rytas*, 1925 01 27, nr. 21, p. 2.

katalikų bloke“ didės. Po 30 metų prisimindamas šį epizodą kun. M. Krupavičius apgailestaudamas rašė: „Vieni nuo kitų vis tolome. Dar buvo geriau, kol viename kambaryje blokas posėdžiavo, bet kai persikėlė į savo frakcijų kambarius, kai dažniausia susitikdavome tik per ryšininkus, vėliau idėjos priešų pavadintu „šėškomu“, reikalai visai paio.“²⁰³ LŪS ir LDF jau iki 1924 m. papildė savo įstatus ir statutus teiginiais apie politinę organizacijų veiklą, tačiau iki 1926 m. perversmo sąlygų galutinai tapti savarankiškoms politinėms partijomis neturėjo.

M. Sleževičiaus vyriausybės laikotarpiu 1926 m. visos trys narės priverstinai buvo konsoliduotos į vieną opozicinį „katalikų politikos centrą“²⁰⁴, o tai, nors ir dėl skirtingų priežasčių, tačiau pastūmėjo LŪS ir LDF pradėti aktyviau mąstyti apie savarankišką politinę veiklą ateityje. LDF vadovybė, daugiausia pralaimėjusi rinkimuose į III Seimą, kaltino kitas katalikų sroves dėl nesėkmės, todėl labiausiai laukė palankios progos tapti nepriklausoma nuo kitų bloko narių. Tuo tarpu LŪS, 1926 m. pirmą kartą praradusi privilegijuotą padėtį valstybės ekonominės veiklos srityje, pajuto daromą spaudimą jos įtakoje esančioms kooperatinėms organizacijoms, todėl taip pat pradėjo kelti ekonominės ir politinės LŪS veiklos atskyrimo klausimą.

III Seime kairieji prisiminė ir ėmė viešinti pagrįstas ir nepagrįstas LŪS lengvatas, įgytas krikščionių demokratų valdymo laikotarpiu. Dar 1923 m. valstiečiai liaudininkai piktinosi Žemės ūkio ministerijos daromomis nuolaidomis Ūkininkų sąjungai. Viename iš tuometiniam žemės ūkio ministrui kun. M. Krupavičiui teiktų paklausimų frakcija teiravosi, kodėl valstybės biudžete numatytos lėšos ekonominėms draugijoms ir žemės ūkio kooperatyvams remti nuolat patenka į politinės organizacijos LŪS rankas. Paklausime buvo nurodyta, kad vien tik per 1923 m. vasarą LŪS atiteko apie 225 000 litų paskolų ir pašalpų²⁰⁵. Buvo paviėšinti specialūs Ministrų kabineto nutarimai, kuriais remiantis LŪS ekonominės organizacijos buvo atleistos nuo įvežamų prekių muitų²⁰⁶. Naujoji valdančioji dauguma piktinosi, kad daugelis LŪS bei kitoms katalikiškoms draugijoms suteiktų vyriausybės paskolų paskutinėmis krikščionių demokratų valdymo dienomis – 1926 m. pavasa-

²⁰³ M. Krupavičius, Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje. Pasikalbėjimas, *Tėvynės sargas*, t. V, 1954, nr. 1, p. 54.

²⁰⁴ Šiuo terminu 1927 m. krikščionių demokratų politikai vadino buvusių LKDP bloko frakcijų susivienijimą (1927 11 16 posėdžio koalicijos sudarymo reikalu, Ministro pirmininko kabinete, Protokolas nr. 4, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 504, l. 165).

²⁰⁵ *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 m.*, Vilnius, 1978, p. 169.

²⁰⁶ Pavyzdžiui, 1924 m. pradžioje Ministrų kabinete posėdyje buvo nutarta įleisti be maito LŪS užsienyje nupirktus pieninių įrengimus. Tais pačiais metais nutarta atleisti nuo maito LŪS įvežamas 2500 statinių sviestui, kurios turėjo būti skirtos eksportui, ir t. t. (*Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 m.*, Vilnius, 1978, p. 169).

rį buvo perkvalifikuotos į negražintinas pašalpas²⁰⁷. Tad nuo 1926 m. rudens kairieji pradėjo karpyti LŪS lengvatas, naikinti kreditus, atiminėti pašalpas, reikalauti gražinti skolas, ėmė viešinti finansinių sandorių peripetijas ir inicijuoti teisminius procesus. Kairiųjų valdymo laikotarpiu, pasiremiant neaiškiai suformuluotais LŪS įstatais, kuriuose net nebuvo nurodyta, jog sąjunga esanti kooperatinių organizacijų centras (nors ji tokia save laikė), LŪS veiklai buvo panaikintos kooperatyvams taikomos mokesčių lengvatos, todėl pareikalauta į valstybės biudžetą sumokėti 211 000 litų mokesčių²⁰⁸. Iš LŪS apygardų organizacijų buvo atimti pelningi sandoriai. Pavyzdžiui, nutrauktos sutartys dėl maisto tiekimo Lietuvos įkalinimo įstaigoms, kariuomenei ir pan. Pradėti rinkti duomenys korupcinio pobūdžio byloms kelti²⁰⁹. LŪS centro valdybos pirmininkas F. Mikšys, prisimindamas veikimo sąlygas M. Sleževičiaus vyriausybės laikotarpiu, po metų aiškino: „...visą laiką daugiau teko kovoti už būvį, negu žengti pirmyn kultūros ir kooperacijos keliais.“²¹⁰

LŪS vadovybė, norėdama išlikti, reagavo greitai. Jau 1926 m. rudenį buvo nuspręsta sąjungą reorganizuoti atskiriant politinę ir ekonominę jos veiklą. Buvo tikimasi, kad oficialiai įkūrus ekonominę organizaciją, kuri valdytų turimą LŪS kooperatinių draugijų tinklą, ji nebus siejama su politikoje aktyviai dalyvaujančia LŪS, tad tikėtasi, kad nebus „diskriminuojama“. Iki 1926 m. ši problema nebuvo aktuali. Nors LŪS ir dalyvavo politikoje, tačiau viešojoje erdvėje ji buvo traktuojama ne kaip politinė organizacija, o kaip kooperatinių organizacijų centras. Vis dėlto kairieji laikė ją politine organizacija, kuri, vykdydama ekonominę veiklą, naudoja valstybės biudžeto lėšas savo politiniams interesams tenkinti. 1926 m. rudenį LŪS centro valdyba parengė du atskirus statutus, pagal kuriuos sąjunga turėjo išsiskaidyti į savarankišką ekonominę Lietuvos ūkininkų kooperatyvų sąjungą

²⁰⁷ 1926 05 21, 26 ir 31 Ministrų kabineto nutarimai, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 495, l. 44–45. (Panašiai situacija klostėsi ir dėl kitų katalikiškų draugijų, organizacijų, spaudos leidinių. Pavyzdžiui, 1923 m. įsisteigus LKDP organui *Rytas*, po metų buvo pradėta skirti metinė 12 000 litų pašalpa (1924 11 13 dienraščio „Rytas“ redakcijos pareiškimas Ministrui Pirmininkui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, 446, l. 18).

²⁰⁸ F. Mikšys, Ūkininkų sąjungos ekonominės darbuotės apžvalga, *Ūkininkas*, 1927 06 12, nr. 24, p. 286.

²⁰⁹ Viena tokių buvo susijusi su LŪS vadovybės dalyvavimu kviečių kontrabandoje. Bylos esmę sudarė užfiksuoti faktai, jog 1925 m. keli prekybininkai, nusipirkę Latvijoje 14 vagonų (apie 145 000 kg) pigesnių kviečių, prašė LŪS tarpininkauti įvežant juos į Lietuvą „lengvesnėmis sąlygomis“. LŪS už atitinkamą atlyginimą sutiko prekybininkams padėti. LŪS kreipėsi į Žemės ūkio ministeriją ir išrūpino leidimą importui. Tad be pasienio kontrolės kviečius parsigabeno iki Joniškio. Tačiau čia, muitininkui atsitiktinai atlikus patikrą, nesusipratimas išaiškėjo. LŪS tarpininkai išsigando, tačiau, palikę kelis vagonus, didžiąją dalį kviečių atgabeno į Šiaulius minėtiems prekybininkams. Tiriant šią aferą, buvo rasta duomenų, jog LŪS su panašiais prašymais į Žemės ūkio ministeriją kreipdavosi gana dažnai. Dėl šios kontrabandos valstybė patyrė 1,5 milijono litų nuostolių (1926 12 30 Kriminalinės policijos viršininko raportas Ministrui Pirmininkui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 502, l. 145).

²¹⁰ F. Mikšys, Ūkininkų sąjungos ekonominės darbuotės apžvalga, *Ūkininkas*, 1927 06 12, nr. 24, p. 286.

(LŪKS) ir politinę Lietuvos ūkininkų sąjungą (LŪS). Tačiau leidimo įsikurti tokiai kooperatyvų sąjungai kairieji nenorėjo duoti. Tikriausiai tikėjosi, kad nusmukdydami LŪS, perims jos ekonominių ir kooperatinių draugijų tinklą į savo rankas arba bent jau susilpnins katalikų ūkinę konkurenciją. Formali priežastis, dėl kurios nebuvo leista LŪKS įsikurti, – parengto statuto netobulumai, kuriuos esą lėmė kai kurių statuto paragrafų prieštaravimai kooperatinių draugovių veiklai taikomiems reikalavimams, nes naujosios ekonominės organizacijos statute buvo numatyta rūpintis ne tik ekonomiais, bet ir „dvasiniais“ narių reikalais²¹¹. Šis „dvasinis“ ekonominės organizacijos veiklos aspektas, matyt, turėjo „padėti“ tikinčiajai visuomenės daliai susivokti, jog ji nesanti „bedieviška“, t. y. artima liaudininkams, socialistinė organizacija.

Ekonominių spaudimą patiriančioje Ūkininkų sąjungoje prasidėjo vidiniai konfliktai, grėšę skilimu. Iki III Seimo rinkimų LŪS daugiausia konfliktavo su LDF, o po 1926 m. Seimo rinkimų prasidėjo trintis tarp LŪS Seimo frakcijos ir LŪS apygardose esančių skyrių, kurie prioritetine laikė ekonominę, o ne politinę sritį. LŪS frakcija Seime aktyviai prisidėjo prie LDF ir LKDP bekompromisės opozicijos politikos vykdymo – Seimo kairiosioms frakcijoms bei Vyriausybei nuolatos teikė paklausimus, interpeliacijas ir protestus. O provincijos skyriai pradėjo spausti centrą, kad šis imtųsi priešingos taktikos – ieškotų galimybių susitarti su valstiečiais liaudininkais ir taip atšauktų valdžios taikomą ekonominį „embargą“ Ūkininkų sąjungos įmonėms. Galima daryti prielaidą, kad šis spaudimas paskatino LŪS frakcijos Seime atstovus parengti memorandumą prezidentui K. Griniui, kuriuo buvo siūlomasi tapti „palankia opozicija“ Seime, t. y. „...susilaikyti prie balsavimų ir dargi reikalui esant balsuoti už valdžią.“²¹² LKDP ir LDF frakcijos tokiam žingsniui nesiryžo. Memorandumo tekstas, kuris rodė LŪS iniciatyvą ieškoti sąlyčio taškų su vyriausybe, buvo parengtas 1926 m. gruodį, tačiau dėl įvykusio valstybės perversmo jo įteikti nespėta ir neskubėta.

Teoriškai toks siūlymas visai nesiderino su bendra LKDP politikos linija. Memorandume, atmetus šablonu tapusią katalikų opozicijos retoriką apie kairiųjų valdžios vykdomą „antikatalikišką“ politiką, komunistų, lenkų ir kitas grėsmes valstybės nepriklausomybei, LŪS valstiečiams liaudininkams pateikė vienintelę sąlygą – atsikratyti socialdemokratų ir tautinių mažumų koalicinės paramos. Likus trims dienoms iki perversmo, memorandumo tekstas buvo parengtas. LŪS frakcijos Seime pirmininkas F. Mikšys dar mėgino įkalbėti Ūkininkų partiją ir tautininkų vadus prisidėti prie memorandumo, su kurio mintimis, beje, A. Smetona solidarizavosi, tačiau jie, anot F. Mikšio, dėl neaiškių jam priežasčių

²¹¹ Lietuvos ūkininkų kooperatyvų sąjungos veikimo sąlygų apžvalga [be datos], LCVA, f. 566, ap. 1, b. 96, l. 3–4.

²¹² F. Mikšys, *Lietuvos ūkininkų sąjungos frakcija III-iaje seime*, Kaunas, 1927, p. 16–17.

pradėjo „delsti“. Taigi memorandumas taip ir nebuvo įteiktas. Tikriausiai dėl to, kad artėjo gruodžio 17-oji.

Įvykęs perversmas iš esmės pakeitė situaciją. LŪS, kaip ir krikščionys demokratai su Darbo federacija, jį sutiko džiaugsmingai. Naujajame A. Voldemaro kabinete leido laisvai apsisprendžiant, t. y. savarankiškai, o ne kaip Ūkininkų sąjungos kandidatams, savo nariams – S. Šilingui ir visai neseniai LŪS nariu tapusiam Ignui Musteikiui – užimti Teisingumo ir Vidaus reikalų ministrų postus. Ūkininkų sąjungos ekonominių draugijų vadovybės perversmą taip pat laikė „iššivadavimu“ iš kairiųjų valdžios priespaudos. Buvo viliamasi, kad pasikeitus valdžioms, LŪS vėl susigrąžins savo turėtas ekonomines pozicijas ir nebeteks tenkintis „posūnio“ vaidmeniu valstybėje²¹³. Apie galimus politinės santvarkos pokyčius ir parlamentinio valdymo keitimą autoritarizmu LŪS lyderiai nesamprotavo.

LŪS ekonominė veikla po perversmo atkuto staiga. Aktyvumą rodė ne tik Kaune įsikūrusi centro valdyba ar „centrinis“ Kauno skyrius, entuziastingai ir su naujomis viltimis įvykusį faktą priėmė ir provincijos skyriai visoje Lietuvoje. Toks veiklos suaktyvėjimas buvo gana reta išimtis provincijos skyrių veikloje. Pasipylė gausybė sveikinimo telegramų, laiškų ir raštų iš visuose Lietuvos kampeliuose esančių LŪS struktūrinių padalinių. Vienas iš daugelio sveikinimo raštų, atspindinčių LŪS skyrių nuotaikas ir viltis, buvo atsiųstas iš Radviliškio ir buvo adresuotas LŪS centro valdybai bei Ministrui pirmininkui A. Voldemarui. Kadangi jis tipiškas, verta pateikti ilgesnę šio laiško ištrauką. Šiame optimizmu dvelkiančiame rašte Radviliškio LŪS skyrius neeiliniame 1927 m. vasario 2 d. susirinkime pasveikino Ministrą pirmininką tokiais žodžiais: „Turėdami galvoje 1926 metų gruodžio 17-os politinius įvykius, vienbalsiai nutarėme išreikšti džiaugsmą dėl įvykusio perversmo ir padėką garbingiems Tautos vadams su jos galinga kariuomene priešakyje, laiku mokėjusiems išgelbėti Tėvynę nuo pražūties, kurią planingai rengė buvusioji socialistinė vyriausybė...“ Toliau laiške buvo cituojamos susirinkimo rezoliucijos, kuriose pasisakoma už „griežtesnės politikos“ kryptį, Konstitucijos ir parlamento reformas. Vyriausybės buvo prašoma:

1. Krašto valdyme laikytis teisingos, bet griežtos taktikos, nedarant kompromisų ir nesistengiant visiems patikti, nes tiktai griežta valdžios ranka sugebės sudrausti Valstybės ramybę drumsčiantį elementą.
2. Paleisti Seimą, nes jis nesugeba tinkamai atstovauti Kraštą ir jį valdyti.
3. Karo stovį palikti neribotam laikui.
4. Išleisti ypatingą ir griežtą įsakymą (ar įstatymą), draudžiantį bet kokią priešvalstybinę ar priešvyriausybines agitaciją, kuri griauna mūsų Krašto pamatus. (...) 6. Rinkimuose apsaugoti piliečius ir ypač mūsų jaunimą nuo bačkų melagių demoralizuojančios įtakos.
7. Valdininkais skirti tik iš valstybingai ir tau-

²¹³ Lietuvos ūkininkų sąjungos skyrių atstovų suvažiavimas, *Ūkininkas*, 1927 04 03, nr. 14, p. 158–160.

tiškai nusistačiusių žmonių. (...) 10. Jei Vyriausybei nepavyktų normalėmis priemonėmis sudrausti priešvalstybinį ir priešvyriausybinių gaivalą, Vyriausybė privalo imtis nepaprastų priemonių, kurias Ji ras reikalingas.²¹⁴

Rezoliucijose vyriausybei net buvo prašoma „griežtai kontroliuoti“ kiekvieno pragyvenimo šaltinius ir tiems, kurie vykdo „įtartina“ veiklą, skirti viešųjų darbų.

Šis raštas gana taikliai atspindėjo nuotaikas, kuriomis gyveno to meto provincijos visuomenė. Tokios tendencijos krikščionių demokratų partijos aplinkoje, t. y. Ūkininkų sąjungoje, nebuvo tik įvykusio perversmo rezultatas. Konservatyvi, griežtesnės valdžios šalininkė LŪS galiausiai gavo šansą pradėti veikti savarankiškai ir atsiskirti nuo „radikalų“ krikščionių demokratų ir darbo federacijos. Parlamentiniu laikotarpiu sąjungą varžė LKDP bloko pasižadėjimai ir privalomai daromos nuolaidos politiniams partneriams, o 1926 m. „tikrosios demokratijos“ valdymas (šitaip ironiškai ūkininkų sąjunga vadino kairiųjų valdymą 1926 m.) paskatino LŪS siekti politinio savarankiškumo ir sužadino jos simpatijas „griežtai valdymo taktikai“. Sąlygos įgyvendinti šiuos siekius atsirado po gruodžio perversmo. Bent jau taip atrodė Ūkininkų sąjungos kolektyvui. Optimizmas didėjo ir dėl fakto, kad po perversmo finansų ministru tapęs krikščionis demokratas P. Karvelis galų gale leido įregistruoti „naujas“ LŪS organizacijas – politinę Lietuvos ūkininkų sąjungą ir ekonominę Lietuvos ūkininkų kooperatyvų sąjungą. Pastaroji įregistruota 1927 m. vasarį. Formaliai ji perėmė visą buvusią LŪS veiklą žemės ūkio, prekybos, kreditavimo, kooperacijos, bankininkystės srityse bei didžiąją dalį turto ir nuo M. Sleževičiaus vyriausybės laikų išlikusias skolas. Pasikeitus valdžioms apie jų egzistavimą trumpam taip pat buvo užmiršta.

LŪS centro valdyba ir LŪS Seimo frakcija jau nuo 1927 m. pradžios viešai pradėjo kalbėti apie savarankiškos politinės partijos įsteigimą. Vadovaujantieji LŪS politikai spaudoje skelbė panašias į Darbo federacijos, tik ne taip radikaliai formuluojamas idėjas, kad krikščionys demokratai nepakankamai gerai atstovauja ūkininkų interesams ir kad galų gale pribrendo reikalas tapti atskirai, vien ūkininkus vienijančiai „gaspadoriškai“ partijai. LŪS centro valdybos narys Jonas Dagelis 1927 m. pradžioje spaudoje rašė, kad Ūkininkų sąjunga daugiau nebebus „žalia medžiaga kitoms partijoms“, kad jie vieninteliai suburs visus Lietuvos ūkininkus į vieną politinį judėjimą ir su niekuo jokių „unijų“ nedarys. Žerdamas kritiką kairiosioms ir dešinioms partijoms, jis neišskyrė ir krikščionių demokratų: „Kam mums kitos partijos? Ar dėl jų gražių akių, ar dėl poniško švarko privalome išsižadėti savo programos? Juk kaip apgaudinėja valstiečiai liaudininkai pamatėme; kas

²¹⁴ 1927 02 02 Lietuvos ūkininkų sąjungos Radviliškio skyriaus visuotinio susirinkimo rezoliucijos, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 502, l. 71.

yra krikščionys demokratai – žinome, poniškai tautininkų programai įgyvendinti jėgų aikvoti nenorime...“²¹⁵ III Seimo LŪS frakcijos narys D. Trimakas pritardamas J. Dageliui džiaugėsi, kad ūkininkai, gausiausia Lietuvos gyventojų dalis, galiausiai sulaukė „savo partijos“ – savarankiškos LŪS, kuri laikysis „grynai ūkiškos politikos“. Čia pat pažymėjo, kad nei krikščionys demokratai, nei tautininkai nėra „tikrieji“ ūkininkų reikalų gynėjai: „Kas nežino, kad mūsų krikščionys demokratai, leisdami Konstituciją ir įvairius įstatymus, kuo stipriausiai atitvėrė darbininkus nuo bet kokio jų išnaudojimo, kuo skubiausiai vykdė žemės reformos įstatymą. Dėl to ūkininkai turėjo nemažai nukentėti užsikraudami ant savo pečių visą valstybės našta. O kas nežino, kad tautininkai yra smarkiai toli į dešinę pasidavę nuo krikščionių demokratų. Jie visus savo troškimus yra nukreipę į stambų ūkį.“²¹⁶ Tačiau didžiausią krikščionių demokratų „kalnę“ LŪS atstovai įžvelgė jų siekyje atstovauti visiems socialiniams sluoksniams. Anot D. Trimako, LKDP buvo „valstybinė“, o ne „gaspadoriška“ partija, todėl jai ūkininkų reikalai nebuvo prioritetiniai. Ir dar svarbiau, kad dėl to ji turbūt nesunkiai galėtų bendradarbiauti net su kairiosiomis partijomis²¹⁷. Šis faktas savininkų ir prekybininkų interesams užsibrėžusiai atstovauti partijai buvo ypač nepriimtinas.

Lietuvos ūkininkai džiaugėsi, kad devintaisiais nepriklausomybės metais jie galų gale atsikratė „dešiniųjų dėdžių“ (LKDP) ir „kairiųjų tetulių“ (LDF)²¹⁸. Pakili atmosfera gaubė 1927 m. kovo 22–23 d. vykusią reorganizacinę konferenciją, kurioje sveikinimo kalbą pasakė Ministras pirmininkas A. Voldemaras, o LŪS patvirtino ir priėmė savo politinę programą. 1927 m. kovą LŪS tapo politine partija. Programoje pirmą kartą buvo tiksliai suformuluota, kad LŪS esanti „tautinė lietuvių“ partija, kuri rūpinsis politiniais ir ekonominiais lietuvių ūkininkų bei visos lietuvių tautos kultūriniais reikalais. Siekiamasis valstybės santvarkos idealas LŪS programoje buvo „tautinė demokratinė respublika“, tačiau čia pat padaryta išlyga, kad „demokratiškas valdymas“ tėra tik „viena tinkamesnių valdymo lyčių“²¹⁹.

Ūkininkų sąjunga 1927 m. galiausiai turėjo galimybę atsisakyti krikščionims demokratams būdingo parlamentinės demokratijos idealizavimo. Po suvažiavimo LŪS viešojoje retorikoje atsirado sąvoka „sveikai suprasta demokratija“. Jos esmę galima būtų apibūdinti Seimo frakcijos narių parengtu ir derybų su tautininkais dėl tolesnės valstybės santvarkos formos metu naudotu Konstitucijos reformos projektu. LŪS siūlė įtvirtinti valstybėje prezidentinį valdymą. Vietoj vieno įsteigti dviejų rūmų parlamentą, renkamą visuotiniu balsavimu. Tokiu atveju Žemieji rūmai būtų

²¹⁵ J. Dagelis, Karo nevesime, taikos nedarysime, *Ūkininkas*, 1927 03 21, nr. 12, p. 134.

²¹⁶ D. Trimakas, Ūkininkų sąjunga kaip politinė partija, ten pat, 1927 03 13, nr. 11, p. 121–122.

²¹⁷ Ten pat.

²¹⁸ D. Jonelis [J. Dagelis?], Nauja šluota geriau šluoja, ten pat, p. 125–126.

²¹⁹ *Programa ir statusas. Lietuvos ūkininkų sąjunga*, Kaunas, 1927, p. 3.

renkami pakėlus rinkėjų ir kandidatų amžiaus cenzą atitinkamai iki 21 metų ir 30 metų. Aukštesniuosius rūmus – Senatą – rinkti teisę turėtų 24 metų amžiaus sulaukę rinkėjai, o būti renkami – 30 metų amžiaus kandidatai, kurie atitiktų išsilavinimo cenzą, t. y. turėtų aukštąjį išsilavinimą. Senatas būtų renkamas 7 metams, Žemieji rūmai – 5 metų kadencijai. Parlamentarų skaičius Žemuosiuose rūmuose sumažinamas per pusę – vienas atstovas būtų renkamas iš 50 000 piliečių (1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje numatytas skaičius – 25 000). Teisę rinkti Prezidentą turėtų Žemieji rūmai ir Senatas, susirinkę į Tautos susirinkimą. Prezidento kadencija pratęsiamą iki 7 metų ir jam suteikiamos didesnės galios nei numatytos 1922 m. Konstitucijoje. Šie konstituciniai pakeitimai, LŪS vadovų nuomone, turėjo padaryti politinį Lietuvos gyvenimą pastovesnį ir užkirsti kelią „tikrosios demokratijos“, t. y. kairiųjų politikų, šalininkams patekti į valdžią. Anot jų, esanti tikra neteisybė, kad šalyje, kurioje daugiau kaip 80 % katalikų, prie valdžios vairo gali atsistoti „ištautėjusių žmonių grupelė“²²⁰. F. Mikšys dėl šių „neteisybių“ kaltino 1922 m. Konstituciją, kuri esą „Seimą padarė visagaliu ir nuo vieno pripuolamai Seiman patekusio asmens gali priklausyti viso krašto likimas.“²²¹ Kita vertus, kaltindamas Konstituciją F. Mikšys pamiršo pridurti, jog jis taip pat buvo vienas tų Steigiamojo Seimo narių, kurie balsavo už jos priėmimą. 1927 m. pavasarį ir vasarą LŪS vadovai pradėjo A. Smetonai siuntinėti įvairius raštus ir pareiškimus, kuriuose dėstė savo politines nuostatas leisdami suprasti, kad iš esmės jie pritartų tautininkų valstybės valdymo pertvarkos vizijai²²².

Panašiai optimistiškai nuo 1927 m. pavasario pradėjo kurtis ekonominė Ūkininkų kooperatyvų sąjunga (LŪKS). Registruojantis metų pradžioje jau nekilo teisinių nesklandumų dėl „dvasinių“ organizacijos tikslų statute. Tačiau skelbiami LŪS vadovų siekiai atskirti ekonominę ir politinę Ūkininkų sąjungos veiklos sritis greičiau buvo formalūs, o ne realūs. 1927 m. kovo 21 d. įkurtos LŪKS vadovybę sudarė ne tik aktyviausi LŪS, bet ir LKDP politikai. Į valdybą išrinktas krikščionis demokratas P. Karvelis, Ūkininkų sąjungos frakcijos Seime nariai F. Mikšys ir J. Valatka. Akivaizdu, jog politikai nenorėjo iš savo rankų išleisti vieno pagrindinių jų politinės veiklos finansavimo šaltinių²²³. Tokia ekonomine turėjusios tapti organizacijos politinė vadovybė netenkino daugelio Ūkininkų sąjungos narių.

²²⁰ Pamargenis, Ar reikalingas mums Senatas, *Ūkininkas*, 1927 02 20, nr. 8, p. 85–86.

²²¹ F. Mikšys, Kas toliau, *Ūkininkas*, 1927 01 30, nr. 5, p. 50.

²²² Lietuvos ūkininkų sąjungos visuotinio skyrių atstovų susirinkimo, įvykusio 1927 m. gegužės 27 d., pareiškimas Ekscelencijai ponui Respublikos Prezidentui, *LCVA*, f. 922, ap. 1, b. 46, l. 5–6 ir kt.

²²³ 1926 m. pradžioje įvykusiame LŪS metiniame skyrių atstovų suvažiavime, kuriame politinei veiklai aptarti buvo skirta mažai dėmesio, keli LŪS Seimo frakcijos nariai siūlė LŪS ekonominių organizacijų metinį pelną skirti tik III Seimo rinkimų reikalams. Tuo metu LŪS gryo pelno turėjo sukaupti apie 50 000 litų. Kai kuriems LŪS nariams nesutikus šitaip pinigų panaudoti, rinkimams buvo skirta mažesnė dalis (Lietuvos ūkininkų sąjungos VIII–IX visuotinio skyrių atstovų suvažiavimo protokolas, *LCVA*, f. 1557, ap. 1, b. 142, l. 15).

Optimizmą dėl po perversmo pasikeitusių veiklos sąlygų Ūkininkų sąjungoje netrukus pakeitė nusivylimas ir galiausiai politinės bei ekonominės veiklos nuosmukis. Ne tik autoritarinis režimas slopino politinius oponentus, prie to prisidėjo ir patys LŪS politikai. Remdami krikščionis demokratų derybose su tautininkų vadais dėl būsimos Lietuvos valstybinio valdymo formos ir nesusitardami referendumo, Seimo paleidimo, rinkimų į naują parlamentą skelbimo ir prezidentinio tipo valdymo sistemos įvedimo klausimais, LŪS vadovai kartu su LKDP jau 1927 m. pavasarį pasitraukė į opoziciją. Šis žingsnis lėmė LŪS kaip oficialios partijos veiklos pabaigos pradžią. Blėstant viltims abiem besiderančioms šalims rasti kompromisą, LKDP ministrai P. Karvelis ir L. Bistras 1927 m. gegužę drausmingai paliko A. Voldemaro kabinetą. Tačiau LŪS ministrai S. Šilingas ir I. Musteikis nepakluso LŪS vadovybės nurodymams ir toliau rėmė valdžią. Šis politinis S. Šilingo ir I. Musteikio pasirinkimas nebuvo tik kelių partijos narių perbėgimas iš pralaiminčios į laiminčią stovyklą. Šis faktas atskleidė kur kas gilesnes LŪS vidaus problemas ir sąjungoje egzistuojant gana ryškių nuomonių nesutapimą dėl tolesnio organizacijos pobūdžio ir veiklos. Tai buvo pastebima bent trijose srityse. Viena LŪS narių grupė norėjo tęsti parlamentinės politikos tradiciją. Kiti siekė atsiritoti nuo politikos ir toliau tęsti tik ekonominę veiklą. Treti, nors ir norėjo likti politikoje, liovėsi idealizavę parlamentinio valdymo sistemą ir siekė suartėti su tautininkais. Beje, šią LŪS „problema“ M. Römeris išvelgė jau 1921 m. Kaip buvo minėta, anot M. Römerio, LŪS ateityje turėjo gravituoti suartėjimo su tautininkais linkme, nes abiejų srovių požiūriai socialinių reformų klausimais buvo panašūs. Ši prielaida buvo tiksli, tačiau M. Römeris neturėjo galimybės nuspėti ekonominio LŪS veiksnio įtakos jos politiniam likimui. Todėl ne ideologinis LŪS artimumas tautininkams suartino šias socialiai konservatyvias jėgas, kaip kad manė M. Römeris, bet LŪS pragmatiniai ekonominiai interesai, kurių įgyvendinimas po 1926 m. gruodžio priklausė nuo Smetonos ir Voldemaro bei LTS. Šis motyvas tapo pagrindine paskata priverstinai suartėti.

1927 m. pavasaris ir vasara buvo tas lūžinis momentas, kai, vadovaudamiesi ekonominiais interesais, daugybė LŪS narių nebenorėjo remti LŪS politinės vadovybės Kaune ir siekė suartėti su Smetonos ir Voldemaro vyriausybe, priešinga LKDP politinėms nuostatoms. 1927 m. kovą vykusiame LŪS reorganizaciniame suvažiavime dalis delegatų, vedini LŪS frakcijos Seime nario P. Josiuko ir Vidaus reikalų ministro I. Musteikio, stengėsi pasipriešinti ir sutrukdyti LŪS skaidymui ir jos, kaip savarankiškos politinės partijos, įsteigimui. Jie norėjo sąjungą tiesiog sujungti su tautininkais²²⁴. Nors šis nutarimas nebuvo įgyvendintas, jis rodė, kad

²²⁴ Lietuvos ūkininkų sąjungos nepaprastas skyrių atstovų suvažiavimas, *Ūkininkas*, 1927 04 10, nr. 15, p. 173.

tai nebuvo pavieniai balsai, ir palaikymą suvažiavime turėjo. LŪS skyrių norą susijungti su tautininkais arba nutraukti bet kokius santykius su LŪS centro valdyba demonstravo gausi LŪS regioninių organizacijų atstovų grupė. Kaip įprasta, kuo stambesnio masto ekonominę veiklą kokios nors LŪS apygardos skyriai buvo išplėtoję, juo didesni palankaus bendravimo su vyriausybe ir aršesni santykių su LŪS centru nutraukimo šalininkai. Mat žvelgiant iš prekybos pozicijų nebuvo racionalu tapti valdžios kritikais. O būtent tuo keliu nuo 1927 m. pavasario, remdami krikščionis demokratų, žengė LŪS Kauno politikai.

LŪS iškilusias vidaus problemas liudija įtempta padėtis stipriausioje ir įtakingiausioje LŪS organizacinėje Šiaulių apygardoje, kuri buvo savotiška visos Lietuvos ūkininkų sąjungos „tvirtovė“. Išplėtojusi plačią ekonominę veiklą Šiaulių apygarda buvo finansiškai pajėgiausia Lietuvos LŪS apygarda. Todėl šioje apygardoje buvo daug skyrių ir daug narių. Skyrių kandidatai šalia socialdemokratų dominavo Šiaulių apskrities savivaldybėse. Pavyzdžiui, 1924 m. į jas buvo išrinkti net 104 LŪS nariai, kai tuo tarpu, pagal LKDP sąrašą – 59, o LDF – tik 27 atstovai. Per rinkimus į Seimą LŪS šiame regione surinkdavo daugiausia rinkėjų balsų visoje Lietuvoje, o jų skaičiaus sumažėjimas 1926 m. tapo lemiamu veiksniu, dėl kurio buvo III Seime prarasti 3 mandatai, lyginant su II Seimu. Pavyzdžiui, III Seimo Marijampolės, Kauno, Raseinių rinkiminėse apygardose LŪS neteko apytikriai nuo 3000 iki 5000 balsų, o Panevėžio rinkiminėje apygardoje (jos ribos beveik sutapo su organizacine Ūkininkų sąjungos Šiaulių apygarda) LŪS surinko apie 10 000 balsų mažiau nei per rinkimus į II Seimą²²⁵.

Jie ne tik atsiskyrė nuo centro valdybos, tačiau mėgino suorganizuoti visos Lietuvos sąjungos neeilinį suvažiavimą ir jo metu „nuversti“ LŪS vadovus už jų konfliktus su tautininkais ir opoziciją vyriausybei. 1928 m. vasarį, nepranešę Kauno vadovybei, surengė vietos apygardos skyrių suvažiavimą, kuriame oficialiai atsiskyrė nuo LŪS, įsteigė savarankišką protautininkišką Šiaurinės Lietuvos ūkininkų organizacijų sąjungą ir, galiausiai apkaltinę LŪS centro valdybą „politine demagogija“, priėmė griežto turinio rezoliucijas: „1. (...) dabartinei centro valdybai pareikšti visišką nepasitikėjimą; 2. Branginant valstybės ir ūkininkų reikalus pasmerkti dabartinę centro liniją.“²²⁶ Tame pačiame suvažiavime šiauliečiai parengė ir nusiuntė lojalumą A. Voldemarui garantuojantį laišką, prie kurio buvo prisegtas platus paaiškinimas apie „netinkamai“ vykdomą centrinės LŪS vadovybės bendrą-

²²⁵ F. Mikšys, *Lietuvos ūkininkų sąjungos frakcija III Seime*, Kaunas, 1927, p. 4–5; P. M-ys [F. Mikšys], *Lietuvos ūkininkų sąjunga 1919–1925*, Kaunas, 1925, p. 50.

²²⁶ Lietuvos ūkininkų sąjungos Šiaulių apygardos skyrių atstovų ir Šiaurinės Lietuvos ūkininkų organizacijų sąjungos steigiamojo suvažiavimo, įvykusio 1928 m. vasario 2 d., protokolas, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 587, l. 174.

ją ir ūkio politiką. Laiške ministras pirmininkas buvo prašomas „duoti reikiamų parėdymų atitinkamoms įstaigoms“ atidėti šio regionų organizacijų skolų išmokėjimą ir padėti joms susigrąžinti dar kairiųjų valdymo metu nutrauktas stambias prekybines sutartis, pavyzdžiui, maisto tiekimo visoms Lietuvos įkalinimo įstaigoms. Kaip matyti iš tolesnio susirašinėjimo, A. Voldemarui tokia įvykių eiga patiko ir skolos buvusioms Šiaulių ūkininkų sąjungos bendrovėms buvo atidėtos²²⁷.

Šiaulių apygardos LŪS skyrių konflikto su LŪS centro valdyba precedentas, šalia tautininkų vyriausybės veiksnio²²⁸, buvo pagrindinis įvykis, dėl kurio LŪS vadovybė su A. Stulginskiu priekyje prarado autoritetą, smarkiai susilpnėjo pačios organizacijos ir prasidėjo LŪS politinės veiklos žlugimas. Šių įvykių kontekste nuo Ūkininkų sąjungos pradėjo atsiriboti ne tik pavieniai jos nariai. 1927–1928 m. ištisi skyriai pereinavo į protautininkišką Ūkininkų vienybės organizaciją, nepaisydami vadovybės įspėjimų, kad tai esanti tautininkų provokacija, ir kunigų grasinimų pamokslų metu, kad perėjusieji į šią „bedievišką“ organizaciją nebus lankomi Šv. Kalėdų metu arba negaus leidimo laidoti katalikiškose kapinėse²²⁹. Valstybės saugumas, sekęs politinius krašto įvykius, šiuo laikotarpiu dažnai fiksuodavo ūkininkų sąjungos irimo ženklus, narių pasitraukimą iš politinės LŪS ir ekonominės LŪKS bei jų vadovybių nevaisingas pastangas išsaugoti organizacijų vientisumą. Į šį darbą įsitraukė ir dvasininkai. Viename iš daugelio valstybės saugumo ataskaitų situacija aprašoma lakoniškai:

Šiaulių apskrityje (...) ūkininkų sąjungos žymesni veikėjai dažniausiai kunigai, jais nariai pasitiki. Tačiau nepaisant kunigų įtakos sąjungos veikimas nuolat silpsta. Daugelis skyrių perėjo į ūk.[ininkų] vienybę“; „Marijampolės apskrityje (...) vadovauja daugiausia kunigai, bet netiesiogiai, o per patikimus asmenis. (...) politinėje srityje daugelis yra patenkinti esama vyriausybe. (...) tie, kurie domisi tik ekonominiais reikalais, gana gerai stovi, netgi plečiasi“; „Kretingos apskrityje (...) skyriams išimtinai vadovauja kunigai ir kur tik jie nustoja vadovauti, skyriai apmiršta...“²³⁰

Katalikų visuomenės veikėjai ir dvasininkai, siekdami gelbėti iš katalikų politikų rankų slystančią ekonominę LŪKS, ją priėmė į Katalikų veikimo centrą

²²⁷ 1928 03 03 Šiaurinės Lietuvos ūkininkų organizacijų sąjungos prašymas adresuotas A. Voldemarui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 587, l. 158–163.

²²⁸ P. Žostautaitė, Lietuvos ūkininkų sąjungos žlugimas tautininkų valdymo metais (1927–1930), *LTSR MADA*, t. 3, 1986, p. 63–77.

²²⁹ 1928 m. sausio mėn., Kriminalinės policijos mėnesinė apžvalga Nr. 1, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 1585, l. 10–11.

²³⁰ Kriminalinės policijos direktoriaus raportas apie politinių partijų veikimą Lietuvoje 1927 m., *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 504, l. 216.

(KVC), t. y. į konfesinę, apaštalavimo darbą atliekančių organizacijų sąjungą²³¹. Matyt, samprotaujama buvo šitaip: remiantis tuo, kad KVC priklausančių organizacijų veiklos laisvę ir nevaržomumą garantavo vyriausybės sudarytas konkordatas su Vatikanu, LŪKS, tapdama KVC nare, taip pat turės galimybę išvengti spaudimo. Arba katalikų visuomenė turės teisinį pagrindą įrodinėti, kad vyriausybė laužanti susitarimo su Šv. Sostu sąlygas. 1928 m. metinėje KVC konferencijoje buvo pareikštas protestas vyriausybei dėl ekonominio LŪKS persekiojimo: „...katalikiškos kooperatyvinės organizacijos (Pieno perd.[irbėjų] Bendr.[ovių] Sąjunga, L.[ietuvos] Ū.[kininkų] Kooperatyvų S.[ąjunga]) yra vyriausybės netgi nelygiai traktuojamos su socialistinėmis atimant bet kokias pašalpas ir paskolas, kuriomis ligi šiol naudavęsi, ir einama prie likvidacijos.“²³² Šie organizacijų sąjungos, turėjusios užsiimti katalikybės skleidimu ir apaštalavimu, protestai ekonominiais klausimais buvo argumentuojami katalikų diskriminavimu valstybėje ir reprezentavo katalikų lyderių peršamą konfesiniu pagrindu vykdomą dalies visuomenės atsiribojimą valstybėje net ir ekonominėje srityje. Dar ir 1951 m., samprotaudamas apie krikščioniškąją demokratiją, vyskupas Vincentas Brizgys taip pat akcentavo svarbų pramonės, prekybos ir visų kitų sričių „pasaulėžiūriškumą“²³³.

Kadangi režimas cenzūravo opozicinę spaudą ir nebuvo galimybių viešai diskutuoti ir raginti narius nepalikti LŪS, į šį propagandinį darbą buvo įtraukta studentija. Platindami slapta nuo spaudos cenzorių išleistus kreipimusis, instrukcijas, įvairius biuletenius studentai ateitininkai važinėjo po provinciją ir per vietinius kunigus bei ideologiškai patikimus visuomenininkus viešino katalikų lyderių formuluotas režimui opozicines mintis, kad dėl LŪS vargų esanti kalta vyriausybė ir tautininkų sąjunga. Paprastai pridurdavo, kad jos esančios „perbėgėlių“, „bedieviškos“ ir „masoniškos“ ir kad jokių būdu negalima jų remti²³⁴.

Suvenytos katalikų pastangos LŪS žlugimo sustabdyti nepajėgė. Nors dar 1928 m. vasarą vykusiame metiniame likusių LŪS skyrių atstovų suvažiavime F. Mikšys mėgino guostis, kad sąjunga „apsivalė“ ir joje liko ištikimi nariai, tačiau nusilpusi ir karo komendantų valdžios spaudžiama organizacija ryškiau veikti nesugebėjo. Apskričių viršininkai nuolat vilkindavo ir dažnai neleisdavo rengti LŪS

²³¹ 1927 m. rugsėjį LŪKS vadovybei pasiprašius į KVC, jos valdyba prašymą patenkino ir iškėlė dvi sąlygas: „1. Kad Lietuvos Ūkininkų Kooperatyvų sąjungos centro valdyboj būtų tik aiškūs ir veiklūs katalikai, 2. Kad skyrių valdybose nebūtų viešai ir pakartotinai laužančių Dievo ar Bažnyčios įsakymus“ (1927 m. spalio 1 d. KVC Centro valdybos raštas Nr. 306 Lietuvos ūkininkų kooperatyvų sąjungos valdybai, LCVA, f. 566, ap. 1, b. 109, l. 2). Taigi LŪKS tapo konfesine ekonomine organizacija.

²³² Katalikų veikimo centro metinės konferencijos rezoliucija paskelbta 1928 m. balandžio 12 d., LCVA, f. 378, ap. 5, b. 1550.

²³³ V. Brizgys, Lietuvių tauta ir krikščioniškoji demokratija, *Tėvynės sargas*, t. III, 1951, nr. 1, p. 46.

²³⁴ Valdininko raportas Kriminalinės policijos VI rajono viršininkui apie politinių partijų veiklą už 1928 m., LCVA, f. 378, ap. 5, b. 4071, l. 118–119.

susirinkimų. Dėl šių priežasčių neįvyko ir 1929 m. metinis suvažiavimas. Spaudos organas *Ūkininkas*, panašiai kaip ir 1920 m., pradėjo balansuoti ties bankroto riba. Laikraštį savo asmeniniais pinigais mėgino išlaikyti jo įkūrėjas Prezidentas A. Stulginskis. LŪS įtakoje esančio „Centralinio ūkininkų banko“ valdyba, vadovaujama aktyvaus krikščionių demokratų politikos P. Karvelio, 1930 m. balandį paskelbė bankrotą ir apie banko likvidavimą. Žymesnieji LŪS politikai, kurie mėgino kritikuoti politinį režimą, dažnai buvo teisiami, įkalinami, ištremiami iš Kauno.

Politinis režimas, siekdamas sukompromituoti LŪS lyderius ir pačią organizaciją, nuo 1928 m. pradėjo kelti ekonominio pobūdžio bylas. Bent 6 bylos sulaukė atgarsio visuomenėje. Kai kurių jų nagrinėjimas teismuose baigtas tik 1936 m., t. y. tada, kai opozicinės politinės partijos Lietuvoje jau buvo uždarytos ir įvyko rinkimai į IV Seimą. Pirmas iš LŪS lyderių nukentėjo V. Petrulis, kuriam einant finansų ministro pareigas 1923–1925 m., iš valstybės biudžeto buvo skirta bent 2 mln. litų pašalpa jo paties įsteigtam Prekybos ir pramonės bankui. 1925 m. bankui bankrutavus, ji nebuvo gražinta. 1928 m. V. Petrulis buvo nuteistas 2 metus kalėti, tačiau netrukus ši bausmė buvo dovanota²³⁵. Labiausiai visuomenėje nuskambėjo vadinamoji „lašinių skutimo byla“: 1929 m. vykusiame teismo procese buvo kaltinami 12 asmenų, LŪS centro ir skyrių valdybų nariai. Buvo pateiktas maždaug 120 000 litų ieškinys už netinkamą vartoti amerikietišku lašinių tiekimą per LŪS įstaigas Lietuvos kariuomenei krikščionių demokratų valdymo laikotarpiu. Teismas LŪS pirmininką F. Mikšį ir jo pavaduotoją E. Draugelį nuteisė po 1 metus sunkiųjų darbų kalėjimo, kitus – mažesnėmis bausmėmis. Po įkalinimo prezidentas bausmes dovanavo. 1930 m. Panevėžio apygardos teisme buvo priimtas sprendimas dėl LŪS Rokiškio banko likvidavimo, nes jis 1928 m. buvo padaręs daugiau negu 300 000 litų nuostolių. Panašiai situacija klostėsi ir kituose LŪS regioniniuose bankuose, ekonominėse organizacijose. Vadinamoji „Ūkininkų sąjungos byla“ pradėta nagrinėti dar 1929 m., tačiau iki 1936 m. delsta. Buvo teisiami net 46 su LŪS susiję asmenys, aktyviausi – F. Mikšys, D. Trimakas, P. Josiukas – buvo nuteisti laisvės atėmimo bausmėmis, kurios vėliau buvo smarkiai sumažintos ar net panaikintos²³⁶. Ypač daug dėmesio tautininkų spaudoje sulaukė prelatas Konstantino Olšausko byla, nors ji nebuvo susijusi su finansiniais išieikvojimais, tačiau tautininkams tapo įrankiu kompromituoti LŪS (K. Olšauskas buvo LŪS Kauno skyriaus pirmininkas), kartu ir LKDP bei priešiška tautininkams nu-siteikusius dvasininkus.

²³⁵ Vytauto Petrulio baudžiamoji byla, LCVA, f. 387, ap. 4, b. 2613, l. 15–17; *Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, Vilnius, 2007, t. 3, p. 405.

²³⁶ P. Žostautaitė, Lietuvos ūkininkų sąjungos žlugimas tautininkų valdymo metais (1927–1930), *LTSR MADA*, t. 3, 1986, p. 74–77.

Po tokių sukrėtimų LŪS neatsigavo. Viena po kitos pradėjo bankrotuoti LŪS valdomos bendrovės. Net centriniame Kauno miesto skyriuje tvyrojo chaosas – skyriaus išdininko reikėjo specialiai ieškoti mieste ir prievarta atvesdinti į posėdį tam, kad jis pateiktų ataskaitas (kurių taip ir neturėjo) apie finansinę skyriaus padėtį²³⁷. Matydamas tokią liūdną Ūkininkų sąjungos likimą, užuojautą jai pareiškė ir nesenų laikų ideologinis ir politinis oponentas – valstietis liaudininkas Prezidentas Kazys Grinius²³⁸.

LŪS vadovybės puoselėtos optimistinės iliuzijos dėl sėkmingos savarankiškos politinės veiklos žlugo jau 1928 m. Po metų iširo ir pati organizacija, kuri nuo 1930 m. buvo laikoma neveikiančia. Centro valdyboje iš buvusių 52 darbuotojų liko tik 4, ir tie patys dirbo be atlyginimo. Vienintelė jos veikla buvo rengti ir siuntinėti aplinkraščius pusiau savarankiškai veikiantiems skyriams, užsiimantiems ūkine veikla²³⁹. Spaudžiama režimo ir varžoma sąjungos narių apatiškumo, tačiau norėdama bent šiek tiek suaktyvinti veiklą, LŪS vadovybė ėmėsi ir desperatiškų veiksmų – buvo išleidusi net slaptą aplinkraščių ištikimiams nariams su nurodymu skverbtis į tautininkų sąjungos organizaciją ir ten „vykdyti ardomąjį darbą iš vidaus“²⁴⁰. Tačiau tokie veiksmai jokių rezultatų nedavė.

Patiriančią ekonominį bankrotą bei valdžios spaudžiamą sąjungą paliko dauguma narių, o krikščionis demokratus rėmė tik mažuma žymesnių LŪS veikėjų. Suvokdami, kokia nepalanki situacija veikti, vieni tapo „pasyviais“ vykstančių procesų stebėtojais, kiti, norėdami išsaugoti pelningas tarnybas, atsisakė politinių pretenzijų arba įsitraukė į tautininkų sąjungos rėmėjų gretas. Partinių LŪS veikėjų politinių prioritetų kaita pagreitį įgavo jau 1927 m. pavasarį po S. Šilingo ir I. Musteikio nepaklusnumo partijos vadovybei akcijos. Jie, nepaklusę krikščionių demokratų ir Ūkininkų sąjungos politinės vadovybės nuostatai pasitraukti iš Ministrų Kabineto, kovo 29 d. buvo oficialiai išmesti iš partijos. Įtempti abipusiai santykiai klostėsi jau kuris laikas. Nebuvo net tiesiogiai bendraujama, o tik buvo susirašinėjama. Abu ministrai kovo 29 d. iš LŪS frakcijos Seime gavo tokio turinio kreipimąsi: „Kadangi, Tamstos, kaip (...) ministro veikimas neatitinka, frakcijos nusistatymu, valstybės interesams ir kenkia Lietuvos ūkininkų sąjungos reikalams, LŪS frakcija siūlo Tamstai, kaip Ūkininkų sąjungos nariui atsistatydinti iš (...)“

²³⁷ 1928 05 11 valdininko raportas Kriminalinės policijos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 1984, l. 1.

²³⁸ 1931 02 06 Kriminalinės policijos agentūros skyriaus vedėjo 1931 m. sausio mėn., politinių partijų veikimo santrauka, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 589, l. 65.

²³⁹ 1929 m. sausio mėn. Kriminalinės policijos mėnesinė apžvalga Nr. 1, *LCVA*, f. 378, ap. 2, b. 11576, l. 19.

²⁴⁰ 1931 02 06 Kriminalinės policijos agentūros skyriaus vedėjo 1931 m. sausio mėn., politinių partijų veikimo santrauka, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 589, l. 61.

ministerio vietos ir apie tai pranešti frakcijai iki šių metų balandžio 1 d. 12 val.“²⁴¹ Abu nepaklusnieji nariai balandžio 1 d. vienodai raštu atsakė, kad frakcijos priekaištai, esą jų, kaip ministrų, politika neatitinkanti valstybės interesų, yra „sunkus“ ir niekuo nepagrįstas kaltinimas, o ministrų kabinetas esąs vieningas. Tad jei jų politika neatitinka valstybės interesų, tai ir viso kabineto politika esanti tokia pati. Galiausiai abu ministrai pateikė frakcijai atsakymą:

...turiu paaiškinti Ūkininkų sąjungos frakcijai sekantį: aš esu įėjęs į Ministerių kabinetą ne frakcijos deleguotas, šis kabinetas yra išdava gruodžio 17 d. įvykio ir jį sudariusių žmonių. Priimdamas jų pareikštą mano pasitikėjimą, turiu moralės pareigos tesėti. Būčiau nenuoseklus jei atsistatydinčiau, tuo pačiu ardyčiau pagrindus tos Vyriausybės, kuri savo darbe privalo vieningai vaduotis gruodžio mėn. 17 dienos įvykių nustatyta politikos linkme. Kai dėl dalykų, rišamų su partijos gyvenimu, tai, man rodos, jiems negali būti vietos frakcijos rašte, adresuotame man, kaip (...) ministeriui.²⁴²

Šį susirašinėjimą įteikė A. Voldemarui, I. Musteikis ir S. Šilingas nutraukė ryšius su LŪS, tuo pačiu ir su LKDP.

Šis epizodas ne tik kad dezorientavo provincijoje buvusius ir nelabai Kauno politinėse realijose susigaudančius Ūkininkų sąjungos narius, bet ir nusmukdė LŪS centro valdybos autoritetą. Dėl šios priežasties žymesnieji LŪS nariai ėmė šalintis organizacijos veiklos. 1928 m. savo noru iš centro valdybos pasitraukė J. Valatka ir D. Trimakas. Pastarasis net atsiribojo nuo buvusių politinių bendražygių²⁴³. III Seimo LŪS frakcijos narys P. Butkus ketvirtajame dešimtmetyje atstovavo ūkininkams Žemės ūkio rūmuose jau ne kaip Ūkininkų sąjungos narys. K. Jokantas, atsiribojęs nuo LŪS, dalyvavo Kauno miesto tarybos veikloje, o paskutinėje A. Merkio vyriausybėje ėjo švietimo ministro pareigas. Matyt, taip pat simboliška, kad vienintelis iš 117 LKDP, LDF, LŪS parlamentarų, dalyvavusių 1920–1926 m. seimų veikloje, LŪS narys Izidorius Aleksa buvo išrinktas jau kaip tautininkų sąjungos atstovas ir į IV, „smetoninį“ Seimą.

Taigi Darbo federacijos ir Ūkininkų sąjungos politinis savarankiškumas pasibaigė tik prasidėjęs. Įvairių katalikiškų organizacijų vadovai, matydami LDF, LŪS ir pačios LKDP krizę, jau nuo 1929 m. lapkričio inicijavo visų trijų politinių sro-

²⁴¹ 1927 03 30 LŪS Seimo frakcijos kreipimasis į Vidaus reikalų ministrą I. Musteikį, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 502, l. 14–17.

²⁴² 1927 04 01 Lietuvos Respublikos Vidaus reikalų ministro I. Musteikio raštas Ūkininkų sąjungos Seimo frakcijai, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 502, l. 14–17.

²⁴³ Būdamas ekonominės LŪKS organizacijos valdybos nariu ir siekdamas atsikratyti sąsajų su politine LŪS veikla, D. Trimakas atsisakė skirti savo buvusiam bendražygiui F. Mikšiuui pašalpą, kurios šis prašė norėdamas palaikyti vos vegetuojančio spaudos organo *Ūkininkas* leidybą (1928 01 12 VSD agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 4049, l. 8).

vių vadovų pasitarimus ragindami jas vėl susijungti į vieną krikščionių demokratų branduolį. Susijungimas turėjo įvykti LŪS ir LDF įsitraukiant į LKDP. Už tokį trečiojo dešimtmečio pradžioje veikusios katalikų partijos modelį pasisakė vysk. M. Reinys, aktyvus katalikų visuomenininkas P. Kuraitis, buvęs krikščionių demokratų Ministras pirmininkas A. Tumėnas.

Kita vertus, keista, bet nors politinė padėtis buvo labai komplikuoata, nė vienas iš LKDP, LDF ir LŪS vadovų tokiam susijungimui nepritarė. Tokia nuostata buvo argumentuojama tuo, kad „...šių trijų partijų ideologijos gali nesutikti, dėlėi ko galima esą sulaukti fiasko.“²⁴⁴ Šie argumentai, kuriuos rėmė katalikų politiniai lyderiai kun. M. Krupavičius, L. Bistras, A. Stulginskis, K. Ambrozaitis, P. Dovydaitis, atrodė keistai viešų kalbų apie katalikų politinės vienybės svarbą kontekste. Dar neįprasčia skambėjo šių politikų nuomonės, kad paskelbus Seimo rinkimus, kurie, politikų nuomone, turėtų įvykti jau 1930 m., apie tokią „naują partiją“ esą niekas nežinos ir už ją tikriausiai nebalsuos net „davatkos“; o tautininkų propaganda ją galėsianti padaryti net „socialistišką“.

Vis dėlto tikrieji tokios skeptiškos laikysenos motyvai glūdėjo kitur. Priežastys buvo daug paprastesnės. Pirmiausia kaip tik tuo metu LŪS pradėtos kelti ekonominės bylos, dalis aktyvių vyriausybės kritikų buvo įkalinti ar ištremti į provinciją, todėl laukiamų Seimo rinkimų metu jie ne tik kad neturėtų dalies potencialo, bet ir dėl vykstančių teismų procesų, susijusių su finansiniais išeikvojimais, save diskredituotų bei kurtų prielaidas politiniam režimui „paspausti“ vieningą katalikišką partiją. Be to, visuomenė nesuprastų, kodėl LŪS ir LDF įtraukiamos į LKDP, nes visai neseniai šios abi profesinės ūkinės partijos viešai reiškė nepasitenkinimą LKDP ir jos lyderiais. Darbo federacija juos kritikavo už „reakcinės politikos“ vykdymą ir „buržuazinę dvasią“; o Ūkininkų sąjunga reiškė nepasitenkinimą, kad krikščionys demokratai esantys darbininkų, o ne ūkininkų interesų atstovai. Taigi įtvirtinant politinį savarankiškumą 1927–1928 m., LDF ir LŪS prisidėjo prie vieni kitų kompromitavimo ir patys užkirto kelią atsirasti vienai katalikų partijai, būtent katalikų siekiamą „politinę vienybę“ ardė ne tiek režimas, kiek pačios katalikiškos politinės organizacijos.

Tačiau partijų politinės krizės metu siekiant sutelkti ir stiprinti jėgas kovai prieš tautininkus buvo sutarta jas sujungti „neoficialiai“; t. y. plačiajai visuomenei nežinant, ir ilgainiui padaryti taip, kad viešai tai atrodytų kaip „natūralus“ jų suartėjimas²⁴⁵. Darbo federacija jau 1929 m. „neoficialiai“ įsitraukė į LKDP, o Ūkininkų sąjungos eilė atėjo ketvirtąjo dešimtmečio viduryje, kai buvo išspręstos daugelis

²⁴⁴ 1929 m. gruodžio mėn., Kriminalinės policijos apžvalga Nr. 12, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 11576, t. 2, l. 238.

²⁴⁵ 1929 m. lapkričio mėn., Kriminalinės policijos apžvalga Nr. 11, ten pat, l. 177.

Paskutiniojo LKDP CK pirmininko L. Bistro iniciatyva atskilusios Ūkininkų sąjunga ir Darbo federacija buvo įtrauktos į vieningą Krikščionių demokratų partiją 1935 m.

jai keltų bylų. 1935 m. spalį įvykusiame LKDP CK posėdyje į ją buvo kooptuoti A. Stulginskis iš LŪS ir A. Milčius bei J. Katilius iš LDF. Taip visos trys srovės galutinai susijungė į vieną politinę Lietuvių krikščionių demokratų partiją (LKDP)²⁴⁶. Tačiau ji oficialiai egzistavo mažiau nei pusmetį, iki 1936 m. vasarį paskelbto *Draugijų įstatymo*, kurio pagrindu vidaus reikalų ministras turėjo teisę išvaikyti bet kurią organizaciją, draugiją ar partiją argumentuodamas „valstybės ir tautos saugumo sumetimais“²⁴⁷. Taigi 1936 m. vasario 6 d. tik ką susivieniję krikščionys demokratai buvo uždaryti kartu su kitomis legaliomis Lietuvos partijomis (išskyrus tautininkus).

Trumpa savarankiškų katalikiškų partijų – Lietuvos ūkininkų sąjungos ir Lietuvos darbo federacijos – istorija nuo 1927 m. atskleidė esminę krikščioniškosios demokratijos Lietuvoje problemą. Krikščionys demokratai tarpukariu dar nebuvo pasirengę suvokti, kad visų katalikų po vienu „politiniu skėčiu“ sutelkti neįmanoma. Kitaip nei XIX a. pa-

baigoje – XX a. pradžioje, katalikybė ir tautiškumas jau nebuvo pakankami veiksniai, galėję suvienyti įvairių socialinių katalikų sluoksnių ir skirtingų ideologinių pažiūrų asmenų interesus. LKDP politinis projektas (LKDP–LŪS–LDF), kuriuo siekta skirtingas socialines grupes suvienyti į darnų politinį junginį, buvo dirbtinis. Trumpai trukęs darnus LKDP, LŪS ir LDF bendradarbiavimas rėmėsi nepriklausomybės kovų patriotizmo sukeltu entuziazmu, bendro vidaus ir išorės prieš keliamomis grėsmėmis, socialinių neteisybių identifikavimu ir eskalavimu bei mėginimu įtikinti valstietišką ir stipriai tikinčią visuomenę krikščionių demokratų bloko kaip vienintelės Lietuvos politinės jėgos nepakeičiamumu, išsaugant Bažnyčios, religijos ir katalikiško gyvenimo normas. Tačiau politinė naujovė – parlamentinis valdymas su iš to kylančiomis aršios politinės agitacijos formomis, sunki pasaulinio karo išvargintų žmonių materialinė būklė ir radikalių reformų reikalavę jų lūkesčiai, taip pat politinio darbo patirties beįgyjančių partinių lyderių ambicijos prisidėjo prie vieningos Krikščionių demokratų partijos iširimo.

Kita vertus, jei ne lietuviško autoritarizmo vykdytas politinio gyvenimo slopinimas, krikščionių demokratų išsiskaidymas į darbininkų ir ūkininkų politines

²⁴⁶ 1935 10 07 agento „Juozaitis“ pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 5, b. 4233, l. 10.

²⁴⁷ Draugijų įstatymas, *Vyriausybės žinios*, nr. 522, 1936, eil. nr. 3626, p. 1.

organizacijas, nepaisant jų pačių apgailestavimo dėl politinės katalikų vienybės irimo, būtų buvęs pirmas žingsnis, žengtas krikščioniškosios demokratijos politinio pliuralizmo Lietuvoje link.

Kultūrinio–intelektualinio katalikų sąjūdžio santykis su krikščionimis demokratais

Kartų konfliktas katalikų politinėje ir kultūrinėje erdvėje ketvirtajame dešimtmetyje

Po to, kai režimas 1936 m. uždarė politines partijas, tarp katalikų išryškėjo dvi srovės – „senieji krikščionys demokratai“ ir „jaunieji katalikai“. Pastarieji oficialiai nesitapatino su krikščionių demokratų politikais. Kita vertus, savo idėjomis ir veikimu ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje išitraukė į politinę veiklą kartu su pavieniais uždarytos LKDP lyderiais.

Pirmųjų lyderiai buvo kun. M. Krupavičius, kun. A. Šmulkštys, L. Bistras, P. Karvelis, A. Stulginskis, A. Tumėnas, P. Dovydaitis, K. Ambrozaitis ir kiti parlamentinio laikotarpio politikai. Antrajai grupei priklausė XX a. pradžioje gimę, į viešąjį Lietuvos gyvenimą aktyviai išitraukę visuomenininkai, kultūrininkai ir politikai: P. Dielininkaitis, I. Skrupskelis, J. Ambrazevičius, A. Maceina, S. Yla, J. Grinius, Z. Ivinskis ir kiti. Jie nuo 1936 m. vadovavo pagrindiniam katalikų srovės dienraščiui *XX amžius*, kurio tiražas 1940 m. kartais siekdavo iki 32 000 egzempliorių²⁴⁸, darė įtaką daugeliui katalikiškų organizacijų ir draugijų. Nors jaunosios kartos veikla labiausiai sietina su 1941 m. sukilimo, Laikinosios vyriausybės ir Lietuvių Fronto veiklos epizodais, tačiau jau ir ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ji tapo ryškiu katalikiško pasaulio balsu²⁴⁹. Lyderių kaita katalikų stovykloje įgavo pagreitį maždaug nuo 1934–1936 m. Senoji karta rėmėsi politikuojančiais dvasininkais ir dar turimomis pozicijomis provincijos katalikiškose draugijose,

²⁴⁸ Zenono Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, t. 2, l. 414, Vidaus reikalų ministerijos Spaudos skyriaus pateiktais duomenimis, 1940 m. pavasarį nuolatinis didžiųjų dienraščių tiražas buvo toks: katalikų *XX amžius* – 14 290 egz., liaudininkų *Lietuvos žinių* – 16 800 egz., tautininkų krypties valdžios oficiozo *Lietuvos aidas* – 32 800 egz. (L. Truska, Periodinė spauda Lietuvoje 1918–1940 m. Kiekybinė raida, *Kultūros barai*, nr. 5, 1996, p. 70–74).

²⁴⁹ 1939 09 06 VSD biuletėnis nr. 187a, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 76.

kurių veikla pasižymėjo daugiausia tik esamos padėties aptarimu susirinkimuose ir opozicinių nuotaičių politiniam režimui palaikymu. Jaunosios kartos katalikų lyderiai siekė perimti vadovavimą katalikų organizacijoms, kritikavo senąją kartą dėl, jų supratimu, „siauro partiškumo“, „politinio liberalizmo idealizavimo“ ir „neveiklumo“²⁵⁰. Senieji krikščionys demokratai už dažną režimo kritiką buvo ne kartą bausti, persekioti, kalinti. Kai kurie jų ketvirtajame dešimtmetyje buvo priversti pasitraukti į „vidinę emigraciją“ – gyveno provincijoje: kun. M. Krupavičius ir E. Draugelis – Suvalkų Kalvarijoje, A. Stulginskis – Jokūbavo dvare Kretingos valsčiuje, P. Jočys – Utenoje, P. Radzevičius – Klaipėdoje, J. Valaitis – Vilkaviškyje, P. Dovydaitis – Čekiškėje ir pan. Kiti sugebėjo prisitaikyti prie režimo ir susilaikė nuo atviros konfrontacijos: K. Bizauskas, V. Čarneckis dirbo diplomatinėje tarnyboje arba Užsienio reikalų ministerijoje, A. Endziulaitis ėjo pareigas Žemės ūkio ministerijoje, K. Jokantas atitolo nuo krikščionių demokratų ir buvo švietimo ministras paskutinėje A. Merkio vyriausybėje, A. Tumėnas dėstytojavo universitete, vyskupai M. Reinys ir J. Staugaitis bei kunigai A. Šmulkštys, P. Dogelis atsidėjo dvasinei tarnystei. Ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje krikščionys demokratai buvo kaip niekada pasyvūs ir nekėlė didesnių rūpesčių politiniam režimui. 1937 m. katalikus sekęs Valstybės saugumas savo mėnesinėse ataskaitose ir biuleteniuose beveik nefiksavo jokios žymesnės katalikiškų organizacijų opozicinės veiklos, nes jos tuo metu daugiau sprendė savo vidaus problemas.

Taigi kas buvo ta jaunoji katalikų karta, kokie buvo jos veiklos prioritetai ir santykiai su politine krikščioniškąja demokratija XX a. ketvirtajame dešimtmetyje?

Kartų konfliktas ketvirtajame dešimtmetyje tapo dar vienu krikščionių demokratų siekiamos katalikų vienybės įtrūkimu. Jis reiškėsi ne socialiniu, o vertybiniu, pasaulėžiūriniu aspektu. Konfliktui darė įtaką ne socialinių grupių interesų skirtumai, tačiau „tradicinės“ ir „modernios“ politikos šalininkų, atstovavusių senajai ir jaunajai politikų bei visuomenės veikėjų kartoms, nuomonių nesutapimai. Kartų konfliktas visą laiką buvo. Formuojantis moderniai lietuvių tautai ir plintant krikščioniškosios demokratijos idėjoms jau XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje kilo pirmasis susidūrimas tarp konservatyvių dvasininkų ir vadinamųjų kunigų „litvomanų“. Abi stovyklos skirtingai interpretavo tautiškumo ar dvasininkijos veiklos „už zakristijos sienų“ klausimus. Senoji karta laikėsi prolenkiškų nuostatų ir į lietuvių nacionalizmą žiūrėjo skeptiškai. Jaunoji dvasininkų karta, krikščioniškosios demokratijos idėjos Lietuvoje skleidėjai J. Tumas, K. Šaulys, J. Staugaitis, J. Matulaitis-Matulevičius, remdamiesi Leono XIII enciklikomis, pabrėždavo lietuvišką katalikybę, pasisakė už aktyvų dvasininkų dalyvavimą viešajame gyvenime. Abi

²⁵⁰ J. Abrazevičius, Nuo autokritikos į blaivią kūrybą, *XX amžius*, 1936 01 02, nr. 1, p. 3.

stovyklos skirtingai suvokė tiek katalikybės, tiek tautiškumo santykį ir vadinamąjį „socialinį klausimą“²⁵¹.

Antrasis ryškesnis kartų susidūrimas, tiksliau, naujų katalikų veikėjų iškilimas įvyko po Pirmojo pasaulinio karo. Vienų iš 1918 m. respublikos statytojų krikščionių demokratų – kun. M. Krupavičiaus, kun. A. Šmulksčio, L. Bistro, P. Karvelio, K. Ambrozaičio, P. V. Raulinaičio – politines pažiūras suformavo laiko įvykių paktuoto socialinio radikalizmo tendencijos. Ši karta buvo užsitarnavusi „socialinės revoliucijos kurstytojų“ arba „bolševikuojančių kunigų“ vardą. Ją kritikavo ar net smerkė nuosaikesni ir konservatyvesni dvasininkai, tarp jų ir J. Tumas²⁵². Trečiasis ryškus katalikų pasaulio konfliktas kilo ketvirtojo dešimtmečio viduryje, atėjus jau nepriklausomos Lietuvos tautinę mokyklą baigusių katalikų visuomenininkų bei politikų kartai. Jie subrendo veikiami S. Šalkauskio ir K. Pakšto idėjų. Jaunieji katalikai, paveikti liberaliosios demokratijos nuosmukio ir autoritarinių bei totalitarinių režimų apogėjaus Europoje, Šv. Sosto skatinamos *Katalikų Akcijos* idėjos, propagavo „atsinaujinimo“, „organiškumo“, „korporatyvizmo“, „dvasinės revoliucijos“ politikos viziją. Ji turėjo apimti ne tik socialinius, ekonominius, kultūrinius ir politinius aspektus, bet ir dvasinę asmenybės pasaulį²⁵³.

Kiekviena šių katalikų srovių turėjo savitą valstybės ir joje gyvenančių katalikų politinio, kultūrinio, socialinio veikimo modelį. Kun. J. Tumo karta krikščioniškąją demokratiją tapatino su tautine akcija ir per jos prizmę projektavo socialinio veikimo perspektyvas. Kun. M. Krupavičiaus krikščionys demokratai derino radikalias socialines reformas ir partinę politinę veiklą. P. Dielininkaičio visuomenininkai akcentavo kultūrinį bei socialinį darbą. Dėl to laikotarpio sąlygų pirmiesiems monarchinis valstybės modelis neatrodė smerktinas, antrieji neįsivaizdavo Lietuvos be parlamentinio valdymo, tretieji buvo linkę idealizuoti autoritarizmo bruožų turinčią korporacinę valstybės santvarką.

Ketvirtojo dešimtmečio autoritarizmo kontekste ši trečioji lietuvių katalikų karta tapo ryškiu politiniu ir visuomeniniu lietuvių katalikų balsu. Jaunųjų katalikų išskirtinumas atspindėjo to laiko europines katalikų politinio gyvenimo transformacijas. Šie modernistai, ugdyti katalikiškos pasaulėžiūros aplinkoje, daug kam netikėtai tapo vieni didžiausių tų pačių katalikiškų partijų ir apskritai senosios kartos veikėjų kritikų. Viešojoje erdvėje jie stengėsi atsiriboti nuo partinės priklausomybės ir kūrė reformatoriškus ir radikalius kultūrinių, ekonominių, socialinių

²⁵¹ V. Žaltauskaitė, *Lietuvos krikščioniškosios demokratijos genezė: XIX a. pab. – XX a. pr. Sociopolitinis aspektas*, Vilnius, 2000 (Daktaro disertacija. Rankraštis), LII RS, f. 6–74, l. 100–103.

²⁵² J. Tumas dažnai kritikavo LKDP dėl jos skelbiamų radikalių reformų bei noro įvesti Lietuvoje „proletariato diktatūrą“ (*Laisvė*, 1920 09 08, nr. 183, p. 4).

²⁵³ J. Eretas, Dvi generacijos mūsų krikščioniškosios kultūros tarnyboje, *LKMA Suvažiavimo darbai*, Roma, t. VII, 1972, p. 3–52.

ir politinių pokyčių valstybėje planus. Įsitraukdami į visuomeninį gyvenimą akcentavo ne politinės veiklos, bet plataus kultūrinio, socialinio veiksmo vizijas, kurias vėliau mėgino paversti politika. Jaunoji lietuvių katalikų karta, kaip ir to meto Vakarų Europos jaunieji katalikai, į viešąją erdvę išėjo kaip neapibrėžtas inteligentų, intelektualų sąjūdis. Neapibrėžtumas, neaiškus ir susipynęs santykis su krikščionimis demokratais, nevienareikšmė nuostata politinio režimo atžvilgiu, įsipareigojimas tapti „visuomenės kritikais“ ir „modernizacijos“ iniciatoriais trukdė suvokti, Leono Sabaliūno žodžiais tariant, „...ką jie stengėsi veikti ir supratinimą, prieš ką jie kovojo“²⁵⁴.

Politinio liberalizmo krizės sąlygomis ketvirtojo dešimtmečio bendros europinės tendencijos išryškino tuo metu kilusias negatyvias reakcijas į trečiojo dešimtmečio daugpartinę sistemą, parlamentarizmą ir politines partijas. Jos buvo kritikuojamos už tariamą visuomenės skaldymą, „siaurą partiškumą“, negebėjimą priimti staigių ir radikalių sprendimų ekonominėje ir socialinėje srityse pasaulinės krizės sąlygomis. Tad šalia partijų kūrėsi intelektualiniai, kultūriniai, dvasiniai sąjūdžiai, kurie, iš esmės neigdami politinį liberalizmą ir veikdami ne partinėmis, o visuomenės organizacijų, spaudos, įvairių susivienijimų formomis, viešajame gyvenime tapo net įtakingesni nei jau įsitvirtinusios pripažintos politinės jėgos. Ilgainiui šie sąjūdžiai evoliucionavo į masinius judėjimus ir tapo vieni pagrindinių partijų konkurentų, todėl ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje riba tarp katalikų partijų ir šių masinių neapibrėžtų sąjūdžių beveik išnyko. Pastarieji, vadovaujami jaunosios kartos aktyvistų, dominavo²⁵⁵.

Jaunoji lietuvių katalikų karta, evoliucionuodama iš kultūrinio sąjūdžio sunkiai apibrėžiamo politinio-visuomeninio judėjimo link siekė tapti masine visų lietuvių katalikų idėjine srove, pranokstančia ir partines struktūras (oficialiai uždraustas 1936 m.), ir visuomeninio, dvasinio judėjimo formas. Vienas jaunųjų katalikų atstovų, A. Maceina, išėivijoje tvirtino, kad būtent jie, jaunoji karta, o ne krikščionys demokratai buvo pagrindiniai lietuvių katalikų reprezentantai:

Anuo metu (ketvirtajame dešimtmetyje) niekas nekalbėjo apie dvi katalikų partijas arba, kad apie du sąjūdžius, nes iš tikro buvo tik vienas: vedamas tų žmonių, kurie šiandien pasidarė „bedieviais“ ir „skaldytojais“. Jokio krikščionių demokratų sąjūdžio nebuvo ir jokios gyvybės senosios partijos nerodė. (...) Šiandien mes (jaunieji katalikai – frontininkai) nė kiek neabejojame, kad jeigu Smetonos režimas būtų žlugęs ir Lietuva būtų grįžusi į demokratijos kelią, jaunųjų sukurtas ir Lietuvoje visų simpatin-

²⁵⁴ J. Sabaliūnas, *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism, 1939–1940*, Bloomington, 1972, p. 41.

²⁵⁵ M. Conway, *Catholic Politics in Europe 1918–1945*, London–New York, 1997, p. 6.

gai sutiktas sąjūdis būtų išsiveržęs į politinį gyvenimą ir būtų pradėjęs naują tarpsnį visuomeninėje srityje.²⁵⁶

Jaunieji katalikai buvo ugdyti ateitininkų moksleivių organizacijose, priklausė VDU katalikiškoms studentų korporacijoms, vėliau įgijo išsilavinimą Prancūzijos, Belgijos, Šveicarijos, Vokietijos, Austrijos universitetuose, tad iš arti susipažino su moderniomis Vakarų Europos kultūrinio, visuomeninio bei politinio gyvenimo tendencijomis²⁵⁷. Pastarasis veiksnys kūrė prielaidas, kad vakarietiškos kultūros paveikta jaunoji katalikų karta turės kitokią politinę, socialinę, kultūrinę valstybės viziją nei 1918 m. Respublikos kūrėjai – krikščionys demokratai, kurių pasaulėžiūros formavimuisi įtaką darė rusiškoji kultūrinė tradicija.

Jaunosios katalikų kartos kaip atskiro branduolio krikščionių demokratų ir katalikų visuomenės veikėjų aplinkoje formavimasis prasidėjo J. Keliuočiui 1931 m. pradėjus leisti *Naujosios Romuvos* žurnalą. Jis telkė katalikus inteligentus, kurie, vykstant krikščionių demokratų ir autoritarinio režimo konfliktui, atsiribojo nuo partijos pozicijos vienareikšmiškai kaltinti tik A. Smetonos režimą ir politinio konflikto dėl visuomenės supriešinimo su režimu kaltininkų ragino ieškoti „pirštu atgręžtu į save“²⁵⁸.

Priežastys, lėmusios jaunosios kartos katalikų socialines politines ir kultūrinės orientacijas, buvo susijusios su pasaulinės ekonominės krizės, socialinių problemų ir Pirmojo pasaulinio karo pralaimėtojų revanšizmo skatinamu nacionalizmu. Šis, atmetęs pilietišumą, demokratiją ir kapitalistinę sistemą, kontravo nacionalizmo, autoritarizmo ir totalitarizmo bei korporacinės valstybės modelius. Individualizmą keisdamas kolektyvizmu, konkurenciją – solidarumu ir paklusnumu, trindamas ribas tarp viešojo ir privataus gyvenimo, nacionalizmas aukščiausiu visuomenės tikslu laikė neretai misticizmu „apvilktus“ tautos ir valstybės interesus. Europos dešiniųjų radikalų mestas iššūkis paskatino reaguoti ir kairiuosius – jie kūrė *Liaudies frontus*, ir katalikus – jie ieškojo savo *Trečiojo kelio*, būtent sintetino dešiniųjų ir kairiųjų idėjas. Be šių priežasčių, turėjusių įtakos jaunosios lietuvių katalikų kartos iškilimui Lietuvoje, galima išskirti dar bent penkis veiksnys.

Pirmasis sietinas su vokiečių katalikiškos Centro partijos kapituliacija 1933 m. ir A. Hitlerio valstybinėmis reformomis. Katalikiškos Centro partijos, kuri buvo

²⁵⁶ 1949 01 18 A. Maceinos laiškas P. Jurui, *Antano Maceinos laišakai prel. Pranciškui Jurui*, Vilnius, 1997, p. 36.

²⁵⁷ Paryžiuje žurnalistiką ir literatūrą studijavo J. Keliuotis ir J. Grinius. Berlyne mokslų daktaro laipsnis suteiktas istorikui Z. Ivinskiui. Bonos universitete žurnalistiką studijavo J. Ambrazevičius. Vienoje filosofijos daktaro disertaciją apsigynė I. Skrupskelis. Sorbonoje sociologijos daktaru tapo P. Die-lininkaitis. Liuvono, Briuselio, Fribūro ir Strasbūro universitetuose į filosofiją gilinosi A. Maceina, o Sorbonos universitete – J. Girnius ir t. t.

²⁵⁸ J. Ambrazevičius, Nuo autokritikos į blaivią kūrybą, *XX amžius*, 1937 01 02, nr. 1, p. 3.

J. Keliuočio 1931 m. pradėtas leisti *Naujosios Romuvos* žurnalas pradėjo vienyti jaunąją katalikų inteligentų kartą, kuri siekė tapti tarpininke tarp LKDP ir A. Smetonos valdžios

daugelio tarpukario Europos katalikų partijų archetipas, liūdna pabaiga 1933 m. piršo mintį apie vidinės krikščionių demokratų partijos struktūros, jos programinių nuostatų revizijos ir kartu apie partijos apskritai reikalingumą. Mat Centro partijos nevieningumas buvo ne mažesnė greito jos sunykimo priežastis, negu nacių prieš ją nukreipta politika²⁵⁹. Kitaip tariant, nors vokiečių Centras formaliai politiškai reprezentavo vokiečių katalikus, tačiau partija iki pat uždarymo buvo fragmentuota. Nemaža dalis vokiečių katalikų tapo Hitlerio rėmėjais. Šis persiorientavimas įvyko nesunkiai ir dėl Centro partijos organizacinės struktūros nevieningumo, ir dėl gražių iliuzijų, siejamų su Hitlerio skelbtomis politinės, socialinės, ūkinės ir kitų gyvenimo sričių reformomis. Tuo metu Lietuvoje nuolatinis LKDP ir politinio režimo konfliktas iš dalies aprimo, įsivyravo „apatiška“ opozicinė situacija. 1930–1932 m. vykusį plati antivyriausybinių akcijų dėl moksleivių ateitinių organizacijos uždraudimo mokyklose susilpnėjo,

studentų ateitinių kovinė dvasia atslūgo, kai kurie dvasininkai pradėjo atsakyti griežtai kritikuoti valdžią, Šv. Sosto atstovai Lietuvoje ėmėsi slopinti atvirai politikuojančius kunigus²⁶⁰, daugelis partijos lyderių, kaip minėta, jau buvo arba karo komendantų išsiųsti iš Kauno, arba nuolat baudžiami įvairiomis bandomis, todėl viešas vyriausybės darbų kritikos tonas sušvelnėjo. A. Maceina, prisimindamas šią situaciją išsivijoje, rašė: „Šie, kadaise garsūs žmonės (LKDP lyderiai) maždaug nuo 1930 m. pradėjo vis labiau užsnūsti: kun. M. Krupavičius klebonavo Kalvarijoje, dr. P. Karvelis tvarkė savo dvarą ir bizniavo „Inkaro“ gumos fabrike Vilijampolėje.

²⁵⁹ E. Jürgen, A Microcosm of Society or the Key to a Majority in the Reichstag? The Centre Party in Germany, *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, H. Wohnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 46–50.

²⁶⁰ 1928 m. Šv. Sosto sekretoriatas, supažindindamas naująjį apaštališkąjį internuncijų R. Bartoloni su esama padėtimi Lietuvoje, pateikė veiklos instrukcijas bei pabrėžė vieną iš taisytinių blogybių šalyje – kunigų politikavimą: „Apgailėtina, kad didelė dalis kunigų su dideliu užsidegimu dalyvauja partinėse varžytuvėse, taip nukreipdami į save ir, kas dar blogiau, į šventąją tarnystę bei į pačią Bažnyčią neapykantą ir priešišumą, kurių pilna politinėse kovose“ (1928 06 28 Šv. Sosto valstybės sekretoriato instrukcijos apaštaliniam internuncijui R. Bartoloni, *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938). Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai*, Vilnius, 2010, p. 245). Beje, būtent šio Šv. Sosto atstovo Lietuvoje (jis neretai laikomas „prokrikščioniškai demokratiškas“) iniciatyva „karingasis“ kunigas M. Krupavičius dėl savo griežtos pozicijos A. Smetonos valdžios atžvilgiu po perversmo buvo išsiųstas „gilinti studijų“ į užsienį, o grįžęs – „išskeltas“ iš Kauno į Suvalkijos užkampį eiti „tiesioginių kunigo pareigų“.

Dr. Jasaitis vertėsi gydytojo praktika Šiauliuose. (...) Jų veikimo Lietuvos kultūrinio ir socialinio gyvenimo baruose nebuvo jausti.“²⁶¹

Tokioje situacijoje atsirado terpė jauniesiems katalikams viešinti jų iš Vakarų Europos parsivežtas idėjas. Hitleriui vykdant reformas jaunųjų katalikų spauda pradėjo publikuoti ištisas serijas straipsnių, kuriuose buvo analizuojamos Europos valstybių santvarkos²⁶². Ketvirtojo dešimtmečio pradžios publikacijos buvo akademinio pobūdžio, tačiau kartu stengtasi paraginti lietuvius katalikus svarstyti naujų gyvenimo formų klausimus. Pamatinė visų keliamų idėjų mintis buvo politinės demokratijos formų kritika ir socialiai orientuotos valstybinės santvarkos idealizavimas. Tačiau valstybės nepriklausomybės saulėlydžiu ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje akademizmą pakeitė žavėjimasis vokiečių laimėjimais sprendžiant socialines ir ekonomines problemas. Viešojoje retorikoje siekta kopijuoti Vokietiją ir imta skelbti priverstinio darbo, darbo stovyklų–batalionų, turto, atlyginimų ir kitų reformų pavyzdžius²⁶³. Politikos srityje pradėtos populiarinti korporacinės valstybės modelio, „moderuoto ūkio planingumo“ ekonomikoje bei partinio „susiskaldymo“ mažinimo idėjos²⁶⁴. Pradėta kalbėti apie ideologiškai ir intelektualiai tvirtai pasiruošusių vadų reikšmę, organizuoti „vadų kursai“, akcentuota katalikų susitelkimo, kolektyvizmo svarba²⁶⁵.

Antrasis veiksnys, skatinęs jaunųjų katalikų sąjūdžio iškilimą ir formavęs jų veiklos taktiką bei santykius su LKDP, sietinas su panašaus reformistinio belgų jaunosios kartos katalikų judėjimo *Christus Rex* veikla. Belgų katalikų lyderio Leono Degrelio iniciatyva įkurto katalikiško jaunimo judėjimo, siekusio „atnaujinti“ Belgijos katalikų partiją, sėkmės pavyzdys imponavo lietuviams katalikams. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje *reksistai*, veikę belgų *Katalikų akcijos* pagrindu, propagavo socialinių reformų ir „naujo tipo“, „moraliai nepriekaištingo“ kataliko asmenybės reikšmę. Lietuviai P. Dielininkaitis, S. Yla su L. Degreliu buvo bendravę ir asmeniškai. Jam 1935 m. įkūrus savarankišką *reksistų* partiją ir pradėjus plataus masto mitinginę veiklą populiarinant „naująją katalikybę“, lietuviai katali-

²⁶¹ 1949 01 18 A. Maceinos laiškas P. Jurui, *Antano Maceinos laišakai prel. Pranciškui Jurui*, Vilnius, 1997, p. 36.

²⁶² J. Keliuotis, Fašizmas, *Naujoji Romuva*, nr. 146, 1933, p. 3–5; J. Keliuotis, Jaunoji Europa, ten pat, nr. 166, 1934, p. 3–6; J. Keliuotis, Į naują dinamiškumą, ten pat, nr. 33/34, 1935, p. 3–6; P. Dielininkaitis, Korporatyvinė santvarka organiškose valstybėse, ten pat, nr. 14, nr. 15/16, 1936, p. 8–9; ten pat, nr. 17, p. 10–13; ten pat, nr. 18, p. 11–13 ir kt.

²⁶³ P. Dielininkaitis, III Reicho socialinės politikos linkmė ir institucijos, *XX amžius*, 1939 09 14, nr. 211, p. 5; P. Dielininkaitis, Iš III Reicho socialinės politikos, ten pat, 1939 09 20, nr. 216, p. 3 ir kt.

²⁶⁴ J. Urmanas, Dabartinės ūkio sistemos krizis ir naujieji bandymai, *LKMA suvažiavimo darbai* 1933, t. 1, Roma, 1973; A. Maceina, Korporacijos problema, *Tiesos kelias*, nr. 12, 1935, p. 639–654; P. Dielininkaitis, Politinių santvarkų svyravimai, *XX amžius*, 1939 01 23, nr. 18, p. 6 ir kt.

²⁶⁵ J. Ambrazevičius, Ateina naujas žmogus, *XX amžius*, 1938 07 05, nr. 149, p. 3.

kai, neslėpdami simpatijų šioms idėjoms, įdėmiai sekė jos raidos kelią ir spaudoje nuolat skelbė apie *reksistų* populiarėjimą Belgijos visuomenėje²⁶⁶. VSD, sekęs konfliktą LKDP aplinkoje, kaip tik tuo metu konstatavo, jog „...jaunesnieji nutarė eiti savo veikimu kultūrine plotme prisilaikant prancūzų ir belgų katalikiškų organizacijų modelio.“²⁶⁷ Dėl agresyvios retorikos L. Degrelie judėjimas 1936 m. žiemą sėkmingai pasirodė Belgijos parlamento rinkimuose ir tapo trečiąja pagal dydį frakcija. Lietuviams katalikams ši *reksistų* veiklos fazė ir staigus išpopuliarėjimas Belgijoje buvo geras veikimo taktikos pavyzdys, kurį jie mėgino kopijuoti – perėmė leksiką, kėlė panašias idėjas. Kita vertus, tiek staiga iškilęs, tiek netrukus ir susikompromitavęs judėjimas tapo Belgijoje politiniu marginalu. Vėliau, pasidaręs nacionalsocialistų apologetu bei kolaborantu²⁶⁸, buvo Belgijos vyskupų pasmerktas kaip „pavoingas Bažnyčiai ir valstybei“, todėl po 1936 m. lietuvių jaunųjų katalikų susižavėjimas juo atvėso. Tačiau iš pradžių *reksistais* katalikų aplinkoje buvo gyvai domimasi.

Trečiąja jaunųjų katalikų srovės atsiradimo priežastimi galima nurodyti LKDP ir jos įtakos sričiai priklausiusių politizuotų katalikiškų organizacijų LŪS ir LDF krizę. LŪS prižiūrimos ekonominės organizacijos bankrutavo, LDF jau anksčiau diskreditavo profesinį katalikų darbininkų interesų atstovavimą. Dalis dvasininkų vis dar aktyviai politikavo ir buvo konservatyvių kultūrinių, socialinių pažiūrų. Tai sudarė sąlygas jaunajai kartai laikyti save ta nauja, „moraliai švaria“ katalikiška jėga, kuri jautė pareigą atnaujinti, jų žodžiais tariant, „senojo raugo“ persigėrusį katalikų visuomeninį gyvenimą. Vartodami *reksistų* leksiką,

²⁶⁶ S. Yla, Mano pasimatymas su reksistų vadu Leonu Degrelle, *XX amžius*, 1936 06 30, nr. 6, p. 4; Rexistų rolė dabartinėje Belgijoje, *XX amžius*, 1936 07 06, nr. 11, p. 4; J. Daulius [S. Yla], Antikomunistiniai frontai. Jų jėga ir silpnybė, *XX amžius*, 1936 10 21, nr. 101, p. 3 ir kt.

²⁶⁷ 1936 06 VSD agentūrinio skyriaus viršininko apžvalga, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 4551, l. 30.

²⁶⁸ *Reksistų* lyderis Leonas Josephas Marie Ignace'as Degrelle'is, kaip ir daugelis ketvirtojo dešimtmečio belgų katalikų inteligentų, baigė Liuvono universitetą, ten įgijo teisės mokslų daktaro laipsnį. Buvo aktyvus visuomenininkas. Nusivylęs, jo nuomone, klestinčia korupcija, neskaidrumu Belgijos politiniame gyvenime, įsitraukė į belgų *Katalikų akcijos* veiklą. Jos aplinkoje sukūrė katalikišką socialistinę „Rex“ partiją. Neapsiribojęs tik kultūrine ir visuomenine veikla, įsitraukė į aktyvią politiką. Deklaravo populistinius „Belgijos atnaujinimo“ šūkius, 1936 m. buvo išrinktas į Žemuosius rūmus, o vėliau ir į Senatą. Tačiau po rinkimų partija netrukus nusilpo. Tuomet L. Degrelle'is pradėjo simpatizuoti fašistinėms ir net nacionalsocialistinėms idėjoms. Už tai belgų valdžios buvo įkalintas. Po Vokietijos okupacijos buvo paleistas į laisvę ir 1941 m. kaip savanoris išvyko į Rytų frontą kovoti vokiečių pusėje. Iki tol niekad neturėjęs ginklo rankose, jis sugebėjo tapti vienu pastebimiausių nevokiečių kilmės karių vermachte. Už uolumą buvo daugybę kartų apdovanotas (paties A. Hitlerio) ir tapo daugiausia apdovanojimų pelniusiu kitataučiu. Po Antrojo pasaulinio karo emigravo į Ispaniją, nes gimtojoje Belgijoje už akių 3 kartus nuteistas mirties bausme. Sulaukęs 87 m. mirė Ispanijoje. 1993 m. viename paskutiniųjų interviu jis pasidalijo atsiminimais apie dalyvavimą „antibolševikiniame Kryžiaus žygyje“. Savo idėjų neatsisakė iki pat mirties ir didžiudamasis prisiminimais apie A. Hitlerį teigė: „Kartą Hitleris man buvo sakęs, kad jei jis turėtų sūnų, norėtų, kad sūnus būtų toks kaip aš“ (D. Colin Heaton, [Interview]. *Belgian Volunteer in the Waffen SS, Military History*, 2006, November, p. 46–53).

jie atvirai viešino krikščionių demokratų sukeltas katalikybės Lietuvoje „moralinio sukompromitavimo“, siauro „partinio egoizmo“ problemas. Šios krizės akivaizdoje siekė partines struktūras keisti bendra, visas katalikų gyvenimo sritis apimančia *Katalikų akcijos* idėja. Jaunoji karta tapo pagrindine šios idėjos populiarintoja Lietuvoje, todėl ši jaunimą ketvirtojo dešimtmečio visuomenė laikė ne politikais krikščionimis demokratais, bet katalikais kultūrininkais, nutraukusiais partines sąsajas. Jaunųjų katalikų atsiribojimą netiesiogiai paskatino patys krikščionys demokratai. Jie nesėkmingai mėgino veikti Suvalkijos ūkininkų streiko metu, po kurio buvo uždrausta partijos veikla Kauno apskrityje, o vėliau ir visoje Lietuvoje.

Kita vertus, jaunųjų katalikų nepartiškumas nereiškė jų apolitiškumo. Kultūrininkų sąvoka buvo dažnai vartojama pirmaisiais šio sąjūdžio egzistavimo metais, kai jie nebuvo tikri, kaip jų naujas reformų idėjas priims visuomenė. Be to, autoritarizmo sąlygomis politinės veiklos galimybės buvo menkos. Tačiau nuo svarstymų apie tobulesnę visuomenę iki siekio ją paversti tobula tebuvo vienas žingsnis. Istoricus Dangiras Mačiulis šią jaunųjų katalikų padėtį apibūdino taikliai: „Kultūros vizija, virtusi politika.“²⁶⁹ Jaunieji katalikai, „atnaujinę“ katalikišką organizacinį veikimą, turėjo politinės veiklos planą, o vėliau joje aktyviai ir dalyvavo. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje kol kas nebuvo aišku, kokias formas turėtų įgauti ši politinė veikla, tačiau pagrindinis jos variklis turėjo būti socialreformatoriškumas, antikomunizmas, „Lietuvos lituanizacija“; katalikiškos pasaulėžiūros sklaida ir visų katalikų suvienijimas į vieną politinį darinį, kuriame ne programos, ne organizaciniai dariniai, bet „vadų asmeninės savybės būtų lemiamas veiksnys“²⁷⁰. Šių tikslų, kurių, jaunųjų katalikų nuomone, nepajėgė įgyvendinti krikščionys demokratai, išskėlimas laikytinas ketvirtąja sąjūdžio atsiradimo priežastimi.

Paskutinis veiksnys, skatinęs atsirasti jaunosios kartos sąjūdį – tai ketvirtojo dešimtmečio vidurio Europos politinio ir socialinio gyvenimo pokyčiai. Prasidėjęs Ispanijos pilietinis karas, *Liaudies frontų* idėjos plitimas Europoje bei VII Kominternos kongreso nutarimai, pakeitę komunistų veiklos taktiką, paskatino jaunuosius katalikus akcentuoti katalikų visuomenės vienybės reikšmę ir raginti katalikus aktyviau domėtis socialine politika. Stalininis režimas Rytuose ir Vakaruose popu-

²⁶⁹ D. Mačiulis, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*, Vilnius, 2005, p. 219.

²⁷⁰ P. Dielininkaitis, Kai kurios naujos tendencijos demokratijoje, *XX amžius*, 1939 02 08, nr. 32, p. 3. Į organizacinius rėmus jaunieji katalikai (frontininkai) nenorėjo savęs įsprausti ir po Antrojo pasaulinio karo. Vokietijoje DP stovyklų laikotarpiu veikusiems frontininkams J. Ambrazevičius-Brazaitis nenorėjo suteikti organizacijos kontūrų, nes, jo nuomone, neverta gaišinti laiko ir eikvoti energijos organizacinei struktūrai kurti ir išlaikyti (I. Bučinskytė, *Idealų vedami: ateitininkai išėvijoje XX amžiaus 5–7 dešimtmečiais*, Vilnius, 2008, p. 152).

liarėjantys *Liaudies frontai* vertė jaunuosius katalikus ieškoti naujų būdų, kaip atsispirti prieš galimą komunistinių idėjų sklaidą ir Lietuvos visuomenėje. Ispanijos pilietinio karo paakinti kultūrininkai šiuos naujus procesus suvokė ne tik kaip kylančią grėsmę religijai ar Bažnyčiai, tačiau traktavo juos kaip krikščioniškosios civilizacijos išlikimo klausimą. Todėl nuo 1936–1937 m. jie tapo turbūt pagrindiniai plačios antikomunistinės propagandos valstybėje skleidėjai, o vėliau, remdamiesi šiomis idėjomis, kartu su krikščionių demokratų lyderiais įsitraukė ir į politinę veiklą, priešišką A. Smetonos valdymui, kurį laikė neefektyviu kovoti su komunizmo plėtra. Iš esmės nuo 1936 m. galima kalbėti apie jaunuosius katalikus kaip apie atskirą, nors ir neformalią srovę. Suvalkijos ūkininkų streiko metu kilę socialiniai neramumai Lietuvoje, su garsiosiomis Kranausko laidotuvėmis susijusios Kauno darbininkų demonstracijos ir streikai norom nenorom piršo mintį apie Lietuvos socialines problemas. Tai buvo pagrindas nerimauti dėl galimo savotiško *Liaudies fronto* prototipo užuomazgų šalyje, kurias vėliau tie patys jaunieji katalikai įvardijo net kaip „klasių kovą“²⁷¹. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje pogrindyje veikę komunistai pradėjo „kviesti“ kairiųjų ir katalikiškų draugijų darbininkus „bendram veikimui“. Tad ne tiek nacionalsocialistinės Vokietijos ar fašistinės Italijos propaguojamas totalitarizmas, šovinizmas ir rasizmas, kiek komunistinių idėjų plėtros baimė skatino jaunąją kartą įsitraukti į aktyvią veiklą.

Jaunųjų katalikų ir krikščionių demokratų konflikto raiškos formos

Po XIV Ministrų Kabineto atsistatydinimo 1929 m. rugsėjį A. Smetona išstūmė buvusį bendražygį A. Voldemarą iš politinės arenos. Krikščionims demokratams tokia įvykių raida suteikė vilčių normalizuoti santykius su politiniu režimu. Buvo tikimasi, kad santykiai su Prezidentu sušvelnės, bus sušauktas Seimas, ir opozicijai atsiras galimybė susigrąžinti prarastas politines pozicijas. Ženklų A. Smetonai, kad galima gerinti santykius, tapo tai, kad iš katalikų dienraščio *Rytas* vyriausiojo redaktoriaus pareigų 1929 m. rudenį pasitraukė opozicinės taktikos besilaikantis politikas L. Bistras. Jį pakeitė neseniai iš Paryžiaus grįžęs jaunosios kartos atstovas, nepartinis visuomenininkas ir jokiuose sąjūdžiuose nedalyvavęs J. Keliuotis. Nepatenkintas dėl galimos naujos nuosaikios krikščionių demokratų oficiozo krypties L. Bistras piktinosi: „...jei „Ryto“ leidėjai pradėjo vaikams pasitikėti, tai tiek to ir turės naudoti.“²⁷² Redaguodamas *Rytą* J. Keliuotis dienraščio toną valdžios atžvilgiu

²⁷¹ S. Yla, Socialinė kova ir rimtis (cenzūros nepraleisto straipsnio į *XX amžių* rankraštis), 1940 m. liepos 3 d., *LNMMB RS*, f. 29, b. 1594, l. 1–2.

²⁷² 1929 08 31 VSP bendradarbio „Skiedra“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 1812, l. 7.

ne tik sušvelnino, bet ir pradėjo raginti visuomenę ieškoti naujų kelių bendradarbiauti. Kritikos strėlės dėl susipriešinimo pradėtos kreipti į pačius katalikus. Viena me *Ryto* vedamųjų naujasis redaktorius rašė: „Dažnai skundžiamės, jog iš Rusijos atkeliavęs nihilizmas graužia mūsų sielą. O gi tikrovėje, to raugo ne tiek jau daug iš svetur atkeliavo. (...) Esame be entuziazmo ir be meilės, be ugnies ir be sparnų. Gyvename klampynėje. Dėl to visi sergame ir čiaudime vienas ant antro.“²⁷³ Tokia retorika neįtikino partiniams radikalams, o A. Smetona nerodė pozityvių susitarimo galimybių su LKDP ženklų, todėl po kelių mėnesių naujasis redaktorius buvo atleistas. L. Bistras susigrąžino buvusias pareigas. Katalikų politikai J. Keliučio mėginimus ieškoti galimybių susitarti vienareikšmiškai įvertino kaip prielankumą tautininkams. Viena me iš partijos CK posėdžių aktyvus partinis veikėjas P. Radzevičius samprotavo: „Keliuotis netinkas, nes labai siauros orientacijos žmogus. Ant-ra vertus (...) Keliuotis atrodo pradeda giminiuotis su krik.[ščionių] dem.[okratų] vedamai politikai priešingais žmonėmis.“²⁷⁴

Nors ir kritikuojamas partijos vadovybės J. Keliučio neatsisakė idėjos konsoliduoti visuomenę, kuri, jo supratimu, turėjo apimti ne tik katalikus, tačiau ir kitų ideologinių įsitikinimų lietuvius. Tai neatitiko krikščionių demokratų bei dalies katalikų nuostatų ir buvo traktuojama kaip katalikų vienybės ardymas. Po metų sulaukęs moralinės paramos iš krikščionių demokratų nemėgstamo Kauno arkivyskupo J. Skvirecko bei aukščiausių politinės valdžios sluoksnių²⁷⁵, J. Keliučio pradėjo leisti *Naujosios Romuvos* žurnalą, kuris tapo vienu intelektualiausių tarpukario Lietuvoje. Pasak J. Keliučio, *Naujoji Romuva* turėjo pasidaryti naujuoju visos Lietuvos dvasiniu ir kūrybiniu židiniu, ugdančiu modernią lietuvišką kultūrą. Atsiminimuose J. Keliučio šitaip apibūdino žurnalo tikslą: „...Jis turėjo kovoti su reakcionizmu, provincializmu, rusicizmu ir polonizmu, germanizmu ir kosmopolitizmu, arivizmu ir indiferentizmu. Jis nebuvo pavadintas nei tautišku, nei katalikišku, nes jis nenorėjo iš anksto pats savęs apriboti, save suvaržyti kokiais nors dogmatiniais grandiniais.“²⁷⁶ Tačiau ir ši jo projektą LKDP politikai sutiko su nepasitenkinimu, nes naujojo žurnalo puslapiuose J. Keliučio kartu su F. Kemėšiu mėgino populiarinti „dešiniojo politinio bloko“; t. y. tautininkų ir krikščionių demokratų, vieningo politinio veikimo Lietuvoje svarbą. Nors po valstybės perversmo tokią pačią idėją 1927 m. memorandume A. Smetonai buvo siūlęs ir pats kun. M. Krupavičius, 1931 m. J. Keliučio buvo apkaltintas katalikų politinių jėgų skaldymu, ardymu²⁷⁷.

²⁷³ J. Keliučio, Stagnacija ir nihilizmas, *Rytas*, 1929 10 22, nr. 239, p. 1.

²⁷⁴ 1930 06 02 VSP bendradarbio „Skiedra“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 1812, l. 20.

²⁷⁵ A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1954, p. 461–462.

²⁷⁶ J. Keliučio, *Mano autobiografija: atsiminimai*, Vilnius, 2003, p. 139.

²⁷⁷ D. Mačiulis, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*, Vilnius, 2005, p. 223.

Mat 1930–1932 m. katalikų ir politinio režimo santykiai buvo kupini didžiausios įtampos dėl moksleivų ateitininkų organizacijų uždarymo. 1931 m. KVC konferencijoje kun. M. Krupavičius pagrasino: „Drauge Juozai klysti, jeigu ta kryptimi eini su savo laikraščiu. Katalikų skaitytojų daugiau neturėsi.“²⁷⁸

J. Keliuotis nusileisti partinei linijai neketino ir toliau plėtojo katalikų organizacijų kritikos ir savikritikos temą. Viename tokių straipsnių, pavadintu „Demagogija ar fanatizmas“, jis neigiamai atsiliepė apie konservatyvių pažiūrų dvasininkus, nes jie įpratę: „...visus, kas ne krikščionis demokratas, o ypač kas tik ne kakininkas“²⁷⁹, tuojau apšaukti ne katalikais, masonais, bedieviais, bolševikais.“²⁸⁰ Užėmęs konfrontacinę poziciją J. Keliuotis tapo krikščionių demokratų įtakoje esančių politikų, dvasininkų, visuomenės veikėjų ir studentų akyse „nepatikimu“, netgi „priešingu“ katalikiškoms idėjoms, todėl neretai buvo ignoruojamas. Artimiausi LKDP idėjoms VDU Vytauto klubo studentai ateitininkai net pradėjo rašyti raštus dvasinei vyresnybei skųsdami J. Keliuotį kaip „tautininkų įtakoje esantį katalikų organizacijų skaldytoją“, kuriam reikėtų paskelbti „interdiktą“²⁸¹. Ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje su J. Keliuočiu pradėjo konfliktuoti ir patys jaunieji katalikai. Nors jo redaguojamame žurnale 1936 m. buvo publikuotas pirmas ir turbūt ryškiausias jų programinis dokumentas – deklaracija „Į organiškiosios valstybės kūrybą“, tačiau netrukus kun. J. Prunskiui, A. Maceinai, P. Dielininkaičiui, I. Skrupskeliui, Z. Ivinskiui, J. Ambrazevičiui ir kolektyvui pradėjus leisti dienraštį *XX amžius*, santykiai su J. Keliuočiu pašlijo. 1939 m. jis *Naujojoje Romuvoje* rašė:

Kai kas gal nustebts: kodėl šitaip N. Romuvoj rašoma, juk ir N. R. redaktorius yra buvęs XX amžiaus kolektyvo narys ir jame yra rašęs straipsnių, ir N. Romuva jame daug kartų buvo cituojama? Bet N. R. redaktorius seniai iš to kolektyvo yra pasitraukęs, nes negalėjo pakelti ten buvusios atmosferos. Mat XX amžius nenori toleruoti to, kas nori būti savarankiškas ir nebūti jo kolektyvo klapčiuku. Tad ir tyko progų ižėisti tą, kuris nenori jo egoizmui nusilenkti.²⁸²

Nuomonę apie galimus J. Keliuočio ryšius su režimu ir planuojamą „skaldymo“ darbą tarp režimui priešišku katalikų stiprino faktas, kad naująjį „nei tautišką,

²⁷⁸ 1931 10 09 raportas VI rajono viršininkui apie KVC konferenciją, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 565, l. 86.

²⁷⁹ Katalikų akcijos komiteto (KAK) narys.

²⁸⁰ J. Keliuotis, *Demagogija ar fanatizmas*, *Naujoji Romuva*, nr. 43, 1932, p. 413–414.

²⁸¹ 1932 10 26 VSP bendradarbio „Varūnas“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 1812, l. 39.

²⁸² N. R., *XX amžiaus taktika*, *Naujoji Romuva*, nr. 41, 1939, p. 741. Atsiminimuose J. Keliuotis apie *XX amžiaus* kolektyvą atsiliepė ne mažiau kategoriškai: „Jie puikiai susitarė su senaisiais krikščionimis demokratais ir pavidėjo jų pigią demagogiją, (...) susiblokavo su liaudininkais ir įsisavino jų tuščiavidurę, bet piktą demagogiją, susiblokavo su voldemarininkais ir įsisąmonino jų fašistinį avantiūrizmą. Valdžios troškimas pasidarė svarbiausiu jų veiklos stimulu.“ J. Keliuotis, *Mano autobiografija: atsiminimai*, Vilnius, 2004, p. 257.

nei katalikišką“ žurnalą palankiai įvertino A. Smetona. Pirmojo numerio puslapiuose buvo paskelbtos valstybės prezidento bei krikščionių demokratų radikalams nepriimtino arkivyskupo J. Skvirecko sveikinamosios kalbos²⁸³. Žurnalo leidyba buvo remiama iš prezidento kanceliarijos lėšų²⁸⁴. *Naujojoje Romuvoje* tribūna buvo suteikta ir partinių katalikų kritikai, artimam tautininkams J. Tumui. Naujos krypties žurnalą palankiai sutiko ir tautininkų spauda. Krikščioniškosios demokratijos politinę liniją kritikavusi, fašistinėmis idėjomis besižavėjusi *Jaunoji karta* 1932 m. rašė: „Naujoji Romuva“ yra lyg dinamom. Paimta į rankas ji įelektrina mūsų energiją, išsekusią atgaivina“, ir „karštai“ rekomendavo ją skaityti²⁸⁵. Tais pačiais metais politinio režimo oficiozas *Lietuvos aidas* pabrėžė, kad *Naujoji Romuva* yra „rimtas, turiningas inteligentų žurnalas, einantis koja kojoni su gyvenimu.“²⁸⁶ 1934 m. minint 200-ojo numerio pasirodymą, vienos pagrindinių antisemitizmo kurstytojų Lietuvių verslininkų sąjungos (LVS) organo *Verslas* redakcija skelbė, kad „verslininkai“ nėra abejingi *Naujajai Romuvai*, nes abiejų keliai „...eina greta kitas kito ir kitas kitą papildo. Juodu abu dirba lietuviškai kultūrai.“²⁸⁷ *Naująją Romuvą* sveikino tuo metu taip pat stipriai fašistavęs studentų tautininkų korporacijos „Neo-Lithuania“ žurnalas *Akademikas*²⁸⁸.

Tautos vienijimo tikslus išsikėlęs J. Keliuotis prie žurnalo įkūrė „Naujosios Romuvos“ „bičiulių sąjungą“, t. y. savotišką diskusijų klubą, kuris kvietė diskutuoti visų ideologinių pažiūrų inteligentiją. Jo veikloje aktyviai dalyvavo tautininkai – V. Alanas, V. Rastenis, B. T. Dirmeikis ir kiti. Įtampą tarp krikščionių demokratų ir ketvirtąjo dešimtmečio pradžioje su J. Keliuočio vėliava susitelkusių jaunųjų katalikų didino kairiųjų partijų vadovybės. Valstiečių liaudininkų vadovybė ironizuodama krikščionims demokratams įgeldavo, kad šie išsiugdė „fašistuojantį jaunimą“²⁸⁹.

Naują impulsą jaunosios kartos katalikų veiklai suteikė 1932–1934 m. baigę universitetus ir į Lietuvą sugrįžę P. Dielininkaitis, J. Ambrazevičius, I. Skrupskelis. Pirmieji du, dėstytojaudami VDU, iš arti užčiuopė katalikų studentų gyvenimo aktualijas ir sunkumus. Uždraudus ateitininkų moksleivių veiklą mokyklose, abejonės dėl tolesnio veikimo buvo apėmusios ir studentus ateitininkus. Mat vyresnės kartos LKDP veikėjai, nuolat nuteikinėję studentus kovoti prieš A. Smetoną ir

²⁸³ A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1954, p. 461–462.

²⁸⁴ R. Labanauskas, *Jaunųjų katalikų sąjūdžio genezė, ideologiniai principai ir jų realizavimo praktika (1919–1940)* (Daktaro disertacija. Rankraštis), Vilnius, LNB RS, 2011, f. 132–5969, l. 105.

²⁸⁵ „Jaunoji karta“ apie „N. Romuvą“, *Naujoji Romuva*, nr. 105, 1933, p. 18.

²⁸⁶ J. Vykintas, „Lietuvos Aidas“ š. m. lapkričio 26 d. parašė, ten pat, nr. 49, 1932, p. 1067.

²⁸⁷ Faktai ir idėjos. „Verslas“ apie „Naująją Romuvą“, *Naujoji Romuva*, nr. 202, 1934, p. 845.

²⁸⁸ Socialinis gyvenimas. [Žinutė], *Akademikas*, nr. 17, 1934, p. 408.

²⁸⁹ 1936 07 20 VSD agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 199 ir kt.

tautininkus, stūmė ateitininkus į sudėtingą padėtį. Dalis ateitininkų pradėjo svyruoti ir vis mažiau pasitikėti krikščionių demokratų vadais, mat valdžia protegavo provyriausybinis skautus, o jaunajai katalikų studentų kartai buvo sunkiau gauti valstybines tarnybas dėl priklausymo katalikiškoms organizacijoms.

Studentijos „nepasidalinimas“ tarp krikščionių demokratų ir jaunųjų katalikų tapo pirmu ryškesniu po J. Keliuočio veiklos epizodo viešu konfliktu. Iki tol spaudoje pasirodę gana aptakūs jaunosios kartos kaltinimai „demagogija“ ir „fanatizmu“ 1934 m. vykusios ateitininkų sąjungos metinės konferencijos metu pirmą kartą įvardinti viešai ir sukonkretinti. Konferenciją stebėjusio Valstybės saugumo policijos valdininko duomenimis, P. Dielininkaitis, kreipdamasis į vieną krikščionių demokratų lyderių P. Karvelį, kalbėjo: „Aš noriu, kad ir sendraugiai turėtų dinamizmo (...). Aš noriu, kad ir jie sugebėtų veikti savo vardu, savo atsakomybe, bet ne per mus, mus sukursčius... (...) Mūsų katalikiškoji visuomenės vadovybė ir dvasinė vadovybė yra sustingusi ir neveikli.“²⁹⁰ Tokia puolamoji kalba įaudrino studentiją, kuri po kiekvienos skambesnės frazės pritardama P. Dielininkaičiui šaukė „valio“, o P. Karvelis, valdininko teigimu, „...tik pamėlynavo ir savo vietoje pradėjo blaškytis.“²⁹¹ P. Dielininkaičio įkarščio neatvėsino ir nuosaikesni katalikų autoritetai, paraginę atsiprašyti ir susitaikyti. Net P. Karvelio žmona, matydama vyro pasimetimą, vertė jį atsikirsti iš tribūnos, nes „...tai esąs absurdas, kad tokie jauni pradeda daryti seniems užsitarnavusiems katalikų veikėjams pastabų ir net juos įžeidinėti.“²⁹² P. Karveliui tai buvo pirmas kartas, kai jis viešo renginio metu buvo atvirai sukritikuotas savos, katalikiškos aplinkos jaunimo veikėjų. Tad net ir užlipęs į tribūną nesugebėjo rišliai P. Dielininkaičiui atsikirsti, o ir jo kalbos nelabai kas klausėsi²⁹³. Nors vėliau santykiai tarp jaunųjų katalikų ir P. Karvelio kiek sušvelnėjo, tačiau ir pokariu A. Maceina vis dar vadino P. Karvelį „biznieriumi pačia blogiausia prasme“²⁹⁴.

Jaunieji katalikai pradėjo kritikuoti LKDP ir spaudoje. Krikščionių demokratų politikai buvo kaltinami „egoizmu“, „tautos konsolidacijos trukdymu“ ir panašia visuomenę skaldančia veikla, kuria patys kaltino politinį režimą ar kairiuosius politinius veikėjus. Viename iš daugelio panašaus pobūdžio straipsnių 1933 m. jaunieji katalikai *Naujojoje Romuvoje* rašė: „Jų asmenišką sąskaitėlės turėtų mums visai nerūpėti. Jei jie nori, tegu sau pešiojasi, o mes tam neturime laiko, nes prieš mūsų

²⁹⁰ 1934 09 26 VSD valdininko raportas VI rajono viršininkui, ten pat, f. 378, ap. 3, b. 3474, l. 639.

²⁹¹ Ten pat, l. 638.

²⁹² Ten pat.

²⁹³ Ten pat.

²⁹⁴ 1949 01 18 A. Maceinos laiškas P. Jurui, *Antano Maceinos laišakai prel. Pranciškui Jurui*, Vilnius, 1997, p. 38.

akis stovi statybos ir kūrybos laukas.²⁹⁵ Net katalikų konflikte nedalyvavęs Juozas Albinas Herbačiauskas negailėjo kritikos krikščionims demokratams: „Būklė traginga. Bet visa pikta eina iš senosios kartos. Ji bijodama, kad neatsirastų gabesnių už juos, senuosius, naujų talentų bijo kaip ugnies. (...) Senosios ir jaunosios kartos susidūrimas nebetolimas: jis bus tragingas. Bet reikia kokią nors kirmėlę nusmaugti, kad prasidėtų gražesnis gyvenimas.“²⁹⁶ 1936 m. J. Grinius kaltino senuosius veikėjus kritikos baime, o jos esą bijo tik „nevykėliai“, „pseudo kūrėjai“, nes ji parodo jų „nepajėgumą“²⁹⁷. Vėliau panašiai samprotavo ir kiti jaunieji katalikai²⁹⁸.

Jaunųjų katalikų autoritetas tarp jaunuomenės ir jaunosios kartos dvasininkijos augo. Tai juos skatino siekti platesnių užmojų periminėjant pozicijas iš senosios kartos LKDP politikų. Netrukus P. Dovydaičio remiami įvykdė „perversmą“ mordinčioje Lietuvos darbo federacijoje. P. Dielininkaičio iniciatyva 1934 m. senoji LDF vadovybė su K. Ambrozaičiu nebuvo perrinkta, pati organizacija pervadinta Lietuvos krikščionių darbininkų sąjunga (LKDS), iš jos programinių nuostatų išbraukta politinė veikla, o jai vadovauti ėmėsi jaunieji katalikai bei jiems palankūs visuomenininkai²⁹⁹. Jaunoji karta pradėjo galvoti ir apie naujo katalikiško dienraščio leidybą, mat L. Bistro redaguojamas *Rytas* dėl valdžios cenzūros daugiau dėmesio skyrė pasaulio įvykių apžvalgai nei Lietuvos vidaus reikalams. Dėl cenzūros taisyklių nepaisymo³⁰⁰ laikraščio leidyba periodiškai buvo stabdoma, redaktorius baudžiamas piniginėmis bandomis, todėl, anot P. Dielininkaičio, dienraštis atrodė labai jau „nublukęs“³⁰¹.

Trečiojo dešimtmečio pabaigoje ir ketvirtajame dešimtmetyje katalikiškoji spauda buvo (kiek tai buvo įmanoma tuometinėmis sąlygomis) aiškiai opozicinė A. Smetonos valdymui. Buvo kritikuojami ne tik režimo veiksmai katalikų visuomenės atžvilgiu, bet iš esmės visa J. Tūbelio kabineto programa. Tik maždaug

²⁹⁵ Faktai ir idėjos. Senieji ir jaunieji, *Naujoji Romuva*, nr. 148, 1933, p. 883.

²⁹⁶ J. Keliuotis, Pasikalbėjimas su J. A. Herbačiausku, *Naujoji Romuva*, nr. 12, 1932, p. 267.

²⁹⁷ J. Grinius, Kritika ir autokritika viešajame gyvenime, *XX amžius*, 1936 08 22, nr. 51, p. 3–4.

²⁹⁸ J. Ambrazevičius, Nuo autokritikos į blaivią kūrybą, *XX amžius*, 1937 01 02, nr. 1, p. 3.

²⁹⁹ 1934 m. LKDS pirmininku išrinktas jaunųjų katalikų idėjas rėmęs P. Dovydaitis, vicepirmininku – P. Dielininkaitis, sąjungos vadovybei priklausė A. Maceina, J. Katilius ir kt.

³⁰⁰ *Ryto* vyriausiojo redaktoriaus pareigas einant L. Bistrui ketvirtojo dešimtmečio pirmoje pusėje buvo nusistovėjusi praktika „apeiti“ spaudos cenzūrą. Paprastai oficialus dienraščio numeris pasirodydavo tik Kaune, o į provinciją buvo siunčiami necenzūruoti numeriai. Neretais atvejais užtrukdavo daug laiko, kol vietiniai pareigūnai, atsakingi už spaudos cenzūrą, sugebėdavo suvokti tikrąją padėtį. Dar vienas būdas, kuriuo buvo mėginama paskelbti cenzūruotas žinias – tai tautinių mažumų spaudos panaudojimas. L. Bistras persiūsdavo cenzūros išbrauktus straipsnius ar jų dalis į žydų spaudą *Volksblatt* ir *Idiše Štime* (1930 10 04 Kriminalinės policijos direktoriaus raštas referentui Karo stovio reikalams pulk. Baziulevičiui, *LCVA*, f. 384, ap. 2, b. 502, l. 49; 1935 10 05 VSD bendradarbio „Sprindys“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 3152, l. 41).

³⁰¹ 1933 10 30 VSD agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 21.

nuo 1934 m. taktika pasidarė subtilesnė – nebebuvo atvirai konfrontacinė. *Ryto* redaktorius L. Bistras metų pradžioje ėmėsi kritikuoti valdžią ne tiesiogiai, o išryškindamas LKDP laimėjimus. L. Bistras vedamuosiuose dienraščio puslapiuose ėmė vengti vardinti vyriausybės darbo trūkumus, o akcentuodavo krikščionių demokratų nuostatą ir programą kuriuo nors klausimu. Kitaip tariant, norėjo pasakyti, kad LKDP priimtų kitokius sprendimus, ir šitaip parodyti, kad režimo politika esanti netinkama. Užsienio politikoje *Rytas* nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio solidarizavosi su vyriausybe ir rėmė jos politiką Vokietijos bei Sovietų atžvilgiu. Kita vertus, tokia taktika nereiškę rezignacijos, priešingai, anot L. Bistro „...dabar reikia valdytis ir savo kūrybą nukreipti į kitas vagas“³⁰² – stengtis pagyvinti pakrikusią katalikiškų organizacijų veiklą ir suaktyvinti silpnėjančias dvasininkų priešvyriausybines nuotaikas.

Kita vertus, iki 1934 m. *Rytas*, o provincijoje leidžiama katalikų spauda ir vėliau, opozicines nuotaikas rodė valdžiai ir kitomis priemonėmis. Paprastai krikščionys demokratai, negalėdami viešai išreikšti savo pozicijos vienu ar kitu klausimu, vykdavo savotiškas protesto akcijas ir, sustiprėjęs nesutarimams, spaudos leidybą periodiškai nutraukdavo. Boikotuodami IV Seimo rinkimus, jie beveik savaitei sustabdė *Ryto* ir kitų katalikiškų laikraščių spausdinimą. O 1928 m. kuriam laikui dėl pažeidimų priverstinai nutraukę *Ryto* leidimą, krikščionys demokratai, reaguodami į šią nuobaudą, spalio ir lapkričio mėnesiais dienraštį pakeitė kitu, turėjusiu ironišką *Sutemų* pavadinimą.

Režimo erziniu ir karinga krikščionių demokratų pozicija jaunieji katalikai nebuvo patenkinti ir vis kartodavo, kad katalikų politikai „...savo pasenusia taktika pražudys jaunimą“³⁰³. Todėl maždaug nuo 1933 m. jaunieji katalikai brandino mintį leisti naują, atribotą nuo LKDP, modernesnes pažiūras deklaruojantį katalikų dienraštį. Pasitarę su S. Šalkauskiu ir pasinaudoję jo autoritetu, 1936 m. vasarą pranešė LKDP vadams, kad jie netrukus perimsią katalikų spaudą į savo rankas. Tam iš pradžių ypač priešinosi A. Stulginskis, P. Karvelis, L. Bistras, tačiau po eilinės nuobaudos vėl sustabdžius *Ryto* leidimą, jaunieji katalikai susitarė su laikraštį leidusia „Žaibo“ bendrove, kad ji apskritai nebepradėtų spausdinti „nublukusio“ laikraščio. Gavusi užtarimą iš Kauno arkivyskupo J. Skvirecko ir kitų autoritetingų katalikų visuomenininkų, jaunoji karta nuo 1936 m. birželio 24 d. vietoj *Ryto* pradėjo leisti *XX amžių*, kuris žurnalistiniu požiūriu tapo vienu geriausiai tvarkomų to meto Lietuvos dienraščių. Kritiškos nuostatos jaunųjų katalikų iniciatyvų atžvilgiu laikėsi A. Stulginskis ir P. Karvelis. Pastarasis iš karto po naujojo dienraščio atsi-

³⁰² VSD agentūros skyriaus viršininko politinių partijų ir organizacijų veikimo apžvalga už 1934 m. sausį, LCVA, f. 378, ap. 3, b. 3475, l. 629.

³⁰³ 1936 06 VSD agentūrinio skyriaus viršininko apžvalga, LCVA, f. 378, ap. 3, b. 4551, l. 30.

radimo pradėjo organizuoti „senųjų“ krikščionių demokratų veikėjų pasitarimus, kaip dienraštį sustabdyti arba bent jau sukompromituoti³⁰⁴. Provincijoje tuo metu gyvenantis kun. M. Krupavičius buvo kiek santūresnis. Nenorėdamas bloginti ir taip pakrikusių katalikų stovyklos santykių, parėmė jaunuosius katalikus. Jo autoritetui pakluso ir L. Bistras.

Naujojo dienraščio redakcinę kolegiją sudarė kun. J. Prunskis, P. Dielininkaitis, I. Skrupskelis, A. Maceina, Z. Ivinskis, J. Ambrazevičius, J. Grinius. Šis kolektyvas tapo atskiros jaunųjų katalikų srovės branduoliu. Paprastai jie buvo vadinami „amžininkais“. O saugumo ataskaitose, kuriose buvo apibūdinama opozicinių partijų ir srovių veikla, būtent šis kolektyvas pradėtas vadinti „jaunaisiais krikščionimis demokratais“, tapusiais politiškai aktyviais 1938–1940 m. laikotarpiu.

1936 m. galima laikyti lūžio momentu, kai besiformuojantis jaunųjų katalikų sąjūdis visuomenės opinijoje tapo atskira nuo krikščionių demokratų ir gana įtakinga bei savarankiškas idėjas skleidžiančia srove. Jų rankose buvo LKDS, jie populiarėjo tarp darbininkų, kontroliavo pagrindinį katalikų visuomenės dienraštį ir kitą spaudą, dėl skelbiamų reformatoriškų ir, senosios kartos požiūriu, radikalių idėjų sulaukė populiarumo tarp studentų ateitininkų bei katalikų jaunimo. Politinis režimas juos labiau toleravo negu krikščionis demokratų, nes jie formaliai nesitapatino su partija. Ilgainiui jaunieji katalikai pradėjo dominuoti ir KVC valdyboje, net buvo parengę šios organizacijos reformavimo planą ir, svarbiausia, populiarino novatorišką to meto Lietuvoje korporacinės valstybės santvarkos projektą. Jis tapo pagrindu 1938 m. parengtos katalikų, liaudininkų ir voldemarininkų jungtinio darinio – Lietuvių aktyvistų sąjungos (LAS) – politinės programos pagrindu bei atspindėjo kai kurias Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) nuostatas Antrojo pasaulinio karo metu.

Istoriografijoje dar vyrauja nuomonė, kad jaunoji katalikų karta, leisdamą *XX amžių*, pasisakydama įvairiais visuomeninio gyvenimo klausimais bei kurdamą valstybės santvarkos reformų metmenis, politika nesidomėjo ir veikė tik kaip akademikai, ar kultūrininkai³⁰⁵. Tačiau dalis kolektyvo narių jau ketvirtajame dešimtmetyje samprotavo apie politinę veiklą. Dar prieš tai, kai prezidentas 1935 m. gruodį LTS suvažiavime prasitarė apie galimybę šaukti Seimą³⁰⁶, kultūriniais ir profesiniais darbininkų reikalais besirūpinančios LKDS vicepirmininkas P. Dielininkaitis spalio mėnesį samprotavo, kad jei bus paskelbti rinkimai, šią organizaciją

³⁰⁴ 1936 08 mėn. VSD agentūrinio skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veiklą, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 4551, l. 39.

³⁰⁵ T. Maceinienė, *Pašauktas kūrybai: Antanas Maceina: filosofo asmenybės interpretacija*, Vilnius, 2000, p. 318.

³⁰⁶ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 247.

bus galima panaudoti ir siekiant politinių tikslų³⁰⁷. Po kelių mėnesių jis LKDS Kauno skyriaus vadovybę paragino imtis konkretesnių veiksmų šiuo klausimu: „...nieko nebojant – nei įstatymų, nei policijos trukdymų dirbti KVC labui“, ir patarė „narių tarpe ieškoti patikimų žmonių, juos organizuoti atskirai, kuriais būtų galima pasitikėti ir kurie būtų tikri esamos vyriausybės priešininkai.“³⁰⁸ LKDS centro valdybos posėdyje, vykusiame kitą dieną po 1936 m. gegužės 6 d. rinkimų įstatymo paskelbimo, buvo nutarta keisti sąjungos sekcijų organizavimo nuostatus. Posėdyje P. Dielininkaitis teigė: „Mums reikia taip suredaguoti įstatus, kad mes vėliau, ką tik norėtume organizuoti sekcijų pavidale, galėtume prašmugeliuoti pro apskrities viršininko cenzūrą.“³⁰⁹

A. Smetonai subiuokratinus savivaldybes, LKDP 1931 m. savivaldybių rinkimuose nedalyvavo, nes boikotavo naująjį įstatymą kaip nedemokratišką. Tačiau per 1934 m. rinkimus jaunoji karta laikėsi kitokių nuostatų. Jauniesiems pasiūlius sudaryti partijos sąrašą ir pirmaisiais numeriais įrašyti visuomenei gerai žinomus kun. M. Krupavičių, L. Bistrą ir kitus LKDP lyderius, pastarieji protestavo dėl tokio sprendimo. Patyrusio politiko L. Bistro nuomone, galimybių ką nors laimėti nebuvo, nes krikščionys demokratai ir parlamentarizmo sąlygomis tuose rinkimuose nesulaukdavo rimtesnės sėkmės. Autoritarinio valdymo sąlygomis tikimybė buvo dar menkesnė, todėl buvo nutarta partijos vardu sąrašo neteikti ir sudaryti „neutralių“ grupių sąrašus su J. Leimonu, P. Dielininkaičiu ir kitais jaunaisiais katalikais³¹⁰.

1936 m. įkūrus Darbo rūmus, turėjusius rūpintis kultūriniais, ūkiniais, socialiniais darbininkų bei tarnautojų reikalais³¹¹, jaunoji karta neklausė senųjų politikų patarimų ir mėgino dalyvauti rinkimuose. LKDS buvo vienintelė opozicinė organizacija, kuri neboikotavo gegužę vykusią rinkimų. L. Bistras dėl to buvo nepatenkintas jaunaisiais ir priekaištavo LKDS vicepirmininkui P. Dielininkaičiui: „Be reikalo jūs tuose rinkimuose dalyvavote. Nesilaikėte bendro fronto ir gavote špygą...“³¹²

Tai, kad jaunesni katalikai nesitapatino su krikščionimis demokratais, savarakiškai veikė, atvirai smerkė trečiojo dešimtmečio politines partijas ir dažnai aiškino jas esant politinio liberalizmo atgyvenusiu atributu, nereiškė, kad jaunoji karta apolitiška ar turinti pretenzijų atsisakyti dalyvauti politinėje veikloje. Kaip minėta, akcentuojamas buvo nesitapatinimas su politinio režimo persekiojama ir nusil-

³⁰⁷ 1935 10 05 VSP Kauno apygardos valdininko agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 111.

³⁰⁸ 1936 01 29 VSP Kauno apygardos valdininko agentūrinis pranešimas, ten pat, l. 134.

³⁰⁹ 1936 05 11 VSP Kauno apygardos valdininko agentūrinis pranešimas, ten pat, l. 172.

³¹⁰ 1934 11 08 VSD agentūrinis skyriaus viršininko B. Vėžio lapkričio mėnesio santrauka, ten pat, f. 378, ap. 3, b. 2690, l. 24.

³¹¹ Darbo rūmai, *LE*, t. 4, Bostonas, 1954, p. 326.

³¹² 1936 05 26 VSD agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 187.

pusia LKDP. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje, nesant galimybių demokratinėms valstybėms įprastomis priemonėmis dalyvauti politinėje veikloje, jie ir nesistengė to politiškumo pabrėžti. Kita vertus, kaip rodo pateikti keli pavyzdžiai, tik atsiradus palankioms progoms, buvo planuojama pasinerti į politiką. Tačiau savo veiklą grindė ir įprasmino ne politinių reformų idėjomis, o siekdami kultūrinių ir socialinių reformų bei kovodami su bendru visų lietuvių priešu – komunizmu. Kitaip nei senoji LKDP karta, jaunieji buvo įsitikinę, kad padėti mobilizuoti liaudį gali ne trečiojo dešimtmečio proporcinė atstovavimo sistema renkamas Seimas, ne parlamentarizmas ar politinė demokratija, kurie jų žodyne dažniausiai turėjo negatyvią prasmę, tačiau socialinio teisingumo, katalikybės sklaida viešajame gyvenime ir paspartintos Lietuvos kultūros, pramonės „lituanizacijos“ įgyvendinimas. Visa tai buvo laikoma efektyviausiomis priemonėmis, turėjusiomis padėti jaunajai kartai įsitraukti į valstybės valdymą. 1935 m. spalį KVC konferencijoje P. Dielininkaitis kalbėjo: „Gerbiamieji ir gerbiamosios. Demokratija gali būti ne madoj ir vėl sugrįžti, diktatūra taip pat. Ne čia esmė. (...) kartu su liaudimi eikime kurti gražią ateitį, kovoj Bažnyčiai užimdami pačią garbingiausią vietą. Ir todėl mes, kurie tylėdami susikauptam, grįšim į visuomenę ir liaudį, ir ten katalikų principais ir tiesomis imsime gyvenimo vadovavimą į savo rankas.“³¹³ 1940 m. pradžioje, jauniems katalikams tariantis dėl bendro opozicinio veikimo prieš režimą, tas pats P. Dielininkaitis kartojo, kad greičiausias kelias „likviduoti“ tautininkus esąs „liaudies masių suorganizavimas“³¹⁴.

Jei ne palankios aplinkybės, jaunajai kartai nebūtų pavykę palyginti lengvai į savo rankas perimti buvusio krikščionių demokratų spaudos organo, vadovauti katalikų darbininkų organizacijoms, daryti įtaką *Katalikų akcijos* veiklai Lietuvoje bei priversti senuosius LKDP, LDF ir LŪS lyderius susilaikyti nuo atviros jaunųjų katalikų reformistinių idėjų kritikos. Patyrę politikai ketvirtojo dešimtmečio viduryje įvertino savo galimybes ir laukė, kol pasikeis politinės sąlygos. Susidarė iliuzija, kad ketvirtajame dešimtmetyje katalikų srovėje dominuoja jaunoji karta, kuri oratoriniais ir žurnalistiniais sugebėjimais, naujomis pasaulėžiūriškai liberalesnėmis pažiūromis ir idėjomis domino jaunąją Lietuvos visuomenės kartą ir net ideologiškai su katalikais nesitapatinančius visuomenės sluoksnius. Kita vertus, senoji karta neketino nusileisti. Jau pirmajame lietuvių katalikų karo pabėgėlių suvažiavime 1946 m. Vakarų Vokietijoje atgijo senosios ir jaunosios kartos nesusikalbėjimas – kun. M. Krupavičiaus karta atkūrė partiją ir siekė tapti išeivijos katalikus vienijančiu politiniu balsu. Jaunoji karta tokioje partijoje savęs nenorėjo matyti. A. Maceina yra aprašęs šių susidūrimų priežastis, kurių viena svarbiausių – jauno-

³¹³ 1935 10 14 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, ten pat, l. 120.

³¹⁴ 1940 01 31 VSD bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, l. 419.

sios kartos keliama „nepasaulėžiūrinės politikos idėja“³¹⁵. Įvykių liudytojai abiejų katalikų kartų santykius yra įvardiję gana kategoriškai: „krikščionių ir frontininkų pjautynės“, „civilinis karas tarp frontininkų ir demokratų“³¹⁶.

Jaunosios kartos iškilimą ir įtampą dėl senosios kartos netiesiogiai slopino ir politinis režimas. Turėdamas informacijos apie tai, kad opozicinės politinės partijos prisidėjo prie Suvalkijos ūkininkų streikų kurstymo, 1935 m. lapkričio 6 d. jų veiklą Kauno apskrityje sustabdė. Kauno miesto ir apskrities komendantas pulk. leit. Zigmas Talevičius savo sprendimą argumentavo šitaip:

...įsižiūrėjęs Vidaus reikalų ministerijos pateiktą kvotą ir medžiagą apie Lietuvos krikščionių demokratų partijos ir jos skyrių veikimą, radau, kad Lietuvos krikščionių demokratų partija skleidžia nerimą, kursto gyventojus prieš esamą vyriausybę, kaip gyvu žodžiu, taip ir platindama per savo skyrius ir per savo patikimus asmenis įvairius kurstančio pobūdžio atsišaukimus, ragindama ūkininkus toliau tęsti ūkininkų streiką ir priešintis valdžios atstovams (...). Nutariau Lietuvos krikščionių demokratų partijos centro komiteto ir jos skyrių (Kauno apskrityje) veikimą sustabdyti visam karo stovio metui.³¹⁷

1936 m. vasario 6 d., remdamasis naujuoju Draugijų įstatymu, Vidaus reikalų ministras Julius Čaplikas partiją (kaip ir kitas opozicines partijas) uždarė ir visoje Lietuvoje³¹⁸. Po 1936 m. rinkimų į IV Seimą tapo akivaizdu, kad krikščionių demokratų įtaka visuomenėje nebuvo tokia didelė, kaip samprotavo jų lyderiai. Nepaisant per visą katalikišką tinklą skleistos LKDP agitacijos dėl Seimo rinkimų boikoto, vis dėlto juose dalyvavo per 68 % rinkėjų³¹⁹, todėl partijos lyderių kalbos, kad Lietuvoje esą daugiau nei 80 % visuomenės nepasitiki A. Smetonos valdymu³²⁰, buvo išpūstos. Tiesa, į rinkimus dalis visuomenės buvo priversta eiti, nes baiminosi neturėti antspaudo pase, žyminčio jų dalyvavimą rinkimuose. Tačiau opozicijos pastangos atitraukti visuomenę nuo rinkimų ir kalbos apie

³¹⁵ *Antano Maceinos laišakai prel. Pranciškui Jurui*, Vilnius, 1997, p. 36–45.

³¹⁶ I. Bučinskytė, *Idealų vedami: ateitininkai išeiwoje XX amžiaus 5–7 dešimtmečiais*, Vilnius, 2008, p. 154; 1952 09 17 A. Maceinos laiškas L. Tulabai, *Ugninis stulpas. 25 metai be Juozo Brazaičio* (sud. V. Valiušaitis), Kaunas, 2000, p. 172.

³¹⁷ Kauno miesto ir apskrities komendanto pulkininko leitenanto Zigmo Talevičiaus nutarimas nr. 628, LCVA, f. 402, ap. 4, b. 41, l. 45.

³¹⁸ Vidaus reikalų ministro Juliaus Čapliko nutarimas 1936 m. vasario 6 d., LCVA, f. 402, ap. 4, b. 41, l. 52.

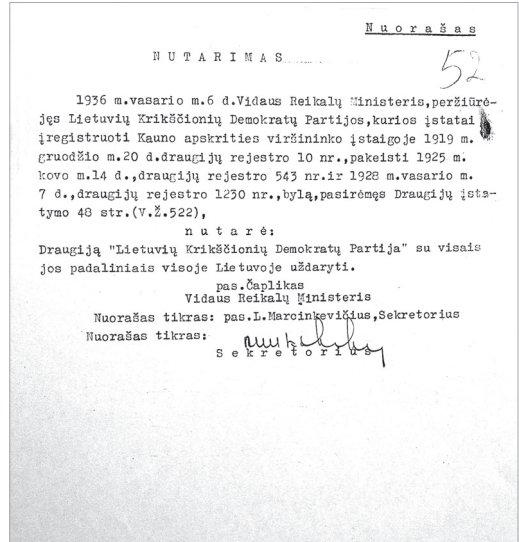
³¹⁹ D. Blažytė–Baužienė, M. Tamošaitis, L. Truska, *Lietuvos Seimo istorija XX–XXI a. pradžia*, Vilnius, 2009, p. 188.

³²⁰ Po 1936 m. vasarį paskelbto naujojo Draugijų įstatymo kun. M. Krupavičius piktindamasis kalbėjo, kad visų partijų uždarymas dar labiau „įtempis bendros opozicijos stygą“. Jam atrodė, kad to meto visuomenė esanti bent 80 % opozicinė ir esą nesvarbu, į kuriuos „elementus“ opozicija linkstanti (1936 02 11 VSD Biuletėnis nr. 43, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 88a, l. 139).

IV Seimo neteisėtumą didesnio atgarsio tarp lietuvių nesulaukė. Tad po rinkimų patys krikščionių demokratų lyderiai pripažino IV Seimo teisėtumą. 1926 m. išrinkto III Seimo prezidiumas, kurį po valstybės perversmo iki Seimo paleidimo 1927 m. balandį sudarė katalikų politikai, 1936 m. vasarą priėmė sprendimą saugomus III Seimo seifų raktus perduoti naujam tautos atstovybės vadovui³²¹. Šiuo aktu III Seimo pirmininkas A. Stulginskis, vicepirmininkas kun. M. Krupavičius bei sekretorius K. Ambrozaitis, laikydami save teisėta III Seimo vadovybe, po rinkimų į IV Seimą 1936 m. rugpjūčio 27 d. posėdyje pripažino lietuviško parlamentarizmo tęstinumą. Vadinasi, visos viešojoje erdvėje politinės opozicijos skelbtos mintys apie IV Seimo „neteisėtumą“ tebuvo opozicinių nuotaikų raiška ir vertintinos kaip LKDP pastangos kurstyti opozicines visuomenės nuotaikas.

1936 m. senosios politikų kartos autoritetui buvo suduotas smūgis. Jie suprato, kad nesugeba išjudinti visuomenės prieš politinį režimą, o jaunoji karta neketina tęsti jų politinio veikimo linijos. Dėl šių nesėkmių senieji LKDP lyderiai, nors ir nepatenkinti, turėjo sutikti su jaunosios kartos kritika, nukreipta į trečiojo dešimtmečio lietuviškąjį parlamentarizmą ir į politines partijas. Jie buvo priversti santūriai vertinti jaunųjų katalikų korporatyvizmo idėjas ir pripažinti asmeninę kritiką dėl visuomenės „suskaudymo“. Nors senoji karta buvo išsikeidusi, tačiau tarpininko vaidmens tarp senųjų ir jaunųjų ėmėsi kun. M. Krupavičius. Jis mėgino įpykusius A. Stulginskį ir P. Karvelį raminti: „...reikia leisti XX amžiaus ideologams veikti tol, kol politiniam veikimui nesą tinkamų sąlygų (...) dėl spaudos suvaržymų dabar jokia politinė polemika negalima...“³²²

Kai senoji karta nutarė laukti palankesnių sąlygų veikti, jaunieji katalikai ėmėsi priešingos veiklos taktikos – pradėjo formuluoti savo programas ir aktyviau veikti visuomenėje. Pagrindinis jų veiklos liaudyje programinis skirtumas nuo

Opozicinių partijų A. Smetonos valdymui veikla buvo nuslopinta jau trečiojo dešimtmečio pabaigoje, nors galutinai jos buvo uždarytos 1936 m.

³²¹ Trečiojo Seimo prezidiumo posėdžio protokolas 1936 m. rugpjūčio mėn. 27 d. (parengė M. Tamošaitis), *Istorija*, nr. 78, 2013, p. 65.

³²² 1936 07 14 VSD biuletenis nr. 206, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 88a, l. 190.

krikščionių demokratų buvo tas, kad jaunoji karta mėgino mobilizuoti katalikišką visuomenės dalį ne tiesmukiškai nuteikindama katalikus prieš režimą, bet viešindama opiausias tuo metu – socialines – problemas ir siūlydama patrauklius sprendimus skurdui ir visuomenės atskirčiai įveikti. Ši veiklos taktika turėjo kelis tikslus: pirmiausia siekta stiprinti katalikų vienybės jausmą, antra, netiesiogiai parodyti politinio režimo nesugebėjimą spręsti visuomenę kamuojančias problemas.

Jaunosios kartos katalikų programiniai orientyrai: katalikiškumas, tautiškumas, socialinis radikalizmas

Jaunieji katalikai, metę iššūkį senajai krikščionių demokratų kartai, nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio Lietuvos viešajame gyvenime tapo pastebimesni nei krikščionys demokratai. Socialinių reformų, tautiškumo bei visų lietuvių (ne tik katalikų) solidarumo stiprinimo idėjas skelbusi jaunoji karta sulaukė pritarimo tarp jaunosios kartos dvasininkų, katalikų jaunimo ir tarp dalies liberalių pažiūrų visuomenės.

Jaunųjų katalikų sąjūdžio reformatoriški prioritetai buvo teikiami keturioms pagrindinėms sritims. Tai socialinių reformų, tautinės konsolidacijos, Lietuvos „lietuvinimo“ ir antikomunistinės propagandos, kuri buvo skleidžiama kritikuojant ne tik krikščionis demokratų bei kitas politines partijas, bet ir A. Smetonos valdymo pobūdį. Aktualizuodami šias problemas ir siūlydami savitus būdus joms spręsti, kritikos strėles nukreipė ne tik į senąją krikščionių demokratų politiką bei konservatyvių dvasininkų stovyklą. Eskaluodami komunizmo grėsmę ir neatidėliotiną socialinių reformų svarbą, jaunieji katalikai stengėsi formuoti visuomenės nuomonę, kad ir A. Smetonos režimas esantis tik „pusiaukelėje“³²³ iki naujos idealios santvarkos sukūrimo. Stebėtoju iš šalies kartais galėjo susidaryti gana keistas įspūdis: jaunoji katalikų karta, peikdama krikščionis demokratų ir parlamentinę partinę katalikų politiką, retkarčiais būdavo ne tokia kritiška kairiųjų atžvilgiu.

Tokias jaunųjų katalikų veiklos kryptis daugiausia paveikė pokyčiai, vykę tarptautinėje politinėje arenoje: 1929 m. pasaulinės ekonominės krizės padariniai, dešiniųjų autoritarinių režimų Vakarų Europoje vykdomos reformos, Ispanijos pilietinis karas ir *Liaudies frontų* idėjos populiarėjimas. Visi šie veiksniai buvo traktuojami kaip galimos priežastys, nulemsiančios Katalikų bažnyčios ir apskritai katalikiškos pasaulėžiūros likimą Europoje ir konkrečiai Lietuvoje. Vykstant dešiniojo autoritarinio nacionalizmo ir kairiųjų komunistinio ateizmo kovai, jaunoji katalikų karta užsibrėžė tapti tais reformatoriais, kurie stiprintų konfesinę ir tautinę lietuvių vienybę kaip atsparą tuo metu Europoje populiarėjančioms fašizmo

³²³ Į organiškiosios valstybės kūrybą, *Naujoji Romuva*, 1936, nr. 8, p. 170.

ar komunizmo idėjoms. Jų nuomone, tuo metu pažeidžiamiausia visuomenės dalis buvo skurdžiausias sluoksniu – darbininkai. Todėl jaunoji karta, vartodama net ir totalitarinių ideologijų leksiką, stengėsi „atsisukti veidu į darbininkus“ ir šitaip tapti pagrindiniais jų interesų atstovais. Su jaunųjų katalikų idėjomis solidarizavęsis P. Dovydaitis, vartodamas tarp totalitaristų tuo metu madingą „organiškos valstybės“ koncepcijos retoriką, 1936 m. rašė:

Jei mūsų visuomenės inteligentija, jos elitas, jos smegenys neatliks savo pareigos atžvilgiu į tą visuomenės dalį, kuri reikalinga jos visokeriopos paramos, tai, naudojantis organizmo analogija, mūsų visuomenės kūnas pasidarys ne į darnų, gražų ir gajų gyvą padarą, bet į monstrą su pernelyg didele galva, neproporcingai didelėmis išpūstomis akimis, ausimis bei šnervėmis, tačiau su nuvirbusiomis kojomis ir sukrypusiomis rankomis, be jokios raumenų jėgos, su įdubusia krūtine ir pan. Toks kretiniškas ir džiovininkiškas padaras nebus nei gražus, nei pajėgus, nes jis juk yra ligonis jau savo prigimtimi. Jis bus silpnas, jis parvirs ir nuo menko iš šalies bakstelėjimo.³²⁴

J. Keliuotis, A. Maceina ir K. Pakštas, pritardami šioms pastaboms, visuomenės skirstymą į „inteligentus“ ir „darbininkus“ laikė „kriminaliniu nusikaltimu.“³²⁵

1936 m. buvo ta riba, kai jaunieji katalikai, iki tol daugiausia kėlę į viešumą senosios kartos politikų „nesugebėjimą“ konsoliduoti visuomenę, pradėjo skelbti savo teorinius ir praktinius siūlymus, kaip Lietuvoje būtų galima išvengti komunizmo idėjų plitimo ir ką būtų galima kopijuoti iš dešiniųjų bei kairiųjų autoritarinių ir totalitarinių režimų politikos. Spauldoje nuolat pateikdami pavyzdžius iš pilietinio karo krečiamos Ispanijos katalikų gyvenimo – bažnyčių deginimo, dvasininkų žudymo ir pan., formavo nuomonę, kad gresia pavojus pačios katalikybės egzistavimui. Kaip galimą išeitį siekiant apsisaugoti nuo komunizmo keliamos grėsmės jie atmetė politinės demokratijos, visuotinių laisvių idėją ir pakeitė ją tautiniu ir socialiniu angažuotumu bei pačios katalikybės sampratos keitimu nuo metafizinių jos kategorijų pereinant prie žemiškos–materialistinės katalikybės sampratos³²⁶. Kitaip tariant, jaunieji katalikai vieninteliu keliu apsisaugoti nuo komunizmo laikė panašias į komunistų siūlomas radikalias reformas socialinėje srityje, tautinio ir socialinio valstybės solidarumo stiprinimą bei kultūrinę pažangą. Bažnyčiai ir katalikybei buvo paliktas dorovinio tautos idealo sargo vaidmuo. Katalikai tarsi įsipareigojo ieškoti „trečiojo kelio“ tarp ketvirtojo dešimtmečio komunistų ir fašistų sprendžiant Europoje egzistuojančias problemas.

³²⁴ P. Dovydaitis, *Darbininkai ir inteligentai*, *Rytas*, 1936 05 09, nr. 106, p. 5.

³²⁵ 1937 11 25 VSD bendradarbio „Damazas“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 1812, l. 64.

³²⁶ R. Labanauskas, *Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940)*, *BIS*, 2010, p. 240.

Ne politinės valstybės santvarkos formos ar demokratinių principų valstybės valdyme išlaikymas, o socialinio klausimo sprendimas tapo aktualiausia ketvirtąjo dešimtmečio problema. H. Seton-Watsonas yra pažymėjęs, kad krizių ir chaoso išvargintam eiliniam europiečiui tuo metu svarbiausia buvo jo ekonominė ir socialinė gerovė, o ne politinė laisvė ir lygybė³²⁷. Tai akcentuodami veikti mėgino ir jaunieji katalikai, kurių keliamos radikalios idėjos gąsdino ne tik konservatyvesnius dvasininkus, bet ir dalį nuosaikiau mąstančių pasauliečių. Tikrą šoką katalikiškoje visuomenėje sukėlė A. Maceinos lūpomis išreikšta jaunosios kartos katalikų nuostata dėl nekilnojamojo turto reformų 1936 m. vykusioje metinėje KVC konferencijoje. Pabrėždamas sudėtingą padėtį Ispanijoje, A. Maceina savo kalboje prabilo apie reformų būtinybę visoje Lietuvoje, pradedant pačia Bažnyčia. Konferenciją stebėjusio politinės policijos darbuotojo duomenimis, jaunasis katalikas siūlė revoliucines reformas, be kurių, anot A. Maceinos, Lietuvą ištiksiantis Ispanijos bažnyčių likimas pilietinio karo metu, kai dvasininkai žudomi o bažnyčios plėšiamos ir deginamos. Filosofas su jam būdingu atvirumu savo pranešimą pradėjo Bažnyčios kritika, kad ji savo veiklą rėmusi tik „meilės“ ir „gailestingumo“ principu, o esminį – „teisingumo“ – principą neva pamiršusi. Toliau sukritikavo pernelyg prabangų dvasininkų gyvenimą, o tai esą masėms nepatinka, todėl jos atitolstančios nuo Bažnyčios. Trečiąja dvasininkų „nuodėme“ A. Maceina įvardijo jų prielankumą ekonominiam kapitalizmui. Nurodęs visas šias blygybes jis pesimistiškai kalbėjo, kad Ispanijos įvykiai aiškiausiai atskleidė Bažnyčios nesugebėjimą suprasti masių problemas, todėl norint, kad panaši situacija nepasikartotų ir Lietuvoje, pabrėžė Bažnyčios socialinės sistemos reformų svarbą. O jos turėtų būti „...griežtos ir realios. Čia evoliucijos kelias netinkas“³²⁸. Anot A. Maceinos, pirmiausia privaloma paliesti bažnyčių nuosavybės klausimą, nes „...Bažnyčia turi nemaža turtų, bažnyčiose blizga auksas ir brangenybės, o gyvenime yra daug vargšų, daug vargo ir skurdo. Ar nevertėtų Bažnyčiai pasekti valstybės pavyzdžiu ir savo žemes išdalinti vargšams. (...) Bažnyčių brangenybes taip pat reiktų paaukoti vargšams, nes Dievą garbinti galima ir be aukso bei šilkų.“³²⁹ Saugumo darbuotojas pažymėjo, kad A. Maceinos paskaita buvo dažnai pertraukiama plojimų, ypač plojo provincijos atstovai, studentai ateitininkai, o „jaunieji daktarėliai“ (t. y. jaunieji katalikai) esą „šypsosjosi“ ir kurstė kuo triukšmingiau palaikyti prelegentą³³⁰.

³²⁷ H. Seton-Watson, *Eastern Europe between the Wars 1918–1941*, New-York (3-d edition), 1967, p. 265.

³²⁸ 1936 12 mėn. VSP Kauno apygardos viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veiklą, LCVA, f. 378, ap. 3, b. 4541, l. 21–22.

³²⁹ Ten pat.

³³⁰ Ten pat.

„Revoliucinė“ KVC konferencija išprovokavo aistras visoje Lietuvoje. A. Maceinos mintis ypač teigiamai įvertino savotišku katalikų oficiozu tapęs dienraštis *XX amžius*. Jo kolektyvo vardu J. Ambrazevičius pasidžiaugė, kad galų gale „komunizmo talkininkų“ imta ieškoti „ne anapus“, t. y. kaltinant Vyriausybę, bet „su pirštu atgręžtu į save“³³¹. P. Dielininkaitis taip pat pritarė, kad reikia naikinti „buržuazinės kapitalistinės dvasios apraiškas lietuvių sąmonėje“³³².

Jaunoji karta pradėjo kelti ir katalikų dvasininkų autoriteto visuomenėje klausimą. 1935 m. katalikiškame *Židinyje* pasirodžiusiame J. Griniaus, J. Ambrazevičiaus ir I. Skrupskelio straipsnyje „Panaikinkite pikta iš savo pačių tarpo“ kritikuotos lietuvių katalikų ydos – karjerizmas, indiferentizmas. Atkreiptas dėmesys į nepakankamai doroviškai autoritetingą kai kurių dvasininkų veiklą³³³. 1937 m. žiemą viename pokalbyje K. Pakštas ir Z. Ivinskis buvo karingai nusiteikę prieš „ištvirkusius kunigus“. Įdomiai samprotavo Z. Ivinskis, kuris piktinosi, kad tuo metu, kai dvasininkai Šv. Sostui skundėsi patiriamais valdžios persekiojimais, „dabar esą ką nors ant kunigų parašyti negalima, nes cenzūra braukianti, ir susidaro įspūdis, kad lyg cenzūra yra kunigų (...), jei toliau nebus leista rašyti prieš netikusius kunigus, tai tuomet netinkami kunigų elgesiai bus išdėstomi viešuose susirinkimuose.“³³⁴ Griežtos pozicijos jaunieji katalikai laikėsi iki pat okupacijos ir išėivijoje. Simptomiška, kad tarpukariu jaunoji karta aktyviai rėmė tuometinio teisingumo ministro S. Šilingo iniciatyvas dėl civilinės metrikacijos įteisinimo. Spaudoje teigiamai vertino šį faktą³³⁵. Jaunieji katalikai tikriausiai suvokė, kad Lietuva kartu su Ispanija šiuo požiūriu buvo vienintelės ir konservatyviausios valstybės Europoje.

Kaip ir buvo galima tikėtis, „revoliucinės“ jaunųjų katalikų mintys senųjų krikščionių demokratų ir dvasininkų aplinkoje buvo pasmerktos ir sukėlė savotišką baimės ir pykčio jausmą, kad dvasininkų ir senosios kartos atžvilgiu kritiškai pradėjo kalbėti ne kairieji, bet katalikiška dvasia ugdyti, už katalikų organizacijų pinigų Vakarų universitetuose mokslus baigę katalikai. Nuo 1937 m. prasidėjo konservatyvių dvasininkų akcija, nukreipta prieš jaunosios kartos modernizmą. Tais metais buvo atgaivintas 14 metų nėjęs konservatyvus *Draugijos* žurnalas. Jis tapo spaudos tribūna polemikai su jaunosios kartos idėjomis. Kovoiant su „eretiškomis“ jaunųjų

³³¹ J. Ambrazevičius, Nuo autokratijos į blaivią kūrybą, *XX amžius*, 1937 01 02, nr. 1, p. 3.

³³² P. Dielininkaitis, Už pastangas gyvenimui atnaujinti, ten pat, 1937 01 20, nr. 15, p. 3.

³³³ „Panaikinkite pikta iš savo pačių tarpo“ (I Kor.), *Židiny*, nr. 4, 1935, p. 357–363.

³³⁴ 1937 02 22 VSP bendradarbio „Gendrutis“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 431, ap. 1, b. 1173, l. 13.

³³⁵ K. Pakštas, Civilinės metrikacijos reikalu, *Židiny*, nr. 16, 1932, p. 355–359; I. Skrupskelis, Metrikacijos klausimas, *Židiny*, nr. 4, 1937, p. 498–499.

katalikų idėjomis mėginta imtis ir „ignoravimo“ strategijos. Dvasininkai pradėjo boikotuoti jaunųjų katalikų spaudą. Kauno kunigų seminarijos vadovybė apskritai atsisakė katalikiško *XX amžiaus* prenumeratos³³⁶. Kauno arkivyskupijos Vigilancijos taryba³³⁷ priėmė nutarimą, kad ne tik liaudininkų ir tautininkų spauda, tačiau ir katalikų *XX amžius* ar *Židinys*, pasisakydami už civilinės metrikacijos įteisinimą, prieštarauja Bažnyčios doktrinai. Tai reiškė, kad kunigai per pamokslus turėjo kritikuoti šiuos leidinius kaip „nekatalikiškus“. A. Maceina už savo mintis kelis kartus buvo įspėtas, kad praras leidimą dėstyti VDU Teologijos-filosofijos fakultete, o kun. S. Ylos pakėlimą į fakulteto ekstraordinariusius profesorius kurija sustabdė. A. Maceina kartu su K. Pakštu atleisti iš KVC valdybos. Iš jos solidarizuodamiesi pasitraukė P. Dielininkaitis ir K. Pakštas, kuriam retkarčiais buvo prikišama dėl priklausymo „masoniškam“ „Rotary“ klubui.

Įtampą didino ir patys jaunesni katalikai. Nemanydami švelninti savo pozicijos, jie ir toliau viešino klerikalizmo klausimą – tai buvo gana reali problema to meto Lietuvoje. A. Maceina, kritikuodamas dvasininkiją dėl, jo supratimu, nesugebėjimo įvertinti augančios komunizmo grėsmės, piktinosi:

...Ką modernieji rašytojai laiko religiniu buržuumi, tai sąvokai mūsų aukštesnieji vadovai visiškai atitinka. Kai aš (...) KVC konferencijoje iškeliau socialinę problemą (...), tai tuoj senoji gvardija, kuri bemaž nieko neskaito, pradėjo šnabždėti, kad Maceina eretikas, kad jis teks greit iš Bažnyčios pašalinti (...). Iš to viso gavau įspūdžio, kad mūsų katalikų vadai pusę šimtmečio atsilikę.³³⁸

Tokios nuomonės jis buvo ir po trijų dešimtmečių³³⁹.

Po 1936 m. KVC konferencijos susiklostė neįprasta situacija – jaunųjų katalikų mintis rėmė kairieji, kurie bažnyčių turto nacionalizavimą laikė „fenomenalia“ idėja³⁴⁰, ir komunistai, kurie pradėjo viešinti samprotavimus apie tai, jog su šia katalikų srove jie yra pasiryžę kartu organizuoti *Liaudies frontą*³⁴¹. O krikščionys

³³⁶ 1937 12 mėn. VSD agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 3335, l. 39.

³³⁷ Vigilancijos taryba (*Consilium vigilantie*) – prie Kauno arkivyskupijos ir prie visų vyskupijų kurių veikė katalikų cenzūros organai, kurių narius skirdavo dvasinė vyresnybė. Ši taryba turėjo sekti spaudą, teatro vaidinimus, kino filmus, radijo laidas, leidžiamas knygas ir vadovėlius ir spręsti, ar jie atitinka Katalikų bažnyčios doktriną.

³³⁸ 1937 08 17 VSD bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 302.

³³⁹ J. Grinius, Pokalbis su profesoriumi Antanu Maceina, *Draugas*, nr. 53, 1968, p. 2.

³⁴⁰ [Vedamasis], Balsas tyruose, *Lietuvos žinios*, 1937 01 04, nr. 2, p. 1.

³⁴¹ Z. Angarietis, Sumišimas Lietuvos katalikų eilėse, *Priekalas*, nr. 2, 1937, p. 89–90; Dėdelė [L. Prūseika], *Katalikai prieš fašistus. Trumpi bruožai kaip pasaulio katalikai atsineša linkui fašizmo*, Chicago, 1937, p. 19–21.

demokratai ir dvasininkija smerkė jaunųjų samprotavimus. Turint omenyje, kad P. Dielininkaitis ir I. Skrupskelis priklausė oficialiai uždraustos LKDP CK, toks konfliktas trukdė katalikiškai visuomenei suprasti, kokia esanti tikroji katalikų srovės pozicija ir kokia šios srovės vidaus padėtis.

Jaunieji katalikai kritikavo ir KVC vadovybę, kurios pusę narių skirdavo dvasinė vyresnybė. Kita vertus, jaunosios kartos skepticizmas dėl opoziciškai režimo atžvilgiu nusiteikusių KVC vadų skyrėsi nuo politinio režimo skepticizmo savo tikslu. Jie suprato, kad tiesmukiška režimo kiršinimo taktika turės neigiamų pasekmių katalikų organizacijoms, o tai tiesiogiai menkins katalikų galimybes mobilizuotis. Tad jie norėjo reformuoti KVC ne iš prielankumo režimui, o siekdami išlaikyti KVC gyvybingą, veiklą ir dinamišką. Senoji LKDP karta tenkinosi turima įtaka KVC telkiamose katalikų draugijose. Pasak saugumo darbuotojų, jaunieji katalikai „...defenzyvine dvasia nenori laikytis ir siekia, kad visas viešas gyvenimas būtų persunktas Kristaus dvasia. Ji turi būti ofenzyvinė. Katalikai turi turėti balsą visose kultūrinio pobūdžio organizacijose.“³⁴²

Įtampą tarp katalikų sukursčiusi ir į visuomenės kritikų vaidmenį įsijautusi jaunoji katalikų karta panašios skeptiškos nuostatos laikėsi ir politinio režimo atžvilgiu. „Kaltinimai“ buvo tie patys: valdžios politikos „sustingimas“, tautos vienybės ardymas, neturėjimas aiškaus socialinių reformų politikos plano bei netinkamai vykdoma antikomunistinė kampanija. P. Dielininkaitis jau 1935 m. viename iš katalikų organizacijų susirinkimų kalbėjo, kad „...visų blogumų kaltininkė yra vyriausybė“³⁴³. Tačiau, kaip minėta, nuo atviros vyriausybės kritikos jie stengėsi susilaikyti. Liaudies simpatijas jaunoji karta siekė įgyti ieškodama bendro visuomenės priešo, kuriuo tapo komunizmas. Vykstant Ispanijos pilietiniam karui būtent apie šį priešą ir sukosi beveik visa jaunosios kartos kritika ir siūlomų reformų Lietuvoje pagrindimas. Kovai su komunizmu buvo pasirinkti jo paties ginklai. Spauldoje, per paskaitas universitete bei įvairių katalikiškų organizacijų suvažiavimuose jaunieji katalikai plėtojo radikalias socialines idėjas. P. Dielininkaitis, kritikuodamas, jo nuomone, politinio režimo ir VSD vadovo Augustino Povilaičio nesugebėjimą kovoti su komunizmu, viename viešų renginių 1936 m. dėstė, kad režimas šioje srityje neturįs aiškaus kovos plano. Anot LKDS vicepirmininko, „kova su komunizmu yra dorinė ir socialinė problema, bet ne karcerių problema“³⁴⁴, o A. Povilaitis klystęs manydamas, kad šioje kovoje reikia nacionalizmo ir religijos sutarimo. P. Dielininkaičio lūpomis išdėstyta jaunųjų katalikų nuomonė buvo ta,

³⁴² 1937 08 09 VSP bendradarbio „–“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 300.

³⁴³ 1935 11 12 VSP Kauno apygardos bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 122.

³⁴⁴ 1936 12 16 VSP agentūrinis pranešimas, ten pat, l. 256.

kad pirmiausia reikia „ekonominio žmogaus veiksmų suderinamumo su dorove“, o „tautybė“ šiuo klausimu jokios įtakos neturinti. Pasak jo, tik „teisingas“ turto perskirstymas ir socialinis teisingumas gali nustelbti simpatijas komunistinei ideologijai³⁴⁵. Panašias mintis spaudoje kėlė J. Grinius, kuris siūlė atlikti „tarnybų“ ir „kapitalo“ reformas – įstatymais uždrausti Lietuvoje gyventi „iš kapitalo“ ir „priversti“ žmones pragyvenimui užsidirbti tik savo pačių darbu. Be to, menotyrininko J. Griniaus nuomone, žmonės ateityje galėtų turėti tik vieną tarnybą – dirbti kelis ir daugiau darbų būtų draudžiama³⁴⁶.

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje jaunieji katalikai pradėjo samprotauti ne tik bažnyčių, bet ir privačios nuosavybės klausimu. Jų nuomone, „naujojoje santvarkoje“ nuosavybė, kurią asmuo įgijo sąžiningu darbu, bus neliečiama, bet „kas išeina už natūralios nuosavybės ribų, gali būti apibrėžta.“³⁴⁷ O dėl paveldimo turto turėtų būti įdiegta „bendro darbo giminystė“, būtent turtą paveldėti galėtų tik artimiausi giminaičiai – vaikai, o įmonėse tam tikra savininko akcijų dalis priklausytų „gerai dirbantiems darbininkams ir tarnautojams“ dar savininkui esant gyvam, o kita dalis būtų išdalinta darbuotojams jau po jo mirties³⁴⁸. Panašiai „naujosios Lietuvos“ viziją piešė ir jaunųjų katalikų idėjoms simpatizavę P. V. Raulinaitis³⁴⁹ ir F. Kemėšis³⁵⁰.

Jaunųjų katalikų keltos reformų idėjos ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje radikalėjo. Retorikoje populiarėję „nacionalizacijos“, „priverstinio darbo“, „visuomenės kontrolės“ ir panašūs teiginiai gana glaudžiai siejosi su tais, kuriuos savo žodyne turėjo kun. M. Krupavičiaus LKDP radikalai pirmaisiais nepriklausomybės metais. Galima daryti prielaidą, kad jaunųjų katalikų skelbiamų reformų radikalizmas, buvęs artimas kun. M. Krupavičiaus nuostatoms, leido pasinaudoti jo autoritetu, įgyti jo pritarimą. Paskutiniaisiais nepriklausomybės metais kun. M. Krupavičius, tarsi prisimindamas 1918 m. situaciją Lietuvoje, įsitraukė į jaunosios kartos pradėtą plėtoti reformų akciją. Jų kontroliuojamame *XX amžiuje* pradėtos publikuoti buvusio žemės ūkio ministro mintys apie antrosios, pakartotinės žemės reformos reikalingumą. Kun. M. Krupavičius dar iki Vilniaus prijungimo prie Lietuvos – 1939 m. balandį mitinguose reikalavo kuo skubiau plėtoti žemės reformą, išdalinti visą likusių dvarų žemę ir savininkams jau palikti ne Steigiamojo seimo numatytą 80 ha maksimalų, o tik 40 ha žemės plotą³⁵¹.

³⁴⁵ Ten pat.

³⁴⁶ J. Grinius, Keletas gairių socialinei santvarkai, *XX amžius*, 1937 05 11, nr. 104, p. 3.

³⁴⁷ Ten pat.

³⁴⁸ Ten pat.

³⁴⁹ P. V. Raulinaitis, Reformų reikalais, *XX amžius* 1936 10 12, nr. 93, p. 4.

³⁵⁰ F. Kemėšis, Socialinio teisingumo šauksmas, *XX amžius*, 1936 10 15, nr. 96, p. 3.

³⁵¹ 1939 04 02 VSD raportas „Būdingesnieji visuomenės susirinkimai ir juose priimtos rezoliucijos“, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 569a, l. 48–49.

Jaunųjų katalikų akcentuojamos socialinės problemos ir siūlomi jų sprendimo būdai konservatyviai visuomenės daliai atrodė išties radikalai. LDF dvasios vadas kun. K. Rankelė 1933 m. ragino katalikišką jaunimą suartėti ir bendradarbiauti su darbininkais, be to, „...kurti taip vadinamą katalikišką komunizmą, kad juos /darbininkus/ atitraukus nuo tikrų komunistų įtakos.“³⁵² Kitas dvasininkas, kun. Grauslys, 1934 m. LKDS, reorganizuotos LDF, vardu KVC konferencijoje kalbėjo: „Mes turėtumėm imtis aktyvių priemonių paralyžiuoti komunistų įtaką darbininkuose, o tam reikalui mes turėtumėm imtis radikališkesnių priemonių, turėtumėm būti radikališkiausia valstybe pasaulyje“, o tęsdamas garsių plojimų lydimą kalbą, pridūrė: „Kovodami prieš socializmą mes atstumiam nuo savęs darbininkus, nes socializmas, reikia pripažinti, yra daug gero darbininkų gerovei padaręs. Mums reikia kovoti tik prieš socializmo antireligišką kovą, bet ne prieš jo keliamas idėjas.“³⁵³ 1936 m. vienas jaunųjų katalikų veikėjų, knygos apie komunizmą Lietuvoje autorius

kun. S. Yla nebūdingu katalikiškos pasaulėžiūros atstovui stiliumi samprotaudamas antikomunistinio veikimo temomis, siūlė „streikų“ taktiką kaip vieną iš galimų priemonių ginti darbininkų interesus³⁵⁴. Tai prieštaravo jaunųjų katalikų pamatinėms korporacinės valstybės modelio idėjoms. Jaunoji karta savo veiklos pamatu laikė Pijaus XI 1931 m. paskelbtą encikliką *Quadragesimo anno*, kurios esminis principas buvo kapitalizmo ir socializmo kritika bei korporacinės valstybės modelio, kaip geriausiai atitinkančio katalikiškąją pasaulėžiūrą, įgyvendinimas. O viena pamatinių korporatyvizmo savybių – sukurti darnią, „socialiai teisingą“ ir „solidarią“ visuomenę, kurioje „konkurenciją“ turėtų keisti „visuomenės labas“, t. y. valstybės socialinių sluoksnių tarpusavio santykių reguliavimas be streikų ir kitokių smerktinų protesto formų³⁵⁵. Dar dviprasmiškesnės nuostatos laikėsi LKDS vicepirmininkas P. Dielininkaitis. Neseniai baigęs korporatyvizmo sklaidos visuo-

Faktinis krikščionių darbininkų sąjungos vadovas P. Dielininkaitis ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje įsitraukė ir į opozicinę politinę veiklą

³⁵² 1933 04 06 VSD bendradarbio „Kirlys“ agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 1, b. 669, l. 271.

³⁵³ 1934 09 26 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, ten pat, f. 378, ap. 3, b. 3474, l. 570–571.

³⁵⁴ 1936 12 11 VSP bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 235.

³⁵⁵ K. R. Himes, L. S. Cahill, *Modern Catholic Social Teaching – Commentaries and Interpretations*, Georgetown, 2005, p. 155–164.

menėje akciją ir spaudoje parengęs nuodugnų korporatyvizmo pozityvumą atskleidžiantį apibendrinimą, 1938 m. spalį viename LKDS posėdžių jis piktinosi, kad jei Vyriausybė neatsižvelgs į LKDS siūlomas reformas ir jų įgyvendinimo būdus, tai greitai laiku bus griebtasi „...kolektyvinių streikų visur, kur tik bus LKDS narių“, o toliau pridūrė: „Jei komunistai reikalauja darbininkams lengvatų, tai gerai ir daro, nes kitaip ir negalima. Mes pranešim, o paskui griebsimės darbo, kurio net komunistai negali atlikti, o mes atliksim.“³⁵⁶

Tokie radikalūs jaunųjų katalikų samprotavimai patraukė komunistų dėmesį. Šie, vadovaudamiesi Kominterno VII kongreso nutarimais, taip pat pradėjo keisti veikimo taktiką ir į „antifašistinį“ bloką mėgino įtraukti kitas politines ideologines sroves. Kaip minėta, labiausiai LKP įtaka buvo juntama buvusios LDF ir šalia jos įsteigtos Lietuvos darbo jaunimo sąjungos veikloje, nes čia gana sėkmingai sugebėjo veikti infiltruoti komunistai, kreipę atskirų sąjungos skyrių veiklą jiems pageidautina linkme. Tačiau komunistai tuo neapsiribojo ir nuo ketvirtąjo dešimtmečio vidurio pradėjo ieškoti glaudesnio bendradarbiavimo su jaunaisiais katalikais. Komunistų ir katalikų „bendradarbiavimas“ aktyvesnis pasidarė Suvalkijos ūkininkų streiko metu. Istoriografijoje yra nurodyta, kad vykęs net slaptas susirašinėjimas ir komunistai kvietę bendradarbiauti, pradedant literatūros bei meno ir baigiant kovos prieš „fašistinį režimą“ srityse³⁵⁷. Ilgainiui patys jaunųjų katalikų lyderiai antikomunistinės propagandos kontekste vis garsiau pradėjo kalbėti apie socializmo laimėjimus *XX amžiuje* ir skleidė mintį, kad katalikai galėtų permąstyti savo neigiamą požiūrį į *Liaudies frontus*³⁵⁸. A. Maceinos samprotavimai apie privačios nuosavybės „suvisuomeninimą“, „bolševizmo kūrybiškumą“, artėjantį „buržuazijos žlugimą“ ir panaši komunistinė frazeologija kėlė painiavą tarp katalikų. Ketvirtąjo dešimtmečio antroje pusėje jis VDU Teologijos-filosofijos fakultete skaitė socialinės filosofijos paskaitų kursą. Paskaitų tekstai buvo publikuoti atskiromis knygomis 1937 m. ir 1940 m. Jose dėstomos mintys nebuvo būdingos katalikiškos pasaulėžiūros visuomenės veikėjui. Dviprasmybę kuria faktas, kad A. Maceina, matyt, tokiomis kategorijomis operavo ne tik kaip filosofas akademikas, bet ir kaip visuomenės veikėjas, vienas iš jaunosios kartos katalikų lyderių. Jis buvo vienas iš 1936 m. jaunųjų katalikų deklaracijos „Į organiškiosios valstybės kūrybą“ autorių, vėliau buvo faktinis kontroversiškai vertinamo LAF programos autorius³⁵⁹,

³⁵⁶ 1938 10 07 VSP bendradarbio agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 349.

³⁵⁷ R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940), *BIS*, 2010, t. 3, p. 189.

³⁵⁸ P. Dielininkaitis, Kovos trimitai iš kairės: liaudies frontams besikuriant ir veikiant, *XX amžius*, 1936 08 01, nr. 34, p. 3.

³⁵⁹ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga*, Washington, 1973, p. 573.

o 1943–1944 m. parengė dar vieną jaunųjų katalikų, evoliucionavusių į Lietuvos frontininkus, deklaraciją, pavadintą „Į reformuotą demokratiją“. A. Maceina savo knygoje *Socialinis teisingumas* ir *Buržuazijos žlugimas* apie privačią nuosavybę rašė: „Todėl naujoji socialinė santvarka turi privatinės nuosavybės naudojimą taip sutvarkyti, kad jis pasidarytų ne tik asmenine, bet ir visuomenine funkcija, kad ją galėtų pasinaudoti ne tik josios savininkas, bet ir kiti visuomenės nariai. (...) Štai kodėl tikrumoje valstybė turės įsikišti ir paimti tai, kas kiekvienam yra nereikalinga.“³⁶⁰ Kritikuodamas kapitalistinę sistemą ir aukštindamas bolševizmo „idealizmą“, jis tęsė:

Pasaulio istorijos vyksme bolševizmas yra žymiai reikšmingesnis ir vertingesnis reiškinys negu buržuazija. (...) Bet jau ir šiandien galime pastebėti, kad bolševizme atgema žmogaus dvasios herojiškumas, kad ekonominiai reikalai užleidžia vietą idėjiniams reikalams. Iš miesčioniško buržuazinio nusiteikimo žmogus žengia prie kultūrinės dramos pajautimo. Bolševistiniame pasaulyje auga naujas kultūros ir žmogaus tipas, kuris yra visiškai kitoks negu buržuazinis. (...) Idealizmas ir kūrybiškumas jį skiria nuo pirklių ir bankininkų tipo. Marksizme žmogus buvo *homo faber*. Bolševizme jis vėl pasidaro *homo creator*. Tuo bolševizmas prisišlieja arčiau krikščioniškosios antropologijos negu marksizmas, nes žmogus kūrėjas yra pagrindinė krikščioniškosios antropologijos tezė. Be abejo, bolševizmas yra tragiškas pats savyje. Bet jo tragika yra kitokia negu buržuazijos.³⁶¹

Darant prielaidą, kad galbūt A. Maceina šitaip samprotavo kaip filosofas, o ne kaip visuomenininkas, vis dėlto jis negalėjo nežinoti apie ketvirtojo dešimtmečio įvykius Sovietų Sąjungoje. Todėl mintys apie bolševizmo „idealizmą“ ir „kūrybiškumą“ gulago sistemos, didžiųjų valymų (apie juos lietuvių visuomenė žinojo) metais nesiderino su realia padėtimi. Tai, kad filosofas apie bolševizmą ketvirtajame dešimtmetyje iš tiesų samprotavo taip, kaip rašė, liudija ir jo drąsus prisipažinimas išėivijoje, kad jo ketvirtojo dešimtmečio mintys buvusios klaida, o komunizmą jis „perprato“ tik daug vėliau. 1983 m. atsakydamas į Algio Mickūno, Liūto Mockūno ir Vinco Trumpos klausimus, A. Maceina prisiminė, jog „mąsty-mui bręstant“ jis atsisakė „polinkio pranašauti“:

Kas apmąsto kultūrą bei istoriją, paprastai nūsta spėti, kaip kultūra vystysis ateityje. Tai mėginau ir aš knygelėje *Buržuazijos žlugimas*. Gretindamas buržuaziją su prometeizmu, rašiau, esą buržuazija kaip istorinis pavidalas yra jau išsisėmusi ir todėl viešojo gyvenimo toliau nebevaldys; jos vietą užims prometeizmas, tai yra, heroinis žmogaus teigimas, susijęs su kovingu žmogaus nusigrėžimu nuo Dievo. Tai ir buvo mano šūvis pro šalį: praėjus vos 40 metų nuo šios „pranašystės“, buržuazija ne tik įsigalėjo visose Vakarų gyvenimo srityse, bet

³⁶⁰ A. Maceina, *Socialinė filosofija, Raštai*, t. 2, Vilnius, 1992, p. 190, 216.

³⁶¹ Ten pat, p. 335–336.

Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje išsakytos A. Maceinos mintys apie socialines reformas, buržuazijos žlugimą ir nacionalizmą sulaukė nevienareikšmio atgarsio

net ir komunizmas, mano laikytas vienu iš prometeizmo pavidalų, virto ryškiausia buržuazijos apraiška.³⁶²

Beje, dėl nevienareikšmio knygų minčių interpretavimo jos abi 1940 m. vasarą gana greitai buvo pašalintos iš prekybos Kaune.

A. Maceinos socialinė filosofija atspindėjo dalies jaunųjų katalikų idėjas. O senoji krikščionių demokratų politikų karta bent jau viešai tokių samprotavimų taip pat nekritikavo. Konfliktuojant dėl to, ar galima KVC politikuoti, ar dera politika ir kunigo veikla, ar verta mėginti ieškoti *modus vivendi* santykiuose su režimu, ar tikslinga Lietuvoje populiarinti korporatyvizmą, senoji LKDP karta dėl tokių A. Maceinos minčių viešos kritikos nereiškė. Jį daugiausia kritikavo dvasininkai.

Jaunųjų katalikų pozicija buvo dviprasmiška: viešai skelbė antikomunistinę propagandą, o kartu neatmetė siūlymų veikti kartu su komunistais. Tokios veiklos užuomazgų matyti vykusio Suvalkijos ūkininkų ir valstiečių streiko metu. 1937 m. ir 1939 m. kai kurie

katalikų lyderiai gana aktyviai prisidėjo renkant parašus įstatymui dėl amnestijos politiniams kaliniams, kurių dauguma buvo komunistai ar jiems prijaučiantys asmenys. Kai kurios katalikiškos KVC priklausiusios organizacijos pasirašydavo ištaisais skyriais. Pasirašė ir kun. M. Krupavičius su A. Stulginskiu³⁶³. Už nepavykusias Lietuvių aktyvistų sąjungos (LAS) opozicines iniciatyvas per studentų neramumus 1938 m. gruodį kuriam laikui buvo nuteistas vienas krikščionių demokratų lyderių – P. Karvelis. Valstybės saugumo duomenimis, jis, kalėdamas Kauno sunkiųjų darbų kalėjime, kartu kalinčiam K. Grosmanui-Didžiuliui kalbėjo, jog „...reikia viską užmiršti ir nežiūrėti, ar esi katalikas, ar liaudininkas, ar bolševikas, ar voldemarininkas. Visi turi bendrai kovoti“, būtent kartu priešintis A. Smetonos valdymui³⁶⁴. Kai kurie katalikų politiniai lyderiai vėl prisiminė 1917–1918 m. porevoliucinį ir poperversminį laikotarpį, kai dalis dvasininkų, siekdami atitraukti skurstančius nuo komunistinių idėjų, patys tapo „raudonaisiais klebonais“. Dar ir 1961 m. išėivijoje kun. M. Krupavičius

³⁶² J. Grinius, Pokalbis su profesoriumi Antanu Maceina, *Draugas*, nr. 53, 1968, p. 2; L. Mocūnas, Vienos knygos recenzijos istorija, *Akiračiai*, nr. 1, 2000, p. 8; Pokalbis su Antanu Maceina. Per filosofą prasiveržia dvasinis nerimas, *Akiračiai*, nr. 4, 1983, p. 7.

³⁶³ R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940), *BIS*, t. 3, 2010, p. 209.

³⁶⁴ 1939 01 mėn. VSD Biuletėnis Nr. 1, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 186, l. 49.

buvo įsitikinęs, kad tokių „raudonųjų klebonų“ reikšmė esanti didelė, o dvasininkas turi užsiimti ne tik ir ne tiek „sielų ganymu“, kiek skirti jėgų darbui „brazilkose“, t. y. neturtingųjų rajonuose³⁶⁵.

Savotiškas katalikų ir komunistų „interesų sutapimas“ buvo pastebimas ir universitete. Studentai ateitininkai, kurie ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje buvo smarkiai veikiami jaunųjų katalikų idėjų (nes daugelis jų dėstė VDU) 1935 m. kartu su kairiaisiais studentais dalyvavo bendrame streike dėl valdžios siekių varžyti universiteto autonomiją, veikė kartu su komunistais studentų teisininkų ir ekonomistų draugijoje ir pan.³⁶⁶ Riba tarp jaunųjų katalikų vadovaujamos LKDS narių simpatijų komunistų skelbiamam socialiniam radikalizmui ir katalikų socialinių idėjų taip pat buvo sunkiai įžvelgiama. Komunistai sąjungoje steigė slaptas „profsąjungines grupes“, į bendrą veiklos frontą mėgino įtraukti ne tik pavienius narius, bet ir ištikus skyrius. Neretai komunistuojantys asmenys buvo renkami į skyrių vadovybes. Tai, kad po 1940 m. birželio 15 d. daugelis krikščionių darbininkų sąjungos narių susidomėję sekė J. Paleckio kalbas, žiūrėjo raudonarmiečių rodomus sovietinius propagandinius filmus, aktyviai dalyvavo komunistų organizuotuose mitinguose, leidžia daryti prielaidą, jog pačių jaunųjų katalikų antikomunistinės propagandos formos galėjo duoti priešingų rezultatų. LKDS vadovybė, vedina P. Dielininkaičio, ketino tęsti darbą įprasta vaga – 1940 m. birželio 20 d. Liaudies vyriausybei dar spėjo įteikti LKDS metinio suvažiavimo nutarimus su prašymais tęsti žemės reformą, atlikti turtų, atlyginimų ir panašias reformas, kurios atspindėjo ketvirtajame dešimtmetyje jaunųjų katalikų keltas idėjas³⁶⁷.

Vykstant konfliktui su LKDP, prieštaringos A. Maceinos mintys apie „komunizmo kūrybiškumą“ ir kartu komunizmo keliamą grėsmę Lietuvai dezorientavo šalies visuomenę. Plati antikomunistinė jaunųjų katalikų akcija pasiekė nemažą dalį auditorijos. O paskaitose ir susirinkimuose pateikiamais pavyzdžiais, ko trūksta Lietuvoje, ką reikia padaryti, reformuoti ir pakeisti, kad komunizmas neišplistų, siekta mažinti politinio režimo autoritetą ir smukdyti vieną jo rėmėjų – tautininkų sąjungą. Kaip minėta, jaunųjų katalikų lūpomis skelbiamos reformos turėjo padėti formuoti visuomenės nuomonę, kad A. Smetonos režimas nesugeba imtis efektyvių priemonių artėjančiai komunistinei bangai neutralizuoti. VSD teigimu, dažniausiai tokios paskaitos buvo skaitomos neturint tikrų statistinių žinių, todėl visuomenė pradėta klaidinti, nuteikinėjama prieš Vyriausybę³⁶⁸. Matyt, dėl šios priežasties norėdamas

³⁶⁵ M. Krupavičius, Katalikų bažnyčia ir butų klausimas, *Draugas*, 1961 01 23, nr. 18, p. 4.

³⁶⁶ R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940), *BIS*, t. 3, 2010, p. 209–210.

³⁶⁷ Min.[inistriui] pirmininkui ir kitiems ministrams, *Mūsų laikraštis*, 1940 06 20, nr. 25, p. 3.

³⁶⁸ 1936 12 01 Kretingos apskrities komendanto raportas Krašto apsaugos ministrui, *LCVA*, f. 384, ap. 3, b. 485, l. 247.

gelbėti valdžios autoritetą ir neleisti stiprėti opozicinėms nuotaikoms tuometinis VSD vadovas A. Povilaitis inicijavo antikomunistinės propagandos kampaniją, kurią užsibrėžė vykdyti pati VSD bei tautininkams prijaučiantys visuomenės veikėjai ir organizacijos³⁶⁹. Jaunieji katalikai taip pat neliko nuošalyje. *XX amžiuje* ir katalikiškų organizacijų susirinkimuose pradėta analizuoti komunizmo problema ir ieškoti būdų, kaip ją įveikti. Vienas jaunųjų katalikų sąjūdžio narių, kun. S. Yla, pasirašęs J. Dauliaus slapyvardžiu, 1937 m. parengė atskirą studiją, pavadintą *Komunizmas Lietuvoje*. Istoriografijoje jau neabejojama, kad šis leidinys buvo parašytas autoriui bendradarbiaujant su Valstybės saugumu³⁷⁰.

1940 m. pavasarį iš VSD jaunieji katalikai gaudavo sąrašus Lietuvos apylinkių, kuriose saugumas buvo užfiksavęs suaktyvėjusią komunistų veiklą. Šią informaciją gaudavo *XX amžiaus* redaktoriaus pareigas tuo metu ėjęs I. Skrupskelis, kuris šiuos duomenis dalino atitinkamuose regionuose buvusiems kuni-gams³⁷¹. Matyt, jie per bažnyčias ir vietas katalikiškas draugijas turėjo imtis atitinkamų agitacinių antikomunistinių priemonių. Darant prielaidą, kad jau 1937 m. per kun. S. Ylą VSD turėjo bendrų sąlyčio taškų su jaunaisiais katalikais, pats faktas dėl duomenų apie komunistų veiklą suteikimo I. Skrupskeliui gal ir nekeltų nuostabos. Kita vertus, tuo pačiu metu VSD turėjo žinių ir apie tai, kad jaunieji katalikai dalyvauja pasitarimuose su prokomunistinės orientacijos J. Paleckiu bendros opozicinės veiklos koordinavimo klausimais³⁷². Maža to, saugumui buvo žinoma, kad jie tariasi ir su voldemarininkais dėl galimo valstybės perversmo rengimo³⁷³. Tad VSD „bendradarbiavimo“ su jaunųjų katalikų atstovu faktas kelia daugiau klausimų nei duoda atsakymų. Tokia dvi-prasmėsiška situacija leidžia kelti kelias prielaidas: kad VSD skaldė opozicines jėgas, kurdamas regimybę, jog bendradarbiaudamas su katalikais režimas jais pasitiki ir taip nukreipia jų veiklą sau palankia linkme, būtent užkerta kelią susikurti bendram opoziciniam frontui arba tai rodo, kad saugumo struktūros ir politinis režimas paskutiniuosiomis nepriklausomybės dienomis buvę sutrikę ir blaškėsi.

³⁶⁹ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 4, Vilnius, 1961, p. 633.

³⁷⁰ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*, Vilnius, 2007, p. 202; V. Pruskus, *Socialinė katalikybė tarpukario Lietuvoje: jaunosios kartos lietuvių intelektualų katalikų įžvalgos*, Vilnius, 2001, p. 73; N. Šepetys, Įvadas į Lietuviškąją komunizmo kritiką, *Stasys Yla, Komunizmas Lietuvoje*, Vilnius, 2012, p. XVIII.

³⁷¹ V. Kancevičius, *1940 metų birželis Lietuvoje*, Vilnius, 1973, p. 23.

³⁷² 1940 04 20 VSD bendradarbio „Ragėnas“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 157, l. 63.

³⁷³ Ten pat.

Antikomunistinė kampanija ir socialinių reformų reikalavimas jaunųjų katalikų aplinkoje buvo susipynę su „Lietuvos lietuvinimo“ akcija. Jaunoji karta neatsiliko nuo laiko dvasios ir propaguodama nacionalizmą vartojo daug griežtesnę leksiką nei senieji krikščionys demokratai. Tačiau šioje srityje, kitaip nei dėl socialinių reformų idėjų, jaunieji katalikai kritikos nei iš dvasininkų, nei iš senosios kartos krikščionių demokratų nesulaukdavo.

Pasak jaunųjų katalikų, paspartinta „Lietuvos lituanizacija“ turėjo būti visuotinė, apimti konfesinę ir kultūrinę, taip pat ekonomikos ir ūkio sritis. Jau ketvirtojo dešimtmečio pradžioje jaunųjų katalikų sąjūdžio iniciatorius J. Keliotis *Naujojoje Romuvoje* pradėjo kalbėti apie verslų, pramonės, miestų lietuvinimo svarbą, nes esama padėtis, anot jo, „dusinanti“ lietuvių kultūrą³⁷⁴. Tokio pobūdžio idėjos jaunųjų katalikų sąjūdį siejo su į fašizmą linkusia jaunąja tautininkų karta. Istoriografijoje pastebėtos sąsajos tarp katalikiškos *Naujosios Romuvos* ir profašistinio neolituonų *Akademiško*, kuris kopijavo katalikų inteligentų mintis³⁷⁵. Lietuvinimo vėjus pradėtas beveik visuose katalikiškų organizacijų susirinkimuose, paskaitose, šventėse ir kituose renginiuose. Katalikiškos ir gausiausios tuo metu Lietuvos kaimo jaunimo organizacijos „Pavasaris“ metinio suvažiavimo metu 1934 m. jos vadovybė kalbėjo:

I. Skrupskelis 1939–1940 m. katalikų dienraščio *XX amžius* redaktorius

³⁷⁴ Faktai ir idėjos. Mūsų miestų ir praktiškųjų profesijų sulietuvinimo klausimas, *Naujoji Romuva*, nr. 152, 1933, p. 952–953.

³⁷⁵ D. Mačiulis, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*, Vilnius, 2005, p. 231–232.

...mes turim rūpintis savo pramone ir prekyba. Šalin svetimšaliai iš tų sričių. Tais reikalais mes turim rengti propagandos dienas, ypač gegužės mėnesį. Mes turim užtekti-
nai savo krašto gaminių, mums nereikia svetimtautiškų. Lietuvis turi pirkti prekių tik pas
lietuvius prekybininkus, lietuvis turi eiti tik pas lietuvių advokatą, daktarą, amatininką.³⁷⁶

Panašiai samprotavo beveik visi jaunieji katalikai. Pavyzdžiui, J. Grinius ragino
vyriausybę remti lietuvių prekybininką, kuris esąs teisingas, kantrus, sąžiningas ir
nemokantis duoti kyšių kaip žydai, todėl greitai bankrutuojąs³⁷⁷.

Turbūt iškalbingiausiai šiuo klausimu pasisakė jaunųjų katalikų pozicijai atsto-
vavęs K. Pakštas, kuris jau 1934 m. apgailėstavo, kad daugelis lietuvių valdinin-
kų gauna tik „skrumną“ algele, o kitataučiai, net neidami gerų pareigų, turtingai
gyvena. Viename inteligentiją būrusio diskusijų „Politinio klubo“ susirinkimū jis
pasiūlė, kaip spręsti šią problemą: „Reikia su tokiais sulyginti lietuvius, pagaliau
reikia kitataučiams nuleisti kraują. Dėl to netenka bijoti: tai bus lietuviams ir mūsų
kraštui nauda. Tegul tų kitataučių kiek ir išvažiuoja užsienin, mums bus lengviau“,
toliau tęsė: „Aš, jei man būtų leista, tai paimčiau nuo Soboro iki pat užmiesčio
žemių ribų visas žemes, išparceliuočiau ir išdalinčiau lietuviams. Laikas jau būtų
sulyginti Lietuvoje lietuvių teises su žydais, lenkais, vokiečiais ir kitomis mažu-
momis. Nėra lygybės, tai tuojau tą lygybę padarom.“³⁷⁸ O atsakydamas į vieno
klausytojo repliką dėl nacionalizmo, įsikarščiaavęs prelegentas atsakė:

Vienas kalbėtojas reiškia baimės dėl nacionalizmo, bijodamas gal, kad mažumos ne-
išnyktų. Dėl mažumų išnykimo tai turiu pasakyti, kad tas dalykas, jei jis iš tikrųjų būtų
realus, galėtų mus tik džiuginti. (...) Mes, palyginti su kitais kraštais, esame ubagai, o vis
dėlto duodame per daug teisių mažumoms (...). Ne, aš tokios demokratijos, kuri daugiau
teisių ir privilegijų duotų kitataučiams, nei saviems, nepripažįstu. Aš pripažįstu tik tautinę
demokratiją. Niekur ir taip mažumoms neduoda tokių teisių, kokias jie dabar pas mus turi.
Kas būtų dabar buvę, jei mes nebūtumėm pravedę žemės reformos. Reikia žinoti, kad kuo
platesnė yra žemės reforma, tuo didesnis patriotiškumas (...). Demokratija būtina turi
būti tautinė, nes kitaip ji nebus demokratija. Kokia čia bus demokratija jei mes nekelsim
iš vargo lietuvių.³⁷⁹

1936 m. „darbo perdalinimo“ klausimą ir miestų lietuvinimą susiejo P. Dieli-
ninkaitis, kuris ragino katalikus darbininkus nebijoti „hitlerininkų“ ir „fašistų“, nes
jie esą išstūmė svetimtaučius ir nekvalifikuotus darbininkus iš įmonių, perskirstė

³⁷⁶ 1935 01 04 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, LCVA, f. 378, ap. 3, b. 3474, l. 862–865.

³⁷⁷ J. Grinius, Į tautinę politiką, *Naujoji Romuva*, nr. 300, 1936, p. 755.

³⁷⁸ 1934 12 07 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, LCVA, f. 378, ap. 3, b. 3474, l. 820.

³⁷⁹ Ten pat.

darbą ir taip išsprendė tautinį bei socialinį klausimą. Anot P. Dielininkaičio, nors jo asmeninis požiūris į totalitaristus skeptiškas, jų socialinė politika Lietuvai tėra „tolimos ateities“ laimėjimas³⁸⁰.

Šalia šių teigiamų totalitarinių sistemų laimėjimų vertinimų jaunesiems katalikams imponavo ir „vadizmo“ bei „dinamizmo“ dvasia. Todėl jau nuo ketvirtąjo dešimtmečio vidurio jų iniciatyva pradėti rengti vadinamieji katalikų vadų kursai. Per paskaitų ciklus visuomenė buvo supažindinama su veikliomis ir dinamiškomis asmenybėmis. Buvo stengiamasi įdiegti mintį, kad šiuo laikotarpiu ne „palaida masė“, o „paklusimas vadui“ esanti dorybė. Istoriografijoje yra atskleista, kad šie „masiškumo“, „vadizmo“, „kolektyvizmo“ ir „uniformizmo“ atributai buvo būdingi ne tik autoritarinių ar totalitarinių režimų simpatikams. Jų bruožų pastebima ir katalikų aplinkoje. Organizuoti katalikai per daugiatūkstantinius kongresus, suvažiavimus, konferencijas ir kitas religines šventes siekė demonstruoti vienybę, stiprybę ir jėgą valstybėje³⁸¹. Lietuvoje katalikų suvažiavimai, eucharistiniai kongresai, ateitininkų, pavasarininkų ir panašūs susirinkimai sutraukdavo dešimtis tūkstančių organizuotų tikinčiųjų. Tačiau ketvirtajame dešimtmetyje politinis režimas, varžydamas tokių masinių švenčių organizavimą, privertė jaunąją katalikų kartą pasukti kitu keliu – rengti aktyvius, iniciatyvius, idėjiškai angažuotus katalikų vadus ir per juos stengtis vienyti tikinčiuosius. 1935 m. tokių vadų rengimo kursų metu P. Dielininkaitis paskaitoje, pavadintoje „Gero vado ypatybės ir kaip jas įgyti“, susirinkusiems kalbėjo: „Apie vado reikšmę kalbėti nėra ko, nes dabar esąs vadų garbinimo laikotarpis. Tas, kuris pasitenkina vidutiniškumu, negalės būti vadu. Vadas turi norėti vadovauti, su džiaugsmu vadovauti. Jis turi būti drąsus, turėti atsakomybės jausmą, santūrus. Jis turi tikėti savo idėjomis. Čia geras pavyzdys galėtų būti komunistai.“³⁸² Kartu kaip neigiamą pavyzdį nurodė trečiajame dešimtmetyje veikusius LKDP bloko vadus seimų laikais, kurie, anot P. Dielininkaičio, dabar „...tarnauja svetimiems dievams. Jie buvo tik vaidintojai.“³⁸³ 1938 m. jo mintys nesikeitė: „Naujosios pokarinės srovės – komunizmas, fašizmas, nacionalsocializmas – iš asmens reikalauja atsizadėjimo savęs, didvyriškumo, pasiaukojimo, idealizmo, heroizmo. (...) Ir komunizmas, ir fašizmas, ir nacionalizmas turi gerų elementų, tik tuos elementus reikia mokėti atrinkti ir tinkamai suderinus pritaikyti lietuviškoms sąlygoms.“³⁸⁴ Tokie katalikų lyderių samprotavimai greitai

³⁸⁰ 1936 12 10 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 4541, l. 123.

³⁸¹ M. Conway, *Catholic Politics in Europe 1918–1945*, London–New York, 1997, p. 18.

³⁸² 1935 01 23 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 83.

³⁸³ Ten pat.

³⁸⁴ 1938 10 10 VSP bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, l. 357.

sulaukdavo atgarsio dinamiškos ir entuziastingos studentijos gretose, kuri „realiomis“ priemonėmis, t. y. „boikotuodama“ kitataučius, tepdama ir plėsdama ne lietuvių kalba parašytas iškasas ar gatvėse konfliktuodama su kitataučiais ketvirtajame dešimtmetyje ėmėsi „Lietuvos lietuvinimo“ darbo. Šis procesas ypač suaktyvėjo nuo 1939 m. Vilniuje.

Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje jaunųjų katalikų socialreformatoriška ir tautinė retorika radikalėjo. Būdami S. Šalkauskio mokiniai ir jo idėjų puoselėtojai, pasakutiniaisiais nepriklausomybės metais jie jau ne visada idealizavo jo „Rytų ir Vakarų sintezės“ koncepciją. Jaunoji karta neretai argumentavo, kad tokios idėjos jau nepakanka lietuviui „individualumui išreikšti“, ir savo svarstymuose pasuko ne „svetimų“, t. y. Rytų ar Vakarų, o „grynai pirmųjų lietuviškų elementų“ sintezės keliu³⁸⁵. S. Šalkauskis, formuluodamas ateitininkų principus, neretai pabrėždavo, kad nereikia absoliutinti tautiškumo, nes „tautinė lytis, kaip gyvenimo reiškimosi priemonė, negali būti imama gyvenimo tikslu.“³⁸⁶ Tačiau jaunoji karta buvo linkusi ignoruoti šiuos teiginius. Radikalizmą skatino ne tik bendros Europai būdingos tendencijos, tačiau ir sudėtinga 1938–1940 m. Lietuvos vidaus padėtis, netikrumas dėl ateities bei prijungtas etniškai margas Vilniaus kraštas. Šiame kontekste socialinis, tautinis ir antikomunistinis radikalizmas susipynė į bendrą visumą. Valstybės saugumas konstatavo, kad ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje sustiprėjo lietuvių neapykanta tautinėms mažumoms. Visuomenė laukė ir tikėjosi, kad vyriausybė imsis priemonių ir pakeis žydų ir kitų tautinių mažumų ekonomines pozicijas. Anot VSD, tautinės neapykantos stiprėjimą atspindėjo ir verslininkų sąjungos laikraščio *Verslas* tiražo išaugimas nuo 2000 egzempliorių 1938 m. viduryje iki 8000 egzempliorių 1939 m. pradžioje³⁸⁷. Šis spaudos organas ketvirtajame dešimtmetyje buvo vienas pagrindinių ekonominio antisemitizmo skatintojų Lietuvoje. Tačiau A. Smetonos režimas, dalies lietuvių nusivylimui, kitaip nei kai kurios Europos valstybės, ne tik kad nepasuko oficialaus teisinio tautinių mažumų diskriminavimo keliu, tačiau valdininkai, vadovaudamiesi paties prezidento nuostatomis, slopino šį nepasitenkinimą³⁸⁸.

Jaunieji katalikai, išsiskyrus visuomenės ir valdžios pozicijoms dėl tautinių mažumų ir valstybės politikos radikalumo masto Vilniaus krašte, atrado dar vieną nišą veikti ir vienyti liaudį. Užčiuopę reikalavimus, jie prisidėjo prie dalies tautininkų ir voldemarininkų kurstomos antisemitinės ir nuo 1939 m. antilenkiškos veiklos plėtojimo. Čia radikalumu išsiskyrė ne tik A. Maceina, kuris Vilniaus integravimo į Lietuvą klausimą traktavo kaip žūtubūtinę lietuviškos ir lenkiškos kultūrų

³⁸⁵ A. Maceina, Nacionalizmo pagrindai, *Židinys*, nr. 5/6, 1939, p. 480–488.

³⁸⁶ S. Šalkauskis, *Raštai*, t. 5, Vilnius, 1996, p. 18.

³⁸⁷ 1939 01 26 VSD biuletenis Nr. 26, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 186, l. 85.

³⁸⁸ L. Truska, A. Smetonos valdžios politika žydų atžvilgiu (1927–1940), *Istorija*, nr. 59/60, 2004, p. 75.

„kovą“. Jaunieji katalikai ketvirtojo dešimtmečio pradžioje apie Klaipėdą rašė, kad šiame krašte reikia tik stengtis „pralenkti“ vokiškosios kultūros įtaką, nes ji esanti aukštesnė už lietuvių kultūrą, o Vilniaus atveju, anot jų, reikėjo taikyti tik „nugramdymo ir nuskutimo metodą“³⁸⁹ – visiškai fiziškai išnaikinti lenkišką kultūrą. Pasak jaunųjų katalikų, Vilniuje apskritai nėra lenkų, o yra tik sulenkinti lietuviai, o jų kultūra esanti „žemesnė“ už lietuviškąją. Buvo samprotaujama, kad Klaipėdoje „nugramdžius“ išorinį lietuviškumą, bus atrastas vokiškumas. Vilniaus atveju – priešingai, „nugramdžius“ išorinį kultūrinį lenkiškumą, bus atrastas „grynas“ lietuvis. O tai, jaunosios kartos nuomone, turėjo reikšti, kad ketvirtojo dešimtmečio Klaipėdoje norint vietos gyventojus „atlietuvininti“ reikėjo naudoti kultūrinės priemonės, juos „sudominti“ lietuviškumu. Tačiau Vilniaus krašte šis metodas nebuvo laikomas tinkamu ir vietos gyventojų lietuvinimas turėjo vykti „iš viršaus“; t. y. administracinėmis priemonėmis. A. Maceina 1940 m. sausį rašė:

Vilniaus krašte kuo skubiausiai turi būti sugriauta lenkiškoji civilizacija. Šitoji civilizacija yra kalta, kad Vilniaus kraštas buvo nutautintas. Todėl josios pašalinimas iš gyvenimo yra gyvybinis Vilniaus krašto reikalas. (...) Reikia išlaisvinti vilnietį iš to lenkiško košmaro, kuris jam ateina iš lenkiškos aplinkos, iš lenkiškos kalbos, iš lenkiško meno, iš lenkiškos literatūros, iš lenkiškų mokyklų. (...) Todėl bet koks lenkiškų institucijų toleravimas visuomenės, mokslo, meno ir religijos srityse yra nusikalstamas Vilniaus krašto atlietuvinimui.³⁹⁰

Bendra nuostata, kurios Vilniaus klausimu laikėsi jaunoji karta ir su ja šioje srityje solidarizavęsi krikščionys demokratai, jaunieji radikalai tautininkai bei voldemarininkai buvo „Vilniaus išvalymas“: „Valymas“ tapo dažnai linksniuojamu žodžiu ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje. 1939 m. spalio 10 d. gana nuosaikių pažiūrų J. Ambrazevičius studentams ateitininkams kalbėjo: „Pirmiausia Vilnių reikia išvalyti, o tik po to kelti krašto kultūrinį lygį, kad jis būtų panašus į Lietuvos lygį. Reikia pertvarkyti socialinius klausimus. Gerai, kad Lietuvoje nėra kapitalistų, tai darbo ir duonos užteks visiems, tik reikia tvirtos rankos. Jei ugdysime sąmoningą pilietį, jokia okupacija nebus baisi.“³⁹¹ 1924–1925 m. X vienpartinio krikščionių demokratų Ministrų Kabineto vadovas A. Tumėnas, solidarizuodamasis su jauna karta bei studentais, 1939 m. lapkričio pabaigoje antitautininkiška dvasia permelktoje kalboje taip pat samprotavo, kad „Vilnius yra apsikasęs Sigfriedo pylimu, tą pylimą reikia griauti ir sprogdinti. Be operacijų nieko nebūsią.“³⁹²

³⁸⁹ A. Maceina, Tautinis auklėjimas nutautintoje Vilniaus aplinkoje, *Lietuvos mokykla*, nr. 1, 1940, p. 8–9.

³⁹⁰ Ten pat.

³⁹¹ 1939 10 11 VSD bendradarbio „Jonkaitis“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 669b, l. 486.

³⁹² 1939 11 27 VSP bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, b. 1173, l. 25.

Katalikų nuomonė šiuo klausimu, Leono Sabaliūno žodžiais tariant, buvo panaši į „grupelės piktų jaunuolių“ tautininkų sąjungoje³⁹³, t. y. į jaunosios LTS kartos nuomonę. Šie „naująją Lietuvą“ jau projektavo ne ant katalikybės, bet ant nacionalsocialistinėmis kategorijomis nusakomo „Kraujo ir darbo bendruomenės“ pamato³⁹⁴. Tautininkų radikalų samprotavimai iš dalies sutapo su jaunųjų katalikų radikalumu. Vienas „piktų jaunuolių grupelės“ atstovų, V. Alantas, 1939 m. ragino visuomenę neužmiršti lenkų skriaudų lietuviams, neatsisakyti „neapykantos“ jiems ir patį lituanizacijos darbą dirbti „ne užsimovus humanizmo pirštinaitemis“, bet griežtomis priemonėmis³⁹⁵. Kokios tos griežtos priemonės, V. Alantas įvardijo viename *Vairo* numerių, pavyzdžiu nurodydamas Vokietiją: „Lenkiškiausias miestas Gdynia per savaitę kitą gyventojų atžvilgiu pasidarė vokiškiausias miestas. Vokiečiai šį labai painų klausimą išsprendė grynai mechaniniu būdu: vienus gyventojus iškėlė, kitus atkėlė.“³⁹⁶ Panašiai neigiamai „humanistines“ lituanizacijos priemones Vilniuje vertino V. Rastenis ir B. Raila³⁹⁷.

Vilniaus lituanizacija nuo 1939 m. rudens tapo viena dažniausiai linksniuojamų problemų viešojoje erdvėje. Jaunieji katalikai aktyviai įsitraukė ir į šią kampaniją. Spaudoje, mitinginio pobūdžio susirinkimuose ir kituose viešuose renginiuose nuolat buvo keliamas Vilniaus „atlietuvinimo“ (ne „sulietuvinimo“) klausimas. Jau 1939 m. spalio 13 d. *XX amžiaus* redaktorius I. Skrupskelis rašė apie žemės reformos „gilinimą“, viešųjų darbų organizavimą, socialinės globos plėtrą ir skurstančiųjų priežiūrą³⁹⁸. Šiame ir kituose dienraščio straipsniuose keliamos aktualijos atspindėjo vieną bendrą tendenciją – visa valstybės pagalba ir rūpestis privalėjo būti suteiktas tik lietuviams, nes esą vietiniai Vilniaus lenkai bei karo pabėgėliai esantys „tinginiai“, kurie nieko nedirbantys ir tik laukiantys pašalpų. O lietuviai esą kuklūs ir nedrįsta prašyti paramos, na o lenkai viską susigrobia sau. Tokiu atveju buvo numatyta viena išeitis: „...operacija sergančiam Vilniaus kūnui“, kuri turėsianti būti „staigi“³⁹⁹. J. Ambrazevičius spaudoje „priminė“ apie kiekvieno lietuvių pareigą ir duoklę Vilniui, t. y. Vilniaus „išvalymą“ ir skubų viso valstybės valdymo aparato perkėlimą iš Kauno. Anot būsimąjį Laikinosios Lie-

³⁹³ J. Sabaliūnas, *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism, 1939–1940*, Bloomington–London, 1972, p. 173.

³⁹⁴ Kraujo ir darbo bendruomenė [Vedamasis], *Vairas*, nr. 3, 1940, p. 161–163.

³⁹⁵ V. Alantas, *Žygiuojanti tauta*, Kaunas, 1940, p. 64–74.

³⁹⁶ V. Alantas, Lietuviško nacionalizmo erdvė, *Vairas*, nr. 44, 1939, p. 862.

³⁹⁷ V. Rastenis, Tolerancija Vilniuje, ten pat, nr. 44, 1939, p. 686; B. Raila, Kova už lietuvišką sostinę, ten pat, p. 869 ir kt.

³⁹⁸ Ig. Petrikonis, [I. Skrupskelis], Valstybės plotams padidėjus, *XX amžius*, 1939 10 13, nr. 236, p. 8.

³⁹⁹ K. Umbražiūnas, Vilniaus lietuvių gyvenimas ir tvarkymosi darbas, *XX amžius*, 1939 11 11, nr. 260, p. 6.

tuvos Vyriausybės 1941 m. vadovo, čia jokio „laisvo apsisprendimo“ negalėjo būti, viskas turėjo būti daroma „priverstinai“⁴⁰⁰. Viename iš daugelio katalikiškosios LKDS iniciatyva surengtų mitingų faktinis sąjungos vadovas P. Dielininkaitis 1939 m. spalio 20 d. susirinkusiems darbininkams, tarp kurių buvo nemažai komunistuojančių, socialistų, žydų ir katalikų, kalbėjo apie žemės reformos „gilinimo“ svarbą Vilniaus krašte ir visoje Lietuvoje, apie sklypų miestuose nacionalizavimą bei išdalinimą darbininkams, apie valstybės pagalbą jiems įsikurti. Kalboje pabrėžė, kad „išsišokėlius žydus“, kurie kelia krašte netvarką, reikia būtinai „sutvarkyti vietoje“. Po emociingos kalbos vienam žydai paklausus, kad jam esą neaišku, kaip tuos žydus „sutvarkyti“, ar „užmušt“ vietoje, P. Dielininkaitis atsakė, kad jis kalbėjo apie žydus „trockininkus“, kurie esą ir Rusijoje šaudomi⁴⁰¹. Panašios paskaitos vyko ir studentams. Pavyzdžiui, studentų ateitininkų „Kęstučio“ korporacijos susirinkime tas pats P. Dielininkaitis nuogaštavo, kad Lietuvoje jaučiamas „kairėjimas“, tad neva reikia radikalių socialinių reformų, pirmiausia žemės reformos, paliekant tik 60 ha nenusavinamą maksimalią normą, ir pan.⁴⁰² Kitaip nei senoji LKDP karta, jaunieji katalikai nevengdavo rengti bendrų mitingų kartu su socialdemokratais ar liaudininkais, kalbėti ne tik katalikiškai visuomenei, tačiau ir komunistinių pažiūrų darbininkams, ne tik lietuviams, bet ir žydams⁴⁰³.

Į jaunųjų katalikų vykdomą Vilniaus lietuvinimo ir socialinių reformų vąjų įsitraukė ir kai kurie senieji krikščionys demokratai. Dažnai spaudoje ir susirinkimuose šiais klausimais pasisakydavo kun. M. Krupavičius⁴⁰⁴, kuris po Vilniaus atgavimo 1939 m. rudenį reikalavo pakartotinės žemės reformos Lietuvoje, ku-

Nuosaikių politinių pažiūrų J. Ambrazevičiaus pasisakymai ketvirtąjo dešimtmečio pabaigoje tapo vis radikalesni ir atspindėjo didžiosios visuomenės dalies nuotaikas

⁴⁰⁰ Servus [J. Ambrazevičius], Arba, arba..., *XX amžius*, 1939 11 10, nr. 259, p. 10.

⁴⁰¹ 1939 10 21 VSD bendradarbio agentūrinis pranešimas apie Lietuvii krikščionių darbininkų sąjungos (LKDS) spalio 20 d. surengtą susirinkimą, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 411.

⁴⁰² 1939 10 20 VSP Vilniaus apygardos valdininko agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 295.

⁴⁰³ Lietuvos būklė kitų tautų tarpe. Iš vakarykštės kolektyvinės paskaitos, *Lietuvos žinios*, 1939 05 22, nr. 114, p. 7; 1939 05 23, nr. 115, p. 6.

⁴⁰⁴ 1939 04 02 VSD raportas „Būdingesnieji visuomenės susirinkimai ir juose priimtos rezolucijos“, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 569a, l. 48–49.

riai suteikė ne vien ekonominę ar socialinę, bet svarbiausia – „tautiškumo išsaugojimo“ reikšmę.⁴⁰⁵ Kitas ilgametis LKDP frakcijos seimuose narys Z. Starkus, trečiojo dešimtmečio parlamentinių aistrų įkarštyje buvęs vienas nuosaikiausių ir gerbiamiausių Seimo narių⁴⁰⁶, 1939 m. studentams ateitininkams kalbėjo: „Miestuose didelius turtus turį svetimtaučiai ir iš jų visuomenė naudos neturinti. Todėl reikia stambesnių namų savininkų turtą nusavinti ir palengva eiti prie socialinės lygybės.“⁴⁰⁷ Nacionalizacijos tema ketvirtojo dešimtmečio katalikų retorikoje buvo dažna. Keliant antrosios žemės reformos klausimą, neretai būdavo akcentuojama ir dvarų nacionalizavimo svarba⁴⁰⁸. Plačiais užmojais pasižymėjęs K. Pakštas 1939 m. pavasarį buvo suformavęs specialią 10 punktų „Dinaminę jūros programą“, kurioje buvo nurodoma uždrausti nelietuviams turėti nekilnojamojo turto 10 km pajūrio ruože, o Šventosios apylinkėse nacionalizuoti atitinkamą plotą ir pradėti kurti naują „grynai lietuvišką uostą“⁴⁰⁹.

Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje plėtojant Vilniaus ir apskritai visos „Lietuvos lietuvinimo“ programą, jaunųjų katalikų retorikoje atsirado ir tokių radikalių siūlymų, kaip drausti sudarinėti mišrias santuokas. J. Ambrazevičius spaudoje samprotavo, kad lietuviai, kurie yra susituokę su svetimtautėmis, turi būti nedelsiant šalinami iš valstybinės tarnybos⁴¹⁰. Visus jaunųjų katalikų ir panašius jaunųjų tautininkų samprotavimus bei nuostatą „naujos tautinės valstybės“ kūrimo klausimu atspindi dažnai minima A. Maceinos publikacija viename iš *Naujosios Romuvos* žurnalo 1939 m. numerių. Filosofas ateities Lietuvą įsivaizdavo kaip „totalinę“, kolektyvizmu grindžiamą, griežtai kontroliuojančią viešąjį ir privatų visuomenės gyvenimą valstybę. A. Maceinos nuomone, tokia valstybė savo egzistavimą grįšianti ne pilietiškumu, o tautiškumu, todėl negalėsianti vienodai traktuoti lietuvių ir „svetimų tautybių piliečių“, kurių

...dalyvavimas tautinės kultūros gyvenime, moksle, mene, visuomenės institucijose, ekonomikoje yra nepageidaujamas, o kai kuriais atvejais ir neleistas. (...) Todėl mūsų laikais valstybės ribos turi sutapti su tautos ribomis, tautos viduje gyvenantieji svetimtaučiai turi arba būti įjungti į tautos kultūrą ligi nutautinimo, arba iškelti į savą valstybę, arba palikti kaip svečiai besinaudoją prieglaudos teisėmis. (...) Todėl padaryti mūsų valstybę

⁴⁰⁵ Pasikalbėjimas su kun. M. Krupavičiumi apie žemės reformą, *XX amžius*, 1939 11 10, nr. 259, p. 3.

⁴⁰⁶ Pavyzdžiui, po III Seimo rinkimų krikščionims demokratams tapus opozicija ir pradėjus nuolatinei M. Sleževičiaus vyriausybės darbų kritiką, Z. Starkus – turbūt vienintelis LKDP bloko narys – nepasirašė nė vienos katalikų teiktos interpeliacijos Ministrų Kabinetai.

⁴⁰⁷ 1939 10 24 VSD bendradarbio „Tolutis“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 378, ap. 13, b. 58, l. 516.

⁴⁰⁸ V. Vazalinskas, Neatidėliokime žemės reformos, *XX amžius*, 1939 11 14, nr. 262, p. 3.

⁴⁰⁹ K. Pakštas, Dinaminė jūros programa, ten pat, 1939 04 17, nr. 85, p. 3.

⁴¹⁰ Servus [J. Ambrazevičius], Jadvyginis klausimėlis, ten pat, 1940 01 09, nr. 6, p. 12.

tautine prasme totalinę, išplėsti tautinį principą kultūroje, sudinaminti tautos išsivystymą, apsvalyti nuo svetimtautiškų priemaišų (...) yra visų mūsų uždavinys. Tai yra mūsų tautinė garbė ir pareiga.⁴¹¹

Sunku nuspėti, kokių rezultatų būtų pasiekę ir į ką išsivystę tokie jaunosios kartos katalikų bei tautininkų samprotavimai socialinių reformų ir tautiškumo klausimais, jei ne panašias iniciatyvas trumdęs A. Smetonos valdymas.

Istoriografijoje jaunoji katalikų karta ir jos programinės ketvirtojo dešimtmečio mintys vertinamos nevienareikšmiškai. Įdomu tai, kad jaunųjų katalikų tekstai, perteikiantys politines, socialines, kultūrinės jų pažiūras, yra sulaukę kardinaliai priešingų vertinimų. Daugiausia dėmesio iš jaunųjų katalikų yra sulaukęs A. Maceina dėl jo atvirų, drąsių, todėl provokuojančių polemiką minčių. L. Donskis ir L. Mockūnas A. Maceinos rašiniuose įžvelgė fašistine retorika persunktas mintis⁴¹². L. Donskis gana kategoriškai atsiliepė apie A. Maceiną, kuris neva „...atvirai simpatizavo visiems jam žinomiems fašizoidiniams ir net atvirai fašistiniams režimams, visoms jam žinomoms fašizoidinėms ideologijoms, pačioms reakingiausioms, tamsiausioms ir irracionaliausioms jo epochos idėjoms“, ir pavadino A. Maceiną lietuviškos sąmonės „trombu“, „kliuviniu“ Lietuvos kelyje į liberaliąją demokratiją⁴¹³. Be A. Maceinos pažiūrų, vienais pagrindinių ketvirtojo dešimtmečio Lietuvos modernumo „stabdžiais“ jis laikė ir kitus jaunosios kartos katalikus bei jų mintis *Naujosios Romuvos* ar *Židinio* žurnaluose⁴¹⁴. Alvydas Jokubaitis, nesutikdamas su tokiu vertinimu, rašė, kad A. Maceina, kitaip nei S. Šalkauskis, aukštino „totalinės valstybės“ svarbą. Tikėtina, kad A. Maceina tik iš dalies pritarė 1936 m. jaunųjų katalikų deklaracijos mintims ir pasisakė prieš valstybės decentralizavimą, todėl jam apibūdinti labiau tiktų „totalitaristo“ ar „nacionalisto“ vardai⁴¹⁵. K. Skrupskelis ir V. Pruskus A. Maceinos tekstuose nematė ne tik fašizmo, bet ir totalitarizmo bruožų, o tekstus vertino kaip „tautinės valstybės idealizavimą“⁴¹⁶, kaip pozityvias tautiškai susipratusio asmens pažiūras. Iš kitų K. Skrupskelio rašinių šia tema juntama aiški nuostata traktuoti jaunąją katalikų kartą ir apskritai katalikų visuo-

⁴¹¹ A. Maceina, Tauta ir valstybė, *Naujoji Romuva*, nr. 11, 1939, p. 229–230.

⁴¹² L. Mockūnas, Prie lietuviškojo fašizmo ištakų, *Akiračiai*, nr. 2, 2000, p. 4; L. Donskis, Dar kartą apie Antano Maceinos socialinę filosofiją, *Akiračiai*, nr. 1, 2000, p. 9.

⁴¹³ L. Donskis, Antanas Maceina: Doktrininis intelektualas XX amžiaus lietuvių kultūroje, *Akiračiai*, nr. 3, 1997, p. 7.

⁴¹⁴ L. Donskis, *Identity and Freedom. Mapping Nationalism and Social Criticism in Twentieth Century Lithuania*, London–New York, 2002, p. 26.

⁴¹⁵ A. Jokubaitis, Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina kaip politikos filosofai, *Politologija*, nr. 2, 2001, p. 13.

⁴¹⁶ K. Skrupskelis, Dar kartą apie A. Maceiną, *Akiračiai*, nr. 1, 2002, p. 14.

menę kaip tarpukario „didžiąją jėgą“, „neleidusią tautininkams mūsų paskandinti barbariškojo nacionalizmo raistuose.“⁴¹⁷ Jis kartu su V. Pruskumi jaunosios kartos katalikų pažiūrose aptiko „politinio liberalizmo“ bruožų, kuriuos priešstatė „fašistuojantiems“ ir į „šovinizmą“ linkusiems tautininkams⁴¹⁸. Ten, kur jaunosios kartos katalikų pažiūrose L. Donskis ir L. Mockūnas matė fašizmo elementus, K. Skrupskelis ir V. Pruskus įžiūrėjo kultūrinės autonomijos ar net pliuralistinės visuomenės bruožus⁴¹⁹.

Kas galėjo lemti tokius priešingus vertinimus? Pirmiausia ši polemika atspindėjo dviejų priešingų ideologinių stovyklų nuostatas. Savo pasaulėžiūra liberalizmui ir kosmopolitizmui atstovaujantis L. Donskis katalikų srovę įvertino vadovaudamasis savo pažiūromis. K. Skrupskelis, ideologinės katalikų srovės atstovas bei aktyviai tarpukariu veikusio jaunosios kartos katalikų lyderio, XX amžiaus redaktoriaus I. Skrupskelio sūnus, turėjo savo ideologinių ir tikriausiai asmeninių motyvų.

Antra, mūsų supratimu, ketvirtojo dešimtmečio jaunoji katalikų karta nebuvo ideologiškai nuosekli, pastovi. Jų pažiūros kito priklausomai nuo tarptautinių ir vidaus socialinių politinių ar kultūrinių tendencijų. A. Maceina 1934 m. smerkė nacionalizmą kaip pavojingą reiškinių „kultūringajam pasauliui“ ir priešino jį sveikai suprastam patriotizmui. Tačiau 1936 m. jis pradėjo simpatizuoti totalitarinės valstybės modeliui. Tais metais, kai buvo publikuota jaunųjų katalikų deklaracija „Į organiškiosios valstybės kūrybą“, kurios vienas autorių buvo A. Maceina, jis *Naujojoje Romuvoje* rašė, jog „valstybė gali reikalauti, kad kūno gyvenimas tarnautų josios tikslams ir josios apsaugai.“⁴²⁰ 1939 ir 1940 m. jis daug dėmesio skyrė tautinių mažumų klausimams ir numatė joms „svečių“ teises tautinėje Lietuvoje. Nebuvo pastovios ir kitų jaunosios kartos atstovų nuomonės. Didžiausiu tautinės valstybės ir katalikybės priešu jie laikė komunizmą, tačiau paskutiniaisiais nepriklausomybės metais mėgino kartu su komunistais ir voldemarininkais priešintis A. Smetonos valdymui. 1940 m. vasarą ragino visuomenę paklusti J. Paleckio ir V. Krėvės „valdžiai“; tačiau vėliau aktyviai įsitraukė į antisovietinę LAF ir LLV veiklą.

Antra, istoriografijoje pateiktas jaunosios kartos idėjų vertinimas neretai būna paremtas keliais ir tais pačiais tekstais, kuriuos galima plačiai interpretuo-

⁴¹⁷ K. Skrupskelis, *Ateities draugai. Ateitininkų istorija (iki 1940 metų)*, Vilnius, 2010, p. 729.

⁴¹⁸ K. Skrupskelis, Organiškumas, katalikų akcija ir liberalioji srovė, *Kultūros barai*, nr. 1, 2004, p. 77; ten pat, nr. 2, p. 74.

⁴¹⁹ K. Skrupskelis, Tariamasis jaunųjų katalikų kartos fašizmas, *Naujasis Židinys-Aidai*, nr. 4, 1999, p. 224–227; V. Pruskus, Socialinė katalikybė tarpukario Lietuvoje. Jaunosios kartos lietuvių intelektualų katalikų išvalgos, Vilnius, 2001, p. 213–214; V. Pruskus, Jaunosios kartos katalikų intelektualų socialinės politinės aspiracijos tarpukario Lietuvoje, *Iš Lietuvos sociologijos istorijos*, t. 4, 2003, p. 22.

⁴²⁰ A. Maceina, Individas – Asmuo ir Valstybė, *Naujoji Romuva*, nr. 12, 1936, p. 265–270.

ti. Vienas ryškiausių pavyzdžių – ne kartą minėta deklaracija „Į organiškiosios valstybės kūrybą“. Formaliai tai buvo akademinis tekstas. Jame dėstoma programa abstrakti, nekonkreči, joje kritikuojamas ir autoritarizmas, ir politinis liberalizmas. Deklaracijos autoriai siūlė korporacinę santvarką kaip idealios valstybės modelį. Tačiau realybėje šis modelis nebuvo įgyvendintas, todėl spėlionės apie tai, ar jaunoji karta idealizavo demokratiją, ar autoritarizmą, tebėra spėlionėmis. Įdomu tai, kad jaunieji katalikai, išėivijoje perėję į Lietuvos fronto bičiulių sambūrį, toliau plėtojo šią temą. Tačiau iš jų programinių dokumentų dingo korporatyvizmo terminas, kurį pakeitė taip pat daug apimanti sąvoka „pilnutinė demokratija“. Korporatyvizmas, kaip ir mažai ką sakanti „organiškos valstybės“ sąvoka, ketvirtajame dešimtmetyje buvo populiarūs tarp Europos nedemokratinio režimo apologetų. Tikriausiai todėl jaunieji katalikai po Antrojo pasaulinio karo pradėjo vengti šios terminijos.

Mūsų supratimu, mėginti „įsprausti“ jaunuosius katalikus į „demokratijos“ ar „totalitarizmo“, „fašizmo“ ar kitokius rėmus nėra tikslinga, o spręsti apie jų pažiūras tik iš publikuotų tekstų nėra visai tikslu. Tai, kas buvo kalbama ir rašoma, ne visada sutapo su veiksmiais. Katalikai daug rašė apie garbingą ir atvirą polemiką, kovą su ideologiniais oponentais, ypač tautininkais. Tačiau nuo 1938 m. pradėjo slapčia organizuoti antismetoninį sąjūdį, kuris metų pabaigoje krizės Klaipėdoje metu mėgino jėga nuversti režimą. Tuo metu, kai Klaipėdos naciai vykdė destruktinę veiklą krašte, o režimas patyrė nemenką Reicho spaudimą, katalikai, liaudininkai ir voldemarininkai iš Klaipėdos kurstė studentiją ir visuomenę streikuoti prieš A. Smetoną ir tautininkus. Katalikų ir liaudininkų stovykla neatmetė galimybės įeiti ir į perversmo keliu suformuotą vyriausybę⁴²¹.

Jaunoji karta, kaip ir dauguma lietuvių visuomenės, kvietė skirtingų ideologinių pažiūrų žmones susitelkti ir vienyti vykstant ketvirtojo dešimtmečio krizei. Tačiau 1940 m. birželį liūdnei pagarsėjusio paskutinio vyriausybės posėdžio išvakarėse kartu su krikščionių demokratų ir liaudininkų lyderiais svarstė galimybę kuo skubiau sukelti išankstinę ministrų kabineto krizę, kad Smetona sovietų spaudimo ir ultimatumo fone būtų priverstas performuoti vyriausybę iš jiems ir liaudininkams priimtinių asmenų⁴²². Jaunoji karta kovojo su komunizmo idėjomis visuomenėje, tačiau po 1940 m. birželio kai kurie jų neatsisakė dirbti sovietinės Lietuvos struktūrose. Įdomiai samprotavo vienas iš 1936 m. deklaracijos autorių Antanas Vaičiulaitis. 1940 m. birželio politiniai įvykiai jį užklupo būnant Romoje. Todėl iš kairiųjų prosovietinių pažiūrų Lietuvos literatū A. Vaičiulaitis gavo kvieti-

⁴²¹ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 461.

⁴²² P. Karvelis, Paskutinės nepriklausomybės dienos, *Akiračiai*, nr. 10, 1980, p. 4–5.

mą grįžti į Lietuvą. 1940 m. liepos 20 d. jis laiške iš Romos tuo metu Grenoblyje studijuojančiam Jonui Aisčiui rašė:

Aš komunizmo visai nebijau... Tik kodėl jis turi būti rusiškas?.. Ar mes neturim savo proto, nors ir raudono, tvarkytis... E, čia pagaliau ne bolševizmas, bet atgijęs rusų imperializmas – griebk, kiek pajėgi... Tad kur nūn begrįžti? (...) Aš pats nė akių nemirktelėjęs važiuočiau į komunistinę Lietuvą, tik ne rusišką, mielai dirbčiau, kiek galėčiau, kiek būčiau naudingas, tačiau sau idealu statytis kažkokius barbarus iš Azijos, rėkti apie raudonąją armiją, užsimirštant, kad yra ir tokia Lietuvos kariuomenė, – tai yra kažkas, kas peršoka visų niekšybių saiką...⁴²³

Tų pačių metų rudenį A. Vaičiulaitis stebėjosi kai kuriais savo kolegomis:

Kas tačiau mane stebina, kad darbo vistiek žmogus gautum grįžęs. Pasirodo, kad gavo vietas toki „krikdemai“ ar smarkūs katalikų veikėjai kaip J. Grinius (technikos f-te dėsto meno istoriją), Ivinskis, Ambrazevičius. Tikiuosi, ir aš daugiau duonos plutai, ir būčiau laimingas, jei ne vienai, o dviem dūšioms. Vis kažkaip maloniau būtų dirbti ar mirti ant savo šilelių slėnio, o ne kur prie aukso veršio ėdžių...⁴²⁴

Nors jaunoji katalikų karta savo pasaulėžiūra buvo liberalesnė nei senieji krikščionys demokratai, politikos srityje ji kritikavo liberalizmą ir trečiojo dešimtmečio Lietuvoje egzistavusią parlamentinę valstybę. Jaunoji karta teigiamai vertino ir 1926 m. gruodžio perversmą⁴²⁵, kurio metu buvo nuversta Lietuvos piliečių išrinkta teisėta valdžia. 1936 m. deklaracijoje jie nesmerkė ir autoritarinio A. Smetonos valdymo, kurį matė esant laikiną ir net būtiną pereinamąjį valstybės santvarkos tipą⁴²⁶.

Jaunųjų katalikų sąjūdis savo organizacijos struktūra, programinėmis orientacijomis, siekiais, vizijomis ir galimais partneriais visuomeninėje bei politinėje veikloje buvo sunkiai apibrėžiamas. Įsijautę į visuomenės ir esamos padėties kritikų vaidmenį, jie plėtojo „dinamišką“ katalikybę, socialinį ir tautinį radikalizmą. Simboliška, tačiau gana taikliai jaunosios kartos katalikų poziciją ketvirtajame dešimtmetyje atspindėjo vienas įvykis, susijęs su katalikų „ideologinio priešo“ Jono Šliūpo 75 metų jubiliejaus minėjimu. Dėl savaimė suprantamų priežasčių nė vienas dvasininkas ir senosios kartos LKDP politikas nesveikino žymiojo tautinio atgimimo veikėjo. Vis dėlto K. Pakštas, vienintelis iš katalikų, dalyvavo pobūvyje. Šventinio vakaro metu eidamas sveikinti jubiliejaus į pobūvio salės vidurį jis, už-

⁴²³ 1940 m. liepos 20 d. Antano Vaičiulaičio laiškas Jonui Aisčiui, *Metai*, nr. 6, 1999, p. 108–109.

⁴²⁴ 1940 m. spalio 25 d. Antano Vaičiulaičio laiškas Jonui Aisčiui, ten pat, p. 111.

⁴²⁵ K. Skrupskelis, 1936–ųjų metų deklaracija, *Naujasis Židinys-Aidai*, nr. 2, 2012, p. 382.

⁴²⁶ Į organiškiosios valstybės kūrybą, *Naujoji Romuva*, nr. 3, 1936, p. 169–175.

dėjęs rankas priekyje jo einančiam J. Paleckiui ant pečių, jaunųjų katalikų vardu pažymėjo, kad lietuvių tauta, norėdama išlikti, privalo didžiausią dėmesį skirti lietuviybės puoselėjimui:

Ir nesvarbu, ar katalikas, ar laisvamanis, ar protestantas, ar pravoslavas, ar tautininkas, ar socialdemokratas, ar liaudininkas būtų, kiekvienas lietuvis, kur jis bebūtų, turi jaustis esąs tikras lietuvis, (...) tik tas lietuviškumas ir meilė savo kraštui bei šiuo atžvilgiu vienin-gumas tegali mūsų tautą išgelbėti nuo įvairių pavojų ir nelaimių.⁴²⁷

⁴²⁷ 1936 03 05 VSP Kauno apygardos valdininko raportas viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 4632, l. 162–163.

Konfesinio ir politinio tapatumo klausimas LKDP retorikoje

Krikščionims demokratams konfesinė priklausomybė buvo svarbus veiksnys, lėmęs partijos rinkėjų ir rėmėjų pasirinkimą. XX a. pirmoje pusėje katalikų politikai laikėsi nuomonės, kad skirtumas tarp katalikų ir nekatalikų bei katalikų ir kitų krikščioniškų konfesijų atstovų yra svarbus politinio tapatumo požymis. Tad įtraukiant tikinčiąją visuomenę į konfesines politines partijas, draugijas, organizacijas buvo stengiamasi varžyti visuomenės galimybę peržengti katalikų ir nekatalikų politinio bendradarbiavimo ribas¹.

Katalikų politikai tarpukariu akcentavo konfesinį aspektą politikoje, kultūroje, net ūkinėje veikloje. Būtent pabrėžtinu katalikiškumu jie išsiskyrė iš kitų politinių jėgų. Dėl jo nesugebėta sudaryti bent kiek patvaresnių politinių koalicijų nei su liberaliomis, nei su kairiosiomis ar nacionalistinėmis partijomis, nors jų partinės programos kitais klausimais buvo gana artimos. Vakarų Europoje, kur, atrodytų, katalikų partijos buvo „tolerantiškesnės“ sekularioms ideologijoms, situacija buvo panaši. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje Olandijoje, kur katalikai tarpukariu sudarė trečdalį gyventojų, Romos katalikų valstybės partijos (*Room Katholieke Staats Partij*) svarbiausias politinis uždavinys buvo išlaikyti katalikų vienybę, todėl už ją kaskart balsuodavo apie 80–90 % visų katalikų². Italijoje trečiojo dešimtmečio pradžioje didėjant fašizmo grėsmei, krikščionių demokratų lyderio Luigi Sturzo vadovaujama Italijos liaudies partija (*Partito Popolare Italiano*) net nesvarstė galimybės vienyti jėgas su kairiaisiais kovai prieš totalitarizmą. O ši konfesiskumo barjerą norėjusi peržengti Prancūzijos krikščioniško demokratiško profilio Liaudies demokratinė partija (*Parti Democrate Populaire*) buvo katalikų smerkiama už tariamai per menką atstovavimą jų konfesiniams interesams³.

¹ M. Conway, *Catholic Politics in Europe 1918–1945*, London, 1997, p. 18–19.

² J. Roes, A Historical Detour: The Roman Catholic State Party in the Netherlands, *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, H. Wahnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 84–85.

³ J. C. Delbreil, Christian Democracy and Centristism: The Popular Democratic Party in France, ten pat, p. 130–131.

Lietuvoje *kataliko – nekataliko* skirtis politikoje buvo pabrėžiama tiesmukiškiau ir buvo viena pagrindinių politiniame spektre kylančių konfliktų priežasčių. Vienu iš politinių partijų skirtumų požymių buvo laikomi ne tiek programiniai nesutapimai socialinėje ir ekonomikos srityse, kiek pasaulėžiūros veiksniai. Tad krikščionys demokratai klasifikavo partijas vadovaudamiesi ne vien tradicine politinės *dešinės–centro–kairės* skirtimi, o remdamiesi konfesiniu atskirties rodikliu – skirstė partijas į tas, kurios yra *už religiją*, ir tas, kurios yra *prieš religiją*. Viename iš daugelio 1919 m. rašinių apie lietuvių politines partijas krikščionys demokratai visuomenei aiškino partijų skirtumus, esą Lietuvoje esančios trys jų rūšys: tos, kurios laikosi krikščioniškų pažiūrų (Lietuviai krikščionys demokratai), liberalų, arba laisvamanių (Tautos pažanga, Santara, Žemdirbių sąjunga) ir socialistų (Komunistai–bolševikai, Socialdemokratai, Socialistai liaudininkai demokratai, Lietuvos valstiečių sąjunga). Pagrindinis ir svarbiausias skirties rodiklis buvo pasaulėžiūra⁴.

Daugelyje rašinių LKDP lyderiai krikščionių, liberalų ir socialistų partijų skirtumus Lietuvoje apibrėždavo remdamiesi tuo metu reikšmingiausiais ir jautriausiais kriterijais – partijų požiūriu į tikybą, nuosavybę, žemės reformą bei partinės veiklos būdus. 1920 m. viename iš straipsnių rašoma, kad tik krikščionims demokratams tikėjimas esąs gerbtinas ir būtinas visuomenės solidarumą skatinantis veiksnys. Liberalams neva tai tik asmeninis kiekvieno piliečio apsisprendimo reikalas, o katalikų politikų supratimu, tai reiškė liberalų siekius kovoti prieš tikybą. Socialistai esą religiją laikė visuomenės pažangos trukdžiu, todėl jų programoje buvo numatyta naikinti religiją⁵.

Vadovaudamiesi tokia politinio spektro klasifikacija, krikščionys demokratai tarpukario katalikiškoje Lietuvoje stengėsi formuoti viešąją nuomonę, kad iš visų partijų jie vieninteliai esantys religijos ir katalikiškų tradicijų valstybėje saugotojai. Štai kaip M. Sleževičiaus XIII Vyriausybės programą Seime 1926 m. įvertino LKDP CK pirmininkas kun. M. Krupavičius: „Tikybės ir Bažnyčios naikinimas socialdemokratams yra loginga jų pasaulėžiūros išvada. Valstiečiai liaudininkai (...) stato savo aukščiausiu tikslu kovą su Bažnyčia. (...) Valstiečių liaudininkų partija yra tolygi užsienio masonų organizacijoms – kurios vyriausias tikslas yra išvartyti Dievą iš žemės.“⁶ Konservatyvius A. Smetonos tautininkus, tarp kurių rėmėjų buvo dvasininkų, krikščionys demokratai taip pat kaltino „sąmokslu“ prieš katalikybę ir Bažnyčią⁷.

⁴ M. Keršys [M. Krupavičius], *Lietuvių politikos partijos*, Kaunas, 1919.

⁵ *Darbo žmonių kalendorius 1920 metams*, Miunchenas, 1921, p. 38.

⁶ *Krikščionys Demokratai ir Socialistų Vyriausybė. Krikščionių demokratų frakcijos pareiškimas Seime dėl Vyriausybės Deklaracijos*, Kaunas, 1926, p. 17.

⁷ XX a. ketvirtajame dešimtmetyje tikinčiajai visuomenei buvo skleidžiami gandai apie valdžios vykdomus katalikų persekiojimus ir bausmes: „...tokias, kokių nevykdo bedieviškiausi pasaulio kraštai“ (Kunigų pamokslai – agitacija, pasakyta įvairiose bažnyčiose š.m. [1931 m.] vasario 22 d., LCVA, f. 378, ap. 3, b. 30, l. 48–55).

Pasaulėžiūra ir neretai dirbtinis jos eskalavimas, t. y. partijų skirstymas į „katalikiškas“ ir „nekatalikiškas“; buvo pamatinis kriterijus, lėmęs galimų LKDP politinių partnerių amplitudę. Krikščionys demokratai, XX a. trečiajame dešimtmetyje priversti sudarinėti koalicijas su valstiečiais liaudininkais, visuomenei ir ypač dvasininkams teisinosi, kad tik sudėtingų aplinkybių verčiami jie privalėjo daryti kompromisus su vadinamaisiais „bedieviais“ socialistais⁸.

Lietuvos visuomenės tautinė, socialinė ir konfesinė sankloda sudarė palankias sąlygas krikščionims demokratams tapatinti savo rinkėjų konfesinį ir politinį tapatumą. Kadangi visuomenė buvo daugiausia katalikiška, tarpukariu LKDP iš esmės stengėsi ne tiek patraukti kuo daugiau naujų rinkėjų, kiek norėjo kuo efektyviau sustiprinti ir mobilizuoti jau buvusią katalikišką bendruomenę. Kurdami „viską apimantį“ katalikiškų draugijų tinklą, jie siekė sudaryti tokias sąlygas, kad lietuvis katalikas valstietis viena-reikšmiškai remtų tik krikščionis demokratus. Vienas būdingų krikščionių demokratų priešrinkiminės agitacijos pavyzdžių trečiajame dešimtmetyje rodė, kad partija orientavosi ir savo retoriką kreipė tik į katalikus: „Katalike, jei tau brangus yra tikėjimas ir Bažnyčia, neduok balso už socialdemokratų ir socialistų liaudininkus su valstiečių sąjunga...“⁹ Ketvirtajame dešimtmetyje vykstant konfliktui su A. Smetonos režimu, buvo piktinamasi ir dvasininkais, kurie nerėmė LKDP politikų, nes šitaip neva „ardė“ bendrą antismetninę katalikų veiklą¹⁰.

Dar viena problema, susijusi su konfesiškumu, buvo krikščionybės ir katalikybės sampratų traktavimas. Nors partija turėjo „krikščionių“ vardą, jos vadovybė

LKDP politinėje agitacijoje rinkimų į seimus metu religija tapo viena dažniausiai naudojamų visuomenės mobilizacijos priemonių

⁸ Meškus [J. Staugaitis], Dėl sutarties su socialistais-liaudininkais demokratams, *Laisvė*, 1920 09 29, nr. 200, p. 1.

⁹ Katalike..., *Tėvynės sargas*, 1922 09 23, nr. 38, p. 411 ir t. t.

¹⁰ 1931 10 09 VSD valdininko raportas VI rajono viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 565, l. 86.

„krikščionybę“ suvokė tik kaip „katalikybę“¹¹. Čia atsispindi ir to meto visuomenės požiūris bei jaučiama katalikų dvasininkų įtaka partijai. Kitų krikščioniškų konfesijų atstovai taip pat buvo vertinami su tam tikru nepasitikėjimu. Aktyvus LKDP politikas kunigas J. Staugaitis, dažnai polemizavęs su politiniais oponentais, 1920 m. rašė: „Tvirtai gi organizacijai sudaryti reikia tvirtų, aiškių principų. Krikščionys demokratai mato juos ne kokiam ten miglotame dejizme, net ne tokioj krikščionybėj, kaip kad jinai įvairiose krikščionių tikybose apsireiškia, tik katalikų Bažnyčios moksle.“¹²

Taigi toliau mėginsime aptarti dvasininkų vaidmenį politikoje ir jų santykį su krikščionimis demokratais. Pirmiausia aptarsime Šv. Sosto poziciją konfesinių politinių partijų atžvilgiu, vėliau mėginsime išryškinti krikščionių demokratų tapatinimosi su Bažnyčia niansus bei apibūdinsime lietuvių kunigų vaidmenį LKDP politinėje veikloje tarpukariu.

Šv. Sostas, katalikybė ir politinė demokratija

XX a. pradžioje Šv. Sostas dar nebuvo galutinai apsisprendęs, kaip vertinti politinių partijų, dalyvavusių liberaliosios demokratijos struktūrose, veiklą bei kokius santykius su jomis palaikyti.

Svyruojančią Bažnyčios laikyseną galima būtų paaiškinti kelių perspektyvų atžvilgiu. Pirmiausia XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje ji dar nebuvo visiškai prisitaikiusi prie Vakarų Europoje įsitvirtinusio parlamentarizmo, t. y. nežinojo, kokios pozicijos laikytis, kai į politinę rinkimų veiklą masiškai įsitraukė liaudis. Antra, popiežiai, remdamiesi Vatikano I nutarimais, laikė save religijos, doros saugotojais, esančiais aukščiau valstybinių pasaulietinių vyriausybių, kartu siekė tapti ir svarbiausiomis figūromis, kurios siūlytų alternatyvius socialinės ir politinės valstybių santvarkos modelius. Todėl netoleravo konkurencijos, kurią sudarė neseniai išlaisvėję ir į masinius judėjimus bei organizacijas susibūrę pasauliečiai. Nebuvo atsižvelgiama į faktą, kad jie siekė įgyvendinti katalikišką socialinę doktriną ir Bažnyčios idealus pasaulietiniame gyvenime. Pats Šv. Sostas XIX a. pabaigoje inicijavo

¹¹ M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas, 1921, p. 17.

¹² Meškus [J. Staugaitis], Dar kartą kodėl jų čia nėra?, *Laisvė*, 1920 08 15, nr. 163, p. 2.

katalikų pasauliečių organizacinio tinklo kūrimą, tačiau dar ir tarpukariu laikėsi gana santūrios nuostatos nuo Vatikano nepriklausomų katalikiškų politinių partijų atžvilgiu. 1901 m. paskelbęs encikliką *Graves de Communi re*, skirtą išaiškinti krikščioniškosios demokratijos fenomeną, Leonas XIII rašė: „7. Būtų nusikalstama perkelti Krikščioniškosios demokratijos vardą į politikos sferą...“¹³

Leono XIII įpėdiniai, ypač Pijus XI, užėmęs Šv. Sostą nuo 1922 m., neigiamai vertino demokratinių katalikiškų politinių partijų kūrimąsi ir egzistavimą. Viena pagrindinių tokios nuostatos priežasčių buvo ta, kad katalikiškos partijos, dalyvaudamos valstybių valdžiose parlamentinės demokratijos sąlygomis, turėjo sudarinėti koalicijas su politiniais partneriais, kurie neretai buvo liberalių ar net socialistinių pažiūrų. Tokiose koalicijose būtent pasaulėžiūros dalykai tapdavo ryškiausiais nesutarimų objektais, dėl kurių katalikai neretai turėjo daryti tam tikrus kompromisus¹⁴. Todėl Šv. Sostui politinės demokratijos idealus propaguojančios katalikų partijos neatrodė tinkamos religijos ir Bažnyčios interesų gynėjos pasaulietinėje valstybėje. Pijus XI laikėsi nuomonės, jog katalikybė moderniajame pasaulyje turinti užimti viršpartinę poziciją. Tarpukariu šią iniciatyvą buvo mėginama įgyvendinti per *Katalikų akciją*. Ji apėmė daug platesnes veikimo sritis nei tik katalikų partijų politinės veiklos erdvė. 1922 m. gruodį popiežiaus paskelbtoje enciklikoje *Ubi Arcano Dei* buvo nurodyta, kad katalikų tikėjimas privalo išsaugoti savo viršenybę prieš visas moderniojo pasaulio vertybes ir valstybines struktūras¹⁵. Šie Pijaus XI propaguojamos *Katalikų akcijos* nuostatai padėjo išlaikyti ir stiprinti katalikišką savitumą. Kita vertus, *Katalikų akcijos* veikimas ir Bažnyčios struktūrų parama sustiprino konfliktą su partiniais katalikų veikėjais, kurie veikė savarankiškai nuo Šv. Sosto.

Dar viena priežastis, kodėl Vatikanas skeptiškai ar geriausiu atveju santūriai vertino katalikiškas partijas, glūdėjo Bažnyčios vyresnybės požiūryje į politinę demokratiją, kurios neatskiriama dalis ir buvo politinės partijos. XX a. pradžios Europoje įsitvirtinant parlamentiniam valdymui, Bažnyčia ieškojo vietos, kaip save „apsibrėžti“ šioje naujoje situacijoje. Pagrindinė Bažnyčios problema dėl

¹³ *Graves de Communi re*. Encyclical of Pope Leo XIII on Christian Democracy: <www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_18011901_graves_de_communi-re_en.html> [žiūrėta 2010 11 16].

¹⁴ Pavyzdžiui, Lietuvoje Steigiamojo Seimo metais 1920 m. birželį – 1922 m. sausį dirbusiame LKDP bloko, LSLDP bei LVS koaliciniame K. Griniaus kabinete didžiausia įtampa kildavo dėl religijos ir Katalikų bažnyčios vietos bei teisių valstybėje. Dėl šių prieštaravimų koalicija iš esmės ir žlugo. Pasaulėžiūros klausimai buvo viena esminių priežasčių, kodėl krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai negalėjo pasiekti bent kiek tvirtesnio susitarimo ir susivienyti bendrai opozicinei veiklai prieš A. Smetoną iki paskutiniųjų ketvirtojo dešimtmečio metų. O ir 1938–1940 m. abiejų politinių srovių „koaliciją“ sudarė daugiausia jaunosios kartos katalikų, kurie savo pasaulėžiūra buvo liberalesni, iniciatyva.

¹⁵ *Ubi Arcano Dei Consilio*. Encyclical of Pope Pius XI: <http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_23121922_ubi-arcano-dei-consilio_en.html> [žiūrėta 2010 11 16].

santykio su politine demokratija bei jos atributu – parlamentarizmu, t. y. ne katalikiškos, o anglosaksiškos kultūros kūriniu, buvo ta, kad jos mokymas pripažino individualaus asmens (piliečio) teisę rinktis (iš visų kitų dalykų ir pasaulietinę vyriausybę), tačiau prieštaravo kitam demokratijos principui – piliečių galimybei patiems save valdyti. Juk savarankiška piliečių valdžia nebūtinai galėjo būti priklausoma nuo „Dieviškosios malonės“ arba nuo jos žemiškojo reprezentanto – Bažnyčios. Tad Bažnyčia stengėsi arba pati paveikti valstybių valdymo modelį sau palankia linkme, arba ieškoti alternatyvių priemonių įtikinti visuomenę, kad politinis režimas gali spręsti tik tam tikrą klausimų spektrą. O daugumos jų, ir ypač švietimo, šeimos ir bendruomenės tradicijas liečiančių klausimų, bei visų veiksmų, galinčių jiems daryti įtaką, negalima spręsti politiniais debatais ar daugumos balsavimu¹⁶. Kitaip tariant, su katalikiška pasaulėžiūra susijusios nuostatos negalėjo būti diskusijų objektas ir būti suderinamos su balsavimo principu grindžiama politine demokratija.

Nors oficialiai Bažnyčia nepalaikė nė vienos valdymo formos ir buvo „virš“ jų, tarpukariu Šv. Sostas bendrą kalbą lengviau rasdavo su autoritariniais režimais, o ne parlamentinėmis demokratijomis. Antonio de Oliveira Salazaro *Estado Novo* Portugalijoje, Fransico Franco Ispanijoje, Engelberto Dollfusso ar Myklóso Horthy'io režimai Austrijoje ir Vengrijoje Pijui XI buvo artimi. Lietuvos dvasininkams taip pat imponavo šie režimai. Vyskupas V. Brizgys ir po Antrojo pasaulinio karo išėivijoje teigiamai aprašė A. Salazaro portugališką santvarką¹⁷. Ne demokratija ar asmens laisvės, o religijos ir Bažnyčios padėtis buvo lemiami veiksniai Šv. Sosto santykiuose su pasaulietine valdžia XX a. pirmoje pusėje. Istoriografijoje yra ir tokių radikalių nuomonių, kad, pavyzdžiui, Šv. Sosto konkordatai su fašistine Italija 1929 m. ir nacistine Vokietija 1933 m. mažai tesaugojo eilinių italų ir vokiečių tikinčiųjų teises totalitarinių režimų sąlygomis, tačiau siekė užtikrinti Bažnyčios institucijos ir Vatikano interesus šiose valstybėse¹⁸. Nesileidžiant į polemiką su tokiu požiūriu, reikėtų pabrėžti, kad nors krikščionių demokratų politikai dažnai kartojo, jog būtent krikščionybė ir popiežiai su Leonu XIII priekyje yra „tikrosios demokratijos“ pradininkai¹⁹, tačiau neakcentuodavo fakto, kad oficialiai Vatikanas pirmą kartą pripažino demokratinę valdymo formą kaip artimiausią Bažnyčios mokymui tik Antrojo pasaulinio karo

¹⁶ M. C. Warner, *Confessions of an Interest Group: The Catholic Church and Political Parties in Europe*, Princeton, 2000, p. 9–10.

¹⁷ V. Brizgys, Portugalijos santvarkos bruožai, *Aidai*, 1952, nr. 5, p. 215–220.

¹⁸ T. Buchanan, M. Conway (ed.), *Political Catholicism in Europe 1918–1965*, Oxford, 1996, p. 16–17.

¹⁹ M. Krupavičius, *Krikščioniškoji demokratija*, Stuttgart, 1948, p. 5–13; *Krikščioniškoji demokratija ir Lietuva* [Konferencijos medžiaga, 1994 m. gegužės 28–29 d.], Vilnius, 1994.

pabaigoje, būtent tada, kai galutinai paaiškėjo, kad totalitarizmas Vakarų Europoje žlugo²⁰. Tad nenuostabu, kad dalis tarpukario demokratinio pasaulio katalikų (pavyzdžiui, JAV) gana palankiai vertino autoritarinius režimus, kuriuos jie, būdami per atstumą, suvokė kaip Bažnyčios interesų gynėjus, katalikų sargus, saugančius nuo socialistų, „masonų“ antpuolių bei sektiną pavyzdį mėginant įgyvendinti katalikų socialiniu mokymu pagrįstą naują socialinę santvarką – korporatyvizmą²¹.

Toks Šv. Sosto ir krikščioniškų demokratiškų partijų nuostatų skirtumas bei „nesusikalbėjimas“ dėl politinio atstovavimo prisidėjo prie problemiško abiejų stovyklų santykių. Tad galima teigti, jog Šv. Sosto įtaka katalikų partijų veiklai iš tiesų nebuvo tokia lemiamą, kaip galėtų pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. XX a. trečiajame dešimtmetyje Vatikanas dažniausiai skeptiškai vertino lietuvių krikščionių demokratų veiklą dėl, jo nuomone, per didelio „nacionalizmo“ ir polinkio į „socializmą“²², tačiau realių svertų paveikti LKDP pakeisti programą neturėjo, nors jos vadovybėje buvo nemažai dvasininkų²³.

Nevienareikšmiškas Šv. Sosto nuostatas dėl pasauliečių katalikų savarankiško politinio veikimo galima būtų aiškinti tuo, kad politinės partijos tapo savotiškos popiežių konkurentės dėl įtakos tikintiesiems. Partijos, Šv. Sosto supratimu, skaldė katalikų vienybę. Į priešrinkimą kovą įsitraukęs dvasininkas ar katalikas pasaulietis, politinius oponentus mėginęs kritikuoti remdamasis religinėmis tiesomis, menkino tikėjimo autoritetą, Bažnyčios šventumą. Be to, tokie dvasininkai turėjo derinti paklusnumą dvasinei vyresnybei su partinėmis nuostatomis.

²⁰ P. Pombeni, The Ideology of Christian Democracy, *Journal of Political Ideologies*, 2000, vol. 5, no. 3, p. 297.

²¹ W. Kaiser, Co-operation of European Catholic Politicians in Exile in Britain and the USA during the Second World War, *Journal of Contemporary History*, 2000, vol. 35, no. 3, p. 445.

²² 1922 m. vasara. A. Zecchini raportas apie Bažnyčios padėtį Lietuvoje, *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938). Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai* (sud. A. Streikus), Vilnius, 2010, p. 56–57, 67.

²³ 1927 m. lapkričio 10 d., L. Faidutti raportas kardinolui P. Gasparri apie dvasininkų dalyvavimą politikoje, ten pat, p. 210.

Katalikų dvasininkai, partija ir politika Lietuvoje

Nepriklausomoje Lietuvoje Katalikų Bažnyčia darė reikšmingą įtaką religingos visuomenės kultūrinėms ir politinėms pažiūroms. Ketvirtajame dešimtmetyje Kauno arkivyskupijoje ir Panevėžio, Telšių, Kaišiadorių bei Vilkaviškio vyskupijose buvo daugiau nei 1000 dvasininkų. Dėl istorinių sąlygų kunigas to meto visuomenėje atliko ne tik tiesiogines tarnystės Dievui funkcijas. Tarpukario Lietuvos dvasininkus galima būtų skirstyti į keturias kategorijas. Pirmieji buvo atsidavę tiesioginei bažnytinei pastoracinei veiklai. Antrieji, atlikdami su kunigyste susijusias pareigas, jas derino su darbu pasaulietinėse valdžios institucijose. 1925–1926 m. kun. M. Reinys vadovavo užsienio reikalų ministerijai, tačiau Kauno bažnyčiose reguliariai laikė šv. Mišias. Trečiajai kategorijai priklausytų tie, kurie dvasininko pareigas atlikdavo nereguliariai, o religines apeigas panaudodavo politiniams tikslams. Tokie kunigai kaip M. Krupavičius nevengė dėvėti pasaulietiško drabužių, kartu su kun. A. Šmulksčiu vadovavo partijai, o mišias laikydavo dažniausiai valstybės ar religinių švenčių metu, per jas siekdavo populiarinti ir politines idėjas. Ketvirtajai kategorijai galėtų būti priskirti tie, kurie, nors ir buvo išventinti į kunigystę, tačiau nuo jos atitolo. Juozas Vailokaitis, V. Jurgutis ar J. Purickis dirbo su politika, ūkiu, verslu ar žurnalistika susijusį darbą.

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, vykstant lietuvių tautiniam laisvinimuisi, katalikiškajai stovyklai trūko pasaulietiškos inteligentijos. Todėl dvasininkai iki Pirmojo pasaulinio karo buvo priversti įsitraukti į aktyvų visuomeninį darbą, nesusijusį su ganytojiška veikla. 1894 m. etninės Lietuvos teritorijoje buvo uždrausta pasauliečiams katalikams eiti kokias nors valstybines tarnybas, tautiškai susipratusi ir norinti siekti išsilavinimo jaunoji katalikų karta stojo į dvasines seminrijas. Tai buvo vienintelė galimybė likti gimtuosiuose kraštuose, nes katalikų kunigai nebuvo siunčiami į tolimas Rusijos gubernijas. Šis caro administracijos sprendimas turėjo reikšmingų padarinių būsimajai Lietuvos dvasininkijai ir krikščioniškajai demokratijai. Tautiškai angažuoti klierikai ir jaunieji kunigai spartino Bažnyčios lietuvišumą, gausino katalikiškos inteligentijos gretas ir populiarino Leono XIII idėjas. Kita vertus, dalis šių asmenų įsiliejo į dvasininkų luomą ne tik dėl pašaukimo, o ir dėl kur kas pragmatiškesnių tikslų. Jie aktyviai įsitraukė į kultūrinę šviečiamąją, o po Pirmojo pasaulinio karo ir į politinę veiklą. Ši dvasininkų karta tapo krikščionių demokratų bei šalia jų veikusių įvairių konfesinių draugijų iniciatore, vadove. Dar ir XX a. ketvirtajame dešimtmety-

je Lietuvos provincijoje daugumai katalikų organizacijų skyrių vadovavo būtent dvasininkai, o ne pasauliečiai.

Tokios padėties padariniai buvo dvejopi. Dvasininkas, naudodamasis autoritetu, lengviau įtikindavo religingą valstietį prisidėti prie katalikų partijos veiklos. Kita vertus, daug dėmesio skirdamas organizacinei veiklai, neretai atitoldavo nuo tiesioginių dvasininko pareigų.

Istorinės aplinkybės ir geopolitinė XX a. pirmosios pusės Lietuvos padėtis vertė lietuvius dvasininkus imtis politinio darbo. 1918 m. įsikūrusiai respublikai grasino bolševikai. Lenkijos nacionalistai projektavo Lietuvą kaip Lenkijos sudedamąją dalį. Ketvirtajame dešimtmetyje populiarėjanti *Liaudies frontų* idėja ir 1939 m. valstybės patekimas į sovietų įtakos sferą vertė dalį kunigų aktyviai priešintis komunistinių idėjų plėtrai. Valstybėje buvusi stipri ideologinė konfrontacija natūraliai įtraukė daug dvasininkų į krikščionių demokratų partijos gretas. Iš esmės kunigai 1917 m. Rusijoje ir įkūrė partiją. Šis „rusiškasis“ sparnas jau 1919 m. nustelbė pasauliečio A. Stulginskio vadovaujamą „lietuviškąją“ LKDP.

Tarpukariu įsitvirtinus parlamentiniam su visuotine rinkimų teise valstybės modeliui, išskirtinis dvasininkų vaidmuo partijose, atrodytų, turėjo mažėti. Tačiau šis procesas vyko lėtai. Dvasininkai tarpukariu iš inercijos tęsė nuo XX a. pradžios nusistovėjusią tradiciją, kai jų vaidmuo katalikų organizacijose buvo ypatingas. Tik šiuo atveju tikslai buvo kitokie. Pirmenybė buvo teikiama ne vien siekiui išsaugoti valstybėje katalikybę, skatinti tautinį sąmoningumą ir, pavyzdžiui, siekti autonomijos Rusijos imperijoje, bet ir siekiui skleisti katalikišką pasaulėžiūrą ir įtvirtinti jos nuostatas naujai susikūrusios Respublikos struktūrose. Kitaip tariant, anksčiau katalikybę gynusi nuo sekuliarių ideologijų bei imperinės stačiatikybės puolimo dvasininkija perėjo į kuriamosios veiklos sritį remdama LKDP ir per ją veikdama įstatymų leidybą Bažnyčiai ir religijai palankia linkme.

Bažnyčia krikščionims demokratams taip pat buvo vienas svarbiausių veiksnių, didinančių partijos įtaką religingoje lietuvių valstiečių aplinkoje. Nors lietuviškojo parlamentarizmo sąlygomis kunigas ir Bažnyčia jau nebebuvo pagrindiniai veikėjai, kreipę partijos politiką viena ar kita linkme, tačiau darė didelę įtaką nukreipiant katalikišką visuomenę prie „teisingo“ politinio pasirinkimo. Ruošiantis Steigiamojo Seimo rinkimams, kunigai spaudoje dažnai buvo raginami skubėti organizuoti darbininkus, valstiečius, ūkininkus ir inteligentus į katalikiškas draugijas: „...svarbiausia ir reikalingiausia tuos sluoksnius apšviesti, išmokyti teisingai mąstyti, kelti ir tobulinti juose sąžinę (...); nes „(...) labai gera yra prirengti gerus rinkimus, bet dar geriau yra patiekti gerų rinkėjų.“²⁴

²⁴ G. Taučius [M. Krupavičius], Visuomenės darbo metodai, *Ateitis*, 1919, nr. 5, p. 99–100.

Dvasininkams skirtoje spaudoje aktyvesni kunigai dalinosi mintimis, kaip patraukti liaudį, kur ir kokiuose politiniuose mitinguose kunigui dalyvauti, ką ir kaip kalbėti. „Reikia ūpas palaikyt, kartkartėmis panaujinti įspūdis, juk neužtenka, kad piemuo sykį pažiūri savo avelės ir nueina sau šalin, jis privalo *nuolat* su jomis būti – *ganyti*, nuolat savo būrį kreipti tikslo linkon, negali toleruoti, kad avys būtų visiškai pakrikusios ir tarp jų nebūtų artimesnio ryšio“, – 1920 m. prieš seimo rinkimus rašė vienas kunigas, krikščionių demokratų rėmėjas²⁵.

Trečiojo dešimtmečio pradžioje LKDP buvo parlamentinės demokratijos, to meto konservatyvių sluoksnių ironiškai vadinamos „seimokratija“, šalininkai. Partijos lyderių retorikoje neretai buvo kartojamas šūkis „Viskas liaudžiai per liaudį“. Kita vertus, lyderiai retkarčiais apgailestaudavo, kad visuomenė esanti tamsi, nenuvoki, „politiškai nepribrendusi“²⁶. Toks prieštaravimas buvo išlikęs ir trečiajame dešimtmetyje, kai krikščionys demokratai atsiribojo nuo „neriboto“ parlamentarizmo idealizavimo. Jau nuo 1924–1925 m. buvo pradėta samprotauti „tvirtesnės valdžios“ klausimais. Vėliau kartu su LŪS tokia pat dvasia parengtas 1922 m. Konstitucijos pataisų projektas²⁷. Šias idėjas rėmė dvasininkija, kuri jau nuo trečiojo dešimtmečio vidurio taip pat prasitardavo apie didesnių galių vykdomajai valdžiai suteikimą²⁸. Radikalesni kunigai kartais spaudoje palankiai pasamprotaudavo ir apie B. Musolinio Italijos valdymo sistemą²⁹.

Nors oficialiai Šv. Sostas laikėsi skeptiškos pozicijos dėl dvasininkų dalyvavimo aktyvioje partinėje veikloje ir norėjo ją pakreipti *Katalikų akcijos* linkme³⁰, Lietuvoje kunigų atsitraukimas nuo aktyvaus politikavimo vyko gana lėtai. Pavyzdžiui, 1919 m. vykusioje krikščionių demokratų metinėje konferencijoje iš maždaug 170 dalyvių 29 buvo dvasininkai, 1921 m. konferencijoje – 26 iš 117, o 1927 m. – 42 iš kelių šimtų partiečių. Rusijoje 1917 m. įsteigtos LKDP CK pirmuoju pirmininku išrinktas kun. Juozas Vailokaitis, vėliau kun. M. Krupavičius. Tų pačių metų rudenį Vilniuje įsikūrusios partijos vadovybei priklausė kun. M. Reinyš,

²⁵ M. Vaitkus, Kunigai ir Steigiamasis seimas, *Ganytojas*, 1920, nr. 1, p. 13.

²⁶ D. Trimakas, Politinis susipratimas, *Ūkininkas*, 1927 03 13, nr. 11, p. 125.

²⁷ F. Mikšys, *Lietuvos ūkininkų sąjungos frakcija III-me seime*, Kaunas, 1927, p. 21–28.

²⁸ P. Būčys, [...], *Šaltinis*, 1926 12 16, nr. 41, p. 586–587; A. Maliauskis, *Demokratija*, Kaunas, 1924, 208 p.

²⁹ II Seimo LKDP frakcijos narys kun. Adomas Vilimas 1923 m. partinėje spaudoje neretai šviestomis spalvomis piešdavo fašistų „siekius“ sureguliuoti santykius su Šv. Sostu. Pabrėždavo B. Musolinio „nuolankumą“ popiežiui, „pastangas“ stiprinti katalikišką dvasią Italijos švietimo sistemoje bei paskelbtą kovą „masonams“ ir „socialistams“ (A. Vilimas, Fašistai ir Bažnyčia, *Laisvė*, 1923 03 22, nr. 66, p. 2; A. Vilimas, Fašizmas, tautybė, katalikybė ir internacionalas, *Laisvė*, 1923 04 15, nr. 84, p. 4).

³⁰ Plačiau žr.: P. Misner, Catholic Labor and Catholic Action: The Italian Context of „Quadragesimo Anno“, *Catholic Historical Review*, 2004, vol. 90, no. 4, p. 657–661; G. A. Almond, The Political Ideas of Christian Democracy, *The Journal of Politics*, 1948, vol. 10, no. 4, p. 743–745.

kun. K. Čibiras, kun. P. Dogelis. 1919–1923 m. ir 1925–1927 m. partijai vadovavo kun. M. Krupavičius ir kun. A. Šmulkštys. Parlamentarizmo laikotarpiu, be minėtų asmenų, į vadovybę buvo renkami kun. J. Meškauskas, kun. V. Jurgutis, kun. K. Palta-rokas, kun. J. Purickis, kun. K. Šaulys, kun. J. Steponavičius, kun. J. Dagilis. Steigiamajame Seime iš 59 LKDP bloko atstovų kunigų buvo 9, I ir II Seimuose iš 38 ir 40 katalikų bloko politikų – po 7, III Seime iš 30 – 4. Net ir krikščionių demokratų kritikuotame „smetoniniame“ IV Seime dirbo 3 kunigai³¹.

Didelę dvasininkų įtaką politiniam šalies gyvenimui kaip Lietuvos išskirtinumą iš kitų Baltijos valstybių yra pabrėžę ir britų diplomatai. 1925 m. Londone parengtoje kasmetinėje *Foreign Office* ataskaitoje apie padėtį Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje britai akcentavo, kad daugelis aukščiausių ir svarbių valstybinių politinių postų Lietuvoje yra krikščionių demokratų įtakoje esančių dvasininkų rankose. Tuo metu II Seimo vicepirmininko, pagal Konstituciją turėjusio teisę pavaduoti prezidentą, pareigas ėjo kun. J. Staugaitis, LKDP CK pirmininku ir Seimo užsienio reikalų komiteto nariu buvo kun. A. Šmulkštys. Kun. J. Steponavičius vadovavo Seimo finansų ir biudžeto bei ekonomikos komitetams. Kunigai M. Krupavičius ir M. Reinys ėjo žemės ūkio ir užsienio reikalų ministrų pareigas. Kunigai V. Jurgutis vadovavo Lietuvos Bankui, o J. Purickis kaip vyriausiasis redaktorius tvarkė oficiozo *Lietuva* reikalus bei dalyvavo diplomatinėje veikloje. Ūkio bankui vadovavo pramonininkas kun. Juozas Vailokaitis. Britų diplomatai išskyrė ir tuometinį Klaipėdos krašto gubernatorių Joną Žilių³².

Dvasininkai ėjo vadovaujamas pareigas ir katalikiškose religinėse, kultūrinėse, ekonominėse, kooperatinėse, ūkinėse draugijose³³. Tarpukariu partijos vadovai

II Seimo pirmininkas kun. J. Staugaitis, remiantis 1922 m. Konstitucija, turėjęs teisę pavaduoti Prezidentą

³¹ 1919 m. rugsėjo mėn., 29–31 d. *Lietuvių krikščionių demokratų partijos Konferencija. Protokoliai ir nutarimai*, Kaunas, 1919; *Lietuvių krikščionių demokratų Konferencija 1921 metų rugsėjo mėnesio 12–15 d.*, Kaunas, 1921, p. 3; *Lietuvos Steigiamojo Seimo (1920–1922 metų) narių biografinis žodynas*, t. 2, Vilnius, 2006; *Lietuvos Respublikos seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, t. 3, Vilnius, 2007.

³² Annual Report on the Baltic States for 1925, printed in 25 January 1926, *Foreign Office*, 371/11733/566/566/59, Public Record Office. (Už nuorodą dėkoju istorikui Andriui Grodžiui.)

³³ Kriminalinės policijos direktoriaus raportas apie politinių partijų veikimą Lietuvoje 1927 m., LCVA, f. 923, ap. 1, b. 504, l. 216–217 ir kt.

piršo mintį, kad teisėta galinti būti tik ta valdžia, kurią remia Bažnyčios vadovybė. Kitu atveju katalikiškoji visuomenė neprivalanti paklusti pasaulietinei vyriausybei, nors ji ir būtų išrinkta legaliai, rinkimų keliu. Krikščionys demokratai prieš tokią valdžią ragino „kovoti“³⁴. Šį argumentą savo politinėje polemikoje partija dažnai taikė 1926 m. kairiųjų vyriausybei ir A. Smetonos valdžiai ketvirtajame dešimtmetyje.

Dvasininkų dalyvavimas politikoje bei jų patarimai tikintiesiems, už kurią partiją reikia balsuoti ir kurią vyriausybę remti, buvo įprasta tarpukario Lietuvos politiniame gyvenime. Dvasinė vyresnybė ir kunigai savotiškus politinius partnerius – krikščionis demokratų – rėmė keliais būdais. Pirmiausia dvasininkai tiesiogiai dalyvavo politinėje partinėje veikloje. Tarpukariu retkarčiais kildavo diskusija, ar dera kunigui dalyvauti politikoje. Išsiskyrė dvi nuomonės. Vieni kritikavo dvasininkijos tiesioginį kišimąsi į partinį darbą. Viena tokių poleminių straipsnių vienas kunigas 1920 m. rašė: „Partija – tai priešų skirtumas. Šis skirtumas pagimdo neramumą, neapykantą. Ši neapykanta – tai ne kunigiškas jausmas.“³⁵ Tam pritarė ir nuosaukiu mąstantys pasauliečiai. Būsimasis švietimo ministras, Lietuvos ūkininkų sąjungos narys K. Jokantas 1922 m. pritarė, kad aktyvus kunigų politikavimas galintis pridaryti nemaža skriaudos „katalikų solidarumui“, nes jie, įsivėlę į politinę agitaciją, gali prarasti autoritetą visuomenėje. Tad dvasininkams, anot K. Jokanto, geriausiai tiktų švietimo darbas ir steigti draugijas, nes išauklėjus žmonių doru kataliku, jis jau pats „mokės“ partijas pasirinkti³⁶.

Tačiau tokia nuosauki pozicija to meto Lietuvoje nebuvo populiari. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje kai kurie dvasininkai, įsitraukę į visuomeninę veiklą ir paakinti pokarinio radikalizmo, veiklą tęsė ir visuotinių politinių laisvių ir teisių laikotarpiu, nes baiminosi prarasti įtaką visuomenei. Garsesnes diskusijas, dera ar nedera kunigui politikuoti, užgožė agresyvi LKDP pozicija tapatinti partijos ir Bažnyčios veiklą. Trečiojo dešimtmečio Lietuvoje dominavo „rusiškųjų“ krikščionių demokratų politinė linija, išdėstyta kunigo M. Krupavičiaus parengtose „instrukcijose“ dvasininkams. Ruošiantis Steigiamojo Seimo rinkimams, jis rašė, kad kunigai privalo dirbti visuomeninį ir politinį darbą, „neužsidaryti zakristijoje“, ne tik „organizuoti“, „auklėti“ ir „šviesti“ liaudį, bet, prireikus Bažnyčios ir tėvynės interesams, kunigas turėtų ir „muilą pardavinėti“, ir „kariuomenės vadu“ būti³⁷. Anot kun. M. Krupavičiaus, kunigas pirmiausia privalėjo „eiti“ į liaudį, o tik pas-

³⁴ M. Krupavičius, *Kokia mums reikalinga mokykla*, Kaunas, 1921, p. 8.

³⁵ A. Baublys, *Partijos ir mes, Ganytojas*, 1920, nr. 7, p. 176.

³⁶ K. Jokantas, *Lietuviai katalikai ir politika*, ten pat, 1922, nr. 6, p. 166.

³⁷ G. Taučius [M. Krupavičius], *Visuomenės darbo metodai, Ateitis*, 1920, nr. 1, p. 21–22.

kui ją „mokyti“³⁸. Entuziazmas ir politinė atmosfera po Pirmojo pasaulinio karo buvo tokie įkaitę, kad pasitaikydavo dar radikaliau nusiteikusių dvasininkų nei M. Krupavičius. Kun. S. Šultė spaudoje agitavo konfiskuoti „sulenkėjusių“ dvarininkų turtą, o rinkimų į Steigiamąjį Seimą kampanijos metu mitinge kalbėjęs kun. Pranas Vilūnas susirinkusiems sakė, kad nors jis esąs katalikų kunigas, bet save laikąs socialistu. Ragino visus balsuoti už LSDP, nes, pasak dvasininko, tik šios partijos sutelkti darbininkai galės įvykdyti revoliuciją ir paimti valdžią į savo rankas. Mitinge jis pridūrė, kad tie žmonės, kurie bijo revoliucijos, gali balsuoti už Valstiečių sąjungą. Pasak kun. V. Vilūno, visos kitos partijos esančios „buržuazinės ir reakcinės“³⁹. Už tokias kalbas jis dvasinės vyresnybės buvo suspenduotas, tačiau ir toliau bendradarbiavo kairiųjų spaudoje, kol galiausiai jam buvo uždrausta kunigauti. Rinkimuose į I Seimą 1922 m. jis kandidatavo ir buvo išrinktas jau kaip komunistas. Seime atstovavo Darbininkų kuopoms⁴⁰. Kun. V. Vilimas – priešingai, trečiajame dešimtmetyje susižavėjo fašizmu. 1926 m. atsisakė kunigystės.

Pirmaisiais nepriklausomybės metais LKDP radikalusis sparnas politinę veiklą tapatino su bažnytine veikla. Kun. M. Krupavičius 1921 m. rašė: „L.[ietuviai] kr.[ikščionys] demokratai tokiu būdu dirba Bažnyčios darbą, nes tuo keliu eidami, jie stipriai sujungs žmones su Bažnyčia, nes visuomenės santykius sutvarkys krikščioniškais dėsniais. Jie sukurs Bažnyčios esmę ir laisvės erą...“⁴¹ Šiuo laikotarpiu kunigo ir aktyvaus partijos darbuotojo vaidmuo buvo neginčijamas. O kunigo, atliekančio politiko vaidmenį, kritikams buvo atsikertama. 1920 m. dvasininkams skirtame oficialiame laikraštyje kun. M. Vaitkus išdėstė patarimus, kaip eilinis dvasininkas turi dirbti politinį darbą. Anot autoriaus, būtent nuo kunigų aktyvios „veikimo akcijos“ priklausys, kokie kandidatai bus išrinkti į Seimą, o nuo šių – kokie Lietuvoje bus priimti įstatymai, todėl dvasininko pareiga esanti raštu ir žodžiu

Krikščionių demokratų lyderis kun. M. Krupavičius buvo ir žymiausias dvasininkas politikas Lietuvoje

³⁸ Ten pat.

³⁹ Mažeikių apskrities viršininko P. Tučkaus raštas Vidaus reikalų ministerijos Tikybų departamentui, 1920 m. balandžio 13 d., *LCVA*, f. 377, ap. 9, b. 49, l. 338.

⁴⁰ *Lietuvos Respublikos seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, t. 3, Vilnius, 2007, p. 560–563.

⁴¹ M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas, 1921, p. 37.

„ganyti savo avelių“ balsus rinkimų metu. Kun. M. Vaitkaus teigimu, politika ne tik nesvetima kunigui, bet esanti ir jo pareigos dalis, o neatitaisoma nuodėmė būtų tik tada, jei kunigas įstotų į „nekatalikišką“ partiją arba ją remtų⁴². Popiežiaus poziciją drausti kunigui tiesiogiai dalyvauti partinėje veikloje jis interpretavo gana laisvai, teigdamas, jog politikuoti draudžiama tik tada, kai tai nesutampa su Bažnyčios interesais, o kun. M. Vaitkaus nuomone, Steigiamojo Seimo rinkimai Lietuvoje buvo tiesioginis Bažnyčios interesas⁴³. Samprotaudamas apie dvasininko ar tikėjimo šventumo sumenkinimą dėl politinių aistrų, autorius pateikė priešingą argumentaciją – esą kunigas, išitraukdamas į politiką, ją padarys „moralią“, „švarią“ ir „dorą“. Šį tikslą neva lengviausia pasiekti priklausant konkrečiai katalikiškai partijai, todėl kritikavo abejojančius dvasininko galimybėmis būti „partiniu“ – jis savo autoritetu esą parodysiantis tikinčiųjų „avelių bandai“, už kurią partiją atiduoti balsus⁴⁴. Tęsdamas toliau, kun. M. Vaitkus patarė kunigams atsargiai rinktis, kuriuose mitinguose dalyvauti, įspėjo apie priešininkų kritikos pavojų, todėl siūlė patiems kunigams juos organizuoti. Prisimindamas dvasinės vyresnybės draudimą agituoti per pamokslus, jis šį klausimą traktavo taip, kad išaiškinimas iš sakyklos, už kurią partiją balsuoti, „nurodymas“ nerinkti į Seimą socialistų nėra draudžiama tema, antraip reiktų uždrausti daugybę pamokslų apie tai, kaip žmonės turi klausyti valdžios ir pan. Tik paragino dvasininkus, „...kad sakytojas parodytų jas esant tikrai šventas, tikrai Dievo ir Bažnyčios mokslą [atitinkančias].“⁴⁵ Galiausiai straipsnio autorius, iškėlęs klausimą, ar reikia kunigų Steigiamajame Seime, atsakė, kad ten jų privalo būti, nes pasauliečiai nėra teologijos ir kanonų specialistai, todėl gali priimti Bažnyčios mokymui prieštaraujančius įstatymus. Be to, pasikliauti vien pasauliečiais darbininkais ir valstiečiais nevalia ir dėl to, kad jie „ne visada ištikimi“ ir lengvai gali „...duoti antikatalikiškoms srovėms savo galvas apsukti.“⁴⁶

Tokios nuostatos dėl politinės ir visuomeninės veiklos dalis kunigų laikėsi beveik visu tarpukario laikotarpiu. Dvasininkų politikavimą laikė nepriimtiniu ne tik LKDP oponuojančios jėgos, t. y. kairieji, kurie progai pasitaikius stengėsi įstatymais uždrausti politinę agitaciją bažnyčiose. Jis nebuvo priimtinas A. Smetonos režimui, ketvirtajame dešimtmetyje per kelerius metus už valdžios šmeižimą ir kurstymą jos neklausyti nubaudusiam beveik penktadalį Lietuvos kunigų⁴⁷. Tokia

⁴² M. Vaitkus, Kunigai ir Steigiamasis Seimas, *Ganytojas*, 1920, nr. 1, p. 14.

⁴³ Ten pat, p. 15.

⁴⁴ Ten pat, p. 16.

⁴⁵ Ten pat, p. 19.

⁴⁶ Ten pat.

⁴⁷ Lietuvos metropolijos kunigams iškeltų bylų už agitacinius pamokslus ir priešvalstybinio pobūdžio kalbas susirinkimuose nuo 1930 m. spalio mėn. 30 d. iki 1932 m. sausio mėn. 14 d. statistinė lentelė, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1474, l. 136.

kai kurių dvasininkų veikla netiko Vatikanui ir nuosaikesniems dvasininkams⁴⁸ bei jaunajai katalikų visuomenininkų kartai, kuri ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje pradėjo viešą politikuojančių dvasininkų kritikos spaudoje kampaniją.

Kita vertus, trečiajame dešimtmetyje nuo parlamentinių kovų Lietuvoje nebuvo nusišalinusi ir dvasinė vyresnybė. Ji LKDP bloką rinkiminėse kampanijose rėmė tiesiogiai arba netiesiogiai.

Rinkimų išvakarėse buvo įprasta sulaukti vyskupų ganytojiškų laiškų politinėmis temomis, kuriuos mišių metu iš sakyklų skelbdavo dvasininkai. 1920 m. vasario 26 d. Lietuvos vyskupų laiške tikintiesiems, kuris buvo publikuotas partinėje krikščionių demokratų spaudoje, rinkėjai buvo raginami balsus atiduoti tik už „...tikrus Kristaus mokslo sekėjus“⁴⁹. 1926 m. balandį, artėjant rinkimų į III Seimą dienas, vyskupai katalikų rinkėjams siūlė apsispręsti šitaip:

„Todėl žiūrėkite ne į sąrašo pavadinimą, tik į žmones, kurių pavardės jame skelbiamos. Jei tie žmonės jums nėra žinomi, tai dėl jų pasiklauskite savo kunigo ar kito doro, patikimo kataliko. Tau, katalike, privalo būti aiški šita taisyklė: katalikas privalo rinkti tik kataliką“. Ganytojiškame laiške rinkėjai buvo įspėti, kad į Seimą patekus „Bažnyčios priešams“ Lietuvoje bus priimti tikėjimui ir Bažnyčiai „skaudesni“ įstatymai nei yra buvę „rusų laikais“⁵⁰.

Nors 1926 m. vasarį vyskupų konferencijoje buvo iškelta idėja drausti dvasininkams eiti vadovaujamas pareigas politinėse partijose, tačiau dėl artėjančių rinkimų patarta visiškai nuo partinės veiklos nenusišalinti ir rinktis žemesnes, ne tiek politiniams oponentams į akis krentančias partijos sekretoriaus pareigas. Šioje konferencijoje planuota mažinti Seimo rinkimuose dalyvaujančių kunigų skaičių iki 5, t. y. po vieną dvasininką iš vyskupijos, o dalyvaujantieji privalėjo turėti vyskupo leidimą. Tačiau dvasinė vyresnybė, nujausdama, kad 1926 m. krikščionių demokratų bloko laukia politinė nesėkmė, šių nutarimų prieš rinkimus neviešino. Juos konfidencialiai įteikė tik LKDP vadovybei. Partijos CK pirmininkas tuo metu buvo kun. M. Krupavičius, o jis vyskupų nutarimų nepaisė. Šv. Sosto atstovai Lietuvoje kartais primindavo Lietuvos vyskupams apie nesuderinamą su kunigyste M. Krupavičiaus, kun. A. Šmulksčio, kun. J. Purickio veiklą, tačiau šie įspėjimus ignoravo. Daug griežčiau Lietuvos dvasinė vyresnybė elgėsi su tais dvasininkais, kurie priklausė LKDP politinių konkurentų stovykloms. 1926 m. kun. V. Mironui

⁴⁸ Pavyzdžiui, 1929 m. kun. J. Tumas vienoje iš paskaitų Kauno dekanato kunigams „Politinių klausimų lietimasis per pamokslus“, kritikuodamas išpolitikavusius dvasininkus, kalbėjo: „Aistringi šūkavimai, baidymai ir anatematizavimai vieny, o laiminimai kitų tik žalos bepridaro...“, kritikuodamas tokius kunigus, toliau tęsė: „Dažniausiai mes esame tokie siauradūšiai, siaurakakčiai ir tiek mažai sudvasiškinti, nors ir vadinamės dvasiškais...“ (J. Tumas, Politinių klausimų lietimasis per pamokslus, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2008, nr. 7/8, p. 308).

⁴⁹ Ganytojiškas Lietuvos vyskupų raštas tikintiesiems, *Laisvė*, 1920 03 04, nr. 50, p. 1.

⁵⁰ Gerbiamajai kunigijai ir tikintiesiems, 1926 m. balandžio 16 d., *Tiesos kelias*, 1926, nr. 5, p. 48–51.

ir kun. A. Vilimui oficialiai buvo nurodyta atsiimti savo kandidatūras iš rinkimų, nes jie priklausė ne krikščionių demokratų sąrašams⁵¹.

1926 m. vasarį vykusioje vyskupų konferencijoje buvo priimtas nutarimas kunigų priklausymą politinėms partijoms įvertinti neigiamai. Tačiau tai nereiškė, kad vyskupai neigiamai vertino kunigų dalyvavimą politikoje. Priešingai, konferencijoje nuspręsta, kad politika tiesiogiai susijusi su Bažnyčios interesais, todėl juos reikia ginti ir parlamentinės veiklos formomis. Antanas Karosas, Pranciškus Karevičius, Juozapas Skvireckas ir Juozapas Kukta parašais patvirtino, kad dvasininkas, kaip Lietuvos pilietis, turi teisę tapti seimo nariu, tačiau rekomendavo nebūti partijos lyderiu⁵².

Po rinkimų paaiškėjus, kad rinkėjų simpatijos katalikų blokui sumažėjo, dvasinė vyresnybė gegužės mėnesį nusprendė, kad kunigams „labiau tiktų“ vykdyti aktyvesnę pastoracinę, o ne politinę veiklą bei rekomendavo vengti „kataliko“ etiketės partijos pavadinime⁵³. Santykiams su M. Sleževičiaus kabinetu blogėjant, tų pačių metų rudenį įvykusiame dar viename vyskupų pasitarime buvo numatyta išleisti slaptą aplinkraštį dvasininkijai, kuriame kunigai būtų raginami kritikuoti valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų valdžią bei nurodyta, kaip tai daryti⁵⁴. Pretekstas tam buvo ne tik griežtai opozicinė krikščionių demokratų laikysena kairiųjų vyriausybės atžvilgiu, bet ir paties kabineto veikla. Liaudininkai ir socialdemokratams stengėsi varžyti kunigų politikavimą bei apriboti ypatingą katalikiškų organizacijų padėtį valstybėje. Viena iš M. Sleževičiaus vyriausybės klaidų buvo ta, kad tai stengtasi padaryti labai greitai ir radikaliai, todėl krikščionių demokratų propaganda, jog kairieji yra paskelbę kovą tikėjimui ir Bažnyčiai, lengvai rado pritarimą visuomenėje. Nuo 1926 m. vasaros pabaigos šalia komunizmo sklaidos, polonizacijos vykdymo katalikai pradėjo kelti vėliau ir A. Smetonos režimui dažnai taikytą kaltinimą dėl *Kulturkampfo* Lietuvoje⁵⁵.

Kita vertus, galima abejoti, ar neigiamas dvasininkų požiūris į valstiečių liaudininkų, socialdemokratų ir tautinių mažumų valdžią būtų buvęs kitoks, jei ši nebūtų ėmusi tokių reformų. Mat po III Seimo rinkimų valstietiškoje religingoje valstybėje valdžių pasikeitimas buvo suvoktas ne tik kaip vienos vyriausybės pa-

⁵¹ L. Faidutti raportas kard. P. Gasparri apie rinkimų kampaniją ir kolektyvinį vyskupų laišką, *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938). Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai* (sud. A. Streikus), Vilnius, 2010, p. 146.

⁵² Lietuvos vyskupų konferencijos posėdžio protokolas, 1926 m. vasario 15, LCVA, f. 1671, ap. 1, b. 16, l. 25.

⁵³ V. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*, New York: Columbia University Press, 1978, p. 23.

⁵⁴ A. Gaigalaitė, *Klerikalizmas Lietuvoje 1917–1940*, Vilnius, 1970, p. 107.

⁵⁵ Katalikų veikimo centro valdybos aplinkraštis, 1926 m. rugpjūčio 16 d., LCVA, f. 566, ap. 1, b. 7, l. 145.

keitimas kita, tačiau, anot A. J. Greimo, kaip socialdemokratų kėsinimasis pakeisti ūkio santvarką, paremtą privačia nuosavybe, ir manyta, kad tautinės mažumos kelia grėsmę valstybės lietuviškumui⁵⁶. Tautinis klausimas buvo labai kompliktuotas ir Bažnyčioje. 1926 m. rudenį Kaune prasidėjo tikinčiųjų lietuvių ir lenkų susidūrimai pamaldų ir religinių švenčių metu. Rugsėjo 26 d. kilo įnirtingas etnis konfliktas Šv. Trejybės bažnyčioje. Lietuviai, pasipiktinę, kad lenkų frakcijos Seime atstovai organizuoja lenkų religinę eisnę Kauno gatvėmis, išvelgė čia politinį atspalvį. Mieste kilo nemenka sumaištis. Ją detalai aprašė spauda⁵⁷. Panašių susidūrimų dėl politinių priešasčių Lietuvoje būta ir krikščionių demokratų valdymo laikotarpiu, tačiau tada panašūs įvykiai nesulaukdavo katalikų politikų dėmesio, o Šv. Sosto diplomatų pastabos buvo ignoruojamos⁵⁸.

Kairiųjų valdymo laikotarpiu politinė opozicija mėgino pabrėžti faktą, kad netrukus pablogės Katalikų Bažnyčios ir dvasininkų padėtis valstybėje. Tam pagrindas buvo, nes naujoji vyriausybė jau nuo 1927 m. sausio 1 d. buvo numačiusi nebemokėti kunigams atlyginimų iš valstybės biudžeto, buvo pradėta svarstyti civilinės metrikacijos įstatymo projektas. Nebuvo pripažįstama neseniai įsteigta Lietuvos bažnytinė provincija. Į Lietuvą nebuvo įsileistas Šv. Sosto atstovas ir pan.⁵⁹

Dvasinės vyresnybės balsas politikos klausimais buvo girdimas ir vykstant krikščionių demokratų konfliktui su A. Smetonos režimu. Ypač valstybė ir Bažnyčia nesutarė dėl įtakos švietimo sistemai. Mūsų supratimu, tai buvo pagrindinė Bažnyčios ir valstybės nesutarimo priežastis ketvirtajame dešimtmetyje, o ja mėgino pasinaudoti ir politikai. 1930 m. rudenį uždraudus ideologinių draugijų veiklą mokyklose (tai daugiausia palietė gausiausią moksleivių katalikišką ateitininkų organizaciją), vyskupai laiške rašė: „...yra tai Bažnyčios teisių varžymas, yra tai laužymas iškilmingos sutarties Apaštalo Sosto su mūsų Vyriausybe padarytos“, ir ragino katalikus „kelti balsą“ prieš tokį persekiojimą⁶⁰. Kai 1931 m. dėl šio konflikto ir tariamo prielankumo krikščionims demokratams iš Lietuvos buvo priverstas išvykti net ir Vatikano nuncijus monsinjoras Riccardo Bartoloni, Lietuvos vyskupai parengė ganytojišką laišką, kuriame smerkė A. Smetonos valdymą. Laiške buvo teigiama, kad Lietuvoje Bažnyčia yra persekiojama. Tik arkivyskupo J. Skvirecko

⁵⁶ A. J. Greimas, Gruodžio 17 d. perversmas. Konkrečios analizės bandymas, *Darbas*, 1957, nr. 1, p. 14.

⁵⁷ Įvykiai Kauno šv. Trejybės bažnyčioje, *Rytas*, 1926 09 28, nr. 218, p. 2; Kas kaltas?, *Rytas*, 1926 09 29, nr. 219, p. 1 ir kt.

⁵⁸ A. Zecchini pranešimas kard. P. Gasparri apie lietuvių skriaudas lenkams 1924 m. kovo 1 d., *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938). Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai* (sud. A. Streikus), Vilnius, 2010, p. 76.

⁵⁹ A. Gaigalaitė, *Klerikalizmas Lietuvoje 1917–1940*, Vilnius, 1970, p. 106–108.

⁶⁰ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 242.

iniciatyva jis nebuvo paskelbtas⁶¹. 1932 m. vasario 19 d. Telšių vyskupas ordinaras, buvęs aktyvus LKDP politikas J. Staugaitis ganytojiškame laiške Lietuvos tautininkų sąjungą įvardijo kaip „neaiškią“ ir keliančią grėsmę katalikybei⁶². Tokių laiškų buvo ir daugiau. Vien 1930–1932 m. laikotarpiu vyskupai buvo išleidę 23 ganytojiškus laiškus, kuriuose vienaip ar kitaip aptarė ir vertino valdžios politiką⁶³. Kai kurie vyskupai, pavyzdžiui, M. Reinys, ėmėsi ne tik paprastos kritikos. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje kartu su kitais LKDP lyderiais važinėjo po Lietuvą ir religinių švenčių metu peikė politinę valdžią. Dėl to vyskupas pateko į saugumo akiratį, apie jį buvo renkama medžiaga, pradėta byla⁶⁴.

Ketvirtajame dešimtmetyje dvasinė vyresnybė ir eiliniai dvasininkai griežtai kritikavo A. Smetonos valdymą už tariamą katalikų ir Bažnyčios teisių varžymą. Kaip minėta, 1932 m. J. Staugaitis tautininkus įvardijo kaip „keliančius grėsmę“ katalikybei. Tačiau po 10 metų baigtuose rašyti atsiminimuose jis teigė kitaip. Jo nuomone, LKDP lyderis kun. M. Krupavičius buvo neteisus. Jis tautininkų ir A. Smetonos „stačiai nekentė“ ir buvo linkęs tartis su liaudininkais. J. Staugaičio supratimu, tai buvusi klaida, nes liaudininkų tikslas buvęs „kova su Bažnyčia“, o su tautininkais buvo galima susitarti, nes jie nesiekė kovoti su Bažnyčia⁶⁵. 1948 m. išleistoje knygelėje *Krikščioniškoji demokratija* kun. M. Krupavičius samprotavo panašiai. Jis rašė, kad A. Smetonos valdymas buvo daug demokratiškesnis nei 1940 m. J. Paleckio „valdžia“⁶⁶. Apie didžiausius krikščionių demokratų politinius ir ideologinius oponentus – socialdemokratų lyderius – 1956 m. kun. M. Krupavičius taip pat atsiliepė palankiai. 1926 m. dažnai kritikuotą švietimo ministrą V. Čepinskį apibūdino kaip „aukštos inteligentijos asmenį“, kuris, nors ir buvo socialistas, tačiau ne marksistas. Kun. M. Krupavičius atsiminimuose rašė: „Su Dievu jis (V. Čepinskis) santykius turėjo. Kiek matyti iš susirašinėjimo su Dambrausku-Jakštu, jis buvo teistas. Kai kuriuos šventuosius ypač gerbė. Šv. Pranciškus Asyžietis, Šv. Augustinas ir Šv. Povilas apaštalas jam buvo idealai. Ir kai jam vieną kartą parvežiau iš Asyžiaus šv. Pranciškaus graviūrą varyje, jis man buvo už tai labai dėkingas ir sakėsi ją laiką ant rašomojo stalo.“⁶⁷ Kita vertus, trečiojo dešimtmečio politinė atmosfera buvo karšta, o 1926 m. Švietimo ministerija buvo kaltinama

⁶¹ V. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*, New York: Columbia University Press, 1978, p. 29.

⁶² 1932 02 19 Kriminalinės policijos žinios Nr. 84, LCVA, f. 384, ap. 2, b. 605, l. 50.

⁶³ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 242.

⁶⁴ Vyskupo Reinio byla 1931–1939, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1210, l. 1–23.

⁶⁵ J. Staugaitis, *Mano atsiminimai*, Vilnius, 2006 (2 leidimas), p. 346.

⁶⁶ M. Krupavičius, *Krikščioniškoji demokratija*, Stuttgart, 1948,

⁶⁷ M. Krupavičius, 1926 metų gruodžio 17-oji. Liūdna 30 metų sukaktis, *LII RS*, f. 54–64, l. 5–6.

ne tik dėl Lietuvos polonizacijos, vykdomos per švietimą, tačiau vertinta ir kaip skatinanti „bedievybę“:

Kitas dvasininkų ir krikščionių demokratų „bendradarbiavimo“ būdas – tiesioginis jų dalyvavimas rinkimų kampanijose bei agitacinio pobūdžio kalbos, kritikuojančios valdžios veiksmus viešojoje erdvėje. Trečiojo dešimtmečio Lietuvos visuomenėje išgarsėjo vienas mitinginės kun. J. Dagilio kalbos epizodas. 1924 m. rudenį šalia Telšių apskrityje esančio Viešvėnų miestelio bažnyčios klebonijos durų iš karto po pamaldų, įvykusių atleidų proga, buvo surengtas politinis mitingas. Ant akmenų krūvos pasilipus tuometiniam LKDP bloko atstovui Seime kun. J. Dagiliui, agituojančiam už krikščionis demokratų, šalia suorganizavo mitingą Seimo narys valstietis liaudininkas Aleksandras Tornau. Politikų pasiklausyti susirinko per 2000 gyventojų. Atmosfera įkaito tiek, jog dalis A. Tornau prijuočiančių kairesnių pažiūrų žmonių įsiterpė į kun. J. Dagilio šalininkų minią ir pradėjo kelti triukšmą, kol galiausiai kunigą užsipovalė ir pargriovė ant žemės. Šis, norėdamas apsiginti nuo priešiškos minios įkarščio, išsitraukė revolverį ir kelis kartus šovė į viršų, o miniai prasiskirsčius, nubėgo į bažnyčios šventorių. Jam įkandin sekė įtūžusi minia mėtydama akmenis ir obuolius. Kun. J. Dagiliui užsirakinus bažnyčioje, akmenys buvo mėtomi ir pro jos langus. Kunigo šalininkai tuo metu pradėjo raminti prieššakai nusiteikusius oponentus, tačiau vienas jų buvo smarkiai sumuštas bei pradėta laužtis į kleboniją. Tuo metu du mitingą prižiūrėję policijos darbuotojai nedrįso imtis ryžtingesnių veiksmų. Pasigirdus dar keliems šūviams, minia galiausiai atsitraukė ir A. Tornau dar apie valandą laiko tęsė agitaciją⁶⁸.

Pagrindinė dalies dvasininkų tokios viešos veiklos problema buvo ta, kad ji nesiderino su dvasininko tiesioginėmis pareigomis. Aktyvus politikavimas, polemika su pasauliečiais oponentais ir jų nuostatų kritika menkino dvasininko autoritetą. Dėl to kentėjo ir Bažnyčia, nes ideologiniai oponentai (ypač kairieji) stengdavosi išryškinti ir pabrėžti kokį nors kunigo netaktišką pasisakymą, jį dirbtinai tapatinavo su visu dvasininkų luomu. Kunigų politikavimas atstūmė ir dalį tikinčiųjų, kurie, nors ir nebuvo krikščionių demokratų rėmėjai, buvo pamaldūs katalikai.

1926 m. žiemą vyskupų konferencijoje priimtas nutarimas, kad dvasininkai neturėtų užimti vadovujančių postų partijoje, oficialiai paskelbtas tik 1928 m. žiemą⁶⁹. Tada A. Voldemaras jau buvo pasirašęs Konkordatą su Šv. Sostu, o krikščionys demokratai jau buvo perėję į aršią opoziciją tautininkams. Dvasinę vyresnybę tenkino tautininkų vyriausybė, nustačiusi Bažnyčios padėties teisinį reglamentavimą. Šv. Sosto diplomatus taip pat, nes šią sutartį sudarė ne katalikiška save vadi-

⁶⁸ 1924 m. spalio 3 d. Politinės policijos viršininko raportas Piliečių apsaugos departamento direktoriui, nr. 5346, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 3883, l. 62–65.

⁶⁹ Lietuvos Bažnytinės provincijos Arkivyskupo ir Vyskupų sveikinimas kunigijai, *Tiesos kelias*, t. 1, 1928, nr. 2, p. 40.

nanti krikščionių demokratų vyriausybei, o tautininkai, kuriuos krikščionys demokratai kaltino dėl *Kulturkampfo*. Lietuvos vyskupai taip pat pradėjo raginti kunigus atsitraukti nuo darbo LKDP ir visuomeninę katalikišką veiklą plėtoti per nepolitinį KVC. Krikščionims demokratams toks įvykių scenarijus taip pat buvo priimtinas, nes jau nuo 1927 m. išryškėjęs politinei trinčiai, peraugusiai į atvirą konfliktą su vyriausybe, jų partinę veiklą pradėta slopinti.

Kita vertus, katalikų politikai nebuvo patenkinti susiklosčiusia padėtimi. Jų netenkino ir „per menkas“ opozicinis kai kurių dvasininkų nusistatymas A. Smetonos ir A. Voldemaro atžvilgiu. Politikuojančios dvasininkai, įsitraukę į KVC sutelktas organizacijas, drąsiai komentavo ir kritikavo prezidento ir vyriausybės politiką. Šiuo laikotarpiu LKDP šalininkai garsėjo ne tik agitacinėmis politinėmis kalbomis, bet jau ir tiesioginiu raginimu neklausyti A. Smetonos valdžios. O kunigus, palaikančius „tautininkų valdžią“, smerkė. 1928 m. Kaišiadorių vyskupas J. Kukta vieną LTS lyderių kun. V. Mironą privertė pasitraukti iš Tikybų departamento direktoriaus pareigų, o kitiems kunigams – Izidoriui Tamošaičiui ir J. Tumui – buvo uždrausta rašyti į LTS spaudą⁷⁰. Pastarasis, kaip prielankus tautininkams, buvo baustas krikščionių demokratų valdymo laikotarpiu trečiajame dešimtmetyje⁷¹. Partijos vadovai dvasininkus, neremiančius A. Smetonos valdymui opozicinės LKDP veiklos, ragino spausti. „Reikia prašyti Lietuvos episkopatą, kad šiuos kunigus sudraustų, nes jie neša dezorganizaciją į katalikų tarpą“, – kalbėjo vienas iš katalikiškų organizacijų suvažiavimo atstovų 1931 m.⁷²

Krikščionims demokratams palankūs dvasininkai ketvirtajame dešimtmetyje buvo aktyvūs valdžios kritikai. 1930–1932 m., vykstant konfliktui dėl ateitininkų organizacijos uždraudimo mokyklose, iš 964 tuo metu Lietuvoje buvusių kunigų 262 buvo iškeltos bylos už agitacinius pamokslus ir priešvyriausybinių pobūdžio kalbas, iš jų 146 buvo patraukti atsakomybėn⁷³. Baudos kunigams buvo skiriamos nuo 50 iki 2000 litų arba nuo kelių parų iki kelių mėnesių arešto. Kai kurie kunigai, pavyzdžiui, kun. A. Lipniūnas, tokių bylų turėjo 15, kun. J. Ruokis – 8, kun. S. Telksnys – 7, kun. K. Rankelė, kun. K. Kiškis – po 5 ir pan. Daugelį pamokslų ir kurstymą neklausyti valdžios fiksavo specialiai į bažnyčias pasiųsti politinės policijos darbuotojai. Visus kunigų pasisakymus saugumas surašydavo preciziškai ir gana detalai. Aktyviam LKDP rėmėjui vysk. M. Reiniui buvo iškel-

⁷⁰ 1929 m. LTS Centro valdybos aplinkraštis, *LCVA*, f. 554, ap. 1, b. 39, l. 7.

⁷¹ A. Merkelis, *Juozas Tumas Vaižgantas*, Vilnius, 1989, p. 247.

⁷² 1931 10 09 Kriminalinės policijos valdininko raportas VI rajono viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 565, l. 202.

⁷³ Lietuvos metropolijos kunigams iškeltų bylų už agitacinius pamokslus ir priešvalstybinių pobūdžio kalbas susirinkimuose nuo 1930 m. spalio mėn. 30 d. iki 1932 m. sausio mėn. 14 d. Statistinė lentelė, ten pat, f. 383, ap. 7, b. 1474, l. 136.

tos 2 bylos, o jo pasisakymai apie vyriausybę buvo sukonspektuoti dienos tikslumu. Keletas pavyzdžių: 1930 m. rugpjūčio 2 d. vyskupas Utenoje viešai kalbėjo, kad Lietuvoje viešpatauja prievarta, vėliau piktinosi, kad Lietuvoje valdžia skatinanti „bedievybę“; Kaune, Šančiuose, kritikavo vyriausybę už jos tariamą „atvirą katalikų persekiojimą“; 1931 m. kovą Veiveriuose katalikus ragino „kelti balsą“ prieš vyriausybę; religinių švenčių metu važinėdamas po Lietuvą su kun. M. Krupavičiumi, „barė“ valdžią už jos „nekatalikiškumą“ bei savo kalbomis leisdavo visuomenei suprasti, kad tokios valdžios klausyti nereikia⁷⁴. Vienos tokių kelionių metu Daugailiuose 1931 m. rugpjūčio 28 d. ateitininkams pasakė kalbą „Masonų ir fašistų atsiradimas“. Pasak M. Reinio, A. Smetona sėdi „ant durtuvų“, tačiau netrukus jis pats „nusidursiąs“. Tautininkus jis lygino su bolševikais, fašistais, masonais⁷⁵.

Kunigų susidūrimų su teisėsauga ir jų viešo nepasitenkinimo M. Sleževičiaus kairiųjų vyriausybė 1926 m. ir A. Smetonos autoritariniu valdymu pavyzdžių buvo gausu. Trečiajame dešimtmetyje tripių LKDP ir LVLS koalicijų nuolatinė sąlyga buvo „politinės agitacijos bažnyčiose uždraudimas“ įstatymu⁷⁶. Tokia politinė veikla bažnyčiose suaktyvėjo 1927–1932 m. Politinei agitacijai pamaldų metu sustiprinti bažnyčių sakyklos kartais tapdavo atviros net civiliams agitatoriams⁷⁷. Ketvirtajame dešimtmetyje kritikuodami jiems neįtinkančią „bedievių“ tautininkų valdžią, kunigai dažnai atsakydavo šventinti tautininkiškų organizacijų vėliavas, per pamokslus ir kalėdodami įspėdavo pamaldžią kaimo visuomenę, kad už priklausymą kokiai nors tautininkų organizacijai jie bus smerkiami, nebus laidojami kaimo kapinėse. Uždraudus moksleivių ateitininkų veiklą mokyklose ir suvalstybinus skautus, iki tol buvęs palankus dvasininkų požiūris į šią organizaciją staiga pasikeitė. 1934 m. rugpjūtį Panevėžio vyskupas K. Paltarokas, lankydamasis Vabalninke, uždraudė

Buvęs Užsienio reikalų ministras vyskupas M. Reinys ketvirtajame dešimtmetyje dalyvavo politinėje kampanijoje kritikuojant A. Smetonos valdymą

⁷⁴ Krupavičiaus ir vyskupo Reinio byla 1930 m., *LII RS*, f. 54, l. 5–7; Vyskupo M. Reinio agitaciniai pamokslai, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1474, l. 14–16.

⁷⁵ K. Skrupskelis, *Ateities draugai. Ateitininkų istorija (iki 1940 metų)*, Vilnius, 2010, p. 597.

⁷⁶ *II Seimo stenogramos, 1923 06 15, 3 pos.*, Kaunas, 1923–1926, p. 14.

⁷⁷ 1931 03 14 Piliečių apsaugos departamento žinios nr. 2, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 562, l. 1.

katalikų vaikams priklausyti šiai organizacijai. Pasak Biržų apskrities viršininko, „ironizuodamas jis [vyskupas] pabrėžė, kad tėvai katalikai neleistų savo vaikų tapti vilkiukais, paukštytėmis ar vištytėmis, ar kitokiais gyvuliukais, kurių vardų net pats nežinąs.“⁷⁸ Neretais atvejais valdžios atstovai ir valstybės pirmieji asmenys tiesiog buvo boikotuojami. 1927 m. rugpjūtį A. Smetonai lankantis Ukmergės apskrityje esančio Deltuvos miestelio kariuomenės pulko šventėje, opoziciškai nusiteikęs vietos klebonas kun. J. Telksnys tą pačią dieną surengė bažnytinius atlaidus, kad kuo mažiau žmonių dalyvautų šventėje, kurioje turėjo būti ir A. Smetona⁷⁹. Būta atvejų, kai parapijiečiai, skaitę ne krikščionių demokratų spaudą, būdavo „mandagiai išprašomi iš bažnyčios“⁸⁰. Vyriausybę kritikavo ir seminarijų klierikai⁸¹.

Krikščionims demokratams artimi dvasininkai ne tik skleidė kurstomąją agitaciją, bet buvo įsitraukę ir į nelegalią pagrindinę veiklą. Koordinavo slaptų organizacijų, tokių kaip Katalikų akcijos komitetas ar Laisvės kovotojų sąjunga, veiklą. Uždraudus moksleivių ateitininkų organizaciją mokyklose ir dėl to LKDP lyderiams nutarus nelegaliomis priemonėmis kovoti su valdžia bei į šią veiklą įtraukus studentiją, kunigai K. Rankelė, P. Šalčius, J. Telksnys tapo jos koordinatoriais. Buvo įkurtas Katalikų akcijos komitetas, kuris organizavo antivyriausybines literatūros, laikraščių ir kreipimusi spausdinimą bei platinimą. Kaip teigiama VSD ataskaitoje, toji literatūra, dažniausiai šmeižikiško pobūdžio, buvo spausdinama Kauno kunigų seminarijoje, „...su vieno kunigo seminarijos profesoriaus žinia“. KAK leistuose biuleteniuose ir atsišaukimuose buvo nurodoma, kad vyriausybė esanti „bolševikų įrankis“, susitarusi su „vietiniais socialistais“ ir „Maskvos bolševikais“ kovoti prieš Katalikų Bažnyčią. Juos esą remia bolševikai, nes tautininkai pasižadėjo suvalstybinti „visą gyvenimą“ ir įgyvendinti panašią santvarką kaip Rusijoje. Neva tuo tikslu vyriausybė uždarė Varnių koncentracijos stovyklą ir paleido visus komunistus į laisvę, leido laisvai pardavinėti komunistinę spaudą. Todėl katalikai pasiryžę aukoti savo laisvę, būti paklusnūs savo vadams, boikotuoti visus vyriausybės nutarimus. „Visada pirmyn – atgal nė žingsnio“; „Už visuotinę laimėjimą“; – šitaip baigtas vienas atsišaukimų⁸². S. Šalkauskis ir kai kurie jaunosios kartos katalikų lyderiai smerkė tokio pobūdžio veiklą, o veikėjai jau tada vadinti neigiamu žodžiu „kakininkai“, kuris tapo „šmeižikiškos“

⁷⁸ 1934 09 03 Biržų apskrities viršininko slaptas raštas Piliečių apsaugos departamentui, LCVA, f. 394, ap. 4, b. 274, l. 37.

⁷⁹ 1927 m. liepos mėnesio Kriminalinės policijos santrauka nr. 7, LCVA, f. 378, ap. 3, b. 562, l. 110.

⁸⁰ 1928 m. liepos mėnesio Kriminalinės policijos apžvalga nr. 7, LCVA, f. 378, ap. 5, b. 1585, l. 140.

⁸¹ 1933 05 26 santrauka kvotos dėl priešvalstybinio veikimo Telšių kunigų seminarijoje, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1474, l. 92–96.

⁸² KAK Biuletėnis nr. 8 „Likviduotas KAK sveikina visus, kurie šį biuletenį skaitys: „Tautininkai – bolševikų įrankis“, LCVA, f. 394, ap. 15, b. 97, l. 273–275.

veiklos sinonimu. Kita vertus, istoriografijoje yra ir kitokių nuomonių. „Kakininkų“ veiksmai vertinami kaip „žmogaus teisių gynimas“⁸³. Valstybės saugumui susekus šią veiklą, ji buvo perkelta į užsienį ir perorganizuota į panašaus pobūdžio Laisvės kovotojų sąjungą. Kun. Korsakas Rygoje buvo suorganizavęs nelegalaus laikraščio *Laisvės kovotojas* leidimą⁸⁴.

Iki 1929 m. katalikų aktyvistai, reaguodami į Ministro pirmininko A. Volde-maro proteguojamų dešiniųjų radikalų – „Geležinio vilko“ smogikų – plitimą, mėgino sukurti panašią katalikišką organizaciją „Baltasis žirgas“. Padažnęjus „vilkų“ naktiniams vizitams pas LKDP lyderius su grasinimais susidoroti, buvo pradėta juos naktimis saugoti. Šio darbo ėmėsi katalikų jaunimas, studentija. Tačiau kurti pačią organizaciją buvo pavesta kunigams, kurie dažniausiai vadovavo LKDP, LŪS, LDF ir kitų katalikiškų draugijų skyrių veiklai provincijoje. Nuo 1928 m. rudens Valstybės saugumas reguliariai fiksavo atvejus, kai važinėdami po parapijas provincijos kunigai verbavo patikimus katalikus. Nustatyta, kad 1928–1929 m. daugiausia mėginta išplėsti „Baltojo žirgo“ veiklą Suvalkijoje⁸⁵. Šios organizacijos šūkis „Katalikų šalis – katalikams“ priminė panašų slovākų dešiniųjų katalikų smogikų „Rodobrana“, kitaip dar vadinamų „A. Hlinkos apsauga“, *credo*: „Slovakija – slovākams katalikams.“⁸⁶ Nepasisekus išplėtoti „Baltojo žirgo“ veiklos, ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvos dvasininkai KVC iniciatyva pradėjo formuoti vadinamuosius „kovūnų“ būrius, kurie taip pat turėjo atlikti savotiškos „katalikiškos policijos“ vaidmenį. Šios slaptosios organizacijos kokios nors reikšmingesnės veiklos neišplėtojo ir jų vardas visuomenėje nebuvo plačiau žinomas. Jis dažniau aptinkamas tik slaptuose saugumo dokumentuose. Kita vertus, šis epizodas rodo buvus plačių opozicinių katalikų iniciatyvų.

Tokia antivyriausybė agitacija buvo paveiki ir įtikino ne tik valstietiškos katalikiškos lietuvių visuomenės daugumą, dalį užsienyje gyvenusių lietuvių katalikų, bet ir kai kuriuos užsienio šalių diplomatinio korpuso narius. 1930 m. viename iš Užsienio reikalų ministro D. Zauniaus pokalbių su JAV konsulu Fullertonu šis

⁸³ K. Skrupskelis, *Ateities draugai. Ateitininkų istorija (iki 1940 metų)*, Vilnius, 2010, p. 623.

⁸⁴ Pirmajame *Laisvės kovotojo* numeryje vyriausybė ir Tautininkų sąjunga buvo kaltinami dėl be-veik visų Lietuvų užklupusių negandų. Buvo smerkiama spaudos cenzūra, laisvių varžymas, akcentuojamas opozicijos persekiojimas. Rašoma, jog valdžia esanti tik „ponų“ ir „svetimtaučių“ interesų gynėja, nesirūpinanti nei ūkininkais, nei valstiečiais, todėl ragino energingai kovoti su laisvos Lietuvos žmonių „skriaudėjais“ ir pan. (*Laisvės kovotų žodis į tautą. Broliai tautiečiai!*, *Laisvės kovotojas*, 1932 04 mėn., nr. 1, p. 1–3.

⁸⁵ 1929 m. sausio mėnesio Kriminalinės policijos apžvalga Nr. 1, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 11576, l. 23 ir kt.

⁸⁶ Plačiau žr.: Y. Jelinek, Storm-Troopers in Slovakia: The Rodobrana and the Hlinka Guard, *Journal of Contemporary History*, vol. 6, 1971, no. 3, p. 98–116.

netikėtai paklausė: „Ar tiesa, kad Lietuvos vyriausybės narių didesnioji dalis yra masonai?“ D. Zaunius į tokį klausimą kiek sutrikęs atsakė, kad jam nėra žinoma, ar tai tiesa, tačiau suskubo patikinti, kad „...jie [ministrai] labai geri, kartais per daug geri katalikai.“⁸⁷ Bekompromisę daugumos lietuvių kunigų poziciją vyriausybės atžvilgiu pastebėjo ir Šv. Sosto atstovas Lietuvai monsinjoras L. Faidutti, kuris tokius aktyvistus įvardijo tiesiog „ultra krikščionimis demokratais“, su kuriais neįmanoma susikalbėti⁸⁸. 1928 m. paskirtajam nuncijui R. Bartoloni Šv. Sosto valstybės sekretoriatas instrukcijose akcentavo, kad viena iš taisytinių Lietuvos bažnytinio gyvenimo ydų yra dalies dvasininkų politikavimas, šališkumas ir „skaldymasis į frakcijas“⁸⁹.

Bažnyčios vadovybė ir eiliniai kunigai tarpukario Lietuvoje remdami krikščionis demokratų išitraukė ne tik į politinių kovų sūkurį, bet aktyviai dalyvavo ir su partija siejamų ūkinių, ekonominių draugijų veikloje. Apibūdindamas šią situaciją, 1931 m. Lietuvos diplomatinis korpusas parengtoje *aide-memoire* apgailestavo dėl tokios dvasininkų veiklos ir Bažnyčios autoriteto menkinimo. Esą trečiojo dešimtmečio pabaigoje bankrutavus Ūkininkų sąjungos prižiūrimoms kooperatinėms ir ūkinėms įmonėms, Bažnyčios vadovybė neatsiribojo nuo agitacinės veiklos ir naudojosi katalikybės „obalsiu siekdama pritraukti pamaldžius valstiečius į LŪS“; burtis į Ūkininkų sąjungos kooperatyvus, savo pinigus laikyti LŪS bankuose ir pan. Dokumente buvo rašoma: „Akingiausią paramą LŪS sąmoningai ir nesąmoningai teikė beveik visa Lietuvos dvasiškija (...). Taip pat šimtus citatų galima būtų suteikti iš Bažnyčios spaudos organų, rodančių, kaip vardan katalikybės buvo kviečiami ūkininkai dėtis prie Ū. S. [Lietuvos ūkininkų sąjungos], (...) per bažnyčias ir kitais būdais žmonės buvo kviečiami remti šią sąjungą ir daugely vietų, kaip jau pastebėta, parapijų klebonai ir vikarai aktingai dalyvavo Ū. S. prekybinių ir bankinių operacijų vedime.“⁹⁰ Tarp kitų garsių pavardžių buvo paminėti J. Staugaitis, M. Reinyš.

Kita vertus, artimi katalikiškųjų partijų ir Bažnyčios vadovybės santykiai buvo būdingi ne tik Vidurio Rytų Europos regionui. Pavyzdžiui, slovākų politiniame gyvenime dvasininkija, vadovaujama kun. A. Hlinkos, tapo reikšminga politine jėga tarpukario Čekoslovakijos slovākiskame regione. Ir ne tik tai, kad

⁸⁷ Pro memoria. 1930 m. sausio 8 d. Užsienio reikalų ministerio D. Zaunius pasikalbėjimas su Amerikos Konsulu p. Fullerton, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1073, l. 51–52.

⁸⁸ Pro memoria. 1931 03 23 įgaliotojo ministro J. Aukštuolio pokalbis pas sergantį Šv. Sosto atstovą mgr. Faidutti, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1211, l. 111–112.

⁸⁹ Šv. Sosto valstybės sekretoriato instrukcijos apaštališkajam internuncijui R. Bartoloni, 1928 m. birželio 28 d., *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938). Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai* (sud. A. Streikus), Vilnius, 2010, p. 245.

⁹⁰ 1931 m. balandžio mėn. Lietuvos diplomato parengtas *aide-memoire* projektas, ten pat, l. 74–77.

trūko pasaulietinės katalikų inteligentijos, lėmė šį fenomeną. Pirėnų pusiasalio valstybėse, Olandijoje, Belgijoje vyskupų įtaka katalikų partijoms taip pat buvo didelė. Belgijoje trečiajame dešimtmetyje Bažnyčios vadovybė tiesiogiai kišosi į vyriausybės formavimą versdama partijos vadovybę 1925 m. ir 1927 m. atsiskyti bendradarbiavimo su kairiaisiais. 1932 m. išleido ganytojų laišką, kuriame nurodė, kad tik Belgijos katalikų sąjunga esanti vienintelė „religijos gynėja“ valstybėje ir paragino tikinčiuosius balsuoti už ją⁹¹. Olandų vyskupai oficialiai atsiribojo nuo tiesioginio kišimosi į politikos klausimus, tačiau, kaip ir Lietuvoje, pamokslų metu išsakydavo savo „pageidavimus“; įspėdavo apie socializmo, komunizmo, nacionalsocializmo ar kitas grėsmes. Šie „pageidavimai“, panašiai kaip ir Lietuvoje, suintensyvėdavo artėjant rinkimams į parlamentą. Dažniausiai ganytojų laiškais išsakydama savo nuostatas, Bažnyčios vadovybė ragino katalikų politikus nesiblokuoti su socialistais, o katalikų rinkėjus vieningai balsuoti už Romos katalikų valstybės partiją⁹².

Istoriografijoje pastebėta, kad svarbi dvasininkų veiklos partijoje užduotis buvo mažinti partijų vidaus įtampą panaudojant savo autoritetą ir religijos veiksnį. Šioje srityje buvo veikiami ne „iš viršaus“, t. y. ne nuleidžiant tam tikrus nurodymus, o „iš apačios“ – siunčiant į provinciją kunigus, klierikus, kurie, aiškindami šiuos klausimus, tiesiogiai bendravo su parapijos tikinčiaisiais⁹³. Ispanijoje ir Portugalijoje vyskupai leido analogiškus ganytojų laiškus ragindami visuomenę remti F. Franco ir A. O. Salazaro režimus. O slovākų vyskupai trečiajame dešimtmetyje ganytojų laiškuose grasino ekskomunikuoti visus, kurie neatsisakys radikalių socialinių reformų programos ar per tokias reformas įgyto turto⁹⁴.

Dauguma katalikų politikų ir dvasininkų 1926 m. kairiųjų valdymą ir A. Smetonos režimo politiką nuo 1930 m. vertino kaip valdžios kovą su katalikais, katalikų švietimu ar net Bažnyčia. Apie įtemptus Bažnyčios ir vyriausybės santykius atsiminimuose rašė dauguma katalikų. Kaltininkais dėl katalikų teisių varžymo buvo laikomi M. Sleževičius, A. Smetona ir kiti liaudininkų bei tautininkų lyderiai.

Kita vertus, Katalikų Bažnyčios ir tikinčiųjų padėtis Lietuvoje tarpukariu buvo tokia dėkinga, kokia nebuvo nei iki 1918 m., nei juo labiau po 1940 m. Nepriklausomybės laikotarpį galima vadinti katalikybės ir Katalikų Bažnyčios „aukso amžiumi“ Lietuvoje. Pirmiausia tarpukariu Bažnyčia galutinai tapo lietuviška. XIX ir XX a. sandūroje dvasinė vyresnybė ir katalikybė dar nebuvo visiškai tapatinamos

⁹¹ E. Gerard, Religion, Class and Language: The Catholic Party in Belgium, *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, M. Conway), London–New York, 2004, p. 101.

⁹² J. Roes, A Historical Detour: The Roman Catholic State Party in the Netherlands, ten pat, p. 84–85.

⁹³ Ten pat.

⁹⁴ O. J. Crane, Church and State in Czechoslovakia, *The Slavonic Review*, vol. 6, 1927, no. 17, p. 369.

su lietuviškumu, o ketvirtajame dešimtmetyje katalikybė ir lietuviškumas tapo neatskiriama Lietuvos visuomenės daugumos tapatybės dalimi.

A. Smetonos valdymo metais, nors ideologinių moksleivių organizacijų veikla mokyklose buvo draudžiama, valstybė dosniai finansavo katalikiškas mokymo įstaigas. 1932 m. Kybartų, Kražių, Prienų, Seinų, Šakių, Švėkšnos katalikiškoms „Žiburio“ ir „Saulės“ gimnazijoms, Marijampolės marijonų gimnazijai, Kauno šv. Kazimiero seserų kongregacijos mergaičių bei Kauno jėzuitų gimnazijoms skirta pašalpų daugiau nei už pusę milijono litų. 1936 m. kelioms dešimtims katalikiškų organizacijų išlaikomoms pradžios ir profesinėms bei amatų mokykloms kasmet buvo išmokama po kelis šimtus tūkstančių litų pašalpų⁹⁵. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje 342 klierikams, studijavusiems trijose Lietuvos seminarijose, iš valstybės išdo 1926–1936 m. išmokėta daugiau nei 3 mln. litų. Kunigų seminarijų finansavimas A. Smetonos valdymo metais didėjo. 1923–1926 m. joms kasmet buvo skiriama po 236 000 litų, o nuo 1927 m. iki 1936 m. – po 300 000. Dvasininkams buvo mokami atlyginimai, jie buvo išlaikomi valstybės. Nuo 1928 m. iki 1936 m. jiems buvo išmokėta apie 11,5 mln. litų nuolatinio atlyginimo. Už tikybos dėstymą mokyklose mokėta atskirai – per aštuonerius metus nuo Konkordato pasirašymo sumokėta 1,8 mln. litų⁹⁶. Tuo metu Lietuvoje buvo 1198 katalikų dvasininkai. Jų skaičius šalyje augo, klierikų, nors ir nežymiai, taip pat.

Bažnyčia darė įtaką švietimo sistemos rengiamoms programoms⁹⁷. Civilinės metrikacijos įteisinti valdžia taip ir neišdrįso, nors to reikalavo nemaža dalis visuomenės, ypač jaunosios kartos. Sėkmingai veikė įvairios konfesinės katalikiškos draugijos, gausi buvo katalikiška spauda. Valstybė finansavo bažnyčių pastatų remontą ir statybas, nemokamai skirdavo medienos. Tikriausiai simboliškai išskirtinę katalikų padėtį valstybėje atspindėjo ketvirtajame dešimtmetyje Kaune kylanti

⁹⁵ „Sąrašas III-iojo departamento žinioje esančių katalikų organizacijų laikomų mokyklų, kurioms 1932 m. duota pašalpos“; *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1475, l. 56; „Elta“ pranešimas, 1936 m. birželis, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 899, t. 2, l. 414.

⁹⁶ „Elta“ pranešimas. 1936 m. birželis, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 899, t. 2, l. 414.

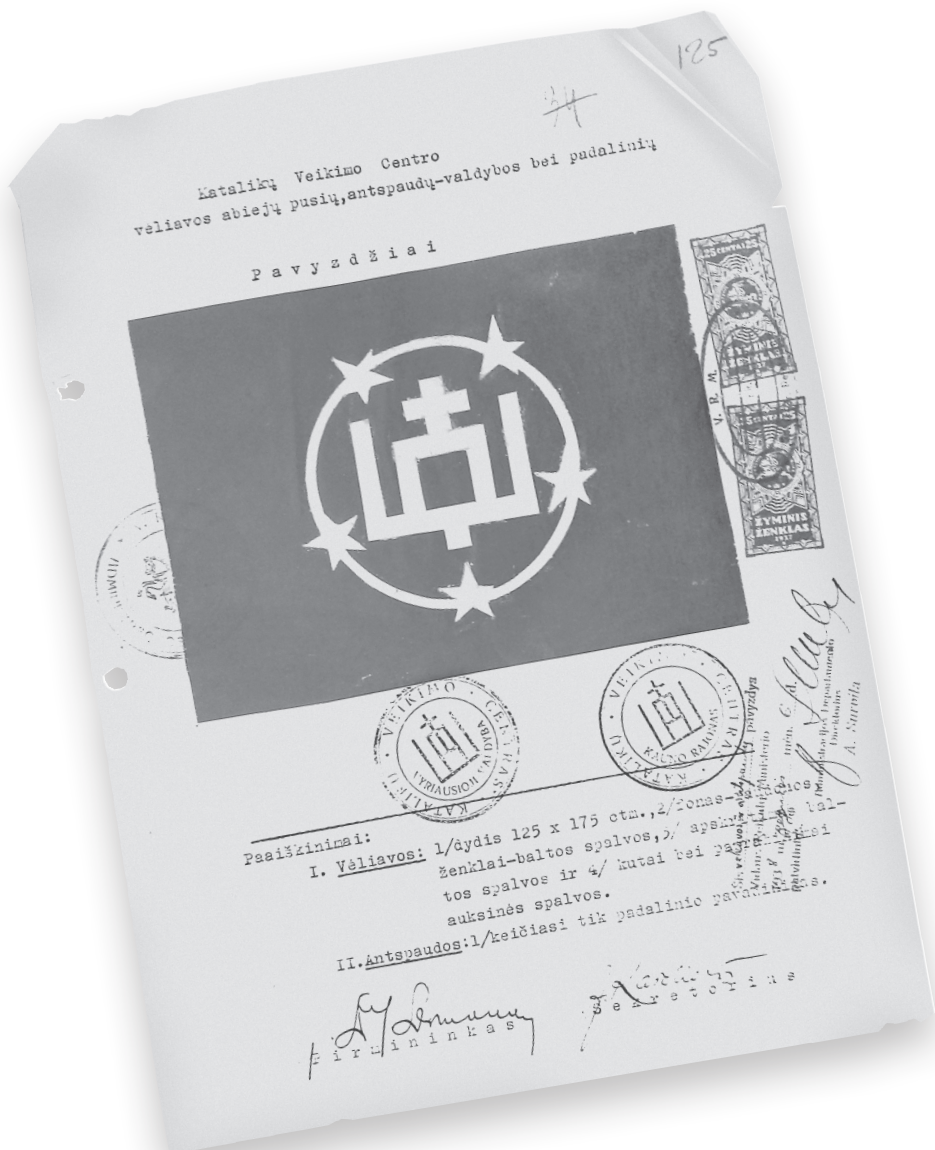
⁹⁷ 1930 m. rudenį Kauno arkivyskupas J. Skvireckas kreipėsi į Švietimo ministrą K. Šakenį prašydamas imtis priemonių, kad mokyklose būtų uždrausta naudotis J. Norkaus *Visuotinės istorijos* vadovėliu. Savo prašymą arkivyskupas argumentavo tuo, kad jame ne visada palankiai vertinama Katalikų Bažnyčia: „Liuteris (p. 220–222), Cvinglis ir Kalvinas (p. 222–223) autoriaus traktuojami vietomis su aiškia simpatija jiems ir jų skelbiamam mokslui; panašiai pasireiškia autoriaus palankumas ir Anglijos reformacijai (p. 228–233).“ Ant prašymo K. Šakenis uždėjo tokią rezoliuciją: „Pranešti, kad vadovėlis leistas tik laikinai ir bus autoriui pasiūlyta ištaisyti. Priešingu atveju jis bus išimtas (iš mokyklinės programos).“ (Kauno arkivyskupo J. Skvirecko prašymas Švietimo ministrui K. Šakeniui, 1930 m. spalio 15 d., *LCVA*, f. 391, ap. 4, b. 1256, l. 4). 1936 m. Panevėžio vyskupas K. Paltarokas kaip vieną iš valdžios su bažnyčia susitaikymo priemonių siūlė iš gimnazijų programų pašalinti V. Mykolaičio-Putino romaną *Altorių šešėly* (Panevėžio vyskupo K. Paltaroko raštas Vidaus reikalų ministrui J. Čaplikui, 1936 m. birželio 30 d., *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1035, l. 142).

Kristaus Prisikėlimo bažnyčia, kurios statybai iki 1940 m. vyriausybė skyrė apie trečdalį reikiamos sumos (apie 300 000 litų).

Esminė problema dvasininkams ketvirtajame dešimtmetyje turėjo būti ne A. Smetonos valdymas, bet visuomenės modernizavimasis ir sekuliarėjimas. Su tuo sunkiai taikėsi į aktyvią politinę ir visuomeninę veiklą įsitraukę dvasininkai. Jaunimas slydo iš jų rankų. XIX a. pabaigoje – XX a. pirmoje pusėje pagrindinis tautiškos katalikiškos veiklos „variklis“ buvo kunigas. Tačiau ketvirtajame dešimtmetyje subrendo naujoji lietuvių katalikų karta, kuri mokėsi jau ne carinės imperijos mokyklose, o nepriklausomos tautinės Lietuvos švietimo įstaigose. Jai norom nenorom įtaką darė dinamiški, veiklūs ir agresyvūs autoritariniai ir totalitariniai režimai Rytuose bei Vakaruose. Čia dominavo ne dvasinės vertybės, o jėgos, aktyvizmo kultas. Šiai visuomenės kartai nebuvo priimtinas katalikybės sutapatinimas su politika, o kunigo – su partijos vadovu. Tad ne tik A. Smetonos režimas, bet ir patys pasauliečiai katalikai skeptiškai vertino aktyviai politikuojančių kunigų veiklą.

Bažnyčios parama režimams, konkrečioms partijoms ir aktyvus dvasininkų dalyvavimas politiniame gyvenime turėjo neigiamų padarinių katalikybei. Religija, panaudota siekti politinių tikslų, supriešino visuomenę, kunigai agitatoriai, religinėmis dogmomis grindžiantys pasaulietinius interesus, menkino Bažnyčios autoritetą. Bažnyčios vardo vartojimas politiniams oponentams diskredituoti, nuo LKDP nepriklausomų organizacijų smerkimas, religinių sąvokų vartojimas politinėje retorikoje, socialinės ir ekonominės veiklos matavimas konfesiniu rodikliu skaldė visuomenę į tą, kuri „katalikiška“, ir į tą, kuri „nekatalikiška“. Kita vertus, LKDP siekis tapatintis su Bažnyčia, buvęs ryškus pirmaisiais nepriklausomybės metais, ilgainiui silpnėjo, tačiau ne dėl partijos lyderių nuostatų, o dėl autoritarinio režimo taikomų nuobaudų ir jaunosios kartos katalikų inteligentijos pozicijos.

V. Krikščionys demokratai ir katalikiškų nepolitinių organizacijų tinklas

Katalikų akcijos reikšmė krikščionių demokratų politinei veiklai

Tarpukariu šalia krikščionių demokratų partijos ir jai pavaldžių pusiau profesinių, pusiau ūkinį ir politinių Darbo federacijos bei Ūkininkų sąjungos veikė nemažai dvasinių ir kultūrinių katalikiškų draugijų, kurias partijos vadovybė naudojo kaip tam tikras spaudimo grupes neįtinkančių vyriausybės politiniams sprendimams paveikti. Krikščionys demokratai jau ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje galėjo tikėtis paramos iš maždaug pusės šimto nepolitinių konfesinių organizacijų. Jos iš tiesų sudarė vaizdą, kad valstybėje egzistuoja paralelinis katalikų pasaulis. Tarpukariu veikė beveik visas gyvenimo sritis apimančių katalikiškų draugijų tinklas. Veikė katalikų švietimo („Žiburio“ draugija), mokslo (Katalikų mokslo akademija), akademinio ir kaimo jaunimo (ateitininkų, pavasarininkų), inteligentijos (Naujosios Romuvos bičiulių sąjunga), įvairios šalpos (Caritas, Šv. Vincento a Paulo), blaivybės (Blaivybės draugija), sporto (Gimnastikos ir sporto federacija), darbininkų (Šv. Juozapo draugija), ūkininkų (Kooperatyvų sąjunga) ir daugelis kitų katalikus reprezentuojančių susivienijimų¹. Nors jie formaliai buvo nepolitiniai, daugelio jų steigėjai ar vadovybių nariai buvo aktyvūs krikščionių demokratų veikėjai ar prijaučiantys partijai inteligentai.

Šios organizuotos katalikų visuomenės įvairių draugijų, orientuotų į atskirus socialinius sluoksnius (valstietiją, darbininkiją, inteligentiją), turinčių skirtingus interesus (kultūrinius, profesinius, religinius), buriančių skirtingas amžiaus grupes (moksleivius, studentus, kaimo jaunimą) ir katalikus pagal lytį (vyrus, moteris), gausus tinklas buvo reikšminga krikščionių demokratų atrama. Nors katalikų visuomenės įvairių grupių poreikiai ir interesai neretai būdavo sunkiai suderinami (tai lėmė partijos nevieningumą ir organizacinę fragmentaciją), tačiau būtent platus šių draugijų tinklas leido krikščionims demokratams būti arti visuomenės, ją veikti ir pakreipti jos pasirinkimą partijai naudinga linkme „iš apačios“. Ir prie-

¹ 1937 m. sąrašas katalikiškų organizacijų, kurios pateikė Vidaus reikalų ministerijai pertvarkytus įstatus pagal draugijų įstatymo reikalavimus, *LCVA*, f. 566, ap. 1, b. 54, l. 18–19.

šingai, tokio organizacijų tinklo nebuvimas neigiamai veikė pasaulietinių katalikiškųjų partijų galimybes steigtis ir egzistuoti. Šiuo atžvilgiu itin reprezentatyvūs tarpukario Pietų Amerikos valstybėse gyvenusių katalikų pavyzdžiai. Be kitų priežasčių, tokių kaip industrinis atsilikimas, visuomenės raštingumo lygis, konservatyvumas, modernizacijos vėlavimas, katalikiškų draugijų tinklo marginalumas buvo viena priežasčių, neleidusių tokioms katalikiškoms Pietų Amerikos valstybėms kaip Meksika, Peru, Brazilija, Čilė, Venesuela tarpukariu sukurti bent ką nors panašaus į modernias konfesines partijas². Katalikų vyskupų kontroliuojamos katalikiškos organizacijos šiame regione buvo skirtos išlaikyti Bažnyčios įtaką liaudžiai, o šiai – būti tarpininke tarp stambių žemvaldžių, karinių chuntų ir visuomenės. Todėl Pietų Amerikoje pirmosios krikščionių demokratų partijos atsirado tik 1938 m. Čilėje, 1945 m. – Brazilijoje, 1946 m. – Venesueloje. Dėsninga, kad šių partijų steigėjai buvo jaunosios kartos katalikai, aktyviai pradėję savo visuomeninę veiklą katalikiškose konfesinėse draugijose³.

Kitaip nei Pietų Amerikos katalikai, tarpukario Lietuvoje krikščionys demokratai galėjo remtis dar XX a. pradžioje tautinio atgimimo metu pradėjusiomis steigtis draugijomis, kurios 1918 m. Respublikoje kartu su Bažnyčia tapo vienu partijos ramsčių. Nuo XX a. pradžios ėmė steigtis draugijos, kurių tiksluose buvo akcentuojamas lietuviškumo ir katalikiškumo palaikymas. 1905–1907 m., kuriantis LKDP, šių draugijų veikla jau buvo siejama su galbūt įsikursiančia partija. LKDP neįsikūrus, katalikiškos draugijos pasuko prie regioninės veiklos ir veikė decentralizuotai, atskirai besiplėtodamos Kauno, Seinų, Vilniaus gubernijose⁴. Jos telkė įvairių socialinių sluoksnių katalikus, įpratino veikti organizaciškai, formavo jų sąmoningumą ir todėl 1918 m. įsikūrusiai LKDP nebuvo sunku pasinaudoti šiuo tinklu bei tapti didžiausia politine jėga.

Kitose Europos valstybėse katalikiškų draugijų veiklą koordinavo Šv. Sosto inicijuota *Katalikų akcija*, kurios reikšmė ypač išaugo po Pirmojo pasaulinio karo, kai Pijus XI 1922 m. enciklikoje *Ubi arcano Dei* pertvarkė ją į masinio katalikų visuomenės mobilizavimo įrankį. Nors *Katalikų akcijos* organizacijos negalėjo būti nei politinės partijos, nei profesinės sąjungos, nes nei viena, nei antra veiklos sritis nebuvo dvasininkų apaštalavimo terpė, tačiau tikrovėje šios veiklos buvo susipynusios. Karingas *Katalikų akcijos* tikslas – padedant pasauliečiams ir vadovaujant dvasininkijai „atkrikščioninti“ visas pasaulietinių valstybių gyvenimo sritis. Jos ap-

² F. Tugwell, The Christian Democrats of Venezuela, *Journal of Inter-American Studies*, 1965, vol. 7, no. 2, p. 245–248; F. B. Pike, Church and State in Peru and Chile since 1840: A Study in Contrasts, *The American Historical Review*, 1967, vol. 73, no. 1, p. 30–45.

³ R. Papini, *The Christian Democrat International*, Lanham–London, 1997, p. 159.

⁴ A. Gaidys, Lietuvių katalikiškų draugijų bruožai, *LAIS*, t. 7, 1994, p. 254–255.

ėmė ne tik kultūrinę, tačiau ir politinę, socialinę, ekonominę erdvę, todėl nebuvo aiškios ribos tarp *Katalikų akcijos* veikimo ir politinių katalikų partijų ar profesinių sąjungų veiklos⁵. Vakarų Europoje Pijaus XI skelbiama *Katalikų akcijos* idėja tapo katalikiškųjų partijų konkurente.

Lietuvoje tokios konkurencinės kovos tarp *Katalikų akcijos* ir LKDP iki ketvirtąjo dešimtmečio nebuvo. Čia *Katalikų akcijai* priklausiusios įvairios nepolitinės organizacijos tiesiog buvo traktuojamos kaip partijos ramstis ir artimai su ja susijusios. Krikščionių demokratų valdymo laikotarpiu trečiajame dešimtmetyje jos buvo finansuojamos iš valstybės biudžeto. Lietuvoje įvairias katalikiškas organizacijas vienijusiam Katalikų veikimo centrui (KVC) priklausė nuo 20 iki 30 įvairių draugijų, kurių veiklos tikslai ir net patys pavadinimai rodė, kad jos esančios tik mokslo, kultūros, labdaros, religinės, jaunimo organizacijos ir panašūs susivienijimai, nieko bendra neturintys su politika⁶. KVC buvo įkurtas 1919 m., tačiau iki 1927 m. veikė formaliai, nes krikščionių demokratų valdymo laikotarpiu katalikų vienybę siekė įgyvendinti ir draugijų tinklą koordinuoti dvasininkai ir partija. Po perversmo pradėjus varžyti LKDP veiklą, KVC ir jos organizacijų reikšmė politinei partijos veiklai išaugo. Nors KVC nesitapatino su politika⁷, tačiau, kaip minėta, krikščionys demokratai nuo pat šio koordinacinio centro įsteigimo jo kitaip ir neišsivaizdavo kaip partijos įrankio per rinkimus. 1919 m. LKDP konferencijoje partijos pirmininkas kun. M. Krupavičius kalbėjo: „Eidami prie Steigiamojo Seimo rinkimų mes turime sudaryti bloką. (...) Mes turime dėtis su demokratinėmis organizacijomis, tuomet vieni kitiems teiks pagalbą. Tokia organizacija gali būti Katalikų veikimo centras. Jis yra suspietęs nemažai inteligentų...“⁸ Katalikiškųjų organizacijų sąjunga trečiajame dešimtmetyje dau-

⁵ P. Misner, *Catholic Labor and Catholic Action: The Italian Context of „Quadragesimo Anno“*; *Catholic Historical Review*, 2004, vol. 90, no. 4, p. 657.

⁶ 1938 m. KVC priklausė šios organizacijos ir draugijos: Šv. Juozapo darbininkų draugija, Leono XIII fondas, Labdaros krikščioniškosios meilės draugija, Lietuvos Karitas sąjunga, Lietuvių katalikų mokytojų sąjunga, Lietuvių katalikų mokslo akademija, L. K. Universitetui remti draugija, Lietuvių katalikų vyrų sąjunga, Lietuvių katalikų moterų draugija, Lietuvių moterų kultūros draugija, Blaivybės draugija, „Žiburio“ draugija, „Saulės“ draugija, Šv. Zitos tarnaičių draugija, Ateitininkų federacija, L. K. J. Pavasario federacija, Šv. Vincento a Paulo draugija, Šv. Kazimiero draugija, Šv. Cecilijos draugija (1938 01 31 KVC Vyriausios valdybos raštas, *LCVA*, f. 566, ap. 1, b. 17, l. 14).

⁷ KVC įstatai skelbė, jog KVC tikslas yra: „...jungti katalikiškas organizacijas ir koordinuoti jų veikimą, kad sustiprinus, praplatinus ir apgynus katalikybės dėsnius asmenų, šeimos, mokyklų ir visuomenės gyvenime.“ Kaip KVC veikimo priemonės įstatuose nurodytas katalikų visuomeninių, kultūrinių ir ekonominių organizacijų rėmimas; laikraščių, knygų, atsišaukimų ir kitų leidinių leidimas; knygynų ir leidyklų steigimas; mokyklų, šalpos draugijų ir globos namų steigimas bei išlaikymas; paskaitų, kursų rengimas bei kova „Teisingomis ir teisėtomis priemonėmis su katalikybės ir jos kultūros griovėjais“. Remiantis įstatais, KVC nariais galėjo būti „katalikiškos organizacijos“, tačiau „ne politinės partijos“ (*Katalikiškųjų organizacijų draugijų sąjungos „Katalikų Veikimo Centro“ įstatai*, Kaunas, 1938, p. 3, 4, 12).

⁸ 1919 m. rugsėjo mėn., 29–31 d., *Lietuvių krikščionių demokratų partijos Konferencija. Protokoliai ir nutarimai*, Kaunas, 1919, p. 26.

giausia ir padėjo siekti kun. M. Krupavičiaus nurodytų tikslų, ir tai liudijo rinkiminių krikščionių demokratų sąrašų pavadinimais⁹.

Po 1926 m. perversmo situacija pasikeitė. Dalis dvasininkų, nors ir nepalankūs A. Smetonos autoritarizmui, tačiau mėgino atriboti KVC nuo partinių politinių reikalų. Todėl kilo ne vienas susidūrimas tarp nuosaikesnių dvasininkų ir krikščionių demokratų bei kunigų politikų. 1930 m. KVC metinėje konferencijoje įsi-politikavę kunigai atvirai kritikavo KVC dvasinę vadovybę, kuri neva per menkai kovojanti su A. Smetonos valdžia, nieko neveikė ir todėl tapo „...vietoje Katalikų Veikimo Centro – Katalikų Mąstymo Centru.“¹⁰ Būtent katalikų politikai KVC „mąstymo centru“ ir neleido tapti. KVC valdybos nariais įvairiais metais buvo ne vienas krikščionių demokratų politikas: A. Stulginskis, K. Ambrozaitis, P. Karvelis, Z. Starkus, J. Eretas, A. Tumėnas, P. Dovydaitis ir kiti. Tad iš karto po to, kai 1927 m. krikščionims demokratams pasitraukus iš poperversminio A. Voldemaro kabineto buvo pradėta varžyti partijos veikla, KVC su savo plačiu organizaciniu tinklu tapo partinių veikėjų ir jų agitacijos skleidimo baze. Valdžia, nors ir žinojo, jog čia susibūrę politikai, KVC išvaikyti nesiryžo, nes jo veiklos laisvę garantavo Konkordatas su Vatikanu. Todėl valstybės saugumo darbuotojai, detaliam fiksave įvykius šalyje, visas KVC organizacijas tiesiog vadino „Krikščionimis demokratais“ ir atskaitose pranešdavo, kad sunku atskirti, „...kur baigiasi vienu ir kur prasideda kitų veikimas.“¹¹ 1929 m. KVC konferencijoje vyskupas J. Paltarokas, aptardamas šios sąjungos tikslus, pabrėžė, kad KVC vykdo ne tik religinę, bet ir socialinę veiklą. Ir akcentavo, kad nors KVC – nepolitinė organizacija, tačiau jos nariams „...privalo rūpėti politika“¹². „Domėjimasis politika“ viešai atskleidavo per metines KVC konferencijas, kurios kartais panašėdavo į politinį mitingą. Kasmet vykusios konferencijos negailėjo kritikos tautininkų vyriausybėms dėl katalikų politikų baudimo, dėl „bedievybės“ Lietuvoje skatinimo ir Bažnyčios persekiojimo. 1928 m. P. Dovydaitis viename iš KVC suvažiavimų piktinosi:

Šiandien sudarytos tokios nelemtos sąlygos, kuriose niekad socializmas negalėjo geriau plisti kaip dabar. (...) Esant katalikybei dideliame pavojuje reikia nenusileisti (...).

⁹ Kaip jau buvo minėta anksčiau, rinkimuose į seimus krikščionys demokratai kėlė partinius sąrašus painiais pavadinimais: „Lietuvių krikščionių demokratų partijos, ūkininkų sąjungos, darbininkų, moterų ir pavasarininkų sąjungos“, „Lietuvos darbo federacijos, krikščionių darbininkų ordinarčikų, bežemių ir mažažemių“, „Lietuvių krikščionių demokratų, katalikių moterų draugijos, pavasarininkų, blaivybės draugijos ir kitų katalikiškų organizacijų“.

¹⁰ 1930 11 06 Kriminalinės policijos Agentūros skyriaus vedėjo B. Vėžio parengta politinių partijų veikimo santrauka už spalio mėn., LCVA, f. 378, ap. 5, b. 589, l. 16.

¹¹ 1928 m. vasario mėnesio Kriminalinės policijos žinių santrauka, ten pat, f. 378, ap. 7, b. 282, l. 23.

¹² KVC konferencijos, įvykusios 1929 m. rugsėjo 25 ir 26 d., Kaune, Ateitininkų namų salėje, Protokolas, ten pat, f. 566, ap. 1, b. 29, l. 16.

Katalikų priešininkai sako, kad katalikams negalima politikuoti. Tai tik tamsuolių išgalvojimai. Katalikai privalo aktingai gyvenime dalyvauti. Pasyvumas yra pažymys atsilikimo nuo gyvenimo. Katalikų veikimas turi būti aktyvus. Manome, kad galime gyventi be kovos. Tai netiesa!¹³

Šios organizacijos skyriams, ypač provincijoje, vadovavo aktyvesni LKDP veikėjai ir priešikai A. Smetonos valdymui nusiteikę kunigai. Posėdžiuose daugiausia ir buvo kalbama apie politiką bei tariamasi, kaip plėtoti nepaklusnumo režimui akcijas. Nuo 1928 m. kiekvienas KVC skyriaus sekretorius turėjo atskirą slaptą sąsiuvinį, kuriame fiksavo valdininkus bei jų palankumą ar nepalankumą krikščionims demokratams, neretai net ir su ištisomis gyvenimo biografijomis¹⁴.

Nuo ketvirtojo dešimtmečio radikalius antivyriausybinus pasisakymus keitė aktyvus socialinių reformų propagavimas, pradėta kalbėti apie nekilnojamojo turto „teisingo“ persikirstymo, mokesčių, darbo užmokesčio, žemės ir panašias reformas¹⁵. Valstybės saugumas pastebėjo, kad 1927–1929 m. ypač suaktyvėjo KVC skyrių provincijoje steigimasis ir jie tapdavo „...tarsi naujais partijos (LKDP) skyriais.“¹⁶ Šio laikotarpio agentūriniai pranešimai VSD vadovybei mirgėjo skaičiais, rodančiais, kad katalikiškas organizacijas vienijusio KVC skyrių gausėjo: Šiaulių apskrityje „...krikščionių demokratų svoris nuolat mažėja. Skyriai nyksta vienas po kito. Aktyvesnieji nariai pereina į katalikiškas organizacijas...“; „...Tauragės apskr., kunigai stengiasi visas katalikų organizacijas patraukti opozicijon vyriausybei...“; „...Pasklidus gandams Telšių apskrityje, kad kunigai toliau negalėsia veikti partijose, jie skubiai suorganizavo apskrities KVC komitetą, kuriuo prisidengdami toliau varo partinį darbą...“; Marijampolės apskrityje „...daugelis traukiasi iš partijos (LKDP) ir pereina į KVC, kur laisviau varo partinį darbą...“; Ukmergės apskrityje „KVC viešai nepolitikuoja, bet jo instruktoriai per patikimus žmones kaimuose aiškina katalikiškųjų organizacijų nariams, kad tautininkai, būdami mažuma, neturi teisės kraštą valdyti...“; ir t. t.¹⁷

Platus katalikiškų draugijų tinklas leido krikščionims demokratams lanksčiai ir lengvai persiorganizuoti į kitokias veikimo formas. Statistika rodytų, kad jau 1928 m. LKDP, kaip ir kairiosios partijos, organizaciniu požiūriu beveik išnyko. Lietuvos apskrityse geriausiu atveju veikė po kelis partijos skyrius, nes apskričių viršininkai paprastai vengdavo duoti leidimus opozicinių partijų susirinkimams, o

¹³ 1928 06 27 KVC Kauno rajono metinės konferencijos protokolas, ten pat, f. 566, ap. 2, b. 3, l. 129.

¹⁴ 1928 m. vasario mėnesio Kriminalinės policijos apžvalga Nr. 2, ten pat, f. 378, ap. 5, b. 1585, l. 28.

¹⁵ 1936 12 mėnesio Valstybės saugumo policijos Kauno apygardos apžvalga, ten pat, ap. 3, b. 4541.

¹⁶ 1929 m. sausio mėnesio Kriminalinės policijos apžvalga Nr. 1, ten pat, ap. 2, b. 11576, l. 20.

¹⁷ Kriminalinės policijos direktoriaus raportas apie politinių partijų veikimą Lietuvoje 1927 metais, ten pat, f. 923, ap. 1, b. 504.

Katalikų organizacijos Lietuvoje
vienijusio Katalikų veikimo centro
vėliava

po to, argumentuodami neveiklumu, skyrius uždarinėdavo. Pavyzdžiui, 1928 m. Ukmergės, Mažeikių, Telšių apskrityse ir Klaipėdos krašte oficialiai neveikė nė vienas LKDP skyrius. Tais pačiais metais Utenos, (Ežerėnų) Zarasų apskrityse formaliai egzistavo 1, Tauragės apskrityje – 3, Raseinių apskrityje – 5, Šiaulių apskrityje – 6 partijos skyriai, kurie per visus metus nesurengė nė vieno susirinkimo ir todėl buvo traktuojami kaip neveikiantys. Kretingos apskrityje veikė 4 LKDP skyriai¹⁸. Išraiškinga Alytaus apskrities LKDP skyrių statistika: 1926 m. veikė 19 skyrių, 1928 m. – 12, 1929 m. – 4, 1930 m. – 1, 1931 m. – nė vieno¹⁹. LKDP metinių partijos suvažiavimų (konferencijų) neberengė nuo 1929 m. Nors retkarčiais pasigirdavo gandų apie neva įvyksiantį suvažiavimą, duosiantį veiklai „naujas gaires“, nepriklausomoje Lietuvoje toks suvažiavimas taip ir neįvyko. Net Kaune, tarpukario Lietuvos politinio gyvenimo centre, LKDP oficialių susirinkimų nerengė (negalėjo rengti) net 4 metus – nuo 1928 m. iki 1932 m. O kai galų gale leidimas buvo gautas, susirinkime dalyvavo tik apie 20 asmenų, o jų dauguma buvo studentai. Susirinkimo metu tebuvo pasiguosta sunkia finansine partijos padėtimi, piktintasi, kad neduodama leidimų partijos susirinkimams, ir apgailėstauta, kad nors partijos vadovybė ir norinti derėtis su tautininkais, šie nerodantys jokios iniciatyvos²⁰.

Priešinga situacija buvo dėl KVC organizacijos. Šiuo laikotarpiu jos narių itin pagausėjo. 1927 m. metinėje KVC konferencijoje buvo nutarta, kad Lietuvoje reikia įsteigti tiek skyrių, kiek yra parapijų. Tuo metu Kauno, Kaišiadorių, Telšių, Panevėžio ir Vilkaviškio vyskupijose buvo suskaičiuotos 486 parapijos ir jau 1927 m. pabaigoje katalikai sugebėjo įsteigti 235 KVC skyrius²¹, o ketvirtojo dešimtmečio

¹⁸ 1928 12 31 Kriminalinės policijos IV rajono politinių partijų bei organizacijų veikimo santrauka už 1928 m., ten pat, f. 378, ap. 5, b. 4071, l. 1–2; 1929 01 03 Kriminalinės policijos I rajono politinių partijų bei organizacijų 1928 m. veikimo santrauka Nr. 15, ten pat, l. 43–44.

¹⁹ 1935 10 23 rajono viršininko K. Gimžausko raportas apie Alytaus apskrities legalių organizacijų raidą, ten pat, b. 4363, l. 253.

²⁰ 1932 10 12 Kriminalinės policijos valdininko Dagio raportas IV rajono viršininkui, ten pat, f. 438, ap. 2, b. 17, l. 129–131.

²¹ 1927 06 30 Katalikų veikimo centro konferencijos protokolas, ten pat, f. 566, ap. 1, b. 21, l. 4.

pabaigoje užsibrėžtas uždavinys buvo beveik įgyvendintas. 1939 m. KVC šalyje turėjo net 435 skyrius²². Statistika aiškiai rodo, kad ryšys tarp partijos struktūros nykimo ir KVC skyrių gausėjimo ketvirtajame dešimtmetyje buvo glaudus – partijos organizacijai mažėjant, *Katalikų akcijos* draugijų skaičius augo.

Opozicinė partijos veikla buvo perkeliama ne tik į minėtas KVC organizacijas, bet ir į kitas organizacines struktūras. 1936 m. priėmus Draugijų įstatymą, reglamentavusį įvairių draugijų įstatų keitimą ir lėmusį jų persiregistravimą, Lietuvoje buvo užfiksuotos net 48 skirtingos katalikiškos organizacijos. Dalis jų (apie 20) priklausė KVC, o likusios 28 veikė savarankiškai. Tarp jų buvo intelektualinės, ūkinės, profesinės, savišalpos, labdaros ir kitokios draugijos²³. Krikščionių demokratų politikai, ketvirtojo dešimtmečio pradžioje turėję stiprias pozicijas KVC vadovybėje, draugijų veiklą mėgino organizuoti pagal schemą, kuri leistų konkrečioms draugijoms išvengti atsakomybės, jei jų veikla užkliūtų valdžios institucijoms. KVC buvo atsakingas tik už konfesinių organizacijų religinės bei dorovinės įstatų dalies vykdymą, o kita veikla, ar tai būtų ekonominė, kultūrinė ar šviečiamoji, priklausė tos draugijos vadovybės kompetencijai²⁴. Todėl jų veikla ir atsakomybė buvo paskirstomos tarsi į dvi dalis ir, kilus konfliktui su politiniu režimu, KVC vadovybė įrodinėdavo, jog ji esanti atsakinga tik už dvasinę organizacijos veiklą, o draugijos valdyba skelbdavo, kad jos veiklos laisvę Katalikų veikimo centre garantuojantis Konkordatas. Tokia neapibrėžta priklausomybė didino įtampą tarp valstybės ir Bažnyčios, nes neretai politinė agitacija šiose organizacijose buvo skleidžiama prisidengiant KVC nepolitiškumu. Ją įžvelgė ir Šv. Sosto atstovas Lietuvoje A. Arata, kuris, tvyrant konfliktui tarp valstybės ir Bažnyčios, gavo nurodymus iš Vatikano „...atidžiai stebėti, kad Katalikų akcija būtų visiškai atribota nuo politinių partijų“. Diplomatas, rašydamas ataskaitą Vatikanui, konstatavo, jog santykius trikdo ne tik autoritarinės režimo tendencijos, bet ir „dalies katalikų politinis angažuotumas“²⁵.

KVC vadovaujamose Lietuvių katalikų moterų, Blaivybės draugijose, katalikiško jaunimo „Pavasaris“ ir ateitininkų organizacijose, kurios jau ir rinkimų į seimus metu buvo tapusios LKDP padaliniais, ketvirtajame dešimtmetyje politinis darbas buvo plėtojamas toliau. Daugelyje draugijų skyrių jau nuo trečiojo de-

²² KVC organizacinę struktūrą sudarė centras (Kaunas), 5 rajonai (vyskupijos) ir atskiri skyriai. 1939 m. Telšių rajone veikė 75 skyriai, Panevėžio – 115, Vilkaviškio – 89, Kauno – 14, Kaišiadorių – 42 (1939 03 11 KVC vyriausiosios valdybos raštas J. Penkauskui, ten pat, f. 1557, ap. 1, b. 412, l. 158).

²³ Sąrašas katalikiškų organizacijų, kurios pateikė Vidaus reikalų ministerijai pertvarkytus pagal Draugijų įstatymo reikalavimus įstatus ir pačios organizacijos jau įrašytos draugijų registran, ten pat, f. 566, ap. 1, b. 59, l. 18–19.

²⁴ 1931 m. balandžio mėn. Lietuvos diplomato parengtas aide-memoire projektas, ten pat, f. 383, ap. 7, b. 1211, l. 81–83.

²⁵ A. Streikus, Lietuva Šventojo Sosto akimis (1922–1939 m.): naujų šaltinių atodangos, *BIS*, t. 3, 2010, p. 24.

šimtmečio pabaigos buvo pradėtos organizuoti slaptos kuopos, turėjusios „grynai politinių tikslų“, ir jose slapta buvo tariamasi, kaip organizuoti pasipriešinimą vyriausybei²⁶.

Kita vertus, griežtos opozicinės nuotaikos, vyravusios maždaug 1928–1932 m., ilgainiui pradėjo slopti. Pasikeitė Šv. Sosto atstovai Lietuvoje. Vietoj prielankumą politikuojančioms kunigams demonstravusio R. Bartolonio atvyko nuosaikesnis A. Arata. LKDP lyderių politines ambicijas slopino ir suvokimas, kad, nepaisant plataus organizacinio katalikiško tinklo ir plačiai išplėtos priešvyriausybines agitacijos, galimybių jiems į valdžią grįžti nėra, nes provincijos visuomenė pasyviai vertino buvusį „partinį“ valdymą. Šiame kontekste dar liko vienas svarbus LKDP politikos forpostas – tai dinamizmo ir aktyvizmo kupina katalikiškoji jaunuomenė ir ypač studentija.

Katalikai studentai krikščionių demokratų politinėje orbitoje

Kupinas jaunatviško maksimalizmo ir dinamizmo jaunimas tarpukario Vidurio ir Rytų Europoje išsiskyrė kaip viena intelektualinių jėgų, tapusių svarbia valstybinių reformų iniciatore. Istoriografijoje pastebėta, kad vidinių politinių įtampų bei konfliktų alinamose valstybėse studentija gana aktyviai įsitraukė ar buvo įtraukta į politinių kovų verpetus²⁷. Tarpukario Europoje, ypač ketvirtajame dešimtmetyje, išryškėjo politinių judėjimų tendencijos mobilizuoti jaunimą. Ispanijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje, Danijoje, Vidurio ir Rytų Europos valstybėse studentija buvo tiesiogiai įtraukta į politines peripetijas – universitetuose kūrėsi politinio atspalvio turinčios ideologinės visuomeninės studentų organizacijos, atspindinčios visuomenėje kovojusių politinių jėgų spektrą²⁸.

Lietuvoje studentija buvo svarbi visuomenės grupė, ir ne vien tik dėl savo maksimalizmo. Dėl sudėtingos iš Rusijos imperijos laikų paveldėtos švietimo tinklo padėties besiformuojanti moderni lietuvių tauta ir jos jaunoji karta, tapusi 1918 m.

²⁶ 1928 m. rugsėjo mėnesio Kriminalinės policijos apžvalga, Nr. 9, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 1585, l. 194.

²⁷ S. M. Lipset, *Students and Politics in Comparative Perspective*, *Daedalus*, 1968, vol. 97, no. 1, p. 12.

²⁸ S. S. Kustrin, *Taking the Street: Workers' Youth Organizations and Political Conflict in the Spanish Second Republic*, *European History Quarterly*, 2004, vol. 34, no. 2, p. 131, 151.

nepriklausomybės kūrėja, neturėjo galimybių studijuoti etnografinėse lietuvių žemėse įsikūrusiame universitete – jo tiesiog nebuvo. Todėl 1922 m. Kaune įsteigus universitetą dalis to meto lietuvių politikų, aktyviai veikusių partiniame darbe, tuo pačiu metu tapo ir universiteto studentais. Tad katalikų studentijos organizacijas ir jų santykį su krikščionimis demokratais paanalizuosime plačiau.

Krikščionys demokratai ir studentų „supolitinimas“

1922 m. Kaune įkūrus Lietuvos universitetą, jau birželio 1 d. buvo įregistruota pirmoji Lietuvos studentų organizacija – Studentų ateitininkų draugovė, turėjusi daugiau nei 100 narių. Ilgainiui narių gausėjo, vis daugiau radosi studijuojamų specialybių pagrindu įsteigtų ateitininkų sambūrių. 1927 m. vasario 16 d. universitete įsisteigė Studentų ateitininkų sąjunga, pradžioje telkusi 6 ateitininkų korporacijas. Katalikiškoje tarpukario Lietuvoje konfesines ir nacionalines vertybes propaguojanti ateitininkija universitete tapo įtakingiausia srove – 1922 m. rudenį įsikūrusi Ateitininkų draugovė turėjo 112 narių, 1926 m. rudenį – jau 499. 1927 m. buvo reorganizuota, ir jau 1932 m. Studentų ateitininkų sąjunga turėjo 572 narius²⁹. Ateitininkai universitete turėjo daugiausia studentišκών draugijų bei korporacijų, įsteigtų studijuojamų specialybių, užsiėmimų ar etnografinių regionų pagrindu. Studentai vyrai ir merginos turėjo atskiras organizacijas. 1937 m. ateitininkai buvo susibūrę į 14 korporacijų, o kairieji studentai turėjo 4, tautininkai – 2, voldemarininkai – 1, tautinės mažumos – 17 korporacijų ir draugijų³⁰.

Pagrindiniai ateitininkų ideologai S. Šalkauskis, A. Maceina, J. Girnius ir kiti esminiais organizacijos principais laikė katalikiškumą, tautiškumą, inteligentiškumą, visuomeniškumą ir šeimyniškumą. Oficialiai ateitininkai buvo ne politinė, o visuomeninė besimokančio katalikų jaunimo organizacija, kurios veiklos pobūdį S. Šalkauskis buvo apibrėžęs šitaip: „Pirma doktrina, paskui akcija“, būtent svarbiausia – teorinė, o ne praktinė veikla. Universiteto studentų ateitininkų sąjungos įstatai reglamentavo mokslinį bei kultūrinį lavinimąsi³¹. Vis dėlto ateitininkai nuo-

²⁹ *Savu keliu [V.D. Universiteto Stud. Ateitininkų Sąjunga 1922–1932]*, Kaunas, 1932, p. 36, 42, 51.

³⁰ Ateitininkų ir katalikiškos korporacijos: „Activitas“, „Gaja“, „Grandis“, „Iustitija“, „Kęstutis“, „Humanitas“, ateitininkų klubas „Vytautas“, „Fideles Iustitia“, draugija „Šatrija“, Zanavykų draugija, draugovė „Giedra“, draugovė „Birutė“, korporacija „Gražina“, studentų žemaičių Simono Daukanto draugija. Kairiųjų studentų korporacijos: Varpo draugija, studentų socialistų draugija „Žaizdras“, korporacija „Žalgiris“, „Ažuolas“. Studentų tautininkų korporacijos: „Neolithuania“, „Filiae Lithuania“. Voldemarininkų: „Lietuva“. Tautinių mažumų studentai atitinkamai turėjo: žydai – 12 korporacijų, rusai – 3, lenkai – 1, gudai – 1 ir t. t. (1937 01 22 raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, LCVA, f. 378, ap. 12, b. 662, l. 1–2).

³¹ „1. Sąjungos tikslas yra telkti į vieną būrelį lietuvius katalikus studentus ir bendromis pajėgomis moksliskai aiškintis katalikų pasaulėžiūrą, mokslu ir menu harmoniškai lavinti savo dvasios pajėgas,

lat jautė krikščionių demokratų politikų įtaką. Teoriškai studentams buvo patariama nedalyvauti politikoje, tačiau praktiškai jie buvo skatinami aktyviai veikti kaip krikščionių demokratų partijai neįtinkančių vyriausybės opozicinis judėjimas. Galiausiai 1935 m. Telšiuose vykusiame Ateitininkų federacijos kongrese nutarta, jog studentams paliekama laisvai apsispręsti dėl aktyvios politinės veiklos³².

Krikščionių demokratų įtaka stipriausiai buvo juntama studentų ateitininkų teisininkų „Iustitijos“, visuomenininkų „Kęstučio“ ir „Vytauto“ klubų, techninių mokslų studentų „Grandies“ ir socialinių teisingumą propagavusios „Activitas“ korporacijose. Šių korporacijų garbės nariai buvo žymiausi katalikų politikai: A. Stulginskis, kun. M. Krupavičius, P. Dovydaitis, K. Ambrozaitis, L. Bistras, P. Karvelis ir kiti. Ketvirtajame dešimtmetyje režimo izoliuoti nuo aktyvios politinės veiklos jie tarp akademinio jaunimo kurstė katalikų politinės opozicijos nuotaikas. Senieji LKDP veikėjai, matyt, prisiminę carinės Rusijos imperijos universitetuose įgytą politinės agitacijos praktiką bei trečiojo dešimtmečio parlamentiniu laikotarpiu taikytus metodus, kai studentai buvo įtraukti į politinės agitacijos darbą³³, ją perkėlė į universitetą. Studentų ateitininkų susirinkimų, korporacijų metinių švenčių ir kitokio pobūdžio renginių metu krikščionys demokratai ne tik skaitė politines paskaitas, analizavo bei kritikavo santvarką ir jos vadovus. Politiniai lyderiai ragino studentus būti visuomeniškai aktyvius, dalyvauti politikoje. 1933 m. studentų ateitininkų metinės konferencijos metu P. Karvelis reiškė nepasitenkinimą akademinė jaunuomene, nes jai esą stinga kovingumo prieš valdžią dvasios: „Akademinis gyvenimas man nepatinka tuo, kad ateitininkai nėra atkaklūs, energingi ir susidomėję grumtis dėl savo ateities (...). Jūs nieko nesulauksite, jei nekovosite.“³⁴ L. Bistras nuolat patarinėdavo universiteto studentams neieškoti kompromisų su A. Smetonos valdžia. Panašiai 1936 m. kalbėjo ir Domas Jasaitis – jis ragino studentus būti ekspansyvius ir dinamiškai kovoti su tautininkais: „Mes negalim savo tarpe turėti neutralių elementų (...). Darbą pradėję nevyskim be kovos, sutikę pavojus nesitraukim baimingai ir spaudžiantiems nenusileiskim be paliovos.“³⁵ Jaunimo visuomeninį aktyvizmą skatino P. Dovydaitis, kuris, anot J. Girniaus, būtent dėl

auklėtis katalikų etikos principais ir tais principais vadovaujantis ruoštis pozityviais visuomenės darbininkais“ (Studentų ateitininkų sąjungos įstatai 1927, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1077, l. 61).

³² 1935 07 23 raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 4, b. 1534, l. 240.

³³ „Vytauto“ klubas savo narius trečiajame dešimtmetyje įpareigojo „padėti veikti politinėms, ekonominėms, kultūrinėms organizacijoms bei aktyviai dirbti visuomeninį darbą“; t. y. talkinti LKDP, LDF ir LŪS skyriams rengiantis rinkimams, organizuojant katalikų partijos skyrių susirinkimus, platinant partinę spaudą, agitacinę literatūrą ir pan. (V. Alekna, *Vytauto klubas. Istorija, narių biografijos*, Vilnius, 2002, p. 6–7).

³⁴ 1933 10 01 VSP Kauno apygardos valdininko raportas, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 2825, l. 365.

³⁵ 1936 11 22 VSP raportas Kauno apygardos viršininkui, ten pat, b. 4541, l. 90.

šios priežasties 1927 m. nebuvo perrinktas AF vadovu, o vėliau, veikdamas išvien su radikalių pažiūrų K. Ambrozaičiu, smarkiai prisidėjo organizuojant pagrindinį katalikų studentų judėjimą prieš režimą³⁶.

Studentijos dalyvavimas ir jos, kaip aktyvios, organizuotos jėgos, naudojimas politinėse kovose buvo įprastas reiškinys to meto pasaulyje. Buvo ne viena priežastis, lėmusi studentijos įsitraukimą į politiką ir aktyvų norą daryti įtaką valstybės valdymui. Pirmiausia studentija dėl savo jaunatviško maksimalizmo, intelektualinio potencialo bei vieningos organizacinės struktūros buvo patraukli jėga politikams, siekusiems ja remtis tarpusavio politinėse kovose. Lietuvoje A. Smetonos valdymo laikotarpiu VDU turėjo autonomiją, kuri sudarė galimybę opozicijoje atsidūrusiems politikams pasitelkti ideologiškai artimas studentų korporacijas rengiant susirinkimus, skaitant paskaitas politinėmis temomis, kritikuojančias režimą ir diegiant jaunimui nepasitenkinimo santvarka nuotaikas, kurias jis toliau platintų po visus Lietuvos kampelius. Tyrinėtojų nuomone, tokia politinio veikimo praktika buvo dažnas Vidurio ir Rytų Europos aukštųjų mokyklų, o ypač XX a. pradžios carinės Rusijos universitetų, bruožas³⁷. Kaip tik šiuo laikotarpiu didžioji dalis būsimų Lietuvos politikų studijavo Rusijoje, todėl, matyt, praėjus kelioms dešimtims metų, tokia politinės kovos su valdžia forma buvo taikyta ir ketvirtojo dešimtmečio Lietuvoje.

Katalikų politikų vizitai į VDU su paskaitomis ir savotiškais „politiniais kursais“ apie padėtį valstybėje suaktyvėdavo priimant svarbius, valstybinės reikšmės sprendimus ar tiesiog prieš pat studentų atostogas. Ateitininkai dažnai prieš atostogas būdavo „instrukuojami“, kaip ir ką kalbėti provincijos visuomenei, kaip aiškinti provincijos gyventojams „Laikinojoje sostinėje“ vykstančias politines peripetijas. Studentai gaudavo įvairios opozicinės bei valdžios cenzūros draudžiamos literatūros, atsišaukimų. Dar iki perversmo universitete su mitinginio pobūdžio paskaitomis, kritikuojančiomis M. Sleževičiaus kabineto darbus, lankėsi kun. M. Krupavičius, K. Ambrozaitis, P. Karvelis, L. Bistras ir kiti. Politinėse paskaitose, tokiais pavadinimais kaip „Einamasis momentas ir darbai“, „Apie Seimo darbus“, „Lietuvos vidaus padėtis“, ateitininkai iš „pirmų lūpų“ buvo informuojami apie „žalingą“ Lietuvai kairiųjų valdymą. Po perversmo tie patys politikai ėmė kritikuoti ir tautininkų „diktatūrą“, o ketvirtajame dešimtmetyje parūpindavo į provinciją vykstantiems studentams politinės literatūros. Vienas ryškesnių epizodų nutiko kovos dėl moksleivių ateitininkų organizacijos uždarymo įkarštyje. 1930 m. lapkritį saugumo policija suėmė 8 studentus ateitininkus ir 4 kunigus, kurie vyko į provincijos mies-

³⁶ J. Girnius, *Pranas Dovydaitis*, Chicago, 1975, p. 452.

³⁷ S. M. Lipset, *University Students and Politics in Underdeveloped Countries*, *Comparatives Education Review*, 1966, vol. 10, no. 2, p. 137–138.

telius ir ten, prisidengę kultūros ar religinės tematikos paskaitomis, turėjo raginti visuomenę neklausyti valdžios. 1933 m. prieš vasaros atostogas katalikų politikų vadovaujamos organizacijos išleido net specialias instrukcijas, pavadintas „Vasaros veikimo planas“: studentija turėjo stiprinti opozicines nuotaikas provincijoje³⁸. 1934 m. Studentų ateitininkų sąjungos Centro valdybos pirmininkas P. Dielininkaitis dažnose kalbose apie studentų darbus atostogų metu primindavo: „Mes turim tą patį pasakyti tautai, ką pasakė Musolini: mes norim valdyti Lietuvą. Juk tokie Musolini ir kiti dideli šių laikų vyrai kaip mūsų Voldemaras todėl ir yra galingi, kad jie nori valdyti. Dėl to jie valstybės gyvenime turi didelę svarbą. Mes taip pat turime turėti norą būti šefais.“³⁹

Apie tokius ir panašius *Alma Mater* vykstančius politinius susirinkimus saugumo organai valstybės valdžią informuodavo reguliariai, todėl neatsitiktinai 1931 ir 1937 m. valdžios inicijuotos universiteto reformos apkarpė autonomiją. Šiais žingsniais A. Smetona stengėsi pristabdyti opozicinį politikavimą ir kylančią grėsmę, nes partijos nevalgė įtraukti veiklesnės studentijos net į savo partinių organų valdymo struktūras. Pavyzdžiui, nors nuo 1929 m. LKDP neturėjo galimybės rengti savo metinių suvažiavimų, tačiau ketvirtojo dešimtmečio pradžioje kooptavo ne vieną naują narį studentą ateitininką (S. Rauckiną, St. Lūšį, A. Masionį, V. Vilimą) kandidatais į LKDP CK, kurio posėdžiuose šie turėjo patariamąjį balsą⁴⁰. Beje, panašios tendencijos vyravo ir kitose opozicinėse partijose – studentai varpininkai taip pat priklausė Valstiečių liaudininkų CK, net atvirai reikšdavo nepasitenkinimą dėl jų nuomone, netinkamos senųjų partijos lyderių M. Sleževičiaus, K. Griniaus ir kitų veiklos⁴¹. Tautininkų studentija neretai reikšdavo nepasitenkinimą dėl sąjungos vadovybės, nes ši neva per mažai informuojanti neolitanus apie valstybės politinę padėtį.

Studentų ateitininkų politinė ištikimybė krikščionims demokratams buvo skatinama. Patikimiausi ir aktyviausi studentai buvo finansiškai remiami LKDP priklausiusio Leono XIII fondo pinigais. Daugiausia tokių buvo iš „Vytauto“ klubo bei „Kęstučio“ ir „Iustitijos“ korporacijų narių. Tad neatsitiktinai pastarosios korporacijos tapo LKDP „forpostais“ universitete. Po perversmo išsiskyrus LTS ir LKDP keliami bei vis aktyviau veikiant A. Voldemaro fašistuojantiems „Geležinio vilko“ smogikams, šie ateitininkai taip pat mėgino organizuoti studentų

³⁸ VSD Agentūros skyriaus viršininko B. Vėžio 1933 m. birželio mėn. politinių partijų bei organizacijų veikimo apžvalgos santrauka, LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3043, l. 17.

³⁹ 1934 06 02 raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, ten pat, ap. 3, b. 3474, l. 444.

⁴⁰ S. Rauckinas, „A.a. Stasj Lūšj prisimenant“, *Tėvynės sargas*, 1981, nr. 1, p. 37.

⁴¹ M. Tamošaitis, *Valstiečiai liaudininkai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940* (Daktaro disertacija), Kaunas, 2011.

kovos būrius, turėjusius saugoti partijos lyderius, kurie jau 1928 m. sulaukdavo naktinių A. Voldemaro „asmeninės gvardijos“ narių grasinamų vizitų⁴², ir „kovoti“ dėl LKDP idėjų įgyvendinimo⁴³. Viename slaptame „Vytauto“ klubo valdybos posėdyje, vadovaujant vėliau reikšmingai pasižymėjusiems J. Štaupui ir V. Baniuliui, buvo nutarta, kad „atėjus svarbesniam laikui“ vytautininkai turi per pusę valandos susirinkti į iš anksto sutartą vietą. Tuo tikslu buvo sudarytas specialus patikimų studentų sąrašas (apie 40 ateitininkų), jie suskirstyti pagal Kauno rajonus, paskirti seniūnai, kurie prireikus turėjo koordinuoti greitą studentų būrių sušaukimą⁴⁴. Tokių kovos būrių organizavimas nebuvo vien tik pačių studentų iniciatyva. Skatino ir nurodymus siuntė ir partijos vadovybė. 1928 m. LKDP informacijos biuras nurodė J. Dagiliui ir S. Lūšiui, kaip patikimiems LKDP studentams, slapta sekti universiteto ateitininkų ištikimybę partijos idėjoms ir ieškoti tų, kurie bendradarbiavo su kriminaline policija, t. y. nustatyti užverbuotuosius saugumo⁴⁵. Ši veikla tarp katalikų studentų buvo vadinama „kontržvalgyba“. Panašios „kontržvalgybinės“ veiklos ketvirtajame dešimtmetyje ėmėsi ir kitos politinės Lietuvos srovės. M. Sleževičiaus nurodymu valstiečiams liaudininkams ideologiškai artimų studentų varpininkų vadovybės aplinkoje turėjo būti koordinuojama kairiųjų studentų veikla, prižiūrima, kad studentai nevykdytų nepamatuotų išsišokimų prieš valdžią ir kad korporacijos nariai būtų pasirengę, kad „atėjus valandai darbo, būtų visi pasiruošę“⁴⁶. Dešimtmečio pabaigoje ir tautininkų studentai neolituanai, nepatenkinti „per minkštu“ A. Smetonos valdymu, pradėjo bendrauti su voldemarininkų „Lietuvos“ korporacijos nariais ir slapta tarėsi dėl studentų „smogiamojo būrio“ organizavimo⁴⁷.

Katalikų stovykloje agitacinės studentų išvykos po Lietuvą, griežtos pagrindinės opozicinės veiklos taktikos naudojimas ir intensyvus politinis ateitininkų organizavimas truko maždaug iki ketvirtojo dešimtmečio vidurio. Jau nuo 1932 m. pradžios K. Pakštas ir jaunoji katalikų inteligentų karta mėgino studentams įteigti mintį, kad nereikia savo veiksmais provokuoti režimo. Nauja studentų veikla turėjo remtis M. Gandhi (Gandžio) pasyvaus pasipriešinimo taktika. Tų metų sausio 18 d. K. Pakštas, pasikvietęs visų universiteto studentų ateitininkų korporacijų pirmi-

⁴² 1928 m. LKDP aplinkraštis parapijiniams įgaliotiniams Nr. 4, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 1550, l. 20.

⁴³ 1928 02 08 VSD bendradarbio „Katalikas“ agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 2, b. 17, l. 11.

⁴⁴ 1929 11 27 VSD bendradarbio „Malinauskas“ agentūrinis pranešimas, ten pat, l. 99.

⁴⁵ 1928 01 16 VSD bendradarbio „Škotas“ agentūrinis pranešimas, ten pat, l. 3.

⁴⁶ M. Tamošaitis, *Valstiečiai liaudininkai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940* (Daktaro disertacija), Kaunas, 2011.

⁴⁷ 1938 12 12 VSD bendradarbio „P. Pranulis“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 348, ap. 13, b. 58, l. 293, 294.

ninkus, pasakė įdomią kalbą: „Reikia pereiti į ramų politinį opozicinį darbą, nes kandžiojimosi, erzinimo politišką taktiką, kokios iki šiol buvo laikytasi, nėra tikslu, – patiems siūlytis eiti į kalėjimus yra tik pačių savęs kompromitavimas. Krikščionių demokratų iki šiol politiška linija buvo kraštutiniai revoliucinė.“⁴⁸ Vėliau, kilus kartų konfliktui LKDP bei katalikų politikams suvokus, kad jų opozicinės priemonės paveikti režimą yra bevaisės, o aktyviausi LKDP nariai, vyriausybės kritikai ir studentijos aktyvistai nuteisti kalėti, ateitininkų entuziazmas išblėso. Viename iš daugelio saugumo ataskaitų apie 1936 m. ateitininkų veiklą rašoma, kad Ateitininkų sąjungos veikimas esąs labai silpnas, net prieš Velykas sąjunga nesugeba surengti susirinkimo, o anksčiau tai buvo daroma su „dideliu triukšmu“⁴⁹.

Galimybės suaktyvinti veiklą atsirado Lietuvos nepriklausomybės saulėlydžiu. Šiuo laikotarpiu jaunatviškas studentų aktyvumas vėl prasiveržė įsitraukiant į Lietuvos aktyvistų sąjungos (LAS) inicijuotą antitautininkišką politinę akciją ir kuriant Patriotinį frontą (PF). Atrodė, kad 1938–1939 m. du skausmingi ultimatumai galutinai pakirs A. Smetonos autoritetą ir nulems jo režimo pabaigą. Suaktyvėjo pagrindinė kurstomoji opozicinių srovių veikla. 1938 m. pabaigoje krikščionys demokratai, valstiečiai liaudininkai ir voldemarininkai sudarė LAS, kurios politinėje programoje ketinta nuversti valdžią. Šiomis aplinkybėmis studentų ateitininkų vardas vėl pateko į saugumo agentų akiratį. Pirmiausia jie buvo pasitelkti platinti nelegalius LAS spaudos organus *Žygis* ir *Bendras žygis*. Pasak saugumo, šiuos opozicinius laikraščius skaitė dauguma visuomenės, net kaime, kur juos daugiausia platino būtent studentai ateitininkai⁵⁰. Ilgainiui, „žygininkų“ idėjoms pasklidus po Lietuvą, LAS aktyvistai, vadovaujami katalikų vadų P. Dielininkaičio, L. Bistro, P. Karvelio bei voldemarininkų lyderių, mėgino panaudoti studentiją neramumams valstybėje sukelti. P. Dielininkaitis, praėjus dienai po garsaus 1938 m. gruodžio 10 d. Klaipėdos ir Kauno studentų mitingo, pažįstamiems pratarė, kad „Dabar įkaitinta studentija ir ją reikia panaudoti plačiosios visuomenės įkaitinimui.“⁵¹ Tačiau perversmininkų planai žlugo, organizatoriai buvo suimti, o universiteto studentai paleisti atostogų.

Praėjus trims mėnesiams Lietuvą ištiko naujas smūgis – Klaipėdos netektis. Tada A. Smetona ryžosi kiek pakeisti Vyriausybės sudėtį – įtraukti į ją opozicinių srovių atstovų. Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos (LKKSS) iniciatyva sparčiai išpopuliarėjo raginimas galimo nepriklausomybės praradimo akivaizdoje vienyti bendrai veiklai ir atsisakyti visokių politinių ambicijų bei dirbti Lietuvos

⁴⁸ 1932 01 28 Kriminalinės policijos žinios nr. 44, *LCVA*, f. 394, ap. 15, b. 247, l. 207.

⁴⁹ 1936 m. kovo mėn. politinių partijų ir organizacijų veikimo apžvalga, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 4551, l. 12.

⁵⁰ 1939 01 12 VSD agentūrinis pranešimas, ten pat, ap. 13, b. 58, l. 124.

⁵¹ 1938 12 13 VSD agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 378.

labai susitelkus į vieningą Patriotinio fronto judėjimą. Studentija ir čia parodė iniciatyvą. 1939 m. kovo 29 d. universitete skirtingų ideologinių pažiūrų studentai įkūrė akademinį PF skyrių – pirmą tokį Lietuvoje. Steigiamajame susirinkime kalbėjo tautininkas neolituanas, kairysis varpininkas bei katalikas ateitininkas. Visi nutarė burtis į „vieningą frontą, kuris garantuotų Lietuvos nepriklausomybę“. Artėjančios valstybės tragedijos akivaizdoje buvo juntama pakili patriotinė nuotaika. Katalikų dienraštis *XX amžius*, aprašydamas įvykius universitete, citavo studentų ateitininkų atstovo kalbą: „Apie partijas tad daugiau netenka galvoti (susirinkusieji šaukia: šalin partija!) (...). Mes būsime vieningi, daugiau partijų dabar pas mus negali būti.“⁵² Įsteigę PF skyrių, studentai nusiuntė Ministrų Tarybai ir universiteto rektoriui rezoliucijas, kuriose pažadėjo savo paramą naujai vyriausybei, paragino likviduoti egzistuojančias partijas ir pakurstė visuomenę steigti PF skyrius⁵³. Nors oficialiai ir legaliai tuo metu Lietuvoje veikė tik tautininkai, tačiau akivaizdu, kad raginimas likviduoti partijas buvo taikytas ne tik jiems. Katalikų bei kairiųjų politinės srovės egzistavo, net turėjo savo spaudą, kuri, nors ir cenzūruojama, vis tiek atrodė kiek kitokia nei oficiozas *Lietuvos aidas*. Tad jau nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio juntamas studentų ateitininkų atšalimas LKDP politikų nuolatiniam raginimams kovoti su režimu viešai buvo išreikštas propaguojant PF idėją. Suformavus „Vieningo darbo“ vyriausybę, visuomenėje kilo entuziazmas su viltimi, kad režimas sušvelnės. Lietuvoje prasidėjo mitinginio pobūdžio politiniai susirinkimai. Ateitininkai aktyviai prisidėjo prie šios veiklos – važinėjo po provinciją ir populiarino vienybės idėją, padėjo steigti PF skyrius provincijoje.

Suaktyvėjusį studentijos politikavimą ketvirtojo dešimtmečio Lietuvoje nederėtų aiškinti vien tuo, kad katalikai politikai dažniau mėgino politiškai indoktrinuoti studentus ir norėjo pakurstyti veikti prieš tautininkus. Lietuviai buvo ne išimtis, o, ko gero, atspindėjo visai to meto Europai būdingą tendenciją. Būtent ketvirtajame dešimtmetyje dėl ekonominių ir socialinių pasaulio sukrėtimų politikai pradėjo aktyviau „politinti“ studentiją ir ją įtraukti kovodami su oponentais. Ilgą laiką nerodžiusios didesnės iniciatyvos katalikų ir kitos dešinėsios politinės partijos pradėjo veikti tarp studentų. Pavyzdžiui, ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Ispanijoje jaunimo naudojimas politinėms demonstracijoms tiek suaktyvėjo, kad valdžia patvirtino amžiaus cenzą, ribojantį jaunuolių priklausymą politinėms partijoms⁵⁴. Prancūzijoje tuo laikotarpiu politikai katalikai tiek išplėtojo katalikų studentų ir nestudentiško jaunimo organizacijų tinklą, kad jos netrukus gerokai

⁵² Akademinis jaunimas realiai vykdo vienybę, *XX amžius*, 1939 03 30, nr. 73, p. 4.

⁵³ Ten pat.

⁵⁴ S. S. Kustrin, Taking the Street: Workers' Youth Organizations and Political Conflict in the Spanish Second Republic, *European History Quarterly*, 2004, vol. 34, no. 2, p. 131, 151.

pagausėjo, palyginti su socialistinio ir komunistinio jaunimo draugijų nariais⁵⁵. O Latvijoje dešiniųjų pažiūrų universiteto studentų ir filisterių korporacijas vienijanči sąjunga pasijuto politikų remiama ir 1934 m. parengė net savo atskirą politinę programą, su kuria planavo dalyvauti artėjančiuose rinkimuose į *Saeima*⁵⁶.

Krikščionys demokratai, jaunesni katalikai ir studentų ateitininkų politinių prioritetų kaita

Politinė, studentams skirta krikščionių demokratų agitacija darė įtaką ateitininkų pažiūroms, kurios išsiliejo konkrečiomis studentų akcijomis prieš valdžią. 1926–1940 m. laikotarpiu, skleidžiant opozicines nuotaikas valstybėje, prasiveržė ateitininkų politiniai protestai prieš kairiųjų vyriausybę 1926 m. lapkričio 21 d. mitinge ir 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo metu. Studentai taip pat dalyvavo 1930–1932 m. pagrindinėje KAK veikloje ir 1938 m. gruodžio 10 d. mitinge prieš A. Smetonos valdžios politiką.

Rinkimų į III Seimą 1926 m. kampanijos metu prasidėjusi arši politinė agitacija tęsėsi ir po katalikų politiniam blokui nesėkmingai susiklosčiusių rinkimų. M. Sleževičiaus vyriausybės vykdytai valstybės gyvenimo liberalizacijai konservatyvi Lietuvos visuomenė dar nebuvo pribrendusi. O krikščionys demokratai per gausias savo organizacijų, draugijų, studentų korporacijų, bažnyčių sakyklų bei spaudos struktūras ir tribūnas įkaitino visuomenės atmosferą tiek, kad būtų buvę keisčiau, jei metų pabaigoje kairiųjų valdžia nebūtų buvusi nuversta.

Šiose politinėse batalijose studentai ateitininkai atliko toli gražu ne paskutinį vaidmenį. 1926 m. akademinis jaunimas turbūt pirmą kartą jaunos Respublikos gyvenime koordinuotai ir tikslingai įsitraukė į politiką. Universitete per reguliariai skaitomas politinių LKDP vadų paskaitas „tautinė“ studentija, būtent krikščionims demokratams ir tautininkams artimos akademinės jaunuomenės branduolys, 1926 m. lapkričio 21 d. nusprendė pareikšti griežtą protestą valdžiai. Liaudies namuose surengto politinio mitingo ir demonstracijos prieš vyriausybės vykdomą politiką metu buvo piktinamasi leidimu įsteigti beveik 60 lenkiškų mokyklų pasienio su Lenkija zonoje, pernelyg „liberaliu“ susirinkimų bei politinių organizacijų veiklos toleravimu, kuriuo pasinaudoję savo veiklą suaktyvino komunistai, ir draudimu „tautiškai nusiteikusiai studentijai“ organizuoti eiseną Karo muziejaus link⁵⁷. Šioje manifestacijoje dalyvavo apie 1000 studentų ateitininkų, tautininkų,

⁵⁵ S. Kalman, *The Extreme Right in Interwar France: The Faisceu and the Croix de Feu*, Hampshire–Burlington, 1988, p. 146–147.

⁵⁶ V. Ščerbinskis, The Latvian Student Corps and the Politics in the Inter-war Period of the Twentieth Century, *Journal of Baltic Studies*, 2005, vol. 36, no. 2, p. 165–166.

⁵⁷ A. Jurevičiūtė, Politinės studentų demonstracijos tarpukario Kaune, *Kauno istorijos metraštis* (toliau – *KIM*), t. 3, 2002, p. 131.

šaulių bei Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos narių. Katalikų spauda aktyviai ragino visuomenę prisidėti prie mitingo, o radikalias idėjas skleidęs katalikiškas *Tautos valios* laikraštėlis išvakarėse rašė: „Visų tautų studentija visuomet yra jautri savo tautos reikalams (...), ogi šiandien yra žudoma Tauta, ta Tauta, kuri, didvyrių krauju atpirkta, peni savo jauną žiedą, savo ateitį – jaunimą brangiuoju mokslu.“⁵⁸ Po mitingo įvykusi valdžios draudžiama studentų eisena virto didžiausia iki tol ir kruvinai pasibaigusia akademinio jaunimo demonstracija. Buvo sužeistų ir suimta daugiau nei 10 studentų.

Krikščionių demokratų įelektrintas visuomenės gyvenimas kunkuliavo. Seime konstruktyvaus darbo taip pat nebuvo – dešinėsios partijos nuolat rengė interpeliacijas vyriausybei. Lapkričio 26 d. interpeliacija buvo įteikta ir „Dėl policijos veiksmų“ prieš demonstrantus. Nors M. Sleževičius į pateiktus kaltinimus reagavo atsainiai, tačiau studentų demonstracija vyriausybę paveikė. Gruodžio pradžioje ateitininkų labiausiai nemėgstami socialdemokratai ministrai V. Čepinskis ir V. Požela įteikė atsistatydinimo prašymus M. Sleževičiui, tačiau jų atstatydinimo klausimas iki perversmo taip ir nebuvo svarstomas⁵⁹.

Politinių partijų remiami studentai ir toliau viešai reiškė nepasitenkinimą valdžia. Tą pačią dieną, kai Seime virė aistros dėl susidorojimo su mitingo dalyviais, ateitininkų vadovaujama studentų atstovybė taip pat surengė susirinkimą. Priimtomis rezoliucijomis studentai įsipareigojo „kviešti visuomenę reikšti protestą dėl susidorojimo su lapkričio 21 d. mitingo dalyviais.“⁶⁰ O kairieji studentai, bandę apginti vyriausybės poziciją, buvo apšaukti komunistais, pagrasinta visus išmėtyti pro langus ir galiausiai, įvykus susistumdymui, užpulti kumščiais⁶¹.

Tokia įvykių raida didino katalikiškos konservatyvios Lietuvos visuomenės nepasitenkinimą kairiųjų valdžia. Tad gruodį nuvertus vyriausybę visuomenė dėl to neliūdėjo. Čia studentai atliko taip pat svarbų vaidmenį. Vyskupas J. Staugaitis atsiminimuose rašė: „Prie 1926 m. gruodžio 17 d. politinio perversmo prisidėjo ypač studentai ateitininkai.“⁶²

Po 1927 m. studentų ateitininkų padėtis iš esmės pasikeitė. A. Smetonos režimas ėmė slopinti jų aktyvumą. Be „politinių“ motyvų, katalikų jaunimo organizacijų (ypač moksleivių) veiklos varžymas turėjo ir kitą tikslą – norėta sutelkti jauni-

⁵⁸ Ten pat.

⁵⁹ G. Mitrulevičius, Lietuvos socialdemokratai po III Seimo paleidimo 1927–1940 m., *Socialdemokratai Lietuvos Respublikos Seimuose*, Vilnius, 2006, p. 220.

⁶⁰ Studentų mitingo, vykusio 1926 m. lapkričio mėn. 26 d. 21 val. Lietuvos universiteto I rūmų salėj, aprašymas, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 1023, l. 34.

⁶¹ Ten pat, l. 32.

⁶² J. Staugaitis, *Mano atsiminimai*, Vilnius, 1995, p. 310.

mo auklėjimą valstybės rankose ir šitaip sumažinti būsimąjį krikščionių demokratų partijos potencialą⁶³.

Nuo 1927 m. rudens krikščionys demokratai atnaujino antivyriausybines agitacines kampanijas, tik šį kartą taikiniu tapo ne K. Griniaus ir M. Sleževičiaus, o A. Smetonos ir A. Voldemaro valdžia. Mat šie, kitaip nei kairiųjų vyriausybė, ėmėsi griežtesnėmis priemonėmis slopinti opozicinius katalikų veiksmus. Dėl suaktyvėjusios režimo saugumo struktūrų veiklos negalėdami veikti laisvai universitete, ateitininkai užmezgė glaudesnius slaptus ryšius su partijos lyderiais. Padažnėjusių susitikimų metu studentai būdavo informuojami apie padėtį valdžios struktūrose, gaudavo nurodymų ir patarimų, kaip elgtis vykstant LKDP ir tautininkų politinei kovai. Mėginta kurti ateitininkų „kovos būrius“. O akademinio jaunimo aktyvus propagandinis darbas provincijoje sulaukė valstybės saugumo struktūrų dėmesio. 1930–1935 m. už kurstomąjį darbą raginant visuomenę neklausyti valdžios, „kursiant vieną visuomenės grupę prieš kitą“, 24 VDU ateitininkai nubausti ir nusiųsti į Varnių koncentracijos stovyklą, per 20 studentų įkalinta Kauno sunkiųjų darbų kalėjime⁶⁴. Tuo metu vyko nuolatinės kratos studentų bendrabučiuose, Ateitininkų namuose, Pavasario sąjungos būstinėje, katalikų dienraščių spaustuvėse, taip pat politinių katalikų organizacijų LKDP, LDF, LŪS būstinėse. Kartais įtariamieji dėl antivyriausybines veiklos buvo sulaikomi tiesiog gatvėje. Režimas suvokė, kokį vaidmenį studentai ateitininkai vaidino „kiršinant vieną visuomenės grupę prieš kitą“, ir neatmetė galimybės, kad jie gali imtis nelegalių ar net teroristinių kovos priemonių. 1928 m. valstybės saugumo darbuotojai viename iš slaptų pranešimų rašė: „Partijos [LKDP] nariai, ypač jaunesni studentai ateitininkai, nebesulaukdami koalicijos vis daugiau nirsta ir bruzda prieš dabartinę vyriausybę. Tariamasi net terorizuoti kai kuriuos vyriausybės narius.“ Pasklido gandų, esą net M. Krupavičius pasitraukė iš LKDP CK daugiausia dėl to, jog „...įtūžę jaunesnieji nariai gali padaryti atentatą kuriai valstybės galvai ir paskui visa bėda krisianti ant partijos pirmininko – kunigo.“⁶⁵ Šiuokart saugumas buvo neteisis, nes kun. M. Krupavičių dvasinė vyresnybė, spaudžiama Šv. Sosto diplomatų Lietuvoje, galiausiai ryžosi nušalinti nuo aktyvios politikos. Apie tai režimas nežinojo ir 1929 m. po kairiųjų radikalų įvykdyto pasikėsinimo į A. Voldemaro gyvybę, be kitų įtariamųjų, trumpam buvo suimta ir daugiau nei 10 studentų ateitininkų⁶⁶.

⁶³ D. Mačiulis, Moksleiviai ateitininkai Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940): veikimo laisvė ir politinis režimas, *BIS*, t. III, 2010, p. 38.

⁶⁴ 1935 07 23 valdininko Juozo Šabano raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 4, b. 1534, l. 234.

⁶⁵ 1928 m. vasario mėnesio Kriminalinės policijos mėnesinė apžvalga, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 1585, l. 27.

⁶⁶ V. Alekna, *Vytauto klubas. Istorija, narių biografijos*, Vilnius, 2002, p. 19.

Griežti valdžios veiksmai politikuojančių studentų atžvilgiu davė rezultatų. Nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos ateitininkų korporacijose prasidėjo skilimas. Atsirado vadinamųjų „kraštutinių“ ir „vidurinių“ studentų trintis. „Kraštutiniai“, t. y. daugiausia „Vytauto“ klubo VDU studentai, stojo už tiesioginę bendradarbiavimą su LKDP ir apskritai siekė visą Studentų ateitininkų sąjungos veiklą pasukti „politinio veikimo linkme“: „Viduriniai“ politikavimui priešinosi, liko pasyvūs arba linko į tautininkų pusę ir savo poziciją argumentavo taip: „Geriau mes rūpinkimės daugiau studentų medžiaginiu ir dvasiniu gyvenimu.“⁶⁷ Ilgainiui kai kurios ateitininkų korporacijos („Šatrija“, „Humanitas“, „Gaja“) ne tik nusišalino nuo politinės veiklos, bet ir atsiskė išpareigojimų dirbti „visuomeninį“ darbą⁶⁸.

Tačiau studentus, nesutariančius dėl tolesnės veiklos gairių, trumpam sutelkė pats režimas. 1930 m. rugpjūčio 30 d. uždraudus ideologinių organizacijų veiklą mokyklose, buvo uždaryta gausiausia to meto moksleivių ateitininkų organizacija. Protestuodami prieš šį valdžios žingsnį suaktyvėjo trečiojo dešimtmečio pabaigoje prislopinti krikščionys demokratai, nes šis draudimas į opozicinę kovą įtraukė ne tik plačiuosius visuomenės sluoksnius, kunigus, bet ir vyskopus bei Vatikaną. 1930 m. rugsėjį sušaukta neeilinė vyskupų konferencija, kuri, protestuodama prieš tokį švietimo ministro aplinkraštį, davė naują impulsą tiek LKDP politikams, tiek studentams imtis „aktyvių“ veiksmų ginant moksleivius. Reaguodami į įvykius, 1930 m. rugsėjo pabaigoje studentai metinės konferencijos metu pradėjo brandinti mintį apie nelegalią veiklą. O skatino juos krikščionys demokratai, ypač P. Dovydaitis, kuris jau nuo 1928 m. beveik kiekviename studentų renginyje ragino „neklausyti tautininkų valdžios“⁶⁹. Iš palankiausių LKDP studentų buvo sudarytas aktyvistų būrys. Jam vadovavo L. Bistras, P. Karvelis, kunigai K. Rankelė, J. Šalčius. Prisidėjo ir tuo metu provincijoje tremtyje gyvenęs kun. M. Krupavičius. Šių vadų iniciatyva studentams buvo rengiami slapti kursai, duodamos instrukcijos. Senieji katalikų lyderiai instruktavo jaunimą, kaip efektyviausiai vykdyti antivyriausybinę kampaniją⁷⁰. Po kursų buvo sudarytas slaptas ateitininkų būrelis, vadinamasis Katalikų akcijos komitetas (KAK). Jo iniciatyva buvo rašomi ir platinami antivyriausybiniams kreipimaisi, biuleteniai (iš viso išspausdinta 8) su raginimais nepaklusti tautininkų valdžiai ir su ja kovoti. Kreipimūsi tekstai buvo gana radikalūs, tad niekas nepuoselėjo vilčių, kad juos būtų galima išspausdinti legalioje

⁶⁷ 1927 12 13 VSP agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 2, b. 17, l. 2.

⁶⁸ 1931 m. kovo mėn. politinių partijų ir organizacijų veikimo santrauka, ten pat, f. 378, ap. 3, b. 1008, l. 109.

⁶⁹ 1931 02 28 Kriminalinės policijos direktoriaus pul. K. Rusteikos nutarimas dėl P. Dovydaičio kvotos, ten pat, b. 109, l. 4.

⁷⁰ 1939 05 23 VSD direktoriaus A. Povilaičio ataskaita „1918–1939 m. m. sukilimai Lietuvoje“, ten pat, f. 923, ap. 1, b. 1346, l. 60.

spaudoje. „Katalikams inteligentams“, „Katalikiškajai visuomenei“ ir panašių pavadinimų lapeliai, dažnai sutirštindami spalvas bei šmeiždami, kurstė visuomenę, esą tautininkus papirko komunistai ir kartu jie siekią sužlugdyti krikščionybę, kad Lietuvoje priespauda esanti didesnė nei carinės Rusijos laikais. Buvo keliama mintis, kad „reikia įsteigti katalikų visuomenės politinį centrą, nes be politikos katalikybė žus.“⁷¹ Dažniausiai kreipimaisi pasibaigdavo karingais šūkiiais: „Visada pirmyn – atgal nė žingsnio“ arba „Kas ne su mumis, tas priešas mums“ ir pan.⁷² Pagrindiniai KAK lyderiai buvo J. Šalčius, K. Mockus, S. Griškevičius. Spaustuvė veikė kunigų seminarijoje ir, kaip nustatė saugumas, „su vieno seminarijos profesoriaus žinia“⁷³. Prispausdinę tokio pobūdžio kreipimūsi, KAK vadovai juos perduodavo studentams aktyvistams, kurie turėjo keliauti po provincijos miestelius ir, prisidengę įvairių švenčių pretekstu, suorganizuoti žmonių susirinkimus arba tiesiog lapelius išdalyti vietos gyventojams. Darbas ėjo visu tempu. Po vieno tokio „politinio reido“ į provinciją 1930 m. lapkritį buvo suimti 8 studentai ir 4 kunigai. Visi jie 1932 m. buvo nuteisti⁷⁴. Valdžios persekiojimams stiprėjant, dalis studentų vis dar mėgino perorganizuoti KAK veiklą – įkurti slaptą „Laisvės kovotojų sąjungos“ organizaciją, vėliau – sukarintą katalikišką „Baltojo žirgo“ smogiamąjį dalinį, o ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje prisidėjo prie savotiškos „katalikų ideologinės policijos“ – „Kovūnų“ būrių organizavimo.

Tačiau vis daugiau studentų pradėjo vengti tokios nelegalios veiklos. Tam buvo kelios priežastys. Pirmiausia suvokimas, kad režimas spaudimui nepasiduos, kad vyks nuolatinis saugumo persekiojimas; antra, turbūt svarbiausia – materialinė studentijos padėtis. Ne kartą ateitininkai skundėsi, jog baigę studijas negali rasti tarnybų, nes jie nėra valdžios proteguojami neolituantai. Kita vertus, studentai nenorėjo tapti ir katalikiškų idealų „išdavikais“, pasitraukti iš ateitininkijos. Šios priežastys lėmė, kad nuo ketvirtojo dešimtmečio pradžios ateitininkų aplinkoje prasidėjo vertybių ir prioritetų kaita. Į visuomeninę areną pradėjusios kilti jaunosios kartos katalikų intelektualų idėjos, jog reikia atsisakyti „partinės agitacijos“, Lietuvą moderninti „kultūrinėmis priemonėmis“, vis daugiau dėmesio skirti darbininkijai ir pan., paveikė ateitininkus. J. Keliuočio *Naujojoje Romuvoje* inicijuotos mintys apie katalikų konsolidaciją su tautininkais greitai rado atgarsį ir LKDP citadelėse universitete – „Vytauto“ klube, „Kęstučio“, „Iustitijos“ korporacijose.

⁷¹ 1930 11 09 VDU studentų ateitininkų komiteto atsišaukimas „Katalikams inteligentams“, ten pat, f. 383, ap. 7, b. 1077, l. 56 ir kt.

⁷² 1931 02 14 kaltinamasis aktas 10 studentų ateitininkų ir 4 kunigams, ten pat, l. 68.

⁷³ 1939 05 23 VSD direktoriaus A. Povilaičio ataskaita „1918–1939 m. m. sukilimai Lietuvoje“, ten pat, f. 923, ap. 1, b. 1346, l. 60.

⁷⁴ Kalbama, kad vienu iš teisiųjų advokatų buvo M. Sleževičius – ministras pirmininkas 1926 m., kurį krikščionys demokratai kaltino „bedievybės“ valstybėje platinimu.

Atidžiai sekusių šiuos pokyčius saugumo darbuotojų nuomone, jau 1934 m. minėtų korporacijų nariai pradėjo svarstyti, kaip persiorganizuoti iš opozicijos į poziciją, jie net ketino iš savo įstatų išbraukti demokratijos principą. Pasak saugumo darbuotojų, ateitininkai dažnai tarpusavyje šitaip kalbėjo: „Praėjo tie laikai, kai ateitininkų pagrindinis tikslas buvo – „viską atnaujinti Kristuje“ [ateitininkų *credo*, – A. S.]; dabar tai atlikta ir bolševizmo banga atslūgusi. Nepasisekę žygiai už demokratiją ateitininkų taip pat neturi vilioti.“⁷⁵

Tokie ir panašūs studentų svarstymai pradėjo kelti nerimą seniesiems LKDP vadams, nes jaunimo iniciatyvumas politiniame propagandiniame darbe mažėjo, pradėta svarstyti persiorganizavimo į „poziciją“, t. y. suartėjimo su valdžia, idėja, net žavėtis nedemokratinio valdymo sistema. Štai L. Bistras ketvirtojo dešimtmečio pradžioje nerimavo, kad ateitininkai pasidavė tautininkų įtakai ir nori su jais bendradarbiauti. Studentai ėmė populiarinti „persiorganizavimo“ idėją ir siekti, kad į Ateitininkų sąjungos valdybą patektų tik „susitarimo su vyriausybe šalininkai“. 1934 m. „Kęstučio“ korporacijos Centro valdybos rinkimus laimėjo ne LKDP šalininkai, bet pasisakiusieji už bendradarbiavimą su tautininkais⁷⁶. Maža to, kai kuriose korporacijose pradėjo stiprėti „fašistinė dvasia“⁷⁷, o netrukus LKDP pajuto, kad smarkiai sumažėjo studentų iniciatyvumas ir noras atostogų metu platinti propagandinę literatūrą⁷⁸.

Labiausiai tokioms idėjinėms permainoms studentus paskatino jaunesni katalikų intelektualai. J. Keliuotis spaudoje kaltino krikščionis demokratų egoizmu ir trukdymu konsoliduoti tautą⁷⁹, J. Grinius – originalumo stoka ir idėjų neturėjimu⁸⁰, A. Maceina senąją kartą vadino „religiniais buržujais, pusę šimtmečio atsilikusiais“⁸¹. Jaunieji katalikai, kritikuodami politinių partijų egzistavimą, trečiojo dešimtmečio parlamentinės demokratijos Lietuvoje laikotarpį ir propaguodami tuo metu Europoje populiarų, tačiau Lietuvoje nelabai kam suprantamą „organinės“, „korporacinės“ valstybės modelį, sulaukė gana palankaus tautininkų ir net dešiniųjų radikalų vertinimo⁸². Tautininkams turėjo patikti, kad jaunesni katalikai,

⁷⁵ 1934 02 mėn. agentūrinio skyriaus viršininko B. Vėžio apžvalga, ten pat, f. 378, ap. 3, b. 2960, l. 3.

⁷⁶ 1934 10 04 VSD valdininko agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 61.

⁷⁷ 1934 03 mėn. agentūrinio skyriaus viršininko B. Vėžio apžvalga, ten pat, f. 378, ap. 3, b. 2960, l. 8.

⁷⁸ 1931 04 mėn. politinių partijų ir organizacijų veiklos santrauka, ten pat, b. 1008, l. 129.

⁷⁹ Faktai ir idėjos. Senieji ir jaunesni, *Naujoji Romuva*, 1933, nr. 148, p. 883.

⁸⁰ J. Grinius, Kritika ir autokritika viešajame gyvenime, *XX amžius*, 1936 08 22, nr. 51, p. 3–4.

⁸¹ 1937 08 17 VSD bendradarbio agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 302.

⁸² Faktai ir idėjos. „Verslas“ apie „Naująją Romuvą“, *Naujoji Romuva*, 1934, nr. 202, p. 845; Socialinis gyvenimas. Žinutė, *Akademikas*, 1934, nr. 17, p. 408; „Jaunoji karta“ apie „N. Romuvą“, *Naujoji Romuva*, nr. 105, 1933, p. 18 ir kt.

patraukę į savo pusę studentus, malšino jų antivyriausybinės nuotaikas. Senieji LKDP vadai ketvirtojo dešimtmečio viduryje suprato, kad realių galimybių aktyviau dalyvauti opozicinėje veikloje jie nebeturi, nes jaunųjų katalikų idėjos sparčiai populiarėjo, jas entuziastingai rėmė studentai, ir jiems beliko nuryti karčią kritikos piliulę.

Kartų konfliktas LKDP tapo viena iš jaunosios kartos visuomenininkų politinio radikalėjimo priežasčių. Akivaizdu, kad šis procesas buvo būdingas visoms Lietuvos politinėms srovėms: dalis tautininkų ir krikščionių demokratų jaunimo suko dešiniojo radikalizmo keliu, o valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų – prokomunistinių idėjų populiarinimo link⁸³. Tad ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, stiprėjant nepasitenkinimui A. Smetonos valdymu, studentai ateitininkai, voldemarininkai ir dalis tautininkų rado bendrą kalbą su Klaipėdos „aktyvistais“. 1938 m. gruodžio 10 d. Klaipėdos prekybos institute, o vėliau VDU Kaune kilo masinės šių studentų demonstracijos prieš valdžią. Priimtose rezoliucijose buvo reikalaujama, kad atsistatydintų vyriausybė ir pats prezidentas, kad naująją vyriausybę suformuotų A. Voldemaras, kad būtų sustabdytas studentijos politinis persekiojimas. Neįvykdžius šių reikalavimų, studentai grasino „eisią į mases“, „kelsią visuotinį streiką“⁸⁴. Tiek Klaipėdos, tiek Kauno aukštosiose mokyklose mitingai vyko sausakimšose salėse. Kaune, priėmus rezoliucijas, studentija mėgino organizuoti eiseną, tačiau, panašiai kaip ir 1926 m., įvyko kruvinas susirėmimas su policijos pajėgomis. Buvo nuniokotos parduotuvių vitrinės Laisvės alėjoje, sudaužyta ir padegta policijos transporto priemonė, iki sąmonės netekimo sumuštas policininkas. Buvo suimta 13 studentų. Prie jų vėliau „prisijungė“ ir 9 politinės opozicijos atstovai katalikai bei voldemarininkai – L. Bistras, P. Dielininkaitis, P. Ivanauskas, S. Kompaitis ir kiti⁸⁵. Universitetas paleistas atostogų, o Kauno mieste ir apskrityje paskelbta nepaprastoji padėtis.

Studentija tarpukariu buvo viena svarbiausių katalikiškų organizacijų, kuri dėl savo tvirtos organizacinės struktūros ir jaunatviško dinamizmo buvo LKDP politikų pakurstoma ir naudojama politinei agitacijai Lietuvos visuomenėje skleisti, politiniams konkurentams diskredituoti bei politinio nepaklusnumo akcijoms vykdyti. Studentai ateitininkai, neretai vadovaudami katalikiškų organizacijų skyrių steigimui ir perteikdami krikščionių demokratų opozicines nuotaikas katalikiškoms draugijoms, tapo katalikų politikų konflikto su A. Smetonos režimu įrankiu.

⁸³ Plačiau žr.: A. Svarauskas, M. Tamošaitis, Lietuvos politinių partijų jaunosios kartos radikalėjimas XX a. 4-ame dešimtmetyje, *Istorija*, 2007, nr. 68, p. 43–57.

⁸⁴ A. Jurevičiūtė, Politinės studentų demonstracijos tarpukario Kaune, *KIM*, 2002, t. 3, p. 138.

⁸⁵ Ten pat, p. 140.

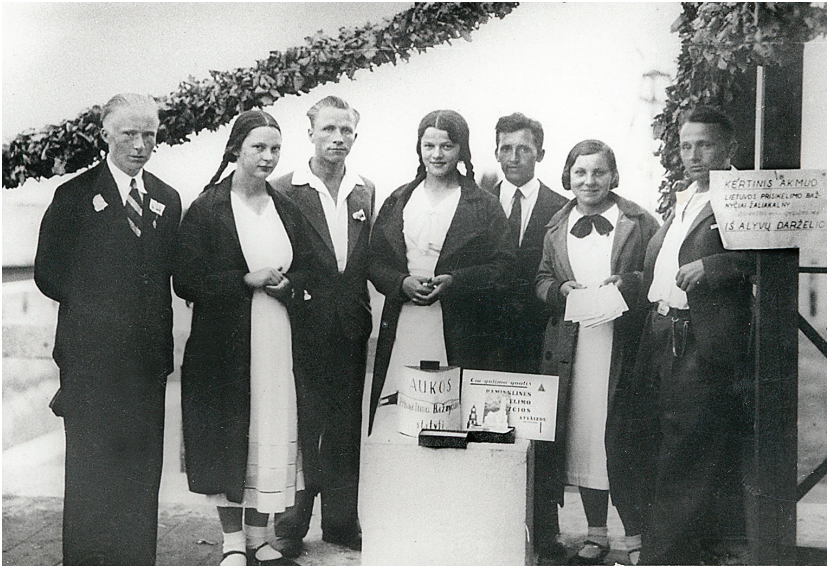
Politinė katalikiškų profesinių organizacijų steigimo potekstė ir studentija

Kita studentijos išitraukimo į politiką priežastis galėjo būti jos, kaip išsilavinusios visuomenės dalies, noras padėti mažinti atsilikimą ir įveikti ekonominio sunkmečio sukeltas negandas, kurios skatino žavėtis stiprėjančiu „materialistiniu“ ar, kai kuriais atvejais, „pagonišku“ totalitarizmu. Studentai katalikai jautė pareigą mažinti darbininkijos atsilikimą, prisiimti visuomenės „gelbėtojų“ ir švietėjų vaidmenį. Tai daryti juos skatino ateitininkai sendraugiai, vadovaujami P. Dielininkaičio ir vos vegetuojančios Lietuvos darbo federacijos lyderių P. Dovydaičio ir K. Ambrozaičio. Popiežiaus Pijaus XI enciklikoje *Quadragesimo anno* skelbtos „socialinio teisingumo“ idėjos populiarinimas ketvirtajame dešimtmetyje ir studentijos, kaip organizuotos jėgos, potencialo pasitelkimas buvo sąlygotas dar ir to fakto, kad nusilpus katalikų politinei opozicinei veiklai, reikėjo naujos veiklos srities, kuri nekliūtų režimui. Kaip tik tuo metu katalikų stovykloje kilus kartų konfliktui ir iš išsikovėusių senosios kartos LKDP lyderių vadovaujančias pozicijas periminėjant jaunesiems katalikams, studentijos veikla buvo nukreipiama į socialinės politikos sritį.

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje universitete nuolat vykdavo „socialinės savaitės“ – savotiški kursai katalikų jaunimui apie darbininkų padėtį Europoje. Buvo aiškinama, kodėl reikia rūpintis „darbo liaudimi“, kad nestiprėtų komunistinės nuotaikos ir žmonės neatsitrauktų nuo Bažnyčios. Ispanijos pilietinis karas, Prancūzijos *Liaudies fronto* ir kairiųjų darbininkų organizacijų stiprėjimas kai kuriose Europos valstybėse skatino jaunuosius katalikus kelti socialinio teisingumo šūkius ir šitaip patraukti darbininkų bei skurstančios valstietijos simpatijas. Katalikų spauda ir paskaitos studentams nuolat primindavo kadaise Meksikos, tuo metu Ispanijos revoliucionierių vykdytas dvasininkų žudynes, bažnyčių deginimus, jų turto nacionalizavimą. Už šiuos įvykius jaunieji katalikai, „socialinių kursų“ organizatoriai ragino dalį kaltės prisiimti ir patiems katalikams, kurie esą buvo nusisukę nuo darbininkų. Radikaliausiai šias pažiūras išreiškė A. Maceina 1936 m. KVC konferencijoje. Studentų ateitininkų remiami jaunieji katalikai A. Maceinos lūpomis apkaltino senąją politikų kartą neveiklumu, o dvasininkus – savanaudiškumu; pasiūlyta Bažnyčios turtus išdalyti vargšams, kitaip esą Lietuvą ištiksiantis Ispanijos likimas⁸⁶. Jam pritarė P. Dielininkaitis: „reikia naikinti buržuazinės kapitalistinės dvasios apraiškas lietuvių sąmonėje.“ Studentai ateitininkai tokioms idėjoms karštai pritarė⁸⁷.

⁸⁶ 1936 12 mėnesio VSP Kauno apygardos apžvalga, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 4541, l. 21–22.

⁸⁷ P. Dielininkaitis, Už pastangas gyvenimui atnaujinti, *XX amžius*, 1937 01 20, nr. 15, p. 3.

Ketvirtajame dešimtmetyje akademinis jaunimas aktyviai įsitraukė į visuomeninę veiklą. Nuotraukoje ateitininkai renka aukas Kauno Prisikėlimo bažnyčios statybai

Šių radikalių idėjų populiarintoja visuomenėje turėjo tapti akademinė ateitininkija. Būtent 1936 m. KVC konferencijoje ateitininkai buvo iš anksto suorganizuoti, kad palaikytų jaunųjų katalikų „revoliucinius“ šūkius ir juos vėliau viešintų provincijoje. Panašios patirties ateitininkai jau turėjo sukaupe važinėdami po provinciją ir agituodami prieš režimą. Tik šiuo atveju jaunoji katalikų lyderių karta pakeitė taktiką. P. Dielininkaičio aplinkos katalikai buvo kur kas atsargesni ir valdžios tiesiogiai kritikuoti neskatino. Netgi atvirkščiai – studentus mėgino įtikinti, kad trečiajame dešimtmetyje veikusi ir darbininkų interesus turėjusi ginti katalikiškoji LDF tebuvo LKDP įrankis, padedantis siekti politinių tikslų, todėl tokia organizacija esą buvusi kenksminga ir diskreditavo katalikiškąją socialinę idėją. Studentai nuolat buvo raginami organizuoti naujais pagrindais įkurtos Lietuvos krikščionių darbininkų sąjungos skyrius, sudominti ir paskatinti darbininkus į juos stoti⁸⁸.

Buvo kelios priežastys steigti tokią organizaciją, kuri rūpintųsi darbininkų reikalais⁸⁹. Pirmiausia jaunieji katalikų lyderiai, sekdami Europos tendencijas, mėgino

⁸⁸ 1935 02 21 Kauno apygardos valdininko agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 91.

⁸⁹ Jauniesiems katalikams reiškiant nepasitenkinimą senosios kartos politikų veikla, 1934 m. LDF metiniame suvažiavime daugiausia studentų ateitininkų iniciatyva iš LDF vadovybės buvo pašalintas K. Ambrozaitis ir jo šalininkai, o pati LDF pertvarkyta į LKDS. Ši organizacija, kitaip nei buvusi LDF, griežtai atsisakė politinės veiklos ir įstatuose nurodė tik visuomeninės, kultūrinės ir profesinės veiklos gaires. Be oficialiosios LDF reorganizacijos priežasties, buvo ir kita. Uždarius senąją organizaciją, buvo norima parodyti režimui, jog jaunieji katalikai neketina tęsti politinės opozicinės veiklos, kurią vykdė

kopijuoti Vakarų Europos katalikų darbininkų organizacijų veiklą ir žavėjosi staugiu šių organizacijų išpopuliarėjimu ketvirtajame dešimtmetyje. Savo paskaitose studentams ateitininkams, kurie turėjo tapti pagrindiniais darbininkijos reikalų atstovais, koordinatoriais ir organizatoriais, P. Dielininkaitis nuolat primindavo belgų ir prancūzų katalikų jaunimo organizacijas. Iš tiesų tuo laikotarpiu per labai trumpą laiką sekularioje ir stipriomis politinės kairės tendencijomis pasižymėjusioje Prancūzijoje katalikiškoji *JOC (Jeunesse ouvriere chretienne)* organizacija ketvirtajame dešimtmetyje turėjo per 65 000 narių, o komunistinio jaunimo organizacijos trečiojo dešimtmečio pabaigoje turėjo tik apie 12 000, socialistinio jaunimo – apie 55 000 narių⁹⁰. O *JOCF (Jeunesse Ouvriere Chretienne Feminine)* (merginų padalinys) apskritai buvo didžiausia ketvirtojo dešimtmečio Prancūzijoje⁹¹.

Lietuvoje prasidėjus tokių organizacijų populiarinimo vajui, studentai platino darbininkijos organizavimosi po „katalikų skėčiu“ idėją. Čia ypač prisidėjo VDU ateitininkų „Activitas“ korporacija, „ėjusi į Kauno priemiesčius populiarinti katalikybės“. Kaip pagalbinė organizacija 1932 m. buvo įsteigta katalikiška Lietuvos darbo jaunimo sąjunga, kuri pasuko katalikiškojo nacionalistinio radikalizmo keliu ir vėliau tapo vienu iš konflikto židinių katalikų stovykloje. Vakarų Europos pavyzdžiu studentės ateitininkės taip pat buvo įtrauktos į panašią organizacinę veiklą. Krikščionims demokratams kurį laiką ignoruojant dalyvavimą savivaldybių ar Ligonių kasų rinkimuose, būtent LDJS aplinkoje veikę studentai ateitininkai mėgino per katalikų profesinių organizacijų sąrašus patekti į šias atstovybes. Per 1931 m. Ligonių kasų rinkimus Kaune visai neblogai pasirodė kandidatavę „Vytauto“ klubo ateitininkai, o pats krikščionių darbininkų sąrašas surinko apie 20 % balsų⁹².

Oficialiai šios studentų kuruojamos darbininkų katalikų organizacijos ir draugijos neturėjo jokio politinio atspalvio. Jaunieji katalikai studentams netgi nurodė progai pasitaikius kritikuoti politikavimą, o patiems ateitininkams nesikišti į politiką⁹³. Tačiau tokio organizavimosi tikslai turėjo ir politinių motyvų. Jaunieji katalikai, suvokdami, kad tuometinėmis sąlygomis jokių partinių sumanymų įgyvendinti nepavyks, siekė apeiti režimo kontrolės mechanizmą ir, steigiant profesines darbininkų organizacijas, laukti palankaus momento, kada atsileis režimo varžtai

LDF, ir socialinio klausimo sprendimą atsieja nuo politikavimo. Be to, daugeliui katalikų lyderių nepatiko K. Ambrozaičio nepavykęs mėginimas atsakyti paklusti krikščionims demokratams ir suartėti su tautininkais.

⁹⁰ S. Kalman, *The Extreme Right in Interwar France: The Faisceu and the Croix de Feu*, Hampshire-Burlington, 1988, p. 146–147.

⁹¹ B. S. Whitney, Gender, Class, and Generation in Interwar French Catholicism: The Case of the Jeunesse Ouvriere Chretienne Feminine, *Journal of Family History*, 2001, vol. 26, no. 4, p. 480.

⁹² V. Alekna, *Vytauto klubas. Istorija, narių biografijos*, Vilnius, 2002, p. 37.

⁹³ 1936 11 23 raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 4541, l. 87.

ir bus galima šias organizacijas panaudoti politinei veiklai. Taip prieš laukiamą 1936 m. rinkimų į Seimą įstatymo paskelbimą samprotavo katalikų lyderiai slaptuose pasitarimuose⁹⁴.

Studentijos balsas socialiniais klausimais ypač sustiprėjo Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą, kai prasidėjo vieši svarstymai, kaip šį regioną socialiai, tautiškai ir politiškai integruoti į „Kauno Lietuvą“. Padažnėjusiuose darbininkų susirinkimuose, kuriuos entuziastingai ėmėsi organizuoti LKDS ir jos aplinkoje dirbantys studentai ateitininkai, buvo „patariama“ vyriausybei įgyvendinti naują žemės reformą dar labiau susmulkinant ūkius, prabilta apie kapitalo ir kitas reformas – kitaip tariant, buvo siūlomas dalinis privataus turto nacionalizavimas⁹⁵. Šias ir dar radikalesnes idėjas kėlė katalikų srovės atstovai, jiems pritarė studentai. Net VDU studentų atstovybė, pirmininkaujama ateitininkų, 1939 m. gruodį surengė viešą posėdį, kuriame siūlė A. Smetonai būtent tokiais priemonėmis įgyvendinti socialinį teisingumą⁹⁶.

Katalikų radikalizmas nebuvo vien tik populistiniai šūkių, nes ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, ypač kartu su Raudonosios armijos įvestais daliniais atgavus Vilnių, kairieji politiniai radikalai pajuto tvirtesnę pagrindą po kojomis. Tad socialinis radikalizmas ir vis garsesnis studentijos balsas šiomis aplinkybėmis buvo pateisinamas. Kairėjimo tendencijos ryškėjo ir pačiame universitete. Dalis studentų varpininkų jau nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio pradėjo simpatizuoti komunistams, rodė iniciatyvą išvien veikti komunistų organizuojamame bendrame *Liaudies fronto* judėjime, vėliau, konfliktuodami su valstiečių liaudininkų politikais M. Sleževičiumi, F. Bortkevičiene ir kt., savavališkai pradėjo leisti prokomunistinės orientacijos spaudą⁹⁷. Socialdemokratinio jaunimo organizacijose ši kryptis buvo dar ryškesnė, todėl likviduojant partijas kartu buvo sustabdytos jaunimo „Žiežirbos“ ir panašios draugijos, o 1938 m. universitete uždrausta socialistinė–socialdemokratinė „Žaizdro“ korporacija⁹⁸. Pasaulio kontekste būtent dėl kairiosios studentijos radikalėjimo tendencijų ketvirtajame dešimtmetyje, prisidengusios „socialinio teisingumo“ ar net „socialinės lygybės“ šūkiu, gerokai sustiprėjo būsimosios pokario komunistinį režimą sukūrusios kompartijos, o kai kurios ir egzistuoti pradėjo tik dėl studentų mitingų. Kaip pavyzdį tyrinėtojai pateikia Kubos, Vietnamo ir kitų

⁹⁴ 1935 10 05 VSP agentūrinis pranešimas, ten pat, ap. 1, b. 686, l. 111.

⁹⁵ 1939 10 20 VSD agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 411.

⁹⁶ 1939 12 02 VSD biuletenis Nr. 2, ten pat, f. 378, ap. 10, b. 186, t. 2, l. 502–505.

⁹⁷ M. Tamošaitis, *Valstiečiai liaudininkai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940 m.* (Daktaro disertacija), Kaunas, 2011.

⁹⁸ G. Mitrulevičius, *Lietuvos socialdemokratai po III Seimo paleidimo 1927–1940 m.*, *Socialdemokratai Lietuvos Respublikos Seimuose*, Vilnius, 2006, p. 20.

valstybių atvejus. Europoje ryškiai išsiskyrė Jugoslavijos kairioji studentija, kurios organizacija tuo laikotarpiu buvo net stipresnė nei pati Komunistų partija⁹⁹.

Taigi lietuviai katalikai turėjo pagrindo eskaluoti visuomenės kairėjimo tendencijas, ypač paskutiniaisiais nepriklausomybės metais. Be to, studentų ateitininkų aktyvistai, viešindami šią problemą, turėjo padėti politiniams katalikų vadams ir kitaip – menkinti valdžios autoritetą ir kelti katalikų politinių vadų prestižą. Nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio prasidėjus katalikiškajai „antikomunistinei kampanijai“, kurios metu pasirodė gausybė knygų, brošiūrų, straipsnių, organizuoti socialiniai ideologiniai kursai, paskaitos, susirinkimai ir pan., katalikų blokas netiesiogiai turėjo parodyti visuomenei, kad A. Smetonos valdžia nesugeba užkirsti kelio materialistinės pasaulėžiūros ir komunistinės ideologijos skverbimuisi į katalikišką Lietuvą. Ne kartą katalikų vadai reiškė nepasitenkinimą, jog valdžios taktika esanti netinkama, nes su komunizmu reikia kovoti ne stiprinant nacionalizmą ar religingumą (tai siūlė kai kurie tautininkų lyderiai), bet reikia perskirstyti turtus ir įgyvendinti socialinį teisingumą. 1938 m. P. Dielininkaitis, skaitydamas katalikų jaunimui skirtame kurse paskaitą, kalbėjo, kad iki šiol kova su komunizmu buvusi nesėkminga:

...mes kovojome tuose laukuose, kur komunizmas net nemanė veržtis, būtent: kunigų ir davatkėlių susirinkimuose, kur buvo sakomos sieksninės kalbos prieš komunizmą. Tačiau ir kunigai, ir davatkėlės yra patys atspariausi komunizmo skleidžiamoms idėjoms. Tuo tarpu darbinukuose, kur komunizmas sau tvirtoves stotasi, mes kovos jam neskelbiam (...), čia turime suduoti komunizmui smūgius.¹⁰⁰

Tokia netiesioginė valdžios kritika buvo reiškama ir ateitininkų Lietuvos „lietuvinimo“ veikloje. Studentijos patriotizmo demonstravimas ir jo formos buvo viena iš svarbių visuomeninės akademinio jaunimo veiklos kryptių, kuriai pritarė ir krikščionių demokratų vadai, o tai savo ruožtu atspindėjo ir jų poziciją tautinių mažumų klausimu.

Studentai ateitininkai ir „Lietuvos lietuvinimo“ akcijos ketvirtajame dešimtmetyje

Vienas ryškiausių tarpukario Europos jaunimo bruožų buvo nacionalizmas. Ekonominės depresijos išvargintame pasaulyje jaunoji karta buvo itin imli dešiniojo tipo autoritarizmo ir totalitarizmo propaguotoms „kieto kumščio“ politikos bei

⁹⁹ S. M. Lipset, *University Students and Politics in Underdeveloped Countries*, *Comparatives Education Review*, 1966, vol. 10, no. 2, p. 138.

¹⁰⁰ 1938 02 15 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 331.

kraštutinio nacionalizmo idėjoms. Vokietijos, Austrijos, Rumunijos, Slovakijos, Vengrijos, Lenkijos bei Rytų Europos dešiniojo ideologinio atspalvio studentų korporacijų veikloje dažniausiai eskaluotas radikalus nacionalizmas ir antisemitizmas. Dešiniųjų ir katalikų akademinio jaunimo veiklos tarpukariu tyrinėtojai teigia, kad nuo XX a. pradžios daugelio Vakarų Europos valstybių studentų politinė orientacija kardinaliai pasikeitė. Pavyzdžiui, XIX a. vokiečių ar austrų studentijoje vyravo kairiosios pažiūros, o nuo 1918 m. šių valstybių universitetuose pradėjo dominuoti dešinysis, nacionalistiškai angažuotas blokas, kuris vis radikalėjo. Ketvirtą dešimtmečio Prancūzijoje sustiprėjusias fašistines idėjas taip pat daugiausia rėmė būtent akademinis jaunimas. Panašiai fašizmo idėjos plito Pietų Amerikos studentų aplinkoje, kur jos buvo perduodamos per Ispanijos ir Italijos studentus. Net kai kuriuose arabų pasaulio jaunimo judėjimuose vyravo vokiškojo nacizmo prototipas, kuris, aukštindamas „savo rasę“, buvo atsvara Europos imperialistams¹⁰¹.

Šiame kontekste Rytų Europa ir Lietuva nebuvo išimtis. Nacionalizmo propagavimas buvo jaučiamas tautininkų, katalikų, net komunistėjančių kairiųjų studentų korporacijose. Ketvirtajame dešimtmetyje akademinė jaunuomenė nuolat balansavo ties patriotizmo ir šovinizmo riba. Ekonominis valstybės gyventojų nepriteklius, tarptautinės politikos atgarsiai bei Lietuvos teritorinio vientisumo problemos iš esmės buvo trys pagrindiniai veiksniai, kurstę studentijos nacionalizmą. Užklupus valstybę sunkumams, reikėjo „atpirkimo ožio“, kuriuo paprastai buvo įvardijamos tautinės mažumos: žydai – dėl tariamo ekonominio lietuvių išnaudojimo ir komunizmo propagavimo, lenkai ir vokiečiai – dėl teritorinių pretenzijų Lietuvai ir nutautinimo politikos. Studentija šiuo atveju nebuvo išskirtinė visuomenės grupė, veikiau atvirkščiai – atspindėjo daugumos lietuvių nuotaikas. „Svetimtaučių“¹⁰² klausimo eskalavimas buvo viena iš gijų, siejančių beveik visas lietuvių studentų korporacijas – nuo voldemarininkų iki varpininkų. Ateitininkai taip pat kiekviena proga deklaruodavo, kad „visomis savo pajėgomis stos į kovą už lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės gyvavimą.“¹⁰³ Šioje „kovoje“ studentai buvo ypač aktyvūs ir išradingi, sekė kiekvieną valdžios sprendimą Vilniaus ir Klaipėdos kraštų klausimais.

Esant sudėtingiems tarpvalstybiniais Lietuvos ir Lenkijos santykiams (tiksliau – tų santykių nesant), lietuviai studentai itin jautriai reaguodavo į lietuvių tautinės mažumos padėtį Vilniaus krašte. Kiekvienas Lenkijos administracijos an-

¹⁰¹ S. M. Lipset, *Students and Politics ir Comparative Perspective*, *Daedalus*, 1968, vol. 7, no. 1, p. 9.

¹⁰² Tarpukariu sąvoka „svetimtaučiai“ (ne „kitataučiai“) buvo vartojama norint akcentuoti žydų, lenkų, rusų ir kitų piliečių atskirumą bei „svetimumą“ Lietuvos piliečiams – lietuviams ir jų nacionaliniams interesams.

¹⁰³ IV-ojo Ateitininkų Kongreso deklaratyvinė rezoliucija, *Rytas*, 1935 07 30, nr. 171, p. 2.

tilietuviškas sprendimas bei, studentų nuomone, Lietuvos valdžios nuolaidžiavimas sulaukdavo griežtos kritikos ir protesto demonstracijų. Viena pirmųjų įvyko 1926 m. lapkričio 21 d., kai „tautinė“ studentija, mitinge visaip kaltindama M. Sleževičiaus vyriausybę, priekaištavo jai ir dėl leidimo demarkacinėje zonoje įsteigti per 60 lenkiškų mokyklų. Tūkstantinio studentų mitingo metu priimtoje rezoliucijoje buvo pareikštas protestas, o demonstracija virto ateitininkų bei tautininkų studentų ir policijos kruvinu susidūrimu¹⁰⁴, kurį vėliau krikščionys demokratai išnaudojo kairiųjų vyriausybei diskredituoti.

Dėl Vilniaus teritorinio klausimo „Kauno Lietuvoje“ paprastai pyktis buvo išliejamas prieš vietinius lenkus. 1936 m. pabaigoje Lenkijos saugumo organams atlikus kratas, o vėliau ir uždarius kai kurias Vilniaus lietuvių draugijas bei organizacijas, VDU studentai netruko reaguoti. Po savaitės universitete buvo suorganizuotas mitingas, skirtas pasmerkti lenkų veiksmus. Dalyvavo įvairių studentų korporacijų atstovai. Ateitininkai (A. Žadeika ir kt.) įėjo ir į mitingo prezidiumą. Pasipiktinimą lenkais reiškė apie 600 studentų, atmosfera buvo įkaitusi tiek, kad net prorektorius nesugebėjo nuraminti aistrų: maždaug pusė mitinge dalyvavusių studentų, nepaisydami prof. P. Jodelės raminiųų, mėgino nueiti iki Užsienio reikalų ministerijos bei Prezidentūros ir įteikti griežtas antilenkiškas rezoliucijas. Čia buvo raginama nutraukti visas skiriamas pašalpas lenkų mokykloms Lietuvoje, asmenis, kalbančius gatvėje lenkiškai, „sudrausminti“ ir liepti kalbėti tik lietuviškai, studentams nurodyta nenuomoti butų iš lenkų šeimų ir net išmesti visą lenkišką literatūrą iš universiteto skaityklos¹⁰⁵.

Ateitininkus ir šiuo atveju pakurstydavo katalikų vadai savo paskaitomis apie patriotizmą, per kurias studentai buvo raginami „atnaujinti Lietuvą naujam, lietuviškam gyvenimui.“¹⁰⁶ Tokių ugningų kalbų studentija mielai klausydavosi. Tad, be rezoliucijų bei įvairių kreipimųsi, ateitininkija griebdavosi ir kitokių veiksmų, jos nuomone, turėjusių sustiprinti patriotiškumo akciją. Tai ypač išryškėjo 1939 m., nelinksmomis aplinkybėmis atgavus Vilnių, kuriame lietuviai sudarė tik apie 1–2 % gyventojų¹⁰⁷. Iš Kauno į Vilnių perkėlus kai kuriuos fakultetus, studentai voldemarininkai, tautininkai, ateitininkai jautriai reagavo į kiekvieną politinių partijų veikėjų raginimą „lietuvinti Vilnių“.

¹⁰⁴ 1926 11 22 valdininko pareiškimas Politinės policijos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 1023, l. 3.

¹⁰⁵ 1936 12 09 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, ten pat, ap. 3, b. 4541, l. 60.

¹⁰⁶ 1934 06 02 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, ten pat, b. 3474, l. 444.

¹⁰⁷ Remiantis 1931 m. surašymo duomenimis, Vilniuje gyveno apie 66 % lenkų, apie 28 % žydų, apie 4 % rusų, o lietuvių – tik 0,7 %. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, šias proporcijas ne lietuvių naudai dar padidino karo pabėgėliai iš tikrosios Lenkijos. Žr.: *Socialistinės visuomenės susiformavimas ir raida Tarybų Lietuvoje (1940–1980)*, sud. K. Navickas, K. Siurblys, Z. Barkauskienė ir kt., Vilnius, 1980, p. 10.

Tarp neolitanų populiarėjo radikalusis sparnas, siūlęs lietuvinti Vilnių „mechaninėmis priemonėmis“¹⁰⁸, o katalikų vadai ateitininkų susirinkimuose kalbėdavo, kad „atgautą Vilnių pirmiausia reikia išvalyti ir tik paskui kelti krašto kultūrinį lygį“, o šį darbą buvo raginami atlikti būtent ateitininkai¹⁰⁹. Tokius raginimus studentai neretai priimdavo ir suvokdavo tiesmukiškai. Voldemarininkų, tautininkų ir ateitininkų korporacijų studentus valstybės saugumo tarnybos vadino „aktyviausiais Vilniaus lietuvintojais“. 1940 m. balandį Vilniaus „Liutnios“ teatre vieno spektaklio metu įvyko susistumdymas tarp lietuvių studentų ir vietinių lenkų. Apie 80 lietuvių spektaklio metu pradėjo trypti kojomis, švilpti ir mėtyti specialiai atsineštus kiaušinius į sceną dėl to, kad vaidinimas vyko lenkų kalba. Teatro direkcijai nutraukus pasirodymą ir žiūrovams lenkams panorus atsiimti pinigus už neįvykusį spektaklį, lietuvių studentija pradėjo lenkus stumdyti¹¹⁰. Beveik tuo pačiu metu panašus konfliktas, peraugęs į masinį nepasitenkinimą, įvyko Vilniaus arkikatedroje. Vieną sekmadienio rytą į šv. Mišias susirinko apie 4000 lietuvių, daugiausia buvo studentų ateitininkų, tautininkų ir inteligentijos. Lenkų buvo mažuma. Lietuviai, laukdami Mišių, pradėjo giedoti lietuviškas religines ir tautines giesmes. Lenkų kunigas atsisakė laikyti šv. Mišias. Įsiaudrinę studentai supuolė į zakristiją, vėliau pradėjo groti vargonais. Pakurstyta minia netrukus patraukė pas vyskupą R. Jalbžykovskį prašyti, kad leistų laikyti šv. Mišias lietuviškai. Tačiau vyskupas, būdamas antilietuviškai nusistatęs, net nepriėmė delegacijos. Tada keletas studentų mėgino ropštis per tvorą. Incidentas baigėsi laimingai, nes netrukus pasklido žinia, kad atvyks kunigas, mokantis lietuviškai, ir šv. Mišios bus laikomos lietuvių kalba¹¹¹. Panašūs incidentai ketvirtajame dešimtmetyje kartodavosi ir „Laikinojoje sostinėje“¹¹².

Aktyviai ir vieningai akademinis jaunimas reaguodavo ir į lietuvių padėtį Klaipėdoje. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje suaktyvėjus nacių organizacijų veiklai Klaipėdos krašte, VDU studentai ateitininkai, varpininkai ir tautininkai spaudoje bei viešai platino kreipimusis ir ragino visuomenę nesitaikstyti su vokiečių nacionalizmo plitimu pajūryje, skelbė: „Šalin rankas nuo Lietuvos pajūrio“ ir panašius šūkius¹¹³. Grįžę atostogų į tėviškę, ateitininkai nevengdavo skleisti antivokiškos

¹⁰⁸ V. Alantas, *Žygiuojanti tauta*, Kaunas, 1940, p. 64–74; V. Alantas, Lietuvos nacionalizmo erdvė, *Vairas*, 1939, nr. 44, p. 862 ir kt.

¹⁰⁹ 1939 10 11 VSD bendradarbio „Jonkaitis“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 669b, l. 486.

¹¹⁰ 1940 04 26 VSP Vilniaus apygardos biuletenis Nr. 89, ten pat, f. 378, ap. 10, b. 669, l. 413.

¹¹¹ 1940 04 21 VSP Vilniaus apygardos biuletenis Nr. 87, ten pat, l. 422.

¹¹² 1933 04 mėn. Kriminalinės policijos VI rajono viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veiklą, ten pat, ap. 3, b. 2825, l. 181.

¹¹³ Faktai ir idėjos, *Naujoji Romuva*, 1934, nr. 169–170, p. 23.

agitacijos tarp vietos ūkininkų, o akademinė spauda ketvirtojo dešimtmečio viduryje mirgėjo nuo antivokiškų ir antinacionalsocialistinių publikacijų.

Ketvirtajame dešimtmetyje studentai skeptiškai žvelgė ir į žydus. Ateitininkai, tautininkai, voldemarininkai ir net varpininkai nuolat mėgindavo atkreipti universiteto vadovybės ir valstybės valdžios dėmesį į „svetimų kalbų vartojimo“ universitete „problema“. Studentų organizuotos diskusijos, kuriose dažnai būdavo piktinamasi svetimtaučiais ir svetimų kalbų vartojimu universitete, itin domino studentiją. Tokiuose renginiuose dalyvaudavo kelis kartus daugiau studentų nei specialybės dalykams skirtuose seminaruose ar paskaitose. Vienoje tokių diskusijų 1932 m. studentas ateitininkas skundėsi:

Kaip skaudu darosi, kada kitataučiai savo žargonu garsiai šneka prieš pakabintus salėje mūsų tautos atgimimo veikėjus, šventus asmenis ir kada į tai niekas jiems nieko nesako. (...) Medicinos ir Technikos fakultetuose kitataučių skaičius tik paskutiniaisiais metais sumažėjo. Kitataučiai nepaprastai lenda į tuos fakultetus, norėdami būti laisvų profesijų žmonėmis ir savo rankose turėti lietuvių tautos sveikatingumą. Bet kokie jie gali būti sveikatingumo kovotojai, kada jiems visai nerūpi mūsų tautos interesai ir ateitis.¹¹⁴

Kilusio nepasitenkinimo žydais priežastis buvo ekonominiai motyvai, todėl neatsitiktinai dešiniųjų korporacijų VDU studentai pritarė vieno didžiausių antisemitizmo ketvirtajame dešimtmetyje ruporų – Lietuvių verslininkų sąjungos (LVS) – skyriaus universitete įsteigimui 1938 m. Vienoje iš daugelio žydus smerkiančių kalbų studentas ateitininkas Valteris kalbėjo: „...žydai per daug Lietuvoje įsigalėjo, jie jaučiasi ne kaip svečiai, bet kaip šeimininkai, o lietuviai – kaip vergai. Neužilgo jie jausis ponais, o lietuviai medikai neturės vietų. Jie visur lietuvius stengiasi apgaulinėti ir į tai reikia reaguoti.“¹¹⁵

Jau 1932 m. pabaigoje VDU rektorius gavo „dešiniųjų studentų grupių“ memorandumą, kuriame siūlyta universitete taikyti *numerus clausus* principą¹¹⁶. Tam pritarė ir ateitininkai. Ši idėja vėliau vis stiprėjo ir rado šalininkų net kairiuoliškos studentijos aplinkoje. Varpininkai susitikimuose su LVLS vadovais aktyviai reiškė nuomonę dėl ideologijos keitimo, t. y. „griežto antisemitizmo ir radikalių socialinių šūkių skelbimo“, kurie esą labai reikalingi, antraip „sėdint savo sename kevale nieko nebus įmanoma pasiekti.“¹¹⁷

¹¹⁴ 1934 12 03 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, LCVA, f. 378, ap. 3, b. 3474, l. 804–805.

¹¹⁵ 1933 12 17 VSD valdininko agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 33.

¹¹⁶ 1932 11 01 agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 378, ap. 3, b. 785, l. 45.

¹¹⁷ M. Tamošaitis, *Valstiečiai liaudininkai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940 m.* (Daktaro disertacija), Kaunas, 2011.

Kita vertus, nors antilenkiškos, antivokiškos ir antižydiškos nuotaikos tiek universitete, tiek visuomenėje buvo gajos, tačiau lietuvių studentų šiuo atžvilgiu negalima lyginti su kitų Vidurio ir Rytų Europos valstybių akademinė visuomene, kuri nuėjo dar toliau. Pavyzdžiui, Vengrijos nacionalistinės ir katalikiškos studentijos nuolatinis nepasitenkinimas žydais (ypač 1932–1936 m. vykstant varžyboms tarp politinių konkurentų István Bethleno ir Gyula Gömböso) buvo panaudotas valstybinei antisemitizmo propagandai eskaluoti. Dažniausiai kruvini studentijos ekscesai, inspiruoti Vengrijos „vengrizacijos“ idėjos, lėmė, kad studentų žydų skaičius nuo 1932 m. iki 1936 m. sumažėjo beveik per pusę – nuo 14 % iki 8 %¹¹⁸. 1935 m. rumunų studentai, nevengdami fiziškai susidoroti su žydais universitetuose, reikalavo taikyti jau ne *numerus clausus*, o *numerus nullus* principą. Lenkijoje tais pačiais metais kuriam laikui buvo uždarytas Varšuvos universitetas dėl studentų endekų išpuolių prieš tautines mažumas. Lvove per riaušes buvo sužeista 20 studentų žydų, 2 nužudyti¹¹⁹. Net sąlygiškai mažą žydų tautinės mažumos procentą turėjusioje tarpukario Latvijoje universiteto studentija ir demokratiniumi, ir autoritariniu laikotarpiu mėgino eskaluoti *numerus clausus* įdiegimo klausimą – 1933 ir 1939 m. susivienijusios Latvijos universiteto studentų korporacijos kėlė šį klausimą aukščiausiu valstybiniu lygmeniu. Tačiau dėl nuosaikios valdžios politikos siūlomi diskriminaciniai nutarimai nebuvo priimti. Kita vertus, universitete nebuvo leista įsikurti ir veikti žydų studentų korporacijoms (Kaune veikė daugiau nei 10 studentų žydų korporacijų ir draugijų), o ketvirtajame dešimtmetyje dešiniųjų studentų korporacijų iniciatyva Latvijos universitete atsirado Eugenikos katedra¹²⁰. 1930 m. Austrijos studentai buvo išsireikalavę, kad akademinė jaunuomenė būtų suskirstyta „pagal tautybes“. Buvo 4 kategorijos: „vokiečių kilmės“, „ne vokiečių kilmės“, „mišrūs“ ir „kiti“. O tokios kategorijos kaip „austros“ apskritai nebuvo. Teismui šį nutarimą įvardijus kaip antiįstatymišką, dešinioji Vienos studentija sukėlė universitete didžiausias Austrijos istorijoje antisemitines riaušes¹²¹.

Lietuvoje iki tokių ekscesų nebuvo prieita, o žydų padėtis nebuvo tokia sudėtinga, kaip kai kuriose kaimyninėse Vidurio ir Rytų ar net Vakarų Europos valstybėse. Kita vertus, „buitinis antisemitizmas“ buvo gajus tarp daugelio lietuvių. Studentai ateitininkai taip pat neatsiliko nuo laiko dvasios padiktuoto skeptiško vi-

¹¹⁸ B. Klein, *Anti-Jewish Demonstrations in Hungarian Universities, 1932–1936: Istvan Bethlen vs Gyula Gombos*, *Jewish Social Studies*, 1982, vol. 44, no. 2, p. 121.

¹¹⁹ L. Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo raida Lietuvoje*, Vilnius, 2005, p. 191.

¹²⁰ V. Ščerbinskis, *The Latvian Student Corps and the Politics in the Inter-war Period of the Twentieth Century*, *Journal of Baltic Studies*, 2005, vol. 36, no. 2, p. 163.

¹²¹ F. B. Pauley, *From Prejudice to Persecution. A History of Austrian Antisemitism*, North Carolina, 1992, p. 126.

suomenės požiūrio į žydus ir į kitas tautines mažumas. Sekdamas europine „mada“, 1939 m. akademinis jaunimas kėlė mintį VDU žydų tautybės studentus susodinti į atskirus suolus¹²². Tačiau tokias kraštutines idėjas kategoriškai smerkė tiek katalikų, tiek tautininkų kai kurie blaiviai mąstantys autoritetai, kaip antai S. Šalkauskis, A. Smetona, kurie ragino studentiją nesižavėti „kraštutiniu nacionalizmu“, „tautinę mintį grįsti ne egoizmu, o humaniškumu“, ir apskritai vengti dalyvauti aktyvioje politinėje veikloje, visas jėgas skirti studijoms¹²³. Tačiau virš Europos kabant karo grėsmės debesiai ir Lietuvos politinėms opozicinėms srovėms vis nesėkmingai mėginant grįžti į didžiąją politiką, studentija šias pastabas dažniausiai ignoruodavo. Europoje stiprėjant kraštutinio nacionalizmo bangai, lietuvių studentija taip pat dalyvavo savotiškose „nacionalizmo lenktynėse“, tiek ateitininkai, tiek kitos dešinišios studentų organizacijos tarsi konkuravo, kuri iš jų patriotiškesnė ir lietuviškesnė.

Akademinio jaunimo jaunatviškas maksimalizmas, dinamizmas, reformistinė dvasia bei intelektualinis potencialas domino krikščionis demokratų. Partija studentiją matė kaip būsimąjį savo organizacijų aktyvą. Ateitininkija, gausiausia tarpukario konfesinė Lietuvos jaunimo organizacija, buvo svarbus veiksnys Lietuvos politinių partijų intrigose. Lietuvių krikščionių demokratų lyderių domėjimasis ideologiškai artimu akademinio jaunimo Vytauto Didžiojo universitete sustiprėdavo po politinių nesėkmių. 1926 m. pavasarį katalikų blokui tapus opozicija kairiųjų vyriausybei, vėliau, po 1926 m. gruodžio perversmo, nesėkmingai mėginant opo nuoti lietuviškajam autoritarizmui, universiteto ateitininkai tapo svarbia ir aktyvia katalikišką visuomenę reprezentuojančios krikščioniškosios demokratijos dalimi, turėjusia reikšti politinį nepasitenkinimą valdžios vykdoma politika.

¹²² VDU rektorius prof. S. Šalkauskis apie šiandienines universiteto aktualijas, *XX amžius*, 1939 11 06, nr. 255, p. 10.

¹²³ Lietuvos studentas ant operacijos stalo: pasikalbėjimas su prof. Šalkauskiu, ten pat, 1936 10 17, nr. 98, p. 7; Tautinės ideologijos vykdymo keliu. A. Smetonos kalba LTS suvažiavimo metu, *Lietuvos aidas*, 1938 01 08, nr. 9, p. 4.

VI. Lietuvių krikščionių demokratų sėkmės ir nesėkmės vidaus politikoje

Krikščionių demokratų populiarumą lėmę veiksniai

M. Römeris, 1921 m. aptardamas Lietuvos Respublikos politinį spektrą, konstatavo, kad didžiausia frakcija Steigiamajame Seime – krikščionys demokratai – neturi ryškesnių tautinio atgimimo ar garsesnių prieš Pirmąjį pasaulinį karą veikusių katalikų pasauliečių¹. Daugelyje kitų Europos valstybių, kuriose buvo bent kiek žymesnės katalikiškos partijos, taip pat buvo pasigendama ryškesnių lyderių². O po Antrojo pasaulinio karo, kai krikščionių demokratų partijos tapo turbūt svarbiausiomis Vakarų Europos valstybių politinio gyvenimo veikėjomis, vienas amerikiečių žurnalistas, komentuodamas Europos politines aktualijas, stebėdamasis rašė, kad Europos krikščionys demokratai „neturi nei Churchillio nei Roosevelto, nei Hitlerio nei Musolinio, netgi nei Togliatti ar de Gaulle’io. Atrodo, jog milijonams Europos balsuotojų įgriso balsuoti už poną Didįjį [Mr. Big], kad ir kas jis būtų, ir jie sąmoningai nusisuko nuo lyderio.“³

Su M. Römerio pastaba, kad katalikai neturi asmenybių, galima sutikti tik iš dalies. Krikščioniškoji demokratija politinių lyderių turėjo. Ko gero, problema buvo ta, kad katalikų srovė neturėjo vieno aiškaus ir ryškaus lyderio, koks iš senųjų liaudininkų iki mirties buvo M. Sleževičius, iš jaunosios kartos – J. Paleckis. Vol-

¹ M. Römer, *Litewskie stronnictwa polityczne*, Wilno, 1921, s. 115–116.

² Turbūt kebliausioje padėtyje buvo atsidūrusi Olandijos Romos katalikų valstybės partija (*Rooms katholieke staats partij*), kurios organizacinė struktūra kūrėsi itin lėtai. Nors partijos programa buvo parengta 1883 m., tačiau pati partija galutinai įsteigta tik 1926 m. Pagrindinė tokio vėlavimo priežastis buvo socialinė katalikų partijos rėmėjų bazė – neturtingi, mažaraščiai, tačiau religingi žemesniųjų sluoksnių atstovai. Tokia socialinė partijos narių sankloda buvo vienas pagrindinių veiksnių, neleidusių olandų katalikams turėti bent kiek ryškesnių politinių asmenybių. Nors partija buvo viena populiariausių Olandijoje, tačiau pirmąjį Ministrą pirmininką delegavo tik 1918 m. O iki Antrojo pasaulinio karo nesugebėjo pasiūlyti daugiau jokių žymesnių valstybės lyderių, nors vietų turėjo visose vyriausybėse nuo 1918 iki 1977 m. (E. L. Evans, *Catholic Political Movements in Germany, Switzerland, and the Netherlands: Notes for a Comparative Approach*, *Central European History*, 1984, vol. 17, no. 2/3, p. 109).

³ J. P. O’Donnell, How Many Divisions Has The Pope?, *Saturday Evening Post*, 1950, July 10, vol. 222, issue 50, p. 19.

demarininkai ir toliau savo idėjiniu vadu laikė A. Voldemarą (šis nuo jų jau buvo atsiribojęs), tautininkai – A. Smetoną. Ryški asmenybė buvo net keturių ministrų kabinetų vadovas E. Galvanauskas.

Tarp katalikų aktyvių ir veiklių asmenybių buvo gausu, tačiau trūko vieno aiškaus autoriteto, t. y. asmenybės, aplink kurią galėtų telktis katalikų politinė veikla. Parlamentiniu laikotarpiu išsiskyrė kun. M. Krupavičius, tačiau dėl savo bekompromisinio charakterio broužų ne visai tiko į vyriausybės ar valstybės vadovus. Dėl šios priežasties katalikai neturėjo ir bendros programos bei aiškios veiklos krypties. Autoritetais buvo laikoma senoji karta: kun. M. Krupavičius, L. Bistras, A. Stulginskis, P. Karvelis, P. Dovydaitis, A. Tumėnas. Aktyvūs bei veiklūs buvo ir jaunesni katalikai: P. Dielininkaitis, I. Skrupskelis, J. Ambrazevičius, A. Maceina, Z. Ivinskis. Parlamentarizmo laikotarpiu, nors LKDP blokas dominavo seimuose, o tai parlamentinės demokratijos sąlygomis reiškė, kad jiems priklausė vyriausybės formavimo iniciatyva, pirmuoju katalikų politinės srovės ministru pirmininku tapo A. Tumėnas 1924 m. vasarą. Kitaip tariant, tik X vyriausybei vadovavo krikščionių demokratų atstovas. Tiesa, III Kabineto vadovu neaiškiais aplinkybėmis trumpai pabuvojo ir P. Dovydaitis. Tačiau šios vyriausybės formavimas buvo mįslingas, nes sklido kalbos, kad P. Dovydaitį delegavo pažangiečiai. Krikščionys demokratai tam priešinosi. LKDP CK pirmininkas kun. M. Krupavičius 1919 m. partijos konferencijoje net siūlė P. Dovydaitį išmesti iš partijos už tokį nepaklusnumą. Be to, tie katalikų politikai, kurie užėmė valstybinius, politinius postus, ypač paskutinėse vyriausybėse, neretai koregavo savo nuostatas ir laikėsi kiek santūresnės ir kitokios pozicijos nei katalikiškoji politinė dauguma⁴.

Katalikų politiniam blokui buvo būdingi ir kiti prieštaravimai. Tas pats M. Römeris, rašydamas apie lietuvių krikščionis demokratų, gana skeptiškai atsiliepė ir apie tai, kad partija neturėjo aiškios ideologijos ir nesugebėjo jos sukurti⁵. Tarpukario Lietuvoje partija daugiau rėmėsi „tos dienos šūkais“ ir nesiekė įgyvendinti nuoseklios ideologijos. Tai lėmė ne vien tik pradedanti formotis Lietuvos politinė sistema, bet ir pats „neklasinis“ partijos pobūdis. Mėgindama patraukti skirtingus socialinius sluoksnius, partija savo retorika lengvai ir lanksčiai prisitaikydavo prie konkrečiu laikotarpiu aktualiausių problemų ir visuomenės lūkesčių. Štai, pavyzdžiui, visu tarpukariu aršiai kritikuodama liberalizmą pasauležiūriniumi, o kapitalizmą ūkiniu bei ekonominiu aspektais, ji deklaravo privačios nuosavybės

⁴ Ypač tai išryškėjo po diplomatinių santykių su Lenkija užmezgimo. Viešojo didžiosios dalies katalikų visuomenės nuotaika buvo aiškiai antilenkiška. Tačiau paskutiniuosiuose keturiuose vyriausybėse krikščionių demokratų žmonės – S. Raštikis, J. Urbšys, K. Bizauskas, L. Bistras – pasisakė už Lietuvos ir Lenkijos „draugiškus ryšius“ bei „bendradarbiavimą“ (*Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais*. Dokumentų rinkinys, sud. A. Kasparavičius, P. Libera, Vilnius, 2013, p. 310–313).

⁵ M. Römer, *Litewskie stronnictwa polityczne*, Wilno, 1921, s. 107.

neliečiamumą, o tai ir buvo kapitalizmo esmė. Be to, kriziniais momentais neengdavė prabilti apie „teisingą“ ir „būtiną“ nuosavybės persikirstymą.

Krikščionys demokratai, gausiausia XX a. trečiojo dešimtmečio partija, struktūriniu-organizaciniu požiūriu nebuvo vieninga. Neretai net partijos vadovybė nežinojo, kiek iš tikrųjų buvo narių. 1927 m. pavasarį tuometinis LKDP CK pirmininkas partijos metinėje konferencijoje apgailestavo, kad organizacinė partijos struktūra yra pakrikusi, LKDP, LDF, LŪS ir įvairių katalikiškų organizacijų skyriai yra susipynę, jiems neretai vadovauja tas pats asmuo⁶. Ketvirtajame dešimtmetyje situacija buvo dar keblesnė. Be to, LKDP buvo ir viena iš vėliausiai partinę struktūrą formalizavusių didžiųjų lietuvių partijų. 1905–1907 m. pradėti mėginimai ją formalizuoti galutinai buvo įgyvendinti tik 1917–1918 m., ir tai vos nepasibaigė dar neįsikūrusios partijos skilimu.

Kita vertus, nepaisant visų šių prieštaravimų, būdingų daugeliui krikščioniškų demokratiškų partijų, t. y. asmenybių trūkumo, politinės ideologijos neapibrėžtumo bei vėlai sukurtos ir gana trapios partinės struktūros, lietuviai krikščionys demokratai jau pirmaisiais Respublikos metais tapo gausiausia lietuvių partija. Vėliau, pasiremdami jų pačių iniciatyva įsteigtomis politizuotomis profesinėmis organizacijomis, dominavo parlamentiniame Lietuvos gyvenime (1920–1926 m.), o XX a. ketvirtajame dešimtmetyje dėl katalikiškų draugijų, organizacijų ir bažnytinio tinklo buvo ryškiausia opozicinė autoritarizmo srovė. Tad šiame skyriuje mėginsime įvardinti ir aptarti veiksnius, nulėmusius kiekybinį Lietuvių krikščionių demokratų „populiarumą“. Mėginsime analizuoti priežastis, lėmusias staigų partijos išpopuliarėjimą iš karto po 1918 m. Manytume, tarpukariu šių partijos sėkmę lėmė 7 veiksniai:

- 1) reikšminga vienos dominuojančios konfesijos (katalikų), socialinės (valstietijos) ir etninės (lietuvių) grupės gyventojų dauguma;
- 2) moterų ir valstietiško kaimo sektoriaus parama;
- 3) pokarinis 1918 m. konservatizmo nepopuliarumas, t. y. potencialių varžovų politinėje dešinėje nekonkurencingumas;
- 4) sugebėjimas, neretai dirbtinai, eskaluoti socializmo ir komunizmo neigiamus padarinius ir tikras bei tariamas jų keliamas grėsmės visuomenės tradicijoms ir valstybės išlikimui;
- 5) plataus konfesinių organizacijų ir draugijų tinklo parama;
- 6) bažnytinės organizacijos ir jos vadovybės palankumas bei religijos postulatų vartojimas siekiant partijos populiarumo, kontroliuoti visuomenę bei grįsti politiką;

⁶ Kas buvo, kas yra, kas turi būti LKDP konferencijoje partijos pirmininko M. Krupavičiaus pasakytoji kalba, *Rytas*, 1927 03 12, nr. 57, p. 4.

7) partijos lankstumas ir sugebėjimas naudotis Bažnyčios parama, tačiau tuo pačiu būti nepriklausoma, pasauliečių arba nuo kunigystės atitolusių dvasininkų vadovaujama organizacija.

Toliau aptarsime pirmuosius 4 veiksnius, nes kiti detalčiau analizuojami kitose šio darbo dalyse⁷.

Tautinis, konfesinis, socialinis Lietuvos visuomenės veiksnys ir LKDP

Sėkminga lietuvių krikščionių demokratų partinė institucionalizacija ir staigus jos partinės struktūros išplitimas po 1918 m. tiesiogiai sietina su konfesiniu lietuvių visuomenės aspektu, t. y. dominuojančia praktikuojančių katalikų dauguma⁸. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, jog katalikiškumo veiksnys ir stiprus visuomenės religingumo jausmas pats savaime buvo partijos, kuri prisistatinėjo kaip „dirbanti Bažnyčios darbą“⁹, populiarumo garantas. Tačiau svarbu pažymėti, kad katalikų dominavimas valstybėje ne visada lėmė katalikišką etiketę turinčios partijos populiarumą. Kaimyninėje Lenkijoje tarpukariu krikščioniškos demokratiškos partijos nebuvo tarp populiariausių, o katalikiškoje Airijoje tokios partijos apskritai nebuvo. Ir, priešingai, Weimaro Respublikoje katalikams sudarant tik maždaug trečdalį gyventojų, Centro partija buvo įtakingiausia trečiojo dešimtmečio politinė jėga.

Dominuojantis visuomenės katalikiškumas Vidurio Rytų Europoje turėjo būti susipynęs su naujai susiformavusių modernių tautų nacionaliniais bei atitinkamai socialiniais interesais. Tos partijos, kurios sugebėjo propaguoti įsitvirtinusias ir katalikiškos pasaulėžiūros suformuotas visuomenės tradicijas, jas suderinti su tautišku ir prisitaikyti prie dominuojančių visuomenės grupių socialinių interesų, galėjo tikėtis populiarumo. Šiais trimis veiksniais (katalikiškumu, nacionalizmu, socialreformatoriškumu) paremta partijos veikla garantavo ir lietuvių krikščionių demokratų „sėkmę“. Nors vieno iš jų trijų ignoravimas smarkiai menkino partijos populiarumą. Lietuvoje krikščionims demokratams veikti buvo palankiau todėl, kad visuomenė visais šiais trimis atžvilgiais buvo daugiau ar mažiau monolitiška. Dominavo katalikybė, lietuviškumas ir smulkioji valstietija¹⁰. Tad „neklasine“ pa-

⁷ Plačiau žr.: „Politinės katalikų vienybės“ problema nepriklausomoje Lietuvoje“; „Katalikų bažnyčios veiksnys krikščionių demokratų veikloje“.

⁸ XX a. trečiajame dešimtmetyje Lietuvoje (su Klaipėdos kraštu ir be Vilniaus krašto) tikybos atžvilgiu 92,6 % gyventojų buvo krikščionys, iš jų – 80,5 % katalikai (*Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d., visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas, 1926).

⁹ M. Krupavičius, *Mūsų keliai*, Kaunas, 1921, p. 37–38.

¹⁰ 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, Lietuvoje 85,73 % gyventojų buvo katalikai. 84,51 % lietuvių vertėsi žemdirbyste (*Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d., visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas, 1926).

sivadinusiai partijai nebuvo sunku apsispręsti, į kurį socialinį gyventojų sluoksnį orientuotis, juo labiau kad patys LKDP lyderiai dėl savo socialinės kilmės¹¹ greitai sugebėdavo užčiuopti masių poreikius. Pažadai dalinti žemę bežemiams ir mažžemiams buvo paveikiausia priemonė, garantavusi partijos populiarumą. Žemės reformos trečiajame dešimtmetyje ir „ne savo darbu įgyto turto“ reformos ketvirtajame dešimtmetyje eskalavimas partijos retorikoje buvo tiesiogiai susietas ir su lietuviškumu. „Sulenkėje“ dvarininkai ir žydai prekybininkai bei pramonininkai tapo parankiu objektu priešpriešinti juos lietuviškai liaudžiai tiek socialiniu, tiek nacionaliniu atžvilgiais. „Lietuvio valstiečio“ ir „lenko dvarininko“ priešpriešos eskalavimas buvo vienas dažniausių LKDP politinės retorikos elementų. Paradoksas, tačiau populiarumo seimų rinkimuose požiūriu Klaipėdos ir Vilniaus kraštų nepriklausymas Lietuvai buvo naudingas partijai. Tai, matyt, suprato ir patys krikščionių demokratų lyderiai. Etninis ir konfesinis (Klaipėdos krašte) vietos rinkėjų savitumas nebūtų lėmęs didesnio katalikiškos nacionalistinės krikščionių demokratų partijos populiarumo. Tad neatsitiktinai prijungus Klaipėdos kraštą, jie neskubėjo įtraukti Klaipėdos atstovų į parlamentinę veiklą iki naujo Seimo. O ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje atgavus Vilnių, nors ir nebuvo demokratiškai rinkto Seimo Lietuvoje, krikščionys demokratai, žvelgdami į ateities perspektyvą, siekė Vilniaus krašte visiškai „nugramdyti“ ir „nuskusti“ lenkišką civilizaciją ir tai įgyvendinti buvo užsibrėžę ir per socialines reformas, ir per šviečiamąją bei kultūrinę veiklą¹².

Be šių dviejų veiksnių (nacionalizmo ir socialreformatoriškumo), trečiasis – katalikiškas visuomenės pobūdis – dar labiau padėjo įgyvendinti krikščionių demokratų uždavinį išpopuliarėti. Partijai net priešrinkiminėje agitacijoje nebuvo reikalo švelninti ir aptakiai, neišsižadant savo pamatinių programinių dėsnių, susijusių su išskirtinių teisių katalikų tikybai reikalavimu, mėginti patraukti indiferentų ar kitų konfesijų rinkėjų balsus. Pavyzdžiui, 1920 m. rengiantis Steigiamojo Seimo rinkimams, LKDP CK rinkimų organizacinė komisija išleido įgaliotiniams nurodymą, kaip elgtis rinkimų metu: „Balsavimo vietose ir balsavimo metu turėti žmonių su krikščionių demokratų sąrašų kortelėmis, kad galima būtų krikščioniui rinkikui paduoti krikščionių demokratų kortelę.“¹³ Arba ketvirtajame dešimtmety-

¹¹ Pavyzdžiui, Steigiamajame Seime iš visų 78 LKDP bloko parlamentarų (t. y. iš 59 išrinktų ir 19 tų, kurie dėl kokių nors priežasčių kadencijos metu atsisakė ar neteko Seimo nario mandato) pagal socialinę kilmę 38 buvo valstiečiai, 25 – ūkininkai, 7 – darbininkai (iš jų tik 1 miesto darbininkas), 7 tarnautojai ir tik 1 Seimo narys (J. Purickis) turėjo bajoriškų šaknų. (Statistika pateikta remiantis *Lietuvos Steigiamojo Seimo (1920–1922 metų) narių biografinis žodynas*, t. 2, Vilnius, 2006). Pasak M. Römerio, krikščionys demokratai buvo kilę iš tos pačios liaudies, todėl gerai jautė „masių pulsą“. Žr.: M. Römer, *Litewskie stronnictwo polityczne*, Wilno, 1921, s. 109.

¹² Pasikalbėjimas su kun. M. Krupavičiumi apie žemės reformą, *XX amžius*, 1939 11 10, nr. 259, p. 3; A. Maceina, Tautinis auklėjimas nutautintoje Vilniaus aplinkoje, *Lietuvos mokykla*, 1940, nr. 1, p. 8–9.

¹³ Visoms krikščioniškojo rinkimų bloko organizacijoms. Įsakymas, *Laisvė*, 1920 04 09, nr. 76, p. 1.

je kovojant prieš A. Smetonos valdymą LKDP rėmėjų – kunigų antivyriausybinį pamokslų metu buvo nurodoma, jog „...visi katalikai privalo priklausyti tik katalikiškoms organizacijoms bei skaityti tik katalikišką spaudą, nes dabar [1932 m.] Lietuva skirstosi į dvi dalis – dešiniuosius ir kairiuosius. Tie, kurie nepriklauso katalikų organizacijoms, visi yra kairieji, katalikybės priešai.“¹⁴

Lietuviai krikščionys demokratai, pasitelkę politinę propagandą, mėgino įtikinti religingą, tačiau menkai politiškai išprususią lietuvių valstietišką visuomenę, kad jos religiniai įsitikinimai bei pasaulėžiūra privalo sutapti su politiniu pasirinkimu – būtent tik su „katalikiškų partijų“ ar katalikiškų organizacijų interesais. Toks politinis modelis – „tikintieji tik už krikščionis demokratų“ – egzistavo visą tarpukarį. Pirmaisiais nepriklausomybės metais tai įgyvendinti partijai pavyko gana sėkmingai. Rinkimuose į Steigiamąjį Seimą LKDP blokas surinko beveik 47 % balsų (nepaisant to, kad rinkimuose dalyvavo net 31 kandidato sąrašas)¹⁵, į I Seimą – 42 %, į II Seimą – 53 %¹⁶.

Moterų ir valstietiškos visuomenės lojalumas partijai

Antrasis veiksnys, prisidėjęs prie krikščionių demokratų politinės sėkmės – tai partijos laimėtas moterų bei kaimo visuomenės palaikymas, paprastai siejamas su didesniu religingumu, paklusnumu Bažnyčiai ir menkesniu raštingumu. Krikščionys demokratai politinėje retorikoje prisistatinėjo kaip „šeimos vertybių rėmėjai“. Šeima buvo laikoma visuomenės pamatu. Į šeimą orientuotas katalikų politikų

¹⁴ 1932 01 12 Kriminalinės Policijos II rajono Biuletėnis Nr. 4, LCVA, f. 378, ap. 3, b. 795, l. 79.

¹⁵ Seimo rinkimai, *Lietuvos statistikos metraštis*, t. 1, Kaunas, 1924–1926, p. 72–73.

¹⁶ Statistika pateikta remiantis *Lietuvos Steigiamojo Seimo (1920–1922 metų) narių biografinis žodynas*, t. 2, Vilnius, 2006; *Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, t. 3, Vilnius, 2007.

Kitose Vidurio Rytų bei Vakarų Europos valstybėse situacija buvo panaši. Čekoslovakijos parlamento rinkimai buvo tarsi veidrodė, atspindėjęs skirtingą konservatyviai katalikiškos slovakų teritorijos ir liberalesnės čekų Bohemijos bei Moravijos žemių pasirinkimą. Katalikiška A. Hlinkos Slovakų liaudies partija visuose rinkimuose surinkdavo apie 50 % slovakiško elektorato balsų. Analogiška J. Šrameko Čekų liaudies partija balansavo ties 8–10% riba. Italijoje ir Belgijoje šis procentas siekė 40 %, o tarpukario ir pokario Olandijoje net 85 %, t. y. maždaug 9 iš 10 katalikų palaikė konfesinę Romos katalikų liaudies partiją. XX a. pradžios Vokietijos pavyzdys taip pat liudijo beveik pastovią 45 %–50 % katalikų balsų paramą Centro partijai (R. Crampton, *Atlas of Eastern Europe in the Twentieth Century*, London–New York, 1996, p. 58; J. W. Boyer, *Catholics, Christians and the Challenges of Democracy: The Heritage of Nineteenth Century*, *Political Catholicism In Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, M. Conway), London–New York, 2004, p. 11; T. Bale, A. Szczerbiak, *Why there Is no Christian Democracy in Poland and Why should We Care*, *Party Politics*, 2008, vol. 14, no. 4, p. 487; J. Roes, *A Historical Detour: The Roman Catholic State Party in the Netherlands*, *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, M. Conway), London–New York, 2004, p. 85).

požiūris buvo susijęs su konservatyviomis kultūrinėmis ir socialinėmis katalikiškomis vertybėmis, rodančiomis krikščionių demokratų tradicionalistinę ir moralistinę esmę. Krikščionys demokratai šias tradicines vertybes stengėsi deklaruoti skelbdami „moterystės šventumą“; t. y. priešišką civilinei santuokos registracijai, skeptišką požiūrį į skyrybas bei politiškai svarbų Bažnyčios vaidmenį ugdymo sistemoje. Jau XX a. pradžioje katalikai steigė atskiras draugijas ir spaudą moterims katalikėms, per seimų rinkimus sudarinėjo atskirus moterų sąrašus, parlamentinėje veikloje vienintelė iš lietuvių partijų turėjo moterų frakciją.

Krikščionys demokratai moteris vaizdavo kaip šeimos ir katalikiškų vertybių saugotojas, kovojusias už lietuviškumą per jaunosios kartos ugdymą¹⁷. Dėmesys moterims LKDP retorikoje buvo skiriamas orientuojantis į jas kaip į potencialias partijos rėmėjas. Buvo akcentuojama, kad vieninteliai krikščionys demokratai kovosiantys už moterų ir vyrų teisių sulyginimą¹⁸. 1918 m. Respublikoje rinkimų teisės suteikimas moterims buvo vienas svarbiausių veiksmų, garantavusių, kad krikščionys demokratai turės jų daugumos palaikymą. Paradoksas, tačiau katalikams visuotinė balsavimo teisė, leidusi balsuoti ir moterims, buvo vienas naudingiausių liberaliosios demokratijos bruožų. Nors Šv. Sostas ir didelė dalis konservatyvių katalikų iki pat Pirmojo pasaulinio karo pabaigos gana skeptiškai vertino liberalizmo sukurtus valstybės institutus, tačiau būtent dėl jų, t. y. parlamentarizmo ir visuotinio balsavimo, politinė katalikų įtaka valstybėse tik išaugo.

Tradiciskai moterys buvo religingesnės nei vyrai¹⁹, o dvasininkų autoritetas joms buvo didesnis. Tarpukario Lietuvoje veikiamos kunigų „patarimų“, už ką balsuoti, bei aktyvios krikščionių demokratų propagandos formuojamo vaizdinio, jog moterys esančios „katalikiškos šeimos tradicijų“ puoselėtojos, daugelis jų rėmė LKDP. Katalikių moterų spauda mirgėjo straipsniais, kuriuose buvo aiškinamos tikinčių moterų pareigos rinkimų į seimus metu. Štai 1926 m. viename tokių buvo nurodyta: „Katalikės moterys eidamos kartu su Krikščionimis demokratais parėmė katalikišką kultūrą, apgynė katalikišką auklėjimą mokyklose, tikybos laisvę ir t. t.“; todėl esą reikia atsilaikyti prieš „priešus“: „Visokių vardų socialistus ir tautininkus (pažangiečius), kurie susijungę vienan frontan prieš Tikyba ir Tėvynę.“ Toliau straipsnyje įrodinėjama: „Moterys beveik išimtinai yra tikinčios, todėl vienos pa-

¹⁷ I. Karčiauskaitė, *Katalikiškoji moterų judėjimo srovė Lietuvoje 1907–1940* (Daktaro disertacija. Rankraštis), Kaunas, 2007, *LII RS*, f. 6–134, l. 30–33.

¹⁸ Liet. kat. Mot. draugijos konferencija, *Laisvė*, 1920 10 20, nr. 217, p. 1–2.

¹⁹ Nors sunku rasti konkrečių statistinių duomenų, patvirtinančių šį teiginį, tačiau galima pateikti kaimyninėje Lenkijoje 1927–1929 m. atliktos vyrų ir moterų apklausos statistiką. Varšuvoje, Lodzėje ir Dambrovoje atliktos apklausos metu buvo nustatyta, kad daugiau nei 20 % pramoninių rajonų darbininkų vyrų bažnyčių visai nelankė, moterų – 10 % (A. Żarnowska, R. Pearson, *Religion and Politics: Polish Workers c. 1900*, *Social History*, vol. 16, 1991, no. 3, p. 305).

Moterų politinė parama buvo viena LKDP sėkmės priežasčių. Nuotraukoje švietimo ministro L. Bistro kreipimasis į moteris šaulės 1939 m.

čios galėtų išsirinkti katalikišką Seimo daugumą. Tik turi visos kaip viena balsuoti ir balsuoti sąmoningai, t. y. už katalikus.“²⁰

Moterys buvo aktyviausios katalikiškų partijų rėmėjos ir Vakarų Europoje²¹. Lietuvoje buvo lygiai taip pat. Autoritetingas tarpukario teisininkas, valstietis liaudininkas Z. Toliušis, atsiminimuose apibūdindamas katalikų partijos elektorata, ironiškai pažymėjo, kad už krikščionis demokratų rinkimuose balsuodavo daugiausia „davtkos“²². Po rinkimų į Steigiamąjį Seimą Lietuvos spaudoje mirgėjo straipsniai apie pavyzdinę katalikų kaimo moterų balsavimą rinkimų metu: „...pasipuošusios šventadienio rūbais, visos nepaprasto ūpo, reiškia, ir jos turi teises, kaip ir vyrai, rinkti šaliai tvarkytojų...“²³ Vertindami šią situaciją kairiųjų partijų lyderiai konstatavo, kad daugelyje vietų kunigai grasino „Dievo rykšte“, jei moterys nebalsuos už krikščionių demokratų kandidatus²⁴. Moterų reikšmė krikščionims demokratams buvo didelė visu tarpukario laikotarpiu. Jos, veikiamos ku-

²⁰ M. Draugė, Už ką mes balsuojame?, *Moteris*, 1926 04 19, nr. 4, p. 1–2.

²¹ E. Jürgen, A Microcosm of Society or Key to a Majority in the Reichstag? The Centre Party in Germany, *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, M. Conway), London–New York, 2004, p. 50.

²² Z. Toliušis, Atsiminimai. Mykolas Krupavičius, *LNMMB RS*, f. 66–23, l. 4.

²³ Mošaičių Milda, Į Steigiamąjį Seimą, *Lietuva*, 1920 04 22, nr. 88, p. 2.

²⁴ Cituojama pagal: V. Jurėnienė, *Lietuvių moterų judėjimas XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pirmojoje pusėje*, Vilnius, 2006, p. 94–95.

nigū, buvo aktyviausios katalikiškų organizacijų narės. Ketvirtajame dešimtmetyje pakrikus LKDP partinei struktūrai ir jos opozicinei priešvairybinei veiklai persikėlus į katalikiškas draugijas, būtent moterys sudarydavo šių organizacijų narių daugumą (ypač provincijoje). Moterų reikšmę krikščionių demokratų „populiarumui“ įvertino ir valstybės saugumo departamentas. Viename iš daugelio VSD pranešimų 1927 m. pabaigoje konstatuojama, kad krikščionių demokratų opozicinėje veikloje liko mažai inteligentijos, tačiau organizacijų narių skaičius didėja moterų sąskaita, „...kurios visai menko išsilavinimo ir tik kunigų pastangomis įtrauktos į organizaciją.“²⁵

Be moterų religingumo LKDP populiarumui padėjo ir dominuojantis Lietuvos visuomenės valstietiškas. Tradiciškai valstietiška visuomenė yra religingesnė, mažiau raštinga ir paklūsta Bažnyčios autoritetui, kuris gali būti skleidžiamas tiesiogiai arba per katalikiškas organizacijas. Būtent per katalikiškų organizacijų tinklą savo veiklą plėtojusi LKDP ketvirtajame dešimtmetyje didžiausią pasisekimą turėjo kaimo bendruomenėje, nes, kaip pažymėjo vienas valstybės saugumo darbuotojų, „Įvairių katalikiškų organizacijų nariai daugumoje yra menko išsilavinimo, apie savo organizacijų tikslus, idėjas nelabai nutuokia ir nelabai jomis domisi. Jie klauso kunigų...“²⁶ Miesto aplinkoje, kur etninė sudėtis nebuvo lietuviška, vyravo skirtingi materialiniai poreikiai ir socialiniai santykiai, katalikiškas solidarumas buvo menkas. Žvelgiant iš Bažnyčios ir krikščionių demokratų pozicijų, menkai industrializuotai tarpukario Lietuvai šiuo atžvilgiu „pasisekė“. Norint išlaikyti katalikų vienybę bei užsitikrinti politinę paramą, nereikėjo dėti tiek daug pastangų kaip kur kas labiau industrializuotų Vakarų Europos katalikams. Valstiečiams migruojant į pramoninius rajonus uždabiauti, padidėdavo tikimybė, kad jie lengviau pasiduos „antireliginėms“ įtakoms. Todėl katalikų veikėjai, politikai ir Bažnyčia stengėsi sukurti analogišką kaimišką aplinką naujų industrinių rajonų priemiesčiuose. Čia buvo stengiamasi steigti naujas parapijas bei įvairaus pobūdžio katalikiškas organizacijas, kurios atstovautų naujųjų darbininkų materialiniams ir dvasiniams poreikiams, taip pat skiepytų nepasitikėjimą „moderniomis intelektualinėmis ar ekonominėmis idėjomis“. Kitaip tariant, buvo kuriamas gynybinis, tradicinėmis vertybėmis pagrįstas katalikiškos visuomenės uždarumas²⁷. Lietuvoje ši problema tarpukariu dar nebuvo tokia aktuali, ir tai buvo naudinga krikščionims demokratams.

²⁵ 1927 09 mėnesio Kriminalinės policijos santrauka Nr. 9, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 9809, l. 149.

²⁶ 1934 05 mėn., VSP Panevėžio apygardos apžvalga Nr. 5, LCVA, f. 378, ap. 3, b. 3475, l. 400.

²⁷ C. H. E. Zangerl, Courting the Catholic Vote: The Center Party in Baden, 1903–13, *Central European History*, vol. 10, 1977, no. 3, p. 224.

Be to, lietuviai krikščionys demokratai, naudodamiesi valstietiškos aplinkos parama, sugebėjo prisitaikyti prie šios visuomenės dalies poreikių ir kitu aspektu – sugebėjo modifikuoti teorinę krikščioniškosios demokratijos sampratą. Remiantis Leono XIII enciklikomis ir kitais teoriniais dokumentais, krikščioniškoji demokratija turėjo orientuotis į pramonės darbininkų interesus. Tačiau dėl lietuviškos specifikos lietuviai krikščionys demokratai šį aspektą pakeitė dominuojančios socialinės grupės – valstiečių – interesų atstovavimu. Žinodami apie opiausią to meto problemą – „žemės badą“, jie siūlė patrauklias žemės ir panašias socialines reformas ir šitaip sugebėjo nukonkuruoti tik į proletariatą orientuotus socialdemokratų bei stambiają žemėvaldą rėmusius pažangiečius (tautininkus), o rezervuodami sau katalikybės ir lietuviybės gynėjų vaidmenį, sugebėjo sėkmingai konkuruoti ir su valstiečiais liaudininkais. Priešingu nei lietuviai krikščionys demokratai keliu pasukusių Lenkijos krikščionių demokratų viena iš kompleksinių nepopuliarumo priežasčių būtent ir buvo tai, kad jie tiesiogiai perkėlė teorines Leono XIII idėjas į specifinį Vidurio Rytų Europos regioną. Lenkai, kitaip nei lietuviai, veiklos prioritetais laikė miestų darbininkų, o ne valstiečių interesus, be to, palyginti su lietuviais, kėlė gana konservatyvią žemės reformos idėją. Todėl neturėjo palaikymo nei religingoje provincijoje, nei miesto darbininkų aplinkoje, kurioje tradiciškai stiprias pozicijas turėjo kairieji. Vienas akivaizdžiausių katalikiškos partijos „sėkmės“ tarp religingos valstietijos pavyzdžių Vakarų Europoje buvo XX a. pradžios Šveicarija. Kantonai, kuriuose dominavo katalikai (Liucerna, Uris, Švicas, Unterwaldenas, Cugas, Fribūras, Valė), palyginti su protestantiškais, buvo labiau industriškai atsilikę. O dominuojantis valstietiškas ir pamaldus kontingentas būtent ir buvo šveicarų katalikų partijos stiprybės forpostas²⁸.

Konservatyvios politinės ideologijos nepopuliarumas trečiajame dešimtmetyje

Tradiciškai krikščionių demokratų partijos Vakarų Europoje įvardijamos kaip „pragmatinės ir reformistinės dvasios konservatoriai“²⁹. Tarpukario Lietuvos krikščionis demokratų, nors jų retorika buvo radikali ir artima socialistams, M. Römeris taip pat priskyrė prie konservatyviųjų jėgų³⁰. Kita vertus, krikščionys demokratai,

²⁸ L. Rölli-Alkemper, Catholics between Emancipation and Integration: The Conservative People's Party in Switzerland, *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, M. Conway), London–New York, 2004, p. 67.

²⁹ M. C. Warner, *Confessions of an Interest Group: The Catholic Church and Political Parties in Europe*, Princeton, 2000, p. 10.

³⁰ M. Römer, *Litewskie stronnictwa polityczne*, Wilno, 1921, s. 45.

oficialiai prisistatinėdami kaip visų socialinių sluoksnių interesų reprezentantai, skatinantys „luomų solidarumą“³¹ bei grindžiantys savo pamatines programines nuostatas katalikybe, turėjo plačią ir neapibrėžtą veikimo sritį. Jie galėjo lengvai gravituoti tarp konservatyvių stambiųjų valstiečių ir radikalesnių bežemių ar mažažemių žemės ūkio darbininkų elektorato, tai priklausė nuo konkrečiu laikotarpiu dominuojančių aktualių visuomenės lūkesčių.

1918 m. politinė ir socialinė padėtis Europoje ir Lietuvoje nebuvo palanki konservatyviajai ideologijai. Monarchizmo žlugimas, revoliucinės nuotaikos ir „liaudies“ socialiniai interesai privertė krikščionis demokratų greitai persiorientuoti ir atsiriboti nuo konservatyvios taktikos. Visai kitaip elgėsi A. Smetonos Tautos pažangos partija (TPP) (nuo 1924 m. – Lietuvių tautininkų sąjunga (LTS)), kuri išlaikė savo politikos tęstinumą ir šiuo pokariniu radikalizmo laikotarpiu. Santūrus požiūris į „liaudies valdymą“, skepsis dėl socialinių reformų neleido tautininkams tapti masine partija trečiojo dešimtmečio Lietuvoje. O tai reiškė potencialių konkurentų iš dešinės – tautininkų silpnumą ir greitai persiorientavusių bei populiariais lozungais savo veiklą remiančių krikščionių demokratų „sėkmę“. Monarchijų žlugimas 1918 m. Europoje, nacionalinių respublikų kūrimasis, socialinių reformų poreikis, naujos valstybinio gyvenimo formos, iškilusios įgyvendinant modernųjį parlamentarizmą, ir revoliucijų įaudrinta liaudis, pirmą kartą tapusi svarbia valstybinių reikalų dalyve, per visuotinius rinkimus bent kuriam laikui „palaidojo“ konservatizmo doktrinos populiarumą bei konservatyviųjų partijų reikšmę trečiojo dešimtmečio pradžioje.

1917–1918 m. steigiantis krikščionims demokratams Rusijoje ir Lietuvoje buvo „pamiršti“ 1905–1907 m. krikščionių demokratų programiniai projektai. XX a. pradžioje krikščionių demokratų steigėjų skelbtas konservatyvumas, t. y. senojo legitimizmo akcentavimas tarptautinėje teisėje, istorinė praeities tęstinumo tradicija, gana nuosaikios socialinės reformos bei klasikinė nuosavybės teisės koncepcija³², 1917–1918 m. neatitiko besikuriančios LKDP nuostatų. Kun. M. Krupavičiaus krikščionių demokratų „radikalų“ ir A. Stulginskio „nuosaikiųjų“ pozicijų susidūrimas ir pirmųjų nesunki „pergalė“ 1918 m. lapkritį partijos konferencijoje parodė, kad konservatyvios pažiūros socialinėje ir politinėje srityse smarkiai sumažintų partijos populiarumą.

Vis dėlto tautininkai liko ištikimi savo konservatyvioms pažiūroms. Trečiajame dešimtmetyje, kai Lietuvoje kunkuliavo politinės partijų kovos dėl valdžios, vienas tautininkų lyderių A. Smetona skeptiškai vertino parlamentinės demokrati-

³¹ Iš L. Krikščionių demokratų partijos darbų, *Darbo žmonių kalendorius 1920*, Miunchenas, 1921, p. 28.

³² D. Čičinienė, Tarp nacionalinio identiteto ir demokratijos. Krikščionių demokratų santykiai su tautininkais 1918–1920 metais, *Darbai ir dienos*, nr. 7, 1998, p. 92.

jos formą: „Parlamentinė demokratija – puikus dalykas Anglijoje, netinka naujoms valstybėms, taip pat ir Lietuvai, nes čia rinkėjai, tik išsivystę iš politikos vystyklų, vilki ne piliečių togas, o „marškinėlius“, mirusios senutės praeities pasiūtus.“ Krikikavo savivaldos institucijoms, jo nuomone, suteiktas per dideles galias. Taip pat neigiamai vertino žemės reformą, kurią laikė „...didžiausia Lietuvos kompromitacija pasaulio akyse“; ir apskritai buvo priešininkas „liaudies valdymo“, kuri, jo nuomone, parodė tik „valios, tačiau ne proto galią“³³. Nors tautininkų gretose buvo daug žymių lietuvių veikėjų – A. Smetona, A. Voldemaras, J. Basanavičius, P. Vileišis, M. Yčas, V. Mironas, S. Banaitis, J. Šernas, V. Krėvė ir t. t., partija (sąjunga) iki valstybės perversmo taip ir netapo masine. 1925 m. turėjo tik 19 skyrių ir maždaug 300 narių. Kadangi ji neturėjo masinių organizacijų tinklo, pakankamo finansavimo, tai, išskyrus 3 atstovus III Seime, nebuvo atstovaujama ir Lietuvos parlamente. Net 1927 m. šalyje pasikeitus politinei konjunktūrai ir ideologiškai nepastoviai visuomenės daliai pradedant „įsirašyti“ į LTS, valstybės saugumo darbuotojai pažymėjo: „...tautininkai neturi tų priemonių patraukti sau šalininkų, kaip kitos partijos, kurios turi prisisteigę savo bankų, draugijų, bendrovių.“³⁴

Kita vertus, nors po perversmo jos narių skaičius smarkiai pagausėjo ir siekė apie 15 000, tačiau ir ketvirtajame dešimtmetyje A. Smetona kartodavo, kad Lietuvą valdo jis vienas ir „...nėra nuosaiku, kad šiočia ar tokia partija jį kontroliuotų ar jam veto reikštų...“³⁵ O pati LTS iki pat 1940 m. taip ir nesugebėjo sukurti savo aiškios politinės veiklos programos, išskyrus abstrakčiai kartojamus „tautiškumo“ ir „tautinės vienybės“ lozungus.

M. Römeris, teigiamai vertindamas ideologinių pažiūrų nuoseklumą pažangiečių veikloje, kritiškai atsiliepė apie krikščionių demokratų radikalumą ir „demagogiją“³⁶. Istoriografijoje taip pat, matyt, sekant M. Römeriu, yra nuomonių, kad toks LKDP radikalumas buvo veikiau „konjunktūrinis dalykas“ bei kovos dėl valdžios reiškinys. O krikščionių demokratų pergales lėmęs ne jų „radikalumas“, bet „konservatyvi katalikybė“, todėl abejojama krikščionių demokratų radikalizmo prasme, nes pergalę buvę įmanoma pasiekti ir „senomis priemonėmis“, o išskyrus demagogiją, pati partija laikoma „konservatyvia“³⁷. Šitoks požiūris ne visiškai paaiškina tą sudėtingą kontekstą, kuriame vyko toks staigus krikščionių demokratų šuolis iš konservatorių į radikalų stovyklą. Iš esmės galima pritari, kad

³³ Cituojama pagal: L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 137–145.

³⁴ 1927 m. birželio mėnesio Kriminalinės policijos santrauka, *LCVA*, f. 378, ap. 2, b. 9809, l. 96.

³⁵ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 279.

³⁶ M. Römer, *Litewskie stronnictwa polityczne*, Wilno, 1921, S. 114.

³⁷ D. Čičinienė, Tarp nacionalinio identiteto ir demokratijos. Krikščionių demokratų santykiai su tautininkais 1918–1920 metais, *Darbai ir dienos*, nr. 7, 1998, p. 103.

„demagogijos“ ir populizmo krikščionių demokratų retorikoje buvo gausu. Tačiau tai buvo bendras politinių tradicijų ir politinės kultūros neturėjusios valstybės partijų bruožas. Kita vertus, prie radikalizmo prisidėjo krikščionių demokratų politikų socialinė kilmė (absoliuti dauguma jų buvo kilę iš lietuvių valstiečių), todėl, atmesdami politinį populizmą, jie suvokė, kokios reikalingos radikali socialinės reformos, bei jautė įgimtą priešišumą „ponų“ lenkiškumui. Tad radikalius raginimus griebtis „šakių politikos“ kovojant su lenkai lėmė ne tik staiga susiformavusios naujos gyvenimo sąlygos.

Šias vidines priežastis papildė ir išorinės. Pats krikščioniškosios demokratijos, kaip politinio judėjimo, teorinis pagrindas ir veiklos *credo* buvo kova už „žemesniųjų luomų“ gyvenimo sąlygų gerinimą. Tad kovos už darbininkų (Lietuvos atveju – valstiečių) teises būdai galėjo būti radikalūs – boikotuojant ar net organizuojant streikus. Pasaulyje vadinamojo „krikščioniškojo socializmo“ tipo konfesinės arba tarpkonfesinės partijos bei profesiniai judėjimai, ypač pirmaisiais pokario metais, buvo gana įtakingi ir aktyvūs. M. Römerio prielaidą, kad krikščionys demokratai buvo viena radikalusių partijų, galima būtų tikslinti. Tiek JAV, tiek Vakarų Europoje tokių krikščionių radikalų buvo gausu. JAV XX a. pradžioje krikščionys gana plačiai įsiliejo į socialistų gretas ir ten veikė derindami socialistines idėjas su dvasinėmis, o tai, spėjama, buvo viena iš socialistų partijos sėkmės priežasčių³⁸. Pokario Weimaro Respublikoje ekonominio chaoso sąlygomis aktyviai į politinį gyvenimą regionuose įsitraukė net kelios „krikščionių socialistų“ partijos, kurios siekė itin griežtų reformų³⁹. O ketvirtojo dešimtmečio ekonominės depresijos bei stiprėjančio komunizmo ir nacizmo tarpsniu dauguma katalikiškųjų Vakarų Europos profesinių sąjungų perėmė dalį socialistų idėjų apie ekonomikos planingumą ir atsisakė utopinės minties apie „klasių solidarumą“⁴⁰. Krikščionių demokratų atsiribojimas nuo konservatorių ir pastangos nelaikyti savęs „dešiniąja“ partija davė dividendų ir Antrojo pasaulinio karo išvargintos Europos politinių varžybų sąlygomis. Dėl socialinio radikalizmo ir katalikiškumo krikščionys demokratai po Antrojo, kaip ir po Pirmojo, pasaulinio karo sugebėdavo tapti vienomis pajėgiausių Vakarų Europos partijų⁴¹.

³⁸ JAV socialistų populiarumas rinkimuose didėjo nuo 400 000 balsų 1904 m. iki 900 000 – 1912 m. Narių skaičius partijoje – nuo 25 000 iki 120 000 (R. T. Handy, *Christianity and Socialism in America, 1900–1920*, *Church History*, vol. 21, 1952, no. 1, p. 39).

³⁹ Trečiajame dešimtmetyje krikščionių socialistų spaudoje mirgėjo tokios ir panašios frazės: „Mes [krikščionys darbininkai] buvome įpratę gamykloje kiekvieną dieną ginčytis su „raudonaisiais“ religijos, moralės, politikos klausimais. Tačiau dabar tam galas ir mes kartu matom tik vieną priešą – Kapitalizmą!“ (Th. Knapp, *The Red and the Black: Catholic Socialists in the Weimar Republic*, *The Catholic Historical Review*, vol. 61, 1975, no. 3, p. 389).

⁴⁰ M. Fogarty, *Christian Democracy in Western Europe 1820–1953*, London, 1957, p. 218.

⁴¹ 1945 m. Austrijos liaudies partija ir Liuksemburgo krikščionių socialinė partija rinkimuose į parlamentus surinko po 50 % rinkėjų balsų; 1946 m. Belgijos krikščionių socialinė partija, Prancūzijos liaudies respublikos judėjimas ir Vokietijos krikščionių demokratų sąjunga rinkimuose atitinkamai surinko

Tad staigus lietuvių krikščionių demokratų virtimas radikalais nebuvo vien tik lokalinis valstybingumo tradicijų ir politinės patirties neturėjusių politikų bruožas. Polinkį į socialinį radikalizmą galbūt būtų galima aiškinti ir to laikotarpio kartos fenomenu⁴². Liaudiškojo tipo masinei krikščionių demokratų partijai vadovavę politikai buvo kilę iš „žemesniojo“ luomo, todėl tam tikrus socializmo ir „kairumo“ šūkius naudojo kaip jiems artimus ir natūralius. Ir, matyt, ne per daugiausiai kreipė dėmesio į tarptautinę reakciją, valstybės įvaizdį ar galimas tokių radikalų veiksmų pasekmes ateityje.

Tikra ir tariama komunizmo grėsmė katalikybei, Bažnyčiai, valstybės nepriklausomybei

Ketvirtasis veiksnys, prisidėjęs prie krikščionių demokratų populiarumo tarpukariu – tai karingos, sekuliarios ir antireliginės politinės kairės ideologijos, t. y. komunizmo, reali ar tariama grėsmė, arba tos grėsmės, kylančios katalikybei, katalikiškai visuomenei ir valstybei eskalavimas. Jau XIX a. pabaigoje skelbtos Leno XIII enciklikos apie liberalizmo keliamas grėsmes visuomenei, o pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui katalikiškajame pasaulyje būtent socializmas ir jo radikalios atmainos tapo pagrindiniu katalikų „priešu“⁴³. Kita vertus, Vakarų ir Vidurio Rytų Europos geopolitinė padėtis buvo skirtinga, todėl Vakaruose katalikiškos partijos socialistus laikė didžiausiais priešininkais ir konkurentais, jų materialistinės pasaulėžiūros kritikai skyrė daugiausia dėmesio. Rytinėje kontinento dalyje ne tik teorinė polemika su socializmo doktrina, bet ir praktinė politinė veikla bei propaganda prieš sovietinį komunizmą tapo valstybių politinio gyvenimo dominante.

46 %, 26 % ir 47 % balsų. 1947 m. Šveicarijos katalikų konservatorių partiją rėmė 24 % rinkėjų. 1948 m. Italijos krikščionių demokratų partija bei Olandijos katalikų liaudies partija atitinkamai surinko 49 % ir 31 % balsų. Austrijoje, Belgijoje, Italijoje, Liuksemburge, Olandijoje šios partijos buvo didžiausios parlamentuose, Prancūzijoje ir Šveicarijoje užėmė 2 ir 3 vietas (A. T. Bouscaren, *The European Christian Democrats, The Western Political Quarterly*, vol. 2, 1949, no. 1, p. 73).

⁴² 1918 m. Respublikos „statytojai“ gyveno lūžiniu istoriniu laikotarpiu. Visai neseniai buvo pasikeitęs Šv. Sosto pozicija socialiniu klausimu ir raginta paisyti darbininkų reikalų. Ši politikų karta išgyveno Pirmąjį pasaulinį karą, revoliuciją ir bolševikų perversmą Rusijoje, gyveno ir veikė naujų, modernių nacionalinių valstybių kūrimosi tarpsniu atsiradus valstybėse visuotinei rinkimų teisei. Prie šių įvykių, iš esmės keitusių visuomenių tradicijas, prisidėjo ir valstietiška lietuvių krikščionių demokratų kilmė bei jaunatviškas entuziazmas, dažniausiai pasireiškiantis radikalizmu. Rinkimuose laimėjusio LKDP bloko narių amžiaus vidurkis buvo itin mažas – net 30 Seimo narių neturėjo 31 metų amžiaus, 29 nariai buvo sulaukę 40 metų, 11 narių buvo sulaukę 41–50 metų ir tik 6 Steigiamojo Seimo nariai krikščionių demokratų bloke turėjo 51–56 metus (Statistika pateikta remiantis *Lietuvos Steigiamojo Seimo (1920–1922 metų) narių biografinis žodynas*, t. 2, Vilnius, 2006).

⁴³ M. Conway, *Catholic Politics or Christian Democracy? The Evolution of Inter-war Political Catholicism, Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, H. Wohnout), London–New York, vol. 1, 2004, p. 238.

Teoriškai ir praktiškai jau pati savaime materialistinio komunizmo ateistinė doktrina nesuderinama su katalikiška pasaulėžiūra ir todėl, žvelgiant krikščionių demokratų akimis, privalėjo būti atmesta. 1937 m. popiežiaus Pijaus XI enciklikoje *Divine Redemptoris* komunizmas buvo pasmerktas ir oficialiai. Tačiau tarpukario Vidurio Rytų Europoje, kaip jau minėta, šis klausimas turėjo ne tik pasaulėžiūrinę prasmę. Jis siejosi su galimybe prarasti naujai susikūrusių nacionalinių respublikų nepriklausomybę. Todėl nuolatinis komunizmo grėsmės eskalavimas leido krikščionims demokratams sukurti vaizdą, kad tik jie, gaudami platų visuomenės palaikymą, sugebės apsaugoti tradicines visuomenės vertybes, laisvę ir valstybės nepriklausomybę. Iškilus realiai grėsmei, kad regiono valstybėse gali įvykti radikali visuomenės permainos (1919 m. V. Kapsuko Tarybų respublika, *Lietbelo* projektas Lietuvoje, 1919 m. Bella Kuno *100 dienų* Vengrijoje ar 1918–1919 m. revoliucija Vokietijoje), lietuviai krikščionys demokratai bei kitų valstybių katalikiškos partijos pradėjo skelbti panašias į komunistų radikalias socialinio teisingumo (ar net lygybės) idėjas, tik įvilko jas į katalikišką „pamušalą“. Kitaip tariant, buvo pasirinkta kovoti su komunizmu jo paties priemonėmis. Toks katalikybės ir socialinio radikalizmo mišinys leido daugeliui Europos katalikų partijų ne tik išlaikyti, bet ir didinti savo populiarumą. Vengrijoje kaip tik 1919 m. pradėjus skelbti „socialinio teisingumo“ šūkius smarkiai padidėjo Krikščionių socialinės liaudies partijos populiarumas, nes konservatyvi vengrų visuomenė išsigando komunizmo griežto antireligiškumo⁴⁴. Kai kurie vokiečių katalikai per 1918–1919 m. įvykius taip pat siekė „suartėti su liaudimi“, net svarstė Centro partijos pavadinimą bei programą keisti į *Krikščionių demokratų liaudies partiją* ir labiau akcentuoti socialinių reformų bei demokratijos dvasią⁴⁵. Vieno iš Centro partijos lyderių Matthiaso Erzbergerio ištarta frazė „Kairė yra gyvenimas, dešinė – mirtis“⁴⁶ konservatyviam partijos sparnui tiesiogiai leido suprasti, jog privalu keisti veikimo taktiką.

Lietuvoje komunizmo grėsmės „kortą“ krikščionys demokratai naudojo ir Respublikos kūrimosi pradžioje antrajame dešimtmetyje, ir jos egzistavimo pabaigoje – ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje. Tačiau valstietiškoje ir konservatyvioje katalikiškoje Lietuvoje komunistų partija nebuvo gausi⁴⁷, be to, buvo nuolat perse-

⁴⁴ Cs. Fazekas, Collaborating with Horthy: Political Catholicism and Christian Political Organizations in Hungary, *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, M. Conway), London–New York, 2004, p. 195–196.

⁴⁵ E. L. Evans, Catholic Political Movements in Germany, Switzerland, and the Netherlands: Notes for a Comparative Approach, *Central European History*, vol. 17, 1984, no. 2/3, p. 102.

⁴⁶ Cituojama pagal: E. Jürgen, A Microcosm of Society or Key to a Majority in the Reichstag? The Centre Party in Germany, *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, M. Conway), London–New York, 2004, p. 56.

⁴⁷ 1918 m. spalį LKP priklausė 795 nariai, 1919 m. vasarį – 4322, 1920 m. gruodį – 1108, 1922 m. pradžioje – 211, 1923 m. pradžioje – 241, 1926 m. sausį – 412, 1926 m. rugpjūtį – 476, 1927 m. sau-

kiojama ir veikė pogrindyje. Tad krikščionys demokratai komunizmo „platinimo“ grėsmes „įžvelgė“ visų kitų Lietuvos partijų veikloje. Krikščionių demokratų politinėje polemikoje kairiosios partijos „komunistinėmis“ buvo įvardintos tiesiogiai, o dešiniojos dėl savo konservatyvumo tapo komunistų netiesioginėmis „sąjungininkėmis“. Trečiojo dešimtmečio parlamentinių kovų įkarštyje visos kairiosios politinės jėgos, ypač valstiečiai liaudininkai ir socialdemokratai, krikščionių demokratų propagandoje tapo „bolševikų komisarais“. Krikščionių demokratų *Laisvė* 1921 m. rašė: „Kur baigiasi bolševikas, kur prasideda socialdemokratas, nieku gyvu neatskirsi. (...) Maža to, jie ne tik gina bolševikus, bet ir įstatymo keliu stengiasi komunizmą į gyvenimą įvesti.“⁴⁸. Parlamentinio laikotarpio politinė atmosfera buvo tokia, kad krikščionys demokratai politines kovas su kairiosiomis partijomis prilygino „krikščionybės“ kovai su „bedievybe“ arba katalikų kovai už valstybės nepriklausomybę prieš kairiųjų „nenorą“ ją išsaugoti⁴⁹. Krikščionių demokratų vertinimu, ši kova „sėkmingai“ baigėsi įvykdžius 1926 m. perversmą. Vienoje iš daugelio emocingų kalbų tuometinis LKDP CK pirmininkas kun. M. Krupavičius kalbėjo:

Aišku tad, kad įvykintu perversmu Lietuva nieko nepralaimėjo, o laimėjo daug, nes laimėjo... savo tėvynės nepriklausomybę, kuriai bolševikai jau buvo paruošę karstą. Nepaisant tad Maskvos pykčio ir tulžies mes eisim ir toliau tik Lietuvos keliais, o į visokius jos grasinimus atsakysim tuo, kuo mūsų Maskvos smaugiama tauta atsakydavo carui: „Kad tu, gude, nesulauktum / Nebus kaip tu nori!“⁵⁰

Kita vertus, po valstybės perversmo nustumti nuo valstybės vairo krikščionys demokratai komunizmo korta žaidė kaip viena iš „tautininkų valdžios“ kritikos kozirių. Dar trečiojo dešimtmečio pradžioje reaguodami į konservatyvią A. Smetonos pažangiečių poziciją žemės reformos klausimu krikščionys demokratai aiškino: „Pažangos opozicija nei kiek nesiskiria nuo bolševikų ir lenkų darbuotės. Jie susigiedojo ir savo šūviais bendrai taiko į vieną punktą: Seimą ir vyriausybę. „Lietuvos balsas“ [TPP spaudos organas] tapo ir lenkams, ir bolševikams mylimu „balsu“...“⁵¹ Ketvirtajame dešimtmetyje atvirą politinę demagogiją tramdžiusi spaudos cenzūra privertė katalikus reikšti viešą nepasitenkinimą valdžia kiek sub-

sį – apie 430, 1932 m. vasarą – 595, 1935 m. rudenį – 1850, 1937 m. balandį – 1499, 1940 m. pradžioje – apie 2200 narių. Žr.: *Lietuvos komunistų partija skaičiais 1918–1975. Statistikos duomenų rinkinys*, Vilnius, 1976, p. 19–42.

⁴⁸ Juodišius, Tiesos žodis apie Lietuvos socialdemokratus, *Laisvė*, 1921 05 22, nr. 111, p. 1.

⁴⁹ [Vedamasis], ten pat, 1920 04 28, nr. 91, p. 1.

⁵⁰ M. Krupavičius, Maskvai pykstant..., *Rytas*, 1927 01 07, nr. 4, p. 1.

⁵¹ M. Keršys, Smetona – Voldemaras, *Laisvė*, 1921 10 11, p. 1.

tiesnėmis formomis. Pradėta domėtis kova su komunizmu tiek teoriniu lygmeniu, tiek praktinėje socialinėje–ekonominėje veikloje. Viename iš slaptų LKDP lyderių pasitarimų 1932 m. pradžioje buvo piktintasi, kad saugumas leidžiantis laisvai veikti komunistams. Kaip pavyzdį pasitarimo dalyviai nurodė rusų liaudies meno dirbinių parduotuvėje vykstančių nuolatinių komunistų sueigų toleravimą bei katalikiškoje spaudoje pasirodančių antibolševikinių straipsnių cenzūravimą. Tad pasitarimo dalyviai nusprendė, kad LKDP savarankiškai pradės kampaniją prieš bolševizmą⁵². Tokia kampanija ketvirtajame dešimtmetyje iš tiesų vyko. Ilgainiui spaudoje atsirado nemažai straipsnių šia tema, katalikų draugijų konferencijose, suvažiavimuose pradėtos skaityti skeptišką požiūrį į Sovietų Sąjungą ir komunizmą atskleidžiančios paskaitos, atsirado knygų, aprašančių neigiamą komunizmo įtaką visuomenei⁵³. Kartu daugelis krikščionių demokratų srovės veikėjų organizavo įvairius kursus darbininkams, aiškino radikalių reformų svarbą (pvz., pakartotinės žemės reformos ir kt.). Šitaip katalikai stengėsi netiesiogiai parodyti, kad vyriausybė nėra pajėgi kovoti su komunizmu nei teoriškai, nei praktiškai.

Kategorišką katalikų poziciją valdžios atžvilgiu ketvirtajame dešimtmetyje galima paaiškinti tuo, kad režimas ne visada sugebėjo ar galėjo griežtai neutralizuoti komunizmo idėjų platinimą, ypač kultūros srityje. Istoriografijoje šiuo klausimu yra nuomonių, kad prosovietinės ir net komunistinės idėjos ketvirtajame dešimtmetyje buvo platinamos kai kurių lietuvių rašytojų, studentijos ir apskritai dalies kairiosios inteligentijos aplinkoje⁵⁴. Be to, krikščionių demokratų pasipiktinimą dėl jų nuomone, per švelnios Lietuvos valdžios antikomunistinės (kurią krikščionys demokratai suprato ne tik smerkiant ideologiją, bet ir formuojant pozityvią nuomonę apie Sovietų Sąjungos vidaus gyvenimą) propagandos būtų galima paaiškinti ir Sovietų pasiuntinybės spaudimu⁵⁵.

Agresyvi katalikų politinės srovės propaganda dėl tariamos grėsmės katalikybei ir radikalių socialinių reformų eskalavimas tapo paveikia visuomenės mobilizavimo priemone trečiajame dešimtmetyje ir kūrė krikščionių demokratų kaip Lietuvos gynėjų nuo bolševikų įvaizdį. Kova su komunizmu buvo vienas iš argumentų, kuriais LKDP galėjo pateisinti daugelį savo veiksmų – Darbo kuopų (komunistų)

⁵² 1932 01 08 Kriminalinės policijos žinios nr. 7, LCVA, f. 394, ap. 15, b. 247, l. 42.

⁵³ J. Daulius [St. Yla], *Komunizmas Lietuvoje*, Kaunas, 1938, p. 259.

⁵⁴ M. Tamošaitis, *Didysis apakimas. Lietuvos rašytojų kairėjimas 4-ame XX amžiaus dešimtmetyje*, Vilnius, 2010.

⁵⁵ Vienas iš pavyzdžių – 1929 m. pabaigoje tuometinio SSRS pasiuntinio Vladimiro Antonov-Ovseienko reikštas nepasitenkinimas Lietuvos užsienio reikalų ministru D. Zauniui dėl Lietuvos spaudoje pasirodančių negatyvių straipsnių apie Sovietų Sąjungą (Pro memoria 1929 m. gruodžio 7 d. Užsienio reikalų ministerio D. Zauniaus pasikalbėjimas su SSRS pasiuntiniu Lietuvai Antonov-Ovseienko, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 919, l. 38).

atstovų represavimą rinkimų į II Seimą metu, nuolatinę karinę padėtį valstybėje, nepaklusnumą kairiųjų vyriausybei 1926 m. bei galiausiai valstybės perversmą.

Komunizmas tarpukariu (ypač ketvirtajame dešimtmetyje) Europos katalikams buvo didžiausia moderniųjų laikų problema. Nors 1937 m. Pijus XI per beveik vieną savaitę enciklikomis pasmerkė ir nacionalsocializmą, ir komunizmą, tačiau komunizmas nemažai daliai katalikų pasauliečių ir dvasininkų atrodė didesnis blogis nei nacionalsocializmas. Pavyzdžiui, Olandijos vyskupai ketvirtajame dešimtmetyje buvo paskelbę ganytojų laišką, kuris kasmet buvo skaitomas iš sakyklų. Jame politikai buvo raginami jokia būdu nemėginti sudarinėti koalicijų su kairiosiomis partijomis. Laiške komunizmas ir netgi socializmas buvo traktuojami kaip didesnė grėsmė katalikybei nei nacionalsocializmas⁵⁶. Panašių nuostatų laikėsi ir kitų valstybių hierarchai. Lietuvoje taip pat buvo raginama nesizavėti „pagoniškuoju nacionalizmu“; tačiau komunizmo kritikai buvo skiriama kur kas daugiau dėmesio.

Kita vertus, paradoksas, bet krikščionys demokratai, neigdami, smerkdami ir ragindami griežtai kovoti su komunizmu, realios grėsmės akivaizdoje rezignuodavo ir mėgindavo veikti pagal formulę – „išgelbėti tai, ką dar galima išgelbėti“. 1919 m. Vilniuje likę inteligentai siūlėsi bendradarbiauti su V. Kapsuko vyriausybe, o 1940 m. sovietų valdžiai mėgino įrodyti, kad krikščionybė gali būti suderinta su komunizmo doktrina. 1919 m. krikščionių demokratų spauda mirgėjo siūlymais padėti V. Kapsukui valdyti Lietuvą su sąlyga, kad bus paisoma Bažnyčios, tautiškumo interesų bei vykdomos socialinės reformos. *Laisvoji Lietuva* 1919 m. sausį rašė: „Kiekvieno piliečio pareiga gyventi ir dirbti krašto gerovei, nežiūrint kokios permainos valdyme įvyktų (...). Nežiūrint į tai, kad mūsų kraštą užėmė atėjūnai ir valdžią sudaro beveik svetimi, bet būtų tiesiog smerktina atsisakyti nuo savo šalies darbų... Tad piliečiai ir pilietės visi į darbą!“⁵⁷ Po poros dienų tame pačiame laikraštyje buvo teigiama: „Mums, krikščionims demokratams, nebaugus komunizmas. Žiūrime į jį kaip į valdymo formą. Jei ji bus žmonijai paranki – užsilaukys, jei neparanki, jokia ginklu, diktatūra, jokia prievarta neprimesi. (...) Komunizmas visuomet buvo Bažnyčioje, būtent vienuolynuose, kur vienuoliai laisva valia, tam tikru prižadu išsižada nuosavybės...“⁵⁸ Praėjus daugiau nei 20 metų, 1940 m. rudenį, kai Lietuvos visuomenė galų gale suspėjo susiorientuoti ir suvokti, koks tikrasis Liaudies vyriausybės politikos kursas, kun. M. Krupavičius dėstė tas pačias 1919 m. krikščionių demokratų mintis komunistų valdžiai. Memorandume, adre-

⁵⁶ J. Roes, A Historical Detour: The Roman Catholic State Party in the Netherlands, *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (ed. W. Kaiser, M. Conway), London–New York, 2004, p. 89.

⁵⁷ Į darbą, *Laisvoji Lietuva*, 1919 01 16, nr. 5, p. 1.

⁵⁸ [Vedamasis], *Laisvoji Lietuva*, 1919 01 18, nr. 6, p. 1.

suotame aukščiausiems LSSR pareigūnams, jis pasiūlė 13 katalikų bendradarbiavimo su naująja valdžia sąlygų, kurias suderinus, komunistai galėjo tikėtis katalikų paramos „Lietuvos tvarkymo ir gerinimo darbe“⁵⁹.

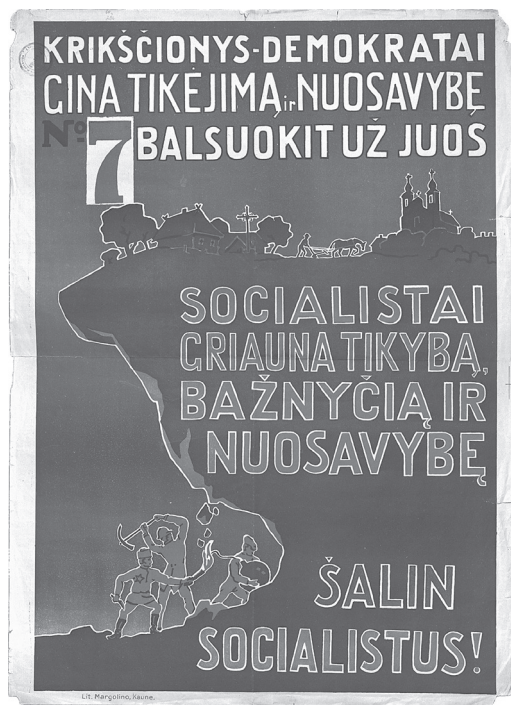
1926 m.: krikščionys demokratai ir parlamentarizmo žlugimas

Ryškus XX a. trečiojo dešimtmečio Lietuvos politinio gyvenimo bruožas buvo sunkiai į kompromisus linkstantis partinis angažuotumas, kuris trukdė sudaryti bent kiek patvaresnes parlamentines koalicijas. Tuo metu Lietuvoje, Z. Ivinskio žodžiais tariant, „Galutinį bendradarbiavimo ir kovos pasirinkimą lėmė ne politiniai, socialiniai, ūkiniai interesai, bet „su bažnyčia“, ar „be bažnyčios“ klausimas.“⁶⁰ Griežtai angažuota LKDP bloko nuostata „už bažnyčią“ po III Seimo rinkimų stūmė valstiečius liaudininkus ieškoti koalicijos partnerių radikaliųjų demokratų, t. y. LSDP, gretose bei stiprinti stabilumą tautinių mažumų jėgomis. LKDP blokas, pirmą kartą per 6 metus nepasiekęs pergalės, vylėsi ir savo veiksmais skatino tokios sulipdytos koalicijos trumpalaikiškumą. Galimi krikščionių demokratų partneriai buvo ir valstiečiai liaudininkai, ir valdančiajai daugumai priklausę, tačiau Vyriausybės darbe nedalyvavę, tautininkai. Taigi kas 1926 m. pabaigoje lėmė krikščionių demokratų suartėjimą su tautininkais ir kokios buvo to bendradarbiavimo pasekmės lietuviškajai krikščioniškajai demokratijai – būtent partijai ir katalikiškam organizaciniam tinklui?

Pagrindinė Lietuvos politinio gyvenimo 1926 m. problema buvo ta, kad krikščionys demokratai buvo ir per silpni laimėti III Seimo rinkimus, ir per stiprūs juos pralaimėti. Politinės kultūros, valstybingumo ir parlamentarizmo tradicijų bei patirties neturėjusioje Lietuvoje aprūpėjęsios, tačiau dar gana stiprios LKDP politinės opozicinės „sienos“ egzistavimas iš karto po rinkimų leido daryti prielaidą, kad segmentuotos kairiųjų ir tautinių mažumų vyriausybės egzistavimas bus problemiškas.

⁵⁹ Plačiau apie tai žr. skyriuje: „Krikščionys demokratai politinės valstybės krizės ir okupacijos akivaizdoje 1938–1940 m.“

⁶⁰ Z. Ivinskis, Dešinien ir kairėn demokratinėj Lietuvoj, *I laisvę*, 1956, nr. 10, p. 21.

Krikščionys demokratai rinkimų į seimus metu mėgino įtikinti religingą visuomenę dėl kairiųjų Lietuvos partijų keliamos „grėsmės“ valstybei

– baimę dėl tautinio valstybės pobūdžio. Pagrindas šito bijoti buvo ir jį suteikė pati vyriausybė. Jau birželio 12 d. buvo išteisinti dar II Seimo rinkimų išvakarėse suimti Darbo kuopų, t. y. komunistų, atstovai, kurie tik ką paleisti iš kalėjimo aktyviai dalyvavo komunistų surengtoje demonstracijoje. 1926 m. gruodžio pradžioje Klaipėdos krašte Vidaus reikalų ministerija įregistravo Darbininkų (komunistų) partiją⁶² ir pan.

Nors trys Seime buvę tautininkai iš pradžių rėmė kairiųjų vyriausybę ar bent balsuodami buvo neutralūs, ilgainiui jų tylus pritarimas koalicijos partneriams blėso. Švietimo ministro socialdemokrato V. Čepinskio garsiai Šiauliuose nuskambėjusi frazė, esą mokyklose neturėtų likti vietos „tautybės ir tikybos prietarams“, arba jo paties pasirašyti leidimai steigti grupę lenkų mokyklų tuo metu, kai okupuotame Vilniaus krašte lietuvių mokyklos buvo uždarinėjamos; Krašto apsaugos minis-

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad vien tik pralaimėjusios rinkimus LKDP arši taktika kritikuoti ir visais įmanomais būdais kompromituoti kairiųjų vyriausybės darbus, eskaluoti Lenkijos ir komunistų keliamas grėsmes Lietuvos nepriklausomybei skatino visuomenės nepasitenkinimą naująja valdžia. Tačiau reikia pripažinti, kad krikščionių demokratų propaganda nebuvo vienintelė aktyviosios visuomenės dalies išgąščio priežastis. Anot A. J. Greimo, valstiečiai liaudininkai, sueidami į koaliciją su socialdemokratais ir tautinėmis mažumomis, tikriausiai neįsisąmonino, kad vien tokios koalicijos sudarymo faktas konservatyvioje, agrarinėje, tautinėje visuomenėje išjudins du pagrindinius valstybės atramos polių – *socialinį* ir *tautinį*⁶¹. Pirmiausia, sudarydami koaliciją su socialdemokratais, jie sukėlė baimę dėl ūkinės santvarkos, paremtos privačia nuosavybe, pastovumo, o savo koalicija su mažumo-

⁶¹ A. J. Greimas, Gruodžio 17 d. perversmas. (Konkrečios analizės bandymas), *Darbas*, 1957, nr. 1, p. 14.

⁶² L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 155.

terijos iniciatyva pradėta iš pareigų atleidinėti karininkus. Po garsiosios 1926 m. lapkričio 21 d. studentijos demonstracijos išvaikymo krikščionių demokratų ir tautininkų lyderiai pradėjo ieškoti sąlyčio taškų. Abi partijas skatino suartėti ir išorės priežastys, t. y. Lenkijos ir SSRS veiksniai. Pirmuoju atveju didelio abiejų srovių susidomėjimo sulaukė 1926 m. gegužės 14 d. J. Pilsudskio perversmas Lenkijoje. Jis krikščionims demokratams kėlė dviprasmiškų minčių. Tai buvo pavyzdys, koks galėtų būti vienas iš būdų susigrąžinti valdžią. Tautininkams, diskutavusiems perversmo tema jau kelerius metus iš eilės, tai buvo būdas sužinoti, kokia būtų Vakarų valstybių reakcija į įvykusį faktą.

Antrasis – SSRS veiksnys buvo dar įtaigesnis. LTS lyderiai A. Smetona ir A. Voldemaras rasdavo bendrą kalbą ir net gaudavo šiokią tokią paramą savo spaudai iš Sovietų atstovybės Lietuvoje. Laikydami nuomonės, kad Lietuvai reikia orientuotis į SSRS ar Vokietiją, tačiau jokių būdu ne į Lenkiją ar į Baltijos valstybių sąjungą, tautininkai atitiko SSRS pasirinktą Rytų Europos valstybių kiršinimo politikos kryptį. Šis veiksnys ypač paveikė LTS ir LKDP suartėjimo (nesuartėjimo) galimybes. Tačiau iki III Seimo rinkimų Lietuvos politinės struktūros mozaika sudarė sąlygas tautininkų lyderiams ir Sovietų pasiuntinybės atstovams Lietuvoje rasti bendrumų ir, anot Z. Butkaus, ištisas valandas tikruose „seminaruose“ aptarinėti perversmo prieš valdančiuosius krikščionis demokratų perspektyvą⁶³, o po rinkimų Maskva pakeitė toną, mat ją tenkino naujoji kairiųjų vyriausybė. Tad tautininkų užmačias perversmo keliu ateiti į valdžią sovietų diplomatai pradėjo blokuoti. Tokia Maskvos pozicija iš esmės koregavo tautininkų ir krikščionių demokratų santykių pobūdį, sudarė galimybes abiem partijoms suartėti. Anksčiau A. Smetona ir A. Voldemaras svarstė galimybes nuversti „klerikalų“ vyriausybę, tikėdamiesi, kad Maskva užtikrins tarptautinį stabilumą, o dabar Smetona ir Voldemaras buvo priversti susitarti su gausiausia Lietuvos politine srove, tikėdamiesi, kad ji sugebės garantuoti visuomenės ir vidaus politikos stabilumą. Žinoma, Maskvai tokia sąjunga negalėjo būti paranki, todėl, anot Algimanto Kasparavičiaus, pasirėmusio Rusijos archyvuose saugomais dokumentais, sovietų pasiuntiniai pakeitė toną bendraudami su tautininkais ir net LKDP – LTS suartėjimo atveju grasino, kad tai „...gali mobilizuoti kairiąsias jėgas, kurios gali padaryti didelių netikėtumų“⁶⁴.

Krikščionių demokratų netenkino ne tik pats kairiųjų valdymo faktas. Jų savotiškai suprantama „demokratija“ smarkiai skyrėsi nuo M. Sleževičiaus vyriausybės 1926 m. įgyvendinamos „demokratijos“ modelio. Pasklaidžius LKDP spaudą, į akis krenta jau nuo 1923 m. rodomas dėmesys, o LKDP bloko narės LDF net atvi-

⁶³ Z. Butkus, Jei opozicija gauna paramą iš svetur..., *Kultūros barai*, 1995, nr. 8/9, p. 83.

⁶⁴ A. Kasparavičius, SSSR ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją, *LIM*, 1998, Vilnius, 1999, p. 132.

ros simpatijos B. Musolinio Italijai⁶⁵, kurios po 1926 m. perversmo greitai peraugo į mėginimus tapti savarankiška, radikalųjį nacionalizmą propaguojančia partija, autoritarizmo šalininke. Vis garsiau skambėdavo kitos LKDP trijulės narės – LŪS neigiamas požiūris į neva per plačias savivaldybių teises ir nuolatiniai raginimai centralizuoti valdžios administracijos organus⁶⁶. Be to, nuo 1925 m. žiemos išryškėjo krikščionių demokratų siekiai stiprinti vienpartinį režimą Lietuvoje pasinaudojant valstybės saugumo struktūromis, biurokratiniu aparatu ir pajungiant kuo platesnį katalikiškų organizacijų tinklą. Štai 1925 m. LKDP konferencijoje, be kitų rezoliucijų, buvo priimtos ir tokios, kuriose buvo reikalaujama iš vyriausybės daugiau „griežtumo“, taip pat reikalauta „griežtinti“ valstybės saugumą ir pan. Konferencijoje kalbėjęs M. Reinys džiaugėsi vienpartiniu krikščionių demokratų Ministrų kabinetu, argumentuodamas, kad esą bus „...tinkamiau ir griežčiau suprasti valstybės reikalai“, kitas LKDP narys kun. Steponavičius ragino imtis „griežtesnių“ priemonių vyriausybinio lygmeniu kontroliuojant leidimus kino filmams, o reziumuodamas partijos tikslus ir uždavinius P. Karvelis išreiškė tikėjimą, kad LKDP „ras būdų“, kaip neišleisti „Lietuvos vairo iš savo rankų“⁶⁷. Šia „griežtesne“ linkme valstybės vairas ir buvo pasuktas krikščionių demokratų vienpartinio valdymo laikotarpiu: priimtos „Susirinkimų“, „Spaudos“ įstatymų pataisos, varžiusios viešo žodžio laisvę ir griežtinusios atsakomybę; pakeistas Seimo statutas, buvo įtvirtinta nuostata, kad nepasitikėjimą vyriausybe gali pareikšti tik absoliuti visų, o ne posėdyje dalyvaujančių seimo narių dauguma; galutinai panaikinta žydų autonomija, vis stabdomas neseniai prijungtos Klaipėdos atstovų įtraukimas į Seimo darbą; nuolatiniai siekiai varžyti savivaldybių teises ir pan.

LKDP bloko autoritarines tendencijas yra akcentavęs net apaštališkasis vizitatorius Lietuvoje Jurgis Matulaitis. 1926 m. pradžioje rašytame slaptame laiške į Vatikaną kardinolui Pietro Gasparri užsimenama, kad Lietuvoje aukščiausioji politinė valdžia yra ne Prezidento ar Ministrų kabineto, o valdančiojo bloko partijų lyderių rankose. Anot J. Matulaičio, Lietuvą valdo 3 žmonės – M. Krupavičius, K. Ambrozaitis ir kun. A. Šmulkštys, kuris tuo metu, būdamas partijos pirmininkas, esą jautėsi „kone Lietuvos diktatoriumi“⁶⁸. Atsistatydindamas iš XI Vyriausybės teisingumo ministro posto 1925 m. Prezidentui A. Stulginskiui panašiai skundėsi ir A. Tumėnas, teigdamas, kad Ministrų kabineto darbui vadovauja ne Ministras

⁶⁵ A. Vilimas, Fašizmas, tautystė, katalikybė ir internacionalizmas, *Laisvė*, 1923 05 15, nr. 107, p. 4; Kaip Italijos diktatorius kitados badavo, *Darbininkas*, 1926 09 26, nr. 39, p. 1–2 ir kt.

⁶⁶ *Seimo stenogramos, II Seimas*, 87 pos., III sesija, 1924 04 11; 113 pos., III sesija 1924 07 22 ir kt.

⁶⁷ Liet.[uvių] Krik.[ščionių] Dem.[okratų] konferencija, *Rytas*, 1925 01 27, nr. 21, p. 2.

⁶⁸ 1926 03 02 Jurgio Matulaičio laiškas kardinolui Pietro Gasparri, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1999, nr. 5/6, p. 264.

Pirmininkas (V. Petrulis), o Žemės ūkio ir Vidaus reikalų ministrai (M. Krupavičius ir A. Endziulaitis)⁶⁹.

Apie krikščių demokratų simpatijas „griežtesniam“ vienpartiniam valdymui tikrų ar tariamų žinių turėjo ir užsienio šalių diplomatai Lietuvoje. Sovietų pasiuntinybėje trečiajame dešimtmetyje neretais svečiais buvę tautininkų lyderiai jau 1925 m. Sovietų įgaliotajam atstovui Lietuvoje S. Aleksandrovskiui pasakojo, esą krikščionys demokratai nuo 1924 m. pradėję svarstyti diktatūros Lietuvoje įvedimo klausimą. Buvo išstudijuoti Rusijos, Italijos, Ispanijos režimai, tačiau, anot A. Smetonos ir A. Voldemaro, krikščionims demokratams tekę nusivilti, nes Lietuvoje nebuvo tokios socialinės atramos kaip proletariatas, tad Lietuvai neva buvęs tinkamiausias ispaniškasis Primo de Riveros karinės diktatūros modelis. LKDP esą padariusi politinių jėgų santykių kariuomenėje analizę ir suvokė, kad rezultatai jai nepalankūs⁷⁰. Neaišku, kiek pastarieji tautininkų lyderių samprotavimai turėjo pagrindo, tačiau Kauno politiniuose sluoksniuose sklindę gandai apie krikščionių demokratų norus įvesti Lietuvoje „diktatūrą“ buvo pasiekę ir kitų šalių diplomatus⁷¹.

Pralaimėję Seimo rinkimus krikščionys demokratai, nors ir neslėpė nusivylimą, tačiau atvirai nuversti kairiųjų „bedievių valdžios“ (kaip jie dažnai mėgdavo vadinti M. Sleževičiaus kabinetą) nei sąlygų, nei potencialo, nei ryžto neturėjo. Jie niekada nebuvo populiarūs tarp karininkų, be to, jiems buvo būdingas bruožas siekti tikslų „žarstant žarijas svetimomis rankomis“. Gana taikliai tarpukario laikotarpio krikščionis demokratų yra 1930 m. apibūdinęs kriminalinės policijos agentūros skyriaus vedėjas Bronius Vėžys, pasak kurio, „Žiūrint iš viršaus, atrodo, kad krikščionys demokratai yra galingi ir gali sudaryti rimtą pavojų, bet įsižiūrėjus giliau, atrodo tuštuma, nes patys vadai besikalbant tarpusavyje pasisako, kad išskiriant agitacijos, nieko rimto padaryti negali.“⁷² Tokiomis pačiomis nuotaikomis katalikų politiniai lyderiai gyveno ir 1926 m. vasarą bei rudenį. Ilgametį Čekoslovakijos konsulą Lietuvoje Jaroslavą Galią, kuris Kaune turėjo nemažai glaudžių ryšių politinėse sferose, buvo pasiekę gandai, kad krikščionys demokratai, paaiškėjus rinkimų į III Seimą rezultatams, net turėjo sumanymų imtis desperatiškų veiksmų siekiant išlaikyti valdžią jėga. Konsulo žiniomis, jau antrą dieną po pralaimėtų rinkimų įvyko slaptas katalikų politinių lyderių pasitarimas kartu su kariuomenės atstovais. Pasitarimo metu esą buvo iškeltas diktatūros šalyje įvedimo klausimas ir

⁶⁹ 1925 07 06 Teisingumo ministro A. Tumėno raštas ponui Respublikos Prezidentui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 446, l. 170–171.

⁷⁰ A. Kasparavičius, *SSRS ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją*, *LIM 1998*, Vilnius, 1999, p. 128.

⁷¹ Ten pat.

⁷² 1930 11 06 KP agentūros skyriaus vedėjo B. Vėžio politinių partijų veikimo santrauka spalio mėnesį, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 589, l. 17.

paprašyta kariškių paramos. Tačiau šie atsisakę remti krikščionis demokratų, o kariuomenės Vyriausiojo štabo viršininkas gen. K. Ladyga neva pareiškęs, kad „Diktatūrai dabar ne laikas ir kariuomenė jos negali palaikyti.“⁷³ Panašių žinių tuo metu turėjo ir Lietuvos saugumo struktūros. Taip pat neryžtingai dėl M. Sleževičiaus ministrų kabineto nuvertimo buvo tariamasi ir spalio mėnesį. Politinės policijos viršininko žiniomis, M. Krupavičius buvo parengęs kažkokį slaptą laišką pagrindyje veikusiems perversmo organizatoriams karininkams. Spalio 16 d. krikščionių demokratų dienraščio *Rytas* redakcijoje bent 3 valandas buvo aptariamas šis LKDP CK pirmininko raštas, kuris, politinės policijos duomenimis, buvo susijęs su perversmo („sukilimo“) rengimu ir vyriausybės nuvertimu. Pasitarime dalyvavo daugelis krikščionių demokratų lyderių bei perversmo idėją palankiai vertinusių karininkų: ats. pulk. V. Grigaliūnas-Glovackis, pulk. J. Petraitis, gen. L. Radus-Zenkavičius, kpt. Matulevičius ir Pupeika, karo valdininkas P. Šestakauskas ir kt. Tačiau nieko konkrečiau (bent kol kas) nebuvo nutarta, nes, daugumos karininkų nuomone, Lietuvos vadovu turėjo būti A. Smetona. Krikščionys demokratai, politinės policijos viršininko teigimu, vėl pasijutę „bejėgiai“ ir „neprasmingi“⁷⁴.

Tokiomis aplinkybėmis krikščionims demokratams liko vienintelis galimas politinis partneris – tautininkai. Jų lyderiai turėjo autoritetą kariuomenėje, be to, nuolat atvirai pabrėždavo savo neigiamą požiūrį į demokratiją ir parlamentarizmą⁷⁵. Tokia tautininkų pozicija perversmo atveju turėtų padėti atsakomybę dėl jo (perversmo) nuo LKDP perkelti LTS, t. y. priskirti jai perversmo organizatorių vaidmenį. Tautininkams krikščionys demokratai galėjo būti (kaip vėliau paaiškėjo, ir buvo) naudingi dėl plataus katalikiškų organizacijų tinklo, gausios krikščionių demokratų spaudos ir bažnytinių struktūrų paramos kaip prieinamos tribūnos, iš kurios galima būtų eskaluoti kairiųjų valdžios keliamų grėsmių valstybei motyvą ir šitaip ruošti dirvą perversmui bei garantuoti visuomenės daugumos palaikymą po perversmo.

Kairiųjų vykdomos staigios reformos sudarė palankias sąlygas krikščionių demokratų blokui ir tautininkų propagandai įtikinti valstietišką visuomenę dėl artėjančio Lietuvos nepriklausomybės „saulėlydžio“. 1926 m. birželį naujoji vyriausybė priėmė iki tol nuolat Lietuvoje egzistavusį karinės padėties panaikinimo įstatymą; liepos mėnesį amnestavo politinius kalinius, paskelbė naują susirinkimų

⁷³ A. Kasparavičius, Kunigas Mykolas Krupavičius tarpukario Lietuvos politiniame diskurse, *LKMA Metraštis*, t. XXVII, 2005, p. 450.

⁷⁴ 1926 m. spalio 16 d. – Politinės policijos viršininko pranešimas apie fašistų ruošimąsi perversmui, *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 4, Vilnius, 1961, p. 307–308; A. Kasparavičius, Kunigas Mykolas Krupavičius tarpukario Lietuvos politiniame diskurse, *LKMA Metraštis*, 2005, t. XXVII, p. 456.

⁷⁵ A. Sm.[etona], „Tikrojo demokratizmo“ kilmė, *Lietuvis*, 1926 10 21, nr. 42, p. 2.

įstatymą, kuris sudarė sąlygas organizuoti susirinkimus viešose vietose, panaikino mirties bausmę; spalio mėnesį nutarė prilyginti dvasininkus valstybės tarnautojams ir mokėti jiems atlyginimus pagal valstybės tarnautojų atlyginimų įstatymą, o nuo 1927 m. sausio – apskritai juos panaikinti. Buvo pradėta garsiai svarstyti, kad būtina neatidėliotinai rengti projektą civilinės metrikacijos įstatymo, turėjusio leisti gimimo, mirties, santuokos civilinę registraciją. M. Sleževičiaus vyriausybė nepripažino neseniai įkurtos Lietuvos bažnytinės provincijos, neįsileido Šv. Sosto atstovo, pradėjo kelti bylas dėl ekonominio išekvojimo ūkininkų sąjungai bei konkrečioms katalikų lyderiams ir pan.⁷⁶ Panaikinę karinę padėtį, liberalizavę spaudos ir susirinkimų įstatymus, kairieji sudarė palankesnes sąlygas dešiniajam blokui ne tik aršiai kritikuoti vyriausybę, bet ir peikti lietuviškąjį parlamentarizmą bei demokratiją, kurią A. Smetona pašaipiai vadindavo lietuviškųjų partijų išperėtu „gegužiuku“.⁷⁷

Toks valstiečių liaudininkų „liberalizmas“ ir socialdemokratų „radikalizmas“ sudarė sąlygas suaktyvėti įvairiausio plauko dešiniems radikalams. Krikščionių demokratų lyderiai aktyviai prisidėjo prie 1926 m. pabaigoje įsteigto gen. Grigaliūno-Glovackio redaguojamo *Tautos valios* laikraščio leidybos, kuris be skrupulų plakė kairiųjų vyriausybę, apskritai demokratiją, kurstė radikalų nacionalizmą ir vėliau net užsimojo tapti „lietuviškojo fašizmo“ centru⁷⁸. Šį laikraštėlį ir prie jo besiburiančius „Lietuvos fašistus“ rėmė krikščionių demokratų lyderiai. Jie finansiškai prisidėjo prie jo įsteigimo – A. Stulginskis, P. Karvelis paaukėjo po 1000 litų, A. Endziulaitis – 500 litų, J. Valatka – 400 litų ir pan. Aktyviausiais ksenofobiją kurstančio savaitraščio bendradarbiais tapo tuo metu krikščionims demokratams dar artimas L. Gira, studentai ateitininkai B. Žukauskas, A. Štuopis, LDF lyderis K. Ambrozaitis ir kiti⁷⁹. Katalikų politiniai lyderiai prisidėjo ir prie „fašistų“ organizacijos kūrimo bei jų vykdomo antivyriausybinių agitacijos plėtojimo. Štai 1926 m. gruodį viename iš valstybės saugumo agentūrinių pranešimų rašoma: „Buvęs politinės policijos valdininkas Mikulevičius Pranas tarnauja fašistų organizacijoje agentu, algos gauna mėnesiui 400 litų ir, be to, padengiamos išlaidos. Mikulevičius važinėja Panevėžin, Ukmergėn ir jų apylinkėse vežiodamas literatūrą ir agituodamas prieš valdžią fašistų naudai. Lėšas gauna nuo Krupavičiaus, Petrulio, Andziulaičio [Endziulaičio] ir ko.“⁸⁰ Panašiai veikė ir kitas buvęs slaptas politinės

⁷⁶ E. Dirvelė, *Klasių kova Lietuvoje 1926 metais*, Vilnius, 1961, p. 86–103.

⁷⁷ A. Sm.[etona], „Tikrojo demokratizmo“ kilmė, *Lietuvis*, 1926 10 21, nr. 42, p. 2.

⁷⁸ Lietuvos fašistai. (Metmenys programiniam veikimui), *Tautos valia*, 1927 04 15, nr. 9, p. 1–2.

⁷⁹ A. Kasparavičius, Kunigas Mykolas Krupavičius tarpukario Lietuvos politiniame diskurse, *LKMA Metraštis*, t. XXVII, 2005, p. 455.

⁸⁰ 1926 12 14 VSD bendradarbio agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 1023, l. 79.

policijos bendradarbis Juozas Jančius, turėjęs „Mockaus“ slapyvardį. Kairiųjų vyriausybei mažinant valstybės saugumo struktūras, jis buvo atleistas ir tapo gana dažnu svečiu M. Krupavičiaus, A. Endziulaičio, V. Grigaliūno–Glovackio namuose, be to, iš jų gaudavo kai kurių nurodymų ir keliaudavo po Lietuvą⁸¹.

Dešiniuosius radikalus krikščionys demokratai gynė ir Seime. Po to, kai *Tautos valios* redaktorius V. Grigaliūnas–Glovackis už visuomenės kurstymą „nuversti valdžią“ gruodžio mėnesį buvo suimtas, LKDP ir LDF frakcijos įteikė dar vieną interpeliaciją Ministrui pirmininkui dėl „tautiškai nusiteikusios visuomenės dalies persekiojimo“ ir „bolševikų toleravimo“⁸². Krikščionių demokratų, ypač M. Krupavičiaus, rūpestį dėl V. Grigaliūno–Glovackio išlaisvinimo pastebėjo ir valstybės saugumas. Esą dedamos pastangos suimtąjį išlaisvinti bei kuo plačiau Lietuvoje išplatinti *Tautos valią*. O į šį darbą daugiausia įtraukti kunigai⁸³.

Teisus yra istorikas A. Kasparavičius teigdamas, jog krikščionims demokratams ne tiek buvo priimtinos profašistinio laikraščelio idėjos, kiek buvo norima pasinaudoti „spalvinga“ tribūna ir, piktnaudžiaujant visuomenės patriotiniais bei tautiniais jausmais, kairiųjų vyriausybei „smogti ideologiškai“⁸⁴. Katalikų politinių lyderių noras diskredituoti M. Sleževičiaus vyriausybę ir siekis susigrąžinti valdžios svertus į savo rankas buvo toks stiprus, kad juos menkai domino politinės kovos priemonės ir sąjungininkai. Šioje kovoje ideologiniai postulatai nebuvo svarbiausias argumentas. Beje, kaip matysime toliau, panašiai situacija klostėsi 1938–1940 m. valstybės politinės krizės akivaizdoje, kai krikščionių demokratų vadai beveik vienu metu palaikė ryšius ir su J. Paleckiu, ir su nuosaikiais valstiečiais liaudininkais, ir su dešiniaisiais radikalais voldemarininkais bei pastarųjų rankomis kurstė „antismetonines“ visuomenės nuotaikas.

III Seime opozicijos nuolat kurstoma atmosfera kaito. Konstruktyvaus darbo beveik nebuvo. Dešinieji nuolatos teikė paklausimus ir interpeliacijas M. Sleževičiaus Vyriausybei, o jų per pusmetį buvo įteikta net 13. Vis dėlto kairieji, ypač socialdemokratai, neketino nusileisti: tai liudija jų teiktas gana radikalus „Amnestijos įstatymo“ projektas, kuriam net ir koalicijos partneriai liaudininkai nepritarė; 1926 m. valstybės biudžeto persvarstymas, kuriuo užsimota per pusę sumažinti katalikiškų organizacijų finansavimą, kartu didinti finansinę paramą kairiųjų pro-

⁸¹ 1926 11 30 VSD bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, l. 72.

⁸² Ponui Min. Pirmininkui dėl tautiškai nusistačiusios visuomenės dalies ir spaudos persekiojimų ir bolševikų toleravimo. Skubota interpeliacija, *Rytas*, 1926 12 15, nr. 283, p. 1.

⁸³ 1926 12 15 VSD bendradarbio „Martynas“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 1023, l. 95.

⁸⁴ A. Kasparavičius, Kunigas Mykolas Krupavičius tarpukario Lietuvos politiniame diskurse, *LKMA Metraštis*, t. XXVII, 2005, p. 454.

teguojamoms profsąjungoms, kuriose jau 1926 m. nemažą įtaką turėjo komunistai, nuspręsta mažinti politinės policijos aparatą bei į atsargą išleisti nemažai karininkų.

Kairiesiems pradėjus sparčiai liberalizuoti Lietuvos valdymą, o dešiniajai opozicijai nuolatos kalbant apie kylančią grėsmę valstybingumui, tautiškumui ir katalikiškumui, didžioji visuomenės dalis, ypač jaunoji karininkija, rimtai vertino išpūstos komunizmo grėsmės („bolševizacijos“), SSRS okupacijos, lietuviškos kultūros „polonizacijos“ bei Lenkijos okupacijos veiksnius kaip realius. Šie perversmo teisinimo motyvai buvo svarbiausi LTS ir LKDP įrodinėjant, kad perversmas neišvengiamas 1926 m. pabaigoje – 1927 m.⁸⁵ Kita vertus, ilgainiui šiuos argumentus nustelbė „netikusio parlamentarizmo“ ir „partinio susiskaldymo“ motyvas, kuris ketvirtojo dešimtmečio tautininkų valdomoje Lietuvoje pasidarė dominuojantis⁸⁶. Komunizmo „korta“ dešiniams pirmiausia buvo reikalinga siekiant valstybės nepriklausomybės gynimo pretekstu gruodžio 17-osios naktį išvesti iš kareivinių „tautiškai nusiteikusių“ karininkiją. Ir antra, toks perversmo pateisinimas turėjo įtikinti užsienio valstybes, kad perversmininkai šiuo veiksmu užkirtę kelią bolševizmui plisti į Vakarų Europą. Paradoksas, tačiau dešinioji opozicija, pasinaudodama pačių kairiųjų sušvelninta spaudos cenzūra ir liberalizuota susirinkimų laisve, tiek išplėtojo antivyriausybines agitacijas ir išpūtė komunizmo pavojų, kad jo realumu įtikėjo ne tik dauguma Lietuvos visuomenės, bet ir kai kurie Lietuvoje rezidavę užsienio diplomatai. Štai apaštališkojo vizitatoriaus Lietuvoje sekretoriaus L. Faidutti viename pranešimų, skirtų Vatikanui, 1926 m. pabaigoje rašoma: „Perversmas paralyžiuo bolševikines jėgas, seniai pasirengusias sukilti (trūko tik 12 dienų),

⁸⁵ „Bolševizacijos“ ir SSRS okupacijos argumentą karščiausiai palaikė krikščionys demokratai. Partijos pirmininkas M. Krupavičius su jam būdingu radikalumu *Ryte* 1927 m. sausio mėnesį „triuškino“ ir komunistus, ir SSRS diplomatus Lietuvoje. Štai sausio 7 d. dienraščio vedamajame džiaugėsi kariuomenės įvykdytu perversmu, kuris, anot M. Krupavičiaus, kaip „perkūnas trenkė į bolševikų vyriausybę“. Didžiavosi krikščionimis demokratais, kurie esą trečiajame dešimtmetyje „pavartodavo visas priemones“ bolševikų kėslams sutrukdyti. Anot M. Krupavičiaus, jei ne gruodžio 17-osios įvykiai, tai bolševikai „...turėdami Lietuvą savo rankose, prisiartintų prie Vakarų Europos ir būtų padarytas „pasaulio revoliucijai“ didelis žingsnis pirmyn“ (paryškinta originale). Žr. M. Krupavičius, Maskvai pykstant..., *Rytas*, 1927 01 07, nr. 4, p. 1. Sausio 10 d. M. Krupavičius pagrindiniu tariamo „bolševikų perversmo“ organizatoriumi Lietuvoje įvardijo SSRS įgaliotąjį atstovą S. Aleksandrovsį, kurį „demaskavo“ kaip „kominterno agentą“ ir kuris, esą, naudodamasis diplomatinėmis privilegijomis, Lietuvoje „dirbo komunizmo darbą“, organizavo revoliuciją, todėl M. Krupavičiaus nuomone, „...visai aišku darosi, kad jis – p. Aleksandrovskis – yra kominterno agentas, tiksliai polpredo vardu prisidengęs. Ir, kaippo tokiame, vietos Lietuvoje jam negali būti.“ Tikriausiai LKDP CK pirmininkas apie sovietų diplomatą norėjo kalbėti dar griežtesniu tonu, tačiau spaudos cenzūra jau tada smarkiai sutrumpino jo vedamąjį straipsnį. Žr. M. Krupavičius, Kieno agentas yra p. Aleksandrovskis?, *Rytas*, 1927 01 10, nr. 6, p. 1; [–nė], Socialdemokratams komunistai baigia varyti lauk iš kairiųjų darbininkų tarpo, *Rytas*, 1926 12 01, nr. 272, p. 4; M. Krupavičius, Keturių sukėltoji audra, *Rytas*, 1927 01 11, nr. 7, p. 1; I. Tamošaitis, Nuo gruodžio mėn. 17 d. ligi šių dienų, *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*, Kaunas, 1928, p. 144.

⁸⁶ A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 410.

idant paskelbtų sovietinės respublikos įkūrimą.⁸⁷ Tokia perversmo argumentacija buvo priimtina ir kai kuriose demokratinėse Vakarų valstybėse⁸⁸.

Kita vertus, praėjus 30 metų po perversmo aktyviausias šios „bolševizacijos, polonizacijos ir SSRS bei Lenkijos okupacijos grėsmės Lietuvai“ „teorijos“ propaguotojas M. Krupavičius konstatavo, kad nei komunizmo grėsmės, nei apskritai jokių kitų priešasčių įvykdyti perversmą 1926 m. nebuvo⁸⁹. Išeivijoje 1952 m. jis rašė: „Netikėjau tada ir dabar netikiu, kad Lietuvai kalbamu metu būtų grėsęs bolševikų rimtas pavojus. Skaičiau ir skaitau, kad 17 gruodžio perversmas Lietuvai padarė sunkiai pataisomų nuostolių ir žalos.“⁹⁰ Tačiau 1926 m. pabaigoje – 1927 m. pradžioje tuometinis LKDP CK pirmininkas beveik kiekviename viešame pasisakyme įvardindavo tuoj turintį įvykti „bolševikų perversmą“. 1927 m. pradžioje džiaugdamašis įvykusių perversmu ir prisimindamas M. Sleževičiaus vyriausybės laikotarpį, jis savo redaguojamame *Krikščionyje demokrate* visai rimtai rašė:

Bolševikai skuba ir rengiasi diena iš dienos. Angarietis, Kapsukas ir kiti tiesiog Kaune leidžiamiems bolševikų laikraščiams duoda įsakymus, spausdinami kominterno įsakymai – ką bolševikai privalo daryti Lietuvoje. (...) Kaune, Mapu gatvėje, šalia Liaudies namų buvo jų centras, iš kurio ėjo visi nurodymai, iš kurio darbas plito po visą Lietuvą. Katalikams baisu buvo pereiti per šią gatvę: iš savo centro puldavo katalikus mušti. (...) Bolševikai daro viešai savo susirinkimus, kuriuose visiškai atvirai ragina ne tik tą ir tą katalikų vadą nužudyti, ne tik katalikišką ir tautišką inteligentą išpjauti, bet ir esamą valdžią nugriauti. (...) Jie taip pat į kovą rengiasi: lavinasi šaudyti iš šautuvų, revolverių, kulkosvaidžių, lavinasi mėtyti granatas, pradeda ginklus gabenti, pradeda organizuoti „bojevyje rabočiye družiny“ – „darbininkų kovos būrius“ ir t. t. Matyti buvo, kad Lietuvai neilgai tokiose apystovose teks gyventi, matyti buvo, kad jau suskaitytos Nepriklausomos Lietuvos dienos.⁹¹

Formaliai perversmą rengė ir įvykdė grupė jaunų Kauno įgulos karininkų, kuriuos parėmė kai kurie nepriklausomybės kovų savanoriai bei studentai neolitanai ir ateitininkai. Istoriografijoje perversmo iniciatorių, organizatorių ir vykdytojų klausimas jau senokai nekelia abejonių⁹². Iš esmės istorikų atkurtą perversmo vaizdą trum-

⁸⁷ 1926 12 19 L. Faidutti raportas kard. P. Gasparri apie valstybės perversmą Lietuvoje, *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938). Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai* (sud. A. Streikus), Vilnius, 2010, p. 167.

⁸⁸ Plačiau žr.: A. Kasparavičius, Užsienio reakcija į 1926 m. gruodžio 17 d. perversmą Lietuvoje, *Atgimimas*, 1997 01 24, nr. 4, p. 16; ten pat, 1997 01 31, nr. 5, p. 16; ten pat, 1997 02 24, nr. 6, p. 16, ten pat, 1997 02 14, nr. 7, p. 16.

⁸⁹ M. Krupavičius, 1926 metų gruodžio 17-oji. Liūdna 30 metų sukaktis, *LII RS*, f. 54–64, l. 47.

⁹⁰ Cituojama pagal: K. Skrupskelis, *Ateities draugai. Ateitininkų istorija (iki 1940 metų)*, Vilnius, 2010, p. 527.

⁹¹ M. Krupavičius, Iš mūsų vidaus politikos, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 1, p. 8–9.

⁹² L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 151–162; A. Kasparavičius, Užsienio reakcija į 1926 m. gruodžio 17 d. perversmą Lietuvoje, *Atgimimas*, 1997 01 24, nr. 4, p. 16; ten pat,

pai galima apibūdinti šitaip: tautininkų nuo 1923 m. gvildentą idėją nuversti krikščionių demokratų valdžią po 1926 m. pralaimėjimo Seimo rinkimuose palaikė patys krikščionys demokratai, nukreipdami ją į kairiųjų vyriausybę, o abiejų politinių jėgų, t. y. LTS ir LKDP, propagandos sukurstyta visuomenė parėmė karininkų įgyvendintą planą. Šioje istorijoje krikščionims demokratams atiteko svarbus vaidmuo. Kitaip nei vėliau jų lyderių pradėtas kurti mitas, kad jie tik po perversmo ir „atsisakę partinių ambicijų“, nesitardami dėl ministrų portfelių skaičiaus, turėdami prieš akis vienintelį tikslą „gelbėti Lietuvą“, sutiko dalyvauti naujojoje vyriausybėje⁹³, krikščionių demokratų bloko vadovybė jau nuo 1926 m. vasaros svarstė M. Sleževičiaus vyriausybės nuvertimo klausimą. Paradoksas, tačiau „demokratijos“ terminą savo pavadinime turinčią „krikščionių“ partiją nuo tiesiogiai jos vienos rankomis įvykdyto perversmo „išgelbėjo“ daug mažesnis nei tautininkų lyderių populiarumas tarp karininkų, t. y. realių svertų perversmui įgyvendinti neturėjimas.

Kita vertus, krikščionys demokratai, pasinaudodami plačiu katalikiškų organizacijų ir bažnytiniu tinklu, agituodami ir kurstydami visuomenę, paruošė dirvą perversmui ir visuomenės pritarimui jam. 1926 m. vasarą ir rudenį kurdami perversmo planus, LKDP bloko lyderiai – M. Krupavičius, L. Bistras, P. Karvelis, A. Endziulaitis, Z. Starkus, A. Stulginskis – kartu su tautininkų vadovais tiesiogiai įsitraukė į perversmo rengėjų gretas – slapta „dirigavo“ kariuomenėje ir visuomenėje veikusiems vykdytojams bei organizatoriams kariškiams ir civiliams⁹⁴. M. Krupavičius ir kiti krikščionių demokratų lyderiai po Antrojo pasaulinio karo išėivijoje mėgino atsiriboti nuo bet kokių sąsajų su perversmu, o jiems palanki istoriografija palaiko maždaug tokią versiją: „Sukilimui [1926 m. valstybės perversmui] krikščionys demokratai buvo priešiški. Jie net buvo įspėję valdančiuosius, kad jų žiniomis esąs rimtas perversmo pavojus. Tačiau, sukilimui įvykus, jie turėjo skaitytis su įvykusiū faktū ir savo laikyseną derinti su nauja padėtimi“⁹⁵, arba: „Centro komitetas [LKDP CK] nutarė nesikišti į tautininkų rengiamą perversmą ir jam nepadėti, o pasilikti nuošaly ir stengtis sukliudyti jų perversmo sumanymą“, nes, M. Krupavičiaus biografo P. Maldeikio teigimu, esą pats LKDP CK pirminkas priešinosi perversmo idėjai ir piktinosi, kad „norima Lietuvą paversti Pietų

1997 01 31, nr. 5, p. 16; ten pat, 1997 02 24, nr. 6, p. 16, ten pat, 1997 02 14, nr. 7, p. 16; A. Kasparavičius, SSRS ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomacija prieš demokratiją, *LIM 1998*, Vilnius, 1999; R. Lopata, *Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija*, Vilnius, 1998, p. 80–89 ir kt.

⁹³ M. Krupavičius, Iš mūsų vidaus politikos, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 1, p. 10.

⁹⁴ A. Kasparavičius, Kunigas Mykolas Krupavičius tarpukario Lietuvos politiniame diskurse, *LKMA Metraštis*, t. XXVII, 2005, p. 456.

⁹⁵ A. Gražiūnas, Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje. (Lietuvių krikščionių demokratų partijos istorija), *Tėvynės sargas*, 1989, nr. 2, p. 31–32.

Amerika, kur nuolat tokiu būdu keičiamos vyriausybės.“⁹⁶ Tačiau 1926 m. pabaigoje – 1927 m. krikščionys demokratai gyveno ne tokiomis nuotaikomis ir įvykius vertino kitaip. Nepraėjus nė metams po perversmo ir krikščionims demokratams jau tapus opozicine jėga Smetonos ir Voldemaro režimui, 1927 m. rugpjūtį tas pats M. Krupavičius sau artimų veikėjų (M. Galdikienės, K. Ladygos ir kt.) aplinkoje piktindamasis tautininkais pastariesiems grasino: „Mes jiems padėjom su ginklu rankoje nuversti bolševikų valdžią ir padėjom dirbti bendromis jėgomis, bet jie mus išvijo iš valdžios ir vairą paėmė valdyti su Plechavičiais ir pan. Lietuva vedama į pražūtį, bet atsiras Lietuvos sūnūs, kurie tą padėtį atitaisys ir paims valdžios vairą į savo rankas.“⁹⁷

Iš karto po perversmo krikščionių demokratų ir tautininkų vadai demonstravo vienybę, katalikų spauda džiaugsmingai aprašė įvykius, visos katalikų organizacijos ir dvasininkai sveikino įvykusius valstybinio gyvenimo pokyčius. Į naująją A. Voldemaro vyriausybę įėjo L. Bistras ir P. Karvelis nuo LKDP, S. Šilingas ir I. Musteikis – nuo LŪS, J. Jankevičius ir A. Milčius (Valstybės kontrolierius) – nuo LDF. Išgirdę tautininkų ir katalikų atstovų pažadą atkurti konstitucinį valstybės valdymą, naujai Vyriausybei įgaliojimus perdavė K. Grinius ir M. Sleževičius. A. Smetonos–A. Voldemaro valdžios teisėtumą sklandžiai pripažino dauguma užsienio valstybių⁹⁸. Pažymėtina, kad nors kai kurie Kaune rezidavę užsienio šalių diplomatai suprato, koks tikrasis perversmininkų tikslas – nuversti kairiųjų vyriausybę, o „Lietuvos bolševizacijos“ argumentą laikė „juokingu“⁹⁹, tačiau tiek jie, tiek tarptautinė bendrija teigiamai vertino naujuosius Lietuvos vadovus. Lietuvos diplomatinis korpusas pradėjo fiksuoti teigiamą užsienio valstybių susidomėjimą Lietuva. O A. Smetoną ir A. Voldemarą dar nuo 1920 m. rudens jie vertino kaip sugebančius Lietuvai atstovauti tarptautinėje arenoje¹⁰⁰.

LKDP CK pirmininkas kun. M. Krupavičius 1927 m. pradžioje vykusioje partijos konferencijoje susirinkusiems aiškino, kaip svarbu nedelsiant ir net atsisakant

⁹⁶ P. Maldeikis, *Mykolas Krupavičius*, Chicago, 1975, p. 196.

⁹⁷ 1927 08 04 valdininko raportas Kriminalinės policijos II punkto viršininkui nr. 19-1532, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 1116, l. 439.

⁹⁸ R. Lopata, *Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija*, Vilnius, 1998, p. 85.

⁹⁹ Tuometinis JAV konsulas Lietuvoje R. W. Heingartneris po pokalbio su britų kolega C. D. Elphicku perversmo tema savo dienoraštyje 1926 m. gruodžio 24 d. pažymėjo, kad jis „...išjuokė teiginį, kad tai buvo būtina užbėgant už akių komunistiniam sukilimui, nes komunistai tokioje valstietiškoje šalyje nebūtų radę palaikymo. Jo nuomone, perversmą įvykdė karininkai, nes paskutinioji vyriausybė norėjo sumažinti išlaidas kariuomenei, o tai buvo vienintelis efektyvus būdas subalansuoti biudžetą“ (A. G. Bonnell, *America's Man in Kaunas, 1926–28: Notes from a Diary*, *Journal of Baltic Studies*, vol. 2, 1997, no. 3, p. 262).

¹⁰⁰ Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija*, Vilnius, 1997, p. 194.

Po valstybės perversmo krikščionys demokratai ir tautininkai stengėsi demonstruoti politinės vienybės pavyzdį. Partijų lyderiai 1927 m. pradžioje Kaune prie Karo muziejaus

savo partijos programos sudaryti naująją Vyriausybę: „Mes stojom į darbą be jokių sąlygų. Mes vieno reikalavom – užskleiskime programą, užmirškime praeitį, gyvenkim dabartimi, statant planus ateičiai, pasistatykim prieš akis vien Lietuvą, jos gerovę...“; o kalbėdamas apie bendrą darbą su tautininkais tęsė: „Mes, turėdami bendrą pamatą darbe, galime ranka į ranką eiti ir toliau valstybės darbo dirbti.“¹⁰¹ Tokios „altruistinės“ krikščionių demokratų pozicijos motyvus, kai gausiausia valstybės partija lengvai užleido vadovaujamus postus masinės partinės organizacijos neturintiems ir tik savo asmeniniu autoritetu visuomenei, kariuomenei ir užsienio diplomatomis imponuojantiems tautininkų lyderiams, B. K. Balutis apibūdino lakoniškai: „Tautininkus priešakin pastačius, jiems teks visas neskanumas, kurį kiekvienas perversmas visuomenėje palieka. Tikroji politinė jėga taip Seime, taip krašte vis tiek bus krikščionys demokratai. Jų ranka tai „lopšelj sups.“¹⁰²

Tačiau krikščionims demokratams po perversmo iškėlus šūkį „Krikščioniškoji Lietuva – krikščionims lietuviams“ sutartinai dirbti su tautininkų lyderiais ilgai neteko. LKDP neįvertino LTS sumanymo atsisakyti seimo ir valstybę valdyti prezidento dekretais. Abiejų politinių sąjungininkų tikslai perversmo metu buvo skirtingi. Krikščionims demokratams pati 1920–1926 m. politinė Lietuvos santvarka

¹⁰¹ Kas buvo, kas yra, kas turi būti. (LKDP konferencijoj partijos pirmininko M. Krupavičiaus pasakyoji kalba), *Rytas*, 1927 03 10, nr. 55, p. 2.

¹⁰² *Bronius Kazys Balutis. Jo gyvenimas ir darbai* (parengė V. Širvydas), Michigan, 1951, p. 94–95.

buvo priimtina, nepageidaujamas buvo tik kairiųjų partijų įsigalėjimas valdžioje. Tad katalikai prisidėjo prie perversmo tik tam, kad pašalintų kairiuosius ir vėl surengtų naujus rinkimus, kuriuose, LKDP lyderių samprotavimais, dėl M. Sleževičiaus vyriausybės „susikompromitavimo“ visuomenėje ir dėl LKDP kartu su LTS agitacijos jau turėjo laimėti būtent krikščionių demokratų blokas ir tautininkai. Pastarieji, kaip negausi politinė jėga, po rinkimų turėtų paskęsti gausioje krikščionių demokratų „jūroje“. Tautininkų lyderiai su perversmu siejo kitokius, toliau siekiančius valstybės politinės santvarkos reformos tikslus¹⁰³. Tad nors LKDP CK po gruodžio 17-osios sustabdė savo partijos programos vykdymą, vėliau net kun. M. Krupavičiaus vardu siūlė sujungti LKDP ir LTS į vieną partiją, iš LKDP bloko (LKDP, LŪS, LDF) ir LTS narių sausio 14 d. sudarė vadinamąjį „Aštuonių komitetą“ bendriems veiksams koordinuoti, jau 1927 m. sausį išryškėjusi abiejų politinių jėgų trintis ilgainiui peraugo į abipusę neapykantą. Krikščionys demokratai buvo nepatenkinti, kad svarbiausi kausimai buvo sprendžiami ne vyriausybėje, o siauroje prezidento aplinkoje. Kovo mėnesį, norėdamas daryti didesnę įtaką valstybės valdymui, katalikų blokas pasiūlė reorganizuoti Ministrų kabinetą, tačiau A. Smetona rėmė A. Voldemarą, be to, buvo pareikalauta pritarti tautininkų sumanymui „neribotam“ laikui paleisti Seimą ir valstybę valdyti dekretais. Neturėdami svertų „paspausti“ tautininkus, krikščionys demokratai sutiko atidėti naujo Seimo rinkimus iki rudens. Prasidėjo trintis ir pačioje katalikų stovykloje. LŪS ministrai S. Šilingas ir I. Musteikis atsiribojo nuo Ūkininkų sąjungos, o Darbo federacijos vadovybė apskritai išstojo iš bendro katalikų politinio bloko. Abiem pusėms nerandant kompromisų, jau gegužės mėnesį iš vyriausybės atsistatydino ir LKDP ministrai L. Bistras ir P. Karvelis¹⁰⁴.

Pagrindiniai katalikų ir tautininkų lyderių nesutarimų šaltiniai buvo naujo Seimo rinkimai, Prezidento rinkimų tvarka ir Konstitucijos reforma. Po trumpai trukusio, tačiau tikrą audrą sukėlusio kairiųjų vyriausybės valdymo laikotarpio krikščionys demokratai norėjo kuo skubiau paleisti III Seimą ir rengti naujus rinkimus. Neatslūgus įkaitintoms nuotaikoms, jie tikėjosi kairiųjų nesėkmės būsimuosiuose rinkimuose ir savo pergalės. Tačiau tautininkų tokia perspektyva neviliojo. O balandžio 12 d. paleidus Seimą, jie atidėjo naujus rinkimus iki pat 1936 m. „Aštuonių komitetas“ svarstė šias valstybės valdymo reformas. Tačiau jau balandį pas Prezidentą vykusių „Vyriausybę palaikančių partijų bloko atstovų“ pasitarimuose galutinai išaiškėjo nuostatų nesuderinamumas. LKDP kategoriškai atmetė tautininkų siekius referendumo keliu pakeisti 1922 m. Konstituciją bei visuotiniu

¹⁰³ M. Rėmeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* (sudarė M. Maksimaitis), Vilnius, 1990, p. 211.

¹⁰⁴ 1927 06 22 LKDP CK pirmininko M. Krupavičiaus memorandumas A. Smetonai, *LIM 1994*, Vilnius, 1995, p. 173–179.

balsavimu rinkti valstybės prezidentą¹⁰⁵. Tokia reformų eiga krikščionims demokratams nieko gero nežadėjo, nes buvo akivaizdu, kad tokiu būdu politinių partijų vaidmuo būtų marginalizuotas ir visa valdžia atitektų A. Smetonai ir A. Voldemarui. Tad pasitarimai po krikščionių demokratų ministrų atsistatydinimo nutrūko. LKDP ir LŪS pasiskelbė pereinanči į opoziciją. Derybas tuo pačiu klausimu dar buvo mėginta pratęsti 1927 m. spalio ir lapkričio mėnesiais, mėginant į jas įtraukti valstiečius liaudininkus, tačiau abiejų šalių pernelyg griežtos pozicijos neleido rasti kompromisų¹⁰⁶.

Iš esmės krikščionys demokratai buvo linkę sutarti su tautininkais dėl Seimo funkcijų suvaržymo, dviejų parlamento rūmų įsteigimo, Seimo narių skaičiaus mažinimo, kandidatų amžiaus cenzu didinimo ir kandidatų į aukštuosius rūmus išsilavinimo cenzu įvedimo, tačiau niekaip negalėjo nusileisti svarstant tiesioginių prezidento rinkimų ir referendumo klausimus. Vienoje iš viešų paskaitų 1927 m. gegužę Šiaulių visuomenei M. Krupavičius, apibūdinęs tautininkų politikos „klaidingumą“, pradedant užsienio ir baigiant ekonomine politika, kalbėjo: „Mes sakom, kad Seimas turi būti renkamas kaip ir anksčiau ir jis privalo būti renkamas anksčiau nei prezidentas. Jei seimas bus išrinktas kairus, tai prezidentas turės galimybę jį paleisti. Bet jei pirma bus išrinktas prezidentas, tai jį pašalinti galės tik revoliucija ir tik kruvina revoliucija, ne tokia kokia buvo gruodžio 17...“ Baigdamas paskaitą LKDP CK pirmininkas pridūrė: „Mes nesiimsime nelegalaus veikimo, bet informuosime visuomenę apie tas reformas, kurias nori daryti šalyje pasitikėjimo neturintys žmonės...“¹⁰⁷ Dar metų pradžioje tas pats kun. M. Krupavičius partijos konferencijoje šiuos „pasitikėjimo neturinčius žmones“ – tautininkus laikė, kartu su krikščionimis demokratais, vienintelėmis Lietuvos „valstybinėmis“ partijomis, kurios tegalinčios sudaryti vyriausybę, o socialdemokratus ir valstiečius liaudininkus priskyrė prie „ne valstybinių“ partijų, kurioms esą galima pavesti tik „vaikų darbą“ dirbti¹⁰⁸. Tačiau jau tų pačių metų vasarą šias etiketes klįjavo tautininkams, o rudenį vėl užmezgė kontaktus su valstiečiais liaudininkais dėl bendros veiklos.

Taip sparčiai kintanti krikščionių demokratų politinių partnerių amplitudė piršo mintį, kad svarbiausias jų tikslas – valdžia, nesirenkant sąjungininkų ir būdų jai pasiekti. Katalikų politinių prioritetų nepastovumas ir jau 1926 m. vasarą bei

¹⁰⁵ 1927 04 20 Vyriausybę palaikančių partijų bloko atstovų pasitarimo pas Respublikos Prezidentą, protokolai, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 502, l. 32–38.

¹⁰⁶ Tautininkų ir krikščionių demokratų pasitarimų protokolai (1927 m. balandis, spalio–lapkritis) (parengė M. Tamošaitis), *Istorija*, t. 71, 2008, p. 43–47.

¹⁰⁷ Santrauka paskaitos, laikytos Mykolo Krupavičiaus, š.m. gegužės 29 d. Šiauliuose, Juozapiečių salėje, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 567b, l. 244.

¹⁰⁸ Kas buvo, kas yra, kas turi būti. (LKDP konferencijoje partijos pirmininko M. Krupavičiaus pasakotoji kalba), *Rytas*, 1927 03 09, nr. 54, p. 2.

rudenį vykę pasitarimai dėl kairiųjų vyriausybės nuvertimo jėga sudarė prielaidas ir tendencijai sulaužyti kun. M. Krupavičiaus paskaitoje Šiauliuose duotą „pasižadėjimą“ nesiimti „nelegalaus veikimo“ prieš tautininkus. Jei 1926 m. vasarą krikščionys demokratai nesiryžo imtis aktyvių veiksmų nuversti M. Sleževičiaus kabinetą, nors jiems artimas pulk. J. Petraitis viename krikščionių demokratų pobūvyje buvo prasitaręs: „Man duotų su viena kuopa savarankiai veikti, per vieną valandą aš jau padaryčiau perversmą. Areštuočiau ministerius, prezidentą, kur reik pastatyčiau sargybas. Kaunas mano rankose, o provincija – ką, bejėgę, kaip Kaunas, taip ir visa Lietuva“¹⁰⁹, tai 1927 m. jie įsivėlė į tokią trumparegišką avantiūrą. Praėjus maždaug savaitei po lapkričio 17 d. įvykusių tautininkų ir katalikų atstovų derybų dėl valstybės santvarkos, Konstitucijos reformos ir Prezidento rinkimų paskutinio posėdžio, L. Bistras *Ryte* piktinosi *Lietuvos aidu* mestais kaltinimais, kad „krikščioniškosios grupės“ esą siekia kuo greičiau paimti valdžią į savo rankas ir daugiau jos nepaleisti¹¹⁰. Tačiau jau po kelių dienų tas pats L. Bistras buvo priverstas bėgti iš Lietuvos dėl nepavykusio mėginimo karininkų pagalba „paspausti“ prezidentą kuo skubiau sudaryti naują koalicinę vyriausybę.

Įvykiai klostėsi šitaip. Krikščionims demokratams artimas pulk. J. Petraitis, kuris, kriminalinės policijos valdininkų žiniomis, „draugavo“ su L. Bistru, nevengdavo vienas pas kitą apsilankyti šeimomis, tapo katalikų politikų „įrankiu“ siekiant susigrąžinti valdžią. Bistriene lankėsi pas Petruičius ir lapkričio 24–26 d. Po Bistrienes apsilankymų lapkričio 26 d. apie 15 val. pas J. Petraitį buvo sukviesti Kauno įgulos dalių vadai. Šiame susirinkime pulkininkas karininkams nupasakojo, kad Lietuvai didelį pavojų kelianti Lenkija, nes prie demarkacinės linijos esančios sukoncentruotos „plečkaitininkų bandos“, kad ryšiai su Varėna, Vieviu nutraukti, bet Vyriausiasis štabas jokių priemonių neketinąs imtis, nes štabe sėdįs „lenkų agentas“. O Vyriausybė iškilus pavojui pabėgsianti iš Lietuvos. Vienintele išėjimai iš susidariusios padėties J. Petraitis laikė koalicinės vyriausybės sudarymą ir politinių kalinių amnestavimą. Jo siūlymas karininkams buvo toks: eiti pas Prezidentą ir reikalauti, kad iki rytojaus, t. y. lapkričio 27 d. ryto, būtų sudaryta nauja koalicinė vyriausybė. Tačiau dauguma karininkų tokiai Lietuvos „gelbėjimo akcijai“ nepritarė. Vis dėlto likę ištikimi J. Petruičiui karininkai J. Chodkevičius ir A. Šumskis tą patį vakarą buvo nusiųsti pas A. Smetoną. Netrukus su tais pačiais reikalavimais į Prezidentūrą nuvyko ir jis pats. Kaip ir buvo galima tikėtis, tokia avantiūra buvo greitai sustabdyta. Visi trys „gelbėtojai“ buvo areštuoti. Nujausdamas galimas pasekmes, žaibo greitumu reagavo ir L. Bistras. Jis kito aktyvaus „perversmo“ organizatoriaus

¹⁰⁹ 1926 m. spalio 16 d. – Politinės policijos viršininko pranešimas apie fašistų ruošimąsi perversmui, *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 4, Vilnius, 1961, p. 307–308.

¹¹⁰ L. Bistras, *Be vairo, Rytas*, 1927 11 22, nr. 264, p. 1.

krikščionio demokrato A. Endziulaičio iš anksto paruoštu automobiliu lapkričio 27-osios naktį, lydimas ginkluotų studentų ateitininkų J. Dagilio, V. Baniulio, P. Račiūno, be jokių reikalingų kelionei daiktų išvyko į Vokietiją. Tačiau valstybės saugumas apie L. Bistro naktinę išvyką žinių turėjo, todėl Naumiestyje studentai buvo sulaikyti. Pas juos buvo rasti du L. Bistro ranka rašyti laišakai M. Krupavičiui ir žmonai. Juose partijos pirmininkas buvo prašomas palaikyti žmoną „moraliai“; o Bistriene to paties prašė J. Petruičio žmonai. Be kitų dalykų, L. Bistras pageidavo, kad jam į Vokietiją atsiųstų „baltinius, rūbus ir 500 dolerių“¹¹¹. Taigi L. Bistro Lietuvoje nebuvo iki 1928 m. pavasario.

Šis detaliau aprašytas L. Bistro ir J. Petruičio valstybės „gelbėjimo“ epizodas parodė krikščionių demokratų problemas. Noras grįžti į valdžią ir pyktis tautininkams buvo toks stiprus, kad šalia plačiai plėtotos agitacijos buvo mėginama griebtis ir tokių trumparegiškų veiksmų. Krikščionių demokratų veiksmai, nuostatos ir siekiai 1926 m. buvo viena skaudžių partijos „nesėkmių“ tarpukariu. Nesigilinant į pasekmes, kurias gruodžio 17-osios perversmas turėjo tolesnei Lietuvos valstybingumo raidai, krikščionims demokratams, kaip ir kitoms politinėms partijoms, jis tapo artėjančio pakrikimo ženklui. Dėl to, kad A. Smetona nešaukė naujų Seimo rinkimų, dėl griežtos karo komendantų valdžios, spaudos cenzūros partija prarado esminį savo veikimo tikslą – dalyvauti valstybės valdyme. Krikščionims demokratams valstybės perversmo epizodas buvo skaudus ir dėl to, kad jie, „demokratine“ save įvardijanti partija, prisidėjo prie teisėtos vyriausybės nuvertimo ir sulaužė savo pačių balsais priimtą Konstituciją.

Įsigalintis autoritarizmas netruko sužlugdyti ir taip komplikuotą bei nedarnią LKDP organizacinę struktūrą, kurios beveik neliko dar gerokai iki 1936 m., kai politinės partijos Lietuvoje buvo uždraustos ir formaliai. Krikščionys demokratai (kaip ir kitos opozicinės partijos) ketvirtajame dešimtmetyje pakriko, tapo neapibrėžta politine srove, vadovaujama pavienių lyderių ir veikiančia ne per savo organizaciją, o per katalikiškų draugijų bei bažnytinį tinklą. Tai nutraukė Lietuvos visuomenės politinės savimonės, politinio brendimo, politinės kultūros raidą. Kitoms politinėms srovėms teko ne tiek tobulinti savo programas, kiek reaguoti į kintančias tarptautinio gyvenimo tendencijas, o prieš akis turėti vienintelį tikslą – pašalinti „Smetonos valdžią“.

¹¹¹ 1928 01 10 Kriminalinės policijos Valdybos direktoriaus raportas Vidaus reikalų ministrui, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 567a, l. 89–91.

Krikščionys demokratai politinės valstybės krizės ir okupacijos akivaizdoje 1938–1940 m.

Krikščioniškoji demokratija, kaip idėja ir kaip organizacija, XX a. ketvirtojo dešimtmečio Europoje išgyveno krizę. Įsigalėjus totalitarizmui, Italijos, Vokietijos demokratinę pažiūrą katalikai buvo priversti emigruoti į Prancūziją, o vėliau – į katalikiškajai civilizacijai svetimas anglosaksiškas Didžiąją Britaniją ir JAV. Dauguma Portugalijos, Ispanijos, Austrijos, Vengrijos katalikų patys išitraukė į nedemokratinę Salazaro, Franco, Dollfušo–Schuschniggo, Horthy'io režimų eksperimentus arba, nepritardami jiems, tiesiog pasitraukė į „vidinę emigraciją“. Belgijos, Olandijos, Prancūzijos katalikai gyveno netikrumo ir baimės atmosferoje dėl šalia vis ryškesnių Hitlerio ekspansinių siekių.

Lietuvoje taip pat buvo varžoma politinių partijų veikla, kuri trečiojo dešimtmečio pabaigoje iš esmės jau buvo sužlugdyta, o 1936 m. ir įstatymais uždrausta. Kita vertus, lietuviškas autoritarizmas, uždraudamas LKDP, nesikėsino sunaikinti katalikiškos idėjinės minties ar trukdyti nepolitinėms organizacijoms plėtotis. Nepaisydamas nuolatinės įtampos ir konfliktų su politine opozicija bei režimą remiančių tautininkų spaudimo, Prezidentas dėl tam tikrų politinių ketinimų paskutiniaisiais nepriklausomybės metais toleravo opozicijos veiklą ir skirdavo jos atstovus į atsakingus politinius postus. Krikščionių demokratų, valstiečių liaudininkų ir net tariamai voldemarininkams artimi politikai dalyvavo paskutiniųjų Jono Černiaus, Antano Merkio vyriausybių veikloje. Krikščionis demokratas K. Bizauskas turėjo opozicijai politiškai svarbų Įgaliotojo ministro Vilniuje postą po krašto atgavimo. Edvardas Turauskas Užsienio reikalų ministerijoje vadovavo politikos departamentui. Gen. Stasys Raštikis iki 1940 m. balandžio ėjo Lietuvos kariuomenės vado pareigas. Užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio artimos krikščionims demokratams politinės nuostatos taip pat nebuvo paslaptis. LKDP spaudoje nesunkiai buvo galima justi kitokį negu valdžios oficioze ideologinį atspalvį polemizuojant su tautininkų spauda. Tad paskutiniaisiais nepriklausomybės metais ne tik režimas, provyriausybinių tautininkų sąjunga, bet ir politinė opozicija buvo reikšmingas šalies politinio gyvenimo veiksnys. Ne tik režimas ar tautininkai veikė Lietuvos visuomenės viešąją nuomonę kritiniu valstybei laikotarpiu.

Taigi kaip keitėsi krikščionių demokratų santykiai su politiniu režimu 1938–1940 m.? Kokius veiklos prioritetus turėjo politinis katalikų elitas, siekdamas konsoliduoti opozicines jėgas prieš A. Smetonos valdymą? Kokie buvo politiniai opozicijos siekiai paskutiniaisiais nepriklausomybės metais?

Katalikų politinis elitas ir opozicijos A. Smetonos valdymui konsolidavimo sunkumai (1938 m. kovas – 1939 m. kovas)

Po 1926 m. perversmo pamažu įsitvirtinęs A. Smetonos autoritarizmas kūrė asmeniniu autoritetu ir tautine ideologija grįstą valstybės valdymą, kuris draudimais varžė visuomenės politinę saviraišką bei didino takoskyrą tarp valdžios ir didžiosios dalies visuomenės. Paskutiniaisiais nepriklausomybės metais tautininkų jaunimo organizacijų veikloje dalyvavęs Algirdas Julius Greimas autobiografijoje apibūdino šias nuotaikas šitaip: „Atgal žvilgterėjus, atrodo, kad buvau normalus savo kartos, jau tik lietuviškai bemokančios, jaunuolis – gimnazistas: kaip ir visi, norėjau nuverstį Smetoną ir išvaduoti Vilnių...“¹¹²

Kita vertus, Lietuvos organizuota visuomenė taip pat nebuvo vienalytė. Kai-riesiems sluoksniams cenzūra paremtas režimas nebuvo priimtinas dėl asmeninės laisvės, kūrybinės saviraiškos, demokratiškos teisių varžymo¹¹³. Nuolat bruzdėjo ir nacionalistai, voldemarininkai, kuriems, nors ir tiko tautine ideologija grįstas valstybės valdymas, tačiau jie nebuvo patenkinti nepakankamai „radikaliu“ tautiškumo mastu, jų netenkino prezidento palyginti tolerantiška tautinių mažumų politika ir apskritai jie nebuvo patenkinti pačiu valstybės vadovu, kurio vietoje norėjo matyti A. Voldemarą¹¹⁴. Nuo 1939 m. rudens suaktyvėjo komunistų judėjimas, gausėjo jų atsišaukimų ir plito skleidžiami gandai apie netrukus įsigalėsiančią „proletariato valdžią“¹¹⁵.

Dominuojanti katalikiškos pasaulėžiūros visuomenės dalis, kurios politiniais reprezentantais ir ketvirtajame dešimtmetyje stengėsi save vadinti krikščionys demokratai, priešinosi ne tiek dėl to, kad buvo atsisakyta demokratiškos valstybės valdymo principų, kiek dėl to, kad buvo nepatenkintos jų politinės lyderystės ambicijos. Katalikų politinė stovykla paskutiniaisiais nepriklausomybės metais turėjo ir savo vidinių „įtrūkimų“ – trūko vieningumo. Egzistavo kartų konflikto nulemta ideologinė srovės fragmentacija, kuri neleido turėti aiškiai akcentuotą požiūrį į valstybės politiką. Jaunoji karta, nors ir nesitapatino su LKDP, kurios tuo metu formaliai nebuvo ir nekalbėjo jos vardu, tačiau su senosios kartos politikais kartu veikė visuomeniniame ir politiniame gyvenime kaip katalikiškos ideologinės srovės atstovai.

¹¹² A. J. Greimas, *Iš arti ir iš toli*, Vilnius, 1991, p. 19.

¹¹³ Č. Laurinavičius, Dėl Antano Venclovos politinio apsisprendimo motyvų ir kainos, *Antanas Venclova epochų vėjuose*, Vilnius, 2007, p. 13–23; M. Tamošaitis, *Didysis apakimas. Lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ame XX a. dešimtmetyje*, Vilnius, 2010, p. 42–191.

¹¹⁴ G. Rudis, Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *LIM 1996*, Vilnius, 1997, p. 182–215.

¹¹⁵ VSD agentūros skyriaus viršininko A. Galecko 1939 m. gruodžio mėnesio apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 138, l. 48.

Katalikų ideologinis autoritetas S. Šalkauskis XX a. pirmoje pusėje ragino lietuvius katalikus būti politiškai vieningus

Skirtingi buvo ir katalikų politinių bei visuomenės lyderių požiūriai į valstybės valdymą, į santykius su politiniais ir ideologiniais konkurentais. Senoji karta buvo ideologiškai angažuota ir su katalikiškajai pasaulėžiūrai tolimais, tačiau galimais partneriais nesugebėdavo rasti ilgiau trunkančių kompromisų. Jaunoji karta šiuo požiūriu buvo liberalesnė. Iš dalies jie veikė vadovaudamiesi 1940 m. katalikų autoriteto S. Šalkauskio skelbtomis idėjomis. Tvyrant nestabiliai ir neramiai tarptautinei politinei padėčiai Europoje, filosofas pasiūlė katalikams pasirinkti modernių – „ekskluzivistinių“, t. y. totalitarinių, ideologijų kai kuriuos pozityvius elementus ir juos „integralinio sintetizmo šviesoje“ susieti su konservatyviomis katalikiškoms vertybėmis. Anot S. Šalkauskio, istoriškai katalikų idėjinė mintis modernias idėjas į katalikišką pasaulėžiūrą integruoja pavėluotai ir tik tada, kai tos idėjos jau būna patekusios į krizę ir susikompromitavusios, t. y. „išsigimusios“ (pvz., socializmas – į komunizmą, nacionalizmas – į fašizmą ar nacionalsocializmą ir pan.). S. Šalkauskis ragino katalikų politikus, visuomenės, kultūros veikėjus ketvirtojo dešimtmečio pabaigos krizės laikotarpiu būti aktyviems, kūrybingiems ir, retoriškai klausdamas, konstatavo:

Nejaugi tam, kad katalikai galėtų integruoti į savo sintezę kurią vaisingą idėją, neišvengiamas yra krizinis jos išsivystymas iki jos išsigimimo į savo priešingybę, kad tik tada katalikai galėtų pasinaudoti pamokymu a contrario? (...) Atsipalaidavimas nuo ideologinės inercijos, drąsesnė kūrybinė iniciatyva ir sintetinis universalumas galėtų radikaliai pakeisti katalikų vaidmenį pasaulyje ir šitam vaidmeniui suteikti didesnę reikšmingumą.¹¹⁶

Tačiau iki ketvirtojo dešimtmečio pabaigos senosios kartos krikščionys demokratai ir juos aktyviai rėmę kai kurie dvasininkai skatino ir palaikė konfesinę organizacinę katalikišką uždarumą bei atskirumą nuo nekatalikiškų organizacijų. Tai stūmė krikščionis demokratų į politinę saviizoliaciją. Jaunosios kartos ideologinio atvirumo ir S. Šalkauskio „ekskluzivistinių ideologijų sintezės“ idėjos atgarsio tarp katalikų visuomeninio ir politinio elito sulaukė tik 1938 m. prasidėjus valstybės politinei krizei. Lenkijos ultimatumas, stiprėjantis Klaipėdos vokiečių revanšizmas ir autonominio krašto netektis, komplikuotų etninių ir socialinių pasekmių

¹¹⁶ S. Šalkauskis, Prideramas katalikų nusistatymas dabarties krizių atžvilgiu, *Draugija*, 1940, nr. 1, p. 9–13.

turėjęs Vilnijos atgavimas, Lietuvos socialinės ekonominės problemos, dėl kurių didėjo neturtingosios visuomenės dalies atotrūkis nuo valdančiojo elito, vertė katalikų politinius lyderius 1938–1940 m. koreguoti idėjines pažiūras ir, keičiant veiklos taktiką, prisitaikyti prie paaštrėjusios tarptautinės situacijos.

Ketvirtajame dešimtmetyje kilus konfliktui tarp krikščionių demokratų ir autoritarinio režimo, katalikų politikai siekė ne tik įvardinti realias Lietuvoje egzistuojančias problemas, bet ir kritikuoti A. Smetonos valdymą. Dominavo keturios pagrindinės kritikos linijos. Pirmiausia akcentuotas režimo antikonstitucinis valdymas ir nedemokratiškumas bei jo nulemti padariniai. Antra, pabrėžta konservatyvi ir neefektyvi socialinė ekonominė politika kaip viena priežasčių, leidusi visuomenėje populiarėti prokomunistinėms idėjoms. Trečia, valdžios politika katalikų organizuotos visuomenės atžvilgiu įvardinta kaip *Kulturkampf*. Ir galiausiai kriziniais valstybės metais tarp katalikų išryškėjo naujas A. Smetonos valdymo kritikos aspektas, kuris pradėjo gožti kitus, – tai nesugebėjimas imtis ryžtingų, drąsių sprendimų valstybės vidaus ir užsienio politikoje. Istorikas Z. Ivinskis 1939 m. sausio 31 d. spaudoje pavišino dažnai tarp katalikų politikų kartojamą mintį: „Iš autoritetinių režimų vadų vis kas nors nauja laukiama, nes jie vis turi ką nors nauja ir nauja savo tautai duoti, kad galėtų joje populiariai laikytis.“¹¹⁷ A. Smetonos valdymas nebuvo populiarus tarp opozicijos¹¹⁸. Nors valdžią kritikavo kai kurie katalikų dvasininkai, katalikiškų jaunimo, moterų, vyrų, kultūrinių, profesinių, ekonominių ir kitokių organizacijų, kurių narių 1931 m. buvo arti 96 000 tikinčiųjų¹¹⁹ (vėliau šis skaičius didėjo), atstovai, tačiau vieningo krikščioniškosios demokratijos veiklos plano nebuvo¹²⁰. Katalikų lyderiai prasitaravo, kad ypač „atomizuotas“ jų politinis veikimas¹²¹.

Situacija pasikeitė ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, kai katalikiškų organizacijų aplinkoje greta režimo kritikos buvo iškelta lietuvių visuomenę turėjusi vienyti „tautos konsolidacijos“, arba „tautos vienybės“, idėja. Jos populiarinimas

¹¹⁷ J. Patirgas, Hitlerio kalba ir kas toliau, *XX amžius*, 1939 01 31, nr. 25, p. 8.

¹¹⁸ Jau ketvirtojo dešimtmečio viduryje katalikų visuomenės, kultūros ar politiniai lyderiai dažnai dalindavosi mintimis, kad A. Smetonos valdymui trūksta „dinamizmo“ (K. Pakštas), kad režimas esantis „apsnūdęs“, valdininkai menkos moralės (Z. Ivinskis), kad trūksta „heroizmo“, „ryžto“, „užsidegimo“, „planingumo“ (P. Dielininkaitis), kad A. Smetona nepajėgus „vesti tautą į gerovę“ (P. Karvelis).

¹¹⁹ Pirmasis Lietuvos organizacijų surašymas 1931.XII.31. II tomas. Organizacijos idėjinėmis srovėmis, Kaunas: Piliečių apsaugos departamentas, 1932 m., *LCVA*, f. 377, ap. 10, b. 4, l. 7.

¹²⁰ 1932 09 13 VSP bendradarbio „Gendrutis“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 669, l. 240.

¹²¹ 1940 m. vasario 5 d. Z. Ivinskis po pokalbio su ilgamečiu KVC valdybos nariu Pranu Kuraičiu dienoraštyje pažymėjo: „Vakar buvau pas Kuraitį ir jam įrodinėjau, kad katalikai aukštai stovį kultūrinėje plotmėje, bet politiškai jų svoris dabar yra menkas. Pirma reikia turėti gerą kozerį, susiorganizuoti, o paskui reikalauti. Praėjęs pavasaris parodė mūsų katalikų nepajėgumą ir atomizaciją“ (Zenono Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, t. 2, l. 433).

tapo viena pagrindinių katalikų veikimo platformų. Iki ketvirtojo dešimtmečio pabaigos katalikų politinis elitas daugiau pabrėžė ne *lietuvių tautos*, tačiau *lietuvių katalikų* vieningumo svarbą. Šis „katalikiškas uždarumas“ buvo viena iš trečiojo dešimtmečio Lietuvos parlamentarizmo problemiškomą lėmusių priežasčių, taip pat lėmė ideologinį katalikų elito ir autoritarinio režimo konfliktą ketvirtajame dešimtmetyje. Tačiau kriziniu laikotarpiu iki tol dažnai girdėti kaltinimai režimui dėl katalikų teisių varžymo, jų persekiojimo ir kritika dėl politinių organizacijų veiklos stabdymo staiga smarkiai sumažėjo. Tarp katalikų politinių lyderių ir katalikiškoje visuomenėje net pradėta vengti vartoti sąvoką „krikščionys demokratai“. Ji buvo keičiama į abstraktų „krikščionių politikų“, ar „katalikų politikų“ ekvivalentą¹²². Krikščionių demokratų pozicijos pokyčius lėmė keletas motyvų. Pirmiausia opozicijos politikai nenorėjo erzinti Smetonos režimo (nes politinių partijų veikimas oficialiai buvo uždraustas). Antra, siekė demonstruoti atviresnes, nuo seimų laikų partinės ideologijos atsaistytas nuostatas galimiems opoziciniams sąjungininkams. Trečia, to meto Europoje politinis liberalizmas, kurio viena iš neatskiriamų sudedamųjų dalių buvo partijos, išgyveno krizę. Be to, į bendrą veiklą įsitraukė jaunoji karta, kuri, kaip minėta, viešojoje erdvėje nenorėjo tapatintis su jokia partija. Sąvoka „krikščionys demokratai“ išliko tik saugumo struktūrų, sekusių aktyvesnius visuomenės sluoksnius, slaptuose dokumentuose.

Impulsą „tautos konsolidacijos“ idėjai, kuri pirmiausia turėjo prasidėti nuo opozicinių srovių A. Smetonos režimui vienijimo, tikėjosi duoti didžiausią įtaką religingai Lietuvos visuomenei turintys katalikų lyderiai. Iniciatyvos suvienyti opoziciją krikščionys demokratai ėmėsi ieškodami galimybių suartėti su valstiečiais liaudininkais. Tam nuolat trukdė įsisenėję pasaulėžiūriniai ginčai dėl religijos, švietimo, civilinės metrikacijos ir Bažnyčios vietos valstybėje. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje katalikai pamėgino peržengti šį „uždarumo“ slenkstį. Pirmieji ženklai, rodantys pozityvias iniciatyvas mėginti susitarti su pasaulėžiūrine prasme liberaliais, o ideologine – kairiaisiais visuomenės sluoksniais, pastebimi jau 1938 m. pradžioje. Į vasario mėnesį prasidėjusias diskusijas visuomenėje dėl svarstomo naujosios Konstitucijos projekto ypač aktyviai įsitraukė dvasininkai. Dauguma jų piktinosi dėl privilegijuotos Katalikų bažnyčios padėties teisių varžymo valstybėje¹²³.

¹²² Zenono Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, t. 2, l. 432.

¹²³ Dar iki 1938 m. vasario 11 d., kai Seimas sutartinai pritarė Konstitucijos projektui, Lietuvos dvasinė vyresnybė išleido slaptą nurodymą dvasininkams pamokslų metu „įvertinti“ naująjį Konstitucijos projektą. Daugelyje Lietuvos bažnyčių dvasininkai ragino parapijiečius „melstis, kad Konstitucija būtų katalikiška“. Keletas pavyzdžių: Alantos bažnyčioje kun. Stasys Manilionis pamokslu metu apie režimo nuostatą Bažnyčios atžvilgiu kalbėjo, kad pasirinkus šūkį „Tėvynei ir Dievui“, o ne „Dievui ir Tėvynei“ gali kilti nesupratimų tarp Bažnyčios ir valstybės ir dėl to galinti „žlugti Tėvynė“. Zarasų gimnazijos kapelionas kun. Petras Rauda ragino tikinčiuosius melstis, kad būtų apšviestas valdžios vyrų protas ir „...nebūtų draudžiama garbinti Dievą, kaip kad Ispanijoje, Rusijoje, Meksikoje ir kituo-

Suaktyvėjusios diskusijos išryškino naują ir gana netikėtą pasauliečių politikų ir visuomenės veikėjų poziciją. Jaunoji katalikų karta į dvasininkijos nuogastavimus žiūrėjo gana šaltai ir vertino tai kaip per didelį „aliarmą“¹²⁴. Dvasininkų ir kai kurių konservatyvių katalikų politikų mėginimas inicijuoti katalikų visuomenės parašų rinkimo akciją, kad Konstitucija neįsigaliotų, nesulaukė didesnio pritarimo. Katalikų politiniai lyderiai neparėmė tokios iniciatyvos, nes šis žingsnis galėjo išprovokuoti valdžios struktūras kaltinti juos skatinant priešvairiausybinę veiklą. To meto valdžios žodyne tai buvo vadinama „priešvalstybiniu“ veikimu¹²⁵. Pasipiktinusių Kauno kunigus, kurie jau vasario mėnesį ketino protestuoti dėl Konstitucijos projekto, politiniai katalikų lyderiai ramino. Provincijoje „politinėje tremtyje“ gyvenantis, tačiau visuomet įvykių sūkurys atsidiuriantis kun. M. Krupavičius daugelį karingai nusiėkusių dvasininkų nuyklė. Protesto planus pavadino „kvailais“, nes jis nieko bloga šiame Konstitucijos projekte neįžvelgė ir teigė, kad nebuvo reikalo dėl jo nerimauti¹²⁶. Patyręs politikas galbūt suvokė tokio poelgio pasekmes, nes apie Konstitucijos projektą ypač neigiamai atsiliepė Lenkija. Jos diplomatai reiškė atvirą nepasitenkinimą dėl to, kad svarbiausiam šalies įstatyme ir toliau Lietuvos sostine buvo įvardintas Vilnius. Dėl to Konstitucijos įsigaliojimo metu, gegužės mėnesį, Lenkijos pasiuntinys Franciszekas Charwatas įteikė protesto notą ir demonstratyviai išvyko iš Kauno į Palangą vengdamas šventinių renginių¹²⁷. Tad katalikų politikai tikriausiai nutuokė, kad pasipiktinimas dėl tariamo katalikų teisių varžymo Lietuvoje tautininkų spaudoje galėjo būti panaudotas kompromituojant lietuvių katalikus.

Dvasininkams nerimą kėlė ir vis nesibaigiančios vyriausybės derybos su Vatikanu dėl Konkordato interpretacijos¹²⁸. Nuo 1938 m. gegužės valdžios ir Šv. Sosto atstovų Lietuvoje pasitarimai dėl Konkordato suaktyvėjo. Daugiausia nesutarimų kilo dėl Bažnyčios ir konfesinių organizacijų, kurias telkė Katalikų veikimo cen-

se masoniškuose kraštuose.“ Anykščių bažnyčioje kun. Mykolas Grigaliūnas iš sakyklos kalbėjo, kad pagal naująjį Konstitucijos projektą katalikai galės melstis tik bažnyčiose, kitur jiems bus draudžiama „pasirodyti“. Baigdamas pamokslą prasitarė, kad šia tema ne jis sugalvojo kalbėti, tačiau gavo nurodymą iš dvasinės vyresnybės (1938 02 07 Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Ukmergės apygardos biuletenis nr. 9, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 641, l. 18–22 ir kt.).

¹²⁴ 1938 02 mėnesio VSD agentūros skyriaus apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veiklą, LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3381, l. 351.

¹²⁵ G. Rudis, Jungtinis antisemitinis opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *LIM 1996*, Vilnius, 1997, p. 185.

¹²⁶ 1938 02 07 VSP bendradarbio „Juozaitis“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 1812, l. 67.

¹²⁷ *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais* (Dokumentų rinkinys, sud. A. Kasparavičius, P. Libera), Vilnius, 2013, p. 200, 202.

¹²⁸ 1937 01 16 Kardinolo E. Pacelli raštas A. Aratai, *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938). Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai* (sud. A. Streikus), Vilnius, 2010, p. 562.

tras, statuso valstybėje ir jų įtakos viešajam gyvenimui masto. Šių problemų, daugiausia dėl krikščionių demokratų veiksnio, abi šalys niekaip negalėjo išspręsti nuo pat Konkordato sudarymo 1927 m. Todėl dalį dvasininkijos pykdė katalikų politinių vadų neveiklumas, nes šie visą 1938 m. vasarą vengė bet kokių aktyvesnių opozicinių veiksmų ir stebėjo, kuria linkme pakryps Bažnyčios ir valstybės derybos. Valstybės saugumas šią krikščionių demokratų taktiką perkando ir informuodavo vyriausybę, jog opozicija ėmėsi laukimo taktikos: „...kad nepakenkus deryboms, o kol jos nebaigtos, tai girdi, nežinia kuria linkme bus galima veikimą pasukti.“¹²⁹ Politinis režimas šį veiksnį taip pat suvokė ir todėl vilkindamas nuo 1932 m. suintensyvėjusių derybų eigą, anot Šv. Sosto atstovo A. Aratos, kartodavo: „...kas važiuoja lėtai, atvažiuoja sveikas“; tuo esą norėdamas palaužti katalikų atkaklumą ir išlaikyti juos „ramius neapibrėžtą laiką“¹³⁰.

Katalikų politikai ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje pradėjo siųsti ir kitus neoficialius signalus, kviečiančius vienyti pasaulėžiūros atžvilgiu liberalią opoziciją. Už civilinę metrikaciją netikintiesiems visuomenės sluoksniams, t. y. vieną jautriausių nepriklausomos Lietuvos gyvenimo klausimą, pasisakė jaunoji katalikų karta¹³¹. 1939 m. pavasarį vardan vienybės su kairiaisiais apie tokią idėją miglotai prabilo kun. M. Krupavičius, nors už tai jis buvo smerkiamas dvasinės vyresnybės¹³². Pasauliečiai katalikai spaudoje pasaulio įvykius, per kuriuos nukentėdavo Bažnyčia ir katalikybė, taip pat vertindavo kiek kitaip nei konservatyvūs katalikai ar dvasininkija. Dėl 1936 m. prasidėjusio Ispanijos pilietinio karo sukeltų „katalikiškos civilizacijos“ sukrėtimų jaunoji lietuvių katalikų karta kaltino ne tik ispanų kairiuosius sluoksnius, ji negailėjo kritikos ir Katalikų bažnyčios vyresnybei, eiliniams katalikams už jų per didelį „sumaterialėjimą“, „neveiklumą“ ir „socialinį konservatizmą“. J. Eretas, pasivadinęs „Hispanus“ slapyvardžiu, 1936 m. gruodžio 29 d. šias klaidas įvardijo kaip „fatalines“, leidusias įsigalėti liberalizmui, fašizmui ir socializmui: „Ir ką Romos katalikas gali siūlyti tiems, kuriems Maskvos demagogas jau seniai buvo pažadėjęs mažiausiai po 5 ha žemės ir dar po forduką.“¹³³ A. Maceinos pranešimas tą pačią dieną prasidėjusioje KVC konferencijoje apie socialinio teisingumo stoką ir komunizmo grėsmę Lietuvoje buvo dar radikalesnis¹³⁴. 1938 m.

¹²⁹ 1938 05 mėn., VSD agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 3440, l. 21.

¹³⁰ 1936 10 31 A. Aratos atsakymas į privatų G. Pizzardo laišką, *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938). Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai* (sud. A. Streikus), Vilnius, 2010, p. 546.

¹³¹ A. Maceina, Civilinė moterystė ir Bažnyčios doktrina, *Naujoji vaidilutė*, 1940, nr. 3, p. 138.

¹³² V. Brizgys, *Gyvenimo keliai*, Vilnius, 1993, p. 94.

¹³³ Hispanus, Strategija ties Madridu (5). Rekolekcijos apkasuose, *XX amžius*, 1939 12 29, nr. 156, p. 3.

¹³⁴ A. Maceina, Socijalinis katalikų teisingumas, *Naujoji Romuva*, 1937, nr. 2, p. 25–30; Pasikalbėjimas su KVC Konferencijos prezidento nariu, *Panevėžio garsas*, 1937 01 16, nr. 3, p. 1 ir kt. Po A. Ma-

rugsėjo 13 d. katalikiškajame *XX amžiuje* buvo paskelbtas ilgokas straipsnis apie neramumus Meksikoje, kurie buvo įvardinti kaip „demokratinė revoliucija“. Vals-tiečių liaudininkų spauda tokią lietuvių katalikų poziciją įvertino palankiai:

Vakar dienos „XX amžius“ padarė nepaprastą žygį – įdėjo ilgą ir objektingą straipsnį apie Meksiką. Tiesa, straipsnis išverstas iš užsienių spaudos, bet jei jis „XX amžiuje“ rado vietą be jokių redakcijos pastabų, tai rodo, kad amžiečių galvojime kažkas pakitėjo. Juk dar visai neseniai šis laikraštis Meksiką maliavojo tokiom spalvom, lyg tas kraštas būtų pikčiausių anarchistų ir bolševikų valdomas. (...) Žodžiu, pagaliau „XX a.“ praregėjo ir mes tik pasveikinti jį už tai tegalime¹³⁵.

Krikščionys demokratai kalbose, susirinkimuose smarkiai sumažino laviną ketvirtajame dešimtmetyje skambėjusių kaltinimų režimui dėl tikinčiųjų teisių varžymo ir „tikėjimo persekiojimo“.

1938 m. katalikų politinio ir kultūrinio elito demonstruojamas ideologinis atvirumas sudarė sąlygas ieškoti kontaktų su kitomis politinėmis, ideologinėmis srovėmis. Tačiau trūko aiškesnio postūmio, kuris galėtų padėti suvienyti bendram darbui skirtingas opozicines jėgas. Deja, toks postūmis buvo gautas „iš išorės“, kai 1938 m. kovo 17 d. Lenkija ultimatyviai pareikalavo užmezgti diplomatinis santykius. Skubiai ir tyliai priimtas ultimatumas „mes be Vilniaus nenurimsim“ dvasia alsuojančioje lietuvių visuomenėje buvo traktuojamas kaip A. Smetonos režimo fiasko ir lietuvių tautinės savimonės bei garbės pažeminimas.

Nepasitenkinimas tvyrojo visuose opoziciniuose ideologiniuose sluoksniuose, ir tai buvo impulsas suaktyvinti katalikų politikų veiklą. Nors krikščionių demokratų ir jaunųjų katalikų lyderiai pritarė diplomatinių santykių užmezgimui, tačiau pamėgino išnaudoti kunkuliuojančias visuomenės emocijas ir reakcijas. Populiari-nant „tautos vienybės grėsinių akivaizdoje“ idėją, buvo siekiama skatinti politinio režimo permainas. Jau kovo 18 d. Kauno inteligentiją telkusiam savotiškame diskusijų klube, vadintame „Politiniu klubu“, paskutiniųjų įvykių įaudrinti krikščio-nių demokratų atstovai netvardė emocijų ir pykčio. P. Dielininkaitis priekaištavo, kad apie įvykius buvo leista rašyti tik valdžios oficiozui *Lietuvos aidui*; P. Karvelis nepraleido progos pakritikuoti „pseudoautoritarinio“ režimo politikos, kurią vyk-dydamas jis esą nesuvokia, kaip reikia „vesti tautą į gerovę“, kai neleidžiama reikštis „piliečių sąmoningumui“. Jautriausiai ultimatumo faktą išgyvenęs K. Pakštas po-

ceinos kalbos, kurioje jis paskelbė šūkį „bažnyčių auksą išdalinkim vargšams“, arkivyskupas J. Skvireckas griežtai įspėjo prelegentą, kad jis gali netekti leidimo toliau dėstyti VDU Teologijos-filosofijos fakultete, ir buvo patarta jį su K. Pakštu atleisti iš KVC valdybos narių (S. Yla, „XX amžius – dienraštinė naujovė“. Minint 45 metų sukaktį, *Aidai*, 1982, nr. 4, p. 275).

¹³⁵ Spaudos apžvalga, *Lietuvos žinios*, 1938 09 14, nr. 207, p. 6.

sėdyje vos nepravirko, o įpykęs A. Tumėnas kiek netikėtai ragino imtis „aktyvių veiksmų“ ir pasipriešinti. Tuometiniam ELTA vadovui ir tautininkams ideologiškai artimam V. Gustainiui pasiteiravus, o kokia iš to būtų nauda, šis atkirtęs: „O kokia nauda iš žydų tautos istorijos? Juo labiau juos įjaustė, juo daugiau jų atsirado. Žinoma, maža naudos iš mirties, bet maža ir iš tokio gyvenimo...“¹³⁶

Kitų ideologinių srovių nuotaikos buvo panašios. Valstiečių liaudininkų vardu pasipiktinimą viešai išreiškė radikalas J. Paleckis, kuris kovo 20 d. Valstybės teatre pasakė antilenkišką kalbą ir, kritikuodamas A. Smetonos režimą, piktinosi: „Lietuvoj šiuo metu nėra priešvalstybinės opozicijos lietuvių tarpe. Net komunistai, kaip matyti remia Lietuvos nepriklausomybę. Todėl bendradarbiavimas būtų visiškai galimas išmintingais laisvės ir tvarkos pagrindais. (...) Noras, (...), kad žodžiai „Vardan tos Lietuvos vienybė težydi“ būtų ne tuščia frazė, – yra neabejotinas pas mus.“¹³⁷ Nebai gęs kalbos jis buvo suimtas, tačiau kitą dieną, kilus visuomenės nepasitenkinimui dėl valdžios veiksmų, buvo paleistas.

Pasikeitus Lietuvos ir Lenkijos tarpvalstybinių santykių statusui, lietuvių visuomenė jautėsi pralaimėtoja. Kita vertus, lenkų diplomatinis agresyvumas paskatino lietuvių visuomenę vienytis, ir tai buvo pagrįsta neapykanta istorinei kaimyninei ir nusivylimu „tautos vado“ politika. Naujos visuomenės nuotaikos paskatino krikščionių demokratų lyderius suaktyvinti savo veiklą. Paskubomis iš provincijos į Kauną atvyko A. Stulginskis ir kovo 20 d. katalikų politiniai lyderiai susirinko į pasitarimą, kurio metu nuspręsta greičiau siekti katalikų senosios ir jaunosios kartos konsolidacijos, taip pat užmegzti santykius su kitomis opozicinėmis grupėmis, parengti kreipimąsi į visuomenę¹³⁸. Ilgainiui tokių pasitarimų gausėjo. Netrukus buvo suorganizuota jungtinė senosios ir jaunosios kartos katalikų politikų iniciatyvinė grupė, kurią sudarė L. Bistras, K. Pakštas, J. Matulionis, I. Skrupskelis, P. Dielininkaitis¹³⁹. Politinis režimas, nutuokdamas apie opozicijos vienijimąsi ir kunkuliuojančias nepasitenkinimo aistras, mėgino imtis „raminimo akcijos“. Kovo 22 d. buvo sušaukti įvairių organizacijų susirinkimai, kuriuose Šaulių sąjungos vadovybė ir Ministrų kabineto nariai mėgino įtikinti visuomenės atstovus ultimatumo priėmimo neišvengiamybe ir paaiškinti šio žingsnio motyvus. Tačiau opozicijos nuraminti nepavyko, priešingai, viename susirinkimų katalikas P. Dielininkaitis

¹³⁶ 1938 03 19 VSP valdininko raportas Kauno apygardos viršininkui, LCVA, f. 378, ap. 12, b. 660, l. 6, 7, 8–9.

¹³⁷ Cit. pagal: M. Tamošaitis, *Valstiečiai liaudininkai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940 m.* (Daktaro disertacija), Kaunas, 2011, p. 183.

¹³⁸ Zenono Ivinskio dienoraštis, LNB RS, f. 29, t. 2, l. 101.

¹³⁹ Ten pat, l. 102.

atvirai pasiūlė vyriausybei „mirti“ (atsistatydinti), kad Lietuva galėtų „gyventi“¹⁴⁰. Opozicijos raginama Kauno visuomenė kovo 27 d. susirinko į mitingą prie Karo muziejaus, po jo parengė ir mėgino vyriausybei įteikti memorandumą su reikalavimais atsistatydinti ir sudaryti naują, visoms politinėms srovėms atstovaujantį koalicinį kabinetą. Vyriausybei atsisakius priimti reikalavimus, krikščionys demokratai kreipėsi į kitų srovių vadovybę prašydami siųsti kritiškus komentarus apie pastarųjų dienų įvykius į *XX amžių*. Tačiau šių nuomonių spaudos cenzoriai publikuoti neleido. Nusivylimas režimu, peraugantis į pyktį, stiprėjo. Buvo planuojama protestuoti dėl visuomenės nuomonės ignoravimo ir net stabdyti dienraščio leidybą¹⁴¹.

A. Smetona mėgino laviruoti. Siekdamas sumažinti politinę įtampą pakeitė nuo 1929 m. ministro pirmininko pareigas ėjusį svainį J. Tūbelį kitu vyriausybės vadovu – kunigu V. Mironu. Prezidentas tikėjosi sukurti visuomenei iliuziją, kad galimi režimo politikos pokyčiai, ir į savo pusę patraukti bei nuraminti reikšmingą katalikišką visuomenės dalį. Kun. V. Mironas dalyvavo, nors ir slapta, ir neoficialiai, tačiau pritariant aukščiausiai Lietuvos valdžiai, derybose su Lenkijos atstovais dėl dvišalių santykių normalizavimo 1937–1938 m.¹⁴² Be to, jis buvo dvasininkas. Tad buvo tikimasi, kad ši kandidatūra bus priimtina Lenkijai ir sušvelnins Lietuvos katalikų politikų, tarp kurių dominavo orientacija „ieškoti susitarimo su Lenkija“, antivyriausybines nuotaikas. Tačiau naujasis ministras pirmininkas nei krikščionių demokratų, nei juos remiančių dvasininkų netenkino, nes jis niekada ideologiškai nebuvo jiems artimas. Liberaliajai ir kairiajai opozicijai, kuri nuolat kartodavo, kad Lietuvoje reikia kovoti su klerikalizmu, jis taip pat neįtikėjo. Į naująjį kabinetą įtraukus krikščionims demokratams artimą gen. S. Raštikį, kurio autoritetu kariuomenėje pasinaudojusi opozicija planavo „paspausti“ prezidentą¹⁴³, katalikų politiniai lyderiai veiklos prioritetus buvo priversti pasukti kita linkme. Todėl kovo 23 d. A. Smetonai performavus vyriausybės sudėtį (tačiau ne jos politikos kursą) viešas opozicinis aktyvumas atslūgo. Šalies politiniame fronte vėl tapo palyginti ramu.

Lenkijos ultimatumo epizodas krikščionių demokratų veiklai buvo reikšmingas ir dėl kitų priežasčių. Pirmiausia kovo mėnesio įvykių kontekste prigeso senosios ir jaunosios kartos katalikų vadų konfliktai, pradėta įgyvendinti vidinė katalikų politinė konsolidacija, sudaryta darni vadovavimo struktūra, kurią Z. Ivinskis įvar-

¹⁴⁰ Ten pat.

¹⁴¹ 1938 03 mėn. VSP agentūros skyriaus apie politinių partijų ir organizacijų veikimą apžvalga, LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3381, l. 308.

¹⁴² A. Gaigalaitė, Stasio Lozoraičio politinė veikla dėl Lietuvos nedalomumo, taikos ir saugumo, *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940 m.*, Kaunas, 1999, p. 322.

¹⁴³ 1938 03 mėn. VSP agentūros skyriaus apie politinių partijų ir organizacijų veikimą apžvalga, LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3381, l. 308.

dijo politinė krikščionių „taryba“¹⁴⁴. Imtis bendro politinio darbo katalikai pradėjo raginti ir kitas ideologines sroves: „...svarbu tik tiek, kad visuomenėje yra dešinesnių ir kairesnių srovių, kurios turi didesnę ar mažesnę svorį. Tik šiuo metu kai visa visuomenė ir tauta yra susirūpinusi valstybės saugumu ir spartesniu jos pagrindų sutvirtinimu, galvoti reikėtų pradėti ne nuo srovių, bet nuo valstybės, kurioje kiekviena srovė galėtų rasti jai priklausančią vietą ir tinkamas sąlygas dirbti tos pačios valstybės ir tautos gerovei“ – balandžio 11 d. rašė *XX amžius*¹⁴⁵.

Valstiečiai liaudininkai kvietimą sutiko palankiai¹⁴⁶. Kairieji radikalai, tarp jų ir komunistai, taip pat netiesiogiai pritarė tokiam vieningam veikimui¹⁴⁷, tačiau dėl kitų priežasčių. Komunistai neigiamai vertino Lietuvos ir Lenkijos diplomatinį santykių užmezgimą. Tačiau, kitaip nei valstybinė opozicija, kuri daugiau piktinosi priemonėmis, kaip buvo užmegzti santykiai, o ne pačiu diplomatinį santykių užmezgimo faktu, komunistams tokie santykiai apskritai buvo nepriimtini. LKP vieningą opozicinę veiklą vertino kaip galimą placdarmą antismetoninei ir anti-lenkiškai agitacijai plėtoti. Dešinieji radikalai voldemarininkai, kurie vis puoselėjo iliuzijas perversmo keliu grąžinti A. Voldemarą prie valstybės vairo, taip pat subruzdo¹⁴⁸, tačiau ne tik dėl Lenkijos akibroko, o ir nerimaudami, kad krikščionys demokratai su valstiečiais liaudininkais vieni privers A. Smetoną sudaryti koalicinį kabinetą. Vyriausybės rėmėjai tautininkai taip pat atsiliėpė į katalikų kvietimą „veikti bendrai“. Kita vertus, tradiciškai LTS ignoravo kairiuosius sluoksnius, o konsolidaciją suprato ne kaip „sutarimą“, bet kaip opozicijos „pritarimą“ jų politikos kursui. *Lietuvos aidas* 1938 m. balandžio 8 d. rašė: „Valstybės galybė – tautos vienybėje“ yra toks platus šūkis, kad aplink jį gali visi sustelkti geros valios darbininkai. Tautininkų sąjungos skelbiami principai yra išplaukę iš šių dienų mūsų tikrovės reikalavimų, jie yra teisingi ir tik jais remdamiesi galime sėkmingai stiprinti tautą ir valstybę.“¹⁴⁹

Tvyrant tokiai nuomonių įvairovei, krikščionims demokratams susitarti lengviausia ir racionaliausia buvo su valstiečių liaudininkų lyderiais. Komunistai ir voldemarininkai 1938 m. pavasarį kol kas atkrito kaip nepriimtinos marginali-

¹⁴⁴ Zenono Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, t. 2, l. 426.

¹⁴⁵ I. Petrikonis [I. Skrupskelis], Neatsisako nuo... Tautos konsolidacijos, *XX amžius*, 1938 04 11, nr. 82, p. 3; 1938 04 mėn., VSD agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 3440, l. 19.

¹⁴⁶ Spaudos apžvalga, *Lietuvos žinios*, 1938 04 12, nr. 83, p. 5.

¹⁴⁷ R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940), *BIS*, t. 3, 2010, p. 231.

¹⁴⁸ G. Rudis, Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *LIM 1996*, Vilnius, 1997, p. 186.

¹⁴⁹ Dėl tautininkų sąjungos taktikos, *Lietuvos aidas*, 1938 04 08, nr. 159, p. 4.

nės srovės, o tautininkai – dėl nenoro eiti į kompromisus. Netrukus katalikų ir liaudininkų parlamentinio laikotarpio lyderiai ir buvę pirmieji valstybės asmenys paskelbė kreipimąsi „Tautai ir vyriausybei“, kuriame suformulavo savo poziciją. Reikalauta atsistatydinti J. Tūbelio vyriausybei, suformuoti naują koalicinį kabinetą, keisti Lietuvos santvarką demokratinio valdymo kryptimi. Kreipimasis atspindėjo opozicijos sluoksnių dažnai kartojamus priekaištus režimui: nesėkminga užsienio politikos kryptis ir nesugebėjimas anksčiau rasti kompromiso santykiams su Lenkija užmegzti; visuomenės suskaldymas, atskyrimas nuo valstybės reikalų ir pavertimas „palaida mase“; tautos demoralizacija per cenzūrą ir iniciatyvos slopinimas, skatinantis ne kūrybingumą, o prisitaikymą¹⁵⁰.

Netrukus prasidėjo katalikų ir liaudininkų vadovybių pasitarimai. Buvo aptariami bendri veiksmai organizuojant „kolektyvinę kovą“ su „pseudautoritariniu“ A. Smetonos režimu. Šis srovių veikimas jau tuo metu įgavo „Ašies“ pavadinimą. Kaip spėja istorikas Gediminas Rudis, detaliam išanalizavęs šio jungtinio opozicinio darinio kūrimosi ir siekių peripetijas, matyt, tai buvo aliuzija į Berlyno ir Romos ašį¹⁵¹. Tačiau „Ašies“ pasitarimai, prasidėję pavasarį, baigėsi tik rudenį, kai buvo suformuluotos

Krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje populiarino „tautos konsolidacijos“ idėją. Nuotraukoje A. Stulginskis, K. Grinius, M. Sleževičius Kaune

¹⁵⁰ „Tautai ir vyriausybei“, *LNB elektroninis išteklius*, 1 p. Kreipimasis buvo adresuotas ministrui pirmininkui kaip memorandumas, tačiau jam atsisakius jį priimti, dokumentas jau kaip kreipimasis buvo platinamas visuomenėje neoficialiai. Kreipimąsi pasirašė prezidentai: K. Grinius, A. Stulginskis, buvę ministrai pirmininkai: A. Tumėnas, L. Bistras, M. Sleževičius, buvę ministrai: P. Karvelis, M. Krupavičius. Prie krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų prisidėjo du socialdemokratų lyderiai – S. Kairys, A. Purėnas ir autoritetingas teisininkas P. Leonas. Beje, paskelbus kreipimąsi tuometinis VDU prorektorius prof. A. Purėnas netikėtai buvo priverstas atsistatydinti iš einamų pareigų.

¹⁵¹ G. Rudis, Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *LIM 1996*, Vilnius, 1997, p. 186.

abiem srovėms priimtinos programinės nuostatos. Esminė kliūtis derinant bendrą programą buvo ne politiniai, o tradiciniais tapę pasaulėžiūrų skirtumai. Buvo nesutariama Bažnyčios padėties valstybėje, tikybos dėstymo mokyklose ar civilinės metrikacijos klausimais. Vis dar buvo ryški senosios kartos krikščionių demokratų pasaulėžiūrų skirtumus pabrėžianti pozicija, kuri ir Suvalkijos ūkininkų streiko metu ketvirtojo dešimtmečio viduryje neleido galutinai suderinti abiejų srovių nuomonių. Kita vertus, už ideologinį atvirumą pasisakančios jaunosios kartos balsas šį kartą buvo įtakingesnis. Kaip atsiminimuose pažymi tų derybų dalyvis valstietis liaudininkas J. Audėnas, prie susitarimo daugiausia prisidėjo jaunoji katalikų karta – P. Dielininkaitis ir I. Skrupskelis, kurie, anot jo, valstiečiams liaudininkams padarė „gerą įspūdį“ turėdami „sveiko reikalų supratimą“¹⁵².

Galima daryti prielaidą, kad ultimatas dar nebuvo pakankamas argumentas, kuris būtų paskatinęs opoziciją sparčiau vienytis. 1938 m. pavasarį Varšuvos aikštėse garsiai skambėję lenkų nacionalistų šūkiu su raginimais „žygiuoti į Kauną“ ar „mes norime Klaipėdos“ po kovo 19 d. Lenkijos valdžios buvo pritildyti¹⁵³. Kaune ir Varšuvoje buvo stengiamasi demonstruoti, bent jau išoriškai, tarpvalstybinių santykių pagerėjimą, o apimus aistroms, dalis lietuvių valstiečių ir ūkininkų netgi džiaugėsi po dvišalių santykių užmezgimo atsivėrusiomis naujomis žemės ūkio produkcijos realizavimo galimybėmis¹⁵⁴. Kad opozicinės srovės galėtų daryti įtaką A. Smetonos režimo pokyčiams ir tikėtis būti įtrauktos į valstybės valdymą kaip „plačiosios visuomenės“ reprezentantai reikėjo, kad ta „plačioji visuomenė“ pati keltų tam tikrus reikalavimus valdžiai. Tačiau 1938 m. provincijos lietuvių visuomenė buvo palyginti rami, gal net apatiška¹⁵⁵, todėl perspektyvų opozicijai įsitraukti į valstybės valdymą nebuvo. Atitinkamai kadangi nebuvo tokios perspektyvos, ir opozicinės srovės nesivienijo, o krikščionys demokratai ir vyriausybės rėmėjai tautininkai tęsė niekur nevedančią polemiką. Krikščionių demokratų autoritetas, tuo metu Suvalkų Kalvarijoje gyvenęs kun. M. Krupavičius 1938 m.

¹⁵² J. Audėnas, *Paskutinis posėdis*, Vilnius, 1990, p. 113.

¹⁵³ K. Buchowski, *Litvomanai ir polonizuotojai. Mita, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, Vilnius, 2012, p. 412–415.

¹⁵⁴ Praėjus mėnesiui po ultimatumo priėmimo, provincijos gyventojai samprotavo, kad „...užmegus diplomatinis ryšius palengvėsias ir jų gyvenimas, nes žemės ūkio gaminiai buvo pigesni šiapus administracinės linijos, galės būti gabenami lenkų pusėn ir bendrai palengvės jų būklė žemės apdirbimo klausimu“ (cit. pagal: G. Janauskas, Jėga nėra teisė, *Prievartos vaisiai. Lietuvos–Lenkijos santykiai 1920–1940 metais*, Kaunas, 2002, p. 58).

¹⁵⁵ Lenkijos pasiuntinys Kaune F. Charvatas, apibūdindamas lietuvių visuomenės nuotaikas 1938 m. vasarą, Lenkijos užsienio reikalų ministerijai rašė, kad valstybės reikalais aktyviai domisi miestų gyventojai, ypač jaunimas. Tačiau kaimo nuotaikos esančios priešingos. Anot diplomato, kaimuose vyrauja „sumaterialėjimas“ ir kalbama ne apie valstybės nepriklausomybės stiprinimą, o tik apie galimas kaimynines valstybes, į kurias būtų galima „atsiremti“ grėsmės atveju. Žr.: *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais* (Dokumentų rinkinys, sud. A. Kasparavičius, P. Libera), Vilnius, 2013, p. 213.

gegužės pabaigoje taikliai pakomentavo šią painią situaciją: „Jei katalikų dauguma konsolidacijai nėra abejinga, tai atrodo ir tautininkuose yra tai minčiai pritariančių. (...) Tačiau praėjo du mėnesiai, o aš, kaip provincialas, nieko nesuvokiu, kokios konsolidacijos ir vieni, ir kiti nori?“¹⁵⁶

Naujas postūmis susitarti krikščionims demokratams ir valstiečiams liaudininkams atsirado didėjant valstybės krizei. Ketvirtajame dešimtmetyje suaktyvėję Klaipėdos vokiečių revanšistiniai sluoksniai kėlė nemaža rūpesčių Lietuvai. Gaudami materialinę paramą, paskatinimą bei įvertindami stiprėjančią Vokietijos diplomatinį spaudimą A. Smetonai, Klaipėdos naciai ėmėsi destruktivios veiklos. Lapkričio 1 d., spaudžiant Berlynui, buvo panaikinta karinė padėtis autonominiame krašte, atšaukta spaudos cenzūra, kuri galiojo visoje Lietuvoje. Suvaržyta, vėliau galutinai atšaukta valstybės saugumo policija, kuri kontroliavo valstybėje neramus kursčiusius sluoksnius. Prasidėjo lietuvių tarnautojų grįžimas į „didžiąją Lietuvą“. Iš esmės Kauno centrinė valdžia 1938 m. pabaigoje jau nekontroliavo vietos vokiečių veiksmų Klaipėdoje, o jausdami Vokietijos diplomatinę aroganciją ir britų bei prancūzų abejingumą 1939 m. sausį Lietuvos diplomatai psichologiškai susitakė net ir su Klaipėdos netektimi¹⁵⁷.

Krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų padėtis pasidarė dviprasmiška. Radosi galimybė perkelti savo veiklą į A. Smetonos režimo jau nekontroliuojamą Klaipėdą ir iš ten mėginti skleisti opozicijos vienijimosi idėją bei stiprinti antismetoninės veiklos kritiką. Kita vertus, iškilo didelė rizika, kad „Ašis“, nors to ir nenorėdama, netiesiogiai prisidės prie Klaipėdos vokiečių keliamos sumaišties. Katalikai ir liaudininkai rizikavo būti apkaltinti talkininkavimu Klaipėdos krašto prijungimo prie Vokietijos šalininkams¹⁵⁸.

Istoriko G. Rudžio teigimu, ieškodama sąlygų plėtoti laisvesnę opozicinę veiklą, „Ašies“ vadovybė surizikavo. 1938 m. gruodžio 12 d. Klaipėdoje, kur buvo įsikūręs „Ašies“ centras, pasirodė spaudos cenzorių neiškarpytas šio sąjūdžio laikraštis *Žygis*, vėliau – 1939 m. sausio 8 d., sausio 30 d. ir vasario 28 d. – pratęstas kaip *Bendras žygis*. Abu šie laikraščiai tapo savotišku „antismetoninės koalicijos“ prisistatymu visuomenei. Jie buvo išleisti „Ašies“ lyderių iniciatyva įkūrus fiktyvią bendrovę Klaipėdoje ir atsakingais redaktoriais paskyrus sąsajų su lietuviais politikais neturinčius asmenis. Vienas jų, beje, buvo laivo kūrikas ir dar menkai raštingas. Bendrovės steigėjai buvo krikščionis demokratas P. Karvelis, valstiečiai liaudininkai J. Pajaujis, M. Sleževičius ir E. Galvanauskas. Vienas katalikų lyderių

¹⁵⁶ 1938 05 20 VSP agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 344.

¹⁵⁷ A. Kasparavičius, *Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos*, Vilnius, 2010, p. 97, 134.

¹⁵⁸ G. Rudis, Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *LIM 1996*, Vilnius, 1997, p. 187.

P. Karvelis buvo tarpininkas tarp Klaipėdoje įsikūrusios „Ašies“ ir Kaune buvusių opozicijos lyderių, kursavo tarp Klaipėdos ir Kauno su pinigais laikraščio leidybai ir straipsnių rankraščiais.

Vieninteliame pasirodžiusiame *Žygio* numeryje krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai publikavo bendrą, nuo 1938 m. pavasario brandintą politinę programą. Jos autoriais laikytini katalikas P. Dielininkaitis ir liaudininkas Albinas Rimka. Dokumentas pavadintas „Lietuvos ateities santvarkos pagrindai, dėl kurių sutaria visuomenės grupės“. Jis iš esmės atspindėjo jaunosios kartos katalikų ketvirtajame dešimtmetyje siūlytą korporacinio pobūdžio valstybės modelį su tam tikromis „nuolaidomis“ valstiečiams liaudininkams. Projektuojama valstybės santvarka turėjo būti vidurio kelias tarp liberaliosios demokratijos ir autoritarizmo. Buvo pasisakoma už politinių partijų legalizavimą, tačiau draudžiama valstybės vadovams proteguoti kurią nors vieną organizaciją ar ideologinę srovę. Aukščiausioji valstybės valdžia turėjo būti padalinta tarp prezidento, ministrų kabineto, parlamento ir teismo. Valstybės prezidento rinkimų tvarka keičiama į tiesioginius rinkimus. Prezidentas skiria ministrą pirmininką, kuris turi gauti seimo pritarimą. Absoliučiai visų seimo narių balsų daugumai¹⁵⁹ pareiškus nepasitikėjimą, vyriausybė ar jos vadovas turėtų atsistatydinti. Tačiau, kitaip nei parlamentinio trečiojo dešimtmečio valdymo laikotarpiu, prezidentas dėl to gali paleisti seimą, skelbti naujus rinkimus ir, kitaip nei 1922 m. Konstitucijoje, susirinkus naujam seimui, jis neperrenkamas. Įstatymų leidžiamoji iniciatyva priklauso antrųjų rūmų parlamentui. Aukštesniuosius rūmus, pavadintus valstybės taryba, sudarytų mokslinių, kultūrinių, socialinių, ekonominių junginių atstovai. Žemesnieji rūmai – seimas, renkamas piliečių visuotiniu, lygiu, tiesioginiu ir slaptu balsavimu proporcinė rinkimų sistema. Rinkimų sistema turėjo užkirsti kelią mažoms politinėms grupėms patekti į Seimą.

Programoje atskirai akcentuota teisinės valstybės svarba, pabrėžta teismų nepriklausomybė nuo vykdomosios valdžios. Pabrėžta savivaldybių didesnio savarankiškumo reikšmė. Išryškinti kai kurie reguliuojamosios ekonomikos elementai. Akcentuoti su pasaulėžiūra glaudžiai susiję klausimai: civilinė metrikacija netikintiesiems, neprivalomas tikybos mokymas vidurinėse mokyklose ir t. t.¹⁶⁰ Šis valstybės santvarkos modelis turėjo panašumų su 1927 m. LKDP ir LŪS parengtu

¹⁵⁹ Ši nuostata buvo pabrėžta neatsitiktinai. I Seimo (1922–1923 m.) kadencijos metu besiginčijant dėl to, ar prezidentui išrinkti užtenka visų posėdyje dalyvavusių, ar apskritai visų Seimo narių balsų, politinė opozicija kvestionavo A. Stulginskio išrinkimą prezidentu. Tai didino I Seimo ir apskritai lietuviško parlamentarizmo krizę bei tapo vienu iš pamatinių argumentų tautininkams po 1926 m. perversmo eskaluoti tokios politinės santvarkos neefektyvumą.

¹⁶⁰ Lietuvos ateities santvarkos pagrindai, dėl kurių sutaria visuomenės grupės, *Žygis*, 1938 12 08, nr. 1, p. 7, 10, 11.

ir derybose su tautininkais siūlytu Konstitucijos projektu, 1935 m. *Ryto* dienraštyje ir 1936 m. *Naujojoje Romuvoje* publikuotais krikščionių demokratų ir jaunųjų katalikų programiniais dokumentais bei daugmaž atitiko S. Šalkauskio ar M. Römerio keltas idėjas¹⁶¹. Taigi tai nebuvo paskubomis sugalvotos ir tik krikščionims demokratams ir valstiečiams liaudininkams priimtinos mintys.

Žygyje paskelbta programa ir 1938 m. gruodį „Ašies“ partnerių spaudoje Kaune pasirodę straipsniai, kuriuose buvo skelbiama apie krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų bendrą veikimą, dar nežadėjo sklandaus darbo abiem srovėms. A. Smetona laikėsi savo pozicijos – jokių koalicijų nepripažino ir ragino paklusti jo autoritetui¹⁶². Dėl tokios prezidento pozicijos ir rizikingų veiklos sąlygų Klaipėdoje opozicijos lyderiai svyravo, todėl atvirai veikti nedrįso. Vienais pagrindinių „Ašies“ lyderių tapę krikščionys demokratai L. Bistras ir P. Dielininkaitis nenorėjo vykti į Klaipėdą ir iš ten vadovauti opozicinei veiklai¹⁶³, o valstiečių liaudininkų vadovybė (M. Sleževičius) svyruodama vos nesužlugdė pradėto leisti opozicinio laikraščio¹⁶⁴. Reikėjo „drąsesnių“ ir rizikuoti nebijančių veikėjų, todėl nuo 1938 m. lapkričio pabaigos į bendrą katalikų ir liaudininkų veiklą buvo įtraukti provokiškos orientacijos voldemarininkai. Jie prisidėti prie bendros opozicijos veiklos siūlėsi jau pavasarį po priimto Lenkijos ultimatumo, tačiau tuokart katalikai atsisakė vesti kokias nors derybas su radikalais vengdami susikompromituoti. Metų pabaigoje nuostata voldemarininkų atžvilgiu pasikeitė, nes ilgai trunkantis katalikų ir liaudininkų pozicijų derinimas abiem „Ašies“ partneriams parodė jų „silpnąją pusę“ – trūko į avantiūrą pasiryžusių nerti veikėjų, kurie, atsiradus galimybei, priimtų atsakomybę dėl „drąsesnių veiksmų“ valdžios atžvilgiu.

Nors nuosaukiaujančios katalikai skeptiškai vertino „bičiuliavimąsi“ su voldemarininkais, tačiau L. Bistras ir P. Dielininkaitis, palaikydami ryšį su A. Sliesoraičio kompanija, samprotavo, kad katalikai ir liaudininkai turės galimybę išvengti galimos rizikos ir, anot G. Rudžio, „žarstys žarijas svetimomis rankomis“. Mat dau-

¹⁶¹ Intelektualiosios diskusijos Lietuvos santvarkos klausimais suaktyvėjo nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio. Visuomenės veikėjus telkusio „Politinio klubo“ susirinkimuose M. Römerio pozicija neretai sutapdavo su katalikų inteligentų – S. Šalkauskio, P. Dielininkaičio, K. Pakšto, A. Tumėno ir kitų – nuomonėmis (1934 02 22 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 3474, l. 225–235 ir kt.; Į organiškiosios valstybės kūrybą, *Naujoji Romuva*, 1936, nr. 8, p. 169–175; S. Šalkauskis, Romuviečių deklaracija, ten pat, nr. 11, p. 241–246; P. Dielininkaitis, Korporacinė santvarka, *LKMA Suvažiavimo darbai*, t. 2, 1936, Roma, 1972, p. 336–359; M. Römeris, Seimo rinkimų įstatymo problema, *Teisė*, 1939, liepa–rugpjūtis, nr. 47, p. 230 ir kt.).

¹⁶² Tik konsoliduota, glaudi tauta, susispietusi apie savo valdžią, gali išlikti nepriklausoma, *Lietuvos aidas*, 1938 12 13 (vakarinė laida), nr. 565, p. 1.

¹⁶³ 1939 02 08 VSP agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 390.

¹⁶⁴ G. Rudis, Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *LIM 1996*, Vilnius, 1997, p. 195–196.

gelis „Ašies“ lyderių buvo intelektualai – profesoriai, docentai, žurnalistai, advokatai, ir, prireikus imtis „aktyvesnių“ veiksmų, jie planavo turėti žmonių, žinojusių, kaip užimti pašta, telegrafą ir pan.¹⁶⁵ Šių įvykių sukūryje dalyvavęs A. Maceina kartą Z. Ivinskiui prasiarė: „Voldemarininkai, kurie yra aktyvistai be turinio ir aiškaus plano, gali duoti šarvuočių, ginklų, o tai tokiais atvejais svarbu.“¹⁶⁶ Be to, aiškus voldemarininkų provokiškumas turėjo apdrausti katalikų ir liaudininkų pozicijas, t. y. nesėkmės atveju kaltė už demonstruojamas simpatijas Vokietijai gultų ant radikalų pečių.

Prie katalikų ir liaudininkų prisijungus voldemarininkams, o padėčiai Klaipėdoje artėjant prie kritinės ribos, opozicijos partneriai pradėjo pamažu pasitikėti savo jėgomis. „Ašies“ veikloje tiesiogiai nedalyvavę, tačiau apie įvykius informuoti A. Stulginskis ir M. Krupavičius lapkričio 22 d. įteikė Ministrui pirmininkui V. Mironui memorandumą, kuriame jie „katalikų visuomenės dalies“ vardu kritikavo vyriausybę dėl jos „neryžtingumo“ kovojant su Klaipėdos vokiečių anti-lietuviška veikla; dėl „nesugebėjimo“ atsiremti į „plačiuosius lietuviškos visuomenės sluoksnius“. Buvo pareikalauta performuoti vyriausybę, kuri būtų sudaryta surinkus „pačias geriausias“ ir „daugiausia patyrimo“ bei „nusimanymo“ turinčias „jėgas“; o režimo rėmėją – tautininkų sąjungą – uždaryti¹⁶⁷. Tačiau valdžia į eilinių opozicijos memorandumą nereagavo.

Saugumo departamento duomenimis, „Ašies“ iš Klaipėdos pradėtos skleisti vyriausybę kritikuojančios idėjos sulaukė „gyvo susidomėjimo ir pritarimo“ Lietuvos visuomenėje. Apie nelegaliai į Lietuvą iš Klaipėdos gabenamą *Žygį*, o vėliau *Bendrą žygį* buvo girdėję beveik visi lietuviai. Laikraščiuose skelbiamoms idėjoms pritarė dauguma. Tad opozicija pradėjo tarpusavyje dalintis mintimis ir įtikėti, kad net dauguma tautininkų nėra patenkinti esamu režimu ir linksta į „Ašies“ pusę¹⁶⁸. Iš tiesų dalis provincijos tautininkų skyrių tuo laikotarpiu buvo gana pasyvūs. Kaune leidžiamoje LTS spaudoje netgi pasirodė miglotų minčių, kad ir „dešinėje“, ir „kairėje“ yra kūrybingų asmenybių, kurios galėtų eiti „aukštesnes pareigas“, bei pritarė, kad lietuviškoji politinė opozicija nesanti „priešvalstybinis gaivalas“¹⁶⁹. „Ašies“ vadovybė patikėjo iliuzija, kad visuomenė jau pasirengusi „sukilti“ prieš A. Smetonos valdymą. Vienas aktyviausių šios kampanijos lyderių – P. Dielininkaitis gruodžio 11 d. net leido sau garsiai pasamprotauti, kad „...dabartinė vyriaus-

¹⁶⁵ G. Rudis, Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *LIM 1996*, Vilnius, 1997, p. 188.

¹⁶⁶ Ten pat, p. 211.

¹⁶⁷ 1938 11 22 M. Krupavičiaus ir A. Stulginskio memorandumas ponui ministeriui pirmininkui, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1082, l. 94–95.

¹⁶⁸ 1938 12 21 VSD biuletėnis Nr. 285a, *LCVA*, f. 378, ap. 13, b. 69, l. 7.

¹⁶⁹ A. Valiukėnas, Opozicija ir jos slopinimas, *Vairas*, 1939 01 19, nr. 3, p. 47.

sybė laikosi taip tvirtai, kaip supuvusio baravyko galva ir užtenka, kad jis nukristų kiškio bėgančio sukkelto vėjo.“¹⁷⁰

1938 m. gruodžio 10 d. šiuos P. Dielininkaičio samprotavimus „Ašies“ partneriai mėgino įgyvendinti – suorganizavo Klaipėdos ir Kauno aukštųjų mokyklų studentų mitingus. Juose buvo sakomos ugingos, prieš A. Smetoną nukreiptos kalbos, keliami reikalavimai nedelsiant sudaryti koalicinę vyriausybę ir paskelbtas visuotinis akademinio jaunimo streikas. Politiniame studentų mitinge ypač karinškai buvo nusiteikę krikščionims demokratams ir voldemarininkams simpatizuojantys studentai, kurių atstovai skaitė P. Dielininkaičio suredaguotą rezoliuciją. Kita vertus, ši pirmoji, G. Rudžio žodžiais tariant, „sąjūdžio ataka“ kibirkštį įskelti sugebėjo, tačiau „laužas neįsiliepsnojo“, nes kiti studentai ir visuomenė šiuos įvykius sutiko pasyviai. Pagrindinė tokios nesėkmės priežastis – per didelis skubotumas ir neorganizuotumas. Valstybės saugumo duomenimis, akcijos iniciatoriai buvo krikščionys demokratai, ypač P. Dielininkaitis ir L. Bistras, kurie skubėjimą grindė tuo, kad mitingą reikėjo surengti iki gruodžio 11 d. vykiančių Klaipėdos seimelio rinkimų. Buvo aišku, kad per rinkimus lietuvių sąrašai pralaimės revanšistines idėjas keliantiems vokiečių veikėjams, o tai turėjo tapti pretekstu didinti visuomenės nepasitenkinimą „nelanksčia“, „statiška“ A. Smetonos valdžia. Katalikų ir voldemarininkų nuomone, mitingu prasidėjusias ir nesėkmės Klaipėdoje sustiprintas opozicines nuotaikas studentija, važiuodama namo Kalėdų atostogų, turėjo išplatinti visoje Lietuvoje¹⁷¹.

Politinis režimas į studentų raginimus sudaryti koalicinį kabinetą reagavo, tačiau ne taip, kaip tikėjosi opozicija. Gruodžio 10 d. Kaune ir apskrityje įvedė sustiprintos apsaugos metą, gruodžio 13 d. dėl „akademinės rimties“ Kauno universitetą anksčiau laiko uždarė akademinį atostogų, 86 aktyviausius mitingo dalyvius studentus sulaukė, kai kuriuos nuteisė. Nors Klaipėdoje neramumai dar vyko ir 1939 m. sausį, tačiau išsikvėpęs mėginimas išsiūbuoti visuomenę privertė ir klaipėdiškius sustabdyti opozicinę akciją. Valstybės saugumui nebuvo paslaptis, kas yra tikrieji šio mitingo iniciatoriai, todėl voldemarininkų ir krikščionių demokratų lyderiai jau gruodžio 12–13 d. buvo suimti. P. Dielininkaitis, prieš mitingą demonstravęs pasitikėjimą opozicijos jėgomis, po kelių dienų samprotavo santūriau. Anot jo, reikia laikytis „rimties“, nes neaišku, kokia visuomenės dalis juos remianti, todėl tik nurimus mitingo aistroms nurodė aktyvistams atsisakyti bet kokių „išsišokimų“. Kartu pradėjo baimintis, kad jis gali patekti į „akmens tašyklą“¹⁷². Pagrindo tam buvo, nes, suėmus akcijos organizatorius, paaiškėjo, kad būtent jis buvo

¹⁷⁰ 1938 12 13 VSP bendradarbio agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 378.

¹⁷¹ 1938 12 21 VSD biuletenis Nr. 285a, *LCVA*, f. 378, ap. 13, b. 69, l. 8.

¹⁷² 1938 12 12 VSP agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 367.

„...akcijai, siekiančiai pašalinti dabartinę vyriausybę ir politinę santvarką, žmonių ir reikalingų žinių telkėjas.“¹⁷³ Atlikę kratą jo namuose saugumo pareigūnai aptiko daugybę duomenų, susijusių su „Ašimi“ ir priešvyriausybinės veiklos koordinavimu. Kita vertus, L. Bistras ir P. Dielininkaitis griežtesnių bausmių išvengė: pirmasis ištremtas 3 mėnesiams į Alytaus, antrasis – 6 mėnesiams į Vilkaviškio apskritis. Po suėmimo katalikai ir valstiečiai liaudininkai suorganizavo „gelbėjimo akciją“, kai P. Kuraitis (VDU Teologijos-filosofijos fakulteto dekanas), F. Bortkevičienė (tuometinė *Lietuvos žinių* redaktorė) ir kiti aplankė ne vieną aukštą valdžios pareigūną prašydami išlaisvinti tremtinius. Daugiausia vilčių dėta kreipiantis į Užsienio reikalų ministro J. Urbšio žmoną, kuri, krikščionių demokratų nuomone, būtent ir lėmė, kad P. Dielininkaitis nebūtų išsiųstas į priverčiamojo darbo stovyklą¹⁷⁴. Abu į Kauną sugrįžo jau sausio ir vasario mėnesiais. Grįžęs iš tremties P. Dielininkaitis buvo geros nuotaikos ir ironizavo, kad „gerai pailsėjo“, nes namuose gyveno gana laisvai, o periodiškai jį turėję tikrinti vietos pareigūnai net neužeidavo į namus, tik pasiteiraudavo namiškių, ar P. Dielininkaitis „vietoje“¹⁷⁵. Grįžęs padėkojo F. Bortkevičienei ir valstiečiams liaudininkams už pagalbą grąžinant jį iš tremties¹⁷⁶ ir toliau darbavosi antismetoninės opozicijos veiklos baruose. Praėjus vos kelioms savaitėms po „išlaisvinimo“, jis vėl pradėjo agituoti katalikų visuomenės veikėjus „aktyvesniam“ veikimui. Ateitininkų sendraugių susirinkime energingai ragino: „Reikia pagyvinti visuomeninį gyvenimą. Čia mums niekas negali kliudyti. Kai mes laikysimės solidariai, tai būsime ekspansyvūs ir veiklūs.“¹⁷⁷

Kita vertus, tokia L. Bistro, P. Dielininkaičio ir P. Karvelio, kuris taip pat buvo aktyviai prisidėjęs prie neramumų organizavimo, tačiau kaip patyręs politikas sugebėjo tuokart išsisukti, avantiūra nebuvo patenkinti nuosaikesni „Ašies“ nariai. Dauguma jų smerkė neramumų organizatorius, tačiau ne dėl pačių neramumų or-

¹⁷³ 1938 12 16 VSD direktoriaus A. Povilaičio raportas vidaus reikalų ministeriui, ten pat, f. 378, ap. 13, b. 95, l. 3.

¹⁷⁴ 1939 01 09 VSP bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 389. (Z. Ivinskis palaikė artimus ir draugiškus santykius su paskutiniųjų trijų vyriausybių Užsienio reikalų ministru. Ivinskių ir Urbšių šeimos susitikdavo poilsio metu Kulautuvoje. Neretai diskutuodavo ir atvirai kalbėdavosi aktualiais politinio, kultūrinio, visuomeninio gyvenimo klausimais. Z. Ivinskis iš pirmų lūpų sužinodavo paskutiniąsias užsienio politikos naujienas. Pavyzdžiui, 1939 m. kovo 21 d. iš Berlyno grįžus J. Urbšiui, Z. Ivinskis paskambino jo žmonai Marijai Urbšienei ir vienas pirmųjų Lietuvoje sužinojo, kokiomis priemonėmis vokiečiai spaudė Lietuvos užsienio reikalų ministrą sutikti su ultimatumo sąlygomis. Tų pačių metų rudenį, prasidėjus karo veiksams, Z. Ivinskis kartu su buvusiu *XX amžiaus* redaktoriumi kun. J. Prunskiu rugsėjo 3 d. svečiavosi pas ministrą Kulautuvoje, kur šis „taisė sveikatą“. Visi atvirai diskutavo apie Lietuvos ateities perspektyvas, neutraliteto politikos kurso prasmę, svarstė Vilniaus krašto klausimus ir pan. Žr. Zenono Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, t. 2, l. 259–261; 311 ir kt.).

¹⁷⁵ [Žinutė], *Darbininkas*, 1939 01 13, nr. 2, p. 1.

¹⁷⁶ 1939 02 10 VSP bendradarbio agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 391.

¹⁷⁷ 1939 02 21 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, ten pat, l. 395.

ganizavimo, o daugiau dėl to, kad jie buvo per ankstyvi, iki galo neparengti, todėl nebuvo galimybių pasiekti tikslą. Daugiausia piktinosi K. Pakštas, kuris, tokį elgesį pavadinęs „vaikišku“, priekaištavo, kad nespėję tinkamai susiorganizuoti, jie iš karto išsidavė, atskleidė valstybės saugumui savo „centrą“ ir tolesnio veikimo planus¹⁷⁸. Z. Ivinskis, kuris apie bendrą katalikų ir voldemarininkų veiklą Klaipėdoje sužinojo tik pasibaigus gruodžio 10 d. „atakai“, negailėjo kritikos aktyvistų „bravūriškam“ elgesiui, „blefui“ ir negarbingoms pastangoms „išsiliuosuoti“¹⁷⁹. Politiniai partneriai – valstiečiai liaudininkai – taip pat neparėmė katalikų ir voldemarininkų iniciatyvos bei nurodė jiems ideologiškai artimiems studentams būti „pasyviais įvykių stebėtojais“¹⁸⁰. O katalikams nusprendus trumpam sustabdyti savo dienraščio leidimą protestuojant dėl valdžios veiksmų, t. y. lyderių arešto, liaudininkų „štabas“ atsisakė dėtis prie šios akcijos¹⁸¹.

Krikščionių demokratų lyderiai, priešingai nei valstiečiai liaudininkai, su voldemarininkais ieškojo kontaktų. Valstybės saugumo struktūroms atliekant gruodžio 10 d. įvykių tyrimą, paaiškėjo, kad jų iniciatoriai buvo katalikų srovės žmonės, kurie pasiūlė voldemarininkams pradėti neramumus ir jų metu paskelbti P. Dielininkaičio suredaguotus katalikų keliamus reikalavimus politiniam režimui¹⁸². Įvertindami paskutiniuosius įvykius, katalikų politiniai lyderiai turėjo savo argumentų, kodėl jie ryžosi sukurstyti akademinį jaunimą prieš valdžią. Pirmiausia pabrėžtas nepasitenkinimas „tautinės vienybės“ valstybėje nebuvimu, t. y. kitaip mąstančios visuomenės „atstūmimu“. Akcentuotas nepasitenkinimas spaudos cenzūra, kuri laikytina visuomenėje kylančių gandų priežastimi. Anot katalikų, visuomenė, negaudama objektyvių žinių iš Lietuvos, jas greičiau išgirsta iš Varšuvos, Berlyno, Karaliaučiaus spaudos ar radijo. O tai sudaro sąlygas valstybėje plisti gandams ir provokacijoms¹⁸³. Antruoju šio bruzdėjimo kaltininku buvo įvardintas Ministras pirmininkas kun. V. Mironas, kuris, lapkričio 22 d. priėmęs A. Stulginskį ir M. Krupavičių, pažadėjo, jog netrukus imsis „žygių“ ir performuos vyriausybę, kad į ją būtų įtrauktos opozicinės srovės. Tačiau taip neatsitiko. Gruodžio 5 d. pakeista ministrų kabineto sudėtis neatitiko „Ašies“

¹⁷⁸ 1938 12 16 VSP bendradarbio agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 438, ap. , b. 686, l. 384.

¹⁷⁹ Cituojama pagal: G. Rudis, Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *LIM 1996*, Vilnius, 1997, p. 195.

¹⁸⁰ 1938 12 mėn., VSD agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 3440, l. 43.

¹⁸¹ 1938 12 14 VSD bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, ap. 13, b. 58, l. 82.

¹⁸² 1938 12 21 VSD biuletėnis nr. 285a, *LCVA*, f. 378, ap. 13, b. 69, l. 6–9.

¹⁸³ J. Gintautas, [Jonas Grinius], „Laukimas, gandai, provokacijos“. Straipsnio rankraštis *XX amžiui*, 1938 12 12, *LNB RS*, f. 29, b. 1589, l. 3.

lūkesčių. Jie pasijuto apgauti ir įžeisti, todėl suartėję su voldemarininkais, parodžiusiais „aktyvumą“¹⁸⁴.

Po gruodžio 10 d. įvykių krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų įtaka Klaipėdoje veikiančiam opoziciniam „štabui“ pradėjo mažėti. Nubaudus aktyviausius katalikų lyderius, kiti vengė imtis veiksmų, todėl Klaipėdoje vadovavimą į savo rankas perėmė A. Sliesoraičio vadovaujami voldemarininkai. Jie 1938 m. gruodžio 29 d. įsteigė Lietuvos aktyvistų sąjungą (LAS), kurią visuomenė vadino tiesiog „aktyvistais“. Įsteigus šią organizaciją, turėjusią įgyti kovingo ir drausmingo, valdomo įsakymais ir kopijuojančio asmeniniu vado autoritetu grįsto vadovavimo struktūras, pradėjo byrėti sutelktinė voldemarininkų, krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų koalicija. Radikalų dominavimas iš Klaipėdos į Kauną pasiuntė aiškų signalą, kad tai antidemokratinė opozicija. 1938 m. gruodžio 12 d. katalikų ir liaudininkų idėjas atspindėjusiam pagrindiniame *Žygio* laikraštyje buvo kalbama apie pozityvų partijų vaidmenį valstybėje ir kritikuojamas autoritarizmas. Veiklos iniciatyvą perėmus voldemarininkams ir 1939 m. sausio 8 d. pradėjus leisti *Bendro žygio* laikraštį, „politinių partijų“ ir „demokratijos“ sąvokos išnyko iš vartojamo žodyno. A. Sliesoraičio įkurti „aktyvistai“ kopijavo totalitarinių organizacijų struktūrą, suintensyvino antisemitinę retoriką¹⁸⁵.

Pasitvirtino kai kurių katalikų ir liaudininkų anksčiau išsakyti nuogąstavimai, kad įtraukti į bendrą opozicinę veiklą voldemarininkai „privirs košės“. 1939 m. pradžioje „aktyvistų“ lyderis A. Sliesoraitis slapta ir savo iniciatyva kreipėsi į Klaipėdos nacių prašydamas finansinės paramos ir ginkluotės LAS veiklai plėsti ir antismetoninei akcijai tęsti. Jis prašė Klaipėdos krašto nacionalsocialistų lyderį E. Neumanną paremti savarankiškai nuo krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų veikiančią voldemarininkų organizaciją. Teiravosi dėl Vokietijos galimybių diplomatinio keliu pareikalauti iš A. Smetonos valdžios suformuoti naują, tik iš voldemarininkų sudarytą ministrų kabinetą. Už tokią pagalbą buvo žadama Vokietijai suteikti neribotą veikimo laisvę Klaipėdos krašte bei Lietuvai atsakyti neutraliteto, įeinant į Vokietijos–Italijos bloką¹⁸⁶. Vieno iš slaptų A. Sliesoraičio ir E. Neumanno pokalbių metu 1939 m. vasarį šis priekaištavo LAS vadovui dėl neva per didelio organizacijos „demokratizmo“ ir „žydų toleravimo“. Be to, ragino voldemarininkus kuo greičiau „atsipalaiduoti“ nuo krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų. Į tai A. Sliesoraitis, VSD slapto darbuotojo duomenimis,

¹⁸⁴ 1938 12 13 VSP bendradarbio „Gendrutis“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 13, b. 58, l. 200.

¹⁸⁵ Lietuvos aktyvistų sąjungos Biuletenis nr. 1, *Bendras žygis*, 1939 01 08, nr. 1, p. 16; Deklaracija, ten pat, 1939 01 08, nr. 1, p. 2; Min. agitacinis skelbimėlis, ten pat, 1939 01 20, nr. 2, p. 38 ir kt.

¹⁸⁶ G. Rudis, Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *LIM 1996*, Vilnius, 1997, p. 209.

atsakęs, kad be šių dviejų srovių pagalbos vieni voldemarininkai nieko nesugebėsia nuveikti, todėl sąjunga esanti reikalinga, kol jie „paims valdžią“, o tada jau bus galima jų atsikratyti, kaip yra padarę po 1926 m. perversmo¹⁸⁷.

Klaipėdoje veikiančių voldemarininkų oficialiai pradėjo šalintis ne tik „Ašies“ partneriai, ypač liaudininkai¹⁸⁸, bet ir Kaune buvę voldemarininkai¹⁸⁹. Dešiniųjų radikalų atvirai provokiškos iniciatyvos išgąsdino ir kairiuosius radikalus – komunistus. Paradoksas, tačiau „Ašies“ ir „aktyvistų“ veiklos Klaipėdoje bei voldemarininkų avantiūros kontekste 1939 m. pradžioje LKP sušvelnino antivyriausybinių agitaciją. Jau sausio pradžioje LKP vengė griežtesnės V. Mirono ministrų kabineto kritikos. Komunistai 1939 metus pradėjo puldami, jų žodžiais tariant, ne „fašistinę vyriausybę“, o voldemarininkų ir opozicinę katalikų ir liaudininkų veiklą, prie kurios jie patys mėgino nesėkmingai prisidėti dar 1938 m. pavasarį, t. y. po Lenkijos ultimatumo epizodo¹⁹⁰.

1938 m. pabaigoje užsimezgusi bendra antismetoninė krikščionių demokratų, valstiečių liaudininkų ir voldemarininkų veikla 1939 m. pradžioje iširo. Pagrindinė kliūtis suformuoti bent kiek patvaresnės opozicijos kontūrus – per daug skirtingi visų trijų srovių siekiai ir pasirenkamos priemonės jiems įgyvendinti. Voldemarininkams nebuvo priimtinas partijų atkūrimas, jie siekė įvesti griežtą, įsakymais paremtą valstybės valdymą, o Lietuvos nepriklausomybę su Klaipėda įsivaizdavo tik „glaudžioje sąjungoje su Vokietija“¹⁹¹. Liaudininkai demonstravo savo nepasitenkinimą per dideliu voldemarininkų „fašistiškumu“¹⁹² ir viešai nesitapatino su Klaipėdos radikalams artimu savo atstovu J. Pajajui¹⁹³. Tuo metu Klaipėdos voldemarininkai buvo spaudžiami vietos nacių lyderio E. Neumanno už pernelyg „demokratinį“ jų veiklos pobūdį, todėl siuntė signalus Kaunui, kad su valstiečiais liaudininkais taip pat nenori turėti jokių ryšių. Tačiau Kaune buvę voldemarininkų lyderiai Antanas Mačiuka, Petras Steikūnas ir kiti nepritarė Klaipėdos bendražygių veiklai ne vien dėl santykių su liaudininkais, o daugiau dėl to, kad jie kreipėsi

¹⁸⁷ 1939 02 09 VSD bendradarbio „Dildė“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 378, ap. 13, b. 58, l. 255.

¹⁸⁸ VSD agentūros skyriaus viršininko A. Galecko 1939 m. sausio mėn. apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 138, l. 3–4.

¹⁸⁹ 1939 02 05 VSD bendradarbio „P. Pranulis“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 378, ap. 13, b. 58, l. 251.

¹⁹⁰ VSD agentūros skyriaus viršininko A. Galecko 1939 m. vasario mėn. apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 138, l. 8.

¹⁹¹ G. Rudis, Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *LIM 1996*, Vilnius, 1997, p. 210.

¹⁹² Ten pat, p. 212.

¹⁹³ M. Tamošaitis, Valstiečiai liaudininkai jungtiniame antismetoniniame sąjūdyje „Ašis“ (1938–1939 m. pradžia), *Lituanistica*, 2011, nr. 4, p. 293.

pagalbos į vietas nacių. Jiems neįtiko ir Klaipėdos voldemarininkų ryšiai su krikščionimis demokratais¹⁹⁴.

Katalikų politinė srovė taip pat pristabdė opozicijos vienijimo iniciatyvą. Pirmiausia, esant krizei Klaipėdoje, jie vengė atvirai veikti baimindamiesi būti sukompromituoti politinio režimo. Antra, gruodžio 10 d. studentų mitingo epizodas parodė, kad dar nesugebama išjudinti visuomenės. Be to, buvo suimti ir ištremti iš Kauno ar įkalinti pagrindiniai opozicinės veiklos kurstytojai – L. Bistras, P. Dielininkaitis, P. Karvelis, dalis studentų ateitininkų. Tad nors voldemarininkai, kitaip nei liaudininkai, ir vėliau siūlėsi jaunųjų katalikų (bet ne krikščionių demokratų) atstovams veikti kartu¹⁹⁵, vis dėlto opozicinė abiejų srovių veikla buvo pasyvi. Valsybės saugumas, sekęs painius opozicinių srovių santykius, 1939 m. sausį konstatavo, kad visos trys srovės pradėjo abejoti bendro veikimo sėkme¹⁹⁶. O valdžia, anot Z. Ivinskio, „apsiprato“ su opozicinių Klaipėdos laikraščių idėjomis ir nebebuvo tiek „išsigandusi“ kaip 1938 m. gruodžio pradžioje¹⁹⁷.

Prie pasikeitusios politinės situacijos prisidėjo ir laikinas Vokietijos diplomatinio spaudimo atoslūgis bei A. Smetonos laviravimas. Į gruodžio 5 d. performuotą V. Mirono kabinetą buvo įtraukti du Kauno voldemarininkams tariamai artimi veikėjai – Kazys Germanas ir Jonas Gudauskis. Užsienio reikalų ministro poste Stasį Lozoraitį pakeitė nuosaikus, savotiškai neryžtingas ir krikščionims demokratams artimas J. Urbšys. O po gruodžio 11 d. rinkimų į Klaipėdos seimelį eilinį kartą daugumą laimėję vietos vokiečiai iš Berlyno gavo nurodymą kuriam laikui pritildyti atsiskyrimo nuo Lietuvos šūkius. 1939 m. sausio viduryje net katalikiškasis *XX amžius* rašė: „Šiandien to burbulo kaip ir nebėra, liko tik liekanos: ištepliotos sienos, lietaus ir vėjo apdraskyti vokiški plakatai giedoję fantazijos sukurtus posmus apie laisvę, meilę ir ištikimybę faterlandui.“¹⁹⁸ Susidarė iliuzija, kad bent kuriam laikui padėtis Klaipėdoje stabilizavosi.

Nuo 1939 m. sausio opozicija pradėjo veikti pasyviai – neplanavo jokių aktyvesnių akcijų, o visas darbas buvo populiarinti opozicinius *Bendro žygio* numerius bei juose keliamas vyriausybės kritikos idėjas. Krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai neveikė „atviromis kortomis“ ir su A. Sliesoraičio vadovaujama Lietu-

¹⁹⁴ Kaune buvę voldemarininkai dažnai priekaištavo Klaipėdos voldemarininkams dėl bendros veiklos su krikščionimis demokratais. Savo nepasitenkinimą argumentavo tuo, kad jei po perversmo pavyktų sudaryti koalicinį kabinetą, tai esą katalikai jame „užimtų pirmas eiles“, o voldemarininkai būtų išstumti (1939 02 05 VSD bendradarbio „P. Pranulis“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 13, b. 58, l. 251).

¹⁹⁵ 1939 05 07 VSP bendradarbio „Pranas“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 13, b. 58, l. 135.

¹⁹⁶ 1939 01 mėn., VSD agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 138, l. 2–4.

¹⁹⁷ Zenono Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, t. 2, l. 238.

¹⁹⁸ K. Tilius, Reportažas iš Klaipėdos, *XX amžius*, 1939 01 14, nr. 11, p. 7.

vių aktyvistų sąjunga ryšius palaikė per tarpininkus. Katalikams atstovavo J. Štaupas, liaudininkams – oficialiai nepaklūstantis vadovybei J. Pajaujis. Jis jau buvo išgarsėjęs 1927 m. balandį mėgindamas nuversti po 1926 m. gruodžio perversmo suformuotą tautininkų–krikščionių demokratų vyriausybę. J. Štaupas į opozicinę antismetoninę veiklą įsitraukė ketvirtajame dešimtmetyje, studijų metais, kaip aktyvus ateitininkas. Nuo 1939 m. jam buvo pavestos atsakingos krikščionių demokratų „žvalgybos vado“ pareigos. Pasak valstybės saugumo informacijos, J. Štaupas turėjo savo atskiras patalpas *XX amžiaus* redakcijoje ir rinko žinias apie tautininkų sąjungos veiklą, planus, nuotaikas ir požiūrį į krikščionis demokratų. Vėliau, po „vieningo darbo“ vyriausybės sudarymo, jis įdėmiai sekė ir fiksavo, kokias nuotaikas ir įspūdį visuomenei darė „opozicinių ministerių“ kalbos. Pasak VSD, jis buvo itin gerai informuotas ir apie padėtį LTS viduje¹⁹⁹. J. Štaupas buvo ir artimas bei patikimas A. Sliesoraičio bendražygis Lietuvos aktyvistų sąjungoje. Priklausė LAS valdybai ir vadovavo organizacijos administracijos skyriui. 1939 m. pradžioje, kai voldemarininkai pradėjo nebesipatikėti valstiečiais liaudininkais, J. Štaupas ir toliau buvo laikomas „patikimu“ voldemarininkams²⁰⁰.

Prie *Bendro žygio* idėjų skleidimo Lietuvoje prisidėjo platus katalikiškų organizacijų tinklas. Laikraštį šalyje aktyviai platino katalikų studentija ir provincijos dvasininkai. Pastarieji buvo ir vieni pagrindinių LAS skyrių „didžiojoje Lietuvoje“ steigėjų, jų skaičius 1939 m. žiemą net pradėjo augti²⁰¹. Susidomėjimas *Bendru žygiu*, priešingai, nei aktyvia opozicine veikla, neatslūgo²⁰². Katalikų *XX amžiaus* redakcija taip pat įsitraukė į *Bendro žygio* populiarinimą. Z. Ivinskis dienoraštyje sausio pabaigoje akcentavo, kad jis yra skaitomas su pasigėrėjimu, o laikraščio skelbiamoms mintims pritarė daugelis katalikų inteligentų, kurie jį šelpė ir finansiškai. Neseniai iš tremties provincijoje už opozicinę veiklą paleistas L. Bistras rinko Kaune „aukas“ laikraščio leidybai²⁰³.

Krikščionims demokratams ir voldemarininkams sąlyčio taškus padėjo rasti ne tik „techninis“ bendradarbiavimas steigiant LAS skyrius ar platinant laikraštį. Kaip tik tuo metu, kai voldemarininkai piktinosi liaudininkais, tačiau nenorėjo nutraukti ryšių su katalikais, A. Maceina *Naujojoje Romuvoje* paskelbė prieštarigai vertinamą totalitaristinio atspalvio straipsnį „Tauta ir valstybė“²⁰⁴. P. Karvelis ir

¹⁹⁹ 1939 09 06 VSD biuletenis nr. 187a, LCVA, f. 378, ap. 19, b. 187, l. 76.

²⁰⁰ G. Rudis, Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, LIM, Vilnius, 1997, p. 213.

²⁰¹ 1939 02 01 VSD bendradarbio „Petras“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 13, b. 58, l. 220.

²⁰² 1939 01 12 VSD bendradarbio „Sprindys“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 13, b. 58, l. 124.

²⁰³ Zenono Ivinskio dienoraštis, LNB RS, f. 29, t. 2, l. 227–229.

²⁰⁴ A. Maceina, Tauta ir valstybė, *Naujoji Romuva*, 1939, nr. 11, p. 227–230.

P. Dielininkaitis 1939 m. pradėjo samprotauti autoritarinėmis *Bendro žygio* idėjų kategorijomis. Aktyvus seimų laikų LKDP veikėjas, nuolatinis A. Smetonos režimo nedemokratiškumo kritikas P. Karvelis *XX amžiuje* rašė: „Tinkamiausias režimas mūsų sąlygose tai autoritarinės demokratijos, kame vykdomoji valdžia būtų pakankamai savaranki“, o grįžimą prie „paskirų politinių organizacijų“ jis laikė esant netikslingą(!)²⁰⁵. P. Dielininkaitis nuo 1939 m. pradžios ėmė skelbti seriją straipsnių, kuriuose praeities valstybės santvarkos buvusių krizių priežastimis laikė per didelį parlamento vaidmenį ir trečiojo dešimtmečio valstybės partinį susiskaldymą, rietenas ir individualizmą. Anot jo, demokratija privalanti ne tik užtikrinti asmens laisves, bet ir jį „sudisciplinuoti“. P. Dielininkaitis nuomone, tokia demokratija būtų „tikroji“, „modernioji“, „organiškoji“ demokratija, kai veiktų viena partija ir „...toje pačioje partijoje reikštųsi kelios tendencijos“, nes partija turėtų nuolat „atsinaujinti“, prisitaikyti prie laiko keliamų reikalavimų, o šių partijų „kokybė“ turėtų priklausyti ne tik nuo „idėjų“ ar „programų“, bet „...labai didele dalimi, ir nuo jų vadų, veikėjų ir narių vertingumo.“²⁰⁶ K. Pakštas kartojo dar nuo ketvirtąjo dešimtmečio vidurio vartojamas „disciplinuotos demokratijos“ ir „nacionalinio dinamizmo“ sąvokas, kurios reiškė skirtingų Lietuvos visuomenės sluoksnių vieningą darbą, tačiau teigė: „Ši demokratija vengia paprasto palaidumo. Ji jungia laisvę su griežta tvarka ir teisėtumu. Lietuviškas dinamizmas atmeta anarchinę demokratiją, bet ugdo disciplinuotą, džentelmenišką demokratiją.“²⁰⁷

Katalikų ir voldemarininkų pozicijos buvo artimos dėl iš pirmo žvilgsnio netikėto dalyko. 1938 m. pabaigoje – 1939 m. pradžioje kai kurie katalikų politiniai lyderiai, ypač iš jaunosios kartos, palaikė taikaus sugyvenimo su Vokietija ir nuolaidžiavimo jai politikos kryptį. Tai siejo juos su voldemarininkais. Pagrindinis šio krikščionių demokratų užsienio politikos kurso pasikeitimo motyvas – siekiant gerinti santykius, reikia sutikti su Vokietijos keliamais reikalavimais, šitaip tikintis išsaugoti Klaipėdos priklausomybę Lietuvai. Ketvirtajame dešimtmetyje senosios kartos krikščionių demokratų lyderiai buvo santykių su Lenkija normalizavimo šalininkai ir orientacijos į Vokietiją ar SSRS priešininkai²⁰⁸. Jie ir 1938 m. palaikė gerus santykius su Kaune reziduojančiais lenkų diplomatais²⁰⁹. Tačiau krizės Klai-

²⁰⁵ P. Karvelis, Aktualieji mūsų politikos klausimai, *XX amžius*, 1939 07 07, nr. 151, p. 3.

²⁰⁶ P. Dielininkaitis, Kai kurios naujos tendencijos demokratijoje, *XX amžius*, 1939, nr. 82, p. 3; P. Dielininkaitis, Demokratijos apoteozė ir jos krizė, ten pat, 1939 01 25, nr. 20, p. 3; P. Dielininkaitis, Politinių santvarkų svyravimai, ten pat, 1939 01 23, nr. 18, p. 3.

²⁰⁷ K. Pakštas, Lietuviško dinamizmo gairės, *XX amžius*, 1939 02 21, nr. 42, p. 3.

²⁰⁸ A. Kasparavičius, Dr. Leono Bistro užsienio politikos koncepcijos raida 1926 01 21–06 14, *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*, Kaunas, 1999, p. 186–191.

²⁰⁹ Ten pat, p. 191; J. Eretas, *Kazys Pakštas. Tautinio šauklio odisėja (1893–1960)*, Roma: LKM Akademija, 1970, p. 129.

pėdoje sąlygomis katalikai siekė išsaugoti Klaipėdą Lietuvos sudėtyje, todėl akcentavo draugiškų santykių palaikymo su Vokietija svarbą. *Žygyje* publikuotos katalikų ir liaudininkų programos pirmame punkte buvo nurodyta: „Visų pirma turime rasti kelią susitarti su mūsų didžiuoju Vakarų kaimynu, išsaugoti Klaipėdos kraštą ir rasti būdą su to krašto žmonėmis sugyventi.“²¹⁰ Praėjus keliems mėnesiams *Bendro žygio* puslapiuose ši mintis buvo išdėstyta ultimatyviai: „...Lietuva turi pasirinkti vieną iš dviejų: dabartinis režimas ar Klaipėda“, bei nurodyta, kad Lietuva, norėdama išvengti Klaipėdos ar net Lietuvos nepriklausomybės praradimo, turi „...pradėti naują nuoširdų bendradarbiavimą su Vokietija ekonominėje, politinėje ir kultūrinėje srityse.“²¹¹ Sausio mėnesį su tokiu pačiu siūlymu į nuolatinį savo privačių diskusijų kolegą, užsienio reikalų ministrą J. Urbšį kreipėsi istorikas Z. Ivinskis. Jis išskėlė idėją, kad atėjo laikas steigti lietuvių–vokiečių kultūrinę draugiją, kuri turėjo suartinti abi tautas²¹². Beje, Z. Ivinskis, vienas iš *XX amžiaus* redakcinės kolegijos narių, 1939 m. pradžioje tarp jaunosios kartos katalikų pasižymėjo kaip labiausiai linkęs ieškoti „susitarimo su vokiečiais“ (tiesa, stiprėjant vokiečių karinei agresijai Europoje nuo 1939 m. rudens, istorikas vokiečius vadino „barbarais“). Dėl to turėjo keblumų ir su Valstybės saugumo departamentu²¹³.

²¹⁰ Lietuvos ateities santvarkos pagrindai, dėl kurių sutaria visuomenės grupės, *Žygis*, 1938 12 12, nr. 1, p. 7.

²¹¹ Užsienio politika lemiamoje kryžkelėje, *Bendras žygis*, 1939 02 28, nr. 3–4, p. 52.

²¹² Zenono Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, t. 2, l. 415.

²¹³ Kai „Ašies“ lyderių pasitarimai dėl bendros veiklos programosėjo į pabaigą, o Klaipėdoje krizė didėjo, 1938 m. lapkričio 16 d. Z. Ivinskis vieno ateitininkų pobūvio metu Kaune pasakė griežto turinio kalbą, kurioje gyrė „vokiškąją tvarką“ ir peikė lietuvių valdininkų apsilėidimą. Dalyvavęs susirinkime saugumo darbuotojas ne visai tiksliai užfiksavo šias mintis ir įvertino tai kaip prelegento prielankumą nacionalsocializmui ir Vokietijos rasinei politikai. Z. Ivinskis, kažkokiu būdu susipažinęs su slaptuoju saugumo biuleteniu, nepriėmė šių teiginių autorystės ir VSD vadovui A. Povilaičiui asmeniškai pateikė savo kalbos versiją: „Prof. S. Šalkauskis kalbėjo apie dvi barbarijas: bolševizmą ir nacionalsocializmą. Toji nacionalsocializmo barbarija tačiau dabar yra pasidaręs svarbiausias veiksnys Vidurio Europoje kovai su bolševizmu. (...) Toji „barbarija“ sulikvidavo kitos barbarijos pavojų, kuris buvo didelis ir Pabaltijui. (...) Toje nacionalsocialistų „barbarijoje“; apie kurią aš nekalbu iš esmės, yra tačiau planas, sistema, valia. Pas mus to nesimato. Ir geras lietuvis patriotas paprastai nežino, koks turi būti mūsų idealas. Pas mus nežinoma ko mes norim. Pas mus tik lūkuriavimas, delsimas. O jiedu visados yra blogi sąjungininkai. Nacionalsocialistų politika rodo, kad jie žino ko jie nori. Mes gi norėjome visko ir rytų ir vakarų pusėje, ir ką mes pasiekėm, mes žinome. Kas neturi plano, o veikia visur, tas nieko nenuveikia.“ Kalbą Z. Ivinskis pabaigė pripažindamas Vokietijos planingumo, drausmingumo teigiamus aspektus ir peikdamas Lietuvos valdininkų moralinį nuosmukį (1939 01 04 Valstybės saugumo departamento Biuletenis nr. 2, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 186, t. 1, l. 7–9). Beje, apie tai, kaip svarbu lietuviams katalikams mokytis iš vokiečių planingumo, heroizmo, drausmės, kolektyvizmo, gebėjimo klausyti lyderių jau nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio neretai kalbėjo P. Dielininkaitis (1935 01 04 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 3474, l. 235; 1936 12 10 valdininko raportas VSP Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 4541, l. 123 ir kt.). Kita vertus, tokios pozicijos nereikėtų sieti su apskritai teigiamu Vokietijos totalitarinės sistemos vertinimu, nes ji katalikams, kaip ir daugeliui lietuvių, pirmiausia buvo atgrasi dėl rasizmo ir antikatalikiškumo.

Istorikas Z. Ivinskis ketvirtajame dešimtmetyje kaip vienas jaunosios kartos katalikų lyderių aktyviai dalyvavo visuomeniniame valstybės gyvenime

1939 m. pradžioje *XX amžius* mėgino formuoti viešąją nuomonę, kad Lietuvai nėra grėsmės iš Vokietijos, bent artimiausioje ateityje. Po sausio 30 d. A. Hitlerio metinės kalbos Z. Ivinskis, pasivadinęs J. Patirgo slapyvardžiu, vedamajame straipsnyje šviesiomis spalvomis nutapė Lietuvos geopolitinę paveikslą. Anot autoriaus, Vokietija po Austrijos anšliso ir Sudetų atplėšimo nuo Čekoslovakijos buvo „prisisotinusi“, todėl pavojaus netekti Klaipėdos nebuvo. A. Hitleris neva pareiškęs, kad Pabaltijo valstybės priklausančios prie draugiškų Reichui šalių, todėl, Z. Ivinskio nuomone, Lietuvoje skleidžiami gandai apie pretenzijas Lietuvai – nepagrįsti. Kita vertus, jis pripažino, kad ateityje A. Hitleris gali imtis „ryžtingų žygių“ Vidurio Rytų Europoje²¹⁴. Toks straipsnio tonas apeliavo į gerų santykių su Vokietija svarbą. Sausio pradžioje apie tai, kad reikia skubiai koreguoti valstybės užsienio politikos trajektorijas ir prisitaikyti prie tarptautinės padėties pokyčių, rašė ir J. Ambrazevičius. Cenzūros nepraleistame

straipsnyje jis lietuvišką autoritarizmą apibūdino šitaip: „Jis laukia, kad pats gyvenimas ką nors padarytų. O mums reikia tipo, kuris pats reaguotų darbais.“²¹⁵ Ši katalikų dienraščio nuostata Vokietijos atžvilgiu buvo akivaizdi ir karo išvakarėse. 1939 m. vasaros pabaigoje grįžęs iš kelionės po Vokietiją, kurioje viešėjo su Lietuvos žurnalistų delegacija, P. Dielininkaitis dalijosi išpūdžiais, kokie esą vokiečių laimėjimai socialinėje ir ūkinėje srityse. Cituodamas vieną Liuveno (Leuven) universiteto profesorių rugpjūčio 24 d. jis rašė: „Šios diktatūrinės valstybės [Italija ir Vokietija] socialinių klasių srityje praktikuoja demokratinės ideologijos įkvėptą politiką ir, apskritai imant, maždaug atitinkančią socialinės katalikybės įkvėptiems principams. Būdamas autoritetinės ir antidemokratinės politikoje, jos turi drąsiai demokratinę ir apskritai imant, realistinę socialinę politiką.“²¹⁶ Yra nuomonių, kad net ir aiškiai prolenkiškų pažiūrų L. Bistras tą pačią vasarą Kaziui Škirpai yra prasiaręs, jog Vokietijos ir Lenkijos karo atveju lietuviai turėtų prisidėti prie vokiečių

²¹⁴ J. Patirgas, Hitlerio kalba ir kas toliau, *XX amžius*, 1939 01 31, nr. 25, p. 12.

²¹⁵ J. Ambrazevičius neryžtingą Lietuvos užsienio politiką apibūdino tuo metu liaudyje populiariu posakiu, kaip „žydėlis“ kiauro namo stogo nesugebėdavo sutaisyti: „Kaip taisyti, kad lyja, o kai nelyja – kam taisyti, kad ir taip nelyja...“ (1939 m. sausio 13 d. straipsnio rankraštis į „XX amžių“, *LNB RS*, f. 29–1565, l. 2).

²¹⁶ P. Dielininkaitis, Iš III Reicho socialinės politikos, *XX amžius*, 1939 08 24, nr. 191, p. 3.

ir ginklu atsiimti Vilnių²¹⁷. Net ir sovietų ultimatumo išvakarėse, 1940 m. birželio 14 d., katalikų ir liaudininkų lyderių pasitarime P. Karvelis kartu su liaudininku A. Tamošaičiu, nežinia ar labai tuo tikėdami, kiek netikėtai iškėlė mintį, kad Lietuvos likimą reikėtų mėginti statyti ir „ant vokiečių kozerio“²¹⁸.

Kita vertus, katalikų politinė srovė buvo įvairialypė, todėl egzistavo daug ir įvairių nuomonių, kurios judriai kisdavo keičiantis situacijai. Buvęs LKDP CK pirmininkas, neretai vadinamas žemės reformos „tėvu“, kun. M. Krupavičius niekada nebuvo provokiškos, juo labiau prolenkiškos orientacijos. Tai, beje, akcentavo ir sovietų saugumo struktūros, mėgindamos rasti antisovietinės ir provokiškos ar prolenkiškos veiklos motyvų, kad galėtų jį diskredituoti Antrojo pasaulinio karo metais²¹⁹. Matyt, neatsitiktinai dėl jo užsienio politikos orientacijų ir ryškios social-reformatoriškos dvasios būtent kun. M. Krupavičiui buvo patikėta ieškoti „katalikų su komunistais bendradarbiavimo“ galimybių 1940 m. spalį įteikiant LSSR aukščiausiems pareigūnams atitinkamo turinio memorandumą²²⁰. Kiti LKDP lyderiai – L. Bistras, K. Pakštas, K. Bizauskas – priešingai, jau nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio siekė santykių su Lenkija normalizavimo²²¹. Jaunosios kartos katalikų lyde-

²¹⁷ Istoriko A. Kasparavičiaus teigimu, toks K. Škirpos liudijimas apie L. Bistro nuostatus nėra vienareikšmis: „...ar tai buvo tik logiška L. Bistro refleksija į pašnekovo jam brukamą Vilniaus susigrąžinimo planą Prezidento Antano Smetonos vykdytos užsienio politikos („Mes be Vilniaus nenurimsim“) kontekste, ar vis dėlto asmeninis, principinis, avansu pareikštas pritarimas antilenkiškai pozicijai.“ (A. Kasparavičius, Dr. Leono Bistro užsienio politikos koncepcijos raida 1926 01 21–06 14, *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*, Kaunas, 1999, p. 191).

²¹⁸ P. Karvelis, Paskutinės Nepriklausomos Lietuvos dienos. Pro memoria, *Akiračiai*, 1980, nr. 10, p. 5. Kita vertus, šiuo P. Karvelio teiginiu galima abejoti. Pro memoria buvo surašyta 1940 m. liepą, tada, kai jis, traukdamasis iš Lietuvos nuo Sovietų, atsidūrė Vokietijoje. Todėl manytina, kad vokiečių veiksnys politiko atsiminimuose atsirado jau po Lietuvos okupacijos.

²¹⁹ 1943 05 20 leitenanto Feigelsono pažyma iš įskaitinės bylos apie M. Krupavičių, *LYA*, f. K-1, ap. 45, b. 1790, l. 21. 1939 m. balandį jis išgąsdino Suvalkų Kalvarijos parapilietį kalbėdamas, kad vokiečiai ateityje užims Lietuvą. Pasakojo, kad keliaudamas po užsienį, matė vokiškus žemėlapius su inkorporuota Lietuvos teritorija. Anot slaptojo saugumo bendradarbio, kun. M. Krupavičius tarp vietos ūkininkų turėjęs autoritetą. Kai kurie vietos gyventojai po tokių jo minčių net pradėjo mokytis vokiečių kalbos (VSD ir KP Marijampolės apygardos agentūrinės žinios 1939 04 11, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 3192, l. 57).

²²⁰ 1940 10 07 M. Krupavičiaus „Memorandumas katalikų su komunistais bendradarbiavimo reikalų“ (parengė R. Laukaitytė), *LKMA Metraštis*, t. XXVII, 2005, p. 586–600.

²²¹ L. Bistras santykius su Lenkija ketvirtojo dešimtmečio viduryje buvo siūlęs gerinti net Vilnijos sąskaita. (A. Kasparavičius, Dr. Leono Bistro užsienio politikos koncepcijos raida 1926 01 21–06 14, *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*, Kaunas, 1999, p. 186–191). Po Klaipėdos anšliuso 1939 m. kovo pabaigoje Varšuvos spauda išplatino kai kuriuos prolenkiškus L. Bistro pasisakymus. Lenkų žurnalistų teigimu, jis esą pareiškęs: „Turime bendradarbiauti su Lenkija, nes Vidurio Europos įvykių akivaizdoje tik Lenkija gali mus apginti. Mūsų krašto išlaikymas turi gyvybinę reikšmę tik Lenkijai.“ Tačiau kovo 28 d. L. Bistrui tapus J. Černiaus kabineto nariu, *XX amžiaus* pirmajame puslapyje pasirodė trumpa žinutė, kurioje naujasis ministras nelabai išradingai mėgino išsisukti nuo minčių autorystės. Švietimo ministras teisinosi, kad jau kurį laiką serga ir žurnalistams interviu negalėjęs duoti. O

rius – P. Dielininkaitį, J. Grinių ir kitus – Z. Ivinskis yra pavadinęs „frankofilais“²²². Tačiau visų jų dalyvavimas ar voldemarininkų vadovaujamos LAS veiklos rėmimas iš esmės reikė, kad jie 1938 m. pabaigoje – 1939 m. pradžioje buvo „susitarimo su Vokietija“ šalininkai.

Dar viena įdomi ir reikšminga detalė, atskleidžianti, kad nebuvo vieningos katalikų pozicijos, susijusi su 1938 m. lapkričio 14 d. vykusiais Lietuvos prezidento rinkimais. Prezidentą rinko politiniam režimui lojalūs ypatingieji tautos atstovai, todėl kitų oficialių kandidatų, išskyrus A. Smetoną, 1938 m. rudenį nebuvo. Tą savaitę, kai turėjo įvykti rinkimai, J. Grinius, P. Dielininkaitis, I. Skrupskelis, J. Ambrazevičius, pasirašę H. F. Skinulio slapyvardžiu, *XX amžiaus* puslapiuose mėgino publikuoti straipsnį, pavadintą „Prezidento rinkimų belaukiant“²²³. Straipsnyje buvo keliami idėja, kad A. Smetonai būtų tinkamiausias laikas pasitraukti. Publikacijos spaudos cenzoriai nepraleido, tačiau vėliau ji buvo išplatinta kaip rankraštis per pažįstamus asmenis. Straipsnyje buvo pateiktas konkretus pavyzdys – po Miuncheno susitarimų išdraskytoje Čekoslovakijoje Edvardą Benešą prezidento poste pakeitė Emilis Hácha. Vykstant krizei Klaipėdoje A. Smetonai taip pat „tarp eilučių“ buvo norima pasakyti, kad reikėtų pasekti Čekoslovakijos prezidento pavyzdžiu ir naujuoju prezidentu išrinkti veiklesnį asmenį. Kaip tinkamiausia kandidatūra buvo paminėtas K. Pakštas²²⁴. Visoje šioje situacijoje keista tai, kad K. Pakštas ketvirtajame dešimtmetyje garsėjo ne tik veiklumu ar originaliomis idėjomis, bet ir kaip besilaikantis aiškios susitarimo su Lenkija linijos²²⁵. Nors tuo metu viešumoje Vokietija ir Lenkija savo užsienio politikoje buvo gana artimos, tačiau buvo signalų, kad Vokietijos ir Lenkijos „draugystė“ ilgai netruks. Tad vieno

apie santykius su Lenkija jis abstrakčiai pasakė, kad jie turėtų būti „normalūs“, kaip ir su visomis kitomis valstybėmis (Min. dr. Bistras atitaiso, *XX amžius*, 1939 03 29, nr. 72, p. 1). Pastaroji L. Bistro pozicija santykių su Lenkija atžvilgiu įdomi ir dėl to, kad jis nuo 1938 m. pabaigos buvo vienas aktyviausių katalikų, liaudininkų ir voldemarininkų bendros antismetoninės veiklos Klaipėdoje dalyvių. Iki paskutiniojo *Bendro žygio* laikraščio leidimo dienų 1939 m. vasarį jis Kaune aktyviai rinko lėšas šio provokiškos orientacijos opozicijos spaudos organo leidybai.

²²² Zenono Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, t. 2, l. 474.

²²³ Straipsnio tekstą išveivijoje paskelbė J. Eretas (J. Eretas, *Kazys Pakštas. Tautinio šauklio odisėja (1893–1960)*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1970, p. 97–99).

²²⁴ Neįvardijus pavardžių, straipsnyje kaip galimi kandidatai į Lietuvos prezidento postą laikyti ir kiti atstovai – S. Raštikis ir E. Galvanauskas.

²²⁵ Po įteikto Lenkijos ultimatumo Lietuvai „Politinio klubo“ posėdyje 1938 m. kovo 18 d. tautininkams artimas V. Gustainis nusivylęs kalbėjo, kad Lietuvą reikėjo jau anksčiau „apdrausti“ Berlyne, tada Lenkija nedrįstų įteikti ultimatumo. K. Pakštas taip pat piktinosi forma, kuria Lenkija pareikalavo užmegzti diplomatinis santykius. Tačiau priešingai nei V. Gustainis, jis pabrėžė, kad santykius su Lenkija reikėjo gerinti anksčiau. Prisiminė, kad dar J. Pilsudskiui gyvam esant jis dėjo daug pastangų dvišaliams santykiams gerinti. Siūlė sudaryti neoficialią lietuvių–lenkų derybininkų delegaciją, tačiau vyriausybė to nenorėjusi (1938 03 19 VSP valdininko raportas Kauno apygardos viršininkui, *LCVA*, f. 378, ap. 12, b. 660, l. 5–9).

iš „Ašies“ lyderių, atstovavusio katalikų srovės pozicijai – P. Dielininkaičio – beveik tuo pačiu metu pareiškta raginimas gerinti santykius su Vokietija ir prolenkiškos orientacijos galimo kandidato į prezidentus rėmimas rodė politines nuostatas buvus ne visai nuoseklias.

Opozicinių krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų lyderių neryžtingumas, ne visada aiški pozicija, išitraukimas į bendrą veiklą su voldemarininkais bei valstybės saugumo struktūrų atliekamas darbas 1939 m. kovo pradžioje galutinai išardė trijų Lietuvos aktyvistų sąjungos veiklą. VSD perdavė surinktą slaptą medžiagą apie aktyvistus valdžios oficiozui *Lietuvos aidui*. Kovo 1 d. straipsnyje „Kas tie aktyvistai?“ buvo atskleistos Klaipėdoje veikusių opozicijos veikėjų pavardės, paviešinta kita informacija. Taip nutrūko pirmasis „Ašies“ mėginimas pasinaudoti Lenkijos ultimatumu ir krize Klaipėdoje telkiant opozicines sroves prieš autoritarinį A. Smetonos režimą.

Kita vertus, šis iniciatyvos vienyti opoziciją epizodas krikščioniškajai demokratijai, kaip ideologinei srovei, darė įtaką. Pirmiausia 1938 m. prasidėję reikšmingi Lietuvos tarptautinės padėties pokyčiai, išorės spaudimas valstybei vertė katalikų politinius ir visuomenės veikėjus iš esmės koreguoti opozicinės veiklos prioritetus. Iki tol krikščionių demokratų stovykloje dominavo „kietos“ politikos pasaulėžiūriniais klausimais su kitomis ideologinėmis srovėmis linija. Dabar šie ginčai prislopo ir imta vadovautis atviresne jaunosios kartos pozicija. Dėl to buvo lengviau suartėti krikščionims demokratams ir valstiečiams liaudininkams. O 1938 m. pabaigoje valstybės valdžios autoritetui Klaipėdoje smunkant, katalikų politiniai vadovai surado bendrą kalbą ir su provokiškos orientacijos patriotais radikalais, tačiau politiniu atžvilgiu marginalais – voldemarininkais. Iš esmės katalikai, turėdami platų organizacijų Lietuvoje tinklą, be kurio nebūtų pavykę taip sėkmingai paskleisti opozicinių „Ašies“ idėjų, tikėjosi tapti vienijančia ir visoms srovėms vadovaujančia jėga. Tačiau neturėjo pakankamo potencialo kontroliuoti Klaipėdos aktyvistų politinę kryptį. Tad siekis tapti Lietuvos opozicijos vienijimo iniciatoriais ir lyderiais iki 1939 m. pavasario neįgavo reikiamo pagreičio.

Į K. Pakšto mintis įsiklausydavo jaunoji katalikų karta, studentija, tačiau jas ne visada suprasedavo krikščionių demokratų politiniai lyderiai

„Tautos konsolidacijos“ ir „darbo žmonių vienijimo“ idėjų politinė potekstė (1939 m. kovas – 1940 m. birželis)

Po to, kai 1939 m. kovo 22 d. Vokietija atplėšė nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą, prezidentas trečią kartą per vienerius metus buvo priverstas performuoti ministrų kabinetą. Šiuokart į jį buvo įtraukti po du krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų atstovai. Katalikai K. Bizauskas ir L. Bistras užėmė Ministro pirmininko pavaduotojo ir Švietimo ministro postus, o liaudininkams J. Krikščiūnui ir A. Tamošaičiui atiteko Žemės ūkio ir Teisingumo ministerijos. Užsienio reikalų ministerijai ir toliau vadovavo katalikams priimtinas J. Urbšys. Didesnio nepasitenkinimo nekėlė ir Krašto apsaugos ministras gen. K. Musteikis, apie kurį katalikų sluoksniuose buvo kalbama: „geras žmogus, tik prastas muzikantas.“ Nors vyriausybės vadovas J. Černius nebuvo politikas ir nerodė simpatijų nė vienai politinei srovei, tačiau jo kandidatūra taip pat tiko krikščionims demokratams. Vyriausybės formavimo dienomis lenkų diplomatinis korpusas Lietuvoje šį kabinetą apibūdino ne tik kaip koalicinį, bet ir kaip „stiprios rankos“ vyriausybę, nes buvo žinoma, kad A. Smetona ministro pirmininko postą siūlė gen. S. Raštikiui. Šis esą atsisakęs dėl nebaigtos kariuomenės reformos ir kandidatu pasiūlęs jam paklusnų gen. J. Černių. Be to, būtent S. Raštikio iniciatyva į kabinetą buvo įtraukti krikščionių demokratų ir liaudininkų ministrai. Lenkijos pasiuntinys Kaune F. Charvatas darė prielaidą, kad šios vyriausybės įtaka bus didelė ir prezidentas bus priverstas atsižvelgti į jos politikos kursą, nes neoficialus jos vadovas bus šalyje įtakingas kariuomenės vadas, kuris per švietimo ministrą L. Bistrą lems vyriausybės politiką²²⁶.

Radikaliausias nuo 1927 m. ministrų kabineto pasikeitimas katalikų politiniams lyderiams leido daryti prielaidą, kad tautininkų ir A. Smetonos įtaka valstybės valdymui sumažės, prasidės „politinis atšilimas“. Dėl to opozicija pakeitė ir veikimo taktiką. Ketvirtajame dešimtmetyje nuolat keltas reikalavimas A. Smetonai suformuoti pasitikėjimą „plačiojoje visuomenėje“ turinčią vyriausybę, bent jau naujųjų ministrų pavardžių požiūriu, buvo įgyvendintas. Tad po Lenkijos ultimatumo 1938 m. krikščionių demokratų inicijuotas opozicijos prieš režimą telkimas 1939 m. pavasarį prarado prasmę. Praradus Klaipėdą, vietoj „opozicijos konsolidacijos“ buvo prabėžiama „tautos konsolidacijos“ idėja, kuri ypač sustiprėjo prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir 1939 m. rudenį Lietuvai atgavus Vilnių. Šio krikščionių demokratų politikos kurso pasikeitimas turėjo reikšti, kad išoriškai demonstruojant paramą naujai vyriausybei, aktyvioji visuomenės dalis turėtų būti suvienyta į savotišką skirtingas ideologines sroves apimančią *sąjūdį*, vėliau įgavusį

²²⁶ *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais*. Dokumentų rinkinys, sud. A. Kasparavičius, P. Libera, Vilnius, 2013, p. 310–312.

Patriotinio fronto (PF) pavadinimą. Čia vietos atskiroms politinėms srovėms nebeliktų, o tai reikštų, kad būtų likviduotas didžiausias katalikų ir liaudininkų politinis oponentas – tautininkai. LTS tuo metu buvo vienintelė legali politinė organizacija ir vienas pagrindinių prezidento ramsčių. Vadinasi, uždarius tautininkus neliktų organizuotos politinės jėgos ir buvusios opozicijos atstovai galėtų išstumti juos iš vyriausybės bei suformuoti naują ministrų kabinetą, sudarytą vien tik iš krikščionių demokratų, valstiečių liaudininkų ir juos remiančių atstovų. Tada ateitų eilė ir seimui. Toks planas atitinkamai koregavo ir jų opozicinės veiklos taktiką.

Taigi, kaip keitėsi krikščionių demokratų politinės veiklos prioritetai 1939 m. pavasarį Lietuvai netekus Klaipėdos ir rudenį atgavus Vilniaus kraštą? Ko buvo siekiama 1939 m. pakeičiant katalikų lyderių veiklos prioritetus politinės valdžios atžvilgiu – iš „opozicijos vienijimo prieš režimą“ pereinant prie „tautos konsolidavimo – už naująją vyriausybę“? Ko siekė atskiros politinės srovės kurdamos Patriotinį frontą ir kas trukdė joms pasiekti visuotinį politinį susitarimą iki valstybės nepriklausomybės praradimo 1940 m.?

Vokietijos ultimatumu atplėšta Klaipėda, kitaip nei prieš metus priimtas Lenkijos ultimatyvus reikalavimas užmegzti diplomatinis santykius, buvo skaudus visuomenei ne vien dėl įžeistos tautinės savigarbos. Teritorijos ir vienintelio uosto praradimas neigiamai atsiliepė ekonominiu požiūriu. Iš Klaipėdos krašto buvo priversti išsikraustyti lietuviai tarnautojai ir ypač to meto visuomenėje pastebimi žydai²²⁷. Tai skatino kilti ne tik ekonomines, socialines, bet ir etnines įtampas Lietuvoje. Po Klaipėdos netekties sustiprėjo antisemitinės tendencijos²²⁸. Visuomenė patyrė ir moralinį smūgį. Pirmiausia dėl to, kad 1923 m. po turbūt drąsiausio Nepriklausomos Lietuvos politinio sprendimo ir karinio žingsnio prijungta Klaipėda 1939 m. be protestų perleista Vokietijai. Šios krizės kaltininku opozicija laikė ne tik A. Hitlerį, bet ir daugeliu atžvilgių A. Smetonos valdymą, kuris slopino visuomenės politinės raiškos galimybes. Lietuvoje tuo metu suaktyvėjo vokiečių šnipų veikla, pradėjo gausėti gandų apie galimą Lietuvos nepriklausomybės praradimą. Komplikuotą 1939 m. pavasarį Z. Ivinskis apibūdino taip: „Gyvename labai netikrą momentą ir nieko nežinome, kas bus toliau.“²²⁹

Katalikai ir liaudininkai atsidūrė „nei valdžioje, nei opozicijoje“: Jų atstovų įtraukimas į J. Černiaus vyriausybę visuomenei sukūrė iliuziją, kad po 9 metų pertraukos

²²⁷ Draugijos užsienio lietuviams remti ir Pasaulio lietuvių sąjungos pirmininkas advokatas Rapolas Skipitis nurodė, kad iki 1940 m. sausio pradžios iš Klaipėdos krašto į Lietuvą jau buvo persikėlę apie 10 000 lietuvių. Dar apie 5000 jų atsikėlė iš rytinių teritorijų, kontroliuojamų SSRS (A. V-is, Adv. R. Skipitinis lietuvių repatriacijos klausimais, *Vakarinės naujienos*, 1940 01 13, nr. 7, p. 2).

²²⁸ A. Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo Lietuvoje raida*, Vilnius, 2005, p. 160–168.

²²⁹ Zenono Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, t. 2, l. 262.

suformuotas „koalicionis“ ministrų kabinetas. Jis viešojoje erdvėje net pradėtas vadinti „Vieningo darbo“, „Bendro darbo“ ar „Konsolidacinė“ vyriausybė. Tačiau kaip paaiškėjo vėliau, iš esmės ministrai šioje vyriausybėje lemiančio balso neturėjo ir buvo įtraukti ne kaip krikščionių demokratų ar liaudininkų atstovai, o kaip nepriklausomi asmenys. Anot istoriko M. Tamošaičio, katalikų ir liaudininkų srōvės atsidūrė dvi-prasmiškoje tarp „valdžios ir opozicijos“ situacijoje²³⁰. Nors jie ir suvokė savo simbolinį vaidmenį valdžioje, nė vienas ministras neatsistatydino, o tapę jų ilgai kritikuoto režimo dalimi patys nebegalėjo atvirai pasisakyti prieš naujosios vyriausybės politikos kursą. Jau pati katalikų ir liaudininkų ministrų darbo pradžia nežadėjo optimistinių perspektyvų, kad pavyks nubrėžti visų srovių demokratiniu principu sudarytos valdžios kontūrus ir į valstybės valdymą įtraukti „plačiąją visuomenę“. Balandžio pradžioje, kai Lietuvoje nekantriai buvo laukiama ministrų kabineto sprendimo dėl naujos ir visas ideologines sroves apimančios patriotinės organizacijos – Patriotinio fronto – įsteigimo bei tautininkų sąjungos likvidavimo, K. Bizauskas staiga išvyko vizito į Rygą, o L. Bistras netikėtai susirgo. Tuo tarpu balandžio 3 d. A. Smetonai ištikimo vidaus reikalų ministro iniciatyva PF idėja buvo atmesta²³¹.

A. Smetonos sprendimas įtraukti opozicijos atstovus į vyriausybę kuriam laikui vertė opozicinius sluoksnius ne tik sustabdyti valdžios kritiką, bet ir stiprino jo paties pozicijas. Iki 1939 m. rudens krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai balansavo tarp viešo raginimo visuomenei remti naująją valdžią ir vidinio nepasitenkinimo, kad nepavyksta daryti reikšmingesnės įtakos vyriausybėje. Iš naujųjų katalikų ir liaudininkų ministrų opozicija tikėjosi ryžtingų žingsnių, tačiau jau pirmosiomis darbo ministrų kabinete dienomis paaiškėjo, kad nebus imamas radikalesnių reformų. Balandžio pradžioje K. Bizauskas ramino katalikų opozicinę vadovybę teigdamas, kad nestabilios tarptautinės padėties metu patiems opozicijos veikėjams reikėtų atsisakyti kai kurių reikalavimų ir „pasiaukoti tai vienybei“²³². Kovo 29 d. *XX amžiuje* sveikindamas naująjį kabinetą I. Skrupskelis šias mintis adresavo reformų laukiančiai visuomenei: „Kokia turėtų būti šios vyriausybės darbo linkmė? (...) Ko neturėtų būti? Pirmiausia, žinoma, ji neturėtų leisti į per daug staigius ir rizikingus eksperimentus pačioje valstybės struktūroje. Šiandien tai nėra toks degantis reikalas, kurį reikėtų tuojau spręsti. (...) o antra: neturi būti jokios neapykantos, jokių senų sąskaitų suvedimo. Kas buvo – buvo; žiūrėkim tik tai, kas turi būti.“²³³

²³⁰ M. Tamošaitis, Valstiečiai liaudininkai Jono Černiaus ir Antano Merkio vyriausybių laikotarpiu (1939 m. kovas–1940 m. birželis), *Istorija*, 2012, nr. 86, p. 37.

²³¹ Vyriausybės nusistatymas Patriotinio fronto kūrimo reikalui, *Lietuvos aidas*, 1939 04 04, nr. 154, p. 1.

²³² Zenono Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, t. 2, l. 265.

²³³ I. Petrikonis [I. Skrupskelis], Vyriausybei pasikeitus, *XX amžius*, 1939 03 29, nr. 72, p. 10.

J. Černiaus kabineto suformavimas ir opozicijos atstovų įtraukimas į jį leidžia daryti bent kelias prielaidas dėl krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų padėties. Pirma, opozicija nebuvo pajėgi priversti A. Smetoną keisti autoritarinio režimo politikos kryptį, dėl to pati turėjo koreguoti savo nuostatas ir prisitaikyti. Opozicija ėmėsi „delsimo“ taktikos, bent kuriam laikui atsisakė savo anksčiau skelbtų idėjų ir mėgino skatinti pokyčius netiesiogiai, t. y. ne „iš viršaus“ (iš vyriausybės), o „iš apačios“ (visuomenės). Antra, opozicija, nenorėdama viešai kritikuoti vyriausybės, pradėjo akcentuoti tautinės vienybės svarbą ir tautininkų sąjungos likvidavimo idėją bei socialines reformas.

Balandžio 5 d. Seime perskaityta „Bendro darbo“ vyriausybės programa buvo abstrakti ir nedetalizavo aiškesnio veiklos plano²³⁴, kurio opozicija nuolat pasigedavo A. Smetonos valdyme, tačiau katalikų ir liaudininkų politikai jai iš esmės neprieštaravo ir jos turinio per daug nekommentavo. Pastangos buvo sutelktas visuomenės mobilizacijai stiprinti, o šis darbas buvo pradėtas Lietuvių aktyvistų sąjungos veiklos epizodu nuo 1938 m. pabaigos. Tik šįkart sąjūdis įgavo platesnį turinį – virto Patriotinio fronto organizacijos kūrimu. Šios idėjos formalia iniciatore tapo Lietuvos savanorių kūrėjų sąjunga. Po Vokietijos ultimatumo ji iškėlė pagrindines PF idėjos tezes, kad reikia „užmiršti praeitį“ ir demonstruoti: „Meilę lietuvių visiems lietuviams; sustiprinti lietuvių patriotiškumą, perauklėti ir rengti juos naujiems, svarbiems žygiams. Šalin iš mūsų ištižimą, turime grąžinti meilę kaimui ir visoms darbo jėgoms...“²³⁵ Kovo 27 d. įvyko steigiamasis PF susirinkimas, į kurį įsitraukė visos ideologinės srovės – nuo voldemarininkų iki radikalų kairiųjų²³⁶.

Kovo 29 d. PF skyrius buvo įsteigtas universitete. Į skyriaus vadovybę išrinkti studentai, atstovaujantys krikščionims demokratams, valstiečiams liaudininkams, tautininkams ir voldemarininkams ideologiškai artimoms akademinio jaunimo korporacijoms. Sutartinai priimtoje rezoliucijoje tauta raginta vienytis, pasveikinta „tautinės vienybės“ vyriausybė, visuomenė pakviesta steigti PF skyrius visoje Lietuvoje nekreipiant dėmesio į ideologines, politines pažiūras: „Studentija giliai įsitikinusi, kad tolimesnis egzistavimas dabar esančių politinių partijų nesuderinamas su paskelbtąja visų lietuvių vienybe.“²³⁷ Nors „partijos“ buvo paminėtos daugiskai-

²³⁴ A. Smetonos sekretoriaus ir jo biografo Aleksandro Merkelio teigimu, išklausius vyriausybės programą susidarė įspūdis, kad „...Lietuva gyventų savo nepriklausomybės vidudienį, o ne sutemas“ (A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 256).

²³⁵ Nepaprastas studentų susirinkimas, *Lietuvos žinios*, 1939 03 30, nr. 73, p. 8.

²³⁶ Patriotinio fronto steigėjų susirinkime dalyvavusių asmenų sąrašas, *LCVA*, f. 377, ap. 10, b. 388, l. 19.

²³⁷ Akademinis jaunimas realiai vykdo vienybę. [Studentų susirinkimo rezoliucija], *XX amžius*, 1939 03 30, nr. 73, p. 4.

tos forma, tačiau tuo metu Lietuvoje legaliai veikė vienintelė – Lietuvių tautininkų sąjunga. Paskutinioji rezoliucija buvo paskelbta aidint susirinkusiųjų ovacijoms.

Studentų pavyzdžiu buvo pasekta visoje Lietuvoje. 1939 m. pavasarį per Lietuvą turbūt pirmą kartą nuo 1926 m. nuvilnijo gausi mitinginio pobūdžio susirinkimų ir PF skyrių steigimosi banga. Politinis režimas kiek atlaisvino spaudos cenzūros ir leidimų susirinkimams rengti varžtus, todėl visuomenėje didėjo entuziazmas, optimizmas ir viltis realiai įgyvendinti „tautinę vienybę“. Krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai bei veiklesnieji šių srovių ideologinių organizacijų nariai aktyviai įsitraukė į PF populiarinimo akciją. Susirinkimuose sakytomis kalbomis ir priimtomis rezoliucijomis iš esmės buvo reikalaujama trijų dalykų: stiprinti tautinę vienybę, likviduoti tautininkų sąjungą ir įgyvendinti būtinas socialines reformas, ypač pakartotinę žemės reformą. 1939 m. balandžio 2 d. Suvalkų Kalvarijoje klebonavęs kun. M. Krupavičius suorganizavo vieną tokią viešą paskaitą politikos klausimais. Daugiau nei 500 parapijiečių jis kalbėjo apie lietuvių vienybės ir bendro darbo svarbą siekiant išsaugoti valstybės nepriklausomybę. Gyrė krikščionių demokratų indėlį kovojant už Lietuvos nepriklausomybės išsaugojimą, optimistiškai vertino J. Černiaus vyriausybę, kuri, jo nuomone, buvusi lyg „...ledlaužis, pralaužęs iššalusius ledus, todėl dabar ateitis esanti šviesesnė.“²³⁸ Įsitikinęs dėl tolesnių pokyčių valdžios struktūrose ir būsimos krikščionių demokratų stiprios įtakos jose, jis lyg ramino tautininkus: „Politikoje keršto neturi būti, reikia užmiršti viską, reikia būti tik lietuviais, ir kiek kas gali, aukoti ginklų fondui, nes savoji valdžia, nors ir blogiausia būtų, yra geresnė už okupantų geriausiąją valdžią“; toliau, saugumo darbuotojo duomenimis, kun. M. Krupavičius „...kvietė užmiršti bet kokius kerštus ir priekaištus buvusioms vyriausybėms ir tautininkų organizacijų nariams, ragino visomis jėgomis remti dabartinę vyriausybę.“²³⁹ Pasak saugumo darbuotojo, susirinkimo pabaigoje, skambant „didžiausioms ovacijoms“ ir „pritarimo šūksniams“; jis paskaitė iš anksto parengtas rezoliucijas, kuriose iš vyriausybės buvo reikalaujama „išparceliuoti“ visus likusius dvarus paliekant maksimalią 40 ha privačios nuosavybės žemės normą; visą Suvalkų Kalvarijos dvarą nedelsiant išdalinti „biednuomenei“; uždaryti tautininkų sąjungą; suteikti valstybinių gimnazijų statusą katalikiškoms mokykloms; išspręsti santykių su Šv. Sostu klausimą; amnestuoti visus po 1926 m. nubaustus politinius kalinius bei 1939 m. Klaipėdos „aktyvistus“; panaikinti apribojimus susirinkimų organizavimui ir „nuimti“ vienos srovės diktatūrą²⁴⁰. Po susirinkimo čia pat suorganizavo ideologiškai margos sudėties PF skyrių²⁴¹.

²³⁸ Būdingesnieji visuomenės susirinkimai ir juose priimtos rezoliucijos, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 569a, l. 48–49.

²³⁹ Ten pat.

²⁴⁰ Ten pat.

²⁴¹ Suvalkų Kalvarijos PF skyrių sudarė 9 asmenys: savanorių atstovas (artimas krikščionims demokratams), Šaulių sąjungos būrio vadas, klebonas, du ūkininkai (abu aktyvūs Suvalkijos ūkininkų

PF idėja padėjo suaktyvinti visuomenę ir turbūt pirmą kartą per 12 autoritarinio režimo metų paskatino visas ideologines sroves pabrėžtinai atvirai afišuoti sutelktinę veiklą bei viešai skelbti idėjų artimumą. „Tautos konsolidacijos“ šūkiu mobilizuojama visuomenė tapo entuziastinga susirinkimų bei mitingų dalyve. Kita vertus, katalikai ir liaudininkai, inicijuodami šį *sąjūdį*, neturėjo aiškesnio plano, kaip jis turėtų būti koordinuojamas ir nelabai mąstė apie tai, kaip būtų galima suvienyti praktinei valstybės valdymo veiklai priešingų ideloginių įsitikinimų visuomenės atstovus. Turint omenyje, kad artimiausių sąjungininkų – krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų – programinės veiklos gairės 1938 m. buvo derinamos daugiau nei pusmetį, įtraukti kitas sroves į bendrą veiklą vargu ar būtų buvę realu.

A. Smetonai toks darinys tai pat netiko. Buvo baiminamasi, kad Patriotinis frontas gali pavirsti Liaudies frontu, apie kurį palankiai jau kelerius metus iš eilės kalbėjo jaunieji katalikai²⁴². Be to, buvo suprasti tikrieji opozicijos tikslai: išjudinant visuomenę diskredituoti tautininkus, paspausti prezidentą, padidinti savo įtaką ministrų kabinete ir pamažu performuoti vyriausybę tik iš esamų opozicinių sluoksnių. Jau vėliau krikščionys demokratai samprotaudami, kodėl jiems nepavyko įsitvirtinti valdžioje populiarinant PF idėją, nurodė dvi priežastis. Pirmiausia opozicijai nepasisėkė į savo rankas paimti Vidaus reikalų ministerijos, antra, į J. Černiaus kabinetą buvo „išleisti“ ne aktyvūs jaunieji katalikai – P. Dielininkaitis, J. Ambrazevičius ar I. Skrupskelis, bet „energingam darbui netinkantys“ L. Bistras ir K. Bizauskas²⁴³.

Todėl, kaip minėta, balandžio 3 d. vidaus reikalų ministras K. Skučas uždraudė steigti PF organizacijai. Vietoj jos visuomenei buvo pasiūlyta aktyviai stoti į suvalstybintą Šaulių sąjungą. Kita vertus, nenuolaidi A. Smetonos pozicija jau nepajėgė sustabdyti visuomenės bruzdėjimo taip, kaip po Suvalkijos ūkininkų streikų. Nuo 1939 m. pavasario susirinkimuose aktyviai pradėjo dalyvauti senokai nuslopinti pavieniai socialdemokratų lyderiai. Bendrose paskaitose, renginiuose, spaudoje greta „Ašies“ atstovų pasisakydavo J. Paleckio valstiečių liaudininkų radikalai ir net komunistai. Voldemarininkai, nors ir piktinosi katalikais bei liaudininkais, vis dėlto pripažino, kad A. Maceinos ir P. Dielininkaičio idėjos jiems priimtinos. Tačiau reikia pabrėžti, kad 1939 m. pavasarį ir vasarą beveik visų srovių

streiko dalyviai, voldemarininkai), darbininkas (komunistinių pažiūrų), Krikščionių darbininkų sąjungos skyriaus atstovas (LKDS narys), gimnazijos mokytojas (buvęs krikščionis demokratas), pradžios mokyklos mokytojas (tautininkiškos „Jaunosios Lietuvos“ sąjungos narys), (1948 01 16 pažyma apie M. Krupavičių, *LVA*, f. K-1, ap. 45, b. 1790, l. 46).

²⁴² R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940), *BIS*, 2010, t. 3, p. 198–200.

²⁴³ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 478.

opozicinės nuotaikos ir kritikos strėlės buvo kreipiamos ne į „Vieningo darbo“ vyriausybę, tačiau asmeniškai į A. Smetoną, neaplenkiant prezidento šeimos narių, ypač žmonos Sofijos Smetonienės²⁴⁴, ir į tautininkų sąjungą.

Nuo 1938 m. pavasario pradėję megztis krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų kontaktai jau 1939 m. pavasarį galutinai suartino abi sroves, kurios iki okupacijos ir po jos stengėsi laikytis bendros veiklos linijos ir demonstruoti visuomenei konsolidacijos bei susitelkimo pavyzdį. Spauldoje vieni kitų ne tik kad nekritikavo, tačiau pradėjo viešinti solidarumo kampaniją. Katalikų laikraščiuose buvo spausdinami valstiečių liaudininkų lyderių interviu, ir atvirksčiai. 1939 m. sausį liaudininkų *Lietuvos žiniose* kun. M. Krupavičius samprotavo apie demokratinio valdymo pranašumus, dalijosi prisiminimais apie 1918–1919 m. situaciją Lietuvoje, aiškino, kokios svarbios reformos valstybėje, ir aukštino „sutelktinius“ buvusių politinių partijų veiksmus bei nuopelnus: „Lietuvoje žemės reformos reikalą iškėlė socialdemokratai, krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai“²⁴⁵, – tai buvo turbūt vienintelis atvejis tarpukario spauldoje, kai kun. M. Krupavičius šiltai atsiliepė net apie socialdemokratus. Panašiai katalikiškajame *XX amžiuje* rašė ir M. Sleževičius²⁴⁶. F. Bortkevičienė pradėjo lankytis katalikų dienraščio redakcijoje bei pažadėjo panaikinti šeštadieninį *Lietuvos žinių* skyrelį „Iš katalikų gyvenimo“, kuriame buvo kritikuojami dvasininkai ir katalikų politiniai lyderiai. Buvo sutarta spauldoje vieni kitų „nebepulti“, o prireikus abiem dienraščiams sutartina „pulti“ vyriausybės oficiozą *Lietuvos aidą*²⁴⁷.

1939 m. birželį *Lietuvos žinioms* minint 30 metų leidybos sukaktį, jubiliejiname laikraščio numeryje buvo publikuojamos katalikų politinės srovės lyderių mintys. P. Dovydaitis prisiminė epizodus iš Valstybės Tarybos laikų, kai esamasis Telšių vyskupas J. Staugaitis, tuometinis LKDP narys, sugebėdavęs rasti bendrą kalbą su kairiaisiais ir net su tolimu pasaulėžiūrinio-ideologinio požiūriu LSDP lyderiu S. Kairiu. P. Dovydaitis *Lietuvos žinioms* rašė, kad 1939 m. prasidėjo naujas Lietuvos vidaus politikos tarpsnis, kai visuomenė pradėjo vienyti „iš apačios“, o ne „iš viršaus“. Apeliuodamas į A. Smetonos valdymo pobūdį, pabrėžė, kad tokiai vienybei niekas negalės „įsakinėti“ ir „diktuoti“²⁴⁸. P. Dielininkaitis aiškino, kokia svarbi „tautinė vienybė“, kai gali ir privalo egzistuoti skirtingi visuomenės ideolo-

²⁴⁴ Būtent šiuo laikotarpiu suintensyvėjo liaudies „folkloras“ apie tai, kad A. Smetonai dvarus ir žemes paslapčia perka žydai, kad Sofija Smetonienė naktimis „kortuoja“ su Lietuvos kariuomenės karininkais ar stambiais žydų statybos įmonės savininkais broliais Ilgovskiais ir pan.

²⁴⁵ 20 ir 10. Kaip kūrėsi Lietuva. Iš pasikalbėjimo su buv. ministru kun. M. Krupavičiumi, *Lietuvos žinios*, 1939 01 12, nr. 9, p. 3.

²⁴⁶ M. Sleževičius, Apie lietuvių sugyvenimą ir bendrą darbą, *XX amžius*, 1938 12 29, nr. 295, p. 3.

²⁴⁷ 1939 01 16 VSD biuletenis nr. 11, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 186, l. 51.

²⁴⁸ P. Dovydaitis, „Lietuvos žinių“ sukakties proga, *Lietuvos žinios*, 1939 06 17, nr. 135, p. 15.

giniai įsitikinimai. Kalbėdamas apie valstiečius liaudininkus, jis nurodė, kad šios srovės turi bendrus tautinius, valstybinius ir asmens laisvę valstybėje gerbiančius įsitikinimus. Šias P. Dielininkaičio mintis pacituosime išsamiau, nes jos iš esmės sukonkretina katalikų ir liaudininkų programines nuostatas:

Abi grupės yra pasiryžusios, kad ir didžiausiomis pastangomis, išlaikyti ir stiprinti Lietuvos nepriklausomybę, išugdyti savitą tautinę kultūrą, sudaryti žmoniškas dvasinio ir materialinio gyvenimo sąlygas visiems lietuviams. Abi grupės pasitiki savo tauta, lietuviškąja liaudimi, o iš kitos pusės siekia tokių reformų valstybiniame gyvenime, kad tauta galėtų nuolat pilnai pasitikėti savo vyriausybe ir pagrindinėmis valstybės institucijomis. Abi grupės panašiai sprendžia ir vieną iš pačių pagrindinių klausimų – žmogaus asmens ir valstybės santykių problemą, pripažindamos žmogaus asmeniui nelygstamą vertingumą, kuris būdamas tiek krikščionišku, tiek demokratišku principu, neleidžia žmogų paversti vien kolektyvinių tikslų įrankiu, vis viena ar tuo kolektyvu būtų valstybė, ar tauta, ar socialinė klasė.²⁴⁹

A. Maceina jubiliejiname *Lietuvos žinių* numeryje taip pat kiek netikėtai katalikiškos pasaulėžiūros atstovui rašė:

Žmogaus asmenybė yra aukščiausia ir absoliutinė vertybė. (...) Jai nusilenkia ir gamta, ir kultūra, ir religija. Net pats Dievas kaip absoliutinė ir pilnutinė Asmenybė, pagerbia žmogaus asmenybę, visiškai respektuoja jos laisvę ir nusistatymus. Žmogaus sąžinės įsitikinimai yra aukščiausia jo veiksmų norma, padaranti jo gyvenimą priklausantį tik jam vienam, niekam kitam. Todėl ir valstybė yra palenкта žmogaus asmenybei. Šitas įsitikinimas yra pagrindinis, kuris katalikus suveda su liaudininkais ir kuris juos skiria su vad. fašistiškai nusiteikusių srovių, valstybę pastatančių aukščiau už žmogaus asmenybę.²⁵⁰

Šios ilgesnės citatos liudija ne tik liaudininkų ir katalikų pozicijų suartėjimą, bet leidžia įžvelgti ir gana vingiuotas pastarųjų nuostatas. 1938 m. vasarą J. Ambrazevičius rašė, kad tarp katalikų jaunimo formuojasi „naujo tipo lietuvis“, atsikratęs konservatizmo ir su nauju aktyvizmu bekuriantis naują kultūrą bei džiaugėsi už katalikų „...mokėjimą paklusti kolektyvinei drausmei, kolektyvinio ritmo pajutimą, ir savo figūros apvaldymą, judesio drąsumą.“²⁵¹

Krizės Klaipėdoje metu 1938 m. pabaigoje – 1939 m. pradžioje katalikų lyderiai nevensė ryšių su voldemarininkais – A. Maceina iki Klaipėdos anšliuoso samprotavo apie „tautinio totalumo“ valstybėje prasmę²⁵². Tačiau jau atsiradus

²⁴⁹ P. Dielininkaitis, Susitarimo ir bendradarbiavimo keliu, ten pat, p. 4.

²⁵⁰ A. Maceina, Tai, kas mus jungia, *Lietuvos žinios*, 1939 06 17, nr. 135, p. 37.

²⁵¹ J. Ambrazevičius, Ateina naujas žmogus, *XX amžius*, 1938 07 05, nr. 149, p. 3.

²⁵² A. Maceina, Tauta ir valstybė, *Naujoji Romuva*, 1939, nr. 11, p. 230.

„Vieningo darbo“ vyriausybei 1939 m. džiaugėsi, kad Lietuvoje nebėra „visuomenės uniformavimo“, o valstybė esanti „palenкта žmogaus asmenybei“²⁵³. Panašiai P. Dielininkaitis 1939 m. sausio mėnesį dar rašė apie tai, kad svarbu „disciplinuoti“ pilietį „autoritarinėje demokratijoje“, o vasarą jau smerkė visokias „kolektyvizmo“ apraiškas valstybėje. Kitaip tariant, buvo atsiribota nuo dešiniųjų radikalų ir pasukta liaudininkams priimtina ideologine kryptimi.

Viešai demonstruojamą katalikų ir liaudininkų vienybę politiniai lyderiai skatino skleisti ir tarp jiems giminingų organizacijų. 1940 m. pradžioje advokatas Z. Toliušis, kreipdamasis į valstiečių liaudininkų srovei artimus veikėjus, optimistiškai nupasakojo santykių su krikščionimis demokratais perspektyvas, kaip turinčias „šviesią ateitį“, ir paragino saviškius aktyviau megzti kontaktus bendradarbiaujant su katalikais, o iškilus nesklandumams, būtent jei kurios nors katalikiškos organizacijos nenorėsiančios palaikyti su jais ryšių, nedelsiant informuoti liaudininkų vadovybę ir ši greitai viską „sutvarkysianti“²⁵⁴. Valstybės saugumas, sekdamas besirutuliojančius „Ašies“ dalyvių santykius, pastebėjo, kad valstiečiai liaudininkai su krikščionimis demokratais buvo sudarę „džentelmenišką sutartį“: visur vieni kitus remia, tokiais santykiais abi grupės yra patenkintos, nes katalikai esą nori visur vadovauti, o liaudininkai prie jų „prisišlięję pataikauja“²⁵⁵.

Liaudininkų *Lietuvos žinios* ir katalikų *XX amžius* tapo atvira tribūna ne tik vieni kitiems, tačiau buvo prieinama ir kairiesiems radikalams. Katalikiškame dienraštyje atsirado vietos aiškaus laisvamano P. Slavėno, komunistuojančio T. Ventos ar valstiečio liaudininko radikalo J. Paleckio publikacijoms²⁵⁶, o apie jų galimybes pasirodyti anksčiau vargu ar būtų realu kalbėti. Prie bendrų mitingų su katalikais prisidėjo socialdemokratai K. Venclauskis ir S. Kairys. Viename tokių jungtinių mitingų Šiauliuose, kuris sutraukė per 500 dalyvių ir įvyko iš karto po to, kai vidaus reikalų ministras uždraudė steigti PF, K. Venclauskis piktinosi tautininkų sąjunga, kuri buvusi kalta dėl žmonių „nelygybės“. Įsikarščiavęs reikalavo naujų Seimo rinkimų ir piktinosi, jog „...vietoje tautininkų jungo, geriau būtų nešti okupacijos jungą.“²⁵⁷ Valstietis liaudininkas Urbaitis paragino susirinkusius dalyvius

²⁵³ A. Maceina, ...Nisi Perfekti, *XX amžius*, 1939 04 24, nr. 91, p. 3.

²⁵⁴ 1940 02 12 VSD mėnesinė apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veiklą Lietuvoje 1940 m. sausio mėnesį, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 569a, l. 3.

²⁵⁵ VSD Agentūros skyriaus viršininko A. Galecko 1939 m. balandžio mėn. apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 138, l. 20; 1939 03 31 VSP bendradarbio agentūrinis pranešimas, ten pat, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 398 ir kt.

²⁵⁶ P. Slavėnas, Apie kultūrinį sąjūdį. Nuo akademijos iki kaimo lūšnėlės, *XX amžius*, 1938 04 25, nr. 91, p. 4; T. Venta, Gyvenimo ragai, ten pat, 1937 02 09, nr. 32, p. 3; J. Paleckis, Gegužės 15-oji Tautos vienybės diena, ten pat, 1939 05 15, nr. 109, p. 10 ir kt.

²⁵⁷ Būdingesnieji visuomenės susirinkimai ir juose priimtos rezoliucijos, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 569a, l. 50.

telktis į visų politinių partijų pagrindu sudarytą bendrą organizaciją. Krikščionis demokratas D. Jasaitis emocingai pritarė kalbėjusiems siūlydamas „pasmerkti“ ir „prakeikti“ tautininkus už jų savanaudiškumą, už netinkamą politiką Vilniaus ir Klaipėdos kraštuose²⁵⁸.

Balandžio 23 d. panašioje atmosferoje praėjusio ir J. Paleckio su kun. M. Krupavičiumi emocingų kalbų įaudrinto jungtinio susirinkimo Marijampolėje atėjo pasiklausyti per 3000 žmonių. (Beje, derinant prelegentų kandidatūras, J. Paleckiui kalbėti kartu su kun. M. Krupavičiumi pasiūlė J. Ambrazevičius.) Abu oratoriai Marijampolėje kalbėjo panašiai: aukštino vieni kitų (krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų) nuopelnus Lietuvai, smerkė tautininkus, gyrė naująją „Vieningo darbo“ vyriausybę, akcentavo būtinų reformų svarbą. Pirmasis pasisakė J. Paleckis:

Hanibalas už vartų... Frankui apgulus Madridą ispanai vienas kitą žudė. Panašiai galėjo atsitikti ir Lietuvoje, jei nebūtų įvykęs persilaužimas. (...) Dvylikos metų tautininkų režimas privedęs tautą prie valstybės pražūties. Dabar ją išgelbėjo kariuomenės vadovybės įsikišimas ir koalicinės vyriausybės sudarymas. Naujoji vyriausybė turinti didelį pasitikėjimą. Iš visur siunčiami sveikinimai. Vyriausybė nebijanti visuomenės: jos ministrai važinėja po provincijas su pranešimais, norėdami palaikyti su visuomene kontaktą ir išgirsti jos pageidavimus. (...) Nors visuomenėje dar esąs juntamas kažkoks netikrumas dėl tolimesnės vyriausybės linijos, tačiau dabartinės vyriausybės linija esanti nustatyta ir aiški...²⁵⁹

Baigęs kalbą, J. Paleckis padėkojo kun. M. Krupavičiui už jo veiklą einant Žemės ūkio ministro pareigas ir užleido jam tribūną. Ilgametis LKDP CK vadovas kalbėdamas kartojo *Bendro žygio* laikraštyje skelbtas citatas: „Kai maurai aptraukia vandenį ten veisiasi visokie buožgalviai, rupūžiokai ir kiti, geresnės žuvies ten nematysi. Taip buvę per dvylika tautininkų valdymo metų: veisęsi visokie buožgalviai, parazitai. Reikėjo praplėšti maurus ir įleisti saulės spindulį...“²⁶⁰ Dar prieš tris savaites jis kalbėjo, kad svarbu pamiršti nesutarimus su tautininkais ir vieningai dirbti darbą, o šiame mitinge kalbos tonas buvo kitoks:

...Ir dabar Lietuva Klaipėdos nustojus dėl vadų trumparegiškumo ir nesugebėjimo. Klaipėdos atplėšimas įvykęs ne per karą, bet sutartimi, už kurią vokiečiai reiškia padėką. Vyriausybė ir tautininkai tylėję ir neturėję ką pasakyti. Bet raminimų nesugebėję suformuluoti. Iš tikrųjų esanti gėda. Tik vienas kariuomenės vadas gen. Raštikis išleistame atsišau-

²⁵⁸ Ten pat.

²⁵⁹ Tautos vieningumo demonstracija Marijampolėje, *Lietuvos žinios*, 1939 04 26, nr. 93, p. 5. (Visą kalbos tekstą žr.: Būdingesnieji visuomenės susirinkimai ir juose priimtos rezoliucijos, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 569a, l. 53.)

²⁶⁰ Ši frazė cituota 1939 m. sausio 30 d. Lietuvos aktyvistų sąjungos Klaipėdoje leisto *Bendro žygio* nr. 2, p. 1.

kime pasakęs – gana, toliau nė žingsnio. Ir Čekoslovakiją vienas žmogus atidavęs. Tokius reikia siųsti į kartuves. Tautą prikėlusi ir nepriklausomybę jai iškovojusi liaudis. (...) Šiuo momentu reikia didžiausios visų vienybės, tik be tautininkų sąjungos. Nuoširdūs ir dori tautininkai gali prisidėti prie tos vienybės, tik ne per tautininkų sąjungą, nes ji Lietuvą atvedusi prie pražūties. Reikia tautininkams krikščioniškai atleisti, pasakyti amžiną atilsį ir palinkėti, kad jie daugiau neatsikeltų. Tautininkai skelbė, kad partijų ir opozicijos nesą, bet pasirodė, kad yra ir liaudininkai, ir krikščionys demokratai, ir kiti, bet nesą tautininkų. (...) Ponai tautininkai, jeigu jūsų dar kiek yra, tai greičiau likviduokitės patys. Mūsų tauta nesanti nesusipratėlių ir mulkių tauta. Ji esanti susipratusi. Tą patvirtina ir buvęs Suvalkijoj ūkininkų sukilimas. Vieno asmens, ar vienos partijos diktatūros tauta nepakęsianti.²⁶¹

Panašių susirinkimų, virtusių mitingais, banga 1939 m. pavasarį nuvilnijo per visą Lietuvą: balandžio 6 d. įvyko Raseiniuose (300 dalyvių), 16 d. – Antalieptėje (150 dalyvių), 23 d. – Alytuje (500 dalyvių), Lazdijuose (apie 300 dalyvių), Vilkaiviškyje (per 1000 dalyvių)²⁶².

Katalikų ir liaudininkų lyderių inicijuotai „tautos konsolidacijos“ kampanijai bei susirinkimuose išsakomoms mintims 1939 m. pavasarį ir vasarą pritarė net komunistai. Jų veiklos taktika – remti opozicines jėgas prieš tautininkus ir tarp darbininkų skleisti „nacionalinės Lietuvos nepriklausomybės išsaugojimo idėją“. Komunistai ir komjaunimas atsišaukimuose savo narius ragino stoti į visas „buržuazines“ organizacijas (ypač į Šaulių sąjungą). LKP sumažino J. Černiaus ministrų kabineto kritiką iki „legalumo“ ribos, o balandžio–birželio mėnesiais komunistai net atsisakė kurstyti ir organizuoti streikus. Valstybės saugumas pastebėjo, kad LKP vengė išsišokimų: gegužės 1 d. praėjo kaip niekada ramiai, birželio 18 d., minint trečiąsias A. Kranausko mirties (1936 m.) metines planuota demonstracija neįvyko. Anot saugumo, patys komunistai ragino susirinkusiuosius skirstyti ir „neerzinti“ vyriausybės²⁶³. Iki rugsėjo, t. y. karo veiksmų pradžios, LKP savo atsišaukimuose akcentavo daugiau ekonominius, o ne politinius reikalavimus. Tokios taktikos komunistai buvo priversti laikytis dėl kelių aplinkybių. Pirmiausia dėl Klaipėdos krizės LKP buvo išsigandusi, kad Vokietijos pretenzijos Lietuvai neapsiribos tik Klaipėdos kraštu, todėl jautė tiesioginę grėsmę patekti į Vokietijos įtakos sferą ar net būti okupuotiems. Antra, viešai pasisakydama už „Lietuvos nacionalinę nepriklausomybę“ bei susilaikydama nuo naujosios vyriausybės kritikos, LKP „tautos konsolidacijos“ idėjos išjudintoje visuomenėje siekė populiarinti kai kurias savo idėjas. Kiekybiniu požiūriu, kadangi ji buvo marginalinė organizacija, tikėjosi per

²⁶¹ Būdingesnieji visuomenės susirinkimai ir juose priimtos rezoliucijos, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 569a, l. 54.

²⁶² Ten pat, l. 47–48.

²⁶³ VSD agentūros skyriaus viršininko A. Galecko 1939 m. apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 138, l. 14, 24, 29, 35.

PF susirinkimus viešinti politinių kalinių amnestijos klausimą. Dauguma tokių buvo komunistai ar įtariamai prielankumu komunizmui, todėl formaliai remdama katalikų ir liaudininkų iškeltą „tautos konsolidacijos“ idėją LKP siekė gausinti savo gretas.

Prie optimistinių visuomenės nuotaikų prisidėjo ir krikščionių demokratų bei valstiečių liaudininkų ministrai, kurie taip pat aktyviai pradėjo važinėti po Lietuvą ir susitikinėti su gyventojais. Jie pristatinėjo savo veiklos planus, žadėjo įgyvendinti rūpimas reformas. Tokiuose susirinkimuose jie buvo sutinkami entuziastingai, nes per daugelį metų provincijos gyventojai pamačius ministrą – ne tautininką, o dar visai neseniai buvusį griežtą opozicijos veikėją – kataliką ar liaudininką, stiprėjo viltys dėl esminių režimo politikos pokyčių.

Tarptautinių įvykių inicijuotas ir politinės opozicijos sukeltas savotiškas visuomenės *sąjūdis* ir jį įvairiais reformų pažadais skatinantys ministrų vizitai į provinciją nepatiko A. Smetonai. Tuometinio Krašto apsaugos ministro K. Musteikio teigimu, „bendro darbo“ vyriausybės atstovų susitikimuose su visuomene itin tvirtai jautėsi vadinamieji opozicijos ministrai – ypač L. Bistras. Šis, jausdamas S. Raštikio užnugarį, laikėsi tvirtos pozicijos ir santykiuose su prezidentu, dėl to 1939 m. vos nesukėlė ir vyriausybės krizės²⁶⁴. A. Smetonai nebuvo paranku, kad kai kurie vyriausybės nariai populiarėja, „judina“ Lietuvos visuomenę ir menkina jo autoritetą. Gegužės 10 d. prezidentui pasirašius įsigaliojo „Nepaprastojo meto“ įstatymas. Remiantis juo, dėl viešosios tvarkos ir valstybės saugumo poreikių apskričių viršininkams turėjo būti suteikiamos didesnės galios kontroliuoti viešąjį gyvenimą. Galimo karo metu šias funkcijas turėjo perimti karo komendantai. Apskričių viršininkai, asmeniškai paprastai lojalūs režimui, turėjo teisę drausti spaudos publikacijas, neleisti rengti visuomenės susirinkimų, eisenų ir pan.²⁶⁵

Šio įstatymo priėmimui krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai neprieštaravo, nes jo 6 skirsnyje buvo skelbiama: „Nepaprastąjį metą paskelbus, organizacijos ar jos padalinio veikimas, jei kenktų valstybės saugumui, visuomenės rimčiai, viešajai tvarkai ar kitiems valstybės reikalams, Vidaus reikalų ministro nutarimu gali būti sustabdytas. Tokia organizacija ar jos padalinys Vidaus reikalų ministro nutarimu gali būti ir uždaryti.“²⁶⁶ Opozicijai tai suteikė vilčių, kad šio įstatymo pagrindu bus sustabdyta Tautininkų sąjungos veikla. Apie tai įstatymo įsigaliojimo išvakarėse viešai ir tiesiai žurnalistams pareiškė Vidaus reikalų ministras²⁶⁷. Todėl įstatymas be jokių protestų opozicijos sluoksniuose ir visuomenėje

²⁶⁴ K. Musteikis, *Prisiminimų fragmentai*, Vilnius, 1989, p. 20–21.

²⁶⁵ Nepaprastojo meto įstatymas, *Vyriausybės žinios*, 1939 05 10, nr. 644, eil. nr. 4701, p. 303–304.

²⁶⁶ Ten pat.

²⁶⁷ Pasikalbėjimas su vidaus reikalų ministru K. Skuču, *XX amžius*, 1939 04 26, nr. 93, p. 3.

buvo priimtas. Kita vertus, kaip paaiškėjo vėliau, būtent šis įstatymas padėjo slopinti opozicijos populiarinamas mintis. Nuo gegužės mėnesio apskričių viršininkai sunkiau išdavinėjo leidimus rengti susirinkimus, griežčiau kontroliavo spaudą, o tautininkų sąjungą, kaip nekėlusią grėsmės viešajai tvarkai, vidaus reikalų ministras paliko veikti. Šitaip PF idėja palengva buvo numarinta.

Nors katalikų ir liaudininkų inicijuota „tautos konsolidacijos“ idėja nepasiekė savo tikslų – nesugebėjo priversti A. Smetonos sudaryti tikrą koalicinę vyriausybę ir į valstybės valdymą įtraukti kitų politinių srovių atstovus kaip tų srovių reprezentantus, o ne kaip individualius asmenis, vis dėlto 1939 m. pavasario įvykiai ne juokais išgąsdino tautininkų sąjungos narius. A. Smetonos laviravimas ir kuriama iliuzija, kad opozicija stiprėja, vertė tautininkus reaguoti į jiems nenaudingus padėties pokyčius. Suformavus J. Černiaus kabinetą, LTS politinė vadovybė balandžio mėnesį, vėliau ir lapkritį mėgino įvairiomis, netgi karinėmis priemonėmis priversti jį atsistatydinti. Saugumo slaptuose dokumentuose su šiais įvykiais buvo siejamos J. Tūbelio, D. Zauniaus, V. Alanto, pulk. Prano Saladžiaus ir kitų pavardės.²⁶⁸ Panašūs gandai buvo skelbiami ir Varšuvos spaudoje²⁶⁹. Dalis eilinių LTS narių, ypač provincijoje, pakriko, pradėjo laužyti partinę drausmę, net demonstruoti atvirą nusivylimą prezidentu, kad šis toleruoja opozicines jėgas. Pasak saugumo darbuotojų, stebėjusių pakrikimą tautininkų aplinkoje, pavasarį pagausėjo narių išstojimo iš partijos atvejų. LTS ideologiškai artimi studentai jaunalietuviai pradėjo palaikyti ryšius su voldemarininkais ir piktintis A. Smetonos neveiklumu. Eiliniai tautininkų nariai valdininkai stengėsi tyliai dirbti savo darbą ir niekur nesikišti bei viešai nereikšti nepasitenkinimo. Provincijoje pradėjo mažėti išplatintos tautininkiškos spaudos kiekis ir pan.²⁷⁰

Kita vertus, LTS vadovybė ir ištikimieji A. Smetonos valdymo (tačiau ne „Vieningo darbo“ vyriausybės) rėmėjai suskubo aktyvinti veiklą. Opozicija siekė pamažu pertvarkyti vyriausybę – įtraukti jai palankius atstovus, o tautininkai – priešingai, pradėjo kurti planus, kaip sukompromituoti ir išstumti iš J. Černiaus kabineto neįtinkančius jiems ministrus. 1939 m. gegužę įvykusio LTS apskričių pirmininkų suvažiavimo metu buvo nuspręsta, kad nuversti esamą vyriausybę reikėtų ne perversmo keliu, o „gudriau“, t. y. per tautininkų atstovus IV Seime inicijuojant nuolatinius paklausimus (interpeliacijas) kai kuriems ministrams. Buvo planuojama, kad ir koks būtų jų atsakymas į interpeliacijas, nepasitikėjimas mi-

²⁶⁸ 1939 04 15 Visuomeninio darbo vadybos spaudos apžvalga Nr. 81, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 128, l. 107.

²⁶⁹ *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais*, (Dokumentų rinkinys, sud. A. Kasparavičius, P. Libera), Vilnius, 2013, p. 337.

²⁷⁰ 1939 06 13 VSD mėnesinė apžvalga apie įvairių politinių partijų ir organizacijų veiklą Lietuvoje 1939 m. gegužės mėn., *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 569a, l. 44.

nistras vis tiek būtų pareikštas, todėl jie turėtų atsistatydinti²⁷¹. Tautininkai nemėgo krikščionių demokratų atstovų, ypač L. Bistro, kuris, užimdamas švietimo ministro postą, kaip minėta, su A. Smetona kaip prezidentu beveik nebendravo ir vienas kitą „boikotavo“. Siekdami L. Bistrą pašalinti iš vyriausybės, tautininkai iki paskutiniųjų J. Černiaus kabineto darbo dienų spaudė ministrą pirmininką pakeisti L. Bistrą jiems ideologiškai artimesniu ir priimtinesniu asmeniu²⁷².

Dar viena krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų vykdomos „tautos konsolidacijos“ 1939 m. pavasarį–vasarą pasekmė – jaunosios kartos LTS lyderių iškilimas. LTS krizės atmosferoje siekiant stiprinti tautininkų pozicijas šalyje, greitai išpopuliarėjo totalitaristines sąvokas vartoję jaunesni tautininkai, kitaip dar vadinami „vairininkais“. Šie, susibūrę prie LTS teorinio žurnalo *Vairas*, taip pat kontroliavo oficiozą *Lietuvos aidas*, o po J. Tūbelio mirties nuo 1939 m. rudens perėmė vadovavimą pačiai tautininkų sąjungai. Žymiausi šios kartos atstovai – D. Cesevičius, Vincas Rastenis, Bronius Tomas Dirmeikis, Jonas Statkus, Vytautas Alantas, Bronys Raila, Antanas Valiukėnas, Vladas Nausėdas, Kazimieras Masiūnas, Vytautas Augustaitis, Kazys Dausa, Jonas Balys, Stasys Leskaitis ir kiti. Jie piktinosi per didele A. Smetonos „tolerancija“ opozicijai ir agitavo už galutinį „demokratinio psichozo“ Lietuvoje pašalinimą²⁷³.

Naujieji LTS lyderiai buvo aktyvūs, dinamiški ir į kompromisus su opozicija nesileido. A. Smetonos – J. Tūbelio kartos tautininkai santykiuose su opozicija buvo visą laiką, tačiau nuosaikiai, „užsispyrę“, o D. Cesevičiaus – J. Statkaus kartos atstovai buvo ne tik „užsispyrę“, bet ir „ekspansyvūs“. Gerai valdydami plunksną ir vadovaudami didžiausius tiražus Lietuvoje turinčiai spaudai, jie Antrojo pasaulinio karo išvakarėse pradėjo griežtą opozicijos „puolimą“.

Jaunųjų tautininkų iškilimas tapo neplanuota kliūtimi opozicijai, ypač krikščionims demokratams. Didžiausios kritikos strėlės buvo nutaikytos į juos. Katalikų politiniai lyderiai pradėjo apgailėstauti, kad tautininkai vienijasi, juos „puola“, o katalikai esą kaip buvo, taip ir tebėra nevieningi²⁷⁴. Be to, tautininkai J. Černiaus ministrų kabineto narius valstiečius liaudininkus iš dalies labiau toleravo nei krikščionis demokratų. Buvo matyti, kad tautininkai mėgina imtis opozicijos skaldymo – mėgina atitraukti liaudininkus nuo krikščionių demokratų²⁷⁵ ir ragina

²⁷¹ 1939 05 25 Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Ukmergės apygardos Biuletenis nr. 24, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 641, l. 199.

²⁷² VSD agentūros skyriaus viršininko A. Galecko 1939 m. rugpjūčio mėn. apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 138, l. 36

²⁷³ V. Alantas, Politinė tautos vienybė, *Vairas*, 1939, nr. 48, p. 927–930.

²⁷⁴ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 290.

²⁷⁵ Ten pat.

į tautininkų gretas pritraukti nuosaikesnių voldemarininkų²⁷⁶. Šie po Klaipėdos netekties ir PF idėjos populiarinimo metu krikščionių demokratų lyderių buvo nustumti nuo bendros veiklos. Tad vasaros pabaigoje pradėjo formotis iliuzija, kad iš krikščionių demokratų „tautos vienijimo“ iniciatyvą tuojau perims radikalai nusiteikę jaunieji tautininkai ir šią akciją pasuks ne opozicijos vienijimo, o priešinga – režimo stiprinimo kryptimi.

Kita vertus, Antrojo pasaulinio karo išvakarėse besikeičiančias vidaus politines peripetijas nustelbė tarptautiniai įvykiai – karo veiksmų pradžia, politinio režimo atsisakymas „žygiuoti į Vilnių“, vėliau Vilniaus atgavimas iš Raudonosios armijos rankų bei komplikuotas krašto valdymas. Tad nuo rugpjūčio pabaigos iki spalio pabaigos krikščionių demokratų viltys įgyvendinti „tautos konsolidaciją“ iš „apačios“ ir paspausti režimą vėl susilpnėjo. Buvo piktinamasi ne vien tautininkų „nelojaliais“ veiksmais vienijant tautą, tačiau pradėta samprotauti, kad „tautos vienybės“ reikėtų siekti jau ne tik per J. Černiaus kabinetą ar mobilizuojant visuomenę „iš apačios“. Nauju keliu buvo laikoma santykių su kariuomenės vadovybe stiprinimas. Būtent prasidėjus Antrajam pasauliniam karui Z. Ivinskio įvardinta krikščionių „taryba“ viename savo posėdžių nusprendė, kad reikia užmegzti ir palaikyti glaudžius ryšius su Krašto apsaugos ministru K. Musteikiu ir, svarbiausia, su kariuomenės vadu S. Raštikiu²⁷⁷. Pirmasis, nors ir palankus A. Smetonai, tačiau gana pagarbiai vertino L. Bistrą. Antrasis, jausdamas savo populiarumą kariuomenėje ir visuomenėje, neretai drįsdavo viešai pakritikuoti ir pakomentuoti, jo supratimu, politinio režimo klaidas. S. Raštikio ambicijas, savotišką aroganciją ir konfliktą su prezidentu atsiminimuose yra aprašęs K. Musteikis²⁷⁸.

Šiuos krikščionių demokratų taktikos pokyčius lėmė kelios priežastys. Pirma, karo veiksmai ir Lietuvos tarptautinės padėties pasikeitimas. Antra, apčiuopiamų rezultatų neduodantis šūkis „už vieningą veikimą“. Trečia, grėsmingi signalai, gautami iš aktyvėjančių tautininkų radikalų. Pastaruoju atveju buvo baiminamasi, kad „vairininkai“, spausdami J. Černių, gali priversti jį performuoti kabinetą ir jame dominuoti tautininkai. Todėl krikščionims demokratams reikėjo realios jėgos paramos, kurios akivaizdoje LTS nesiryžtų tokiems veiksams. Tokia jėga Lietuvoje buvo kariuomenė²⁷⁹.

²⁷⁶ M. Treinys, Įveikęs gyvenimo nuošalę, *Domas Cesevičius* (sud. V. Lukoševičius, M. Treinys), Vilnius, 1998, p. 239; VSD agentūros skyriaus viršininko A. Galecko 1939 m. rugpjūčio mėn. apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 138, l. 36.

²⁷⁷ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 290.

²⁷⁸ K. Musteikis, *Prisiminimų fragmentai*, Vilnius, 1989, p. 35–44.

²⁷⁹ Tarp katalikų politikų buvo samprotaujama, kad jei A. Smetona mėgintų įgyvendinti kokius nors opozicijai nepalankius sprendimus vyriausybėje, krikščionis demokratų galbūt paremtų gen.

Katalikų lyderiai karo pradžioje laikėsi „pasyvios“ ir „laukimo“ taktikos. Viena vertus, oficialiai jie rėmė Lietuvos valdžios neutraliteto politikos kursą, kita vertus, turėjo atsižvelgti ir į visuomenės entuziazmą kuo skubiau priimti vokiečių „pasiūlymą“ dėl Vilniaus. Neaiški nuostata, kaip elgtis Vilniaus klausimu, rugsėjo mėnesį krikščionims demokratams nebuvo naudinga dar ir dėl to, kad dešinieji radikalai aiškiai pasisakė už taktiką „žygiuoti į Vilnių“²⁸⁰. Tai atitiko visuomenės lūkesčius, todėl didėjo jų populiarumas. Nors krikščionys demokratai viešojoje erdvėje neakcentavo žūtbūtinio tikslo Lietuvos kariuomenei „žygiuoti į Vilnių“, tačiau galimiems tarptautiniams pokyčiams buvo priversti rengtis iš anksto. Rugsėjo 4 d. vietoj kun. J. Prunskio *XX amžiaus* redaktoriumi paskirtas germanistas, Karaliaučiaus ir Vienos universitete studijavęs I. Skrupskelis. Dienraščio puslapiuose P. Dielininkaitis ir toliau detalai aprašinėjo III Reicho laimėjimus socialinėje politikoje²⁸¹.

Krikščionių demokratų lyderių nuogąstavimus dėl tautininkų populiarėjimo, dviprasmišką nuostatą J. Černiaus kabineto atžvilgiu ir nesuformuluotą požiūrį į užsienio politiką nustelbė Sovietų sąjungos veiksny. Po spalio 10 d. pasirašytos „Savitarpio pagalbos ir bendradarbiavimo sutarties“ katalikų, kaip ir daugumos lietuvių politinio elito nuostatos staiga pasikeitė – teko priverstinai palaikyti išoriškai draugiškus santykius su SSRS. Galima išskirti bent tris veiksnys, kurie lėmė tolesnę krikščionių demokratų veiklą. Pirmiausia tai kultūrinis ir civilizacinis požiūris katalikams svetimos komunistinės valstybės atsiradimas Lietuvos pašonėje²⁸². Antra, įvedus Raudonosios armijos įgulas, sustiprėjusios prokomunistinės neturtinųjų sluoksnių ir prosovietinės kairiosios inteligentijos atstovų nuotaikos. Trečia, atgautas etniškai margas ir reikalingas socialinių reformų Vilniaus kraštas, kuris, katalikų politikų samprotavimu, turėjo tapti „raktu į Lietuvos demokratiją“²⁸³. Šis veiksnys darė reikšmingą įtaką katalikų lyderiams jų santykiuose su režimu ir kitomis politinėmis srovėmis, ypač kairiaisiais sluoksniais.

S. Raštikis ir Lietuvoje esą kiltų „revoliucija“ (1939 08 18 VSD agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 378, ap. 13, b. 58, l. 409).

²⁸⁰ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 360.

²⁸¹ P. Dielininkaitis, III Reicho socialinės politikos linkmė ir institucijos, *XX amžius*, 1939 09 14, nr. 211, p. 5; P. Dielininkaitis, Iš III Reicho socialinės politikos, ten pat, 1939 09 20, nr. 216, p. 3 ir kt.

²⁸² Šis veiksnys ypač jaudino lietuvių katalikų organizacijų lyderius Vilniuje. 1939 m. spalio pradžioje buvo nutarta lietuvių katalikų draugijų įstaigų valdomuose moksleivių bendrabučiuose nutraukti įprastas bendras vaikų pamaldas bei nuo sienų nukabinėti šventųjų paveikslus (P. Bieliauskas, *Dienoraštis. 1920–1957*, Vilnius, 2012, p. 257).

²⁸³ Lietuvos ir SSRS sutarties pasirašymo fone senoji LKDP karta (P. Karvelis, A. Tumėnas) studentams ateitininkams ne kartą kalbėjo, kad „su Vilniaus atgavimu sugrįš ir demokratija“, bei ragino „kovoti už demokratiją“ (VSD agentūros skyriaus viršininko A. Galecko 1939 m. spalio mėn. apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 138, l. 43).

Lietuvos delegacijoje, kuri spalio pradžioje Maskvoje derėjosi dėl sutarties su SSRS, dalyvavo ir krikščionis demokratas K. Bizauskas, ir katalikams artimas gen. S. Raštikis. Ruošiantis deryboms, istorikas Z. Ivinskis gavo iš Užsienio reikalų ministerijos nurodymą surinkti istorinius duomenis, kuriais būtų galima remtis derantis Maskvoje dėl lietuviškų teritorijų²⁸⁴. Istoriko Č. Laurinavičiaus teigimu, šitaip A. Smetona siekė tam tikrą atsakomybę už sutarties pasirašymą primesti didžiausiai opozicinei srovei – krikščionims demokratams²⁸⁵.

Po sutarties pasirašymo jau kitą dieną spaudoje buvo paskelbtas ir sutarties tekstas. Kita vertus, lietuvių visuomenė, kaip ir politinės opozicijos lyderiai, į tai, kas buvo įrašyta sutartyje, nelabai kreipė dėmesio. Spalio 11 d. daugelis katalikiško *XX amžiaus* skaitytojų pirmajame puslapyje matė ir norėjo matyti tik didelį žemėlapi, kuriame vaizduojamas Vilnius kaip integrali Lietuvos teritorijos dalis. Po žemėlapio buvo išspausdintas sutarties tekstas, kuriame buvo rašoma, kad į Lietuvos teritoriją įvedama Raudonoji armija, tuo metu dar nelabai daug ką gąsdino. Entuziastingas visuomenės nuotaikas atspindėjo katalikiškoje spaudoje pasirodžiusios „ekspromtu“ parašytos Petro Vaičiūno eilės: „Mes be Vilniaus nenurimom – / Ir su Vilnium nenurimsim! / Vėl ties savo sostu rymom – / Milžiniais darbams atgimsim! (...) Ženkim žygin, broliai, sesės, / Neškim Vilniui viską, viską! / Mūsų rytas neužgesęs, / Mūsų Vilnius laisvėj tviska! ...“²⁸⁶ Spalio 12 d. „Servus“ slapyvardžiu pasivadinęs J. Ambrazevičius už Vilnijos gražinimą dėkojo Sovietų sąjungai, kuri, pasak jo, „...respektavo senosios sutarties [1920 m. liepos 12 d.] dvasią ir lietuvių tautos gyvąjį reikalą – sujungti visą tautą etnografinėse ribose.“²⁸⁷ Dienraščio redaktorius I. Skrupskelis perspėjo visuomenę laikytis rimties ir visus skleidžiančius gandus asmenis pavadino „didžiausiais valstybės priešais“²⁸⁸.

1939 m. pabaigoje raudonarmiečių bazių atsiradimą Lietuvoje kaip nekeliantį grėsmės valstybės suverenitetui reiškinį vertino ne vienas katalikų srovės lyderis. 1939 m. spalio pabaigoje P. Dielininkaitis, viename iš daugelio susitikimų su studentais ateitininkais aptaręs to meto tarptautines ir vidaus politikos aktualijas, kalbėjo: „...Lietuva politikoje nėra pralaimėjusi, kad išleido pas save rusus, nes tai nereikia, kad jie bus visą laiką. Jei vieną kurią dieną rusų santvarka sutrupėtų arba įvyktų pas juos kokia nors permaina, tai mes vėl galėtume nuo tų bazių pasiliuo-

²⁸⁴ Z. Ivinskis rugsėjo pabaigoje – spalio pradžioje pateikė savo surinktus duomenis K. Bizauskui, E. Turauskui bei svarstė galimybę, jog ir jis bus įtrauktas į Lietuvos delegaciją (Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 332).

²⁸⁵ *Lietuvos istorija: Nepriklausomybė 1918–1940 m.*, (D. Blažytė-Baužienė, E. Gimžauskas, Č. Laurinavičius, D. Mačiulis, G. Rudis, A. Svarauskas, J. Vaičėnionis), t. 10, d. I, Vilnius, 2013.

²⁸⁶ P. Vaičiūnas, Ir su Vilnium nenurimsim (ekspromtu), *Šaltinis*, 1939 10 21, nr. 43, p. 1.

²⁸⁷ Servus (J. Ambrazevičius), Kelyje į sostinę, *XX amžius*, 1939 10 12, nr. 235, p. 1.

²⁸⁸ I. Petrikonis (I. Skrupskelis), Drausmės ir kritiškumo, *XX amžius*, 1939 10 11, nr. 234, p. 4.

suoti ir juos iškraustyti. Dabar užimtame Vilniuje ir Vilniaus krašte reikalinga įdėti daug darbo ir finansų.“²⁸⁹ 1940 m. pavasarį A. Maceina samprotavo, kad Raudonosios armijos bazių nėra ko bijoti, netgi priešingai, manė, kad jos „saugo“ Lietuvą nuo galimo vokiečių puolimo²⁹⁰. Dar ir birželio 8–9 d. gausiausios Lietuvoje jaunimo organizacijos – katalikiškojo „LKJ Pavasaris“ kongreso metu buvo dėkojama „didžiajam Rytų kaimynui“ už Vilniaus sugrąžinimą Lietuvai²⁹¹.

Politinių srovių santykiai vidaus politinių kovų fronte po Vilnijos grąžinimo rutuliojosi taip pat nenuspėjamai. Iki spalio mėnesio suaktyvėjusi jaunųjų tautininkų veikla ir gandai apie dalies voldemarininkų išitraukimą į LTS gretas kėlė nerimą katalikų politiniams lyderiams. Dėl to turbūt pirmą kartą nuo „Vieningo darbo“ vyriausybės veiklos pradžios 1939 m. rugsėjo pabaigoje krikščionys demokratai pradėjo reikšti atvirą nepasitenkinimą šiuo ministrų kabinetu. Krikščionims demokratams ypač nepatiko saviškis L. Bistras ir jo „pasyvumas“. Viešai vis garsiau pradėta piktintis, kad katalikų ir liaudininkų ministrai savo buvimu tik „pridengia“ žlungančius tautininkus. Prasidėjo vieša vyriausybės kritika ir atviras reikalavimas jai atsistatydinti²⁹². Tas pats P. Dielininkaitis, pasak katalikų aplinkoje sklandžiusių gandų, turėjęs „Vieningo darbo“ vyriausybėje užimti vidaus reikalų ministro postą, spalio 5 d. krikščionių demokratų vadų pasitarime piktinosi opozicijos ministrais ir visa vyriausybe *in corpore* už jų „atskilimą“ nuo tautos. P. Dielininkaitis negailėjo kritikos už viso administracijos aparato neveiklumą ir nesugebėjimą „eiti kartu su tautos entuziazmu“. Jam pritarė dauguma katalikų atstovų, o sužinoję, kad Seimo prezidiumas ir prezidentas yra skeptiški reformų, ypač žemės reformos, radikalizavimo klausimu, vėl išitraukė į smarkią kampaniją reikalaudami paleisti IV Seimą ir atstatydinti vyriausybę²⁹³.

Tačiau po spalio 10 d. krikščionių demokratų pozicija dar kartą pasikeitė. Beįsisiūbuojanti antivyriausybė agitacija ir nepasitenkinimas „savais“ ministrais staiga nutilo. Anot to paties aktyviai viešajame gyvenime dalyvavusio P. Dielininkaičio, laikas keisti vyriausybę nebebuvo tinkamas ir visi ministrai privalėję likti savo vietose²⁹⁴. Tokias staigias katalikų ir juos remiančių liaudininkų nuostatas paveikęs SSRS veiksnys sudarė prielaidas rasti dar painesniems opozicijos politi-

²⁸⁹ 1939 10 24 VSP darbuotojo „Tolutis“ agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 13, b. 58, l. 516.

²⁹⁰ Ar galima pasimokyti iš istorijos [istorikų diskusija], *Šiaurės Atėnai*, 2001 07 14, nr. 27, p. 10.

²⁹¹ Tautinio pasiryžimo žodis, pasakytas Jasiukevičiaus konferencijos metu. Vytautą Didijį pagerbiant, *Pavasaris*, 1940, nr. 11–12, p. 214.

²⁹² 1939 11 12 VSD apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veiklą Lietuvoje 1939 m. spalį, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 569a, l. 16–17.

²⁹³ Ten pat.

²⁹⁴ 1939 10 24 Valstybės saugumo departamento Biuletėnis nr. 245, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 295.

niams vingiams. Lietuvai staiga patekus į SSRS įtakos sferą, svarbiausia politinė aktualija buvo nebe J. Černiaus vyriausybės pakeitimas ar IV Seimo paleidimas. Lietuvos politinis elitas mėgino prisitaikyti prie pasikeitusių tarptautinių sąlygų. Šitomis sąlygomis katalikai turėjo, kaip neretai, keleriopą veikimo taktiką.

Pirmiausia 1939 m. spalio pabaigoje, turbūt pirmą kartą nuo 1926 m. perversmo laikų, prasidėjo katalikų–liaudininkų ir tautininkų neoficialūs pasitarimai dėl bendros veiklos. Pasirašius sutartį su sovietais buvo akivaizdu, kad „Vieningo darbo“ vyriausybę A. Smetona bus priverstas keisti. Jos sudėtimi nebuvo patenkinta nei opozicija, nei tautininkai. O katalikų ir liaudininkų ministrai didesnio veiklumo vyriausybėje nerodė. Gen. J. Černius taip pat, nors ir buvo paklusnus prezidentui, tačiau neturėjo vyriausybės vadovui reikiamų politinio vadovo savybių²⁹⁵. Tad „Ašies“ atstovai kelis kartus slapta susitiko su jaunosios kartos tautininkų lyderiais. Pasak įvykių dalyvio P. Dielininkaičio, pirmojo susitikimo metu spalio 25 d. kartu su liaudininkais tautininkai buvo raginami veikti kartu, „užmiršti praeitį“ ir „susijungti lygybės pagrindais“. Abi srovės tautininkams įteikė savo programines nuostatas „ateities politiniam veikimui“. Tačiau tautininkams, kuriems atstovavo D. Cesevičius, B. T. Dirmeikis, tokia pozicija nebuvo priimtina ir kontaktai nutrūko²⁹⁶. Kaip vėliau paaiškino patys tautininkai, jie nebuvo linkę dirbti susijungę „lygybės pagrindais“ ir jiems nebuvo priimtinas atskirų ideologinių srovių bendradarbiavimas. „Vairininkai“ veiklą siejo su piliečiais, kurie būtų „...vienodos mąstymo linkmės ir vienodų supratimų apie tautos ir valstybės tikslus.“²⁹⁷ Po trumpalaikių paliaubų jaunieji tautininkų radikalai spaudoje ir toliau įnirtingai kritikavo opoziciją.

Antroji katalikų ir juos rėmusių liaudininkų veiklos kryptis, kaip minėta, koncentravosi į santykių su karine vadovybe palaikymą. 1939 m. rugpjūčio pabaigoje katalikų politinėje „taryboje“ iškelta idėja stiprinti ryšius su kariniais sluoksniais buvo plėtojama toliau ir leido katalikų lyderiams puoselėti viltis dėl būsimo stipraus užnugario. Šias nuotaikas kurstė paties Kariuomenės vado gen. S. Raštikio vieši politiniai samprotavimai, kuriuos turėjo remti krikščionys demokratai.

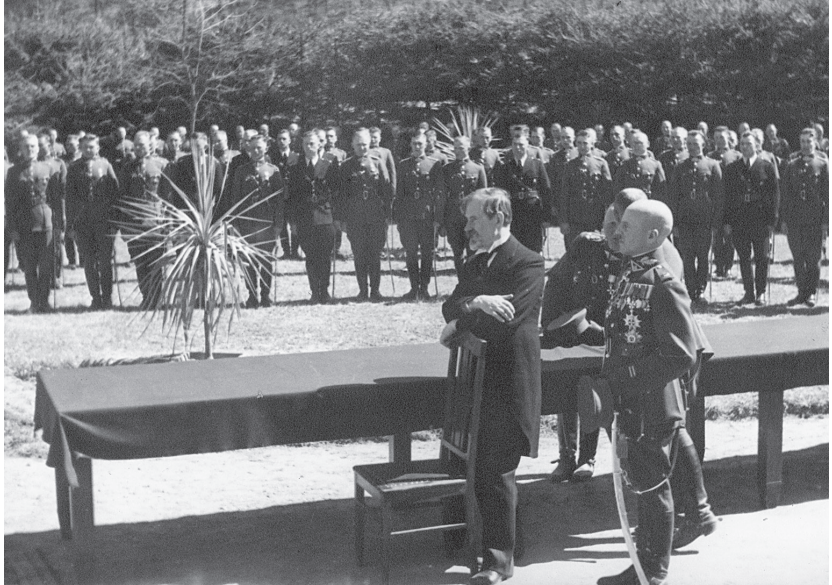
1940 m. pradžioje generolas ėmėsi kritikuoti politinį režimą, ragino visuomenę veikti vieningai, vieni kitais pasitikėti, į valstybinį darbą įtraukti visus visuomenės sluoksnius ir pan.²⁹⁸ Iš esmės buvo kartojamos opozicijos keliamos idėjos ir tai buvo adresuota A. Smetonai, todėl S. Raštikis komplikavo tolesnę savo,

²⁹⁵ G. Rudis, Jonas Černius – vilties generolas, *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*, Vilnius, 1997, p. 419.

²⁹⁶ P. Dielininkaitis, Pasitarimai ir jų finalas. Kai nuoširdumo trūksta [straipsnio į XX amžių rankraštis], *LNB RS*, f. 29–1579, l. 1.

²⁹⁷ Tarp konsolidacijos pasiklydus, *Vairas*, 1939 11 09, nr. 43, p. 1.

²⁹⁸ S. Raštikis, Mintys metams keičiantis, *Kardas*, 1940, nr. 1, p. 2.

Generolas S. Raštikis, ketvirtajame dešimtmetyje įgijęs A. Smetonos palankumą, turėjo politinių ambicijų ir tapo krikščionių demokratų politinio kurso rėmėju bei prezidento kritiku

kaip Kariuomenės vado, karjerą. Jei tikėtume tuometinio Krašto apsaugos ministro K. Musteikio atsiminimais, S. Raštikis, jausdamas savo populiarumą kariuomenėje ir visuomenėje po 1939 m. gegužę įvykusio jo vizito į Lenkiją²⁹⁹, pradėjo nebeslėpti ir savo politinių ambicijų. K. Musteikiui jis buvo įteikęs kariuomenės vadovybės įstatymo projektą, kuriame ministrui buvo numatyta palikti tik kariuomenės aprūpinimo reikalus, o kariuomenės vadas pagal savo kompetenciją turėjo perimti ministro pareigas. Šis sumanymas Karo taryboje buvo apsvarstytas ir, žinoma, atmestas. S. Raštikis jautėsi išsižeidęs, o K. Musteikis samprotavo: „Kai likau vienas – nenorom pagalvojau: nejaugi jam būtų patikęs Lenkijos režimas ir jis būtų panoręs pasidaryti Lietuvos Rydz-Smigły?“³⁰⁰

1940 m. sausį S. Raštikis žurnale *Kardas* paskelbė straipsnį, pavadintą „Mintys metams keičiantis“. Jis mėgino nurodyti prezidentui būtinas valstybės socialinių, ekonominių reformų kryptis bei užsienio politikos orientyrus. Vidaus reikalų ministro iniciatyva, kurio žinioje buvo spaudos cenzūra, tuokart nebuvo leista publikuoti šio straipsnio ir viso žurnalo numerio. Kauno kariniuose ir politiniuose sluoksniuose tai sukėlė sumaištį ir savotišką sensaciją – vidaus reikalų ministras

²⁹⁹ Tai buvo pirmasis aukšto rango Lietuvos pareigūno vizitas į Lenkiją po daugelio dvišalių santykių įtampos metų.

³⁰⁰ K. Musteikis, *Prisiminimų fragmentai*, Vilnius, 1989, p. 38.

„nutildė“ gerbiamą Lietuvos kariuomenės vadą. Straipsnio konfiskavimas tapo dar vienu smūgiu S. Raštikio autoritetui ir jo ambicijoms. Tad jis ėteikė prezidentui atsistatydinimo prašymą. Kita vertus, Lietuvos aukščiausiai politinei vadovybei jo atleidimas iš kariuomenės vadovybės nebuvo parankus, nes jis buvo populiarus visuomenėje, todėl jo atsistatydinimas vykstant karo veiksams ir Lietuvoje esant svetimos valstybės kariuomenei signalizuotų apie vidinius politinio režimo nesklandumus. A. Smetona buvo linkęs mėginti susitarti su S. Raštikiu: žadėjo didesnę atlyginimą, siūlė suteikti atostogų, net sutiko su S. Raštikio sąlyga, kad prezidentas asmeniškai artimiausioje ateityje visuomenei paskelbs, jog kariuomenės vadu yra visiškai pasitikima³⁰¹.

Tačiau S. Raštikiui to nepakako. Prezidentui, Ministrų kabinetui, Seimo vadovybei jis iškėlė dar 6 sąlygas, kurias įvykdžius, atsiimtų prašymą dėl atsistatydinimo. Kadangi jos labai iškalbingos, jas pacituosime:

...2. Seimo pirmininkui – kad Seimas be pakeitimų priimtų Raštikio pasiūlymus kariuomenę liečiančių įstatymų projektus. 3. Ministrui pirmininkui – kad jis panaudotų visas priemones, jog jo, Raštikio, vardas gatvėse ir kitose vietose nebūtų neišiamai linksniojamas. 4. Vidaus reikalų ministrui – kad jis viešai atsiprašytų Raštikį už jo straipsnio konfiskavimą. 5. Kad jo pateikiamieji kariuomenės biudžetai nebūtų apkarpomai...³⁰²

Nepavykus susitarti, 1940 m. sausį gen. S. Raštikis „išėjo“ atostogų, o balandį ir visai pasitraukė iš kariuomenės vado pareigų. Katalikams artimo kariuomenės vado pasitraukimas žlugdė jų planus. Z. Ivinskis dienoraštyje pažymėjo, jog sausio 9–10 d. katalikų opozicija subruzdavo – Katalikų veikimo centro nariai, katalikų politikai ir kiti visuomenės veikėjai pradėjo organizuoti delegacijas pas S. Raštikį su prašymais, kad jis stengtųsi likti poste³⁰³. Akylai įvykius stebėjusio sovietų pasiuntinio Lietuvoje N. Pozdniakovo nuomone, S. Raštikio „atostogos“ ir pasitraukimas iš kariuomenės vadovybės buvo stiprėjančių tautininkų pergalė³⁰⁴. Šių įvykių kontekste opozicinės politinės nuotaikos buvo primestos ir kariuomenei. Dėl gen. S. Raštikio atostogų Vilniuje tarp lietuvių karininkų 1940 m. vasarį pasklido slapti kreipimaisi, kuriuose reikalauta ne tik sugrąžinti S. Raštikį į kariuomenės vado pareigas, tačiau ir grasinta, kad jei nebus paleista tautininkų sąjunga ir

³⁰¹ Ten pat, p. 39–42.

³⁰² Ten pat, p. 41.

³⁰³ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 227.

³⁰⁴ *СССР и Литва в годы Второй мировой войны. СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940 гг.)*. Сб. документов. (Сост. А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. Лебедева), т. 1, Вильнюс, 2006, с. 500.

sudaryta nauja „krašto daugumos pasitikėjimą turinti vyriausybė“, įvyks skaudi ir pavojinga „operacija“³⁰⁵.

Trečioji ir realiausia galimybė „Ašies“ lyderiams įgyvendinti savo tikslus sie-tina su Vilnijos atgavimu ir vingiuotai besiklostančia valdžios politika istorinėje sostinėje. Politinė opozicija suvokė, kad ne politinės, ne karinės, o socialinės prie-monės gali būti „raktas“ norint sutelkti karo sunkmetį ir netikrumo jausmą dėl ateities išgyvenčią visuomenę. Socialinio klausimo eskalavimas ir radikalių refor-mų, kurių laukė nepasiturinti miesto bei kaimo visuomenė, reikalavimas dominavo „Ašies“ partnerių veikloje.

Socialinio reformizmo su tam tikru socializmo prieskoniu idėjas apie turta, kapitalą, gyvenamąjį būstą, atlyginimų kėlimą, darbo vietų kūrimą ir „teisingą“ žė-mės perskirstymą jau nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio skleidusi jaunoji katalikų karta susilaukė populiarumo tarp nepasiturinčių lietuvių. Tad ši veiklos kryptis vėl pradėta akcentuoti ir atgavus Vilniaus kraštą. Ketvirtojo dešimtmečio situacija so-cialiniam radikalizmui buvo ypač palanki. Suaktyvinti veiklą šioje srityje katalikus vertė ir įvedus sovietų įgulas suaktyvėjusi komunistų pagrindinė veikla, plintantys gandai apie Lietuvos sovietizavimą bei nuolatinis konfliktus kurstę etniniai lietu-vių ir lenkų santykiai Vilnijoje bei nuolatinė įtampa tarp lietuvių ir žydų versluose bei pramonėje.

Taigi šalia 1938 m. pavasarį krikščionių demokratų inicijuoto „opozijos vie-nijimo“ šūkio, kurį nuo 1939 m. pavasario papildė „tautos vienijimo“ idėja, nuo 1939 m. rudens išpopuliarėjo ir „darbo žmonių vienijimo“ motyvas. Krikščio-nys demokratai vienintele išėjimu stabdyti komunizmo plėtrą tarp darbininkų ir kontroliuoti visuomenę laikė pažadus tenkinti žemesniųjų sluoksnių materialinius interesus. A. Smetonos politinis ir socialinis konservatyvumas bei demokratiškos Vakarų spaudimas prieštaravo opozicijos keliamoms idėjoms, todėl natūraliai vi-suomenei piršo opozicijos skleidžiamą mintį, kad režimas esąs „neefektyvus“, ir kurstė visuomenės nepasitenkinimą juo. 1939 m. pabaigoje opozicija vėl pradėjo skatinti valstietijos nepasitenkinimą. Viešindami skaudžias socialines problemas, krikščionys demokratai norėjo „suaktyvinti“ liaudį ir piktinosi A. Smetona, ku-riam esą neaišku, kad „...režimas yra blogas, visuomenė juo nepasitiki (...). Šiuo laiku tauta, jos moralė bei entuziazmas užmigdyti ir mirksta samagone, kraštas nuskurdintas“, kai valdžia „...per daug globojanti žydus, o saviškius baudžia, jei tik jie prasižioja.“³⁰⁶ Z. Ivinskis, komentuodamas A. Smetonos skeptišką poziciją pakartotinės žemės reformos klausimu, rašė: „Bet jei mes norime būti komuniz-

³⁰⁵ 1940 02 03 VSP Vilniaus apygardos biuletenis nr. 13, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 699, d. 2, l. 194–195.

³⁰⁶ 1938 12 13 VSP bendradarbio „Gendrutis“ agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 378, ap. 13, b. 58, l. 200.

mui atsparūs, turime ką nors pozityvaus duoti.“³⁰⁷ Jaunųjų katalikų kontroliuojama Lietuvos krikščionių darbininkų sąjunga (buvusi Lietuvos darbo federacija) po Vilniaus prijungimo prie Lietuvos savo veiklos prioritetus iš Kauno perkėlė į Vilnių. Buvo nuspręsta stiprinti agitacinę veiklą ir perimti vadovavimą miesto darbininkų profesinėms sąjungoms³⁰⁸. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje ši organizacija buvo arti žlugimo ribos, o nuo 1939 m. pabaigos vėl tapo pastebima ir organizaciniu požiūriu labai plėtėsi. Beveik visų katalikiškų organizacijų – kultūrinių, švietimo, karitatyvinių, profesinių, jaunimo, vyrų, moterų draugijų – metiniuose suvažiavimuose 1939 m. pabaigoje – 1940 m. pradžioje kaip viena svarbiausių ateinančių metų darbo kryptių buvo nurodoma „darbo žmonių materialinio ir dvasinio gerbūvio kėlimas“³⁰⁹. Iki 1939 m. tai nebuvo taip ryškiai akcentuojama.

Be tiesioginio rūpinimosi skurstančiųjų reikalais, buvo ir politinė tokių planų potekstė. Katalikų lyderiai mėgino tapti ir Vilnijos darbininkų–valstiečių lyderiais, juos telkti po krikščioniškų ir A. Smetonos režimui opozicinių organizacijų bei draugijų vėliava. Darbo visuomenė turėjo tapti svariu argumentu politinės opozicijos ir prezidento santykiuose. Ši veikimo taktika buvo anksčiau kai kurių katalikų politinių lyderių iškeltos minties esmė, kad Vilniaus atgavimas taps „raktu į Lietuvos demokratiją“.

Imtis įgyvendinti katalikų veiklos prioritetus per darbininkus pastūmėjo ir A. Smetonos politinis laviravimas. 1939 m. rudenį – 1940 m. pavasarį režimas, kaip ir po Lenkijos bei Vokietijos ultimatumų, stengėsi pasinaudoti besikeičiančia tarptautine Lietuvos padėtimi slopinant politinės opozicijos iniciatyvas. Šiuokart dėl Vilniaus atgavimo kilo trumpalaikis entuziazmas visuomenėje. O dėl SSRS ir Suomijos karo didžiosioms Vakarų valstybėms Lietuva netgi tapo pozityviai reikšmingu geopolitiniu veiksniu jų santykiuose su SSRS. Demokratiniams Vakarams, kaip ir lietuvių visuomenei, nebuvo priimtini SSRS veiksmai Suomijos atžvilgiu. Reaguodama į šią situaciją, Lenkijos emigracinė vyriausybė taip pat kuriam laikui sustabdė priekaištus Lietuvai dėl Vilnijos „okupacijos“, nes lenkų egziliui buvo naudinga, kad kraštas pateko ne į vokiečių ar sovietų, o į „silpnos“ Lietuvos rankas. Anot istoriko Č. Laurinavičiaus, Lietuva SSRS ir Suomijos karo metu buvo atsidūrusi savotiškoje „geopolitinėje užuovėjoje“, dėl to galėjo vykdyti palyginti „kietą“ politiką Vilniaus lenkų atžvilgiu³¹⁰. Tai atitiko daugelio lietuvių nuostatas, dėl to

³⁰⁷ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 345.

³⁰⁸ 1940 02 12 VSD agentūros skyriaus viršininko A. Galecko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veiklą sausio mėnesį, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 569a, l. 3–4.

³⁰⁹ 1939 11 24 Kauno rajono KVC valdybos aplinkraštis nr. 3 skyrių valdyboms, *LCVA*, f. 566, ap. 2, b. 90, l. 13–14.

³¹⁰ Ч. Лауринавичюс, *Вильнюс во власти Литвы 1939–1940 г.г.: внутренние и внешние аспекты, Международный кризис 1939–1941 г.г.: от советско-германских договоров 1939 года до нападения Германии на СССР*. Москва, 2006, с. 228–245.

leido A. Smetonai įgyti pasitikėjimo savo jėgomis kovojant su politine opozicija, ypač su krikščionimis demokratais.

Lapkričio 21 d. prezidentas pakeitė visiems politiniams sluoksniams atsibodusį ir neveiksnių J. Černiaus kabinetą taip pat mažai kam tinkama A. Merkio vadovaujama vyriausybė. Ministrų portfeliai buvo gudriai perstumdyti. Opoziciniai sluoksniai labai nemėgo ministro pirmininko³¹¹, tačiau į kabinetą buvo įtraukti keli katalikų ir liaudininkų ministrai. Tačiau, priešingai negu buvusiam J. Černiaus kabinete, A. Merkio vyriausybėje dirbo iš esmės lojalūs A. Smetonai opozicijos atstovai – technokratai, kurie pabrėžtinai neeskalavo žemės reformos, politinių kalinųjų amnestijos ar kitų opozicijos viešinamų klausimų³¹². Kita vertus, į kabinetą buvo įtrauktas nė vienai politinei srovei nepriklausęs, bet visų jų gerbiamas E. Galvanuskas. Tačiau čia pat jo viceministru paskirtas jaunas tautininkas radikalas D. Cesevičius. Tvirtindamas tokį įvairioms ideologinėms srovėms atstovaujantį, tačiau formaliai niekam nepriimtina kabinetą, A. Smetona siekė pasilikti valdžios svertus savo rankose.

Formaliai A. Merkio vyriausybė taip pat reprezentavo didžiąsias politines Lietuvos sroves. Jai, kaip ir pirmtakei, buvo klajuojama „konsolidacinės vyriausybės“ etiketė. Prezidento ir Ministro pirmininko sutarimu, naujojo ministrų kabineto deklaracija (programa) buvo pristatyta ir Seime. O tai buvo naujiena, nes nuo 1936 m. posėdžiavusiam IV Seimui Konstitucijoje nebuvo numatyta teisė tvirtinti vyriausybės programą. Kita vertus, šis manevras turėjo rodyti visuomenei, kad vyriausybei pritaria ir tautos atstovai, t. y. tauta. Šis sprendimas buvo palankiai sutiktas Lietuvos spaudoje, visuomenėje³¹³.

Tačiau krikščionims demokratams naujoji vyriausybė nebuvo priimtina ir, anot P. Karvelio, nepasitenkinimas ja buvo „nepaprastai didelis“³¹⁴. Kita vertus, krikščionių demokratų atstovas K. Bizauskas buvo paskirtas vyriausybės įgaliotiniu atgautoje Vilniuje. Turint omenyje katalikų politikų nuostatą, kad Vilnius – tai „raktas į Lietuvos demokratiją“, šis postas juos labai tenkino. Buvo samprotaujama, kad turėdami savo žmogų Vilniuje, jie galės forsuoti socialinių reformų reikalą regione ir per šią agitaciją sugebės plėsti savo populiarumą visuomenėje, t. y. gebės mobilizuoti „darbo

³¹¹ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 364–365.

³¹² Anot istoriko M. Tamošaičio, valstiečiai liaudininkai naująjį Teisingumo ministrą A. Tamošaitį laikė aiškiu „režimo rėmėju“, o Žemės ūkio ministro pareigas ėjęs J. Audėnas nesutiko vykdyti opozicijos reikalaujamos pakartotinės radikalios žemės reformos, o tai atitiko A. Smetonos politikos kursą (M. Tamošaitis, Valstiečiai liaudininkai Jono Černiaus ir Antano Merkio vyriausybių laikotarpiu (1939 m. kovas–1940 m. birželis), *Istorija*, 2012, nr. 86, p. 46–47).

³¹³ K. Musteikis, *Prisiminimų fragmentai*, Vilnius, 1989, p. 34.

³¹⁴ P. Karvelis, Paskutinės nepriklausomybės dienos, *Lietuvos aneksija. 1940 metų dokumentai* (sud. L. Gudaitis), Vilnius, 1990, p. 52.

žmones“ ir juos pasitelkti prezidento spaudimui. Savo ruožtu A. Smetona, paskirdamas K. Bizauską į Vilnių, turėjo kitokių išskaičiavimų – pasak Č. Laurinavičiaus, dalis sunkumų, kurie turėjo kilti Vilnių integruojant į Lietuvą, privalėjo gulti ir ant opozicinių katalikų politikų pečių³¹⁵. Prezidento nuomone, opozicija turėjo elgtis atsakingai ir įvairiais nepamatuotais reformų pažadais negalėjo kurstyti valstietijos bei darbininkų prieš režimą. Susiklostė keista situacija – naujaisiais vyriausybiniais paskyrimais nei opozicija, nei režimo šalininkai nebuvo patenkinti, tačiau nei vieni, nei kiti per daug neprotestavo, nes turėjo savo planų. Iš esmės šį manevrą galima vertinti kaip A. Smetonos pergalę išlaikant valdžios gijas savo rankose ne tik prieš jį mėginusius spausti krikščionis demokratų, tačiau ir prieš vis garsiau nepasitenkinimą režimo „tolerantiškumu“ opozicijai reiškiančius jaunuosius tautininkus.

Istorikas A. E. Sennas 1939 m. rudenį atgautą Vilnių yra pavadinęs Lietuvos „Trojos arkliu“³¹⁶. Tačiau ne vien todėl, kad atgavus Vilniaus kraštą į Lietuvos teritoriją buvo įvesta 20 000 raudonarmiečių. Pavojus Lietuvos suverenitetui slėpė kitur. Lenkų ir žydų dominavimas Vilniuje užprogramavo etninius konfliktus regione, kurie kildavo ne tik tarp naujųjų lietuvių valdininkų ir vietos gyventojų nelietuvių, tačiau ir tarp lenkakalbės Bažnyčios vadovybės bei lietuvių dvasininkų. Įtampa didėjo ir dėl karo pabėgėlių bei skurdaus darbininkų, valstiečių sluoksnių. Opozijos politinis kursas „atsisukti į darbo žmogų“ buvo pačiu laiku. Prasidėjus karo veiksmams, gyvenimo sąlygos blogėjo. Sklandant įvairiems gandams, iš parduotuvių buvo šluojamos visos būtiniausios prekės – trūko kuro, žmonės atsiiminėjo pinigų iš bankų, kilo kainos, o atlyginimai buvo tie patys³¹⁷. Gausėjo bedarbių, kurių 1940 m. vasarį buvo arti 70 000³¹⁸. Didėjo nusikalstamumas, prie kurio prisidėjo Raudonosios armijos įgulų „svetimkūnis“ Lietuvoje, formavęs aplink save ydingą moralinę ir kriminalinę aplinką³¹⁹. Dėl karo veiksmų strigo užsienio prekyba, Lietuva jau neturėjo ir vienintelio uosto. Tad krikščionių demokratų nuolatiniai raginimai A. Smetonai kurti pigių butų darbininkams „kolonijas“³²⁰, nacio-

³¹⁵ Č. Laurinavičius, *Litewska politika narodowosciowa na Wilenszczyźnie w latach 1939–1940, Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941–1944–1945*, Białystok, 2011, s. 33–64.

³¹⁶ A. E. Senn, *Lietuva 1940: Revoliucija iš viršaus*, Vilnius, 2009, p. 102–105.

³¹⁷ Pavyzdžiui, nuo 1939 m. rugsėjo iki lapkričio pieno produktai pabrango nuo 13% iki 25%, silkė – nuo 25% iki 40%, aliejus – nuo 2 lt 70 ct iki 4 lt, cukrus – nuo 1 lt iki 1 lt 20 ct, miežių kruopos – nuo 35 ct iki 50 ct, litras žibalo – nuo 33 ct iki 58 ct. (*Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. IV, Vilnius, 1965, p. 735).

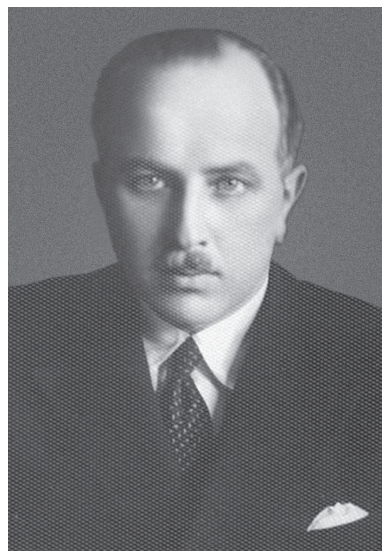
³¹⁸ V. Kancevičius, *1940 metų birželis Lietuvoje*, Vilnius, 1973, p. 19.

³¹⁹ *Lietuvos istorija: Nepriklausomybė 1918–1940 m.*, t. 10 (ats. red. Č. Laurinavičius), Vilnius, (rankraštis).

³²⁰ Beje, tik 1940 m. birželio pradžioje buvo imtasi iniciatyvos statyti pigius butus darbininkams. Konkursą laimėjo dvi Kauno firmos, kurios nuo birželio vidurio turėjo pradėti darbus.

nalizuoti stambiųjų savininkų žemę ir nemokamai suteikti nedidelius sklypus daržams buvo populiarūs visuomenėje. A. Smetona taip pat suprato šias problemas. 1940 m. vasario 16 d. iškilmingoje kalboje jis akcentavo ne šventinius sveikinimus, bet kalbėjo apie komplikuoatą materialinę kaimo ir miesto žmonių būklę. Dėl karo tarptautinę padėtį įvertino lakoniškai: „klaiki būsena“³²¹. Kita vertus, dėl demokratiinių Vakarų valstybių spaudimo³²² ir savo ilgamečių asmeninių nuostatų prezidentas nediršo ir nenorėjo imtis radikalių priemonių integruojant Vilnią į Lietuvą. Pats A. Smetona dėsė ir neskubėjo persikelti į Vilnių. Dėl to nepasitenkinimas juo tarp opozicijos ir net tautininkų augo³²³.

Krikščionis demokratų vienyti „darbo žmones“ skatino ir vis garsiau skelbiamos komunistinės nuotaikos Lietuvoje. Dėl tam tikrų išskaičiavimų 1939 m. rudenį Maskva griežtai nurodė Raudonosios armijos įguloms bei SSRS pasiuntinybei Kaune užkirsti kelią bet kokiems gandams apie Lietuvos sovietizavimą, nesikišti į Lietuvos vidaus politines varžybas, joku būdu neremti politinės opozicijos A. Smetonos režimui, ignoruoti vietinių komunistų antisemitines iniciatyvas ir išsaugoti režimo savarankiškumą³²⁴. Nors Maskvos laikysena pagrindinių Lietuvos komunistų atžvilgiu buvo šalta, jų įtaka vis dėlto plėtėsi. Nuo rugsėjo mėnesio LKP jau atvirai pradėjo grasinti kitų politinių srovių veikėjams

Krikščioniui demokratui K. Bizauskui 1939–1940 m. atiteko politiškai reikšmingas Vyriausybės įgaliotojo ministro Vilniuje postas

³²¹ Pamatai, ant kurių laikosi mūsų valstybės rūmas. Respublikos Prezidento A. Smetonos vakar Nepriklausomybės šventės proga pasakyta per radiją kalba, *Lietuvos aidas*, 1940 02 17, nr. 79, p. 1.

³²² *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais*. (Dokumentų rinkinys, sud. A. Kasparavičius, P. Libera), Vilnius, 2013, p. 507–509.

³²³ Visos ideologinės srovės piktinosi, kad Vilniuje trūksta „griežtos rankos“, kad neskubama Vilniaus (at)lietuvininti. Z. Ivinskis su nusivylimu aprašė 1940 m. vasario 8 d. lietuviško Vilniaus universiteto atidarymo iškilmes: „Toks reikšmingas įvykis! Atidaromas seniai svajotas universitetas Vilniuje! O nėra nieko iš Švietimo ministerijos“ (Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 366, 437). Po 1940 m. sausio pradžioje įvykusio visuotinio LTS atstovų suvažiavimo daugelis tautininkų liko nepatenkinti ministro pirmininko A. Merkio nuostata, kad Vilniuje nereikia griežtinti reformų. Suvažiavimo dalyvius nuvylė ir LTS generalinis sekretorius J. Statkus, neleidęs priimti „radikalių rezoliucijų“ Vilniaus klausimu (1940 01 18 Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Marijampolės apygardos Biuletėnis nr. 10, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 23).

³²⁴ *СССР и Литва в годы Второй мировой войны. СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940 гг.)*. Сб. документов. (Сост. А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. Лебедева), т. 1, Вильнюс, 2006, с. 305; А. Е. Senn, *Lietuva 1940: Revoliucija iš viršaus*, Vilnius, 2009, p. 110.

„susidorojimu“. Spalio mėnesį suaktyvino demonstracijų, streikų organizavimą. Ėmė skleisti gandus, kad Lietuva netrukus tapsianti „komunistine“ ir bus įtraukta į SSRS. Pagausėjo komunistinių proklamacijų, skelbimų, atsišaukimų. Komunistai kurstė neturtinguosius sluoksnius reikalauti geresnių ekonominių sąlygų ne tik streikais ar padažnėjusiomis riaušėmis, bet ir ragino darbininkus kreiptis pagalbos į Raudonosios armijos įgulus, kad jos paspaustų Lietuvos valdžią³²⁵. Reikia pripažinti, kad dalis darbininkų rėmė komunistų iniciatyvas. Valstybės saugumas užfikso savo ne vieną atvejį, kai nepatenkinti įvairiaučiai Vilniaus darbininkai siųsdavo delegacijas pas Raudonosios armijos karininkus³²⁶. Atvirą palankumą sovietams bei simpatijas Raudonajai armijai viešais savo veiksmais ir net kūryba staiga pradėjo demonstruoti neretais svečiais SSRS pasiuntinybėje buvusi kairioji lietuvių inteligentija: L. Gira, P. Cvirka, S. Nėris, V. Krėvė, J. Paleckis ir kt.³²⁷

Kita vertus, tokia padėtis Lietuvoje ir krikščionių demokratų kelta „darbo žmonių vienijimo“ idėja sukūrė įdomų mikroklimatą tarp katalikų ir tautininkų. Iš esmės abi konfrontuojančios srovės laikėsi panašios radikalios tautinės, švietimo, kultūrinės, socialinės, ekonominės programos krypties. Nuo 1939 m. rudens jos pradėjo kalbėti panašiomis sąvokomis apie „Darbo Lietuvą“, „tautinį socializmą“ ir jo prasmę³²⁸. Kai kurie žymūs katalikų visuomenininkai 1940 m. Lietuvoje įžvelgė net prasidėjusią „klasių kovą“, todėl siūlė radikalius socialinius sprendimus jai suvaldyti³²⁹. Jaunieji tautininkai pirmą kartą nepriklausomos Lietuvos istorijoje savo spaudoje akcentavo gegužės 1-osios lietuvių darbo žmonių šventės prasmę³³⁰.

³²⁵ VSD agentūros viršininko A. Galecko 1939 m. apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veiklą Lietuvoje, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 138, l. 38, 43, 48.

³²⁶ Ne vienas toks atvejis užfiksuotas Vilniaus krašte. Į Naujosios Vilnios poligoną, kur buvo dislokuoti sovietų kariai, iš Vilniaus keliaudavo darbininkai ieškodami „užtarimo“. Pavyzdžiui, 1940 m. sausio pabaigoje Vilniuje susitreikavę kanalizacijos griovius kasę darbininkai reikalavo pakelti atlyginimą. Dėl įšalo darbų normų nebuvo galima įvykdyti. Nuo to priklausė atlyginimas, kuris tuo metu nesiekė 40 lt per mėnesį (1940 02 01 Valstybės saugumo policijos Vilniaus apygardos Biuletenis nr. 30, *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 699, l. 169).

³²⁷ Pavyzdžiui, L. Gira jau nuo 1939 m. pavasario gyveno „Maskvos laiku“. Plačiau žr.: M. Tamoliūnas, *Didysis apakimas. Lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ame XX a. dešimtmetyje*, Vilnius, 2010, p. 223.

³²⁸ Katalikai ir tautininkai ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje spaudoje nemažai rašė socialistinės santvarkos klausimais, tačiau pabrėždavo „tautinio“, o ne „tarptautinio“ socializmo reikalingumą Lietuvai (S. Lygutas, Šių dienų gyvenimo kryžkelėje, *Darbininkas*, 1940 01 11, nr. 2, p. 2; Darbo tradicija, *Vairas*, 1940, nr. 5, p. 321–323; Socializmas ir „Socializmas“, *Vairas*, 1940, nr. 6, p. 401 ir kt.).

³²⁹ S. Yla, *Nerami dabartis ir ateities perspektyvos*, Marijampolė, 1940, p. 55–59. (Pagrindinė šios knygos tezė – mažinti atotrūkį tarp „inteligentijos“ ir „darbo klasės“ ir šitai mėginti išvengti „klasių kovos“ Lietuvoje. S. Yla rašė, kad remiantis katalikišku mokymu, negalima nelegaliomis priemonėmis oponuoti valdžiai. Tačiau pripažino, kad ypatingais atvejais katalikiška pasaulėžiūra toleruoja nelegalių priemonių naudojimą priešinantį valdžios autoritetui, jei valdžioje yra „uzurpatorius“. Tai buvo taikoma A. Smetonai. Ironiška, kad ši knyga pradėta rašyti 1940 m. pradžioje, tačiau aprobavus Lietuvos dvasinei hierarchijai, publikuota jau po birželio 15 d. Netrukus beveik visas jos tiražas buvo sunaikintas.)

³³⁰ Darbo tradicija, *Vairas*, 1940, nr. 5, p. 321–323.

Tačiau politinės vienybės įgyvendinti nesisekė dėl įsisenėjusio ginčytino veiklos principo – dirbti kartu „susitarus“, ar opozicijai „pritarus“ tautininkams. Ambicijos, nelankstumas ir opozicijos atstūmimas piršo mintį ne tik apie A. Smetonos režimo ir tautininkų sąjungos nūsiskimimą nuo kitaip galvojančios visuomenės, bet ir neleido kurti Lietuvos visuomenės solidarumo bei krikščionių demokratų pabrėžiamo „vieningumo“ jausmo valstybės krizės laikotarpiu.

Katalikų ir liaudininkų raginamų socialinių reformų „darbininkų padėčiai pagerinti“ vežimas judėjo lėtai. Tačiau būtent jos galėjo ne tik stabdyti prokomunistinių nuotaikų plitimą, bet ir patraukti nelietuvišką Vilnijos darbininkų ir valstiečių daugumą. Etninių lietuvių skaičius Vilniaus mieste 1939 m. tesiekė kelis ar keliolika procentų³³¹, todėl Lietuvos įsitvirtinimas istorinėje sostinėje sulaukė karštų lenkų daugumos protestų. Politinis lenkų elitas iš esmės nepripažino Lietuvos valdžios, kurią vadino „laikina okupacine“, o jaunoji lenkų karta lietuvius laikė stovinčiais ant „žemesnės kultūros“ laiptelio³³². Endekų krypties inteligentija Vilniuje bijojo sovietų, liūdėjo dėl Lenkijos nepriklausomybės praradimo ir apgailestavo, kad tik Vilniuje, o ne visoje Lietuvoje įvesta Raudonoji armija³³³. Tad lietuvių galimybės rasti kompromisų su jais buvo menkos, o taktika – patraukti juos į savo pusę – atmestina.

Kita vertus, buvo gausiausias, nors to meto retorikoje nelabai apibrėžtas visuomenės sluoksniu – „darbo žmonės“. Socialiai orientuota ir tautiškai „lanksti“ valstybės politika galėjo tikėtis sėkmės tarp šių gyventojų ir juos paversti jei ne lojaliais, tai bent nepriešiškais Lietuvai ir lietuviams. Tačiau prezidentas laikėsi konservatyvios politikos ir kadangi neskubėjo įgyvendinti socialinių reformų, prarado nemenkos „darbo visuomenės“ dalies palaikymą. Prie šios situacijos sudėtingumo prisidėjo ir katalikai, liaudininkai su jaunaisiais tautininkais, kurie, priešingai nei A. Smetona, daug kalbėjo apie socialinį „darbo žmonių“ gyvenimo sąlygų aspektą ir būtinybę jas gerinti radikaliomis priemonėmis. Tačiau jie laikėsi „kieto“, t. y. radikalią lituanizaciją, kurso tautinių santykių srityje. Tarp tautininkų ir katalikų daug buvo kalbama ir rašoma apie tai, kad turi būti draudžiama sudarinėti etniškai

³³¹ 1937 m. gyventojų surašymo duomenimis, Vilniuje gyveno apie 210 000 gyventojų. Manoma, iš jų 1–2 % lietuvių. Kita vertus, prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, į regioną plūstelėjo karo pabėgėliai lenkai, žydai. Nuo 1939 m. rudens į sostinę pradėjo keltis ir lietuviai. Nors tikslesnę statistiką apie miesto tautinę sudėtį sunku surasti, tačiau Vilniaus arkivyskupo Romualdo Jalbzykovskio duomenimis, 1940 m. pavasarį Vilniuje gyveno beveik 7 % lietuvių. Pačių lietuvių visuomenės veikėjų duomenimis, lietuvių mieste tuo laikotarpiu buvo apie 16,5 % (*Lietuvos istorija: Nepriklausomybė 1918–1940 m.* (ats. red. Č. Laurinavičius), t. 10, Vilnius, (rankraštis); R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940 m.* Vilnius, 1990, p. 49).

³³² K. Buchowski, *Litvomanai ir polonizuotojai. Mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, Vilnius, 2012, p. 441–442.

³³³ P. Bieliauskas, *Dienoraštis. 1920–1957*, Vilnius, 2012, p. 256.

mišrias santuokas, kad nelietuvių tautybės valstybės tarnautojai turi būti skubiai šalinami iš valstybės tarnybos, kad gamyklų ir įmonių vadovybės turėtų atleisti nelietuvių kilmės darbininkus ir jų vietas atiduoti lietuviams. Atgavus Vilnių, panašiai kaip ir valstybės nepriklausomybės kūrimosi pradžioje 1918 m., pradėta eskaluoti dalinio privataus turto nacionalizavimo reikšmė. Visų šių idėjų esmė – kuo skubiau įsitvirtinti Vilniuje ir eliminuoti tautinę lenkų ir žydų opoziciją ne tik iš valstybės politikos, bet ir kaip ekonominį veiksnių.

Katalikų ir ypač jaunųjų tautininkų nuostatos dėl Vilnijos lietuvinimo „griežtomis“ formomis atstūmė jau ne tik lenkų inteligentiją, bet ir eilinius lenkus bei žydus. Pirmiausia dalis jų, nors ir nesimpatizuodami komunizmui kaip ideologijai ir bijodami jo antireliginių nuostatų, vis dėlto su SSRS teritoriniu priartėjimu prie Lietuvos siejo viltis, kad bus gerinamos materialinės sąlygos – nesugebėjimu šito padaryti visuomenėje buvo kaltinamas A. Smetona. Antra, miesto etninė dauguma, nuo 1939 m. rudens įgijusi Lietuvos valstybės etninės mažumos statusą, tikėjosi, kad bus laiduotas etniškai margame Vilniuje tautinis pliuralizmas, o prieš tai pasisakė krikščionys demokratai ir ypač tautininkai. Tautinę saviraišką žadėjo sovietinė ideologija, kurioje tautinis klausimas formaliai buvo pripažįstamas.

Kita vertus, „kietos“ politikos kursas sprendžiant tautybių klausimą padėjo tautininkams, nes krikščionių demokratų kelta idėja darbininkus vienyti turėjo silpną vietą. Vilniuje lietuvių darbininkų kol kas beveik nebuvo, o pasisakydami už griežtą lietuvinimą, jie atstūmė kitataučius, kurie, kaip minėta, krikščionių demokratų požiūriu, turėjo tapti potencialia jėga, būtent „raktu“ spausti režimą. Katalikų ideologinės-politinės srovės pozicijas mėgino pakirsti ir jaunesni tautininkai. LTS generalinis sekretorius J. Statkus, 1940 m. pirmoje pusėje keliaudamas po Lietuvą, partijos skyriuose neretai aiškino tautininkams, kad dėl stringančio Vilnijos lituanizavimo kalti kai kurie vyriausybės nariai, ir ypač „prolenkiškasis“ krikščionis demokratas K. Bizauskas³³⁴.

Taigi 1939 m. pabaigoje krikščionių demokratų keltos „tautinės vienybės“ ir „darbo žmonių vienijimo“ idėjos turėjo ryškų „įtrūkimą“, neleidusį įgyvendinti jų nuostatų ir priversti A. Smetonos valdymą „atsiverti“ kitoms politinėms srovėms.

SSRS ultimatas Lietuvai – paskutinė politinės opozicijos galimybė?

Jaunųjų tautininkų prieš politinę opoziciją nukreipta retorika ir prezidento laviravimas 1940 m. neleido katalikų lyderiams tikėtis gerų visuotinio politinio susitarimo perspektyvų, todėl įstūmė juos į ne vieną politinę avantiūrą. Krikščionims

³³⁴ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 474.

demokratams liko kelios galimybės – „paspausti“ režimą, priversti jį „atsiverti“ arba jį „nuversti“.

1939 m. rudenį Lietuvai patekus į SSRS įtakos sferą kai kurie katalikai ir liaudininkai buvo priversti ieškoti sąlyčio taškų ir su kairiaisiais radikalais bei komunistuojančiais sluoksniais. 1940 m. liepą Vokietijoje rašytoje *pro memoria* A. Smetona samprotavo, jog opozicijos lyderiai jo nemėgę labiau nei komunistų, o į paskutiniojo ministrų kabineto postą nesėkmingai kalbinti 1919–1921 m. LKDP CK narys V. Jurgutis bei krikščionims demokratams artimas gen. S. Raštikis prezidentą esą perspėję, kad neįsileidus katalikų ir liaudininkų į vyriausybę, jie neventų „tal- kos“ su komunistais veikti išvien prieš tautininkų valdžią³³⁵. Apie „Ašies“ lyderių kontaktus su LKP CK dėl bendros veiklos okupacijos išvakarėse yra kalbėję ir patys valstiečiai liaudininkai bei intelektualiausias iš voldemarininkų – Zenonas Blynas³³⁶. Fragmentiškų, tačiau tiesioginių kontaktų su komunistais jau Suvalkijos ūkininkų streiko metu yra turėjęs kun. M. Krupavičius, kuris tikriausiai dėl to 1940 m. liepą, kai Kaune buvo suimtinėjami katalikų inteligentai, drąsiai aplankė tuometinį Liaudies vyriausybės įgaliotinį Vilniuje Karolį Grosmaną–Didžiulį, vidaus reikalų ministrą Mečislovą Gedvilą, laikinąjį prezidentą J. Paleckį. Anot paties kun. M. Krupavičiaus, jis visur buvo priimtas „šiltai“ ir „draugiškai“³³⁷. Gana pagarbiai apie vieną katalikų lyderių – P. Dielininkaitį – yra atsiliepęs ir A. Gudaitis-Guzevičius³³⁸.

Katalikų ir komunistų pasaulėžiūrinis priešiškas ir skirtingas valstybės vizija paskutiniaisiais Nepriklausomybės metais nebuvo neįveikiama kliūtis mėginti veikti kartu prieš nesukalbamus tautininkus ir politinį režimą. Po Lenkijos ultimatumo LKP siūlymąs į bendrą darbą katalikų buvo atmestas, o nuo 1939 m. pavasario iki rudens padėtis pasikeitė. Jaunoji katalikų karta jau nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio *XX amžiaus* puslapiuose Lietuvos visuomenei palankiai pristatinėjo prancūzų komunistus ir pačią prancūziškojo Liaudies fronto idėją³³⁹. 1939 m. pavasarį dalis katalikų srovės lyderių perėmė tautiškumą, atskirtą nuo pasaulėžiū-

³³⁵ Antano Smetonos Pro memoria 1940 07 01–25, Rytprūsiai, *LII RS*, f. 54, l. 92.

³³⁶ R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su sovietų režimu 1940–1941 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2, p. 10; Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.* (parengė G. Rudis), Vilnius, 2007, p. 56–58.

³³⁷ M. Krupavičius, Iš netolimos praeities, *Draugas*, 1956 09 06, nr. 209, vol. XII, p. 4.

³³⁸ V. Valiušaitis, *Kalbėjime patys, girdėjime kitus. Tragiškieji istorijos 1940–1941 metai*, Vilnius, 2013, p. 46–47.

³³⁹ V. Babriškis, Antikomunistinis sąjūdis Prancūzijos kairėje, *XX amžius*, 1936 07 09, nr. 14, p. 3; P. Dielininkaitis, Kovos trimčiai iš kairės: liaudies frontams besikuriant ir veikiant, ten pat, 1936 08 01, nr. 34, p. 3; R. Schmittlein, Katalikai ir liaudies frontas Prancūzijoje, ten pat, 1936 10 12–10, 16, nr. 93–97 ir kt.

rinių ir ideologinių nuostatų, aukštinantį savotišką Liaudies fronto prototipą. Šiuo laikotarpiu įsteigta organizacija, pavadinta „Tėvynės sąjunga“. Iš esmės tai buvo kultūrinė draugija, kurios iniciatoriais tapo uždarytos Vilniui vaduoti sąjungos ir Vakarų sąjungos aktyvesnieji nariai. Vėliau, pradėjus blėsti Patriotinio fronto (PF) entuziazmui, Tėvynės sąjunga siekė tapti idėjine PF tęsėja³⁴⁰, kuri telktų įvairių ideologinių srovių atstovus be politinių, religinių įsitikinimų skirtumo. Tokius tikslus po 1940 m. okupacijos ir tautininkų sąjungos likvidavimo šiai organizacijai planavo ir kiti lietuvių inteligentai³⁴¹.

Tėvynės sąjungos veikloje kartu su kairiųjų bei prosovietinių nuostatų asmenimis – J. Paleckiu, J. Šimkumi, K. Binkiu, A. Miškiniu, P. Slavėnu, L. Dovydėnu – dirbo ir katalikų srovės politiniai lyderiai bei kultūrininkai, tarp kurių buvo J. Ambrazevičius, J. Keliuotis, F. Kemėšis³⁴². Dalis Tėvynės sąjungos narių buvo aktyvūs įvairiose kalinių globos draugijose. 1939 m. spalio pradžioje Z. Ivinskis užfiksavo paskutiniojo *XX amžiaus* redaktoriaus Stepono Kolupailos mintį, kad yra atėjęs laikas amnestuoti komunistus. Jis teigė: „Būsią blogiau, jei to pareikalausią sovietai.“³⁴³ 1937 ir 1939 m. prie Lietuvos raudonosios pagalbos inicijuotos kampanijos už įstatymą dėl amnestijos politiniams kaliniams savo parašais prisidėjo kun. M. Krupavičius, A. Stulginskis, A. Tumėnas³⁴⁴. 1940 m. pavasarį į Krašto apsaugos ir Teisingumo ministrus su šiais prašymais bent kelis kartus kreipėsi specialios delegacijos, kurių asmeninė sudėtis buvo įdomi: komunistė Michalina Meškauskienė, buvęs krikščionis demokratas, vėliau tautininkas, tačiau nuo ketvirtojo dešimtmečio pabaigos „Maskvos laiku“ gyvenantis L. Gira, autoritetingas socialdemokratų lyderis S. Kairys bei katalikams artimas S. Kolupaila³⁴⁵.

Vis dėlto valstybinės opozicijos lyderių „bendradarbiavimo“ su komunistais nereikia sureikšminti, nes iki okupacijos jis neįgavo aiškesnių formų ir neturėta tikslo kalbėtis su „nevalstybininkais“. Kita vertus, pats tokios idėjos faktas leidžia daryti bent kelias išvadas, susijusias su lietuviškos krikščioniškosios demokratijos idėjiniais ir „realpolitik“ veikimo pokyčiais. Pirma, katalikų srovės lyderiai dėl

³⁴⁰ 1940 m. sausį Tėvynės sąjunga turėjo daugiau kaip 80 skyrių ir apie 1000 narių. Organizacijos tikslas: „Sukultūrinti ir tautiškai sustiprinti Lietuvą. To ji siekia paskaitomis, kursais, teatrais, liaudies universitetais, bibliotekomis“ (Tėvynės sąjungos suvažiavimas, *Naujoji Romuva*, 1940, nr. 1–2, p. 24).

³⁴¹ F. Kemėšis, Tautininkų sąjungos uždarymas buvo tai radikali ir rodos, sėkminga apendicito operacija tautos kūne...“ Straipsnio į „XX amžių“ rankraštis. 1940 m. birželis, *MAB RS*, f. 280–7, l. 1.

³⁴² J. Gimbutas, J. V. Danys, *Steponas Kolupaila*, Chicago: Akademines skautijos leidykla, 1974, p. 178.

³⁴³ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 330.

³⁴⁴ R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940), *BIS*, t. 3, 2010, p. 209.

³⁴⁵ M. Tamošaitis, Valstiečiai liaudininkai Jono Černiaus ir Antano Merkio vyriausybės laikotarpiu (1939 m. kovas–1940 m. birželis), *Istorija*, 2012, nr. 86, p. 46.

pasikeitusių tarptautinių aplinkybių buvo priversti tapti ideologiškai atviresni. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje kova su komunizmu pasaulėžiūros srityje jau nebebuvo neįveikiama kliūtis galimam bendram veikimui, nors tai buvo neįmanoma beveik per visą Respublikos laikotarpį. Todėl vėliau dalies lietuvių kultūrinio ir politinio elito siūlymasis bendradarbiauti su J. Paleckio ir V. Krėvės „valdžia“ 1940 m. vasarą nebuvo vien tik spontaniškai priverstinis išlikti siekiančių asmenų apsisprendimas.

Antra, krikščionių demokratų mėginimas beveik tuo pačiu metu palaikyti santykius su kairiaisiais ir dešiniaisiais radikalais, taip pat su nuosaikiąja demokratine opozicija bei fragmentiški mėginimai užmegzti kontaktus su autoritarinio režimo stiprinimo šalininkais tautininkais liudijo krikščioniškosios demokratijos lyderių ambicijas būti politiniais valstybės vedliais. Šis veiksnys kartu su A. Smetonos ir jį remiančių tautininkų užsispyrimu su niekuo nesidalinti aukščiausiaja valdžia turėjo reikšmingų pasekmių Lietuvos nepriklausomybės likimui. Su Patriotinio fronto idėja 1939 m. pavasarį kilęs visuomenės entuziazmas ir viltys dėl tautos politinės konsolidacijos dar metų pabaigoje buvo nugesintos. Opozicijos viltis valdyti valstybę koalicioniu principu A. Smetona ir tautininkai atmetė, o 1940 m. LTS visuotinis suvažiavimas galutinai nubraukė visas politinio visuotinio susitarimo galimybes.

Tenka pripažinti, kad krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai tautinės konsolidacijos ir grįžimo į didžiąją politiką vardan ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje jau nekalbėjo apie tai, kad reikia legalizuoti politines partijas, būtent apie jų pačių politinės veiklos įteisinimą. O tautininkai minėtame suvažiavime bei vėlesniuose LTS vadovybės nurodymuose pasuko priešinga opozicijos lūkesčiams kryptimi. Balandžio pradžioje buvo nutarta reorganizuoti LTS – ją pertvarkyti iš siauros biurokratinės organizacijos į mases mobilizuojantį totalitarinių bruožų turintį politinį darinį³⁴⁶. Tuo metu, kai opozicija viešai nekėlė savo partinių struktūrų legalizavimo klausimo, tautininkai negalvojo atsisakyti savo partinio monopolio valstybėje. Tai didino atotrūkį tarp valdžios ir opozicijos, kartu ir visuomenės. Kai beveik visos politinės srovės ragino ir įvairiomis formomis „prašė“ į valstybės valdymą įtraukti ir kitas ideologines grupes, jaunieji tautininkai spaudoje deklaravo savo toli siekiančią „misiją“ – politiškai „perauklėti“ ir „išauklėti“ lietuvių tautą³⁴⁷.

³⁴⁶ LTS pirmininkas D. Cesevičius 1940 m. balandžio 14 d. LTS apskričių pirmininkų ir Jaunosios Lietuvos rajonų vadų suvažiavime paskelbė apie tautininkų reorganizacijos „profesiniu“ pagrindu pradžią. Reforma numatė, kad LTS bus suskirstyta ne „socialiniu“, o „profesiniu“ pagrindu (ūkininkai, darbininkai ir tarnautojai). Jos esmė – socialinę visuomenės diferenciaciją pakeisti profesine. Taip siekta minimizuoti socialinių įtampų visuomenėje galimybę ir stiprinti lietuvių kolektyvizmo dvasią. Sprendžiant iš tautininkų vadovybės samprotavimų, ši reforma ilgainiui turėjo apimti ne tik LTS, bet ir Lietuvos visuomenę (A. V. Tautininkų reorganizacija, *Vairas*, 1940, nr. 5, p. 369–372).

³⁴⁷ V. Alantas, Politinė tautos vienybė, *Vairas*, 1939 12 14, nr. 48, p. 930.

Opozicinėms srovėms grėsmingai turėjo skambėti ir LTS pasisakymai spaudoje apie vienpartinį valstybės valdymą: „...Ateina į gyvenimą jaunoji karta. Jau ji ima vadžias ir atsakomybę.“³⁴⁸

Prezidentas šių jaunųjų tautininkų kalbų viešai nekritikavo, o LTS vadovybės pasisakymus apie autoritarinio režimo stiprinimą – gyrė³⁴⁹. Vadinamieji opozicijos ministrai A. Merkio vyriausybėje tyliai ėjo paskirtas jiems pareigas, o ir pats kabinetas 1940 m. pavasarį atrodė esantis visiškoje tautininkų įtakoje. Tai pykdė opoziciją, ypač krikščionis demokratų.

Vidaus politinę įtampą paskutiniųjų Nepriklausomybės metų paskutiniaisiais mėnesiais atspinėjo ir gandų apie valstybėje turinčius įvykti politinius perversmus gausėjimas. Z. Ivinskis dienoraštyje 1940 m. kovo–gegužės mėnesiais užfiksavo bent tris tariamai rengiamus perversmus. Opozicija į tokius gandus reagavo ramiai ir galimus perversmus vertino kaip įprastą autoritarinio valdymo vidaus gyvenimo bruožą. Nuo 1927 m. pradžios iki 1939 m. pavasario tokių iniciatyvų, kilusių iš kairiosios, dešinėsios, katalikiškosios opozicijos, karinių sluoksnių bei nusivylusios valstietijos buvo priskaičiuota bent 11 (beje, tuo laikotarpiu valstybės saugumas susekė tik vieną užsienio valstybės (Vokietijos) inspiruotą mėginimą)³⁵⁰. Taigi 1940 m. balandžio pabaigoje paaiškėjus, kad katalikams artimas gen. S. Raštikis nebegrįš vadovauti Lietuvos kariuomenei, pasklido kalbos, kad įvyks „sukilimas“, kuris, nors ir neperaugsis į „gatvės sukilimą“, tačiau bus įvykdytas „uždarai“ – karinei vadovybei įteikus politinius reikalavimus A. Merkio kabinetui. Gegužės pabaigoje voldemarininkų – A. Sliesoraičio, Igno Taunio, Povilo Žičkaus, Klemenso Bruniaus, Stasio Puodžiaus ir kitų – areštą saugumas oficialiai argumentavo jų eiliniu mėginimu nuversti vyriausybę. Z. Ivinskis, nebūdamas įsitikinęs, ar tai tikroji voldemarininkų suėmimo priežastis, vis dėlto nenustebo dėl perversmo galimybės ir jį įvertino kaip „simptomingą vidaus gyvenimo reiškinių“³⁵¹.

Nebeturėdami vilties susikalbėti su A. Smetona ir ypač tautininkais, katalikai neatmetė galimybės įsitraukti į perversmo keliu performuotą vyriausybę. Kovo mėnesį Z. Ivinskį labai nustebino gen. K. Ladygos atviras pokalbis apie organizuojamą pučą. Generolas istorikui iki smulkmenų išdėstė A. Smetonos nušalinimo

³⁴⁸ Ten pat.

³⁴⁹ R. Šakenis, Domas Cesevičius (1902 11 13–1986 03 14), *Domas Cesevičius* (sud. V. Lukoševičius, M. Treinys), Vilnius, 1998, p. 88.

³⁵⁰ VSD direktoriaus A. Povilaičio rašinys „1918–1939 m. sukilimai Lietuvoje“, *LCVA*, f. 378, ap. 1, b. 1346, l. 27.

³⁵¹ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 492 (VSD jau balandžio pabaigoje buvo surinkęs agentūrinę informaciją apie tai, kad voldemarininkai rengia perversmą ir prie jo prisidėti kviečia katalikus – K. Ambrozaitį, A. Maceiną ir liaudininkams artimą J. Pajaujį (cit. pagal: R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940), *BIS*, t. 3, 2010, p. 233).

planą. Buvo numatyta net naujojo ministrų kabineto sudėtis: švietimo ministerijai turėjo vadovauti J. Ambrazevičius (beje, jis buvo numatytas švietimo ministru ir 1941 m. Laikinojoje Vyriausybėje), užsienio reikalų, teisingumo ir susisiekimo ministrais nuspręsta palikti J. Urbšį, A. Tamošaitį ir Joną Masiliūną. Pagal planą vyriausybės vadovu turėjo tapti L. Bistras, kuriam, K. Ladygos sumanymu, turėjo būti laikinai perleisti ir prezidento įgaliojimai. A. Smetoną planuota tyliai išvežti iš Kauno „sveikatos pataisyti“. Iš pokalbio aiškėjo, kad turėjo būti imtasi veiksmų ir prieš tautininkų politinį monopolį šalyje³⁵². Savo atsiminimuose panašų epizodą kovo mėnesį yra aprašęs ir gen. S. Raštikis³⁵³. Sunku nuspėti, kiek realus buvo šis sumanymas ir kokių tikslu generolas šitai patviravo, tačiau, žiūrint iš katalikų politikų perspektyvos, svarbu pažymėti, kad perversmo idėjai daugelis jų neprieštaravo. Priešingai – ragino veikti atsargiai, kad anksčiau laiko apie planus nebūtų sužinota³⁵⁴.

Sklandančių gandų apie „vidinius“ perversmus kupiną valstybės politinį foną komplikavo „išorinis“ veiksnys – SSRS. 1940 m. pavasario tarptautinės politikos realijos vertė katalikus žengti turbūt prieštaringsiausių politinį žingsnį nepriklausomoje Lietuvoje – mėginti pasinaudoti sovietų faktoriumi kaip priemone spausti A. Smetoną.

Nuo 1939 m. rudens lietuvių–sovietų derybų Maskvoje epizodo dauguma vyriausybinių ir opozicijos sluoksnių stengėsi nekalbėti apie Raudonosios armijos bazių Lietuvoje įsikūrimą kaip grėsmę valstybės suverenumui. Priešingai, iš opozicijos daugiau kritikos ir neigiamų atsiliepimų sulaukdavo ne sovietų, o lietuvių pirmieji asmenys³⁵⁵. Šiomis aplinkybėmis Kauno politiniuose sluoksniuose pradėjo sklandyti derybose su lietuviais J. Stalino ištarta frazė apie tai, kad jis neleisias okupuoti mažųjų Baltijos valstybių³⁵⁶. Tokios mintys, kurios tarp lietuvių politinio elito buvo eskaluojamos ir savęs ramino bei paguodos tikslais, bent jau 1939 m. rudenį buvo pagrįstos. Spalio pabaigoje Stalinas davė panašius nurodymus sovietų pareigūnams. Anot J. Stalino, savitarpio pagalbos sutartys su Pabaltijo valstybėmis atitiko SSRS interesus ir tapo tokia forma, kuria ateityje buvo planuojama į SSRS įtakos sferą įtraukti kitas valstybes. Apie Lietuvos, Latvijos, Estijos okupaciją ir sovietizavimą tuo metu garsiai samprotauti buvo draudžiama. Stalinas aiškino: „Mes

³⁵² Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 459–460.

³⁵³ S. Raštikis, *Kovoje dėl Lietuvos. Kario atsiminimai. I dalis*, Vilnius, 1990 (2 leidimas), p. 693–695.

³⁵⁴ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 461.

³⁵⁵ Derybose Maskvoje dalyvavęs katalikas K. Bizauskas susilaukė kritikos, kad nesugebėjo derėtis dėl Lietuvos sienų, apie kurias jis esą nelabai ir nutuokė. Pašiepiamai buvo kalbama, kad jis vakarieniškas metu Kremliuje pasigėrė, dėl to gavo iš Stalino dovanų kelis butelius vyno (Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 345).

³⁵⁶ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 337.

nesieksime jų sovietizacijos. Ateis laikas ir jos pačios tai padarys.“³⁵⁷ Iki 1940 m. gegužės pabaigos Lietuvoje dislokuoti Raudonosios armijos daliniai elgėsi palyginti korektiškai ir didesnių nesusipratimų buvo išvengta. Užsienio reikalų ministras J. Urbšys viename iš privačių pokalbių su Z. Ivinskiu 1940 m. sausio pabaigoje, nors ir užsiminė apie neaiškią Lietuvos ateitį, tačiau guosdamasis akcentavo, kad sovietų įgulos elgiasi padoriai, mažai vaikščioja miestuose, turi griežtus nurodymus. J. Urbšys samprotavo: „Jei tai būtų vokiečiai ar lenkai, mes tuoj justume jų spaudimą visame mūsų gyvenime. Jie vaikščiotų po miestą su „Spitzsuten“ [bizūnu], lietuviai turėtų nueiti nuo trotuaro ir jiems kelią duoti.“³⁵⁸

Kita vertus, pasibaigus SSRS–Suomijos karui, sovietų pozicija pradėjo agresyviėti. Pradėti reikšti kaltinimai dėl tariamų Lietuvos „nusikaltimų“ – raudonarmiečių grobimo, karinio Pabaltijo valstybių aljanso, nukreipto prieš SSRS, kūrimo, spalio 10 d. sutarties laužymo. Į pasikeitusį sovietų toną mėgino reaguoti A. Smetonos režimas. Panašiai kaip ir po Klaipėdos anšliuso 1939 m., komplikuojantis valstybės padėčiai, vėl buvo mėginta sužadinti politinės opozicijos viltis dėl „bendro veikimo“. 1940 m. pavasarį pradėtas rengti naujas, visas Lietuvos ideologines sroves turėjęs reprezentuoti žurnalas „Politika“³⁵⁹. Jo pasirinkta kryptis – visuotinė konsolidacija. Žurnale kartotos režimo ir tautininkų vadų įsisenėjusios mintys, kad tokiu laiku politinės Lietuvos santvarkos keisti nereikėtų, opozicijos atstovai kviečiami labiau palaikyti A. Merkio kabinetą, kultūros srityje stiprinti tautiškumą, tačiau pripažinti ir kitų tautų pozityvų indėlį. Galiausiai tarptautinių santykių srityje pasisakyta už „realią politiką“, t. y. pozityvių santykių palaikymą su visomis kaimyninėmis valstybėmis – ypač su SSRS ir Vokietija³⁶⁰.

Kita vertus, šio žurnalo idėja ir jame dėstomos mintys atspindėjo kai kurias naujas tendencijas. Pirmiausia visuomenė skatinta visose gyvenimo srityse būti „dinamiška“, o ne „konservatyvi“. Antra, žurnale pirmą kartą atsirado vietos ne tik provyriausybinėms tautininkiškųjų organizacijų veiklos nušvietimui, bet šviesiomis spalvomis nupieštos ir ideologiškai artimos opozicinėms srovėms sąjungos (pvz., KVC). Svarbu tai, kad jaunųjų tautininkų priešopozicinės retorikos kontekste nuostata teigiamai vertinti katalikus, liaudininkus ir kitas valstybines sroves turėjo

³⁵⁷ СССР и Литва в годы Второй мировой войны. СССР и Литовская Республика (март 1939–август 1940 гг.). Сборник документов (Сост. А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. Лебедева), т. 1, Вильнюс, 2006, с. 305; А. Е. Сенн, *Lietuva 1940: Revoliucija iš viršaus*, Vilnius, 2009, p. 305.

³⁵⁸ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 425.

³⁵⁹ Ironiška, kad pirmasis ir paskutinis leidinio, turėjusio konsoliduoti Lietuvos visuomenę, numeris pasirodė birželio 15 d.

³⁶⁰ Politinė linkmė, *Politika*, 1940, nr. 1, p. 1–5; V. Alantas, Kultūrinė veikla karo metu, ten pat, p. 10–13; P-sis, Lietuva ir Sovietų sąjunga, ten pat, p. 14–15; Suvalkietis, Vokiečių laikymasis lietuvių atžvilgiu, ten pat, p. 16–18 ir kt.

pastariesiems rodyti režimo pastangas „atsiverti“. Trečia, žurnalo redaktoriumi paskirtas tuometinis VSD Spaudos skyriaus vadovas Pranas Germantas-Meškauskas. Voldemarininkams savo pažiūromis artimas redaktorius buvo statutinis pareigūnas, būtent žurnalo leidybos darbą galėjo dirbti tik gavęs VSD vadovybės sutikimą. Todėl žurnalo pasirodymas tikriausiai turėjo ne tik žurnalistinę prasmę.

Prie leidinio minčių, kviečiančių politines sroves „suartėti“, gegužės pabaigoje prisidėjo ir „opozicinio“ ministro valstiečio liaudininko A. Tamošaičio susitikimas su kariuomenės vadu gen. Vincu Vitkausku, iš kurio buvo išgirsta viltis, kad Vyriausybė artimiausiu metu turės pasukti prie tokios „konsolidacijos“, kokios nori opozicinės srovės³⁶¹.

Tačiau gandai ir svarstymai apie „Ašies“ partnerių didesnę įtaką vyriausybei nebuvo konkretūs. Katalikų politikams ir visuomenės veikėjams didesnę nerimą kėlė Sovietų sąjungos veiksny. Dauguma katalikų lyderių 1940 m. pavasarį vėl pradėjo svarstyti, kad nebeužtenka visuomenės konsolidacijos, o reikia mėginti mobilizuoti jau ne tik „*lietuvius*“, o daugiau „*katalikus lietuvius*“ (!), stiprinti jų ideologinį užsiangažavimą, realiai galvoti apie galimą lietuvių katalikų inteligentijos „iškėlimą“ į emigraciją³⁶².

Darbas šia linkme pradėtas organizuoti nuo 1939 m. pabaigos. KVC vadovybė inicijavo katalikiško jaunimo (aktyvesnių pavasarininkų ir ateitininkų) ideologinius–propagandinius kursus, kuriuose turėjo būti rengiami „kovojančios Bažnyčios kariai“, „katalikų akcijos karžygiai“. Paskutiniaisiais nepriklausomybės metais katalikai pradėjo kurti vadinamuosius „Kovūnų“ būrius. Šis neformalus, neregistruotas ir aiškios struktūros neturintis pusiau slaptas ir kunigų vadovaujamas katalikų jaunimo judėjimas turėjo „...sekti, registruoti įvairias negeroves žmonių tarpe ir visomis išgalėmis kovoti šalinant šių negerovių pradus iš žmonių tarpo.“³⁶³ Jie turėjo darbuotis jau veikusiose katalikiškose organizacijose. Pagrindinės „Kovūnų“ savybės turėjo būti aktyvumas, planingumas, drausmė, dora, blaivumas, katalikiška moralė. „Kovūnai“ privalėjo veikti individualiai, neviešindami savo veiklos, nerengdami jokių susirinkimų ar suvažiavimų. Kitaip tariant, jie turėjo būti „nematomi ir nežinomi“³⁶⁴. Panašiai buvo mobilizuojami ir jaunesni katalikai darbininkai prie LKDS. Jiems nuo 1939 m. vasaros pradėtos rengti vasaros stovyklos, kuriose, kaip skelbiama LKDS spaudos organe *Darbininkas*:

³⁶¹ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 487.

³⁶² J. Eretas, *Kazys Pakštas. Tautinio šauklio odisėja (1893–1960)*, Roma: LKM Akademija, 1970, p. 118–136; R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940), *BIS*, t. 3, 2010, p. 229.

³⁶³ 1940 01 09 VSP bendradarbio agentūrinis pranešimas, *LCVA*, f. 378, ap. 3, b. 3192, l. 120.

³⁶⁴ 1940 01 08 Ateitininkų federacijos Moksleivių sąjungos Centro valdybos aplinkraštis skyriams, *LCVA*, ap. 3, b. 3192, l. 129; 1940 02 09 VSD biuletenis nr. 44, ten pat, ap. 10, b. 225, l. 173.

„Stovyklautojai gyvens bendrai palapinėse, gaus bendrą maistą, dirbs sulig nustatytos dienotvarkės prisilaikydami kariškos tvarkos ir drausmės“ ir vadovausis šūkiu: „Mūsų jėgos Darbo Lietuvai, mūsų žygis naujam atgimimui.“³⁶⁵ Nors platesnio atgarsio ir rezultatų 1940 m. šis ideologinis vienybės stiprinimas neturėjo, tačiau 1941 m. prasidėjus vokiečių–sovietų karui, katalikiškas jaunimas aktyviai įsitraukė į antisovietinę veiklą.

Katalikų vadovybė, kaip ir dauguma Lietuvos inteligentijos, esant neaiškiai tarptautinei padėčiai, mėgino prisitaikyti ir išoriškai buvo priversta demonstruoti simpatijas SSRS. Tam pastūmėjo agresyvi Vokietijos politika ir išgąstis stebint, kaip vermachtas vieną po kitos užgrobia Europos valstybes. Kita vertus, katalikus erzino kairiųjų lietuvių literatų rodomos perdėtos simpatijos ideologizuotai sovietinei kultūrai, menui ir net pačiai komunistinei santvarkai³⁶⁶. Todėl 1940 m. gegužės 4 d. *XX amžiaus* pirmajame puslapyje buvo nupiešta didoka raudona karikatūra, pašiepianti atvirą prielankumą ir paklusnumą sovietams demonstruojančius L. Girą, P. Cvirką, S. Nėrį. Karikatūra sukėlė karštą sovietų diplomatų Lietuvoje reakciją, nes buvo įvertinta kaip aiškiai „antisovietinė“. Tad kai Maskva gegužės 25 d. įteikė Kaunui notą dėl tariamo raudonarmiečių grobimo, ši karikatūra figūravo kaip vienas, nors ir menkas, pretekstas kaltinti Lietuvą priešišku ir didinti jai spaudimą. Vėliau, birželio 7 ir 9 d., Ministrui pirmininkui A. Merkiui Maskvoje klausant V. Molotovo kaltinimų tirados dėl Lietuvos „agresijos“ prieš sovietus, ši karikatūra taip pat nebuvo pamiršta³⁶⁷.

Svarbu tai, kad lietuviai šiam spaudimui nesunkiai pasidavė – gegužės 27 d. tame pačiame *XX amžiuje* pasirodė antivokiškas straipsnis „Svetimos rankos“, kuriame, siekiant išlyginti „pusiausvyrą“ dėl sovietų ir vokiečių, pastariesiems netiesiogiai buvo įgelta raginant lietuvius būti budriems ir saugotis vokiškos „penktosios kolonos“³⁶⁸. Po šio straipsnio prie Kaune reziduojančio N. Pozdniakovo priekaištų aukščiausiems Lietuvos politiniams sluoksniams prisidėjo ir Vokietijos pasiuntinys Erichas Zechlinas. Vis dėlto, kitaip nei sovietams, katalikų dienraščio redakcija vokiečių diplomato priekaištams neketino nusileisti³⁶⁹.

³⁶⁵ V. Kalakauskas, Nauju keliu, *Darbininkas*, 1940 03 07, nr. 10, p. 2.

³⁶⁶ Plačiau apie tarpukario kairiųjų lietuvių literatų ryšius su SSRS pasiuntinybe Kaune, vizitus ir požiūrį į SSRS, atsiliepiamus apie sovietinę kultūrą ir tokius jų apsisprendimo motyvus žr.: M. Tamošaitis, *Didysis apakimas. Lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ame XX a. dešimtmetyje*, Vilnius, 2010; Č. Laurinavičius, Dėl Antano Venclovos politinio apsisprendimo motyvų ir kainos, *Antanas Venclova epochų vėjuose*, Vilnius, 2007, p. 13–23.

³⁶⁷ K. Musteikis, *Prisiminimų fragmentai*, Vilnius, 1989, p. 50.

³⁶⁸ Ig. Petrikonis [I. Skrupskelis], Svetimos rankos, *XX amžius*, 1940 05 27, nr. 117, p. 12. (Beje, anot vieno iš *XX amžiaus* redaktorių kolektyvo narių – Z. Ivinskio, šis straipsnis buvo „vyriausybės inspiruotas“: Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 494.)

³⁶⁹ Ig. Petrikonis [I. Skrupskelis], Didžiųjų įvykių akivaizdoje, *XX amžius*, 1940 05 29, nr. 119, p. 12; Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 494. (Oficialūs valdžios sluoksniai išeitį iš susiklosčių-

1940 m. pavasarį katalikų organizuotoji visuomenė savo priverstinį apsisprendimą orientuoti į sovietus, o ne į vokiečius dažniausiai grindė dviem argumentais. Pirmiausia buvo samprotaujama, kad „rusai“³⁷⁰ esantys „žemesnės kultūros“ ir „menkai disciplinuoti“ žmonės. Antrasis argumentas rėmėsi hipotezine prielaida, kad komunizmas yra pasikeitęs ir sušvelninęs 1917 m. revoliucinio teroro antireligiškumą. Šios dvi nuostatos vyravo, todėl katalikų visuomenės veikėjai vylėsi, kad galimos sovietų okupacijos atveju lietuviai galės išlikti kaip tauta ir ateityje galvoti apie valstybės nepriklausomybės atkūrimą. 1940 m. pavasarį ir vasarą ne vienas katalikų politinis lyderis ar kultūros veikėjas ragino prisitaikyti prie „naujų gyvenimo sąlygų“, mėginti veikti „naujais darbo metodais“ ir laukti galimų tarptautinės politikos pokyčių – Vokietijos–SSRS karo. Taip samprotavo kun. M. Krupavičius, K. Ambrozaitis, K. Bizauskas, L. Bistras, P. Dovydaitis, D. Jasaitis, J. Leimonas, J. Grinius ir kiti³⁷¹. Katalikų autoritetas S. Šalkauskis net ir 1940 m. okupacijos laikotarpiu piktinosi tais inteligentais, ypač savo mokiniais, kurie vasarą pasitraukė iš sovietinės Lietuvos. A. Maceina, prisimindamas mokytojo priekaištus, citavo S. Šalkauskį:

Lietuvių kultūra, kaip aiškiai vakarietiškoji, esanti žymiai aukštesnė už rusų kultūrą. Todėl sovietų okupacija nesudaranti Lietuvai kultūrinio pavojaus. Lietuviai intelektualai esą pranašesni už rusus ir todėl sugebėsią jiems atsispirti ir juos gal net pralenkti. Kam tad trauktis iš krašto? Priešingai, reikia jame likti ir veikti anuo kultūriniu pranašumu, kovojant su rusų kultūros įtaka. Kas pasitraukia, mažina kultūrinę lietuvių jėgas ir tuo pačiu silpnina aną kovą.³⁷²

Kita vertus, kaip ir daugeliu atvejų, vienareikšmiškai teigti, kad katalikų ideologinė srovė turėjo aiškia poziciją sovietų atžvilgiu, negalima. Dalis žymių katalikų visuomenės veikėjų buvo griežtų antisovietinių ir ypač antirusiškų nuostatų, tad

sios situacijos rado priimdami įdomų sprendimą – Kauno apskrities viršininkas gegužės 30 d. dienraščio redaktorių I. Skrupskelį nubaudė 1000 litų bauda ir už sovietų, ir už vokiečių „įžeidimą“)

³⁷⁰ Pabrėžtina, kad tokiuose svarstymuose dažniausiai buvo vartojama „rusų“, o ne „sovietų“ ar „komunistų“ sąvokos.

³⁷¹ V. S. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*, New York: Columbia University Press, 1978, p. 46–56; A. Sabalis, Dr. Kazys Ambrozaitis, *Aidai*, 1968, nr. 6, p. 267–271; J. Girnius, *Pranas Dovydaitis*, Chicago: M. Morkūno spaustuvė, 1975, p. 285; A. Eidintas, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius, 2012, p. 394; L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Kaunas, 1996, p. 368–369; R. Labanauskas, *Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su sovietų režimu 1940–1941 m., Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2, p. 10–11; Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 564–565).

³⁷² A. Maceina, *Nuo ko mes bėgame? Komunizmo ir rusiškumo santykių klausimu, Į laisvę*, 1971, nr. 51, p. 6.

renkantis tarp „ruso“ ar „vokiečio“, pirmenybė buvo teikiama pastarajam³⁷³. Nepaisant nuomonių skirtumo, dominuojanti politinio katalikų elito pozicija vis dėlto buvo „palankesnė“ sovietams.

Lietuvai esant SSRS įtakos sferoje, katalikų politinė vadovybė savo nuostatas grindė keliais argumentais. Pirmiausia minėta S. Šalkauskio teze apie lietuvių kultūrinį pranašumą prieš „rusus“. Antra, samprotavimu, kad katalikiškoji pasaulėžiūra galės būti panaudota kaip visuomenę mobilizuojantis veiksnys ir neleis lietuviams tapti komunizmo šalininkais. Trečia, sovietams spaudžiant Lietuvą, buvo norima išryškinti tautininkų daugumos vyriausybės nepriimtinumą Maskvai bei mėginti ją keisti iš sau palankių asmenų – katalikų, liaudininkų ir kitų opozicijoje buvusių lyderių sudaryta vyriausybė. Pastarieji, nors išoriškai ir turėjo būti lojalūs sovietams, tačiau kultūrinėje srityje privalėjo išlikti „tautiškai–katalikiški“. Krikščionys demokratai samprotavo, kad tautininkai pasaulėžiūrinio požiūriu esantys liberalai, tad lengviau pasiduos sovietinės ateistinės sistemos indoktrinacijai, „bolševizacijai“³⁷⁴. Todėl siekiai tapti lietuviškumo ir katalikiškumo saugotojais pasikeitusioje geopolitinėje Lietuvos padėtyje bei noras susigrąžinti valdžios svertus į savo rankas vertė katalikų politikus stengtis vaizduoti save „priimtinesne“ Kremlui valdžia nei tautininkai. 1940 m. krikščionys demokratai neretai pabrėždavo, kad į Lietuvos situaciją esamomis tarptautinėmis aplinkybėmis reikia žiūrėti „realiai“. Iš esmės dauguma katalikų ir liaudininkų smerkė tarptautinį nacių agresyvumą, laukė ryžtingesnių sąjungininkų veiksmų prieš Vokietiją ir kalbėjo apie Lietuvą kaip apie laikiną SSRS protektoratą³⁷⁵. „Laikinumas“ paprastai buvo argumentuojamas tuo, kad Vokietija ir SSRS esančios agresorės, o jų karas neišvengiamas, todėl jos viena kitą netolimoje ateityje „sužlugdys“³⁷⁶. Buvo samprotaujama, kad Lietuvai karo pabaigos išlaukus sovietų įtakoje, vėliau būtų lengviau atkurti savarankiškumą, nes sovietai, būdami „žemesnės kultūros“, lietuviams negalėsia kelti grėsmės.

Šitokią argumentaciją paryškina kiek netikėtos opozicijos lyderių kalbos 1940 m. gegužės pabaigoje minint Steigiamojo Seimo 20-metį. Renginyje, kuris vyko ne buvusiuose Steigiamojo Seimo rūmuose, o katalikams priklausiusioje Ateitininkų salėje, dalyvavo 48 (iš 112) buvusiųjų to seimo narių, ministrai, kai

³⁷³ 1940 m. balandžio pradžioje Z. Ivinskis, aptardamas galimas Lietuvos ateities perspektyvas, iš katalikų autoriteto prof. kun. P. Kuraičio išgirdo tokį sakinį: „Jeigu reikėtų rinktis ar rusus, ar vokiečius, geriau jau po naciais negu po banditiškais bolševikais.“ Panašiai mąstė ir Bernardas Brazdžionis... (Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 472).

³⁷⁴ Iš esmės daugelis katalikų lyderių laikėsi nuostatos, kad katalikybė, t. y. religija, esanti vienintelė jėga, kuri galėtų apsaugoti visuomenę nuo komunistinių idėjų plėtos. Indiferentizmas, priešingai, esą padėjo komunizmui įsitvirtinti (J. Girnius, *Pranas Dovydaitis*, Chicago: M. Morkūno spaustuvė, 1975, p. 281–282).

³⁷⁵ V. Brizgys, *Gyvenimo keliai*, Vilnius, 1993, p. 101.

³⁷⁶ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 388.

kurie A. Merkio kabineto nariai, prezidentai A. Stulginskis, K. Grinius. Pagrindinė renginyje pasakytų kalbų mintis bylojo apie demokratinio valdymo pranašumą prieš autoritarizmą konsoliduojant tautą grėsmių akivaizdoje. Dar kartą akcentuota visų ideologinių srovių reikšmė Lietuvos nepriklausomybės įtvirtinimui ir išlaikymui. Vakaro akcentu, mūsų supratimu, tikriausiai turėjo tapti K. Griniaus mintis, kad pirmaisiais Lietuvos Respublikos gyvavimo metais dauguma lietuvių buvo patriotai ir net „Lietuviai emigrantai, kurių vadu buvo Mickevičius Kapsukas, norėjo taip pat nepriklausomos Lietuvos, bet raudonos.“³⁷⁷ Kiti kalbėjusieji, katalikai A. Stulginskis, P. Karvelis bei liaudininkas Z. Toliušis, tarp svarbiausių Lietuvos laimėjimų Steigiamojo Seimo darbo metais paminėjo ir Lietuvos bei Sovietų Rusijos pasirašytą sutartį, be to, pabrėžė Lenkijos agresiją prieš Lietuvą 1920 m. rudenį³⁷⁸.

Nors oficialus *Lietuvos aidas* ignoravo lietuviško parlamentarizmo sukaktuves ir patį renginį, tačiau spaudos cenzoriai nedraudė opozicinei spaudai aprašyti minėjimo ir K. Griniaus palankių pamąstymų apie V. Kapsuką. Įdomu tai, kad katalikų ir liaudininkų partijų lyderiai, patys 1919 m. pradžioje bėgę nuo V. Kapsuko iš Vilniaus į Kauną, apie jį 1940 m. pavasarį viešai kalbėjo kaip apie asmenį, kovojusį už nepriklausomą, tiesa, „raudoną“ Lietuvą. Dar svarbiau, kad režimas tokias nuostatas leido publikuoti.

1940 m. Lietuvos padėtį neretas krikščionių demokratų politikas ir visuomenės veikėjas mėgino lyginti su 1919 m. V. Kapsuko „tarybinio valstybingumo“ epizodu. Kaip tik tuo metu visuomenėje išpopuliarėjo frazė: „Gelbėti tai, ką dar galima išgelbėti“. Jos reikšmė – nevengti bendradarbiauti su bolševikais, įsilieti į jų vadovaujamas valdžias ir kitas struktūras bei stengtis „pasukti“ bolševikų valdžios aparatą lietuviškumo ir sąlyginės religinės tolerancijos kryptimi. Lietuvybės ir katalikybės išsaugojimas turėjo tapti ir 1940 m. politinio gyvenimo dominante atsідūrus SSRS sudėtyje. Žymiausias ir aktyviausias nepriklausomos Lietuvos krikščionis demokratas kun. M. Krupavičius išėivijoje pateisino lietuvių inteligentiją, dirbusią V. Kapsuko vyriausybėje 1919 m., ir šį precedentą taikė 1940 m. okupacijos laikotarpiui:

Aš tuos žmones visai suprantu ir pateisinu. Juk ir mūsų partizanai neatsisakydavo užimti tą ar kitą vietą bolševikų įstaigose, kad daugiau galėtų Lietuvai ir lietuviams padėti. Pirmojo bolševikmečio metu [1940–1941 m.] ne vienas manęs klausė, ar dirbti bolševikų

³⁷⁷ Steigiamasis seimas įgyvendino tautos valią ir mūsų valstybei padėjo teisinius pagrindus, *Lietuvos žinios*, 1940 05 27, nr. 117, p. 7.

³⁷⁸ Ten pat; Steigiamasis seimas – įvykdyta tautos svajonė, apvainikavimas neprikl. idėjos, *XX amžius*, 1940 05 27, nr. 117, p. 5; EPOCHINĖ Steigiamojo seimo reikšmė, *XX amžius*, 1940 05 28, nr. 118, p. 3.

įstaigose. Aš nesvyruodamas patardavau – dirbk, tik savo sielos neparduok. Kiek galėsi, padėk lietuviams ir Lietuvai. Vis bus geriau, jei toj ar kitoj vietoj sėdės lietuvis patriotas, o ne parsidavėlis bolševikams žmogus.³⁷⁹

Opozicijos lyderių „realios politikos“ principas – Lietuvos „autonomija“ SSRS sudėtyje – išryškėjo paskutiniosios vyriausybės paskutiniajame posėdyje. Katalikų ir liaudininkų ministrai labiausiai pasisakė už Maskvos ultimatumo priėmimą be jokių sąlygų ir diskusijų. Abu sutartinai tvirtino, kad, pasak krikščionio demokrato K. Bizausko, „pasipriešinimas labai supykdytų Maskvą ir ji įtūžusi baisiai nuniokotų kraštą“, o pasak valstiečio liaudininko J. Audėno, „pasipriešinimas ne tik pareikalautų labai daug žmonių aukų, bet ir sugriautų visą mūsų tautos ūkinį gyvenimą, o naudos jokios nebūtų.“³⁸⁰ Tokia krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų pozicija buvo suderinta už vyriausybės sienų. Likus kelioms dienoms iki Sovietų sąjungos įteikto ultimatumo, įvyko keli opozicijos lyderių pasitarimai. Buvo sutarta „skubiai“ sukelti kabineto krizę. P. Karvelis aiškino: „Išvada Bizausko buvo, kad reikalinga skubiai daryti kabineto krizį, kad tie asmenys, kurie sovietams odioziški, turi išeiti, kad visa politika turi dar labiau palinkti į sovietų pusę. Šis Bizausko nusistatymas kiek pasiginčijus buvo priimtas.“³⁸¹ Birželio 13 d. „Ašies“ ministrų pasitarimą aprašęs tas pats P. Karvelis nurodė: „...dauguma buvo aiškiai už tai, kad reikalinga ieškoti būdų patenkinti rusus (...). Buvo nutarta, kad „Ašies“ ministrai turi įteikti kolektyvų atsistatydinimą ir tuo būdu padaryti Merkio kabinetui neišvengiamą galą.“³⁸² Ultimatumo išvakarėse vykusiuose pasitarimuose iš krikščionių demokratų dalyvavo K. Bizauskas, P. Karvelis, P. Dielininkaitis, A. Stulginskis, L. Bistras, J. Matulionis bei katalikams artimas E. Turauskas. Valstiečiams liaudininkams atstovavo K. Grinius, Z. Toliušis, J. Kardelis, J. Audėnas, A. Tamošaitis³⁸³.

Paskutiniojo vyriausybės posėdžio dalyvis Krašto apsaugos ministras Kazys Musteikis atsiminimuose pabrėžė K. Bizausko nervingumą ir nuolatinį raginimą kuo skubiau sutikti su visais Maskvos reikalavimais. Katalikų srovės politikas nedvejodamas siūlė paaukoti nekaltus Vidaus reikalų ministrą ir Valstybės saugumo departamento vadovą sutinkant su Maskvos iš piršto laužtais kaltinimais. K. Bizauskas pertraukos tarp posėdžių metu Kariuomenės vadui ir Krašto apsaugos ministrui atvirai piktinosi Lietuvos kariuomenės generolais, kurie esą nesugeba

³⁷⁹ M. Krupavičius, 1926 metų gruodžio septynioliktoji. Liūdna 30 metų sukaktis, *LII RS*, f. 54–35, l. 9.

³⁸⁰ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 372.

³⁸¹ P. Karvelis, Paskutinės nepriklausomybės dienos, *Akiračiai*, 1980, nr. 10, p. 4–5.

³⁸² Ten pat.

³⁸³ E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant – įvykiai*, Vilnius, 1990, p. 190.

pasinaudoti esama padėtimi ir nenuverčia prezidento³⁸⁴. Posėdžio metu jis atvirai užsipuolė ir Ministrą pirmininką A. Merkį, kad šis iki tol neatsistatydino. Krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų ministrai buvo įsitikinę, kad sutinkant su visais Kremliaus kaltinimais, nereikia pareikšti net simbolinio protesto³⁸⁵.

„Ašies“ pasirinkta nuostata „nepykdyti sovietų“ ir sutikti su visais jų keliamais reikalavimais turėjo ir kitą potekstę. Iki paskutiniųjų Lietuvos Respublikos nepriklausomybės egzistavimo minučių krikščionys demokratai vylėsi, kad Maskvai priimtinausias kandidatas į Lietuvos vyriausybės vadovo postą yra jų artimas žmogus – gen. S. Raštikis. Paskutiniais metais kariuomenėje ir visuomenėje išpopuliarėjęs generolas jau 1940 m. pradžioje spaudoje reiškė pastabas ir „patarimus“ valstybės vidaus ir užsienio politikos klausimais. 1939 m. spalį dalyvavo Lietuvos delegacijoje Maskvoje pasirašant Savitarpio pagalbos sutartį, tačiau A. Smetona ne jam, o gen. V. Vitkauskui suteikė „garbę“ spalio pabaigoje vadovauti daug fotografuotam ir filmuotam Lietuvos kariuomenės įžygiavimui į Vilnių. Gen. S. Raštikiui atiteko ne toks garbingas darbas – koordinuoti Raudonosios armijos įgulų, numatytų sutartimi, dislokavimo Lietuvos teritorijoje klausimus. Jo ambicijos buvo įžeistos ir vykstant įdomiai besiklosčiusiam atsistatydinimui/atleidimui iš Kariuomenės vado pareigų. S. Raštikis paskutiniajame ministrų kabineto posėdyje svarstant ultimatumą atvirai rėmė katalikų ir liaudininkų nuostatą, kad priešintis sovietams beprasmiška. Buvęs Lietuvos kariuomenės vadas bei Krašto apsaugos ministras savo ir opozicijos nuostatą, kad „nereikia pykdyti „rusų“ argumentavo paprastai: „Mums reikės su jais dirbti, todėl reikia rodyti daugiau nuoširdumo.“³⁸⁶

Apie S. Raštikio kandidatūrą į ministrus pirmininkus yra galvojęs ir SSRS ultimatumo Lietuvai autorius V. Molotovas. Istorikė J. Zubkova Rusijos archyvuose yra aptikusi įdomų dokumentą – ultimatumo Lietuvai juodrašį, kuris buvo parengtas ne vėliau kaip birželio 11 d. Iš šio ultimatumo varianto aiškėja, kad Maskva planavo įsakmiai reikalauti paleisti A. Merkio vyriausybę, ją pakeisti prosovietiškesne ir naujuosius ministrų paskyrimus suderinti su Kremliumi. V. Molotovas naujuoju Lietuvos vyriausybės vadovu „pasirinko“ būtent S. Raštikį³⁸⁷. Birželio 15-osios naktį vykusiame įtemptame vyriausybės posėdyje ties S. Raštikio kandidatūra ir buvo apsisota. *XX amžiaus* redakcija net buvo parengusi išankstinę informaciją apie naująjį ministrą pirmininką ir pirmajame puslapyje ketino patalpinti ją šalia S. Raštikio portretinės fotografijos³⁸⁸. Vis dėlto cenzūra šios žinutės

³⁸⁴ K. Musteikis, *Prisiminimų fragmentai*, Vilnius, 1989, p. 54–57.

³⁸⁵ Ten pat.

³⁸⁶ Ten pat, p. 57.

³⁸⁷ J. Zubkova, *Pabaltijys ir Kremlius 1940–1953*, Vilnius, 2010, p. 89.

³⁸⁸ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 502.

išspausdinti neleido, nes į Lietuvos teritoriją jau žygiavo papildomi Raudonosios armijos daliniai, o aukščiausią valdžią į savo rankas perėmė SSRS vyriausybės įgaliotinis ir V. Molotovo pavaduotojas V. Dekanozovas su sovietų pasiuntiniu Lietuvoje N. Pozdniakovu.

Ultimatumo epizodas katalikų politinei vadovybei buvo netikėtas ne tik dėl griežtų Maskvos pateiktų reikalavimų, bet ir dėl to, kad sovietams dar iki birželio 11 d. buvusi priimtina S. Raštikio kandidatūra į Lietuvos vyriausybės vadovus staiga tapo nebetinkama. Kai birželio 15-osios rytą Maskvoje buvęs J. Urbšys perdavė V. Molotovui paskutiniojo Lietuvos vyriausybės posėdžio sprendimą dėl naujojo vyriausybės vadovo, šis atsakė, kad S. Raštikio kandidatūra netinkama. Į Lietuvos užsienio reikalų ministro priminimą, kad iš ankstesnių jūdviejų pokalbių buvo susidaręs priešingas įspūdis, V. Molotovas paaiškino, kad teigiamai apie S. Raštikį jis esą atsiliepęs tik „bendrame kontekste“; tačiau jo kandidatūra kaip Lietuvos vyriausybės vadovo sovietų netenkinanti. J. Urbšiui dar kartą mėginus „pristatyti“ ir „pasiūlyti“ savąjį kandidatą kaip populiarų Lietuvos visuomenėje asmenį, V. Molotovas į tai atsakė tiesmukiškai: „Raštikis yra neaiški ir bespalvė politinė figūra. O reikalinga visai kitokia – aiški, prosovietinė.“³⁸⁹

Kremliaus atmetus S. Raštikio kandidatūrą, katalikų srovė buvo priversta persiorientuoti staiga pasikeitusioje situacijoje. Birželio 17 d. paaiškėjo J. Paleckio vadovaujamos naujosios „liaudies vyriausybės“ sudėtis. Kairysis literatas J. Būtėnas prisiminė tų dienų susitikimą su katalikų lyderiais I. Skrupskeliumi ir P. Dielininkaičiu, kurie pripažino, kad jų „kortos galutinai muštos“ ir paragino kairiąją Lietuvos inteligentiją dėtis prie darbo, „prie kurio būsite prileidžiami“³⁹⁰.

Birželio 14–15 d. įvykiai vertė krikščionis demokratų ir apskritai Lietuvos visuomenę suvokti, kas vyksta, prisitaikyti prie pakitusios politinės padėties ir siekti jau kitokių tikslų. Kita vertus, beveik visas opozicines sroves siejo vienas bruožas – pyktis ant A. Smetonos ir jo režimo bei džiaugsmas netikrumo dėl ateities atmosferoje, kad šis režimas galiausiai baigėsi. Šios Lietuvos visuomenės emocijos buvo viena skaudžiausių A. Smetonos režimo pasekmių. Anot A. E. Senno, atsakydamas pripažinti „lojalios opozicijos“ idėją A. Smetona trukdė plėtoti pilietinei visuomenei Lietuvoje, todėl kai režimas žlugo, visuomenė neturėjo pilietinių organizacijų, kurios būtų galėjusios pasipriešinti koordinuotai vadovaujamai Lietuvos sovietizavimo programai³⁹¹. Reikia pripažinti, kad pirmosiomis okupacijos

³⁸⁹ СССР–Литва в годы Второй мировой войны. СССР и Литовская Республика (март 1939–август 1940 гг.). Сб. документов. (Сост. А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. Лебедева), т. 1, Вильнюс, 2006, с. 602.

³⁹⁰ M. Tamošaitis, *Didysis apakimas. Lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ame XX a. dešimtmetyje*, Vilnius, 2010, p. 165.

³⁹¹ A. E. Senn, *Lietuva 1940: Revoliucija iš viršaus*, Vilnius, 2009, p. 125.

dienomis „antimetoniškos“ nuotaikos Lietuvoje užgožė sovietų okupacijos baime, apie kurią tuo metu visuomenėje dar nebuvo aiškiai kalbama, o pirmieji lietuvių diplomatų protestai dėl okupacijos pradėti reikšti tik liepos pabaigoje³⁹². Z. Ivinskis dienoraštyje pirmąją okupacijos savaitę yra pažymėjęs ne vieno lietuvių inteligento ir bendrą visuomenės pasipiktinimą A. Smetonos asmeniu ir jo pabėgimu. Istorikas fiksavo tebesklandančias Kauno visuomenėje kalbas su viltimis apie Lietuvą kaip SSRS protektoratą. Jis rašė apie drausmingus Raudonosios armijos karius ir nuostabą dėl J. Paleckio „paskyrimo“ naujosios vyriausybės vadovu. Apie okupaciją Z. Ivinskis pradėjo samprotauti tik nuo birželio 21 d.³⁹³, t. y. beveik po savaitės. O apie ne tiek politiškai išprususius ir ne taip greitai politiniuose įvykiuose besiorientavusius lietuvių visuomenės nuostatas kol kas galima tik spėlioti.

Nesigilinant į kitų politinių ir visuomeninių organizacijų nuostatas, šiuokart mums svarbu tai, kad valstybės nepriklausomybės praradimo akivaizdoje katalikų ir liaudininkų naudojamas sovietų veiksnys prezidentui „paspausti“, siekis Ministrą pirmininką pakeisti sau artimu žmogumi S. Raštikiu, sprendimas besąlygiškai įvykdyti ultimatumo reikalavimus ir, anot P. Karvelio, ieškoti „susitarimo“ su „rusais“, neatitiko 1940 m. politinio gyvenimo realybės.

Krikščioniškajai demokratijai paskutiniųjų metų nepriklausomos Lietuvos laikotarpis buvo komplikotas ir dėl kitų priežasčių. Pirmiausia konfliktas su A. Smetonos režimu, jį remiančiais tautininkais ir išorinis SSRS spaudimas Lietuvai pastūmėjo katalikų politikus ir dalį katalikų visuomenės lyderių vardan režimo nuvertimo ryžtis nevienareikšmiams veiksams. Tuo metu dauguma politinės opozicijos lyderių iš esmės nebekėlė pasipriešinimo okupacijai idėjos (šito tikėjosi patriotiškai nusiteikusi visuomenė), o svarstė „mažesnio blogio“, t. y. „rusų“ ar „vokiečių“ okupacijos, pasirinkimo klausimus. Peržengdami savo idėjinių, pasaulėžiūrinių ir politinių nuostatų slenkstį krikščionys demokratai kontaktų ieškojo su visomis ideologinėmis, pasaulėžiūrinėmis ir net karinėmis grupėmis siekdami paveikti lietuviškąjį autoritarizmą. Kita vertus, krikščionys demokratai, 1939 m. įtraukti į vadinamąją „bendro darbo“ vyriausybę, staiga pakeitė savo nuostatas režimo atžvilgiu ir jau nebegalvojo apie iki tol egzistavusios politinės santvarkos pokyčius.

Krikščionių demokratų ir apskritai valstybinės opozicijos lyderių nuostatas ir veiklą paskutiniaisiais Nepriklausomos Lietuvos metais galima įvardinti kaip politinę solidžios partijos „nesėkmę“. Patyrę ir autoritetingi politikai prisidėjo prie A. Smetonos valdžios pozicijos formuodami visuomenės nuomonę, kad vienintelė

³⁹² L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 378–388; V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 24–32.

³⁹³ Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 503–517.

galimybė lietuviams, kaip tautai, išlikti karo metu yra laikinas patekimas į sovietų įtakos sferą, kuri tariamai turėjo „apsaugoti“ Lietuvą nuo vokiečių agresijos. Krikščionys demokratai nebuvo sovietų simpatikai, tačiau dėl susiklosčiusios tarptautinės padėties lanksčiai keitė savo poziciją. Taip pat lanksčiai kito ir jų požiūris į A. Smetonos valdymą.

Tai, kad nebuvo principinių, aiškių ir tvirtų nuostatų kriziniais valstybei laikotarpiais, perša mintį apie lyderių politinės galios ribas.

IŠVADOS

Teorinis krikščioniškosios demokratijos pagrindas sietinas su Leono XIII 1891 m. ir 1901 m. paskelbtomis enciklikomis *Rerum novarum* ir *Graves de communi re*, kuriose atsispindėjo Katalikų bažnyčios požiūris į socializmo, liberalizmo, nacionalizmo ir visuomenės modernizacijos procesų veikiamus viešojo gyvenimo pokyčius. Leono XIII inicijuota krikščioniškoji demokratija turėjo tapti „trečiuoju keliu“ tarp liberalizmo ir socializmo. Šis „trečiasis kelias“, paremtas katalikišku mokymu, turėjo padėti išspręsti darbininkų socialines problemas Bažnyčiai priimtina linkme ir šitaip atitraukti darbininkus nuo žavėjimosi sekulariomis ir antireliginėmis ideologijomis. Krikščioniškosios demokratijos Vakarų Europoje išėities tašku tapo socialinė, o ne politinė veikla. Lietuvoje krikščioniškosios demokratijos idėja pradėta populiarinti pirmaisiais XX a. metais. Dėl socialinės visuomenės sanklodos ir tautinio lietuvių laisvinimosi specifikos ši idėja įgavo politinės veiklos pobūdį. Lietuviškai krikščioniškajai demokratijai darė įtaką katalikų susidūrimas su stačiatikiškos tradicijos valstybės aparatu bei vietinės diduomenės lenkiškumu kaip svetimais lietuvių konfesiniams, tautiniams, o per juos – ir socialiniams interesams.

Krikščioniškoji demokratija gali būti suvokiama kaip politinė partija arba kaip katalikiškų profesinių, kooperatinių, kultūrinių organizacijų visuma. Jos ištakos Lietuvoje siekia XX a. pradžią, tačiau 1905–1907 m. vykęs lietuvių krikščionių demokratų politinių struktūrų kūrimasis buvo trumpalaikis ir tik to meto politinių sąlygų nulemtas epizodas. Dėl nepalankių imperinės valdžios ir vietinės dvasinės vadovybės nuostatų partija XX a. pradžioje neįsikūrė. Nors krikščioniškosios demokratijos vardas tapo žinomas, iki 1917–1918 m. jis reiškė daugiau ne partiją kaip politinę organizaciją, o tautiškai susipratusių dvasininkų ir organizuotų lietuvių katalikų pasauliečių kultūrinę veiklą siekiant puoselėti religiją ir tautiškumą bei akcentuojant socialinius klausimus. 1917 m. Rusijoje ir Lietuvoje įsikūrusios dvi, viena nuo kitos nepriklausomos ir ryšio su 1905–1907 m. iniciatyvomis neturinčios Lietuvių krikščionių demokratų partijos į vieną politinę organizaciją susijungė 1918 m. lapkritį. Ji oficialiai Lietuvoje įregistruota 1919 m. gruodį ir veikė iki 1936 m., kai buvo politinio režimo uždaryta.

Krikščionių demokratų savitumą, palyginti su kitomis Lietuvos politinėmis partijomis, laidavo šie jų bruožai:

Pirma. Partija stengėsi sutelkti įvairių socialinių sluoksnių, skirtingų ideologinių nuostatų tikinčiuosius lietuvius ir tapti vieninteliu lietuvių katalikų politiniu reprezentantu. Viską apimantis partijos pobūdis lėmė, kad LKDP turėjo greitai kintančias ir visuomenės nuotaikas atitinkančias programines nuostatas. Krikščionys demokratai kopijavo įvairių katalikiškų kultūrinių, profesinių, ekonominių draugijų prioritetus, o Bažnyčios postulatus pritaikė prie buvusių gyvenimo sąlygų bei visuomenės lūkesčių. XX a. pradžioje krikščionys demokratai veikė prisitaikę prie imperinės monarchinės santvarkos, po 1918 m. pasuko radikalaus politinio liberalizmo kryptimi, nuo 1925 m. planavo stiprinti vyriausybės įtaką seimo sąskaita, ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje samprotavo korporacinio tipo valstybės klausimais.

Antra. Krikščionys demokratai sutapatino konfesinį ir politinį lietuvių tapatumą. Tarpukariu jie veikė kaip „skėtinė“ politinė partija, veiklai sustiprinti steigė ir pajungė naujas ir buvusias konfesines nepolitines draugijas bei bažnytinę parapijų tinklą. Plataus katalikiško organizacinio tinklo, bažnytinės struktūros ir spaudos pajungimas politiniams interesams tarpukariu, ypač trečiajame dešimtmetyje, lėmė, kad „kataliko“ sąvoka Lietuvoje turėjo ne tik konfesinę, bet ir ideologinę bei politinę prasmę.

Trečia. Partijos lyderiai mėgino išnaudoti Bažnyčios autoritetą tikinčiajai visuomenei mobilizuoti. Krikščionys demokratai siekė būti vieninteliai politiniai lietuvių katalikų reprezentantai, neigė ir stengėsi varžyti politinį katalikų savarankiškumą bei netoleravo politinės jų konkurencijos. Tikinčiųjų bandymai steigti paralelines ir savarankiškas katalikų organizacijas ar kitų politinių partijų (pavyzdžiui, Tautininkų sąjungos) rėmimas buvo traktuojamas ne kaip atskiro piliečio apsisprendimas, o katalikybės, Bažnyčios ir tikinčiųjų bendruomenės interesų išdavystė. Dėl šios priežasties krikščionys demokratai visuomenės politinę savivoką kreipė dviem priešingomis kryptimis. Viena vertus, šitaip buvo stiprinamas ir išsaugomas tikinčiosios lietuvių katalikų visuomenės bendrumas, savotiškas išskirtinumas ir atskirumas nuo kitų konfesijų atstovų, indiferentų ir religijai priešiška nusiteikusių visuomenės sluoksnių. Dėl to didėjo partijos populiarumas. Kita vertus, gausus katalikų draugijų ir organizacijų tinklas, kurį siekė savo tikslams panaudoti krikščionys demokratai, poliarizavo visuomenę bei stiprino *lietuvių–katalikų* ir *lietuvių–tautiečių* atskirtį.

Mėginimas sutelkti visus organizuotus katalikus į vieną partinę organizaciją trukdė sklandžiai funkcionuoti partijai. XX a. trečiajame dešimtmetyje krikščioniškąją demokratiją politinėje veikloje reprezentavo viena politinė partija (LKDP) ir profesinėms bei ūkinėms kooperatinėms organizacijoms atstovavusios Lietuvos

darbo federacija (LDF) ir Lietuvos ūkininkų sąjunga (LŪS). Nuo 1920 m. parlamentinėje veikloje jos formavo vieningą katalikišką politinį bloką, kuris nuo 1925 m. pradėjo trūkinėti. LŪS ir LDF 1927 m. ir 1928 m. galutinai atsiskyrė nuo LKDP ir iš ūkinių bei profesinių organizacijų tapo savarankiškais politinėmis partijomis, kurios dėl autoritarinio režimo spaudimo ir vidinės katalikų konkurencijos pakriko. XX a. trečiajame dešimtmetyje išryškėjo „katalikiškos politinės vienybės“ principo problemiškas.

Pasiekti politinę „katalikų vienybę“ trukdė ir katalikų srovėje egzistavę ideologiniai prieštaravimai, kurie ketvirtajame dešimtmetyje pasireiškė konfliktu tarp senosios ir jaunosios kartos katalikų politinių, visuomenės, kultūros veikėjų. Šis konfliktas, kitaip nei LDF ir LŪS atveju, buvo ne socialinio, o vertybinio–pasaulėžiūrinio pobūdžio. Jam darė įtaką ne socialiniai visuomenės grupių (darbininkų ir ūkininkų) interesų skirtumai, o skirtingos nuomonės „tradicinės“ ir „modernios“ politikos šalininkų, atstovavusių senajai ir jaunajai politikų bei visuomenės veikėjų kartoms. Dėl sudėtingų politinės veiklos sąlygų Lietuvoje ir dėl Vakaruose tuo metu egzistavusio jaunosios kartos skepticizmo politinių partijų atžvilgiu jaunesni katalikai savo veiklos prioritetu laikė ne partinio veikimo reformas ar tik politinius klausimus, o veiklą kultūrinėse, dvasinėse, socialinėse srityse. Jie nenorėjo įsisprausti į siauras partines struktūras, apskritai neigė jų reikalingumą, siekė būti „aukščiau jų“ ir sudaryti savotišką visų gyvenimo sričių „atnaujintojų“ sąjūdį. Kitaip nei senajai LKDP kartai, jaunesiems katalikams priemonėmis, padėsiančiomis katalikiškai ideologinei srovei perimti valstybės valdymą į savo rankas, turėjo tapti ne trečiojo dešimtmečio proporcinė sistema renkamas Seimas, ne parlamentarizmas ar demokratija, bet „socialinio teisingumo“, „lituanizacijos“, „dvasinio ir moralinio atsinaujinimo“ bei „tautinės konsolidacijos“ įgyvendinimas.

Krikščionių demokratų populiarumą visuomenėje lėmę veiksniai buvo susiję su Lietuvos visuomenės konfesine, tautine, socialine sankloda, visuotine balsavimo teise, socialinio radikalizmo apraiškoms programoje ir politinių konkurentų dešinėje nepopuliarumu. Taip pat komunizmo keliamų tikrų bei tariamų grėsmių Lietuvai nuolatiniu eskalavimu ir komunizmo baimės kaip veiksnio visuomenei mobilizuoti panaudojimu. Ši sėkmė sietina su partijos ideologiniu lankstumu, religijos, Bažnyčios institucijos, katalikų organizacijų panaudojimu partijos interesams įgyvendinti. Nors partijos struktūra buvo fragmentuota, tarp skirtingų krikščioniškosios demokratijos sudedamųjų būta įtampų ir kartų konflikto, krikščionių demokratų įtaką visuomenei stiprino katalikiškas organizacijas telkiantis Katalikų veikimo centras (KVC), kuris leido krikščionims demokratams būti arti visuomenės, ją veikti ir daryti įtaką jos pasirinkimui. Per šias organizacijas krikščionys demokratai sėkmingai įdiegė savo politinę programą visuomenėje.

Krikščionių demokratų, kaip gausiausių politinės jėgos, veiksmai 1926 m. perversmo ir 1938–1940 m. politinės krizės Lietuvoje kontekste yra turbūt prieštarigamiausiai vertinami partijos istorijos epizodai. Pirmuoju atveju, prisidėję prie valstybės perversmo, krikščionys demokratai sudarė prielaidas sunaikinti partines struktūras ketvirtojo dešimtmečio Lietuvoje, t. y. varžyti jų pačių veiklą. Įsigalintis autoritarizmas netruko sužlugdyti ir taip sudėtingą bei nedarnią LKDP organizacinę struktūrą, kurios beveik neliko dar gerokai iki 1936 m., kai politinės partijos Lietuvoje buvo uždraustos ir formaliai. Krikščionys demokratai (kaip ir kitos opozicinės partijos) ketvirtajame dešimtmetyje pakriko į neapibrėžtą politinę srovę, vadovojamą neformalių lyderių ir veikiančią ne per savo organizaciją, o per katalikiškų draugijų bei bažnytinį tinklą.

Krikščioniškajai demokratijai, kaip politinei partijai ir ideologinei srovei, ketvirtojo dešimtmečio komplikuota vidaus ir tarptautinė padėtis neleido augti struktūriškai ir idėjiškai. Dėl tarptautinių politinių realiųjų ir vidaus politinės padėties po valstybės perversmo krikščionys demokratai, neturėdami galimybių veikti demokratiškoms valstybėms įprastomis politinėmis formomis, pirmą kartą buvo priversti atsisakyti savo ligtolinių nuostatų ir ieškoti kompromisų su pasaulėžiūros požiūriu nesuderinamais visuomenės sluoksniais bei idėjomis. Iniciatyvą dauge- liu atvejų rodė patys katalikų politiniai sluoksniai. Katalikų politinis elitas 1938–1940 m. mėgino veikti trimis kryptimis: konsoliduoti opoziciją „prieš režimą“ (1938 m. kovas – 1939 m. kovas), konsoliduoti tautą „už režimą“ (1939 m. kovas – 1939 m. rugsėjis) ir konsoliduoti darbo visuomenę prieš A. Smetoną (1939 m. spalio – 1940 m. birželio) paremiant ją išoriškai demonstruojamu prosovietišku. Pasisakydami už „tautos konsolidacijos“ idėją, krikščionys demokratai siekė ne tik suvienyti tautą tarptautinių grėsmių akivaizdoje, bet ir, pasinaudodami tomis grėsmėmis, panaikinti A. Smetonos valdymą.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

ŠALTINIAI

Archyvų ir rankraštyų fondai

Lietuvos centrinis valstybės archyvas [LCVA]

- f. 377. [Lietuvos Respublikos Vidaus reikalų ministerijos fondas]
- f. 378. [Lietuvos Respublikos Vidaus reikalų ministerijos Valstybės saugumo departamento fondas]
- f. 383. [Lietuvos Respublikos Užsienio reikalų ministerijos fondas]
- f. 384. [Lietuvos Respublikos Krašto apsaugos ministerijos fondas]
- f. 394. [Piliečių apsaugos departamento fondas]
- f. 402. [Kauno apskrities viršininko fondas]
- f. 404. [Lietuvos Respublikos Vidaus reikalų ministerijos Panevėžio apskrities viršininko fondas]
- f. 431. [Lietuvos Respublikos Vidaus reikalų ministerijos Kriminalinės policijos Vilniaus apygardos fondas]
- f. 438. [Lietuvos Respublikos Vidaus reikalų ministerijos Valstybės saugumo policijos fondas]
- f. 544. [Lietuvių tautininkų sąjungos fondas]
- f. 566. [Katalikų veikimo centro fondas]
- f. 922. [Lietuvos Respublikos Prezidento kanceliarijos fondas]
- f. 923. [Lietuvos Respublikos Ministrų kabineto fondas]
- f. 1184. [Lietuvių krikščionių demokratų partijos fondas]
- f. 1557. [A. Tumėno fondas]

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius [LNB RS]

- f. 29. [Zenono Ivinskio fondas]
- f. 66. [Zigmo Toliušio fondas]

Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyrius [LII RS]
f. 54. [Prelato Mykolo Krupavičiaus fondas]

Publikuoti šaltiniai (iki 1940 m.)

- 1919 m. rugsėjo mėn., 29–31 d. Lietuvių krikščionių demokratų partijos Konferencija. Protokoliai ir nutarimai*, Kaunas, 1919.
- Aršis A. [Krupavičius M.], *Kas per viena ta politinė partija ir kam mums ji reikalinga*, Kaunas, 1918.
- Bičiūnas V., *Lietuvių visuomenės srovės*, Petrapilis, 1916.
- Čisavinis P. [Raulinaitis P. V.], *Kuriamasai seimas*, Kaunas, 1919.
- I Seimo stenogramos*, Kaunas, 1922–1923.
- II Seimo stenogramos*, Kaunas, 1923–1926.
- III Seimo stenogramos*, Kaunas, 1926–1927.
- Juodišius [Krupavičius M.], *Socialistų ir valstiečių sąjungos pyragai, arba žemės klausimas Steigiamajame Seime*, Kaunas, 1920.
- Katalikiškųjų organizacijų draugijų sąjungos „Katalikų Veikimo Centro“ įstatai*, Kaunas, 1938.
- Keršys M. [Krupavičius M.], *Lietuvių politikos partijos*, Kaunas, 1919.
- Krikščionių demokratų darbas Seime. A. Šmulksčio skaityta paskaita Kaune 1925 m. birželio mėn. 10 d.*, Kaunas, 1926.
- Krikščionys Demokratai ir Socialistų Vyriausybė. Krikščionių demokratų frakcijos pareiškimas Seime dėl Vyriausybės Deklaracijos*, Kaunas, 1926.
- Krupavičius M., *Kas yra lietuvių krikščionių demokratų partija ir ko ji nori*, Vilnius, 1918.
- Krupavičius M., *Ką turi kiekvienas žinoti apie Kuriamąjį Seimą*, Kaunas, 1919.
- Krupavičius M., *Kokia mums reikalinga mokykla*, Kaunas, 1919.
- Krupavičius M., *Liaudies tarnyboj*, Kaunas, 1928.
- Krupavičius M., *Mūsų keliai*, Kaunas, 1921.
- Lietuvių krikščionių demokratų Konferencija 1921 metų rugsėjo mėnesio 12–15 d.*, Kaunas, 1921.
- Lietuvių krikščionių demokratų partija*, Vilnius, 1915.
- Lietuvių krikščionių demokratų partijos programa*, Petrapilis, 1917.
- Lietuvių Krikščionių Demokratų partijos programos pagrindiniai dėsniai, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 2.
- Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo programos projektas, *Draugija*, 1907, nr. 1.
- Lietuvos Darbo federacijos ir Krikščionių darbininkų sąjungos statutai*, Kaunas, 1919.
- Lietuvos Darbo Federacijos Statutas*, Kaunas, 1928.

- Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas, 1926.
- Lietuvos piliečiai [agitacinis lapelis. 1920 m.], *Lietuvos Nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka. Bendrieji fondai*.
- Lietuvos statistikos metraštis*, t. 1, Kaunas, 1924–1926.
- Lietuvos Steigiamojo seimo Krikščionių demokratų bloko statutas*, Kaunas, 1920.
- Maliauskis A., *Demokratija*, Kaunas, 1924.
- Mikšys F., *Lietuvos ūkininkų sąjungos frakcija III-iame seime*, Kaunas, 1927.
- M–ys P. [Mikšys F.], *Lietuvos ūkininkų sąjunga 1919–1925*, Kaunas, 1925.
- Paltarokas K., *Socialis klausimas*, Kaunas, 1921.
- Popiežiaus Leono XIII enciklika „Graves de communi“ [vertė L. Bistras], *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5.
- Programa ir statutas. Lietuvos ūkininkų sąjunga*, Kaunas, 1927.
- Savu keliu [V. D. Universiteto Stud. Ateitininkų Sąjunga 1922–1932]*, Kaunas, 1932.
- Steigiamojo seimo darbai*, Kaunas, 1920–1922.
- Šaulys K., *Krikščioniškoji demokratija*, Kaunas, 1906.
- Šmulkštys A., *Lietuvos santykiai su popiežiumi*, Kaunas, 1925.
- Ūkininkų sąjungos įstatai*, Marijampolė, 1920.
- Ūkininkų sąjungos įstatai*, Kaunas, 1924.
- Vargo Brolis [Jočys P.], *Lietuvos darbo federacijos ir socialdemokratų darbai Seime*, Kaunas, 1926.
- Общественное движение въ России в начале XX-го вѣка. Спб, 1914, кн. 5.

Publikuoti dokumentai ir dokumentų rinkiniai

- 1926 03 02 Jurgio Matulaičio laiškas kardinolui Pietro Gasparri, (parengė I. Vaišvilaitė), *Naujasis Židinys-Aidai*, 1999, nr. 5/6.
- 1927 06 22 LKDP CK pirmininko M. Krupavičiaus memorandumas A. Smetonai, (parengė L. Truska), *Lietuvos istorijos metraštis*, 1994, Vilnius, 1995.
- 1940 10 07 M. Krupavičiaus „Memorandumas katalikų su komunistais bendradarbiavimo reikalu“, (parengė R. Laukaitytė), *Lietuvių katalikų mokslo akademijos Metraštis*, t. XXVII, 2005.
- Laisvės atsakomybė. Vokietijos Krikščionių Demokratų Sąjungos (KDS) programa*, Vilnius, 1995.
- Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa*, Vilnius, 1992.
- Antano Maceinos laišakai prel. Pranciškui Jurui*, Vilnius, 1997.
- Bieliauskas P., *Dienoraštis. 1920–1957*, Vilnius, 2012.
- Bieliauskas P., *Vilniaus dienoraštis 1915.XII.26–1919.XI.26*, Trakai, 2009.
- Blynas Z., *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, (parengė G. Rudis), Vilnius, 2007.

- Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938). Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai* (sud. A. Streikus), Vilnius, 2010.
- Lietuvos aneksija. 1940 metų dokumentai* (sud. L. Gudaitis), Vilnius, 1990.
- Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais* (sud. A. Kasparavičius, P. Libera), Vilnius, 2013.
- Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 4, (sud. J. Marcinkevičius, A. Grigailaitė), Vilnius, 1961.
- Tarnauti Lietuvai: Krikščionių demokratų partijos rinkimų programa 2000*, Vilnius, 2000.
- Tautininkų ir krikščionių demokratų pasitarimų protokolai (1927 m. balandis, spalio–lapkritis), (parengė M. Tamošaitis), *Istorija*, t. 71, 2008.
- Tumas J., Politinių klausimų lietimasis per pamokslus, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2008, nr. 7/8.
- Ugninis stulpas. 25 metai be Juozo Brazaičio* (sud. V. Valiušaitis), Kaunas, 2000.
- СССР–Литва в годы Второй мировой войны. СССР и Литовская Республика (март 1939–август 1940 гг.)*. Т. 1, Сб. документов (Сост. А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. Лебедева), Вильнюс, 2006.

Periodiniai leidiniai

- Akademikas*. Kaunas, [1933–1939].
- Ateitis*. Kaunas, [1911–1940].
- Balsas*. Tilžė, [1928–1933].
- Darbininkas*. Kaunas, [1919–1940].
- Darbo Jaunimas. Darbiečių metraštis ir kalendorius*. Kaunas, [1934–1936].
- Darbo žmonių kalendorius 1920*. Miunchenas, [1921].
- Darbo žmonių kalendorius 1922 metams*. Kaunas, [1921].
- Darbo žmonių kalendorius 1928 metams*. Kaunas, [1928].
- Draugija*. Kaunas, [1907–1914; 1919–1923; 1937–1940].
- Ganytojas*. Kaunas, [1919–1924].
- Į Laisvę*. Kaunas, [1943–1944].
- Krikščionis demokratas*. Kaunas, [1927–1929].
- Laisvė*. Kaunas, [1920–1923].
- Laisvės kovotojas*. Ryga, [1932].
- Laisvoji Lietuva*. Kaunas, [1918–1919].
- Liaudies sąjungos kalendorius 1918 metams*. Petrapilis, [1918].
- Lietuva*. Kaunas, [1919–1928].
- Lietuvis*. Kaunas, [1924–1928].
- Lietuvos aidas*. Kaunas, [1917–1918; 1928–1940].
- Lietuvos mokykla*. Kaunas, [1918–1940].

- Lietuvos žinios*. Kaunas, [1922–1940].
- Moteris*. Kaunas, [1920–1940].
- Mūsų laikraštis*. Kaunas, [1928–1940].
- Naujoji Romuva*. Kaunas, [1931–1940].
- Panevėžio garsas*. Panevėžys, [1935–1940].
- Priekalas*. Maskva, [1931–1938].
- Rytas*. Kaunas, [1923–1936].
- Šaltinis*. Seinai, [1906–1915; 1926–1940].
- Tautos valia*. Kaunas, [1926–1927].
- Tėvynės sargas*. Kaunas, [1917–1918; 1920–1926].
- Tėvynės sargas*. Reutlingen / Fellbach / Chicago / New York / Willow Springs / Woodhaven / Mount Vernon / Pheonix / Hot Springs / Euclid / Vilnius, [1948–2000].
- Tiesos kelias*. Kaunas, [1925–1940].
- Ūkininkas*. Kaunas, [1918–1939].
- Vairas*. Kaunas, [1929–1940].
- Vakarinės Naujienos*. Kaunas, [1940].
- XX amžius*. Kaunas, [1936–1940].
- Židinys*. Kaunas, [1924–1940].

Atsiminimai

- Audėnas J., *Paskutinis posėdis*, Vilnius, 1990, (2 leidimas).
- Bonnell A. G., America's Man in Kaunas, 1926–28: Notes from a Diary, *Journal of Baltic Studies*, 1997, vol. 2, no. 3.
- Brizgys V., *Gyvenimo keliai*, Vilnius, 1993.
- Greimas A. J., *Iš arti ir iš toli*, Vilnius, 1991.
- Jasaitis D., Mykolas Krupavičius. Visuomenininkas, politikas, kovotojas, *Tėvynės sargas*, 1955, nr. 2.
- Karvelis P., Paskutinės nepriklausomybės dienos, *Akiračiai*, 1980, nr. 10.
- Keliuotis J., *Mano autobiografija: atsiminimai*, Vilnius, 2003.
- Krupavičius M., Arkivyskupas Jurgis Matulevičius ir krikščionys demokratai, *Krikščionis demokratas*, 1927, nr. 3/4/5.
- Krupavičius M., *Atsiminimai*, Chicago, 1972.
- Krupavičius M., Lietuviškas cincinatas. Aleksandras Stulginskis mano atsiminimuose, *Tėvynės sargas*, 1985, nr. 1.
- Kuraitis P., Pranas Dielininkaitis visuomeniniame darbe, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, nr. 3.
- Musteikis K., *Prisiminimų fragmentai*, Vilnius, 1989, (2 leidimas).
- Raštikis S., *Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai. I dalis*, Vilnius, 1990, (2 leidimas).

- Staugaitis J., *Mano atsiminimai*, (parengė J. Boruta, R. Laukaitytė, A. Katilius), Vilnius, 2006, (2 leidimas).
 Turauskas E., *Lietuvos nepriklausomybės netenkant – įvykiai*, Vilnius, 1990, (2 leidimas).

LITERATŪRA

- Agócs A., Christian Democracy and Social Modernism in Italy during Papacy of Pius X, *Church History*, 1973, vol. 42, no. 1.
 Alantas V., *Žygiuojanti tauta*, Kaunas, 1940.
 Alekna V., *Vytauto klubas. Istorija, narių biografijos*, Vilnius, 2002.
 Almond G. A., The Political Ideas of Christian Democracy, *The Journal of Politics*, 1948, vol. 10, no. 4.
 Aničas J., *Katalikiškas klerikalizmas Lietuvoje 1940–1944 metais*, Vilnius, 1972.
 Ar galima pasimokyti iš istorijos [istorikų diskusija], *Šiaurės Atėnai*, 2001 07 14, nr. 27.
 Arnal L. O., Why the French Christian Democrats Were Condemned, *Church History*, 1980, vol. 49, no. 2.
 Atamukas S., *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*, Vilnius, 2007.
 Atkin N., Tallet F., *Priests, Prelates, and People – A History of European Catholicism since 1750*, Oxford, 2003.
- B**ale T., Szczerbiak A., Why there Is no Christian Democracy in Poland and Why Should We Care, *Party Politics*, 2008, vol. 14, no. 4.
 Blažytė-Baužienė D., Tamošaitis M., Truska L., *Lietuvos Seimo istorija XX–XXI a. pradžia*, Vilnius, 2009.
 Bloznelis M., Aktuali demokratijos deklaracija, *Naujoji Romuva*, 1997, nr. 3/4.
 Bložė M., Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje, *Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema*, (sud. A. Jankauskas, E. Kūris, J. Novagrockienė) Vilnius, 1997, t. 1, p. 50–91.
 Bouscaren A. T., The European Christian Democrats, *The Western Political Quarterly*, 1949, vol. 2, no. 1.
 Boyer J. W., Catholics, Christians And The Challenges Of Democracy: The Heritage Of Nineteenth Century, *Political Catholicism In Europe 1918–1945*, (ed. W. Kaiser, H. Wohnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 6–37.
 Brandišauskas V., *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996.
 Breunig Ch., The Condemnation of the Sillon: An Episode in the History of Christian Democracy in France, *Church History*, 1957, vol. 26, no. 3.

- Bronius Kazys Balutis. *Jo gyvenimas ir darbai* (parengė V. Širvydas), Michigan, 1951.
- Buchanan T., Conway M. (ed.), *Political Catholicism in Europe 1918–1965*, Oxford, 1996.
- Buchowski K., *Litvomanai ir polonizuotojai. Mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, Vilnius, 2012.
- Bučelis D., Lietuvių krikščionių demokratų partijos susikūrimas ir raida 1917–1920 m., *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. X, 1996.
- Bučinskytė I., *Idealy vedami: ateitininkai išeiwojoje XX amžiaus 5–7 dešimtmečiais*, Vilnius, 2008.
- Butkus Z., Jei opozicija gauna paramą iš svetur..., *Kultūros barai*, 1995, nr. 8/9.
- Cary N. D., *The Path to Christian Democracy – German Catholics and the Party System from Windthorst to Adenauer*, Harvard, 1996.
- Christian Democracy in Europe – A Comparative Perspective* (ed. D. L. Hanley), London–New York, 1996.
- Colin D. Heaton, Interview. Belgian Volunteer in the Waffen SS, *Military History*, 2006, November.
- Conway M., *Catholic Politics in Europe 1918–1945*, London, 1997.
- Conway M., Catholic Politics or Christian Democracy? The Evolution of Inter-war Political Catholicism, *Political Catholicism in Europe 1918–1945*, (ed. W. Kaiser, H. Wohnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 193–206.
- Coutrot A., Youth Movements in France in the 1930s, *Journal of Contemporary History*, 1970, vol. 5, no. 1.
- Cowell-Meyers K., *Religion and Politics in Nineteenth Century Europe: The Party Faithful in Ireland and Germany*, Greenwood, 2002.
- Crampton R., *Atlas of Eastern Europe in the Twentieth Century*, London–New York, 1996.
- Crane O. J., Church and State in Czechoslovakia, *The Slavonic Review*, 1927, vol. 6, no. 17.
- Čičinienė D., Tarp nacionalinio identiteto ir demokratijos. Krikščionių demokratų santykiai su tautininkais 1918–1920 metais, *Darbai ir dienos*, 1998, nr. 7.
- Darbo rūmai, *Lietuvių enciklopedija*, t. 4, Bostonas, 1954.
- Daulius J. [Yla St.], *Komunizmas Lietuvoje*, Kaunas, 1937.
- Delbreil J. C., Christian Democracy and Centrism: The Popular Democratic Party In France, *Political Catholicism in Europe 1918–1945*, (ed. W. Kaiser, H. Wohnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 95–110.
- Dėdelė [Prūseika L.], *Katalikai prieš fašistus. Trumpi bruožai kaip pasaulio katalikai atsineša linkui fašizmo*, Chicago, 1937.

- Dirvelė E., *Klasių kova Lietuvoje 1926 metais*, Vilnius, 1961.
- Donskis L., Antanas Maceina: Doktrininis intelektualas XX amžiaus lietuvių kultūroje, *Akiračiai*, 1997, nr. 3.
- Donskis L., *Identity and Freedom. Mapping Nationalism and Social Criticism in Twentieth Century Lithuania*, London–New York, 2002.
- Donskis, L., Dar kartą apie Antano Maceinos socialinę filosofiją, *Akiračiai*, 2000, nr. 1.
- Eidintas A.**, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius, 2012.
- Elvert J., A Microcosm of Society or Key to A Majority in the Reichstag? The Centre Party in Germany, *Political Catholicism In Europe 1918–1945*, (ed. W. Kaiser, H. Wahnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 38–52.
- Eretas J., Dvi generacijos mūsų krikščioniškosios kultūros tarnyboje, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos Suvažiavimo darbai*, t. VII, Roma, 1972.
- Evans E. L., Catholic Political Movements in Germany, Switzerland, and the Netherlands: Notes for a Comparative Approach, *Central European History*, 1984, vol. 17, no. 2/3.
- Fazekas Cs.**, Collaborating with Horthy: Political Catholicism and Christian Political Organizations in Hungary, *Political Catholicism in Europe 1918–1945*, (ed. W. Kaiser, H. Wahnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 160–177.
- Fogarty M., *Christian Democracy in Western Europe 1820–1953*, London, 1957.
- Gaidys A.**, Lietuvių katalikiškų draugijų bruožai, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 7, Vilnius, 1994.
- Gaidys A., Lietuvių krikščionių demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.), *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 3, Vilnius, 1994.
- Gaigalaitė A., *Klerikalizmas Lietuvoje 1917–1940*, Vilnius, 1970.
- Gaigalaitė A., Stasio Lozoraičio politinė veikla dėl Lietuvos nedalomumo, taikos ir saugumo, *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940 m.*, Kaunas, 1999, p. 291–346.
- Gerrad E., Religion, Class and Language: The Catholic Party in Belgium, *Political Catholicism in Europe 1918–1945*, (ed. W. Kaiser, H. Wahnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 77–94.
- Girnius J., *Pranas Dovydaitis*, Chicago, 1975.
- Gražiūnas A., *Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje: Lietuvos krikščionių demokratų partijos istorijos bruožai*, Vilnius, 1994.
- Greimas A. J., Gruodžio 17 d. perversmas. (Konkrečios analizės bandymas), *Darbas*, 1957, nr. 1.

- Gricevičiūtė I., *Antiliaudinė krikščionių demokratų partijos politika Lietuvoje (1920–1926 m.)*, Vilnius, 1953.
- Gunter R., Diamond L., Species of Political Parties. A New Typology, *Party Politics*, 2003, vol. 9, no. 2.
- Handy R. T., Christianity and Socialism in America, 1900–1920, *Church History*, 1952, vol. 21, no. 1.
- Hellman J., The Opening to the Left in French Catholicism: The Role of the Personalists, *Journal of the History of Ideas*, 1973, vol. 34, no. 3.
- Himes K. R., Cahill L. S., *Modern Catholic Social Teaching – Commentaries and Interpretations*, Georgetown, 2005.
- Ivinskis Z., Dešinėn ir kairėn demokratinėj Lietuvoj, *Į laisvę*, 1956, nr. 10.
- Yla S., *Nerami dabartis ir ateities perspektyvos*, Marijampolė, 1940.
- Jankauskas A., Organiškos valstybės koncepcija Lietuvoje. Tarpukario ir pokario laikotarpis (Daktaro disertacija. Rankraštis), Vilnius, 1994, *LNB RS*, f. 132, b. 158.
- Jelinek Y., Storm-troopers in Slovakia: The Rodobrana and the Hlinka Guard, *Journal of Contemporary History*, 1971, vol. 6, no. 3.
- Jokubaitis A., Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina kaip politikos filosofai, *Polilogija*, 2001, nr. 2.
- Jurėnienė V., *Lietuvių moterų judėjimas XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pirmojoje pusėje*, Vilnius, 2006.
- Jurevičiūtė A., Politinės studentų demonstracijos tarpukario Kaune, *Kauno istorijos metraštis*, t. 3, 2002.
- Kaiser W., *Christian Democracy and the Origins of European Union*, Cambridge, 2007.
- Kaiser W., Christian Democracy in Twentieth Century Europe. [Review Article], *Journal of Contemporary History*, 2004, vol. 39, no. 1.
- Kaiser W., Co-operation of European Catholic Politicians in Exile in Britain and the USA during the Second World War, *Journal of Contemporary History*, 2000, vol. 35, no. 3.
- Kalyvas S. N., From Pulpit to Party. Party Formation and the Christian Democratic Phenomenon, *Comparative Politics*, 1998, vol. 30, no. 3.
- Kalyvas S. N., *The Rise of Christian Democracy in Europe*, Ithaca, 1996.

- Kalman S., *The Extreme Right in Interwar France: The Faisceu and the Croix de Feu*, Hampshire–Burlington, 1988.
- Kancevičius V., *1940 metų birželis Lietuvoje*, Vilnius, 1973.
- Karčiauskaitė I., *Katalikiškoji moterų judėjimo srovė Lietuvoje 1907–1940* (Daktaro disertacija. Rankraštis), Kaunas, 2007, LII RS, f. 6–134.
- Kasparavičius A., Dr. Leono Bistro užsienio politikos koncepcijos raida (1926 01 21–06 14), *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*, Kaunas, 1999, p. 173–196.
- Kasparavičius A., Kunigas Mykolas Krupavičius tarpukario Lietuvos politiniame diskurse, *LKMA Metraštis*, t. XXVII, 2005, p. 433–462.
- Kasparavičius A., SSSR ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją, *Lietuvos istorijos metraštis 1998*, Vilnius, 1999.
- Kasparavičius A., *Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika*, Vilnius, 2008.
- Kasparavičius A., Užsienio reakcija į 1926 m. gruodžio 17 d. perversmą Lietuvoje, *Atgimimas*, 1997, nr. 4; nr. 5; nr. 6; nr. 7.
- Kasulaitis A. J., *Lithuanian Christian Democracy*, Chicago, 1976.
- Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 m.*, Vilnius, 1978.
- Klein B., Anti-Jewish Demonstrations in Hungarian Universities, 1932–1936: Istvan Bethlen vs Gyula Gömbös, *Jewish Social Studies*, 1982, vol. 44, no. 2.
- Knapp Th., The Red and the Black: Catholic Socialists in the Weimar Republic, *The Catholic Historical Review*, 1975, vol. 61, no. 3.
- Krikščioniškoji demokratija ir Lietuva* [Konferencijos medžiaga 1994 m. gegužės 28–29 d.], Vilnius, 1994.
- Krupavičius A., Lukošaitis A., *Lietuvos politinė sistema. Sqranga ir raida*, Vilnius, 2004.
- Krupavičius M., *Krikščioniškoji demokratija*, Stuttgart, 1948.
- Krupavičius M., Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje, *Tėvynės sargas*, t. V, 1954, nr. 1.
- Kubilius V., Žodžio ir veiksmo vienybė, *Į laisvę*, 2003, nr. 142.
- Kuk L., A Powerful Catholic Church, Unstable State and Authoritarian Political Regime: The Christian Democratic Party in Poland, *Political Catholicism in Europe 1918–1945*, (ed. W. Kaiser, H. Wahnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 123–140.
- Kustrin S. S., Taking the Street: Workers' Youth Organizations and Political Conflict in the Spanish Second Republic, *European History Quarterly*, 2004, vol. 34, no. 2.

- Labanauskas R., Jaunųjų katalikų sąjūdžio genėzė, ideologiniai principai ir jų realizavimo praktika (1919–1940) (rankraštis), Vilnius, *LNB RS*, 2011, f. 132–5969.
- Labanauskas R., Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940), *Bažnyčios istorijos studijos*, t. III, 2010.
- Labanauskas R., Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su sovietų režimu 1940–1941 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2.
- Laukaitytė R., Bandymai įkurti krikščionių demokratų partiją 1905–1906 metais, *Lituanistica*, 1992, nr. 2.
- Laukaitytė R., Lietuvių krikščionių demokratų partijos kūrimasis Pirmojo pasaulinio karo metais, *Lituanistica*, 1994, nr. 2.
- Laukaitytė R., Mykolo Krupavičiaus memorandumai sovietų ir vokiečių valdžiai, *LKMA Metraštis*, 2005, t. XXVII, p. 511–526.
- Laukaitytė R., Pirmoji Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa, *Lituanistica*, 1993, nr. 2.
- Laurinavičius Č., Dėl Antano Venclovos politinio apsisprendimo motyvų ir kainos, *Antanas Venclova epochų vėjuose*, Vilnius, 2007.
- Laurinavičius Č., Litewska politika narodowosciowa na Wilenszczyźnie w latach 1939–1940, *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941 – 1944–1945*, Białystok, 2011.
- Laurinavičius Č., Once again on Soviet Statehood in Lithuania in 1918–1919, *Lithuanian Historical Studies*, 2008, vol. 13.
- Laurinavičius Č., *Politika ir diplomatija*, Vilnius, 1997.
- Lietuviai krikščionys demokratai išėivijoje 1946–2008 (sud. P. Povilaitis, A.V. Škiudaitė), Vilnius, 2013.
- Lietuvos Darbo Federacija, *Lietuvių enciklopedija*, Boston, t. XVI, 1958.
- Lietuvos istorija. Devynioliktasis amžius: visuomenė ir valdžia*, t. VIII, d. I (T. Bairauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys), Vilnius, 2011.
- Lietuvos istorija: Nepriklausomybė 1918–1940 m.*, t. X, d. I (D. Blažytė-Baužienė, E. Gimžauskas, Č. Laurinavičius, D. Mačiulis, G. Rudis, A. Svarauskas, J. Vaičėnonis), Vilnius, 2013.
- Lietuvos komunistų partija skaičiais 1918–1975. Statistikos duomenų rinkinys*, Vilnius, 1976.
- Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, t. 3, Vilnius, 2007.
- Lietuvos Steigiamojo Seimo (1920–1922 metų) narių biografinis žodynas*, t. 2, Vilnius, 2006.
- Lipset S. M., Rokkan S. (ed.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*, New York, 1967.

- Lipset S. M., Students and Politics in Comparative Perspective, *Daedalus*, 1968, vol. 97, no 1.
- Lipset S. M., University Students and Politics in Underdeveloped Countries, *Comparatives Education Review*, 1966, vol. 10, no. 2.
- Lopata R., *Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija*, Vilnius, 1998.
- Maceina A., Nuo ko mes bėgome? Komunizmo ir rusiškumo santykių klausimu, *Į laisvę*, 1971, nr. 51.
- Maceina A., *Socialinė filosofija. Raštai*, t. 2, Vilnius, 1992.
- Maceinienė T., *Pašauktas kūrybai: Antanas Maceina: filosofo asmenybės interpretacija*, Vilnius, 2000.
- Maceinienė T., *Tikėjimas ir ateitis. Ignas Skrupskelis ir Pranas Dielininkaitis*, Vilnius, 2006.
- Mačiulis D., Moksleiviai ateitininkai Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940): veikimo laisvė ir politinis režimas, *Bažnyčios istorijos studijos*, t. III, 2010.
- Mačiulis D., *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*, Vilnius, 2005.
- Maldeikis P., *Mykolas Krupavičius*, Chicago, 1975.
- Marek P., Česky politicky katolicismus na říšské radě ve Vidni v letech 1907–1914, *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Historica*, 2003, no. 32.
- Maslauskienė N., Parlamentarizmo idėja ir okupuotos Lietuvos valdymo sistema 1940–1941 m., *Parlamento studijos*, 2004, nr. 1.
- Merkelis A., *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964.
- Merkelis A., *Juozas Tumas Vaižgantas*, Vilnius, 1989.
- Micewski A., Polish Youth in the Thirties, *Journal of Contemporary History*, 1969, vol. 4, no. 3.
- Misner P., Catholic Labor and Catholic Action: The Italian Context of „Quadragesimo Anno“, *Catholic Historical Review*, 2004, vol. 90, no. 4.
- Misra J., Hicks A., Catholicism and Unionization in Affluent Postwar Democracies: Catholicisms, Culture, Party and Unionization, *American Sociological Review*, 1994, no. 59.
- Mitrulevičius G., Lietuvos socialdemokratai po III Seimo paleidimo 1927–1940 m., *Socialdemokratai Lietuvos Respublikos Seimuose*, Vilnius, 2006, p. 63–102.
- Mockūnas L., *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius, 1997.
- Mockūnas L., Prie Lietuviškojo fašizmo ištakų, *Akiračiai*, 2000, nr. 2.
- Mockūnas L., Vienos knygos recenzijos istorija, *Akiračiai*, 2000, nr. 1.

- O'Donnell J. P., How Many Divisions Has the Pope?, *Saturday Evening Post*, 1950, vol. 222.
- Papini R., *The Christian Democrat International*, Lanham–London, 1997.
- Pauley F. B., *From Prejudice to Persecution. A History of Austrian Antisemitism*, North Carolina, 1992.
- Petkus V., *Krikščioniškoji demokratija pasaulyje ir Lietuvoje*, Vilnius, 1991.
- Pike F. B., Church and State in Peru and Chile since 1840: A Study in Contrasts, *The American Historical Review*, 1967, vol. 73, no. 1.
- Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*, Kaunas, 1990 (2 leidimas).
- Political Catholicism in Europe 1918–1945 (ed. W. Kaiser, H. Wahnout), London–New York, 2004, vol. 1.
- Pombeni P., The Ideology of Christian Democracy, *Journal of Political Ideologies*, 2000, vol. 5, no. 3.
- Pruskus V., Jaunosios kartos katalikų intelektualų socialinės politinės aspiracijos tarpukario Lietuvoje, *Iš Lietuvos sociologijos istorijos*, t. 4, 2003.
- Pruskus V., *Socialinė katalikybė Lietuvoje. Laiko iššūkiai ir atsako trajektorijos (XIX a. antroji pusė – XX a. pradžia)*, Vilnius, 2008.
- Pruskus V., *Socialinė katalikybė tarpukario Lietuvoje. Jaunosios kartos lietuvių intelektualų katalikų įžvalgos*, Vilnius, 2001.
- Raudeliūnienė G., Lietuvos darbo federacija ir jos reakcinis veikimas 1919–1926 m. [1. Organizacinė veikla], *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A*, t. 2, 1974.
- Raudeliūnienė G., Lietuvos darbo federacija ir jos reakcinis veikimas 1919–1926 m. [2. Veikla tarp darbininkų], *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A*, t. 3, 1974.
- Rėmeris M., *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* (sud. M. Maksimaitis), Vilnius, 1990.
- Roes J., A Historical Detour: The Roman Catholic State Party in the Netherlands, *Political Catholicism in Europe 1918–1945*, (ed. W. Kaiser, H. Wahnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 65–76.
- Röllli-Alkemper L., Catholics Between Emancipation and Integration: The Conservative People's Party in Switzerland, *Political Catholicism In Europe 1918–1945*, (ed. W. Kaiser, H. Wahnout), London–New York, 2004, vol. 1, p. 53–64.
- Römer M., *Litewskie stronnictwa polityczne*, Wilno, 1921.
- Römeris M., *Lietuva: studija apie lietuvių tautos atgimimą*, Vilnius, 2006.
- Rudis G., Jonas Černius – vilties generolas, *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*, Vilnius, 1997, p. 409–425.

- Rudis G., Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais, *Lietuvos istorijos metraštis 1996*, Vilnius, 1997.
- Rutan F. G., Christian Democracy in Western Europe: An Idea Whose Time Has Passed?, *International Journal of Social Economics*, 1997, vol. 24, no. 10.
- Sabalas A., Dr. Kazys Ambrozaitis, *Aidai*, 1968, nr. 6.
- Sabaliūnas J., *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism, 1939–1940*, Bloomington–London, 1972.
- Selimowski T., *Polskie legalnie stronnictwa polityczne*, Warszawa, 1930.
- Senn A. E., *Lietuva 1940: Revoliucija iš viršaus*, Vilnius, 2009.
- Seton-Watson H., *Eastern Europe between the Wars 1918–1941*, New York (3-d edition), 1967.
- Shekhovtsov A., By Cross and Sword: „Clerical Fascism“ in Interwar Western Ukraine, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2007, vol. 8, no. 2.
- Skrupskelis K., *Ateities draugai. Ateitininkų istorija (iki 1940 metų)*, Vilnius, 2010.
- Skrupskelis K., Organiškumas, katalikų akcija ir liberalioji srovė, *Kultūros barai*, 2004, nr. 1.
- Skrupskelis K., Tariamasis jaunųjų katalikų kartos fašizmas, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1999, nr. 4.
- Snell M. M., The Catholic Social-Reform Movement, *The American Journal of Sociology*, 1899, vol. 5, no. 1.
- Socialistinės visuomenės susiformavimas ir raida Tarybų Lietuvoje (1940–1980)* (sud. K. Navickas, K. Siurblys, Z. Barkauskienė ir kt.), Vilnius, 1980.
- Staliūnas D., Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais (1903–1907), *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 7, Vilnius, 1994.
- Stasys Šalkauskis, Raštai*, Vilnius, 1996, t. V.
- Streikus A., Lietuva Šventojo Sosto akimis (1922–1939 m.): naujų šaltinių atodangos, *Bažnyčios istorijos studijos*, t. III, 2010.
- Sturzo L., The Philosophic Background of Christian Democracy, *The Review of Politics*, 1947, vol. 9, no. 1.
- Svarauskas A., Kunigo M. Krupavičiaus opozicinė veikla valstybinei valdžiai, *LKMA Metraštis*, t. XXVII, 2005.
- Svarauskas A., Lietuvių Fronto ir Lietuvių Fronto Bičiulių ideologinės ištakos – „1936 metų generacija“ lietuviškojo autoritarizmo kontekste, *Į Laisvę*, 2006, nr. 154.
- Svarauskas A., Tamošaitis M., Lietuvos politinių partijų jaunosios kartos radikalėjimas XX a. 4-ame dešimtmetyje, *Istorija*, 2007, nr. 68.

- Šakenis R., Domas Cesevičius (1902 11 13–1986 03 14), *Domas Cesevičius* (sud. V. Lukoševičius, M. Treinys), Vilnius, 1998.
- Ščerbinskis V., The Latvian Student Corps and the Politics in the Inter-war Period of the Twentieth Century, *Journal of Baltic Studies*, 2005, vol. 36, no. 2.
- Šepetytė N., Įvadas į Lietuviškąją komunizmo kritiką, *Stasys Yla, Komunizmas Lietuvoje*, Vilnius, 2012.
- Škirpa K., *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga*, Washington, 1973.
- Tamošaitis M., *Didysis apakimas. Lietuvos rašytojų kairėjimas 4-ame XX amžiaus dešimtmetyje*, Vilnius, 2010.
- Tamošaitis M., Valstiečiai liaudininkai Jono Černiaus ir Antano Merkio vyriausybų laikotarpiu (1939 m. kovas–1940 m. birželis), *Istorija*, 2012, nr. 86.
- Tamošaitis M., *Valstiečiai liaudininkai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940 m.* (Daktaro disertacija), Kaunas, 2011.
- Trumpa V., Lietuviškoji kairė istorinėje perspektyvoje, *Metmenys*, 1967, nr. 14.
- Truska L., A. Smetonos valdžios politika žydų atžvilgiu (1927–1940), *Istorija*, 2004, nr. 59/60.
- Truska L., *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996.
- Truska L., *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo raida Lietuvoje*, Vilnius, 2005.
- Truska L., Pasimokyti galima tik iš kritiškai suvoktos istorijos, *Kultūros barai*, 2002, nr. 2.
- Tugwell F., The Christian Democrats of Venezuela, *Journal of Inter-American Studies*, 1965, vol. 7, no. 2.
- Urmanas J., Dabartinės ūkio sistemos krizis ir naujieji bandymai, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai 1933*, t. 1, Roma, 1973.
- Ūkininkų sąjunga, *Lietuvių enciklopedija*, t. 32, Boston, 1965.
- Valiušaitis V., *Kalbėjime patys, girdekime kitus. Tragiškieji istorijos 1940–1941 metai*, Vilnius, 2013.
- Vardys V., *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*, New York: Columbia University Press, 1978.
- Vareikis E., Lietuvos krikščionių demokratų partija, *Politinės partijos Lietuvoje. Atgimimas ir veikla*, Vilnius, 1996, p. 193–205.

- Vaskela G., Mykolas Krupavičius, žemės reforma ir Lietuvos ūkio raida 1920–1940 m., *LKMA Metraštis*, t. XXVII, 2005, p. 463–488.
- Warner M. C., *Confessions of an Interest Group: The Catholic Church and Political Parties in Europe*, Princeton, 2000.
- Webster R. A., *The Cross and the Fasces: Christian Democracy and Fascism in Italy*, Stanford, 1960.
- Wever B., Catholicism and Fascism in Belgium, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2007, vol. 8, no. 2.
- Whitney B. S., Gender, Class, and Generation in Interwar French Catholicism: The Case of the Jeunesse Ouvriere Chretienne Feminine, *Journal of Family History*, 2001, vol. 26, no. 4.
- Zangerl C. H. E., Courting the Catholic Vote: The Center Party in Baden, 1903–13, *Central European History*, 1977, vol. 10, no. 3.
- Zatko J. J., Christian Democracy in Russia in 1917, *The Slavonic and East European Review*, 1962, vol. 40, no. 95.
- Zubkova J., *Pabaltijys ir Kremlius 1940–1953*, Vilnius, 2010.
- Žaltauskaitė V., *Lietuvos krikščioniškosios demokratijos genezė: XIX a. pab. – XX a. pr. Sociopolitinis aspektas* (Daktaro disertacija. Rankraštis), Vilnius, 2000, LII RS, f. 6–74.
- Žarnowska A., Pearson R., Religion and Politics: Polish Workers c. 1900, *Social History*, 1991, vol. 16, no. 3.
- Žepkaitė R., *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940 m.*, Vilnius, 1990.
- Žostautaitė P., Lietuvos ūkininkų sąjungos žlugimas tautininkų valdymo metais (1927–1930), *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A*, t. 3, 1986.
- Лауринавичюс Ч., Вильнюс во власти Литвы 1939–1940 г.г.: внутренние и внешние аспекты, *Международный кризис 1939–1941 г.г.: от советско-германских договоров 1939 года до нападения Германии на СССР*, Москва, 2006, с. 228–246.

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas

LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus

LNMMB RS – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius

VDKM – Vytauto Didžiojo karo muziejus

Pirmame viršelyje:

Mykolas Krupavičius (LNM)

Aleksandras Stulginskis (LCVA)

Leonas Bistras (LCVA)

Pranas Dovydaitis (LNM)

Justinas Staugaitis (LCVA)

Mečislovas Reinys (LCVA)

Pranas Viktoras Raulinaitis (LNMMB RS)

Antanas Tumėnas (LNM)

Kazys Pakštas (*Židinys*, 1935, t. 21, nr. 3, p. 256)

Kazimieras Bizauskas (LNMMB RS)

Juozas Eretas (*Aidai*, 1971, nr. 9, p. 415)

Petras Karvelis (*Tėvynės sargas*, 1924, nr. 17, p. 1)

Antrame viršelyje:

Faksimilė. *Kas reikalinga žinoti kiekvienam Krikščionių demokratų partijos nariui*. Kaunas, 1919, p. 1

Faksimilė. *Lietuvių krikščionių demokratų partijos statutas*. Kaunas, 1925, p. 1

P. 26 – *Rerum Novarum. Enciclica di S. S. Leone XIII sulla Questione Operaia*, p. 1.

P. 41 – Pranciškus Būčys XX a. pradžioje. LCVA, 0-117849.

P. 41 – Kazimieras Šaulys. *Lietuvos albumas*, 1921, p. 27.

P. 41 – Jonas Mačiulis-Maironis. *Krioulė*, 1923, nr. 5, p. 1.

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

P. 41 – Juozas Tumas-Vaižgantas. *Lietuvos albumas*, Kaunas, 1921, p. 235.

P. 41 – Aleksandras Dambrauskas-Jakštas. *Lietuvos albumas*, Kaunas, 1921, p. 211.

P. 44 – Faksimilė. Kauno miesto ir apskrities viršininko raštas, patvirtinantis Lietuvių krikščionių demokratų partijos įstatų įregistravimą. LCVA, f. 402, ap. 4, b. 41, l. 2.

P. 63 – Faksimilė. Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo programos projektas. *Draugija*, 1907, nr. 1, p. 68.

P. 74 – Jurgis Matulaitis-Matulevičius XX a. pirmoje pusėje. LNM.

P. 85 – Katalikiškoji spauda Kauno universiteto bibliotekoje spaudos parodoje. Autorius – Jonas Kirlys. Kaunas, 1930 m. *Šiaulių „Aušros“ muziejus*, T-N 3963.

P. 86 – Faksimilė. LKDP bloko 1923 m. balandžio 20 d. nutarimo ištrauka. LCVA, f. 1184, ap. 1, b. 3, l. 20.

P. 91 – Pranas Viktoras Raulinaitis 1936 m. LNMMS RS, f. 31–610.

P. 100 – Kazimieras Ambrozaitis. *Tėvynės sargas*, 1926, nr. 31, p. 331.

P. 116 – Pranas Dovydaitis (1886–1942). LNM fondai.

P. 123 – Lietuvos Respublikos Prezidentas Aleksandras Stulginskis. Kaunas, 1926. Fotografas nenurodytas. LCVA, P-20962.

P. 150 – Leonas Bistras. LCVA, P-16482.

P. 156 – Juozas Keliuotis XX a. 4-ame dešimtmetyje. *Židinys*, 1935, t. 21, nr. 3, p. 256.

P. 171 – Faksimilė. 1936 m. vasario 6 d. Vidaus reikalų ministro nutarimo nuorašas. LCVA, f. 402, ap. 4, b. 41, l. 52.

P. 179 – Pranas Dielininkaitis. *Aidai*, 1976, nr. 9, p. 385.

P. 182 – Antanas Maceina. *Aidai*, 1953, nr. 5, p. 198.

P. 185 – Ignas Skrupskelis 1939 m. LNMMS RS, f. 29-1737.

- P. 191 – Juozas Ambrazevičius. LNMMB RS, f. 29-1735.
- P. 198 – Faksimilė. M. Reinys, Kunigai ir politika, *Tėvynės sargas*, 1925, nr. 13, p. 1.
- P. 201 – Rinkimų plakatas, agituojantis balsuoti už krikščionių demokratų, katalikių moterų draugijos ir „Pavasario“ sąjungos sąrašą Nr. 3. Margolino „Litografija“, Kaunas, XX a. 3-ias dešimtmetis. *Šiaulių „Aušros“ muziejus*, I-S 3141.
- P. 209 – Vyskupas Justinas Staugaitis. Kaunas. Fotografas nenurodytas. LCVA, P-20964.
- P. 211 – Mykolas Krupavičius (1885–1970). LNM fondai.
- P. 219 – Vyskupas Mečislovas Reinys. Kaunas, XX a. 4-as dešimtmetis. Ek. karių b-vės fotografija. LCVA, P-35371.
- P. 226 – Faksimilė. Katalikų veikimo centro valdybos ir padalinių vėliavos bei antspaudų pavyzdžiai. LCVA, f. 566, ap. 1, b. 17, l. 125.
- P. 232 – KVC vėliavos pavyzdys. LCVA, f. 566, ap. 1, b. 17, l. 125.
- P. 250 – Ateitininkai Eucharistinio kongreso metu prie kertinio akmens, atvežto iš Italijos, ir aukų dėžutės Priskėlimo bažnyčiai Kaune statyti. Iš kairės stovi pirmas – Leonas Peleckis, antra – Julija Eidukevičiūtė. Kaunas, 1934 m. birželio 12 d. Fotografas nenurodytas. LCVA, P-22156.
- P. 260 – Iškilmės prie Karo muziejaus. 1927 m. Iš kairės pirmas – Aleksandras Stulginskis, viduryje – LR Prezidentas Antanas Smetona, jam iš dešinės – Augustinas Voldemaras, iš kairės – Mykolas Krupavičius. VDKM, Fa-15931.
- P. 268 – Lietuvos Respublikos švietimo ministras Leonas Bistras kreipiasi į saules. XX a. 4-as dešimtmetis. Įvykio vieta, data ir fotografas nenurodyti. LCVA, P-05171.
- P. 280 – Rinkimų plakatas, agituojantis balsuoti už Krikščionių demokratų partiją. Margolino spaustuvė, Kaunas, XX a. 3–4 dešimtmetis. *Šiaulių „Aušros“ muziejus*, I-S 314.

P. 291 – Iškilnės prie Karo muziejaus 1927 m. Iš kairės pirmas – Aleksandras Stulginskis, viduryje – LR Prezidentas Antanas Smetona, jam iš dešinės – Augustinas Voldemaras, iš kairės – Mykolas Krupavičius. VDKM, Fa-15931.

P. 298 – Filosofo Stasio Šalkauskio portretas. Gamintojas – fotoateljė „Zinai-da“, Kaunas, XX a. 3–4 dešimtmetis. Šiaulių „Aušros“ muziejus, T-N 2044.

P. 307 – Aleksandras Stulginskis, Kazys Grinius, Mykolas Sleževičius. Kaunas, XX a. 4-as dešimtmetis. LNMMB RS, f. 145-67.

P. 322 – Zenonas Ivinskis XX a. 4-ame dešimtmetyje. LNMMB RS, f. 29-1730.

P. 325 – Kazimieras Pakštas 1935 m. *Židinys*, 1935, t. 21, nr. 3, p. 256.

P. 345 – Lietuvos Respublikos Prezidentas Antanas Smetona sveikina karo mokyklos XIX laidos karininkus. Šalia jo – Krašto apsaugos ministras, Lietuvos kariuomenės vadas generolas Stasys Raštikis. Kaunas, 1938 04 12–14. Fotografas nenurodytas, LCVA, A75-P86.

P. 351 – Kazimieras Bizauskas 1939 m. LNMMB RS, f. 61–426.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

- A**denauer Konrad 36, 42
Alantas Vytautas 163, 190, 210, 338, 339
Aleksa Izidorius 148
Aleksandrovskij Sergej 283, 287
Ambrazevičius Juozas 151, 155, 159, 162, 163, 167, 175, 189–192, 196, 162, 322, 324, 331, 333, 335, 342, 356, 359
Ambrozaitis Kazimieras 21, 92, 94, 98–100, 103, 104, 106–119, 131–133, 149, 151, 153, 165, 171, 230, 236, 237, 249–251, 282, 285, 358, 363
Antonov-Ovsejenko Vladimir 277
Arata Antonino 233, 234, 302
Audėnas Juozas 308, 349, 366
Augustaitis Vytautas 339
Augustinas Voldemaras 59, 82, 94, 97, 98, 100, 102, 103, 105, 107, 118, 131, 138, 140, 142–144, 148, 160, 217, 218, 221, 230, 238, 239, 244, 248, 262, 272, 281, 283, 290, 292, 293, 297, 306
Avietėnaitė Magdalena 98, 102
- B**alys Jonas 339
Balutis Bronius Kazys 291
Banaitis Saliamonas 272
Baniulis Vaclovas 106, 115, 239, 295
Bartoloni Riccardo 156, 215, 222, 234
Bartuška Vincas 58
Basanavičius Jonas 73, 272
Beneš Edvard 324
Bernotas Juozas 103, 106, 111, 112, 114
Bičiūnas Vytautas 65, 66, 70, 79, 89
Bieliauskas Pranas 65, 72, 73
Bielskis Vaclovas 73
Binkis Kazys 73, 356
Biržiška Mykolas 73
Bismarck Otto von 27, 29
Bistras Leonas 21, 31, 66, 115, 132, 142, 149–151, 153, 160, 161, 165–168, 236, 237, 240, 245, 247, 248, 262, 268, 289, 290, 292, 294, 295, 304, 307, 311, 313, 314, 318, 319, 322–324, 326, 328, 331, 337, 339, 340, 343, 359, 363, 366
Bistriėnė 294, 295
Bizauskas Kazimieras 68, 70, 152, 262, 296, 323, 326, 328, 331, 342, 349–351, 354, 359, 363, 366
Blynas Zenonas 355
Bortkevičienė Felicija 72, 252, 314, 332
Brazdžionis Bernardas 364
Brunius Klemensas 358

- Būčys Pranciškus 9, 40, 41, 62
 Būtėnas Julius 368
 Butkus Petras 148
 Butkus Zenonas 281
- Charwat** Franciszek 301, 308, 326
 Chodkevičius J. 294
 Churchill Winston 261
 Ciepliakas Janas 54
 Civinskas Antanas 62
 Cvirka Petras 352, 362
- Čaplikas** Julius 114, 170
 Čarneckis Valdemaras 152
 Čepinskis Vincas 216, 243, 280
 Černius Jonas 296, 323, 326, 327,
 329–331, 336, 338–341, 344, 349
 Čibiras Kristupas 70, 209
- Dagelis** Jonas 139, 140
 Dagilis Jonas 239, 295
 Dagilis Juozas 209, 217
 Dambrauskas-Jakštas Aleksandras 9,
 40, 41, 62, 216
 Daukantas Simonas 60, 235
 Daumantas Vladas 58
 Dausa Kazys 339
 De Courtins 28
 De Gaulle Charles 261
 Degrelle Leon 158
 Dekanozovas Vladimiras 368
 Didžiulytė-Kazanavičienė Aldona 73
 Dielininkaitis Pranas 111, 114–119,
 151, 155, 157, 163–165, 167–169,
 175–177, 179, 180, 186, 187, 191,
 238, 240, 248, 249, 251, 253, 262,
 299, 303, 304, 308, 310–314, 318,
 320–322, 324
 Dirmeikis Bronius Tomas 163, 339, 344
- Diržys Jonas 133
 Dogelis Povilas 68, 72, 152, 209
 Dollfuß Engelbert 204, 296
 Donskis Leonidas 193, 194
 Dovydaitis Pranas 10, 22, 58, 98, 103,
 105, 107, 111, 113–119, 149, 151,
 152, 165, 173, 230, 236, 245, 249,
 262, 332, 363
 Dovydėnas Liudas 356
 Draugelis Eliziejus 79, 89, 127, 131,
 132, 146, 152
- Elphick** C. D. 290
 Endziulaitis Antanas 152, 283, 285,
 286, 289, 295
 Endziulaitis Vytautas 66
 Engels Friedrich 27
 Eretas Juozas 79, 127, 128, 230, 302, 324
 Erhard Ludwig 36
 Erzberger Matthias 275
- Faidutti** Luigi 222, 287
 Franco Francisco 204, 223, 296, 335
 Fullerton 221
- Galdikienė** Magdalena 290
 Galia Jaroslav 283
 Galkauskas Konstantinas 73
 Galvanauskas Ernestas 262, 309, 324,
 349
 Gandhi Mahatma 239
 Gasparri Pietro 282
 Gasperi Alcide 42
 Gedvilas Mečislovas 355
 Germanas Kazys 318
 Germantas-Meškauskas Pranas 361
 Gira Liudas 65, 68, 70, 72, 285, 352,
 356, 362
 Girnius Juozas 114, 155, 235, 236

- Glinskis Konstantinas 73
 Grauslys 179
 Graužinis K. 67
 Gražiūnas Albinas 16
 Greimas Algirdas Julius 215, 280, 297
 Grigaliūnas–Glovackis Vincas 284–286
 Grigaliūnas Mykolas 301
 Grinius Jonas 151, 155, 165, 167, 175,
 178, 186, 196, 247, 324, 363
 Grinius Kazys 137, 147, 203, 238, 244,
 290, 307, 365, 366
 Griškevičius S. 246
 Grybkauskas Saulius 8
 Grodis Andrius 209
 Grosmanas–Didžiulis Karolis 182, 355
 Gruodis Stasys 67
 Gudaitis–Guzevičius Aleksandras 355
 Gudauskis Jonas 318
 Gustainis Valentinas 304, 324
- H**ácha Emil 324
 Heingartner W. Robert 290
 Hellputte Augustine 31
 Herbačiauskas Juozas Albinas 165
 Hitler Adolf 155–158, 261, 296, 322,
 327
 Hlinka Andrej 56, 109, 221, 222, 226
 Horthy Miklós 204, 296
- Ivanauskas P. 248
 Ivanauskas Tadas 73
 Ivanauskas Vilius 8
 Ivinskis Zenonas 21, 58, 151, 155,
 162, 167, 175, 196, 262, 279, 299,
 305, 312, 314, 315, 318, 319, 321,
 322, 324, 327, 340, 342, 346, 347,
 351, 356, 358, 360, 362, 364
- Y**čas Martynas 272
 Yla Stasys 116, 151, 157, 176, 179,
 184, 352
- J**ablonskis Konstantinas 73
 Jałbrzykowski Romuald 256, 353
 Jančius Jonas 286
 Janulaitis Augustinas 73
 Jasaitis Domas 157, 236, 335, 363
 Jerinas Jevtichijus 128, 129
 Jočys Petras 98, 102, 103, 118, 152
 Jodelė Pranas 255
 Jokantas Kazimieras 81, 127, 148, 152,
 210
 Jokubaitis Alvydas 193
 Jonaitis 21
 Josiukas Petras 142, 146
 Jovaiša Eugenijus 8
- K**airys Steponas 307, 334, 356, 368
 Kaizer Jacob 36
 Kalyvas N. Stathis 47
 Kaplanas J. 118
 Kapsukas Vincas 72–74, 124, 275,
 278, 288, 365
 Kardelis Jonas 366
 Kardišauskas Andrius 105
 Karečka Zenonas 79
 Karevičius Pranciškus 214
 Karoblis Vincas 81, 127
 Karosas Antanas 214
 Karvelis Petras 21, 66, 67, 70, 79, 103,
 139, 141, 142, 146, 151, 153, 156,
 164, 166, 171, 182, 230, 236, 237,
 240, 245, 262, 282, 285, 289, 290,
 292, 299, 303, 307, 309, 314, 318–
 320, 323, 341, 349, 365, 366, 369
 Kasakaitis Vaclovas 98

- Kasparavičius Algimantas 8, 24, 281, 286, 323
 Kasulaitis Algirdas J. 16
 Katilienė Jūratė 8
 Katilius J. 103, 115, 117–119, 150, 165
 Kaubrys Saulius 8
 Keliuotis Juozas 155, 160–163, 173, 185, 247, 356
 Kemėšis Fabijonas 161, 178, 356
 Kettler Wilhelm 28, 29,
 Kiškis Stanislovas 218
 Klimaitis P. 92, 98
 Kolupaila Stasys 356
 Kompaitis Stepas 248
 Kosarskis Kalikstas 98
 Kranauskas Antanas 114, 160, 336
 Krėvė Vincas 101, 194, 272, 352, 357
 Krikščiūnas Jonas 326
 Krupavičius Mykolas 8, 12, 13, 16, 19, 22, 23, 31, 34, 40–43, 59–61, 65–71, 76, 79, 87, 89, 90, 115, 119–123, 130, 133, 135, 149, 151–153, 156, 161, 162, 167–171, 178, 182, 191, 200, 206, 208–211, 213, 216, 219, 229, 230, 236, 237, 244, 245, 262, 271, 276, 278, 282–290, 292–295, 301, 302, 307, 308, 312, 315, 323, 330, 332, 335, 355, 356, 363, 365
 Kukta Juozapas 214, 218
 Kun Bela 275
 Kuraitis Pranas 21, 111, 149, 299, 314
 Kurauskaitė B. 114

Ladyga Kazys 112, 284, 290, 358, 359
 Lamennais Felicite 28
 Lapšys I. 54
 Laukaitis Juozas 54
 Laukaitytė Regina 18, 17, 64
 Laurinavičius Česlovas 7, 342, 348, 350
 Leimonas Juozas 168, 363
 Leonas Petras 307
 Leonas XIII, popiežius 10, 11, 17, 28–34, 37–40, 42, 45, 46, 50, 51, 54, 57, 61–64, 120, 152, 203, 204, 206, 229, 238, 270, 274, 371
 Leskaitis Stasys 339
 Libera Pawel 24
 Lipniūnas Alfonsas 218
 Lozoraitis Stasys 318
 Lūšys Stasys 238, 238

Maceina Antanas 77, 117, 151, 154–156, 162, 164, 165, 167, 169, 173–176, 180–183, 188, 189, 192–194, 235, 247, 249, 262, 302, 312, 319, 331, 333
 Mackevičius Antanas 61
 Mačiuika Antanas 317
 Mačiulis Dangiras 8, 159
 Mačiulis-Maironis Jonas 10, 41, 62
 Maldeikis Petras 289
 Manilionis Stasys 300
 Maritain Jacques 35
 Marx Karl 27
 Masiliūnas Jonas 359
 Masiliūnas Kazimieras 339
 Mašiotas Pranas 73
 Matjošaitis-Esmaitis Stasys 73
 Matulaitis Antanas 66
 Matulaitis-Matulevičius Jurgis 9, 40, 72, 74, 75, 152, 282
 Matulevičius Juozas 284
 Matulionis Jonas 304, 366
 Maurras Charles 31
 Medišauskienė Zita 8
 Merkelis Aleksandras 329
 Merkys Antanas 148, 152, 296, 349, 351, 358, 360, 362, 365–367

- Meškauskas Juozapas 79, 209
 Meškauskienė Michalina 356
 Mickūnas Algis 181
 Miknys Rimantas 8
 Mikšys Feliksas 79, 81, 127, 130, 131, 136, 137, 141, 145, 146, 148
 Mikulevičius Pranas 285
 Milčius Antanas 98, 103, 119, 150, 290
 Mironas Vladas 62, 213, 218, 272, 305, 312, 315, 317, 318
 Miškinis Antanas 356
 Mockūnas Liūtas 181, 193, 194
 Mockus Kazys 117, 246
 Molotovas Viačeslavas 362, 367, 368
 Montalembert Charles 28
 Mounier Emmanuel 35
 Muckermann Friedrich 72, 74
 Murri Roberto 31
 Musolini Benito 92, 108, 208, 238, 261, 282
 Musteikas Ignas 138, 142, 147, 148, 290, 292
 Musteikis Kazys 326, 337, 340, 345, 366
- N**
 Naudet Paul 31
 Nausėdas Vladas 339
 Nėris Salomėja 352
 Neumann Ernst 316, 317
 Norkus J. 224
- O**
 Olšauskas Konstantinas 146
- P**
 Pakštas Kazys 153, 173, 175, 176, 186, 192, 196, 239, 299, 303, 304, 311, 315, 320, 323–325
 Paleckis Justas 101, 102, 183, 184, 194, 197, 216, 261, 286, 304, 331, 334, 335, 352, 355–357, 368, 369
 Paltarokas Kazimieras 209, 219, 224, 230
 Paujaujis Juozas 309, 317, 319, 358
 Petraitis Jonas 284, 294
 Petrulis Vytautas 68, 71, 127, 146, 283, 285
 Pijus IX, popiežius 28, 29, 48
 Pijus X, popiežius 28, 31
 Pijus XI, popiežius 34, 203, 204, 228, 278
 Pijus XII, popiežius 35, 50, 203
 Piłsudski Józef 281, 324
 Plechavičius Povilas 290
 Pocius Mindaugas 8
 Potier 28
 Povilaitis Augustinas 177, 184
 Pozdniakovas Nikolajus 346, 348, 362
 Požela Vladas 73, 74, 243
 Primo de Rivera Miguel 283
 Prunskis Juozas 162, 167, 314, 341
 Pruskus Valdas 193, 194
 Puodžius Stasys 358
 Purėnas Antanas 73, 307
 Purickis Juozas 58, 74, 128, 206, 209, 213, 265
- R**
 Račiūnas P. 295
 Radas-Zenkavičius Leonas 284
 Radzevičius Petras 79, 89, 102, 103, 152, 161
 Raila Bronys 190, 339
 Rankelė Kazimieras 21, 103, 106, 112, 113, 115, 179, 218, 220, 245
 Rastenis Vincas 163, 190, 339
 Raštikis Stasys 262, 296, 305, 324, 326, 335, 337, 340–342, 344–346, 355, 358, 359, 367–369
 Rauckinas Stasys 238
 Rauda Petras 300

- Raulinaitis Pranas Viktoras 23, 66, 70, 75, 76, 79, 88–92, 102, 103, 178
- Reinys Mečislovas 68, 70, 72, 149, 152, 206, 208, 209, 216, 218, 219, 222, 282
- Rėklaitis Kazimieras 54
- Rimka Albinas 310
- Rimša Petras 73
- Roosevelt Franklin 261
- Roppas Eduardas 53, 57
- Römeris Mykolas 40, 42, 90, 121, 124, 142, 261, 262, 265, 270, 272, 273
- Rudis Gediminas 8, 307, 309, 311, 313
- Ruokis J. 218
- S**
- Sabaliauskas K. 21
- Sabaliūnas Leonas 154, 190
- Saladžius Pranas 338
- Salazar Antonio Oliveira 204, 223, 296
- Sangnier Marc 31
- Schuschnigg Kurt 296
- Senn Alfred Erich 350, 368
- Seton-Watson Hugh 174
- Shumann Robert 42
- Skipitis Rapolas 327
- Skrupskelis Ignas 21, 151, 155, 162, 163, 167, 175, 177, 184, 185, 190, 262, 304, 308, 324, 328, 331, 341, 342, 363, 368
- Skrupskelis Kęstutis 193, 194
- Skučas Kazys 331, 337
- Skvireckas Juozapas 161, 163, 166, 214, 215, 224, 303
- Slavėnas Paulius 334, 356
- Sleživičius Mykolas 131, 133, 135, 136, 139, 192, 200, 214, 219, 223, 237–239, 242–244, 246, 252, 255, 261, 281, 283–286, 288–290, 292, 294, 307, 309, 311, 332
- Sliesoraitis Algirdas 311, 316, 318, 319, 358
- Slišys Balys 79
- Smetona Antanas 10, 13, 16, 19, 22, 23, 40, 42, 58, 59, 69, 74, 81, 82, 84, 97–100, 102, 105, 107, 112, 120, 122, 131, 137, 141, 142, 154–156, 160, 161, 163, 165, 168, 170–172, 182, 183, 193–196, 200, 201, 203, 210, 212, 214–216, 218–220, 223–225, 230, 231, 236–240, 242–244, 248, 252, 253, 259, 262, 266, 271, 272, 276, 281, 283–285, 290, 292–297, 299–301, 303–309, 311–314, 316, 318, 320, 323–329, 331, 332, 337–340, 342, 344–355, 357–360, 367–370, 374
- Smetonienė Sofija 332
- Smigły-Rydz Edward 345
- Sruoga Balys 73
- Stalinas Josifas 359
- Starkus Zigmąs 66, 192, 230, 289
- Stašinskąs Vladas 72
- Statkus Jonas 339, 351, 354
- Staugaitis Justinas 39, 40, 68, 127, 152, 201, 202, 209, 216, 222, 243, 332
- Steikūnas Pranas 317
- Steponaitis Antanas 58
- Steponavičius Jonas 209, 282
- Strazdas Antanas 60
- Streikus Arūnas 24
- Stulginskis Aleksąndras 68–70, 74, 79, 81, 87, 121–123, 127, 133, 144, 146, 149–152, 166, 171, 182, 207, 230, 236, 262, 271, 282, 285, 289, 304, 307, 310, 312, 315, 356, 365
- Sturzo Luigi 31, 33, 199

- Šakenis Konstantinas 224
 Šalčius Jonas 21, 245, 246
 Šalčius P. 220
 Šalkauskis Stasys 22, 58, 83, 123, 153,
 166, 188, 193, 220, 235, 259, 298,
 311, 321, 363, 364
 Šaulys Kazimieras 39, 41, 68, 152, 209
 Šernas Jokūbas 128, 272
 Šestakauskas Petras 284
 Šilingas Stasys 138, 142, 147, 148,
 175, 290, 292
 Šimkus Jonas 356
 Škirpa Kazys 322, 323
 Šliūpas Jonas 196
 Šmulktys Antanas 151, 152, 209, 282
 Šrámek Jan 56, 266
 Štaupas Jonas 239, 319
 Štuopis A. 285
 Šultė Simonas 211
 Šumskis A. 294
- T**
 Talevičius Zigmas 170
 Tallat-Kelpša Juozas 73
 Tamošaitis Antanas 323, 326, 349,
 359, 361, 366
 Tamošaitis Izidorius 58, 218
 Tamošaitis Mindaugas 7, 328, 349
 Taunys Ignas 358
 Telksnys Steponas 218, 220
 Togliatti Palmiro 261
 Toliušis Zigmas 268, 334, 365, 366
 Tomkus Juozas 92, 98
 Tornau Aleksandras 217
 Totoraitis Jonas 62
 Trimakas Dionizas 79, 140, 146, 148
 Trumpa Vincas 181
 Truska Liudas 8, 23
 Tumas-Vaižgantas Juozas 10, 38, 39,
 41, 58, 62–64, 73, 98, 152, 153,
 163, 213, 218
- Tumėnas Antanas 22, 149, 151, 152,
 189, 230, 262, 282, 304, 307, 311,
 356
 Turauskas Edvardas 296, 342, 366
 Tūbelis Juozas 131, 165, 305, 307,
 338, 339
- U**
 Urach Wilhelm 69, 70
 Urbaitis 334
 Urbšienė Marija 314
 Urbšys Juozas 262, 296, 314, 318, 321,
 326, 359, 360, 368
- V**
 Vabalas-Gudaitis Jonas 73
 Vaičiulaitis Antanas 195, 196
 Vaičiūnas Petras 342
 Vaičkus Juozas 73
 Vaikšnoraitė Ramutė 8
 Vailokaitis Jonas 68
 Vailokaitis Juozas 59, 66, 67, 72, 77,
 79, 206, 208, 209
 Vaitkus Mykolas 211, 212
 Valaitis Jonas 103, 152
 Valančius Motiejus 16, 61
 Valatka Jonas 141, 148, 285
 Valiukėnas Antanas 339
 Valteris 257
 Vareikis Vygantas 8
 Varnas Adomas 73
 Vasiliauskas Mečislovas 73
 Venclauskis Kazimieras 334
 Venta Tomas 334
 Vėžys Bronius 283
 Vileišis Petras 272
 Vilimas Adomas 208, 211, 214
 Vilimas V. 238
 Vilūnas Pranas 211
 Viskanta Antanas 58
 Vitkauskas Vincas 361, 367

- Vogelsang Karl 28
- Voldemaras Augustinas 59, 82, 94, 97,
98, 100, 102, 103, 105, 107, 118,
131, 138, 140, 142–144, 148, 160,
217, 218, 221, 236, 238, 239, 244,
248, 262, 272, 281, 283, 290, 292,
293, 297, 306
- Volteris Eduardas 73
- Vrublevskis Tadas 73
- Wojcicki A. 54
- Zaunius Dovas 221, 222, 277, 338
- Zechlin Erich 362
- Zikaras Juozas 73
- Zubkova Jelena 367
- Žadeika A. 255
- Žaltauskaitė Vilma 17
- Žemaitis Zigmas 73
- Žičkus Povilas 358
- Žilius Jonas 209
- Žitkevičius Ignotas 79
- Žiugžda Juozas 73
- Žukauskas Bernardas 285

Christian democracy in Independent Lithuania (1918–1940) Political power and its limits

SUMMARY

Christian democracy, which emerged in the late 19th–early 20th century and started to become politically institutionalized, can be viewed as an idea, a movement, or as a long term process in the evolution of the history of Christianity in the general sense. Under the initiative of Pope Leo XIII and supported by the Church, through social education Christian democracy became first a Catholic political movement, and after the Second World War, one uniting all the Christian confessions, that via its fundamental ideas upheld the principles of personalism and pluralism, promoting political democracy and joint social responsibility in the economic system, maintaining the continuity of moral and Catholic life norms.

The conditions enabling the formation of Christian democratic parties headed by lay Catholics were created by the Church and the conservative political elite of the late 19th century, who sought to withstand the changes in public life being affected by the processes of socialism, liberalism, nationalism and modernization. The Christian democracy initiated by Pope Leo XIII was meant to offer a “third way” between liberalism and socialism. This “third way”, based on Catholic social teaching, had to offer a Catholicism-inspired solution to workers’ social problems, thereby drawing the working class’ attention away from being enamoured by secular or anti-religious ideologies. The beginnings of Christian democracy in Western Europe rested on social, not political, activities. In Western Europe, the clergy and 19th-century political elite, mobilizing *Catholics* as *Catholics*, involved the faithful sector of society into the activities of apolitical confessional organizations. Later this mobilized society was used in elections to vote in favour of the Church and candidates who held the sympathies of the aristocracy. This made it possible for the lay Catholic layer of society to become emancipated, and no longer seeing the Church as the only authority, they created and strengthened a “unique” and “people-based” Catholic political consciousness amongst the faithful. The political

identity of the organized Catholics evolved in numerous directions in the 20th century. In the first half of the 20th century, one of these – political Christian democracy – became noted for its distinct confessional tone, structural-organization fragmentation, the clearly expressed absence of an ideology, and internal tensions and conflicts, arising from the objective of uniting all Catholics into one political organization.

In the case of Lithuania however, unlike in the West, from its very inception in the late 19th–early 20th century, the idea of Christian democracy did not have a social, but a political tone to its activities, which after the outcomes of tsarist rule in 1905–1907 was forced to function in the cultural sphere. The nature of Lithuanian Christian democracy was influenced by the confrontation of Catholics with the Orthodox state apparatus, and the Polishness of the local aristocracy, which were viewed as objectionable to Lithuania’s national, and thereby social, interests. In the context of the national revival, the nationally aware Catholic clergy and lay people of this region, raising their national interests, transformed the Catholic religion into *politicized Catholicism*, which differed from the concept of *political Catholicism* prevailing in Western Europe’s Catholic organizations. The deciding point of difference of Catholic organizations, movements, societies, trade unions and finally parties in the West was confessionalism, whereas the distinctiveness of Lithuanian Catholics lay in the combination of nationalism and one’s confession, which together determined the “behaviour” of political Catholics. Here religion served as a *tool* in mobilizing Catholics, yet, unlike in the West, it was not a *stimulus* for this mobilization. Catholics joined the Christian democrat party not because they were *Catholics*, but primarily because they were *Lithuanian Catholics*.

The formation of Lithuanian Christian democratic organization structures in 1905–1907 was a short-lived episode determined solely by the political circumstances of the time. However due to the adverse imperial government and the position of the local clerical hierarchy, the nationally aware clergy’s objective to establish a *national, confessional, mass people’s party* in 1905–1907 was never realized. This kind of party could not be established in the early 20th century. Regardless of the fact that the name of Christian democracy became known, prior to 1917–1918 it referred mainly to a political organization rather than a party as such, though one uniting the activities of the nationally aware clergy and organized lay Lithuanian Catholics, seeking to foster religion and nationalism, to accentuate social issues and the idea of an independent state, becoming more evident at the end of the First World War.

In 1917 in Russia and in Lithuania two Lithuanian Christian Democrat parties were founded, independent of each other and having no associations with the initiatives of 1905–1907. These two joined into one political organization in

November, 1918. This joint conference of “Russian” and “Lithuanian” Christian democrats created the conditions for the beginning of a modern Lithuanian Catholic political party’s development. Due to the changes underway in international politics that determined the liberalization of social and political life in Lithuania, Christian democrats, along with other political forces, only received the opportunity to start implementing their certified political programs in late 1918, when they could have a realistically functioning party leadership elected at their annual general meeting, and could freely create party branches and expand their organizational structure, as well as participate in the state’s political life.

Yet the party’s establishment and its activities in the inter-war period brought to light several problems inherent to Lithuanian Christian democracy. First of all, the party tried to embrace different social classes, and the faithful upholding different ideological provisions, under the umbrella of one party, and become the only political representative of Lithuanian Catholics. The “all-embracing” nature of the party meant that the LCDP (Lithuanian Christian Democrat Party) lacked a clear ideology. In 1917–1919 the still-young party copied various Catholic cultural, professional and economic societies, adapting the Church’s teaching to the existing living conditions and the changing expectations of society. Secondly, by assimilating Lithuanians’ confessional and political identity, in the inter-war period the Christian democrats operated as an “umbrella” political party that supported its activities by founding and co-opting new and existing confessional apolitical societies and the Church parish network. The exploitation of the wide Catholic organizational network, the Church structure and press for political interests meant that the concept of a “Catholic” in the interwar period took on not only a confessional, but also an ideological and political meaning. The third problem was related to the efforts of the party leadership, which was in most cases supported by the clergy, to condemn political and ideological pluralism in Lithuanian Catholic society. The LCDP and the network of Catholic organizations under its influence sought to be the only political representative serving all the faithful Lithuanian Catholics. It tried to restrict political autonomy amongst Catholics and did not tolerate their political competition. During the inter-war period, the principle of “Catholics side only with the Catholics” applied. The attempts of the faithful to establish parallel or autonomous Catholic organizations, or expressions of support for other parties (for example, the Nationalists’ Union) were treated not as the decision of an individual citizen, but as a betrayal of Catholicism, the Church, and the interests of the community of the faithful.

These kinds of Christian democrat provisions turned inter-war society’s political awareness in two opposite directions. On the one hand, this was a means of strengthening and protecting the inter-commonality of the faithful Lithuanian

Catholic community, acting as a distinguishing feature and separation from representatives of other confessions, as well as the indifferent and anti-religious inclined layers of society. Christian democrats, involving society into the activities of confessional organizations, strengthened its Catholic and national consciousness, becoming one of the critical factors that determined the popularity of the Christian democrats in the first half of the 20th century in Lithuania. However, by assimilating society's confessional and political identity, they increased the distance between nationals holding other ideological creeds. And this is one of the most obvious characteristics which differentiated inter-war Christian democrats from the plural, open Christian democracy that started to form following the Second World War.

The distinctiveness of Christian democracy of the first half of the 20th century from other political organizations can be traced to the fragmented nature of its organizational structure. The difficulty of achieving the goal of political unity amongst all Catholics stopped Christian democrats from creating a clear, strict and formal party structure for the organization, which was one of the main characteristics of modern political parties. That is why inter-war political Christian democracy in Lithuania did not stop at only the Lithuanian Christian Democrat Party. The LCDP operated within a large network of Catholic apolitical societies and parishes, which became a component of the party, and either directly or indirectly contributed to the realization of the party's objectives.

The attempt to join all the organized Catholics into one party organization aggravated the desired smooth functioning of the party. During the inter-war period, there was a constant, distinct friction between the radical (Lithuanian Workers' Federation (LWF)), modern (Youth Catholics), moderate (Lithuanian Farmers' Union (LFU)) and conservative (the clergy) positions. The LWF and the LFU that were founded in 1919 under the umbrella of the LCDP as semi professional and agricultural, and semi political organizations, in order to win the votes of the working class and larger scale farmers, only raised internal tensions that spilled over into conflicts.

In Western Europe, the independence of Catholic workers' and farmers' political organizations already in the first years after the First World War resulted in the emergence of these groups' political emancipation. However in Lithuania in the 1920s, it was not the Catholic workers or the Catholic farmers themselves, but the leadership of the political parties that represented the latter's interests that outlined the guidelines for their activities. The leadership of these political parties' acquired experience in working within a parliamentary environment, despite being dependent on the Christian democrats. By the mid-1920s, as a result of the leaders' personal ambitions and the organizations' program differences in opinion

on social, economic and political issues, the LWF and the LFU started to seek independence from the LCDP.

The unity of the parliamentary bloc formed by the LCDP in 1920 started to crumble by the mid-1920s. In 1928 the LFU and the LWF completely broke away from the LCDP and became independent political parties, initially beginning as agricultural and professional trade organizations, that in the shadow of the authoritarian regime and internal competition from other Catholics started to come apart at the seams. Both external and internal factors were responsible for the weakening position of the LWF and the LFU following the coup of 1926. In the first case, the government's actions directly restricted any intense activities. In the second – disagreements amongst the leaders and members of the LWF and the LFU came to light over their status and relations with the LCDP and other Catholic organizations. Wavering between the desire to remain credible to the Nationalists and at the same time being able to criticize them, the goal of operating independently and of being unable to completely break free from the Christian democrats, from justifying the authoritarian regime and criticizing the government of Smetona-Voldemaras over breaking the principles of democracy – all this had the effect of not only pushing the LWF and the LFU into the peripheries of political life, but also made them marginals amongst other Catholic political streams.

The political independence of the LWF and the LFU from the second half of the 1920s ended almost as soon as it began. The leaders of various Catholic organizations, already from November 1929 realizing the crisis that had befallen the LWF and the LFU, and even the LCDP, initiated joint meetings of the leaders of all three political streams, urging them to reform as one, united political Catholic party. The LWF and the LFU joined the LCDP in 1935, when due to the policies of the authoritarian regime in Lithuania, these political parties had lost their essential function – to participate in the state's governance.

Another factor which eroded the Christian democrats' goal of "political unity amongst Catholics" in the inter-war period was a generational conflict in the party. Unlike either the LWF or the LFU, it did not associate itself with the social aspect, but with the aspects of values and world view. This conflict was not influenced by the differing interests of social groups within society (workers and farmers), but by the supporters of "traditional" and "modern" politics who represented the older and the younger generations of politicians and public figures, and naturally, their differences in opinion. Due to the complicated conditions under which politics was developing in Lithuania, and in the West, the younger generation's scepticism of the existing political parties, young Catholics placed priority not on political activity reforms or only political issues, but rather on activities in the cultural, spiritual and social spheres. They did not want to squeeze themselves into narrow

party structures, and generally rejected their necessity, instead striving to be “above them” and to form a kind of “revival” movement in all spheres of life. Unlike the old LCDP generation, for the young Catholics it was not the Parliament elected according to a proportional representation system of the 1920s, or parliamentarism or democracy which had to become the means by which they could take the state’s governance into their hands, but social justice, Lithuanianization, and spiritual and moral revival and the implementation of national consolidation.

Although Christian democrats did try to identify themselves with the Church in political pre-election rhetoric, they were not and could not be the political representatives of the Church’s interests. Regardless of the fact that a relatively large number of the clergy participated in the party’s activities or indirectly supported it, religious leaders distanced themselves from any political association with the party.

Use of the Church’s authority to discredit political opponents, the condemnation of organizations outside the influence of the LCDP, the use of religious categories in political-party polemics, and using confessional indicators to measure social and economic activity brought the inter-war period’s Christian democrats closer to a system of government that was guided by principles of authoritarianism rather than democracy. On the other hand, the assimilation of the LCDP with the Church, which was so clear in the first years of independence, gradually weakened in light of the prohibitions handed down by Smetona’s authoritarian regime, the factor of the younger generation’s Catholic intelligentsia, and the Vatican’s sceptical position regarding political democracy and the political organizations participating in it. Parliamentarism, the “product” of Anglosaxon civilization from before the end of the Second World War, and the political Catholic parties that operated within, in the official understanding of the Church, were not the most ideal political instruments for ensuring the representation of Catholicism and the Church’s interests at a state level. In the case of the LCDP, these interrelations between the Vatican and the party were burdened also by the radical position taken up by the latter’s leaders in the sphere of social reforms, whereby the local non-Lithuanian aristocracy was eliminated, also noting the party’s nationalism, which maintained a constant state of tension amid Lithuanian and Polish Catholics, not to mention the orientation towards Soviet Russia (the Soviet Union) in foreign politics from the end of 1939.

The richness of the Catholic centre of activity which united the network of Catholic confessional organizations formed from different societies and orientated towards separate social layers (the peasantry, workers, intelligentsia), expressing different interests in their activities (cultural, professional, religious), and uniting different age groups of the faithful (school students, university students, youth from the rural areas) and Catholics according to gender (male or female) acted as

a very significant support for the Christian democrats in society. Despite the fact that there were conflicting interests of different Catholic societies at play, it was precisely this broad network of Catholic organizations that allowed the Christian democrats to remain close to society, to exert an influence, and to impact on the choices being made. Via these organizations, the Christian democrats successfully integrated their political program into society.

Harnessing the broad network of organizations for the party's interests, and taking into consideration the relatively homogenous national, social and confessional structure of Lithuanian society gave the Christian democrats favourable conditions to identify their electorate's and supporters' confessional and political identity. Due to the dominance of Catholicism in society and the all-encompassing network of confessional societies, in the inter-war period the LCDP basically did not even try to capture voters possessing other ideological provisions. They concentrated on the goal of strengthening and mobilizing the already existing Catholic community as effectively as possible. Basing its activities on the network of Catholic societies, the LCDP attempted to create conditions where a Lithuanian Catholic farmer would without a doubt support only the Christian democrats.

Political parties were interested in the academic youth for its youthful maximalism, dynamism and reformist spirit, not to mention its intellectual potential. The Christian democrats envisaged the Lithuanian student body as the future active voice of Catholic organizations. The *Ateitininkai*, the largest inter-war confessional Lithuanian youth organization, was an important factor in the mutual relations of Lithuania's political parties. The interest of Lithuania's Christian democrat leaders in the ideologically close university academic youth would grow following political failures. In the spring of 1926 when Catholic politicians became the opposition to the leftist government, and later, after the coup in December, 1926, unsuccessfully trying to oppose Lithuanian authoritarianism, the university's *Ateitininkai* developed into an important group in Catholic society, which had to express its political dissatisfaction in the policies being carried out by the government. These student activists were prompted by LCDP politicians and used to spread political agitation amid Lithuanian society, to discredit political competitors, and to carry out acts of political disobedience. Directing the establishment of political and professional Catholic organizations and coordinating their activities, the *Ateitininkai* had to indirectly open the public's eyes to the government's inability to manage the implementation of social justice and the ineffectiveness of the government's means of struggling against communism in the 1930s. Via demonstrations of "making Lithuania Lithuanian", the *Ateitininkai* expressed the prevailing moods of Catholic politicians and the majority of society in terms of national minorities. They com-

peted with the so-called nationalist organizations, striving to entrench patriotism for the Catholic political bloc.

Regardless of the problematic nuances of Lithuanian Christian democracy within the organizational and ideological fields, the LCDP was the dominant political force in the 1920s and in the 1930s – the most vocal tide of opposition to authoritarianism. The main factors that determined this Christian democrat “success” in inter-war Lithuania’s political life was associated with the confessional, national and social structure of Lithuanian society, the universal voting rights that were in place, the use of social radicalism ideas and the low popularity of their political competitors on the right, the constant escalation of actual and alleged threats to Lithuania posed by communism, and communism’s exploitation as one of the factors leading to social mobilization. This success can also be associated with the party’s ideological flexibility, and the use of religion, the institution of the Church and Catholic organizations to implement the party’s interests.

On the other hand, the actions of the Christian democrats, as the largest political force in the context of the coup of 1926 and the political crisis in Lithuania in 1938–1940, are among the most contradictory episodes in the Party’s history. In the first instance, by contributing to the overthrow of the state, the LCDP itself created the conditions for the destruction of party structures in the 1930s in Lithuania. The state coup left a blemish on the Christian democrats also in the sense that they, calling themselves a democratic party, contributed to the overthrow of the legitimate government and denied the Constitution they had themselves voted in favour of. The growing authoritarianism did not take long to defeat the already complicated and incohesive organizational structure of the LCDP, of which only remnants were left well before 1936, by which time all other political parties were formally banned in Lithuania. The Christian democrats (like other opposition parties) crumbled into an undefined political stream in the 1930s, being led by informal leaders, and operated not via its own organization but via the network of Catholic societies and the Church. This signalled the end of the development of Lithuanian society’s political consciousness and political maturity. Following the state coup, political streams stopped developing their programs, and did not react to the changing international life trends, however, using both legal and illegal means, they strove towards their only goal – to reclaim leadership.

The Christian democrats’ changing ideological party provisions, the hard-to-define party model that sought to implement political unity amongst Catholics allowed the party’s leaders to react flexibly to the impact of changing international trends on the state in the years 1938–1940. The Catholic political elite in 1938–1940 tried to operate along three directions – to consolidate the opposition “against the regime” (March, 1938–March, 1939), to unite society “in favour of

the regime” (March, 1939–September, 1939), and to inspire society’s solidarity against A. Smetona as a person and the entire Nationalists’ Union (October, 1939–June, 1940).

The period of the final years of independent Lithuania was a complicated time for Christian democracy for other reasons as well. First of all, the conflict with A. Smetona’s regime, the Nationalists who supported him, and the external pressure from the USSR on Lithuania forced Catholic politicians and some Catholic leaders, in the name of overthrowing the regime, to resolve to take ambiguous moves. Meanwhile the majority of leaders from the political opposition in effect no longer raised the idea of opposing the occupation (which is what the patriotically determined public expected), and instead considered the issue of the “lesser evil”, i.e., choosing between the potential temporary occupation by “the Russians” or “the Germans”. Overstepping the threshold of their ideological, world view and political attitudes, the Christian democrats searched for allied contact with all manner of idea-orientated, world view and even military groups in order to have an impact on Lithuanian authoritarianism.

Svarauskas, Artūras

Sv-06 Krikščioniškoji demokratija nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940) : politinė galia ir jos ribos / Artūras Svarauskas ; Lietuvos istorijos institutas. – Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014. – 412 p. : iliustr.
Bibliogr.: p. 375–390. – Asmenvardžių r-klė: p. 395–402
ISBN 978-9955-847-76-2

Nepriklausomoje 1918–1940 m. Lietuvoje vyravo tradicija politines partijas ar organizacijas skirstyti į „katalikiškas“ ir „nekatalikiškas“. Prie katalikiškų priskirti krikščionys demokratai, o nekatalikiškomis buvo laikomos visos kitos Lietuvos partijos ir sąjungos, iš kurių įtakingiausias buvo tautininkai, valstiečiai liaudininkai ir socialdemokratai. Nors šiose partijose buvo nemaža tikinčiųjų, net ir dvasininkų, tačiau krikščionių demokratų lyderiai ir dalis dvasininkų Lietuvos visuomenei mėgino įteigti, kad kitas Lietuvos partijas remia ir joms priklauso „kitokie“ piliečiai, kurie „nėra tokie tikri katalikai“ ir todėl „ne tokie tikri patriotai“.

Tokia nuostata kūrė specifinį politinį klimatą šalyje, kai partijos išgyventos politinės sėkmės ir nesėkmės turėjo tapti ir tikinčiųjų ar net Bažnyčios sėkmėmis bei nesėkmėmis. Knygoje keliami hipotezė, kad galbūt Lietuvos politinio spektro skirstymas remiantis ne tik ideologiniu, bet ir religiniu principu buvo viena priežasčių, neleidusių konsoliduoti tautos kriziniais Respublikai 1940 metais.

UDK 329+322+261.7](474.5)(091)+94(474.5),,1918/1940“

Artūras Svarauskas

KRIKŠČIONIŠKOJI DEMOKRATIJA NEPRIKLAUSOMOJE LIETUVOJE (1918–1940)
Politinė galia ir jos ribos

Redaktorė *Aldona Radžvilienė*
Maketuotoja *Irutė Stukienė*
Dailininkas *Algimantas Dapšys*
Santrauką į anglų k. vertė *Albina Danutė Strunga*

2014 09 12. 28,84 leidyb. apsk. l. Tiražas 400 egz.
Išleido Lietuvos istorijos instituto leidykla,
Kražių g. 5, 01108 Vilnius
Spausdino UAB „Petro ofsetas“
Račių g. 24, LT-03156 Vilnius